

TARTALOM

Honti László: <i>Personae ingratissimae?</i> A 2. személyek jelölése az uráliban [<i>Personae ingratissimae? The marking of second person in Uralic</i>]	7
Tamm, Anne: Tárgyi esetjelölés és igeaspektus az észtben [<i>Object case marking and aspect in Estonian</i>]	58
Baski Imre: A kazak <i>madijar</i> nemzetségnév és a <i>magyar</i> népnév állítólagos közös eredetéről [<i>On the alleged common origin of the Kazakh clan-name Madiyar and the Hungarian ethnonym Magyar</i>]	95
É. Kiss Katalin: A magyar tárgyas és alanyi igeragozás kialakulásának szintaktikai hátteréről [<i>The syntactic background of the emergence of the Hungarian objective and subjective conjugations</i>]	131
Szabó Tamás Péter: Javításról alkotott narratívák és nyelvi ideológiák kérdőíves diskurzusokban [<i>Narratives and ideologies of repair emerging in questionnaire discourses</i>] ...	147

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Honti László: Két apró adalék a szelkup birtokos szerkezetéhez [<i>Two remarks on the Selpuk possessive construction</i>]	199
Ившин, Леонид: Рукописные русско-вотские словари Г. Е. Верещагина [<i>G. Vereshchagin's handwritten Russian–Votyak dictionaries</i>]	211
Tánczos Orsolya: Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban [<i>Word order variation and its possible causes in Udmurt</i>]	218
Hell György: A hatodik mondatrész [<i>The sixth part of sentence</i>]	229

EMLÉKÜLÉSEK

Honti László: Főszerkesztői bevezető [<i>Foreword by the editor-in-chief</i>]	235
Szűj Enikő: Nyelvtudomány és tudományos kontárság Hunfalvy korában és ma [<i>Linguistics and academic charlatanism in Hunfalvy's age</i>]	235
Zaicz Gábor: Hunfalvy tudományos nyelvészeti folyóiratai [<i>Hunfalvy's linguistic journals</i>] ..	244
Küllös Imola: Nép, nemzet és egy új tudomány, az ethnographia – Hunfalvy Pál felfogásában [<i>People, nation and the new science of ethnography – Hunfalvy's views</i>]	252
Kozmács István: Munkácsi Bernát és a magyar nyelvészeti terepmunka kezdetei [<i>Bernát Munkácsi and the beginnings of Hungarian linguistic fieldwork</i>]	258
Sipőcz Katalin: Munkácsi Bernát vogulföldi gyűjtése. A jelenkor feladatai és lehetőségei [<i>Bernát Munkácsi's Vogul collection. Present challenges and possibilities</i>]	276
Bányai Viktória: Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége [<i>Bernát Munkácsi (1860–1937) as school inspector</i>]	284

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Gerstner Károly: Benkő Loránd (1921–2011)	293
Kiefer Ferenc: Jean Perrot (1925–2011)	299
Agyagási Klára: Sinor Dénes (1916–2011)	301
Bereczki Gábor: Fanny Sivers (1920–2011)	306

Honti László (főszerk.): A nyelvrokonságról [Linguistic relatedness] (Sipőcz Katalin) ...	308
Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.): Uralisztika [Introduction to Uralic studies] (Endresz Brigitta)	318
Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle (Maticsák Sándor)	322
Sirkka Saarinen – Eeva Herrala (toim.): Murros. Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit globalasaation paineissa (Maticsák Sándor)	330
Rogier Blokland: The Russian loanwords in literary Estonian (Csúcs Sándor)	337
Mészáros Edit (szerk.): Magyar–erza-mordvin szótár. Венгpань–эpзянь валкс [Hungarian–Erza-Mordvin dictionary] (Keresztes László)	341
Eberhard Winkler – Karl Pajusalu (Hrsg.): Salis-livisches Wörterbuch (Keresztes László) ..	346
Michael Katzschmann: Chrestomathia Nganasanica (Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa)...	348
Mario Alinei: Ősi kapocs [The ancient link] (Kozmács István).....	362
Kassai Ilona (szerk.): A mondat információs szerkezete [The information structure of sentences] (Gazdik Anna)	373
É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és dialektológia [Linguistic theory and dialectology] (Simon Eszter)	378
Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák [Linguistic ideologies, attitudes and stereotypes] (Dér Csilla Ilona)	380
Borbála Keszler – Klára Lengyel: Ungarische Grammatik (Dér Csilla Ilona).....	387
Csernicskó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): Utazás a magyar nyelv körül [Journey around the Hungarian language] (Szabó Tamás Péter)	393
Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.): A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI–2) egydimenziós tesztadatai [The one-dimensional test data of the Budapest Sociolinguistic Interview (BUSZI–2)] (Szabó Tamás Péter)	400
Beregszászi Anikó – Csernicskó István: ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról [What is the value of a word here? Writings on the language use of Transcarpathian Hungarians] (Kozmács István)	402

Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban¹

In Ob-Ugric languages second person pronouns are *n*-initial, while in all other Uralic languages they are *t*-initial, and it is these latter that represent the original forms: Ostyak V *nõŋ*, Kaz *nãŋ*, Vogul T *näw*, So *naŋ* 'you (1)' etc., cf. Finnish *sinä*, Hungarian *te* 'id.' stb., Ostyak V *nin*, Kaz *nñn*, Vogul So *nēn* 'you (2)' etc., Ostyak V *něŋ*, Kaz *nãŋ*, Vogul T *nän*, So *nān* 'you (∞)' etc., cf. Finnish *te*, Hungarian *ti* 'id.' etc.

However, in Ostyak vestiges of the original *t*-initial personal pronoun are preserved in soem of the dual and plural person-marking morphemes: V *kutâ-tân* '(you 2/∞) house', V *tulâ-tân* '(you 2) bring', *tul-tây* '(you ∞) bring', Kaz *mäl-tän* '(you 2) give', *mäl-ti* '(you ∞) give'.

Previous research has mostly explained this odd phenomenon with the hypothesis that the proto-language included a *t*- as well as a *n*-initial second person pronoun. While Hajdú did not regard this as the oldest reconstructible stage, he dated this bifurcation to the Proto-Uralic era and derived it from an original *t*-initial pronoun **ton* (or **tVn*), in which the oral consonant assimilated to the nasal. The two variants coexisted in the Proto-Uralic era in the Eastern territories (**tVn* ≥ **nVn*) but were preserved as personal pronouns only in Ob-Ugric, though remnants can be found in the neighbouring Samoyedic languages and sporadically in Permic too. The present study assumes that this is a plausible claim and goes on to add further possible sources of (paradigmatic) assimilation between pronouns to explain the emergence of the *n*-initial Ob-Ugric pronouns:

- a) sg. 1. **mšn* → sg. 2. **tšn* > sg. 2. **nšn* (paradigmatic assimilation);
- b) sg. 1. **mšn* → sg. 2. **tšn* > sg. 2. **nšn* (paradigmatic assimilation);
- c) sg. 2. **tšn* > sg. 2. **nšn* (word-internal regressive assimilation).

What is meant here by paradigmatic assimilation is phonological and/or morphological interactions between lexemes belonging to the same conceptual field, which are very frequent e.g. between numerals and the names of months and are evidenced between pronouns in Germanic and some Romance languages too.

It is argued here that the second person morphemes consisting of, or including, *n* in Permic and Samoyedic languages emerged in such ways, but in all these related languages the changes took place independently.

¹ A Magyar Tudományos Akadémián 2011. március 21-én elhangzott rendes tagi székfoglaló előadás bővített változata. Ezúton is köszönetet mondok Csúcs Sándornak és Keresztes Lászlónak, tanulmányom lektorainak értékes megjegyzéseikért. – Lábjegyzetben közlöm a finn, a holland és az olasz idézetek magyar fordítását.

With respect to Uralic personal pronouns it is an additional phonological problem that the Saami, the Mordvin, the Votyak and the Samoyedic data point to singular pronouns including a velar vowel (sg. 1. **mun*, sg. 2. **tun*, sg. 3. **sun*), while the other languages point to a form with a palatal vowel. There have been attempts to reconstruct both palatal and velar pronouns for the proto-language. By contrast, the present study argues for the following alternative explanation for the appearance of the velar pronouns. The change probably began with the 3(Sg) form. The minimal form of the singular pronouns was probably 1. **mi*, 2. **ti*, 3. **se*, which were augmented with *-n* in the case-marked forms. The third person pronoun clearly originated in a demonstrative pronoun and so its vowel was not identical to that of the first two persons. (It appears that there were many demonstrative pronouns in Proto-Uralic, maybe even more in Pre-Uralic.) Next to **se* there may have been a demonstrative pronoun **so* (cf. **tä* 'this' ~ **to* 'that'), and it was possible for this latter to be used as a third person pronoun and then, with the addition of the pronominal dual marker **-n* it was exapted as a dual third person pronoun. This may have induced the change **e > *o* in the earlier dual pronouns **men* (first person) and **ten* (second person), leading to **mon*, **ton*. This change was supported by the existence of a demonstrative pronoun of the form **to* with the same initial consonant as the second person pronoun. Since the vowel of these pronouns was velar, the vowels in the suffixes also had to be velar. When in some Finno-Permic languages the dual series was lost through merger with the singular series, phonological contamination took place between the two, cf. Fi *minä* and *minu-* 'I', *sinä* and *sinu-* 'you'; in Saami and the Samoyedic languages phonological levelling took place while the functions of the singular and the dual series were preserved. In Fennic the contamination of the palatal singular forms with the velar dual forms does not contravene vowel harmony since *i* and *e* are not necessarily harmonic vowels.

In conclusion it is pointed out that – as has been noted in the literature previously – personal pronouns in Uralic, Indo-European and Altaic sometimes present correspondences that are problematic for historical and comparative linguistics.

KEYWORDS: pronouns, bound person markers, assimilation, historical phonology, Vogul, Ostyak, Zyryen, Votyak, Mordvin, Samoyedic, Proto-Uralic

KULCSSZAVAK: névmások, személyjelölő kötött morféma, asszimiláció, hangtörténet; vogul, osztják, zürjén, votják, mordvin, szamojéd, uráli alapnyelv

0. Bevezető

A névmások sok gondot okozhatnak a szakembereknek, amikor történetükkel és rokonságukkal foglalkoznak. Ha az Uralisches etymologisches Wörterbuch ilyen szócikkeit tanulmányozzuk, kiderül, hogy némelyek hangalakját, alaktanát illetően

több bizonytalansággal is találkozunk. Természetesen megkísérelhetjük elintézni ezt a problémát azzal, hogy a névmásokban és a belőlük keletkezett személyjelölő morfémákban (valamint a számnevekben, az adverbiumokban stb.) gyakran találkozni szabálytalan formációkkal, de érdemes azzal is próbálkozni, hogy az anomáliák okára vagy okaira fényt derítsünk. Az efféle rendellenességek természetesen nem csak az uráli nyelvek körében találhatók, vannak ilyenek másutt is, amit egyebek közt az – első ízben 1910-ben kiadott – gót grammatikának a szerzője, Joseph Wright fejtett ki nagyon világosan: „The most difficult chapter in works on comparative grammar is the one dealing with the pronouns. It is impossible to state with any degree of certainty how many pronouns the parent Indg. language had and what forms they had assumed at the time it became differentiated into the various branches which constitute the Indg. family of languages. The difficulty is rendered still more complicated by the fact that most of the pronouns, especially the personal and demonstrative, must have had accented and unaccented forms existing side by side in the parent language itself; and that one or the other of the forms became generalized already in the prehistoric period of the individual branches of the parent language. And then at a later period, but still in prehistoric times, there arose new accented and unaccented forms side by side in the individual branches, as e.g. in prim. Germanic *ek*, *mek* beside *ik*, *mik*. The separate Germanic languages generalized one or other of these forms before the beginning of the oldest literary monuments, and then new accented beside unaccented forms came into existence again. And similarly during the historic period of the different languages” (Wright 1981: 118–119; feltűnő „tarkaság” látható nyelvcsaládunkban is a lapp mutató névmások körében, lásd Keresztes 2010: 293).

Általában a leggyakrabban használatos lexémák, szuffixumok hangalakja torzul, válik a várákozásunktól eltérő hangalakúvá, s kétségtelenül a névmások is ilyen, igen erős torzulásokat mutató elemei a szókészletnek. Az uráli nyelvek körében a személyjelölés jó néhány „anomáliát” mutat mindhárom szám mindhárom személyében. Ezek a jelenségek mind a szuffigálásban, mind a személyes névmások alakjánában jelentkeznek. Pár példát említek a legismertebb finnugor nyelvekből: a magyarban az egyes számú 2. személyű igeragok (*-sz*, *-l*, *-d*) és az egyes számú 2. személyű birtokos személyjel (*-d*) okoztak sok-sok fejtörést; a mai finn irodalmi nyelvben a többes számú 1. és 2. személyben a személyjelölő szuffixumok gemináta mássalhangzót tartalmaznak, a többes 2. személyű személyjelölők nem teljesen azonosak az igeragozásban és a birtokos személyjelezésben, az igeragozásban ezek előtt van fokváltakozás, de a birtokos személyjelezésben nincs (pl. *luke*- ’olvas’: *lue-mme* ’olvasunk’, *lue-tte* ’olvastok’, *luku* ’szám’: *luku-mme* ’számunk’, *luku-nne* ’számotok’, *sylke*- ’köp’: *syljemme* ’köpünk’, *syljette* ’köptök’, *sylki* [ragozási töve: *sylke*-] ’nyál, köpet’: *sylkemme* ’nyálunk’, *sylkenne* ’nyálatok’). Az alábbiakban bőszégesen lesz szó arról, milyen gyakran mutat szabálytalanságokat (vagy kváziszabálytalanságokat) a névmások hangalakja; ezt az uráli eredetű mutató névmásainkkal szemléltetem (megjegyzendő, hogy

ezek körében a várható képviselletektől még gyakoribb és többféle eltérést találunk), *a(z), ott, úgy* (< **o* ~ **u* 'jener, -e, -es' U; UEW 1: 332), *e(z), itt, így* (< **e*¹ 'dieser, -e, -es' U; UEW 1: 67–68).

Az uráli nyelvekben ismereteim szerint a legmakacsabb problémát a 2. személyű névmások és személyjelölő szuffixumok okozták. Ilyenek mindenekelőtt az *n* kezdetű obi-ugor személyes névmások, továbbá az ugyanezen nyelvekben, valamint a zürjénben, a votjákban és a szamojédban található *n* elemű, a 2. személyre vonatkozó igei személyragok és/vagy birtokos személyjelek, amelyekről rengeteget írtak az uralisták. Meglehetősen nehéz még áttekinteni is az ezekkel kapcsolatos nézeteiket. A következőkben ezekkel foglalkozom.

1. A 2. személyű obi-ugor személyes névmásokról

Az uráli nyelvek többségében a **t* kezdetű, 2. személyű alapnyelvi névmások folytatói találhatók:

**tš*¹ 'du' U: finn *sinä*, észt *sina*, lapp *døn*, mordvin *ton*, cseremis *tšń*, votják *ton* (Gen. *tjnad*), zürjén *te*, magyar *te*, jenyiszeji *tođi*,² tavgi *tannaŋ*, szelkup *tat*, *tan*, kamasz *tan*, koibál *манъ*, motor *манъ*; „Auf Grund der lapp., mord. und sam. Wörter haben die sing. Personalpronomina in der U Grundsprache zwei Formvarianten, einmal mit palatalem, einmal mit velarem Vokalismus (vgl. Joki FUF 32: 48)” (UEW 539);

² Az itt idézett adat a maddu nyelvjárásból való, a baj nyelvjárási névmás viszont: *ū* 'du; ты' (Hajdú 1983: 112), vö. még *ūdī* 'ihr; вы (2); ūda' 'ihr; вы (Plur.)' (Mikola 1995: 230). Az *ū* 'du; ты' névmást a ketből való átvételként magyarázzák (Dulson 1968: 102–104 [Hajdú 1983: 113 alapján idézve]; Majtinskaja 1969: 55–56: „по-видимому”; Hajdú 1983: 112–113), vö. *y*, *yk* 'ты' (Krejnovič 1968: 461); „*uu* is borrowing from the Ket language” (Helimskij 1996: 131). Feltételezem, hogy e kölcsönzés csak általános kétnyelvűség esetén történhetett meg. Hajdú (1983: 112–113, 1990: 10–11) Dulson (i. h.) nyomán a sg. 3. személyű névmást, a *bū*-t is a ketből magyarázza, ahol *ōy* a hangalakja (Krejnovič 1968: 461), genitivusa pedig *buda*, *but*, *budi* (Živova 1979: 223); Hajdú szerint a jurák *pudar* sg. 2. és *puda* sg. 3. névmások is ebből a ket közvetítte „mutató névmás” > 3. személyű névmási formából erednek, a jurákban a 2. személyű névmások a sg. 3. személyűhöz csatolt, megfelelő birtokos személyjellel jöttek létre (Hajdú 1983: 113), ezek tehát valójában analógiás alakulatok. E ket névmás pedig törökségi mutató névmásból származhat (Hajdú 1983: 113), vö. *bu*, *bo* 'dieser' (Räsänen 1969: 85). A ket névmás mutató névmási eredetét az is valószínűsíti, hogy az 1. és 2. személyű névmásoktól eltérően a 3. személyűek ugyanazon esetvégződéseket veszik fel, mint az egyéb névszók (Werner 1997: 95). A jurák és a jenyiszeji személyes névmásokról utoljára Siegl (2008) nyilatkozott. – A 3. személyű ket névmásnak a szibériai török nyelvekből való származtatása Dulson (1968: 103) nevéhez fűződik, Živova (1979: 227) azonban ennek lehetőségében némileg kételkedett.

³ = Joki 1956: 48.

'ihr (2)' U:⁴ lapp *doai* (Lakó 1986: 76), jenyiszeji *tođidi* (Mikola 1995: 219), tavgi *ti(i)* (Katzschmann 2008: 384), szelkup *tē* (Hajdú 1982: 143), kamasz *šište* (Castrén 1854/1966: 353);

*tš² 'ihr' U: finn *te*, észt *te*, lapp *dī*, mordvin *tiñ*, cseremiszi *tä*, votják *ti*, zürjén *ti*, osztják (pl. 2. személyű igerag) V -*tay*, DN -*tə*, O -*ti*, magyar *ti*, jenyiszeji *tođida*''⁵ *бы*,⁵ tavgi *tēñ*, szelkup *te*, kamasz *ši*, koibál *ce*, motor *мендя, мэндэ*; „Der Stammvokal kann nicht auf einen einzigen U Vorgänger zurückgeführt werden: die finn. Vertretung kann aus **e*, die mord., perm. und ung. aus **i* oder **e*, das rekonstruierte urtscher. **ε* aus früherem **ā* oder **e* abgeleitet werden. Der bunte Vokalismus kann auch uralt sein” (UEW 539–540).

Ebben a kategóriában nyelvcsaládunkban a 2. személy jelölése számít a leginkább rendhagyónak, amely jó száz éve okoz kemény fejtörést az uralistáknak. Az uráli nyelvcsalád tagjaiban – a jurák és részben a jenyiszeji kivételével – a 2. személynek névmással vagy suffixummal való jelölésére orális dentális zárhang (*t*, *d*) jellemző, ezenkívül előfordul nazális dentális zárhang (*n*) is, mégpedig elsősorban a vogulban, az osztjában, kisebb mértékben a zürjénben és a votjában, továbbá a jurákban, a jenyiszejiben, a tavgiban és a szelkupban.

A suffixális személyjelölési *t ~ n* kettősséget sokan a személyes névmások kettősségéből kívánták értelmezni, s így a személyes névmások agglutinációja magyarázná a kétféle, *t* és az *n* elemű személyjelölő morfémát is. Ennek ellenére mégis rendszert csak szókezdő **t*-t tartalmazó 2. személyű névmást rekonstruáltak. Egy másik hangtani probléma pedig az, hogy a nyelvcsaládban a lapp, a mordvin és a szamojéd névmások alapján veláris magánhangzós személyes névmás (**mun*, **tun*, **sun*) tehető fel (így pl. Kulonen 2001a: 161), míg a többi nyelv palatális hangrendű előzményekre enged következtetni; ilyen értelemben foglalt állást Collinder is: „The pronouns (fi) *minä* (*mä*, *ma*), *minu*- I, and *sinä* (*sä*, *sa*), *sinu*- thou, may have had two alternative shapes as early as PU” (Collinder 1960: 167). E két problémát, vagyis a „*t ~ n*” elemet és a „palatális ~ veláris” hangrendűséget legtöbbször külön-külön tárgyalták, ugyanis egyikük megoldása sem befolyásolja a másikat, az általam való egymástól teljesen független tárgyalásuk mégis eléggé nehézkes lenne.

Kulshelyzetben az obi-ugor nyelvek 2. személyű névmásai vannak, ezek ugyanis mind *n* kezdetűek szemben a többi uráli nyelvvel (1. táblázat).

A nyelvcsalád vagy az egyes nyelvek etimológiai szótárai legtöbbször meg sem említik ezen 2. személyű obi-ugor névmásokat (így: VglWb, FUV¹ 57, FUV² 74, SKES 4: 1034–1035, 1250, SSA 3: 184, 278, TESz 3: 869, 916–917, EWUng 2: 1491–1492, 1516–1517), míg a MUSz (192–193 [206–207]) szerepelteti ezeket, de éppen az *n*-jükről nem tesz említést. Hunfalvy elég részletesen bemutatta a magyar és a rokonai közti egyezéseket (Hunfalvy 1864: 259–278), de (egyáltalán) a névmásokat meg sem említette!

⁴E névmás nem szerepel az UEW-ben.

⁵A jenyiszeji adat (Mikola 1995: 219) nem szerepel az UEW-ben!

1. táblázat. Az obi-ugor nyelvek személyes névmásai

		Osztyák			Vogul		
		V	DN	Kaz	T	P	So
sg.	1.	<i>mä (män-)</i>	<i>mân, mâ</i>	<i>ma (män-)</i>	<i>äm (ämăñ-)</i>	<i>am (amn-)</i>	<i>am (ănəm-)</i>
	2.	<i>nöŋ</i>	<i>nöŋ</i>	<i>năŋ</i>	<i>năw</i>	<i>năy</i>	<i>naŋ</i>
	3.	<i>lőy</i>	<i>těw</i>	<i>lűw</i>	<i>tüw, tăw</i>	<i>tăw</i>	<i>taw</i>
du.	1.	<i>min</i>	<i>min</i>	<i>mĩn</i>	–	<i>měn, min</i>	<i>měn</i>
	2.	<i>nin</i>	<i>nin</i>	<i>nĩn</i>	–	<i>něn, nin</i>	<i>něn</i>
	3.	<i>lin</i>	<i>tin</i>	<i>lĩn</i>	–	<i>těn, tin</i>	<i>těn</i>
pl.	1.	<i>měŋ</i>	<i>möŋ</i>	<i>műŋ</i>	<i>măŋ</i>	<i>man</i>	<i>măn</i>
	2.	<i>něŋ</i>	<i>něŋ</i>	<i>năŋ</i>	<i>năñ</i>	<i>nan</i>	<i>năn</i>
	3.	<i>lěy</i>	<i>těy</i>	<i>lűw</i>	<i>tăn</i>	<i>tan</i>	<i>tăn</i>

(DEWOS 735, 884–885, 1004; Liimola 1944: 20–23, még vö. Honti 1988: 155)

Az *n* elemű személyjelölőt (is) használó nyelvek a vogul kivételével ismerik a 2. személyű, **t* kezdetű személyes névmást vagy az abból agglutinálódott személyjelölő szuffixumot (is):

a) A *t* kezdetű személyes névmásnak az osztják morfológiában, egészen pontosan az igeragozásban fellelhető nyomára többen (Szinnyei 1927: 115; Finciczky 1928–1930: 366; Hajdú 1973: 133, 142, 1986: 4; Honti 1976: 73 kk.) is utaltak, pl. du. 2. VVj Trj *-(a)tăn/-(â)tân*, J *-(a)tăn*, DN *-(a)tăn*, Kaz *-tăn*, pl. 2. VVj Trj *-(a)tăy/-(â)tây*, J *-(a)tăy*, DN *-(a)tă*, Kaz *-tĩ* (Karjalainen–Vértes 1964: 277–281; Paasonen–Vértes 1965: 90–92; Honti 1986: 107–122), de ez megvan a legkeletibb osztják (= VVj) nyelvjárásterületen az egyes számú birtokra vonatkozó birtokos személyjelezésben is: du.-pl. 2. VVj *-(a)tăn/-(â)tân* (Honti 1986: 39).

b) A zürjén igeragozásban *n* elemű a személyjelölő: sg. 2. *-n*, pl. 2. *-nnid*, a tagadó ige jelen idejében: sg.-pl. 2. *on* és múlt idejében (praeteritum): sg.-pl. 2. *en*, a prohibítív segédigében: sg. 2. *en*, pl. 2. *en(ę)* (Rédei 1978: 81, 83, 84); a votjákban a tiltó ragozás segédigéjének hangalakja is tartalmaz *n*-t: sg.-pl. 2. *en* (Csúcs 1990: 54); de a tagadó és tiltó igeragozás is tanúsítja az eredeti **t* elemű igei személyrag létét, például a zürjén sziktivkari és letkai nyelvjárásában a tagadó ige múlt idejében *ed(ę)* a pl. 2. személyű alak, a permjak nyelvjárásban a jelen időben ugyanezen alak *ode*, a votják jelen idejében viszont sg.-pl. *ud*, múlt idejében *ed* hangalakú (Serebrennikov 1963: 283–285, 288; Csúcs 1990: 53). A zürjén birtokos személyjeles paradigmában a 2. személyű személyjelek csak a **t* elemű morfémák folytatóit mutatják, például: sg. 2. nominativus *-id*, pl. 2. nominativus *-nid* (Rédei 1978: 62); a votjákban ugyanez a helyzet: sg. 2. nominativus *-ed/-jed*, *-id*, pl. 2. nominativus *-di/-ti* (Csúcs 1990: 38).

c) A szamojéd nyelvekben is van *n* vagy *n*-t tartalmazó, vagy **n*-re visszamenő személyjelölő morféma: jurák *-n* (< **nt*): *nū-n* 'du stehst', jenyiszeji *-ddo* (< **ntV*): *mota-ddo* 'du schneidest', tavgi *-ŋ* (< **n*) *ńiljtj-ŋ* 'du lebst' (Hajdú 1986: 7; Mikola 1988: 254, 2004: 123).

1.1. Az *n* kezdetű obi-ugor személyes névmások létrejötte

1.1.1. Az eddigi történeti magyarázati kísérletek

A nyelvcsalád egészének vagy egy-egy nyelvnek a szókincsét tárgyaló etimológiai szótárak nem tesznek említést az obi-ugor nyelvek *n* kezdetű, 2. személyű személyes névmásairól. E „némaság” persze nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem voltak kísérletek arra, hogy kapcsolatot keressenek a kétféle, a *t* és az *n* kezdetű személyes névmás között.

Noha az obi-ugor nyelvekben csak *n* kezdetű 2. személyű névmások vannak, az ősosztjákra a du. 2. személyben **(ə)tən/*-(ə)tân*, a pl. 2. személyben **(ə)təγ/*-(ə)təγ* igei személyrag és az egyes számú birtokra utaló paradigmában a du. 2. és pl. 2. (továbbá analógiásan a du. 3.) személyben **(ə)tən/*-(ə)tân* birtokos személyjel rekonstruálható. Ezek *t*-je bizonyítja, hogy az *n* kezdetű 2. személyű névmást megelőzően az obi-ugor nyelvek életének egy korai szakaszában a **t* kezdetű 2. személyű névmás szintén ismert volt.

Az *n* kezdetű obi-ugor 2. személyű személyes névmásoknak a többi uráli nyelv **t* kezdetű névmásaival való egyeztetése éppen a radikális hangkülönbség miatt nem jöhetett szóba, illetve ha mégis megkísérelték, nagyon körülményes okfejtésekbe bocsátkoztak a magyarázattal kísérletezők. A személyes névmás és a neki számban és személyben megfelelő személyjelölő suffixum természetesen összefüggnek egymással történetileg. Igyekszem azonban most csak a szóban forgó obi-ugor személyes névmások és személyjelölő suffixumok történeti hátterére irányítani a figyelmemet.

Szakirodalmi ismereteim szerint a magyarázatok részben hangtörténeti fogantatásúak. A következőkben rövid tudománytörténeti áttekintést adok e kísérletekről. Ezek bemutatásakor lehetőleg elsősorban az időrendet igyekszem követni.

A felmerült ötletek előadói kétféle lehetséges okra tippeltek: vagy hangtani változás (**t* -> **n*-) eredményeként jöttek létre az *n*-es személyjelölők, vagy az **n* kezdetű mutató névmásból alakult ki az obi-ugor személyes névmások előzménye (amelyből aztán persze később agglutináció révén személyjelölő suffixumok keletkeztek).

Szinnyei (1922: 97, 101) a **-t* váltakozási formájaként magyarázta az obi-ugor *-n*-es személyvégződést, de amint Mark (1931: 56) megjegyezte, e feltevés hangtanilag nem indokolható; tegyük hozzá, funkcionális szempontból sem.

Ojansuu lehetségesnek vélte, hogy:

a) az obi-ugor névmások esetleg valamiféle disszimiláció következtében módosították szókezdő mássalhangzójukat (*t* > *n*);

b) ezek a névmások a többi uráli személyes névmás etimológiai megfelelői közé vonhatók, ha mutató névmásból eredtek;

c) a *t* és az *n* kezdetű névmások elkülönítendőek egymástól;

s a mai viszonyok a kétféle névmás paradigmájának összeolvadása révén alakultak ki: „Onko ajateltava ääntenmuutosta *t* -> *n*- (jotakin dissimilatsionia?) vai onko tässä jätteitä jostakin ikivanhasta, suom.-ugr. taholta muuten jo kadonneesta

monikonmuodostus-prinsiipistä, en voi aineksen niukkuuden vuoksi ratkaista. Mahdollista on myös että *n*-alkuiset pron.:t ovat erotettavat *t*-alkuisista ja että nykyiset suhteet selittyisivät eri paradigmojen yhteensulamisesta” (Ojansuu 1923: 83).⁶ Ojansuu óta meglehetősen nagy hagyománya van annak, hogy ezen obi-ugor személyes névmásokat **n* kezdetű alapnyelvi mutató névmásból magyarázzák.

Mark is kétféle, **t* és **n* kezdetű 2. személyű névmás feltevésével vélte megoldhatónak e problémát: „Wie schon bemerkt wurde, tritt in den Ob-ugrischen Sprachen (wog. und ostj.) in der 2. P. -*n* statt **-t3* (~ **-δ3*) auf: ostjO *χādān* 'dein Haus', wogN *kwolān* 'dein Haus'. Dieses -*n* hat man als Wechselform zu **-t3* erklärt. Aus lautlichen Gründen kann aber eine solche Auffassung nicht gebilligt werden. Das -*n*, das in den obugrischen Sprachen auch als Personalendung des Verbums fungiert, tritt ferner auf fgr. Boden im Perm. nur in dieser letzteren Verwendung auf: syrj. *keran* 'du machst', *munan* 'du gehst' usw. und auf sam. Boden im samT ebenfalls als Personalendung (Prädikatsuffix) des Verbums: *mataān* (mit -*n* aus -*n*) 'du schnittest' (*mataām* 'ich schnitte'), *bārbaṇ* 'du bist Fürst' (*barba* 'Fürst'). Das -*n* muss somit schon in der ural. Ursprache dagewesen sein. Nun fragt es sich, wie es zu erklären ist, dass nebeneinander zwei Elemente zur Bezeichnung derselben Person im Gebrauch waren. Eine definitive Lösung dieser Frage lässt sich nicht geben, wohl aber kann man eine Vermutung aussprechen. Ausser dem mit *t* anlautenden Personalpronomen der 2. P. (lp. *ton*, mord. *ton*, ung. *te* usw.) gibt es in den fgr. Sprachen eine Form mit *n* im Anlaut, und zwar in den obugrischen Sprachen: wog. *nęy*, *nū* 'du', ostj. *nōn*, *nəṇ* 'du'. Da, man auch hier das Entstehen der *n*-Form aus der *t*-Form nicht erklären kann, so muss es offenbar schon urspr. in den uralischen Sprachen zwei verschieden anlautende Stämme für das Pronomen der 2. Person gegeben haben. Wenn die Possessivsuffixe und die Personalsuffixe des Verbums in der Tat, wie ausser Zweifel zu sein scheint, aus den Personalpronomina entstanden sind, so ist alles in Ordnung; denn wenn zwei Personalcharaktere der 2. P. ursprachlich angesetzt werden müssen, so muss es auch zwei Personalpronomina gegeben haben” (Mark 1931: 56–57).

Wichmann egyetemi előadásain az *n* elemű votják, zürjén, osztják és vogul igei személyragokat összetartozónak és közös, finnugor kori örökségnek vélte (Uotila 1933: 113), de azt nem tudjuk meg az Uotilától származó információból, miként vélekedett ezeknek és a 2. személyű névmásoknak az esetleges kapcsolatáról.

Vértes Edit Ojansuu harmadik (c) feltevésének szellemében képzelte el a probléma megoldását: „az uráli nyelvekben általános -*t* raggal szemben az obi-ugor nyelvek -*n*-et mutatnak, a permi és a szamojéd nyelvek is őrzik az -*n* nyomát, az osztjában ellenben az igeragozás dualisában és pluralisában a -*t* gyér maradványai találhatók

⁶ „Gondolhatunk-e *t* > *n*- változásra (valamiféle disszimilációként?), vagy esetleg valamilyen igen ősi, a finnugorból egyébként már kiveszett, a többes szám megformálása módjának emlékérről van-e szó; az anyag szűkös volta miatt nem tudom eldönteni. Az is lehetséges, hogy az *n* kezdetű névmásokat el kell választani a *t* kezdetűektől, és hogy a mai viszonyokat a különböző paradigmák egybeolvadásával magyaráznánk”.

meg [...] Látna a mutatónévmás, a 2. személyű személynévmás és személyrag hasonló és egymásnak megfelelő viselkedését a jellegzetes hang változtatásában, esetleg arra gondolhatunk, hogy az alapnyelvben egymás mellett élhetett a mutatónévmás *t*-s és *n*-es változata. Az *n*- tövű mutatónévmásnak eredetileg nem volt többesi jelentése. Talán ennek az emlékét őrzi a számO. *na* 'der; ille' névmás [...] Ez az egyetlen eset, ahol a kérdéses névmás egyesszámi jelentéssel szerepel" (Vértes 1943: 10–11; lényegében ugyanígy Vértes 1967: 194–195). Vértes (1943: 10–11, 1967: 194–195) arra hivatkozik, hogy az indoeurópai személyes névmásokat is kapcsolatba hozták mutató névmásokkal. Amennyire én ismerem a szakirodalmat, ez csak a Vértes által hivatkozott, tudománytörténetileg jelentős, de régi munkákban megtalálható feltevés, az újabbak csak a 3. személy esetében tartalmazznak ilyen utalást (pl. Živova 1979: 221–222, 228; Beekes 1995: 207–209; Lehmann 1996: 157–158; Szemerényi 2007: 211–220; vö. még Gamkrelidze–Ivanov 1984: 254–255, 385; Hajdú 1990: 2–4; Lyons 1992: 276–277).

Lakó (1951b: 371) szerint Collinder (1940: 23, jegyzet) és Ravila (1945: 323) bebizonyította, hogy az *n* kezdetű névmás eredetileg singularisi volt. Ez azonban aligha helyes megállapítás (Collinder csak feltevésként adta elő, Ravila pedig ezt valószínűnek vélte), hiszen a vogul többes tárgyra utaló igei és a több birtokra vonatkozó birtokos személyjeles paradigma *-n*-je csak egy hajdani többesi névmás agglutinációjával értelmezhető történetileg, miként az ugyanilyen funkciójú osztják *-l-* is többesjelből vezethető le (lásd Honti 1997: 34, 36–37, 85). Továbbá semmivel sem lenne indokolható, hogy a nyelvcsalád finn-permi ága ilyen, tipológiai idegen, szuppletív számjelölést valósított volna meg, e furcsa, szuppletív számjelölési eljárásnak valamikor igen régen, a preuráliban kellett kialakulnia.

Az *n*-es személyes névmást használó nyelveket Serebrennikov (1957: 8) keleti Urál vidéki nyelvi zónának nevezte el, amit – úgy tűnik – többé-kevésbé elfogadott Helimskij (1982: 68), hasonló minősítés található Janhunennél (1982: 34) és Kulonennél (2001a: 160–161) is. Serebrennikov az *n* elemű obi-ugor személyjelölőket az *n* kezdetű személyes névmások agglutinációjával magyarázta, de mivel a permi és a szamojéd nyelvek nem ismernek ilyen személyes névmásokat, egyes számú 2. személyű, *-ts* és *-nə* hangalakú uráli alapnyelvi személyjelölő szuffixumokkal számol (Serebrennikov 1964: 75), ám arról nem szól, miből keletkezhetett a *-nə*...

Kálmán Vértesre (1943: 10–11) hivatkozva elfogadja, hogy a személyes névmások történetileg mutató névmásokra vezethetők vissza, s így szerinte az *n* kezdetű osztják személyes névmás is **n* kezdetű mutató névmásból jöhetett volna létre. Ekképpen fogalmazta meg nézetét: „Véleményem szerint az ugor alapnyelvben (talán már egyes finnugor nyelvjárásokban, hiszen a zürjén és votják példa erre mutat) volt két 2. személyű névmás: **t•* és **n•*. Az ugor és a permi nyelvekben a birtokos személyragozásban és az igeragozásban a 2. személyt eredetileg az *n•* névmással jelölték, mint a mai obi-ugor nyelvekben és a permi igeragozás egyes paradigmáiban” (Kálmán 1965b: 168–169). Egyet kell azonban értenem Hajdú elutasító álláspontjával:

„felteszik, hogy a 3. személyű személyes névmás az alapnyelvben [...] eredeti mutató névmásból alakult. Hasonló kapcsolatot tesznek fel egyesek a 2. sz. személyes névmás és a *t*- kezdetű mutató névmás között. A személyes névmások valamelyes összefüggése a demonstratívumokkal nagyobb távlatban hihetőnek látszik, de az uráli alapnyelvben a személyes és mutató névmások már határozottan elkülönültek egymástól” (Hajdú 1981: 134).

Collinder (1965: 134) is lehetségesnek vélte, hogy az uráli alapnyelvben az egyes számú 2. személyű névmásnak volt egy **t*-s és egy **n*-s változata, s gyaníthatólag ő is mutató névmási eredetre gondolt, hiszen a finn *tämä* 'ez' ~ *nämä* 'ezek' mutató névmásra hivatkozott.

Steinitz volt az a finnugrista, aki a legtöbbet tette a vogul és az osztják nyelv történetének felderítésére. Nevezetes osztják szótárában csak felsorolja a 2. személyű osztják és vogul névmásokat, etimológiai természetű megjegyzése nincs (DEWOS 1004). Ez voltaképpen teljes összhangban áll azzal, hogy a fentebb felsorolt etimológiai szótárak szerzői sem nyilatkoztak az esetleg lehetséges kapcsolatokról.

Majtinskaja (1979: 195) is *n* kezdetű mutató névmásból (U **n*₃) magyarázta a 2. személyű obi-ugor személyes névmásokat, de csak annyit jegyzett meg, hogy a vogulban és az osztjában a 2. személyben a *t*- helyetti *n*- furcsa (Majtinskaja 1969: 211). Majtinskaja ötlete mellett szólhatna Babaev közlése, aki szerint igen ritkán előfordul, hogy 'ez', 'az' mutató névmás vált 'te' jelentésű névmássá (Babaev 2009: 126–127), de kétségeim vannak eme közlés hitelességét illetően, mivel egzotikus nyelvekre hivatkozik, és nem áll módomban ellenőrizni a velük kapcsolatos szakirodalmat.

Balázs szerint voltak az alapnyelvben **nšn•*, **nšn•* és **tšn•*, **tšn•* „névmási fejlemények”, amelyek közül az előbbieket az obi-ugorban, az utóbbiak a többi finnugor nyelvben jelölték a 2. személy(ek)e)t (Balázs 1973: 188). Ezek létét ekként magyarázta: „Aus gewissen Anzeichen kann darauf geschlossen werden, daß diese Sphäre auf die Stelle um die *a n g e s p r o c h e n e P e r s o n* herum oder wenigstens auf deren unmittelbare Umgebung fallen konnte, d. h. daß sie mehr oder weniger identisch war mit der deiktischen **t•*- Sphäre bzw. sich von ihr nicht besonders unterschied. Darauf lassen nämlich die **n•*- Stämme der Personalpronomina der 2. Pers. Sg. der obugrischen Sprachen schließen, die – wie erwähnt – schon von Ojansuu (Pron.⁷ 83) zu den Demonstrativpronominalstämmen **n•* in Beziehung gebracht worden sind. Bei der Besprechung der Auffassungen von Ojansuu (Pron. 83), Fincziczky (NyK. XLVII,⁸ 365 ff.), Vértés (OsztSzn.⁹ 10–13) sowie Mark (ÖESA. 1929:¹⁰ 56–59) verweist auch Lakó nachdrücklich darauf, daß die wogulischen und ostjakischen Personalpronomina mit dem Stamm **n•*- mit Recht in Beziehung zu den uralischen Demonstrativpronomina mit dem Stamm **n*- gebracht werden können.

⁷ = Ojansuu 1923.

⁸ = Fincziczky 1928–1930.

⁹ = Vértés 1943.

¹⁰ = Mark 1931.

Weil die Formenvarianten der erwähnten obugrischen Personalpronomina im Urwogulischen und im Urostjakischen aller Wahrscheinlichkeit nach einen palatalen Vokal enthielten, können diese seines Erachtens mit den finn. Pronomina *nä-* und *ne-* und deren anderen Entsprechungen identifiziert werden (ALH. 1,¹¹ 364–366; I. OK. 1,¹² 213–214). (Zu dieser Frage vgl. neuerdings: Vértés, OstjPron.¹³ 199–203)” (Balázs 1973: 186–187; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Hajdú kétszer is foglalkozott ezzel a személyjelölési anomáliával. Idézem: „A finn-ugor nyelvtudomány sokáig értetlenül szemlélte ezt a kettősséget, amely az obi ugor és a többi rokon nyelv között mutatkozik a második személyű névmásokban és Px-ekben. E kettősség alapján sokan úgy gondolták, hogy az alapnyelvben két második személyű névmás is lehetett, egy *t-* és egy *n-* kezdetű. Mások viszont inkább arra hajlottak, hogy az obi ugor nyelvek nazális elemű morfémaiban egy alapnyelvi *n-* kezdetű mutató névmás nyomát kell látni” (Hajdú 1973: 132). Hajdútól eltérően én ezt a két feltevést egyként értelmezem, hiszen előadók rendszeresen utaltak a singularisi **t-* ~ pluralisi **n-* mutató névmásokra. Amikor első alkalommal nyilatkozott Hajdú, így vélekedett, szélesebb hangtörténeti háttérbe állítva a változást: „Az obi ugor nyelvek eltérése a többi rokon nyelvtől azonban másképpen is megmagyarázható. A PU **te* 2. személyű névmás és az ezt folytató, illetve képviselő *-t* Px (illetve Vx) hangalakilag egybeesett a PU **se* > PUg **ʒe* 3. személyű névmás és az ezt képviselő Px (illetve Vx) fejleményeivel a vogulban és az osztják nyelvjárások nagy részében. Tudvalevő, hogy a 3. személyű névmás kezdőhangja és az ebből keletkezett, 3. személyre utaló végződés a vogulban, valamint az osztják nyelvnek a déli és észak–déli átmeneti nyelvjárásaiban *t*-vé változtak. Ráadásul még az osztják nyelv bizonyos 3. személyű (determ[inált]) igealakjaiban az északi és keleti nyelvjárásokban is a *t-* kezdetű mutató névmás suffixálódott. A vogul és osztják nyelvterületen tehát igen könnyen funkciózavar állhatott volna elő a 2. és 3. személyű alakok között. A funkciózavar kiküszöbölése érdekében lépett a *t* helyére a 2. személyű névmásban és toldalékban egyaránt e hang nazális képzésű homorgán párja, az *-n-*. E hangváltozásban ezenkívül a névmás második elemeként szereplő nazális asszimiláló hatása sem hagyható figyelmen kívül. Az *n-* kezdetű névmás és toldalék »divatja« igen korán elterjedt azon osztják nyelvjárásokban is, ahol egyébként az **ʒ* > *t* változás nem ment végbe (keleti és legészakibb nyelvjárások). Magyarázatunk mellett szól, hogy a *t-* kezdetű névmás valamelyes nyomai fennmaradtak az osztják indeterminált igeragozásban [...], és hogy a 2. személyű *t* megváltozása – hasonló okból – a szamojéd nyelvek egy részében is megtörtént” (Hajdú 1973: 132–133; hasonlóan Hajdú 1986: 6–7). Itt ellent kell mondanom Hajdúnak: a 3. személyű névmásban történt U/FU **s-* > Ug **ʒ-* > OUg **ʒ-* > vogul *t-*, osztják **ʌ-* > *ʌ-*, *l-*, *t-*, *j-*, *∅-* változás eredménye semmiképpen sem játszhatott volna szerepet a 2. személyű névmás szókezdő elemében bekövetkezett

¹¹ = Lakó 1951a.

¹² = Lakó 1951b.

¹³ = Vértés 1967.

t*- > **n*- változásban, hiszen amikor ez utóbbinak be kellett volna következnie, az obi-ugorban még **ʔ* volt. Amikor Hajdú később visszatért erre a kérdésre, az uráli korra vetítette vissza a kettősség megszületését, és csak egyféle, *t* kezdetű, eredeti 2. személyű névmással számolt: **ton* (vagy **tVn*), amelyben szerinte a nazális asszimilálta az orális zárhangot, s a két változat az uráli korban a keleti területen egymás mellett élt (tVn* ≥ **nVn*), de csak az obi-ugorban őrződött meg személyes névmásként, ennek nyomai azonban megtalálhatók az összes szamojéd nyelvben, szórva-nyosan a permiekben is (Hajdú 1986: 6). Hajdú szerint a többek által feltételezett kétféle (*t* és *n* kezdetű) 2. személyű névmások azért elfogadhatatlanok, mert nincs válasz arra, miként jött volna létre e furcsa kettősség. A mások által javasolt megoldás, miszerint az *n* kezdetű személyes névmás *n* kezdetű mutató névmásból eredt volna (vö. finn *nuo* 'jene [pl.]'), azért vetendő el, mert:

- a) mutató névmásból 3. személyben szoktak személyes névmások keletkezni;
- b) az ilyen, azaz az *n* kezdetű mutató névmások többes számi funkcióval rendelkeznek az uráli nyelvekben, már ahol megőrződtek (ti. a finn-permi nyelvekben);
- c) ha e jelenség létrejött az ugor (vagy a finnugor) korra tehető, nem világos, miért nincs nyoma a magyarban (Hajdú 1986: 3).

Rédei elfogadja Hajdú (1986: 6) magyarázatát az obi-ugor *n* kezdetű személyes névmásokra vonatkozóan, hogy ti. ezekben szó eleji *t* > *n* asszimiláció történt a rákövetkező nazális miatt, majd hozzáteszi, „ám ezt a permi nyelvek esetében nem tartom meggyőzőnek, mivel itt nem lett a *t* kezdetű névmásnak (zürj. *te*, *ti*, votj. *ton*, *ti*) *n*-nel kezdődő alakja” (Rédei 1989: 158; vö. még Rédei 1998: 350, 1999: 106–107).

Ezzel kapcsolatban Janhunen megpróbált egyszerre két kérdésre is választ adni:

- a) miért vannak az uráli nyelvekben palatális és veláris hangrendű személyes névmások (is);
- b) miképpen magyarázható az egyes nyelvekben meglévő, 2. személyű, *n* elemű személyjelölők kialakulása?

Az ő javaslata szerint: „On erityisesti korostettava, että kantauralilaiset yksikön 1. ja 2. persoonan persoonapronominin eivätkä suinkaan ole säilyneet kaikissa uralilaisissa nykykielissä, vaan ainoastaan kolmella taholla: saamessa (*mon*, *ton*), mordvassa (*мон*, *мон*), ja samojedissa. Muut uralilaiset kielihäärät (ugrilaiset kielit, permi-läis-marilainen haara, itämerensuomi; myös eteläsaame) viittaavat toisentyypisiin, etuvokaalisiin vartaloihin (**m̥*3, **t̥*3),¹⁴ jotka useimmiten esiintyvät kaksitavuisina

¹⁴Nem értem, Janhunen szerint miért mutatnának a déli lapp (1. és 2. személyű) személyes névmások palatális hangrendű eredetire (ez legfeljebb a pluralisiakra lehet igaz, vö. Korhonen 1981: 207), vö. „Die eigentlichen Personalpronomina sind *männe* ~ *manne* 'ich', *dādne* ~ *dadne* 'du' und *sādne* ~ *sadne* 'er, sie, es' [...] Anstatt der langen Formen im Nom. Sg. kommen auch Kurzformen vor, nämlich 1. Sg. *mān* – *man* – *mun*; 2. Sg. *dān* ~ *dan*; 3. Sg. *sān* ~ *san*; 1. Pl. *mi(j)h*; 2. Pl. *di(j)h* und 3. Pl. *si(j)h*” (Hasselbrink 1981: 118); vö. *manne* 'ich' (Hasselbrink 1983: 903–906), *dādne* 'du' (Hasselbrink 1981: 410), *sān* 'er, sie, H. L.' (Hasselbrink 1985: 1114–1115), *d'itte* 'er, sie, es', 'dieser, diese, dieses' (Hasselbrink 1981: 439–441), *mānnuoh* ['wir beide, H. L.]

johdoksina (vrt. esim. suomen *minä*, *sinä*). Yksikön persoonapronominit jakavat näin koko uralilaisen kielikunnan kahteen suureen ryhmään. Rekonstruktioetniksesti etuvokaalisia yksikön pronominivartaloita ei voida kuitenkaan palauttaa suomalais-ugrilaisista kantakieltä kauemmaksi. Yksi mahdollisuus on, että etuvokaaliset pronominit ovat yhteydessä vastaaviin kantauralin monikon persoonapronominivartaloihin (vrt. n.ot 132–133)” (Janhunen 1981: 232–233);¹⁵ vagyis: egyes számú veláris labiális magánhangzós (**mun*, **tun*) és többes számú palatális illabiális magánhangzós névmásokat (**me*-, **te*-) kell feltenni az alapnyelvre (Janhunen 1982: 34–35). Janhunen (1982: 34) szerint is a „legkeletibb periféria” (zürjén, obi-ugor, szamojéd) jellemzője, hogy a 2. személyű személyjelölő *-*n*-re megy vissza, amely szerinte „nyilvánvalóan” nazális mássalhangzós kezdetű személyes névmásból eredt, de ez csak az obi-ugorban őrződött meg. A személyes névmásoknak az igetőhöz és a főnévtőhöz való agglutinációjában kronológiai különbséget vél felfedezni, mindkettő ugyan a preuráli korban ment végbe, de mivel az igei személyragok „kopottabbak”, szerinte ezek agglutinációja megelőzte a birtokos személyjelekét. Ezt a megállapítást vitatom, már korábban is vitattam. Erre én, azt hiszem, racionális magyarázatot adtam: szerintem ugyanis az igei személyragok előzményének a cselekvő, tehát az alany mondattani funkciójának megfelelően, azaz nominativusban (vagyis alapesetben) kellett követnie az igét, míg a tárgyas igeragozásban a tárgyra vonatkozó személyes (vagy mutató) névmás, illetve a birtokos személyjel esetében a személyes névmás accusativusi, illetve genitivusi alakban, tehát testesebb formában állt a főnév mögött, így a kopást követően is megmaradt a morféma testessége közti különbség (Honti 1995: 54–55, 59–61 1996: 129–130). Ennek értelmében alaptalannak tekintem Künnapnak (2002: 152–153) azt a tudománytörténetből jól ismert álláspontot tükröző nézetét, miszerint az igeragozás forrása voltaképpen a birtokos személyjeles nomen deverbale volt (erről lásd Honti 1995: 57); Künnap itt torzít, ti. az elődök csak a tárgyas ragozású igealakokról vélekedtek így, tudtommal a nem tárgyas ragozásúakkal kapcsolatban nem fogalmaztak meg ilyen nézetet.

(Hasselbrink 1983: 907–908), *dādne* 'ihr Zwei' (Hasselbrink 1981: 410), *sādnuo* 'sie (alle) beide' (Hasselbrink 1985: 1109), *dah* 'diese [Pl.]' (Hasselbrink 1981: 123–124, 440), *mijj'eh* 'wir (mehr als zwei)' (Hasselbrink 1983: 929), *dijjeh* 'ihr (mehrere Personen)' (Hasselbrink 1981: 436–437), *sijjieh* 'sie' (Hasselbrink 1985: 1133–1134). Ehhez vö. norvég-lapp sg. 1. *møn*, *mōn*, sg. 2. *døn*, *dōn*, sg. 3. *son*, *sōn*, du. 1. *moai*, du. 2. *doai*, du. 3. *soai*, pl. 1. *mī*, pl. 2. *dī*, pl. 3. *sī* (Lakó 1986: 76).

¹⁵ „Hangsúlyozandó, hogy az uráli alapnyelvi sg. 1. és 2. személyű névmások nem őrződtek meg minden mai uráli nyelvben, hanem csak három csoportban maradtak meg: a lappban (*mon*, *ton*), a mordvinban (*мон*, *тон*) és a szamojédban. Más uráli nyelvcsoporthoz (az ugor nyelvek, a permi-cseremis csoport, a finnségi és a déli-lapp) más típusú, palatális hangrendű tövekre (**m̥*, **t̥*) utalnak, amelyek legtöbbször két szótagú derivátumként ismertek (vö. pl. finn *minä* 'én', *sinä* 'te'). Így tehát az egyes számú személyes névmások az uráli nyelvcsaládot két nagy csoportra tagolják. Rekonstrukciótechnikai okokból azonban nem vetíthetjük vissza a palatális hangrendű névmástöveket a finnugor alapnyelvnél régebbi korra. Lehetséges, hogy a palatális hangrendűek a megfelelő többes számú személyes névmások tövével fűggenek össze.”

Kulonen is foglalkozott ezzel a kérdéssel, mégpedig eléggé részletekbe menően. Fontosnak tekinti Hajdú feltevésében az asszimilációt, de ellenvetéseket is megfogalmaz, szerinte ugyanis Hajdú magyarázatának vannak gyenge pontjai:

a) az obi-ugor nyelvek sg. 2. személyű névmásai nem **non* (< **ton*) hangalakra mennek vissza, lévén palatális hangrendűek és *ŋ* elemet tartalmazók;

b) a **t-* > **n-* hangváltozás leginkább a dualisi névmások körében lett volna várható, ám szerinte a dualisi névmások nem tekinthetők régieknek;

c) érthetetlen lenne, hogy az *n* kezdetű személyes névmás csak az obi-ugorban őrződött volna meg, míg az „*n*-s area” más nyelveiben csak a személyjelölő szuffixumokban maradt volna meg.

Ezen ellenvetéseknek majdnem mindegyikével egyetértek, csak a b) pontban szereplővel nem. Igaz, ez esetben azt sem értem, miért a dualis névmások körében lett volna várható a **t-* > **n-* hangváltozás. A dualis koráról Kulonen különböző módokon nyilatkozott egy és ugyanazon évben megjelent dolgozataiban: „Vor allem die übereinstimmende Vertretung der samojedischen Sprachen und des Lappischen deutet auf eine ursprüngliche Wurzel hin, denn diese Sprachgebiete liegen geographisch an der Peripherie der Sprachfamilie, wo auch andere alte Erscheinungen, etwa der Dual, erhalten geblieben sind [...] Es ist daher verständlich, daß die Dualpronomina in den Rekonstruktionen des Uralischen fehlen, obwohl sie in der Ursprache zweifellos vorhanden waren, da auch für die Personen des Singulars und Plurals Pronomina existierten” (Kulonen 2001a: 163–164). „Oben wurde bereits gesagt, dass die dualischen Pronomina deutlich jung sind, besonders die lappischen. Wenn wir uns jedoch die obugrischen (wogulischen) dualischen Pronomina und die entsprechenden Suffixe anschauen, können wir bemerken, dass sie einander sehr gleich sind. Das könnte man auch, wenn man so will, als einen Beweis für ein geringes Alter ansehen – wenn man voraussetzt, dass Pronomina überhaupt jung sein können” (Kulonen 2001b: 182). Különbözőképpen vélekedik tehát a dualisi névmások koráról, vajon melyik vélekedését lehet komolyan venni? A névmásokat talán csak abban az esetben lehetne meglehetősen új keletű kategóriának tekinteni, „ha az ember úgy akarja” („wenn man so will”), mert racionális okot nem talállok e kijelentés igazolására...

Kulonen ellenvetései kapcsán még annyit jegyzek meg, hogy Hajdú feltevéséből egyébként az is következne, hogy a kétféle, különböző szókezdő mássalhangzót tartalmazó, 2. személyű névmás sokáig egymás mellett létezett volna, hiszen az agglutinációnak is be kellett következnie. A kettősségnek addig kellett volna fennállnia, míg a magyar nyelv elődje kivált az ugor alapnyelvből, s csak ezt követően szilárdult volna meg az *n*-es az obi-ugor elődjében és a *t*-s az előmagyarban.

Kulonen meglehetősen eredeti módon magyarázza az obi-ugor névmások szókezdő elemét: „Ein mögliches Szenario für das Auftreten des *n*-Elements könnte folgendermaßen aussehen: Die älteste *-t* ~ *-n*-Variation war suffixal und trat in der Konjugation in der Personalendung der 2. Person Singular

auf (wie schon Janhunen 1982¹⁶ vermutet). Die Reihe hätte also folgende Form gehabt (in der ersten und zweiten Person ein auf die Person verweisendes Element, in den dritten Personen nur Numeruszeichen):

	Sg	(Du)	Pl
1.	<i>-m</i>	<i>-min</i>	<i>-mi(k)</i>
2.	<i>-t ~ -n</i>	<i>-tin</i>	<i>-ti(k)</i>
3.	\emptyset	<i>(-kA)</i>	<i>(-t)</i>

Der Wechsel der 2. Person Singular wird in den heutigen Sprachen in der oben beschriebenen Weise sichtbar. Darauf, daß der Wechsel ursprünglich ebenfalls nur in der zweiten Person Singular aufgetreten wäre, deutet die Tatsache hin, daß mit Ausnahme der obugrischen Sprachen die zu beobachtenden *n*-Elemente in allen heutigen Sprachen gerade in dieser Person auftreten (die Pluralbelege der permischen Sprachen sind eindeutig sekundär) [...] Die Variation ist in einem Gebiet entstanden, dessen Kern in den heutigen obugrischen Sprachen liegt. In den Randgebieten dieses Areals ist die Variation in ihrer ursprünglichen Umgebung geblieben, während sich im Kern des Areals das *n*-Element als Innovation über seine ursprüngliche Umgebung hinaus verbreitet hat: zuerst von den Personalendungen der Verben auf die Possessivsuffixe und dann vom Singular auf den Dual und Plural. Schließlich ist das Element in den obugrischen Sprachen von den Konjugationssuffixen auch auf den Anlaut der Personalpronomina übergegangen. Dies läßt sich als Ausgleichung der Variation erklären sowie aus dem Bestreben der Personalelemente, ein geschlossenes, einheitliches Ganzes zu bilden” (Kulonen 2001a: 171–172, *kiemelés az eredetiben van; lásd még Kulonen 2001b: 180–182 is*). Magyarul összefoglalva: A *-t ~ -n* szuffixumváltakozás az alapnyelvben csak a sg. 2. személyvégződésben létezett. Az obi-ugor kivételével az illető nyelvekben az *-n* csak a sg. 2. személyben található meg (a permiben az *n*-nek a többesben való jelentkezése egyértelműen másodlagos). A *-t ~ -n* váltakozás az obi-ugorban alakult ki, amely az ilyen terület központja volt, és ott áterjedt az egyes számról a kettősre és a többesre, végezetül pedig benyomult az *n* a 2. személyű névmások szókezdő pozíciójába is (felváltva a **t-t*), ami azzal a törekvéssel magyarázható, hogy a személyjelölés hangtani oldala kiegyenlítődőtt és egységes egészset képezett: „személyjelölő szuffixumok ~ személyes névmások”. Egyébként Janhunen (1982: 34–35) nem egyértelműen állítja azt, amit Kulonen neki tulajdonít: „Die älteste *-t ~ -n*-Variation war suffixal und trat in der Konjugation in der Personalendung der 2. Person Singular auf (wie schon Janhunen 1982 vermutet)”, hanem ekként vélekedik: „The category of actor, including the person and number of the actor, was expressed by the personal endings of the finite conjugation. The actor morphemes developed in Pre-U from the corresponding personal pronouns in much the same way as the possessive suffixes developed. However, the process of suffixalization occurred earlier in the verbal conjugation, as indicated by the more »worn« phonological shape. An important point

¹⁶ Janhunen 1982: 34–35.

of dissimilarity between the systems of possessive suffixes and verbal personal endings is the 2. person singular, where the verbal endings exhibit a duality in the suffix consonant. Most of the present-day U languages point to an original dental stop **-t*, while in the Eastern periphery (Komi, Ob-Ugric, Samoyed) the dental nasal **-n* is met. The nasal variant of the suffix obviously implies the previous existence of a 2. person pronoun with initial *n* as a l, although only uncertain traces of the pronoun stem itself have otherwise been preserved (in Ob-Ugric only)” (Janhunen 1982: 34; én emeltem ki, H. L.) Kissé azonban Janhunen is ellentmondásosan nyilatkozott, ti. dolgozatának következő oldalán sg. 2. személyű alapnyelvi „*-n ~ -t*” igei személyragot, de csak **tun*, tehát *t* kezdetű személyes névmást említ (Janhunen 1982: 35). Kulonennek (2001a: 158) abban feltétlenül igaza van, hogy nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy az osztjákban az *n* elemű igei személyragok mellett a nem egyes számokban vannak az alanyi igeragozásban *t* elemű személyragok is, de ebből még egyáltalán nem következtethetünk a személyes névmások agglutinációjának időpontjára; e tekintetben sokkal inkább arról lehet szó, hogy az egyes számú alakok sokkal gyakoribbak, s nem feltétlenül érvényesült ezen alakok asszociációs hatása a nem egyes számokban.

1.1.2. A jelen magyarázati kísérlet

1.1.2.1. Az obi-ugor nyelvek *n* elemű személyjelölői

Az aligha jöhet szóba, hogy az obi-ugor alapnyelvben a hajdani **t-s* kezdetű 2. személyű névmást egy teljesen új, **n-s* névmás váltotta volna fel (ellentétben Vértessel és Kálmánnal). Lévén a grammatikai számok körében az egyes szám a lehetséges oppozíciók alaptagja, az obi-ugor nyelvek *n* kezdetű személyes névmásának mutató névmásból való etimológiai magyarázatát teljesen alaptalannak tekintem, mivel egyre szilárdabb meggyőződéseim szerint az **n* kezdetű mutató névmások uráli alapnyelvi többes szám megjelenítői voltak (Honti 1997: 34–35, 2003: 173, 2006: 87), arról nem is beszélve, hogy csak a 3. személyű névmások szoktak igazolhatóan mutató névmásból kialakulni, azok nem lévén valódi személyes névmások (ehhez vö. pl. Bühler 1982: 107–109; Lyons 1992: 276–277), továbbá az „igazi” személyes névmások etimologizálása legtöbbször talán éppen olyan reménytelen vállalkozás lehet, mint a számnevek legtöbbjéé, mert nyilván a nyelvek igen ősi, a távoli korokban keletkezett lexémái közé tartoznak, amelyek etimológiájának kiderítésében való reménykedés az én tapasztalataim szerint nagyrészt az illúziók világába tartozik. Budenz (1869: 42) is csak a 3. személynek és a mutató névmásnak az esetleges kapcsolatáról szól. Kulonennek kétségtelenül igaza van, amikor azt közli, hogy a finn *naa* ‘ezek, azok’, *ne* ‘azok’, *nuo* ‘azok’, *nämä* ‘ezek’ mutató névmásoknak nincs megfelelőjük az obi-ugor nyelvekben (Kulonen 2001a: 170; egyébként ezt a számbeli szuppletivizmust ő is csak finn-permi korinak véli). Tehát a 2. személyű névmásokat nem lehet ezen mutató névmások egyikével sem etimológiai összefüggésbe állítani; elsősorban persze nem azért, mert az **n* kezdetű mutató névmásoknak nincs képviselőjük önálló

lexémaként az obi-ugorban (hiszen azok nyom nélkül ki is veszhetek volna), hanem azért, mert – szerintem – az **n* kezdetűek pluralisi funkciójuk voltak, amit a vogulban a többes számú határozott tárgyra utaló igealakok és a több birtokra utaló birtokos paradigma alakjai igazolnak, ezen formák *n* többesjele ugyanis csak az **n* kezdetű többes számú mutató névmások valamelyikéből agglutinálódhatott (lásd Honti 1997: 34, 36–37, 85); például: vogul

T *älil-ān-am* 'ich töte sie (∞), *älil-ān-an* 'du tötest sie (∞), *älil-ān-i* 'er tötet sie (∞)' (Honti 1975: 115);

Ju *wōrij-an-ām* 'ich mache sie (∞), *wōrij-an-ān* 'du machst sie (∞), *wōrij-an-a* 'er macht sie (∞)';

Sy *totij-an-am* 'ich hole sie (∞), *totij-an(-an)* 'du holst sie (∞), *totij-an-e* 'er holt sie (∞)' (Kálmán 1965a: 50, 1976: 40);

T *ämp-ān-am* 'kutyáim, *ämp-ān-an* 'kutyáid, *ämp-ān-i* 'kutyái' (Honti 1975: 137);

Ju *kāl-ān-am* 'házaim, *kāl-ān(-an)* '(a ti [2/∞]) házaitok';

Sy *kol-an-am* 'házaim, *kol-an(-an)* 'házaid, *kol-an-e* 'házai' (Kálmán 1976: 32, 1989: 47).

A 2. személyű névmás hangtani anomáliáját ahhoz hasonlítom vélem kideríthetőnek, ahogy Hajdú Péter tett erre kísérletet: szerinte belső nyelvtörténeti folyamat eredményével van dolgunk, vagyis a **tVn* sg. 2. személyű névmás tövégi *n*-je asszimilálta a homorgán képzésű szókezdő *t*-t: **tVn* > **nVn*. Hosszas tűnődés után én viszont arra a következtetésre jutottam, hogy az *n* kezdetű személyes névmás elsősorban a névmások egymásutániságának köszönheti létét: 1. személyű **mš(n)*, 2. személyű **tšn* > 1. személyű **mš(n)*, 2. személyű **nšn*, vagyis én is asszimilációval számolok, de elsősorban nem a szóalakon belülivel, hanem az egymással bizonyos feltételek közt szukcesszivitást mutató (érintkezési képzettársulást eredményező) és fogalmi rokonságban álló elemek kölcsönhatásával. Úgy vélem, az obi-ugor névmások körében tapasztalható anomáliának a magyarázata is ebben rejlik. Gyakran előfordul (nem csak nyelvtanórán vagy nyelvtanulás közben), hogy valamilyen kontextusban kíváncsúnak látszik egy esemény részeseinek nem név szerinti felsorolása, azaz például *én, te, ő...*, és a **mä(n)/*äm(än)* 'én', **tän* 'te', **šäy* 'ő' stb. hangsorú obi-ugor alapnyelvi személyes névmásokban bekövetkeztetett, hogy a 2. személyű névmás orális zárhangját a homorgán képzésű nazális váltotta fel, vagyis: **mä(n)/*äm(än)* 'én', **nän* 'te', **šäy* 'ő'. Ilyen körülmények következtében alakult ki a finnugor nyelvek 'öt' és 'hat' jelentésű számneveiben tapasztalható, kaotikusnak tűnő szó belseji hangmegfelelések együttese is, amelynek magyarázatát számnévi monográfiámban (Honti 1993: 95–98) adtam elő. Ennek lényege, hogy:

- a) a nyelvcsalád egyes tagjai alapnyelvi gemináta **-tt-*-re utalnak (pl. magyar *öt, hat*);
- b) mások intervokális rövid **-t-*-re (pl. finn *viisi* ~ *viite*-, *kuusi* ~ *kuute*);
- c) megint mások bármelyikből értelmezhetők (pl. osztják *V wet, kut*);
- d) a lappban megtalálhatók e számnevekben mind a **-t-*, mind a **-tt-* képviselői: lapp *N vii'tâ* ~ *viđâ* (gen.), *gui'tâ* ~ *guđâ* (gen.), ahol a *-t't-* a **-tt-*-ből és a *-đ-* a **-t-*-ből ered.

Ez a képviseleti és megfelelési rendszer csak úgy alakulhatott ki, hogy e két szám-név alapnyelvi alakja vagy **wite* és **kutte*, vagy **witte* és **kute* volt, amelyek vagy nyelvenként, vagy nyelvcsoportonként más-más irányú kiegyenlítődés révén, vagy a rövid, vagy a hosszú mássalhangzós tövet tették kizárólagossá; az előbbihez tartoznak a finnugori nyelvek és a cseremiszi, az utóbbihoz a mordvin, a permi és az ugor nyelvek (a vogulban és az osztjákban a **-t-* és **-tt-* egyaránt *t*-vel van képviselve, ezért valószínűbbnek gondolom, hogy az egységesülés az ugor korban következett be, míg az őslappban erős fokban a gemináta **-tt-* folytatója állandósult, a gyengében pedig a rövid **-t-*-é. Hasonlóan magyarítottam a finnugori nyelvek '1' és '2' számnevének hangtani közelségét: a FU **ike*, **üke* '1' az U **käktä* '2' hatására jutott ősfinn és az ősmordvin közös ősébe a **t* eleméhez: fi. *yksi*, *yhte* '1' ~ *kaksi*, *kahte* '2' (Honti 1993: 81). Hasonlóan magyarázza a szakirodalom már régóta a m. *hét* '7' hangalakját a várható **ét* helyett a *hat* '6' hatásával úgy, „daß aus der Reihenfolge **χotu*, **hetü* die Zahlenfolge **χotu*, **χetü* entstand, weswegen der anlautende **χ* in **χetü* auf diese Weise nach dem Wandel *χ* > *h*- als *h*- erhalten blieb” (Moór 1953: 357; vö. még Szinnyei 1903: 478; Setälä 1912: 168; Gombocz 1922: 37; Moór 1949: 315; Honti 1993: 104). A finnugori '7', '8', '9' és '10' számnevek körében hasonló módon magyarázható az -*Vn* szóvég: FP **šejjćem* > fi. *seitsemän*; „Die Grundform war zweisilbig, wurde im Spät-Urfinnischen analog der Reihe **kakðeksan*, → **ükðeksä* >) **ükðeksän*, → (**kümmen* >) **kümmenen* durch das Segment vervollständigt und anfänglich offensichtlich nur beim Zählen verwendet” (Honti 1993: 100, 102). Voltaképpen a finn *seitsemän* '7' is ennek köszönheti -(*ä*)*n* végződését (lásd Honti 1993: 102). A szoros egymásutániségben is szereplő lexémák körében ez igen gyakori jelenség, erre a jelenségre Osthoff (1878) rengeteg példát idéz, s e jelenség az indoeurópai számnevek köréből és a hónapnevek együttesében is ismert: „Nach Carolina Michaelis [...] ward im Vulgärlateinischen der Monatsname *October* zu *Octember* [...] Die »angebildete« Form *Octembre* dauert im Altfranzösischen fort [...] Entsprechend lautet die russische Form dieses Monatsnamens *Oktjabri*, nach *Septjabri*,¹⁷ *Nojabri*, *Dekabri*, und nach den Belegen bei Miklosich ist das *Oktębri* im Altslavischen weiter verbreitet gewesen” (Osthoff 1878: 92–93; idézve Honti 1993: 250, 92. jegyzet; vö. még von Wartburg 1955: 308–309). Ilyen *octembre*-féle alakra megy vissza a román *octombrie* is (vö. *septembrie*, *octombrie*, *noiembrie*, *decembrie*), de ez a nagy román szótár szerint egy szláv *октомври* formából magyarázható (Iordan et al. 1969: 116–117; a szláv alakhoz vö. még Černyh 2004: 595–596), bár – kívülállóként úgy vélem – a környező román hónapneveknek is szerepük lehetett az -(*o*)*mbrie* szóvég megszületésében. Úgy tűnik továbbá, hogy a szoros fogalmi kört alkotó lexémák akkor is befolyásolhatják egymást, ha nem közvetlenül egymás mellett állnak, amint az 'október' egy másik történeti alakváltozata mutatja: „**A**nderwärts ist das Wort umgestaltet worden, so, unter dem Einfluss von *martius* usw., zu **octobrius*” (von Wartburg 1955: 309); erre a jelenségre lásd még alább a jakut névmások (Tenišev 1988: 204). Említett könyvemben ezt a kiegyenlítődést paradigmatis

¹⁷ Helyesen: *sentjabri*.

asszimilációnak neveztem, amely voltaképpen külső és belső analógia is egyidejűleg, mivel egyrészt a felsorolásban szorosan követik egymást, másrészt szemantikailag rokonságban vannak. Szerintem tehát az obi-ugor nyelvek *n* kezdetű 2. személyű névmásai is (főleg) a paradigmatiszasszimilációnak köszönhetik létrejöttüket, amely az egyes számban keletkezett: a) **mä(n)/*äm(än)*, **tän*, **θäy* > b) **mä(n)/*äm(än)*, **nän*, **θäy*, vagyis a 2. személyben az első lépésben az 1. személy szókezdő nazálisának hatására történt a **t-* > **n-*, majd a második lépésben a 3. személy veláris **-γ-* je hasonította magához a tövégi nazálist: **-n* > **-ŋ*; az ugyanis aligha jöhet szóba, hogy az alapnyelv(ek)ben kétféle 2. személyű névmás lett volna: **tš(n)/*ts(n)* és **nš(n)/*ns(n)*. Ha pedig a sg. 1. személyű névmás hangalakja az *n* névmásképzővel bővített **män* formában volt használatban, akkor annak szóvégi *n*-je még inkább valószínűsíthette, sőt indukálhatta a 2. személyben az **t-* > **n-* változást. Hajdú (1986: 3) szerint a többek által feltételezett kétféle (**t* és **n* kezdetű) 2. személyű névmás azért elfogadhatatlan, mert nincs válasz arra, miként jött létre e furcsa kettősség, továbbá nem lehet olyan racionális magyarázatot találni, amely megindokolhatná ezt a kettősséget, valamint talán az is érthetetlen lenne, hogy az *n* kezdetű személyes névmás csak az obi-ugorban őrződött volna meg, míg az „*n*-s area” más nyelveiben csak a személyjelölő szuffixumokban maradt volna meg (ez utóbbihoz vö. Kulonen 2001a: 164–165).

Obi-ugor történeti morfológiai vizsgálódásaim során természetesen én is belebotlottam ebbe a problémába, de a 2. személyű névmásnak a várakozással ellentétes hangalakját csak konstatálni tudtam, ennek megjelenési, keletkezési körülményeiről nem tudtam mit mondani, inkább csak a személyjelölő szuffixumok rendszerének módosulására fordíthattam a figyelmemet. Mivel mindkét obi-ugor nyelvben sg. 2. személyben *n* elemű a személyrag, arra gondolhatunk, hogy az újabb keletű, *n* kezdetű névmás talán az egyes számban honosodhatott meg először (lévén ez a leggyakoribb), majd magához hasonítva a személyvégződés domináns elemét (**t* > **n*), kiszorította onnan a korábbi, még az uráli alapnyelvben vagy még inkább a preuráliban **t* kezdetű névmásból agglutinálódott személyragot. Az újabb, *n* kezdetű névmás továbbterjedt az obi-ugor nyelvekben a többi (du. és pl.) számba a régebbiek rovására, amelyek kövületként fennmaradt osztyákbeli emléke az alanyi ragozás du. 2. és pl. 2. személyű *t*-s személyragja és az ugyanezen személyekben található keleti osztyák birtokos személyjelek. A vogulban nemcsak a névmások rendszeréből szorította ki az új a régít, hanem még az igeragok és a birtokos személyjelek közt sem találjuk nyomát sem. Ennek a magyarázata esetleg az lehet, hogy a vogul nyelvtörténet egy korai szakaszában a tárgyas ragozás és a birtokos személyjelezés du. 2. **(ə)tən/*(ə)tän* (< **(ə)tən/*(ə)tän*) és du. 3. **(ə)tən/*(ə)tän* (< **(ə)θən/*(ə)θän*) szuffixuma a **θ* > *t* hangváltozás folytán egybeestek, s az egyalakúság felszámolására irányuló törekvés biztosíthatott kedvező feltételt a 2. személyű *n*-es személyragnak a nem egyes számokba való bekerüléséhez; ez részemről csak merő feltételezés, mivel a mai vogulban nagyon leegyszerűsödtek és részben egybeestek a személyjelölő morfémák (illetve pl. a 3. személyű morfémák kései újítások: Sy -*anəl*, Ju -*ānəl*), vö. például:

Sy sg.-du.-pl. 2. *kol-ən* 'házad; a ti (2/∞) házatok';

Ju sg. 2. *kāl-ən* 'házad', du. 2. *kāl-ən* ~ *kāl-ən* 'a ti (2) házatok', pl. 2. *kāl-ən* 'a ti (∞) házatok' (Kálmán 1976: 31);

Sy sg.-du.-pl. 2. *miney-ən* 'mész; mentek (2/∞)';

Ju *wōrā-n* 'csinál sz', du.-pl. 2. *wōri-nə* ~ *wōrā-n* 'csináltok (ti 2/∞)' (Kálmán 1976: 37).

Az osztjákban a du. 2., a du. 3. és a pl. 2. személyű morféma estek egybe, a sg. 2. személyű ezektől mindig eltérő hangalakú, az igei személyragok az alanyi ragozásban megőrizték eltérő hangsorukat, például:

V *kat* 'ház': sg. 2. *kutən* 'házad' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *kutătən* '(ti 2/∞) házatok; az ő (2) házuk';

DN *χot* 'ház': sg. 2. *χoten* 'házad' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *χotesən* '(ti 2/∞) házatok; az ő (2) házuk';

Kaz *χot* 'ház': sg. 2. *χoten* 'házad' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *χtən* '(ti 2/∞) házatok; az ő (2) házuk' (Honti 1986: 124, 132, 136),

V *tu-* 'hoz': *tuw-ən* 'hozol' ↔ *tulătən* '(ti 2) hoztok' ↔ *tultây* '(ti ∞) hoztok';

V sg. 2. *tuljın* 'hozod azt' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *tulătən* '(ti 2/∞) hozzátok azt; (ők 2) hozzák azt';

V sg. 2. *tulâylan* 'hozod azokat (2)' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *tulâyljın* '(ti 2/∞) hozzátok azokat (2); (ők 2) hozzák azokat (2)';

V sg. 2. *tullan* 'hozod azokat (∞)' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *tulljın* '(ti 2/∞) hozzátok azokat (∞); (ők ∞) hozzák azokat (∞)';

DN *waχ-* 'hív': sg. 2. *waχtan* 'hívsz' ↔ du. 2. *waχtətən* '(ti 2) hívtok' ↔ pl. 2. *waχtətə* '(ti ∞) hívtok';

DN sg. 2. *waχten* 'hívod' ↔ du. 2. *waχtəsən* '(ti 2) hívjátok' ↔ pl. 2. *waχtəsə* '(ti ∞) hívjátok';

Kaz *mă-* 'ad': sg. 2. *măləən* 'adsz' ↔ du. 2. *măltən* '(ti 2) adtok' ↔ pl. 2. *mălti* '(ti ∞) adtok';

Kaz sg. 2. *măləən* 'adod azt' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *măλλən* '(ti 2/∞) adjátok azt; (ők 2) adják azt';

Kaz sg. 2. *măλλən* 'adod azokat' ↔ du. 2., du. 3., pl. 2. *măλλən* '(ti 2/∞) adjátok azokat' (Honti 1986: 107, 113, 119). Az északi nyelvjárasterület nagy részén (Ni, Šer, Kaz, Syn) a du. 2., a du. 3. és a pl. 2. személyekben az egyes és a nem egyes számú tárgyra vonatkozó igeragok is egybeestek.

A nem egyes számbeli vogul szuffixumok rendszerében végbement változás okait tehát a du. 2. és a du. 3. homofóniájának elkerülésére való törekvésben vélem megtalálni. A későbbiek folyamán az osztják és a vogul kötött személyjelölő morféma rendszerében bekövetkezett változásokat mégis a du. 2., a du. 3. és a pl. 2. egybeesése jellemzi (Honti 1976: 88; vö. továbbá Szinnyi 1927: 115; Finciczky 1928–1930: 366; Hajdú 1976: 133, 142, 1986: 4), vagyis a főnevek birtokos személyjelezéséből és az igei ragozásából bőségesen idézhetők tehát adatok az efféle kiegyenlítődéssre, amelyek analóg jelenséggént erősíthetik magyarázatomat (az iménti adattár egy kis részének megismétlésével):

osztják

V *kutâtân*, DN *χotesən*, és Kaz *χotən* '(ti [2/∞]) házatok' jelentése egyúttal '[az ő [2]) házuk' is; ugyanígy:

V *tulâtân* '(ti [2]) hoztok; (ti [2/∞]) hozzátok azt; (ők [2]) hozzák azt';

DN *waxəsən* '[ti [2]) hívtátok őt; (ők [2]) hívták őt';

Kaz *mállən* '(ti [2/∞]) adjátok azt, azokat (2/∞)' (Honti 1986: 107, 113, 119, 127, 132, 136);

vogul

Ju sg. 2. *kāl-ən* 'házad', du. 2. *kāl-ən* ~ *kāl-än* 'a ti (2) házatok', pl. 2. *kāl-än* 'a ti (∞) házatok' (Kálmán 1976: 31);

P *kum* 'férfi, férj': *kumeən* '(a te) férjeid (2/∞); (az ő) férjei (2/∞); (a ti [2/∞]) férjeitek (2/∞); (az ő [2/∞]) férjeik (2/∞)' (Honti 1988: 153–154);

Sy *kol* 'ház': *kolen* '(a ti [2]) házatok; (az ő [2]) házuk, *kolayen* '(a ti [2]) házaitok (2); (az ő [2]) házaik (2)', *kolan(ən)* '(a te) házaid (∞); (a ti [∞]) házaitok (∞)' (Kálmán 1989: 46, 47);

Ju *wōrā-n* 'csinálász', du.-pl. 2. *wōri-nə* ~ *wōrā-n* 'csináltok (ti 2/∞)' (Kálmán 1976: 37);

P *kit-* 'kérdez': *kitileen* '(ti [2/∞]) kérdezitek őt, *kitajeen* '(ők [2/∞]) kérdezik őt; (te) kérdezed őket (2/∞); (ők [2/∞]) kérdezik őket (2/∞)' (Honti 1988: 158);

Sy *totēyən* 'hozol; (ti [2/∞]) hoztok, *totijayən* 'hozod azokat (2); (ti [2/∞]) hozzá-tok azokat (2)' (Kálmán 1989: 56, 58).

A paradigmák gyorsan képesek átalakulni, átrendeződni, erre példa az új déli osztják tárgyas ragozás, amelyben az egyes számú határozott tárgyra utaló igealak-hoz (az igei személyragot követő pozícióban!) a főnévi abszolút paradigmából ismert számjelek járulnak (példáimban a számjeleket kötőjellel különítem el, és félkövér betűkkel írom):

C *senke-γət-am* 'ich prügelte sie beide' ~ *senkem-γən* 'id., *senk-et-am* 'ich schlug sie (∞)' ~ *senkem-ət* 'id., vö. *senkem* 'ich prügelte es' (Karjalainen–Vértés 1964: 57–58; vö. még 89, Honti 1983: 174), vö. C *ewə* 'Mädchen; Tochter', *ewe-γən* 'id. (2)', *ewe-t* 'id. (∞)', *χot* 'Haus', *χot-kən* 'id. (2)', *χot-ət* 'id. (∞)' (Karjalainen–Vértés 1964: 44).

Ez a megjegyzés a permi *-n* ragoz (állító és/vagy tagadó) igealakok miatt aktuális, e permi igeragok is kialakulhattak ugyanis a paradigmatis asszimiláció révén a sg. 1. személyű **-m* (> -θ) hatására **-t/*-d* > *-n*, de mivel a sg. 1. személyű **-m* eltűnését követően a sg. 1. személyben megbomlott a közvetlen hangtani megfelelés, a sg. 2. személyben nem jött létre az egységesülés.

Ismereteim szerint ilyen típusú kiegyenlítődést az uráli nyelvcsaládon belül csak az obi-ugor személyes névmások mutatnak, de más nyelvekből vannak olyan párhuzamok, amelyek ugyancsak egyértelműen megerősítik magyarázatomat. Talán közismert, hogy a hollandban a semleges nemű határozott névelő és egyes számú 3. személyű névmás hangalakja *het*, amely egyebek közt a német *es* és az angol *it* ugyancsak egyes számú 3. személyű névmás etimológiai megfelelője. A holland *het* szókezdő mássalhangzója, amely a mai nyelvben már csak az írott formában

létezik, már régebben olyan elemnek tűnt nekem, amely az egyes számú 3. személyű, hímnemű személyes névmás, a *hij* analógiájára jelenhetett meg. Gyanúm beigazolódott, amikor az egyik legjobb holland etimológiai szótárban utánanéztam: „**het** vnw., lidw., mnl. *het*, ofri. *hit*, *het*, oe. *hit* (ne. *it*). De *h* is een latere toevoeging onder invloed van de nvv. van het nl.-fri.-oe. paradigma van het pers. vnw., waarvoor zie: *hij*. De oorspr. vorm is dus te vinden in onfrank. *it*, os. *it*, ohd. *iz*, *ez*, got. *ita*. – idg. *id*, vgl. lat. *id* 'het, dat', oi. *id-am* 'dit', oiers *eo* (< **id-a*), van de vnw. stam **e-*, *ei-*, *i-* [...] De vorm met *h* is eigenlijk schrijftaal, in de spreektaal gebruikt men altijd *æt*, *'t*” (De Vries 1987: 254–255).¹⁸ „Oorspr. alleen pers. vnw., maar tot lw. geworden doordat de verzwakte vorm (*e*)*t* samenviel met die van het lw. (vnw.) *dat*” (De Vries – De Tollenaere 1986: 143).¹⁹ Amint ezen idézetekből látható, az óangolban és az ófrízben is volt *h* kezdetű alakja ezen névmásnak (lásd még Onions 1998: 488), és angol etimológiai szótárakban ugyanezt találtam, sőt az ófrízben minden 3. személyű névmásnak volt *h*-ja: *hi* (hímnem), *hiu*, *hio* (nőnem), *hit* (semleges nem), *hia* (többes szám) (Bremmer 2009: 56), az óangolban is volt *e* nőnemű névmásoknak *h*-s alakjuk: *hē* (hímnem), *hēo* (nőnem), *hit* (semleges nem), *hīe* (többes szám), amely mássalhangzó a hímnemű névmás hatására jelent meg (így pl. De Vries 1987: 865; Blake 1996: 65–66), nyilván ez a helyzet a skandinávban is, vö. például svéd *han* (hímnem), *hon* (nőnem) (Hellquist 1957: 332; Braunmüller 1991: 42). A *het* *h*-ját Philippa másképpen értelmezi, de valójában csak egy igen homályos elképzelést adott elő: „**het** lw., vnw. 3e pers. o. ev. [Bekezdés.] Eerst als persoonlijk vnw. 3e pers. ev. onzijdig: onl. *it* [10e eeuw...]; mnl. *het*, minder vaak *et*, (*h*)*it* etc., vaak enclitisch -*t* of -*et*. Als lidwoord: mnl. in *het ghemeen convente* 'de gezamenlijke kloosterlingen' [...], *het ghestant* 'de toestand, gesteldheid' [...], ook vaak proclitisch *t-*. [Bekezdés.] Algemeen Germaans voornaamwoord uit < pgm. **it*. In het Noordzee-Germaanse gebied werd een van origine wrsch. aanwijzend partikel *h-* voor deze oorspr. stam geplaatst, zowel bij *het* als bij ► *HIJ*, ► *HEM*, ► *HAAR* l en ► *HUN*, *HEN*. Zie daarvoor onder ► *HIER* [...] [Bekezdés.] Os. *it* (mnd. *it*); ohd. *iz* (mhd. *ez*, nhd. *es*); ofri. *hit* (nfri. *it*); oe. *hit* (ne. *it*); on. *hit*; got. *ita*; < pgm. **it*. [Bekezdés.] Persoonlijke voornaamwoorden voor de derde persoon bestonden in het Proto-Indo-Europees niet als apart paradigma en zijn terug te voeren op aanwijzende voornaamwoorden. Voor het Germaans is dat in de meeste gevallen het paradigma van pie. **h₁e*, waarvan *(*h₁*)*id* de nominatief onzijdig enkelvoud is. Verwant zijn o. a. Latijn *id* 'dat'; Sanskrit *idám*; Oudiers *ed* 'het'. [Bekezdés.] *Het* is oorspr. alleen een persoonlijk vnw., zoals

¹⁸ „**het**: névmás, névelő: középholland *het*, ófríz *hit*, *het*, óangol *hit* (újangol *it*). E *h* későbbi elem a személyes névmás holland–fríz–óangol paradigmájának hatására, lásd még *hij* 'ő (hímnem)'. Az eredeti alak az óalsófrank *it*, ószász *it*, ófelnémet *iz*, *ez*, gót *ita* alakokban látható – indogermán *id*, vö. latin *id* 'az', óind *id-am* 'ez', óír *eo* (< **id-a*), az **e-*, *ei-*, *i-* névmástöbblől [...] A holland *het* *h*-ja írott nyelvi, a beszélt nyelvben mindig *æt*, *'t* használatos”.

¹⁹ „Eredetileg csak személyes névmás volt, de azért lett névelővé, hogy gyenge (*e*)*t* alakja egybeesett a *dat* névelő (és névmás) gyenge alakjával.”

ook nu nog de verwante woorden Duits es en Engels it; als lidwoord is het typisch Nederlands” (Philippa 2005: 426).²⁰

Következzék pár további példa a germán nyelvekből:

A holland írott nyelvi, udvarias *gij* ’Ön, Önök; Te, Ti’ személyes névmás, amelynek a gyenge formája *ge*, hasonló módon jött létre. Ezekről így ír De Vries etimológiai szótára: „*gij* vnw., onder zwakke toon *ge*. De schrijftaalvorm in frankische dial. naast de volkstaalvorm *jij*, *je*, mnl. *ghi*, dial. *ji*, eigenlijk 2de pers. mv. – onfrank. *gī*, os. *gi*, ohd. *ir* (nhd. *ihr*), ofri. i, oe. *ge* (ne. *ye*), on. *ēr*. – De grondvorm is **jīz*, die onder invloed van **wīz* (zie: *wij*) uit **jūz* is ontstaan, vgl. got. *jūs* [...] [Bekezdés.] De ontwikkeling van *j* > *g* had plaats in frankische dialecten; in het Hollands had de taal van ouds *j*, maar daarnaast kwam onder frankische invloed de *g*-vorm steeds meer op” (De Vries 1987: 207).²¹ Egy másik etimológiai szótár nem a ’mi’ névmás analógiájával, hanem az ’en’ függőeseti formájáéval számol: „*gij* [pers.vnw.] *ghi* (2e pers. mv.) 1220–1240 vgl. gotisch *jūs* [idem], het vocalisme van het nl. is te danken aan invloed van *mij*; de oorspr. anlautende *j* werd in een aantal frankische dialecten tot *g*, maar niet in de ingveoonse. Aanvankelijk, door de in de Middeleeuwen overheersende positie van Brabant, overwon de *gij* vorm in geschrifte. Hij bleef nog lang in de deftige taal in het Noorden behouden. Met de opkomst van Holland overwon daar de *jij* vorm. Aanvankelijk was *gij* de onderwerpsvorm van de 2e pers. mv.: al-

²⁰ „het névelő és egyes számú 3. személyű, semleges nemű személyes névmás [Bekezdés.] Eleinte mint egyes számú 3. személyű, semleges nemű személyes névmás: óholland *it* [10. század...]; középholland *het*, ritkábban *et*. (*h*)*it* stb., gyakran enklitikusan: -*t* vagy -*et*. Névelőként: középholland *het ghemeen convente* ‘az egész konvent, az összes szerzetes’ [...], *het ghestant* ‘az állapot, a helyzet’ [...], gyakran proklitikusan is: *t*-. [Bekezdés.] Közös germán névmás az ősgermán **it* alakból. Az Északi-tenger vidékének germán területén egy valószínűleg rámutató funkciójú, *h*- kezdetű partikula került ezen névmás elé mind a *het*, mind a ► *HIJ*, ► *HEM*, ► *HAAR* l és ► *HUN*, *HEN* alakok esetében. Ezt lásd ► *HIER* [...] [Bekezdés.] ószász *it* (középnémet *it*); ófelnémet *iz* (középfelnémet *ez*, újfelnémet *es*); ófríz *hit* (újfríz *it*); óangol *hit* (újangol *it*); ónorvég *hit*; gót *ita*; < ősgermán **it*. [Bekezdés.] A 3. személyű személyes névmások nem alakítottak önálló paradigmát az indoeurópai alapnyelvben, az ilyen névmások mutató névmásokra vezethetők vissza. A germán esetében ez legtöbbször az indoeurópai **h₁e*, ebből van a semleges nemű egyes számú nominativus: *(*h₁*)*id*. Ezek összetartoznak egyebek közt a latin *id* ‘az’ névmással; szanszkrit *idám*; óír *ed* ‘az’. [Bekezdés.] A *het* eredetileg csak személyes névmás volt, mint most a német *es* és az angol *it*; névelőként csak a hollandban van meg.”

²¹ „*gij* névmás, a gyenge hangsúlyú a *ge*. Az írott nyelvi alak a frank dialektusokban a népnyelvi *jij*, *je*, középholland *ghi*, nyelvjárási *ji* mellett voltaképpen többes számú 2. személyű névmás – óalsófrank *gī*, ószász *gi*, ófelnémet *ir* (újfelnémet *ihr*), ófríz *i*, óangol *ge* (újangol *ye*), ónorvég *ēr*. – Az alapalak **jīz*, amely a **wīz* (lásd: *wij*) hatására **jūz* formából keletkezett, vö. gót *jūz* [...] [Bekezdés.] A *j* > *g* változás frank dialektusokban következett be; a voltaképpeni holland [= a Holland tartománybeli] dialektusban régtől fogva *j* volt, de aztán a frank *g*-s alak hatása egyre erősebben érvényesült”.

lengs werd *gij* voor het enk. gebruikt, terwijl het oude *du* (vgl. hd. *du* [*jij*]) verdween aan het eind van de 16e eeuw” (Van Veen–Van der Sijs 1997: 336, vö. még 563).²²

Az angol *ye* 'te; ti' és a *you* 'Ön, Önök; te; ti' és az ezen szócikkben említett egyéb germán névmások hasonló tanulságokkal szolgálnak. „*ye jī, ji* (arch. and joc., dial.) nom. pl. of 2nd pers. pron. OE. *gē* = OFris. *jī*, OS. *gi, ge* (Du. *gij*), OHG. *ir* (G. *ihr*), ON. *ēr* (:- **jēr*), analogically modified forms (after the 1st pers. pron., e.g. OE. *ge* after *we*, OHG. *ir* after *wir*, ON. *ér* after *vér*) of CGerm. **juz*-, accented **jūs*, repr. by Goth. *jūs*, f. **ju-* (with pl. ending); see YOU, YOUR” (Onions 1998: 1018). „*you* *jū, ju, jə* orig. accusative and dative pl. of the 2nd pers. pron. (see THOU); began to be used XV for nom. YE and somewhat earlier (XIV) as a substitute for *thee* and *thou* in respectful address to a superior; also from late XVI as an indef. pron., 'one', 'anyone'” (Onions 1998: 1021).

„Аналогическим воздействием объясняется и удивительное превращение итальянского наречия *ci* 'здесь' в объектную форму местоимения 1 л. мн. ч. 'нас, нам'. Этот переход объясняется наличием в языке двух омофоничных слов *vi* 'там' из лат. *ibi* и *vi* 'вас' из лат. *vos*. В сознании говорящего эти лексемы были отождествлены, и поэтому *ci* 'здесь' (из лат. *ecce hic* 'вот это') по аналогии вытеснило исконное личное местоимение (которое, происходя из лат. *nos*, по идее, должно было звучать **ni*)” (Babaev 2009: 127), vagyis itt nem a szukcesszivitás, hanem a hangtani (*vi* 'ott' ~ *vi* 'titeket') és a fogalmi rokonság (*ci* 'minket; nekünk' ~ *vi* 'titeket; nektek') játszott szerepet. – Ezt támogatják az olasz etimológiai szótárak is: a *ci* a vulgáris latin **hicce* 'itt' (< klasszikus latin „*hic* 'itt' + *-ce* enklitikus partikula”, 12. századi fejleménynek a) folytatója (így: De Mauro – Mancini 2000: 387; lásd még Cortelazzo–Cortelazzo 2008: 335, 1812; Nocentini 2010: 223, 1317; Patota 2010: 349–350); a *ci* egyúttal a *noi* pl. 1. személyű névmás hangsúlytalan változata is, a *noi* 'nektek' funkciója is van (Patota 2010: 349); a *vi* a *voi* pl. 2. személyű névmás hangsúlytalan változata is, és a *voi* 'nektek' funkciója is van (Patota 2010: 2003). A *c'è* 'van, létezik; es gibt, there is', *ci sono* 'vannak, léteznek; es gibt, there are' szinonimája is lehet, ti. a *ci* pedig a *vi* használatára hatott: *vi è* 'van, létezik; es gibt, there is', *vi sono* 'vannak, léteznek; es gibt, there are', például: *c'era una volta un re* 'volt egyszer egy király', *non vi è nessuno* 'nincs ott senki', de a mutató névmási funkció a latin *ibi* 'lâ; ott, amott (messzebb)' adverbiumtól származik (De Mauro – Mancini 2000: 2273). Az olasz és a román névmásokról: „Latin *illui, illae* > olasz *lui*, román *lui, ei*. – Ez

²² „*gij* [személyes névmás] ¶*ghi* (többses számú 2. személy) 1220–1240¶ vö. gót *jūs* [ugyanaz], a holland szó vokalizmusa az *ik* 'én' függőeseti *mij* alakja hatásának köszönhető; az eredeti szó-kezdő *j* egy sor frank dialektusban *g*-vé lett, de az ingveónban nem. A középkorban érvényesült domináns brabanti pozíció folytán a *gij* alak uralkodott az írásbeliségben. De sokáig élt még az előkelő stílusban. A Holland tartomány feltörésével azonban a *jij* győzedelmeskedett. Eleinte a *gij* volt a többses számú 2. személy alanyesetű formája: de a *gij* lassacskán egyes számi formává lett, miközben a régi *du* (vö. felnémet *du* ['te']) a 16. század vége felé kiveszett a nyelvből.”

minden valószínűség szerint olasz–román újítás; a latin *cui*²³ mintájára” (Du-Nay 2004: 72). Tehát az itt idézett adatok és magyarázatuk arra mutatnak, hogy nem azonos kategóriájú névmások, valamint névmások és névmási alapú adverbiumok közt is van kölcsönhatás.

Ščerbak (1977) nyomán az őstörök **нан* (= **pən*) ’én’ mai képviselői kapcsán hasonló változásról ír Serebrennikov–Gadžieva (1979: 138–139) is: „За согласным *n* следовал в личном местоимении 1 л. мн. ч.²⁴ гласный *ə*. В татарском, башкирском и хакасском языках этот *ə* закономерно отражается в виде *и*, ср. тат., башк. и хака. *мин* ’я’. Якутская форма *мин* аномальна, поскольку в якутском языке нет перехода *ə* в *и*. Возможно *и* возник под влиянием *и* в *биһиги* ’мы’” (én emeltem ki, H. L.; némileg eltérő őstörök rekonstrukció: Tenišev 1988: 204).

Névmások körében bekövetkezett hasonló paradigmatis asszimilációt, hasonulást a idézhetek magyarból is. Az irodalmi nyelvi birtokos névmások (*enyém, tied/ tiéd*) mellett nyelvjárásokban, főleg a Dunántúlon általános az *enyimé, tiedé*, amely alakok Temesi (1941–1943: 79) szerint alakismétteléssel, tehát az *-é* reduplikációjával keletkeztek (pl. *enyém* [> *enyim*] > *enyimé*). Éppenséggel tekinthetnénk ugyanolyan nyomatékosítás eszközének is, amilyen a népnyelvi *asztat, asztatat* formákban látható, de aligha hagyható figyelmen kívül az *övé* hatása, amelyben az *-é* birtokjel ugyanúgy magára vette a sg. 3. személy jelölését is, mint például névutóinkban az *-á* és az *-é*, például *alá ~ alája, fölé ~ föléje*; az *övé* mellett „a XVI. sz. elején – bizonyára a birtoklás nyomatékosítására – kimutatható E/3.-ben a birtokos személyjel kapcsolódása a szóalakhoz, de ez korszakunkban [a kései ómagyarban, H. L.] még csak szórványosnak mondható: Döbr.K 297: *őveie*” (G. Varga 1992: 479–480), amely alak ma is él a nyelvjárásokban, például: *üjeje, üeje* (B. Lőrinczy 2002: 309).

A fentieket összegezve tehát az obi-ugor alapnyelvben a sg. 2. személyű névmásban bekövetkezett *t- > n-* változást három asszimilációs indíték is kiválthatta:

a) sg. 1. **mən* → sg. 2. **tən* > sg. 2. **nən* (paradigmatikus asszimiláció);

²³ Vö. olasz *lui* ’ő (hímnem)’, román *lui* ’neki (hímnem)’, román *ei* ’ő (hímnem); ők’ (Kelemen 1964: 416; vö. még Tiktin 1911: 592, 593), olasz [...] *cui* ’aki..., ami..., amely...’ < latin *cūi* ’amelynek’, ez a latin *quī* ’amely’ dativusa (De Mauro – Mancini 2000: 516; Cortelazzo–Zolli 2008: 423; vö. még De Vaan 2008: 507), román *cui* ’kinek, kiknek’ (Borza 1999: 44; Farkas 2007: 1633), olasz *lui* ’ő (hímnem)’, román *lui* ’ő (hímnem)’, román [...] *cui* kérdő és vonatkozó névmás (lásd Tiktin 2003: 352, 450; vö. még De Vaan 2008: 507). Egyéb román névmási analógiás alakulatok: Tiktin 1911: 593. A *lèi* ’indica la persona di cui si parla; arra a személyre utal, akiről szó van’ személyes névmás szócikkében: „Lat. tardo (*il*)*lāei*, foggiato analogicamente su (*il*)*lūi*”; „az (*il*)*lūi* formához analógiásan igazodott kései latin (*il*)*lāei*” (Cortelazzo–Zolli 2008: 862). Az olasz *lui* szócikkében: „Lat. parl. per il dat. class. *illi* (sul modello di *quī*, *cui* → ’*chi*, *cui*)’”; „beszélt nyelvi latin *(*il*)*lūi* a klasszikus latin *illi* dativusaként (a *quī*, *cui* → ’*ki*, *kinek*’ mintájára)” (Cortelazzo–Zolli 2008: 893).

²⁴ Itt a „мн. ч.” (= множественное число ’többes szám’) helyett „ед. ч.” (= единственное число ’egyes szám’) rövidítésnek kell lennie – csak sajtóhibáról lehet szó.

b) sg. 1. **mšn* → sg. 2. **tšn* > sg. 2. **nšn* (paradigmatikus asszimiláció);

c) sg. 2. **tšn* > sg. 2. **nšn* (a szóalakon belüli regresszív asszimiláció) –
→ = indukció, > = változás.

Biztosra veszem, hogy ezek együttes hatásának köszönhető az obi-ugor személyes névmások e szabálytalan hangalakja.

1.1.2.2. Az *n* elemű permi igeragok

A votjákban az *-n* igei személyrag csak a tagadás felszólító módjában (a tagadó igei eredetű tiltó igében) van meg, mégpedig homonim alakúként mindkét számban, egyébként a **t* kezdetű személyes névmásokból agglutinálódott személyragok, vagyis a sg. 2. személyű *-d* és a pl. 2. személyű *-dī* használatosak, például:

votják

sg. 2.	pl. 2.
<i>mīno-d</i> ['menni fogsz']	<i>mīno-dī</i> ['menni fogtok']
<i>u-d mīnī</i> ['nem fogsz menni']	<i>u-d mīne(le)</i> ['nem fogtok menni']
<i>e-n mīn(i)</i> ['ne menj!']	<i>e-n mīne(le)</i> ['ne menjetek!'] (Csúcs 1990: 52–54)

zürjén

sg. 2.	pl. 2.
<i>šeta-n</i> ['adsz']	<i>šeta-n-n-īd, šeta-d</i> ['adtok']
<i>o-n šet</i> ['nem adsz']	<i>o-n(-e) šeta-n-n-īd, šeta-d</i> ['nem adtok']
<i>e-n šet</i> ['ne adj!']	<i>e-ne šetej</i> ['ne adjatok!'] (Rédei 1978: 81, 83, 84), de:

KP/Ja

<i>o-n lu</i> ['nem lesz!']	<i>o-də luə</i> ['nem lesztek']
<i>i-n vōl</i> ['ne légy!']	<i>i-də vōlə</i> ['ne legyetek!'] (Genetz 1897: 56–57)
<i>o-n lu</i> ['nem lesz!']	<i>o-də luə</i> ['nem lesztek']
<i>i-n mun</i> ['ne menj!']	<i>i-də munə</i> ['ne menjetek!'] (Lytkin 1961: 68–69)

ópermi

–	<i>o-d toždo</i> 'не скорбите'
<i>i-n</i> ['te ne!']	<i>i-d</i> ['ti ne!'] (Lytkin 1952: 114)

Budenz, aki az obi-ugor személyes névmások szókezdő *n*-jét másodlagosnak tartotta (Budenz 1884–1894: 327), a zürjén igeragozásban és a birtokos személyjelezésben meglévő *-n* személyjelölőt alapnyelvi **-nd* hangkapcsolatból magyarázta, és ugyanígy értelmezte hangtörténetileg az obi-ugor nyelv *-n* személyjelölőjét, továbbá a jurák *-n*-t (pl. *tōndan* 'betakarsz') és a szelkup *-nd*-t (pl. *čōndand* 'betakarsz') is (Budenz 1890–1891: 263).

A **t*-re visszamenő permi *-d* és az *-n* igei személyragot Uotila történetileg ekként magyarázta: „Es ist anzunehmen, daß sowohl **n* als **t* mundartlich im Urperm. vorkamen. Diese Duplizität ist allerdings etwas befremdend; in den perm. Sprachen fehlt auch der wichtige Grund für das Vorkommen des *n*, der im Obugr. vorliegt, nämlich das anl. *n* in dem Personalpronomen. Muß das *n* in dem wotj.–syryj. sing. Imperativ *en* unbedingt Personalendung sein? Die Imperativform der 2. P. Sing. kommt ja im Syryj. und Wotj. ohne Personalendung vor, z. B. syryj. *mun*, wotj. *mīn* 'geh!' (von *munni*,

mijnij 'gehen'). So auch meistens in den anderen Sprachen. Was daß verneinende Verb betrifft, tritt beides auf: ohne Personalendung z. B. fi. *elä*, *älä*, lpN *ale*, mit derselben z. B. tscher. *it*. Wie wäre wotj.-syryj. *n* in *en* zu verstehen, wenn es nicht Personalendung ist? Es könnte vielleicht ein Element derselben Funktion wie z. B. das *l* in fi. *elä*, lp. *ale* sein. Im Tscher. zeigt das verneinende Verb in der 3. Person ein Element *n*, *nə*: Sing. *ənže*, plur. *ənəšt* [...] Nun liegt der Gedanke nahe, daß dieses tscher. *n* mit dem *n* in perm. *en* zusammenzustellen wäre. Interessant ist, dass in wotjMU die Singularform *e•nij* (WS II 59)²⁵ neben der gewöhnlicheren *en* begegnet [...] [Bekezdes.] Wir haben aber *n* teilweise auch in den pluralischen Formen des verneinenden Verbs [...] Wenigstens im Präs.-Fut. und im Prät. des Syryj. ist plur. *n* analogisch nach dem Sing. Ebenso vielleicht im Imperat. des Syryj. (zu beachten Steph. *id*) und des wotj. Falls das *n* im Imperat. keine Personalendung ist, wäre es doch möglich, daß das *n* im plur. Imperat. nicht analogisch ist" (Uotila 1933: 113–114). Uotila eszme-futtatásának az a lényege, hogy nem látott lehetőséget az *n* létrejöttének kiderítésére.

A zürjén és a votják -*n* igei személyragban Rédei ugyanazt az *n* elemű deverbális névszóképzőt látta, amely a magyar *vagyon*, *mögyën*, *lészën*, *tészën* igealakok -*n* személyragjaként ismert: „Ugyanez az igenévképző lehet meg a zürj. *munan* 'mész', *munin* 'mentél' alakokban, valamint a zürjén–votják tagadó ige felszólító módú e. és t. sz. 2. személyének (*en*) *n* elemében is. Lásd még zürj. praes. *on* 'du... nicht', praet. *en* 'du... nicht'” (Rédei 1989: 151, 158, 5. jegyzet). Ez azonban legfeljebb olyan ötletként fogadható el, amely nélkülözi a bizonyítási kísérletet.

A zürjén pl. 2. személyű -*nnid* személyvégződésben is van *n* elem, ezt illetően Rédei ekképp vélekedett: „Die Possessivsuffixe [...] haben auf die Gestaltung der Personalsuffixe eine Wirkung ausgeübt. Der Teil -*nid* des Personalsuffixes -*nnid* (-*dnid*) ist z. B. mit dem Possessivsuffix -*nid* identisch.”²⁶ In den altsyryjänischen Sprachdenkmälern ist die ursprüngliche Form -*dnid* noch vorhanden. Im heutigen Syryjänischen sind die Formen -*d* und -*nnid* fakultative Varianten” (Rédei 1988b: 390). A pl. 2. személyű alternatív igerag birtokos személyjeli eredetű -*nid* elemében az -*n*- uráli kori többesjel, amely eredetileg a birtok többesét jelölte (Rédei 1988b: 385; ennek vogul kapcsolátát lásd itt a 1.1.2.1. pontban).

Csúcs, miután okkal elutasította a zürjén és az obi-ugor -*n* igei személyrag kapcsolátát, más megoldással kísérletezett: „Für die Herkunft der syryjänischen Endung bietet sich noch eine relativ einfache Erklärung: es wurde von der 2Pl-Form *munannid* < altsyryjänisch *munadnid* abgesondert, in Analogie der Formen der 3. Person. Nach dieser Annahme hat sich also das ZR²⁷ 2Sg-Endung -*n* in der syryjänischen Sprache entwickelt. Gegen die Annahme spricht dass auch die Imp. 2Sg-Form des wotjakischen Negationsverbs -*n* enthält. Dieser Widerspruch kann eventuell damit aufgehoben

²⁵ = Wichmann 1901.

²⁶ A pl. 3. személyű igerag (-*nj*) is a megfelelő birtokos személyjelből (-*njs*) származik (Rédei 1988b: 384, 390).

²⁷ ZR = zürjén, syryjänisch.

werden, wenn wir annehmen, dass dieses letztere *-n* keine Personalendung, sondern ein deverbales Nominal- oder Partizipsuffix ist, das dem Negationsverb in Imperativform nur deshalb hinzugefügt wurde, weil dieses nicht aus einem einzigen Vokal bestehen durfte. Das *-n* in der affirmativen Konjugation dürfte so das Resultat der besagten analogen Veränderung sein. Das *-n* in den Präsens- und Präteritumformen des Negationsverbs dürfte sich auf die gemeinsame Wirkung der affirmativen Formen und des Imperativs entwickelt haben. Diese Erklärung ist nicht einfacher, als die von Rédei, hat aber den Vorteil, dass sie die Ursachen der Veränderungen zu erklären versucht” (Csúcs 2005: 264–265). Az idézet első része nyilván Rédeknek a pl. 2. személyű zürjén igerag történeti háttérével kapcsolatos magyarázatára vonatkozik (noha nem utal a nézet forrására), Rédei ennek *n* elemét nem kapcsolta össze a sg. 2. személyű *-n* igeraggal. Az idézet második része összecseng Rédei fenti nézetével, amely szerint (Rédei 1989: 151, 158, 5. jegyzet; lásd fentebb) a sg. 2. személyű igerag deverbális nomenképző (lásd még Csúcs 2005: 271), de az indokolás nem mondható megnyugtatónak.

Az ismertetett nézeteket valló kollégákkal ellentétben a permi nyelvek esetében is a paradigmatiszus asszimilációban vélem megtalálni a *-t* személyrag helyetti *-n* megjelenésének magyarázatát, az őspermiben ugyanis még meg kellett lennie a sg. 1. személyű **-m*-nek, tehát például őspermi **münim* ’megyek’, **münid* ’mész’ > **münim* ’megyek’, **münid* / **münin* ’mész’ > > votják *mjno-Ø* ’megyek’, *mjinod* ’mész’ ~ zürjén *muna-Ø* ’megyek’, *munan* ’mész’.²⁸

E magyarázattal szemben esetleg súlyosan esik latban az a körülmény, amelyre Csúcs Sándor lektori véleményében hívta fel a figyelmemet: „A permi nyelvekben a tagadó ige imperativusában jelenhetett meg először az *-n* elem, hiszen ez az egyetlen alak, ahol a votjában is megvan. Az imp. Sg2-ben viszont az uráli nyelvekben nincs személyrag, tehát itt sem lehetett. Az *-n* végű alak tehát nem keletkezhetett egy Sg2 *-t* személyragos alakból, mert ilyen nem létezett. Az *-n* eredetileg képző lehetett (ez volt Rédei véleménye is), ami fonotaktikai okból jelent meg itt. A zürjén nyelv külön életében terjedt el innen: először a tagadó ige Sg2 alakjaiba, majd az igeragozásba is, talán hogy az Sg2 és Pl2 közötti homonímiát megszüntesse”. Ezzel kapcsolatos észrevételeim: a) Az talán nem tekinthető kronológiai érvnek, hogy e személyrag csak a tagadó ige imperativusában található meg. b) Az igaz, hogy nem általános az uráli

²⁸ Az őspermi rekonstrukciók első szótagi magánhangzója Lytkin (1964: 222) magyarázatának felel meg, Itkonen szerint ugyanis „In einigen Fällen bleibt es unklar, welches von beiden älter ist, das syrj. u oder das wotj. *i*. Solche Wörter sind: ... syrj. *munni*, wotj. *mynini* ~ *mjinini* (319; dieser Fall ist deshalb schwer zu beurteilen, weil keiner der beiden perm. Vokale der Lautvertretung im Ostseefinnischen entspricht, obwohl dort eine einzigartige Fülle von Varianten vorliegt [*e* ~ *ä* ~ *i*]). Es handelt sich wahrscheinlich sowohl im Ostseefinnischen wie in den perm. Sprachen um ursprünglich slangartige Variationen” (Itkonen 1954a: 317–318). Rédei (1988a: 374) szerint e vokális az őspermiben **ü*, esetleg **ü* lehetett. A nem első szótagi vokalizmust illetően lásd Rédei 1988a: 378.

nyelvekben a sg. 2. személyű imperativusi alaknak személyraggal való ellátottsága, de nem is teljesen szokatlan, ti. a vogulban kapnak személyragot a felszólító módú alakok, például: T *miñ-ən* ['menj!'], *wār-ən* ['csinálj!'] (Honti 1975: 109), Sy *min-en* ['menj!'], Ju *wōr-ən* ['csinálj!'] (Kálmán 1976: 38). Mivel a zürjén *-n* igei személyrag valóban egyszerűen magyarázható az általam előadott módon, azt hiszem, a votják esetében is ezzel számolhatunk. Az őspermi korra nyilván kiveszett az uráli tiltó ige (> pl. fi. *älä*, *elä* 'te ne!'), az imperativusi funkciót az **e-* tagadó ige (> pl. fi. *ei* 'ő nem') vette át, amelyek etimológiailag összetartoznak (ezekről lásd UEW 1: 68–71; SSA 1: 98). A permi tagadó és tiltó ige ma szuppletivizmust mutatnak, a magánhangzójuk eltér. Az imént említett etimológiai szótárak nem különítik el őket, míg Lytkin (1964: 91, 134; KESK 203, 331) igen, mondván, a tagadó ige a fi. *ei*, a tiltó ige a fi. *älä* megfelelője. A szakirodalom a jelen idejű votj. sg. 1. *ug* stb. és a zürj. sg. 1. *og* stb. alak magánhangzóját **e* és/vagy **ä* alapnyelvi vokálisból vezeti le, a múlt idejű votj. sg. 1. *eg*, sg. 2. *ed*, sg. 3. *ez* és a zürj. sg. 1. *eg*, sg. 2. *en*, sg. 3. *ez* alakét pedig ezen magánhangzó és az **i* (~ **j*) praeteritumjel összeolvadásából (lásd pl. Rédei 1988a: 390–391).²⁹ A (sg. 2. személyű) votj. *en* és a zürjén *en* tiltó igét a múlt idejű alakkal tartja azonosnak Rédei (1988a: 391), ezek előzményeként Csúcs **en-* nel és az eredeti **e* vokális megőrződésével számol (2005: 270). Akár a múlt idejű alakból keletkezett, akár funkcióhasadással különült el a tiltó ige, mindenképpen őspermi korinak kell lennie, amikor még a sg. 1. személy igeragja **-m* volt, tehát mindenképpen fennállt a paradigmatiszasszimiláció lehetősége. Az már belső votják esemény volt, hogy az egy ideig egymással nyilván konkuráló (elsődleges) **-d* és (másodlagos) **-n* igei személyragok közül az utóbbi csak egyetlen ragozási kategóriában maradt fenn, amit az is elősegíthetett, hogy ezáltal világosan elkülönült egymástól a múlt idejű tagadó ige és a tiltó ige; ezzel szemben a zürjénben egybeestek, ezek funkcióbeli különbsége nyilván csak a kontextusból derül ki.

Summa summarum: Úgy látom tehát, hogy a permi *-n* igei személyrag kialakulását tekintve is indokolt paradigmatiszasszimilációval számolni.

1.1.2.3. Az *n* elemű szamojéd személyjelölő szuffixumok

A szamojéd nyelvekben meglehetősen bonyolult képet mutatnak a személyjelölő morfémak. Mikola (1988: 241, 2004: 105) szerint a **-VtV-* hangalakú ósszamojéd birtokos személyjel folytatói a mai jurák, jenyiszeji, tavgi, szelkup morfémak, ugyanez a helyzet az igei személyragokkal is (Mikola 1988: 251, 2004: 119–120). A hangalakot (**-VtV-*) illetően alighanem lapsus csúszott Mikola megfogalmazásába, vö. „Die Aufklärung der Herausbildung der Px-e und Vx-e für die 2. P. gehört zu den schwierigsten Fragen der Samojedologie. Durch den Wandel PU *s* > PS *t* hätten die Endungen für die 2. und 3. P. zusammenfallen müssen (2. P. P U - *s* V, 3. P. PU - *t* V), die Sprache war aber bestrebt diese störende Homonymie zu vermeiden. Im SgNom. traten die Px-e meist an den Vokalstamm. Das -*t*- des PxSg2–Pl2–Du2 stand also im Nom. zwischen Vokalen. In dieser Stellung verwandelte sich das

²⁹ Serebrennikov (1963: 280–292) nem szól a permi nyelvek tiltó igéjéről.

-*VtV*- – valószínűleg über -*VδV*- – zu -*l* und -*r*. Davon übernahm das Nordsam. -*r*-, das Südsam. -*l*-” (Mikola 1988: 241, 2004: 105–106; én emeltem ki, H. L.). Az idézet kiemelt részéhez vö. „Das *VxSg2* i m P U w a r - t V. Aus demselben Grund, den wir beim *PxSg2* dargelegt haben, entwickelte sich PU -*tV* zu PS -*lV*, -*rV*... Im Selk. geriet *-*lV* in die det. Konjugation. Als *VxSg2* der indet. Konjugation wurde die neue Personalendung *-*ntV* eingeführt, deren Ursprung unklar ist. Auch das Nenz. und Enz. kennen dieses *Vx* und verwenden es ebenfalls in der indet. Konjugation. Somit ist es möglich, dass -*ntV* schon im PS vorhanden war, dass also die Opposition det vs. indet. Konjugation schon damals auch auf die 2. P. des Sing. übergreifen hatte. - *t* geht vielleicht auf das Personalpronomen *- *t V / n / 'd u ' z u r ü c k*” (Mikola 1988: 251, 2004: 119; én emeltem ki, H. L.). Tehát a „Mikola 1988: 241, 2004: 105–106” idézetben az uráli du. 2. személyű birtokos személyjelnek *-*tV* hangalakúnak kell lennie. A szamojéd *-*ntV* morféma eredetét Mikola (1988: 251, 2004: 119) tisztázatlannak, a személyjelölő *n*-jét expressis verbis ismeretlen eredetűnek tartja (hasonlóan: Janhunen 1998: 471; vö. még Audova et al. 1999: 38–39, Künnap 1999: 98–99, 2002: 149–150). Példák:

jurák *nū-n* [’állsz’], *madā-r* [’elvágod’], *madā(η)χaju-d* [’elvágod azokat (2)’], *madāj-d* [’elvágod azokat (∞)’] (Hajdú 1982: 60–61) – *ηano-r* [’csónakod’], *ṛmā?* [’sátor’], *ṛmā?a-l*, *ṛmā-l* [’sátrad’] (Hajdú 1982: 43);

jenyiszeji *kazā-r* ’megöl’ „aor.obj.(1)sg2.” (Mikola 1964b: 281) – *muggadī-r* ’az egyik enyec nemzetség neve; eredeti jelentése: erdei’ (Mikola 1964a: 40);

tavgi *čənįntj-rə* ’ismered’ (Wagner-Nagy 2002: 108) – *kətu* ’karom’: *kətu-rə* [’karomod’] (Wagner-Nagy 2002: 83);

szelkup *čatta-l* ’lőttél’ (Hajdú 1982: 146) – *ātä* ’rén’: *ātäqj-l* ’két réned’ (Hajdú 1982: 140);

kamasz *nerēļije-л* [’du wirst erschreckt’] (Donner-Joki 1944: 146) – *tura* ’Haus’: *tura-л* ’dein Haus’ (Donner-Joki 1944: 138).

Hajdú, miután kifejtette, hogy a keleti areában a 2. személyű névmásban *-*tVn* > *-*nVn* változás történt, arra a következtetésre jutott, hogy a szamojéd *n* személyjelölő elem e különös névmás hírmondója (Hajdú 1986: 6).

Kálmán (1965b: 165–170) eszmefuttatására alapozva Kulonen úgy véli a magyar -*d* személyjelölőt történetileg megmagyarázhatni, hogy ennek előzményében a többes számú tárgyra utaló vogul tárgyas igeragozásban és a többes számú birtokra vonatkozó birtokos személyjeles paradigmában használatos, a finnségiből és a lappból is kimutatható *n* többesjelölő (esetleges) hajdani magyar megfelelője és a 2. személy *-*t* együttesen *-*nt*-t alkotva a magyarban *d*-vé lett (Kulonen 2001a: 160–161). Teljes mértékben elfogadhatatlannak tekintem e feltevést, mivel a magyar nyelv önálló élete során egészen biztosan nem számolhatunk sem *-*n* többesjellel, sem *-*nt* személyjelölővel.

Az én megoldási javaslatom a következő: az összamojédban a sg. 1. személyű személyjelölők (birtokos személyjelek és igei személyragok) kétségtelenül *m* eleműek

voltak, így ott is megvolt annak a lehetősége, amely a permi tagadó ige esetében is fennállt, hogy ez az *m* részleges asszimilációval (paradigmatikus asszimilációval) **t* > **n* változást idézzon elő. Az **nt*-re visszavezethető szamojéd személyjelölők talán a két személyjelő morféma (**-t* ~ **-n*) kontaminációjaként születtek meg; e feltevés talán annyiban összhangban áll Hajdúéval (1986: 5), hogy az **n* funkciója elhomályosult, ezért a **t*-vel kellett megerősíteni funkcióját; az **n* funkciója pedig azért homályosulhatott el, mert nem volt a nyelvben **n*- kezdetű, 2. személyű névmás. Hajdú alternatív feltevése szerint azonban az *n* a genitivusi *n*-nel lehet azonos, amely a genitivusragos és a birtokos személyjeles alakokból nyomulhatott be a nominativusba: „die 2. Person könnte auf analoge Einwirkung des Px2SgGen (PS **ntV*) gebildet worden sein (in diesem genitivischen Morphem war **n* eigentlich mit dem Genitivsuffix identisch)” (Hajdú 1986: 5; hasonlóan Audova et al. 1999: 38–39); ezt valószínűtlennek tartom, ugyanis egy ilyen esetleges módosulás funkcionális zavart idézhetett volna elő.

1.1.2.4. Összefoglalásul

Talán túlzásnak tűnhet, hogy mind az obi-ugor, mind a permi, mind a szamojéd személyjelő *n*-t a paradigmatis asszimilációval magyarázom, de szerintem ezek kölcsönösen erősítik egymást, és az indoeurópai nyelvekből idézett analóg változások is valószínűsítik magyarázatom helyességét. Ez az eljárás a korábbiakkal szemben az egyetlen olyan értelmezésnek tűnik, amely ténylegesen racionális okát adja a feltűnő szabálytalanságnak.

2. A mély hangrendű személyes névmások kora és keletkezése

A 2. személyű névmások szókezdő **n* elemén kívül van egy másik hangtani probléma is, amelynek tárgyalását szükségesnek vélem megtárgyalni a címben jelzettel együtt: a nyelvcsaládban a lapp, a mordvin, a votják és a szamojéd adatok alapján veláris magánhangzós személyes névmás (**mun*, **tun*, **sun*) tehető fel, míg a többiek palatális hangrendű előzményekre engednek következtetni (így pl. Collinder 1960: 167 is).

A kétféle szókezdő mássalhangzót tartalmazó személyes névmásokról szólva Munkácsinál (1918–1919: 126) felmerült a közelre és távolra mutató 2. személyű névmás gondolata, igaz, nem mint két különböző hangrendű lexéma, hanem csak annak kapcsán, hogy a vogul e névmásában *-n* elem van, amelynek funkciója szerinte az emfázis, a kiemelés lett volna. Balázs okkal utasította el ezt a feltevést: „Weshalb gerade die Personalpronominalstämme betont werden mußten, darüber äußerte sich Munkácsi nicht, und noch weniger stellte er die Frage auf, an welchen Pronominalstämmen die erwähnten Suffixelemente zuerst aufgetreten sein konnten” (Balázs 1973: 184; kiemelés az eredetiben, H.L.). Egyébként Balázs első kritikai megjegyzése érvényes a magyar *én* és a vogul *äm*, *am* sg. 1. személyű névmás

magánhangzójának eredetére vonatkozó, ugyancsak Munkácsitól származó ötletre is, amely névmások természetesen összefüggnek egymással és a többi sg. 1. személyű névmással együtt uráli alapnyelvi eredetűek: „A magánhangzós kezdetű R. N. *en, ên* (*en, ên*) > *én* és a vog. *em, am* stb. névmás valószínűleg történetileg is összefügg egymással. E névmások szöveleji magánhangzója nyomósító szócska: m. *ε*, vog. *ε, ʀ, a* (< ősvog. **ā* [...]). A vele alakult személyes névmás eredeti jelentése ’ím, én; en ego’ lehetett (vö. Munkácsi: NyK. XXV,³⁰ 172, 173; Nyr. XXV,³¹ 18; EtSz.)” (MSzFE 1: 154; ugyanilyen értelemben: TESz 1: 765–766; UEW 1: 294; EWUng 1: 321–322). Ehhez vö. még: „Deiktisches *-e* finden wir in mo. *en-e* [’dieser’], Pl. *ed-e* [’hier’], *ter-e* [’der’], Pl. *ted-e* [’hier’], go. *ęę* neben *ęj*, *teję* neben *teј*. In der Bedeutung einer psychologischen Hervorhebung findet man dieselbe Verstärkung auch in čuv. *εвэ* ’ich’, *εзэ* ’du’, *εвир* ’wir’, *εзир* ’ihr’ und auch in tü. *män, sän* für urspr. **min, *sin*, (vgl. *-ä* in finn. *minä* [’ich’], *sinä* [’du’] gegen Gen. *minun, sinun*)” (Ramstedt 1952: 74); „Чувашскому *εрэ* соответствуют тур. *ben*, туркм. *men*, тат. *min* и т. д. (’я’). Обычно считают (И. Бенцинг, Н. Поппе), что *εрэ* < *e* + **bi*, где *e* – дейктический элемент неясного происхождения, а **bi* идентично общетюркскому **bä* ~ **bi* в *bän* ~ *män* ~ *min* и *biz* < **bi* + *-z* (ср. также монгольское *bi* ’я’, маньчжурское *bi* ’я’). [Bekezdés.] По мнению П. И. Ашмарина [...], начальный *e-* в местоимении *εрэ* восходит к указательному наречию *ev* (конечный согласный которого утрачен), т. е. *εрэ* первоначально означало ’вот я’. Несколько иначе его трактует Н. А. Андреев [...], полагая, что *e* либо идентичен с частицей *e* ’вот’, конкретизирующей значение местоимения, либо этот элемент нетюркского (например, финно-угорского) происхождения” (Levitskaja 1976: 29); „В целом же чувашские личные местоимения отнюдь не противоречат общетюркским. Наоборот, они помогают восстановить с большей уверенностью пратюркскую систему. Отклонения же незначительны и поддаются объяснению; основные из них: [Bekezdés.] префигируемая гласная *e-* в *εрэ* (*man-*) ’я’ – *εpir* (*pir-*) ’мы’, *εсэ-* (*san-*) ’ты’ – *εsir* (*sir-*) ’вы’, которая носит явно дейктический характер, т. е., как нам представляется, это не что иное, как древняя дейктическая частица со значением ’вот’, широко распространенная в алтайском мире и утвердившаяся в чувашском языке в этой функции в им. падеже, будучи его своеобразным, хотя и дополнительным маркером и сделавшая излишним его обобщение по типу косвенных основ” (Tenišev 1988: 209).³² A felvonultatott csuvas párhuzamok ellenére valószínűtlennek tartom, hogy a magyar *én*, a finn *minä* és *sinä* személyes névmások bármiféle nyomatékösítő elemmel bővültek volna...

Julius Mark is kétféle névmással számolt, mondván, mivel az obi-ugorban *-n*-es az igei személyrag és a birtokos személyjel a megfelelő személyes névmásból keletkezett, kétféle személyes névmást kell rekonstruálni, az egyik lehetett a ’du hier’, a

³⁰ Munkácsi 1895.

³¹ Munkácsi 1896.

³² A csuvas névmásokról történeti-összehasonlító szempontból lásd még Fedotov 1983: 54–58.

másik pedig a 'du da' jelölője (Mark 1931: 59).³³ A palatális és a veláris hangrendbeli különbségre Mark sem fordított figyelmet.

Janhunen sg. 1. személyű szám. **mān* ~ FP **mun* < U **mun* és sg. 2. személyű szám. **tān* ~ FP **tun* < U **tun* (Janhunen 1981: 232–233) formákat következtetett ki, valamint az ugor, permi-cseremiszi, finnugor és déli-lapp névmások uráli előzményeként sg. 1. **mā*, sg. 2. **tā* (Janhunen 1981: 232) és pl. 1. számójéd **me(-)* ~ FP **me(-)* < U **me* (? ~ **mā*), pl. 2. számójéd **te(-)* ~ FP **te(-)* < U **te* (? ~ **tā*) (Janhunen 1981: 268) előzményeket tett fel, továbbá U pl. 1. **me-*, pl. 2. **te-* (Janhunen 1982: 35) rekonstrukciókkal számolt, azt megmagyarázandó, hogy a finnugor nyelvek egy részében palatális magánhangzós névmások használtak, s az egyes számú palatális hangrendűek nem vezethetők vissza az uráli alapnyelvre, viszont összetartoznak az uráli palatális hangrendű pluralisi névmásokkal (Janhunen 1981: 232–233); de nem értem, ez utóbbi miként, milyen formában volna lehetséges. Ebben a rekonstrukciós kavalkádban nehéz kiigazodnom, a Janhunen-féle közléseknek talán az a lényegük, hogy az uráli korra veláris hangrendű, labiális magánhangzós singularisi névmásokat (sg. 1. **mun*, sg. 2. **tun*), a felsorolt finnugor nyelvek vagy nyelvcsoportok miatt a finnugor korra *a l t e r n a t í v e* palatális hangrendű, illabiális magánhangzós singularisi névmásokat (sg. 1. **mā*, sg. 2. **tā*) kell rekonstruálni, ez utóbbiak az uráli kori palatális hangrendű, illabiális magánhangzós, pluralisi (U **me* [? ~ **mā*], U **te* [? ~ **tā*]) névmások hatására jelenhettek meg (palatalizálódhattak az eredeti veláris sorból?).

Hajdú így vélekedett: „Es erhebt sich jetzt die Frage: Können wir die dargelegten sprachlichen Fakten so erklären, daß im PU zwei lautlich verschiedene Personalpronomina (etwa **ton* bzw. **non*) zugleich bekannt und parallel verwendbar waren, von denen das letztere nur in den obugrischen und teilweise auch in den permischen Sprachen dokumentiert werden kann? Eine derartige Erklärung wäre nach meiner Ansicht unnötig: die doppelte Provenienz eines Personalpronomens erweist sich als eine unnatürliche, überflüssige Erläuterung” (Hajdú 1986: 4, vö. még 6). Hajdú tehát 2. személyű **ton* (vagy **tVn*) névmással számolt, de arról nem szólt, miért számolt veláris magánhangzós változattal (is). Szerinte tehát a névmás nazális eleme asszimilálta az orálist, s a két változat az uráli korban a keleti területen egymás mellett élt (**tVn* ≥ **nVn*), de csak az obi-ugorban őrződött meg személyes névmásként.

Pusztay szerint „a személyes névmások a demonstratívák egy sajátos csoportját alkotják, ezért a személyes névmások esetében is föltehető a vokális kettősségével kifejezhető távolságjelölés. A 2. és a 3. személy esetében ez a viszony belátható (pl. **tā* 'te – itt a közelemben' ↔ **tā* 'te – ott távolabb' stb.). [Bekezdés.] A személyes névmások csoportjának kettős vokalizmusa a névmási kategóriára általánosan jellemző palato-veláris szembenállással magyarázható. A rendszerkényszer következtében a kettősség a kategória azon tagjaira is kiterjed, ahol azt a valóság nem igényli”

³³ „Mark szerint azért fel kell tennünk, hogy az »uráli alapnyelvben« két 2. személyű személynévmás volt, mert a kétféle 2. személyű igerag csak így magyarázható meg” (Lakó 1951b: 222).

(Pusztay 1993: 270). A Pusztayéval egyező álláspontot képvisel a Zaicz Gábor szerkesztette „Etimológiai szótár” is (Zaicz 2006: 832), de mivel a kötet irodalomjegyzékében nem szerepel olyan munka, amely ismereteim szerint ilyen állítást tartalmazna, a szócikkíró valószínűleg saját ötleteként fogalmazta meg ezt a nézetet.³⁴ Első pillanatra talán valamelyest még valószínűnek is tűnhetne egy ilyen elképzelés, de az általam ismert szakirodalomban semmi hasonlóra nem bukkantam, következésképpen kizárhatónak tartom.

Kulonen (2001a: 161–162) Janhunen (1981: 232–233) nyomán számol a mély hangrendű, labiális magánhangzós személyes névmásokkal. A nyelvcsalád személyes névmásainak állományára, alakváltozatainak kialakulására vonatkozóan Kulonen két magyarázattal állt elő, ezek egyike a következő: „1. Das Pronomen der 2. Person (nach Hajdú: des Singulars) im Ururalischen **ton* > **non*, (nach Rédei) **t3* > **n3* (in Rédeis Erklärung fehlt die Assimilationsquelle). [Bekezdés.] 2. Es handelt sich insofern um einen teilweisen Wandel, als er sich nur in einem Teil der Dialekte oder in anderer Hinsicht teilweise vollzieht, so daß Spuren beider Varianten erhalten bleiben. [Bekezdés.] 3. Die Personalpronomina treten als Personalendungen an die Verben und als Possessivsuffixe an die Substantive. In einer (Dialekt-/Sprach-)Gruppe wird das *n*-Pronomen überall verallgemeinert, in einer anderen verbindet sich das *t*-Pronomen mit den Substantiven und das *n*-Pronomen mit den Verben, in einer dritten umgekehrt. [Bekezdés.] 4. Das *n*-Pronomen kommt mit Ausnahme des zum Obugrischen führenden Zweigs überall außer Gebrauch” (Kulonen 2001a: 165).

Rédei (1998: 341) nézete, miszerint az alapnyelvbeli személyes névmások nem ismerték a számbeli különbséget, tarthatatlan, amit az mutat, hogy a többes számú személyes névmások és a belőlük agglutinálódott személyjelölő morfémák világosan **-k* többesjelet tartalmaznak, az obi-ugor dualisi névmásokban és személyjelölőkben *-n* számjel található (ilyen alapnyelvi számjeles dualisi személyjelölő morfémákat rekonstruál Korhonen [1981: 235], Janhunen [1982: 35] és Kulonen [2010a: 171–172]), továbbá az egyes számúakban legalább alternative, például a függőesetekben (ezek csak igen korlátozottan lehettek meg az alapnyelvben, bizonyosan csak accusativusban, genitivusban és dativusban, tehát a voltaképpeni grammatikai casusokban), meglehetett a névmásképző **-n*.³⁵

Kulonen (2001a: 151; részletesebben: Kulonen 2001b: 180–183) feltevése szerint nem a személyes névmások agglutinációjával magyarázható a személyjelölő kötött morfémák létrejötte, hanem a személyjelölő morfémákból kívánja értelmezni a személyes névmásokat. Kulonennek e feltevése éppen annyira alaptalan elképzelés, mint az alany és az állítmány közti kongruencia kialakulására egykor a Ravila (1938, 1941:

³⁴ Amint az imént említettem, hasonló ötlet már Julis Marknál (1931: 59) is felmerült, bár ő nem a „palatális ~ veláris”, hanem a „*t* kezdetű ~ *n* kezdetű” névmások eredetét kívánta így értelmezni.

³⁵ Úgy tűnik, vannak nyelvek, amelyek nem ismerik a grammatikai számot, de rendkívül ritkán fordulnak elő ilyenek (Corbett 2000: 50–51). Semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy az uráli alapnyelv is ilyen lett volna.

96) által előadott magyarázat, amely szerint az állítmányról került át az alanyra a kongruenciahordozó morféma, azaz a számjel (erről lásd Honti 1997: 19–20), holott éppen ellenkezőleg „alany → állítmány” irányú volt az egyeztetés, mert az állítmány kongruál az alannyal, és nem fordítva (ehhez vö. Erdődi 1955: 458–460; Ostrowski 1982: 258–259; Lehmann 1988: 58–59). Künnap (2002: 153–154) abszolúte érthetetlen módon azt állítja, hogy Kulonennek ez a magyarázata nagyszerűen innovatív („bravely innovative”)...³⁶ Ebből az is látható, hogy a hagyományos nézetnek megfelelően akként vélekedem, hogy az ősi személyjelölő szuffixumok a megfelelő személyes névmásokból agglutinálódtak.

A Janhunnen stb. által az egyes számra rekonstruált alapnyelvi veláris hangrendű személyes névmások azért sem jöhetnek szóba, mert a legtöbb uráli nyelv palatális hangrendű ősi névmásokra utal.

Már korábban felmerült, hogy a finn sg. 1. *minä* ~ *minu*-, sg. 2. *sinä* ~ *sinu*- alakváltozatok közül a vegyes hangrendűeknek közülük van a mély hangrendűséget mutató norvég-lapp du. 1. *moai*, du. 2. *toai* (du. 3. *soai*) (Lakó 1986: 76) személyes névmásokhoz (Ojansuu 1923: 109, Ravila 1950: 322–323). Azt hiszem, Itkonennek sikerült ezeknek egymáshoz fűződő történeti viszonyát tisztázni: „Lautlich kann man die Stämme *minu*-, *sinu*- mit den lappischen *mõnw*-, *tõnw*-, *sõnw*- in Parallele bringen [...] Die Parallele fi. *minu*- ~ lp. *mõnw*- usw. scheint am plausibelsten zu sein, wenn man annimmt, dass im Frühurfinnischen die *u*-Ableitungen der singularischen Pronomina, **minu*, **tinu*, im lappischen Dialekt **munu*, **tunu*, **sunu* (da hier, wie auch im Mordwinischen, die Personalpronomina des Singulars vom Typus **mun*,

³⁶ Noha nem tartozik szorosan a személyes névmások hangalakjának problémájához, de szükségesnek látom szólni arról is, mit keresnek a személyes névmásból affigálódott személyjelölők az igező és a főnévtő mögött. Ennek apropója Künnap következő megjegyzése: „Ein [...] Problem, das in Verbindung mit dem uralischen Personalsuffix der 1. und 2. Person steht, ist die Erklärung für das Anfügen der personalpronominalen Elemente der 1. und 2. Person an das Ende der Nomina und Verben. Bekanntlich gilt ja in den uralischen Sprachen die Stellung des Attributs vor dem Nomen und die Stellung des Subjekts vor dem Verb. Dieses Problem konnte bisher noch nicht zufriedenstellend geklärt werden, obwohl verschiedene Möglichkeiten dargelegt wurden, auf die ich hier gar nicht eingehen möchte, weil sie zu superhypothetisch erscheinen. Ich glaube nämlich, daß die Lösung des Problems nicht im ewigen Zerreden dieser Erklärungsversuche oder in weiteren Neudichtungen liegt, sondern ganz wo anders: und zwar in der gesamten Auffassung über die Herkunft der uralischen Sprachen, die in ihrer traditionellen Gestalt mit Vorstellungen über eine engbegrenzte Urheimat, Abwanderung aus Osten, Grundsprache und Zwischengrundsprachen, Sprachbaum und seine Verzweigungen usw. usf. – ich würde schon fast sagen – zu überlastet ist” (Künnap 1999: 98–99). – Ami ezt a problémát illeti, már rég felismerték (pl. Szinnye 1910: 115, 1922: 102), és megoldást is kerestek rá (Ravila 1941: 132–133, 1945: 323, 1960: 33–34; vö. még Bubrih 1953: 80–81), alighanem R. Bartens (1993: 30) és Honti (1994–1995: 110, 113, 2001: 156) már kielégítően meg is oldotta. Künnap eme megjegyzését azért is furcsának találom, mert lelkesen nyilatkozott arról, hogy Kulonen a személyjelölő szuffixumokból kívánja értelmezni a személyes névmások kialakulását (Künnap 2002: 153–154).

**tun*, **sun* waren) als Personalpronomina des Duals fungierten. [Bekezdés.] Im Finnischen wären beim Verschwinden des Duals die Pronomina der 1. und 2. Pers. Du. mit dem Paradigma der Singularpronomina verschmolzen und hätten dort die Funktion des Stammes der obliquen Kasus bekommen” (Itkonen 1961: 19). Úgy vélem, hogy a zürjén sg. 3. *sije* alak és a votják sg. 1. *mon*, sg. 2. *ton*, sg. 3. *son* névmások is visszavezethetők alapnyelvi **u* magánhangzót tartalmazó névmási formákra, szem előtt tartva természetesen azt a körülményt, hogy igen gyakran használt szavak lévén, kevésbé várhatjuk el bennük a következetesen szabályos hangképviseletet. Ezt igazolandó kigyűjtöttem a „Csúcs et al. 1991”-ből azon első szótagi magánhangzók leggyakoribb mai nyelvi képviseleteit, amelyek a rekonstruálható személyes névmások első szótagi magánhangzójaként szóba jöhetnek (2. táblázat).

Vö. továbbá a permi nyelvek személyes névmási készletét:

	votják	~	zürjén
sg. 1.	<i>mon</i>		<i>me</i>
2.	<i>ton</i>		<i>te</i>
3.	<i>son</i>		<i>sije</i>
pl. 1.	<i>mi</i>		<i>mi</i>
2.	<i>ti</i>		<i>ti</i>
3.	<i>soos</i>		<i>naje</i>

(Csúcs 1990: 45) (Rédei 1978: 70)

Az csakugyan valószínű, hogy a finnségiben a sg. 1. és a sg. 2. személyű alakok függőeseteiben a hajdani dualisi alakok tömorfémája látható. A hangrendi váltásban talán nemcsak a 3. személy lehetett ludas, hanem a **to* mutató névmásnak is lehetett ebben szerepe, esetleg annak hatására lett a du. 3. **sšn* alakból **son*. A dualisi veláris alakok az eredetileg nyilván palatális hangalokról a (sg.) 2. személyben válhattak át az U **to* 'jener' (UEW 1: 526–527) mutató névmás hatására is. E hangrendi változás tehát két forrásból is táplálkozhatott, amely csak a korai ősfinn felbomlása után zárult le egyrészt az őslappban az összes dualisi személyes névmás velarizációjával, másrészt a kései ősfinnben a dualisi paradigmának a singularisival való egybeolvadásával és ezáltal a dualisnak az eltűnésével. A sg. 3. személyben azért őrződhetett meg az eredeti finnségi forma, mert a forrásául szolgáló lexéma mutató névmásként is létezhetett még. A permiben is szerepe lehetett a **to* 'jener' U (UEW 1: 526–527) mutató névmásnak: **to* > őspermi **tq* > votják *tu* 'az' ~ zürjén *tj* 'az'.³⁷

A veláris személyes névmások keletkezését én a következőképpen vélem levezethetőnek: A változás a (sg.) 3. személyből indulhatott ki. A sg. névmások minimális hangalakja 1. **mi*, sg. 2. **ti*, sg. 3. **se* lehetett, amelyek esetragos alakjaikban az *n* névmásképzővel bővílhettek. A 3. személyű névmás nyilván mutató névmási eredetű volt,

³⁷ Vö. még a többi nyelvet illetően, amelyek (eredeti) veláris hangrendű személyes névmásokkal tűnnek ki: lapp N *dō* 'az ott messzebb', *duot* 'az a távolabbi...', L *tuot* 'az, az ott'; mordvin *tona* 'az'; ?jurák *ta-*, *tā-* adverbiumtövek, jenyiszeji *to-* adverbiumtő, ?tavgi *tania* 'az', szelkup ?*tap* 'ez (itt), az', *to* 'ez (ott)', kamasz *di*, *də* 'az, ő'.

2. táblázat. A rekonstruálható személyes névmások első szótagi magánhangzói

U/FU	finn	lapp N	mordvin E	votják S	zürjén S	jurák	jeny.	tavgi	szelkup Ta	kamasz
*e	e (30)	â (6), æ (5)	e (14)	u (20), e (5), j (5), o (4)	o (16), e (8)	ī (6), i (5), e (4)	i (3)	e (4), j (4)	i (4)	i (5)
*i	i (24)	â (16)	e (14), i (7)	i (9), e (2), j (2)	i (9), e (4), j (4)	e (4), ī (3), i (3)	i (3), e (2)	i (10)	i (4)	i (4), e (4)
*o	o (41)	oa (23), uo (13), ø (6)	u (29), o (7)	u (22)	u (16), o (9)	ā (11), o (9)	o (6), a (4), u (3)	u (6), o (6)	u (5)	u (12)
*u	u (59)	ø (31)	o (29), u (9)	j (19), u (7)	j (30), o (8), u (4), i (3)	a (13), ū (10), ā (7)	u (4), o (4), a (2)	u (10), o (5)	a (12), u (12), o (9)	u (14), o (7), a (7)

(Honti 1991)

ezért nem szükségszerűen volt azonos a magánhangzója a két első személyével. (Úgy tűnik, elég sok mutató névmás lehetett az uráli alapnyelvben, a preuráliban esetleg valamivel még több lehetett.) A *se mellett lehetett *so hangalakú mutató névmás is (ehhez vö. *tā ~ *to), s ez utóbbi is használtathatott 3. személyű névmásként is, majd a névmási *n dualisjellel lefoglalódott a du. 3. személyű névmásra. Ez indukálhatta és indokolhatta a korábbi *men, *ten dualisi névmások *e > *o magánhangzó-váltását: *mon, *ton. Ezt a módosulást még az is támogathatta, hogy a mutató névmások körében kétségtelenül volt *to hangalakú is, amely szókezdő elemében azonos volt a 2. személyű személyes névmás szókezdő mássalhangzójával. E névmások első szótagi magánhangzója veláris lévén, ragjaiknak is velárisnak kellett lenniük. Amikor a finn-permi nyelvek egy részében a dualisi sor eltűnt, egybeolvadt a singularisiakkal, a két sor hangtanilag kontaminálódott, vö. finn *minä* és *minu-*, *sinä* és *sinu-*, a lappban és a szamojéd nyelvekben a singularisi és a dualisi sor a funkciók megőrzése mellett hangtani kiegyenlítődésen ment át. A finnségiben a palatális hangrendű egyes számiak és a veláris hangrendű kettős számiak vegyes hangrendűként való kontaminálódása nem ellenkezik a palatoveláris magánhangzó-harmóniával, mivel az *i* és az *e* megsérthetik e hangrendi szabályt.

3. Az élő uráli nyelvek előzményeinek személyes névmási rendszere

A dualisi és olykor a pluralisi személyes névmások rekonstruálhatóságát illetően meglehetősen szkeptikus állásfoglalások születtek: „A személyes névmásokat *me, *te, *se alakban szokták rekonstruálni. Az uráli nyelvek többesi, valamint duális személyes

névmásai szintén ezekre az 1–3. személyű alapformákra vezethetők vissza, de a kettős és többes számú személyes névmások képzésének változatossága és egyéb okok folytán a személyes névmás alapnyelvi Du–Pl alakjai rekonstruálhatatlanok” (Hajdú 1981: 134). Hasonlóan foglalt állás Kulonen is: „Die Schwierigkeit der Rekonstruktion der Pronomina ist wohl auch daran abzulesen, daß bisher noch kein Versuch unternommen wurde, eine gemeinsame Urform für die Pronomina des Duals zu finden. Im Lappischen und Samojedischen wurden sie (soweit noch zu verfolgen) eindeutig auf der Grundlage der Pronomina des Singulars gebildet. In den obugrischen Sprachen wiederum sind sie im Grunde identisch mit den entsprechenden Possessivsuffixen, so daß das Pronomen der 2. Person Dual mit *n* anlautet. Es ist daher verständlich, daß die Dualpronomina in den Rekonstruktionen des Uralischen fehlen, obwohl sie in der Ursprache zweifellos vorhanden waren, da auch für die Personen des Singulars und Plurals Pronomina existierten” (Kulonen 2001a: 163–164). Úgy tűnik, Kulonen figyelmét elkerülte egy, az ő írása előtt nem sokkal megjelent dolgozat, amelyben kísérletet tettem az alapnyelvi névmásrendszer rekonstruálására: „Die Numersuformen der Personalpronomina dürften folgendermaßen ausgesehen haben:

	Singular	Dual	Plural
1. Person	* <i>mš(n-)</i>	* <i>mšn</i>	* <i>mšk</i>
2. Person	* <i>tš(n-)</i>	* <i>tšn</i>	* <i>tšk</i>
3. Person	* <i>sš(n-)</i>	* <i>sšn</i>	* <i>sšk</i>

Die Vokale in den drei Numeri waren möglicherweise unterschiedlich” (Honti 1997: 102), amely a mostani megoldási kísérletemtől talán csak lényegtelen pontokon különbözik (lásd alább).

Én úgy látom, hogy igenis rekonstruálhatók az uráli alapnyelvi személyes névmások mindhárom szám mindhárom személyében. Mivel az obi-ugorban a dualisi személyes névmások egyértelműen palatális hangrendűek, és csak ilyenekből vezethetők le, az ősfinn–ősmordvin nyelvállapotban, az északi ősszamojédban és részben az őspennibben, főleg pedig az ősvotjákban a sg. 3. és a du. 3. személyben következett be a „(palatális, sg. 3.) **sen* × (veláris, du. 3.) **sun* → (sg. 3. & du. 3.) **sun*” kontamináció, majd a másik két, azaz az 1. és 2. személyben való hangtani egységesülés, továbbá a lapp kivételével a dualisi sor eltűnése. Az uráli alapnyelv és a mai nyelvek, nyelvcsoportok elődei közti egyes szakaszok esetleg így nézhettek ki (1. ábra):³⁸

1. uráli alapnyelv, 2. finnugor alapnyelv

	singularis		dualis		pluralis
1.	* <i>mi(n-)</i>	~	* <i>men</i>	~	* <i>mek</i>
2.	* <i>ti(n-)</i> ³⁹	~	* <i>ten</i>	~	* <i>tek</i>
3.	* <i>se(n-)</i>	~	* <i>sen</i>	~	* <i>sek</i>

³⁸ Természetesen meglehetősen sok bizonytalanságot tartalmazó rekonstruktumokról van szó, amelyek a jövőben remélhetőleg korrigálhatók lesznek.

³⁹ Vö. Itonen 1954: 181–182.

3. ősszamojéd, 6. északi ősszamojéd, 7. déli ősszamojéd

singularis		dualis		pluralis
1. * <i>mān</i>	~	?* <i>mšn</i>	~	* <i>me</i>
2. * <i>tān</i>	~	?* <i>tšn</i>	~	* <i>te</i>
3. ?* <i>tš</i>	~	?* <i>tšn</i>	~	?* <i>tš</i>

(vö. Janhunen 1981: 232–233)

4. finn-permi alapnyelv, 8. finn-volgai alapnyelv, 11. korai ősfinn–ősmordvin, 12. korai ősfinn

singularis		dualis		pluralis
1. * <i>min</i>	~	* <i>mon</i>	~	* <i>mek</i>
2. * <i>tin</i>	~	* <i>ton</i>	~	* <i>tek</i>
3. * <i>se(n)</i>	~	* <i>son</i>	~	* <i>sek</i>

5. ugor alapnyelv, 10. obi-ugor alapnyelv

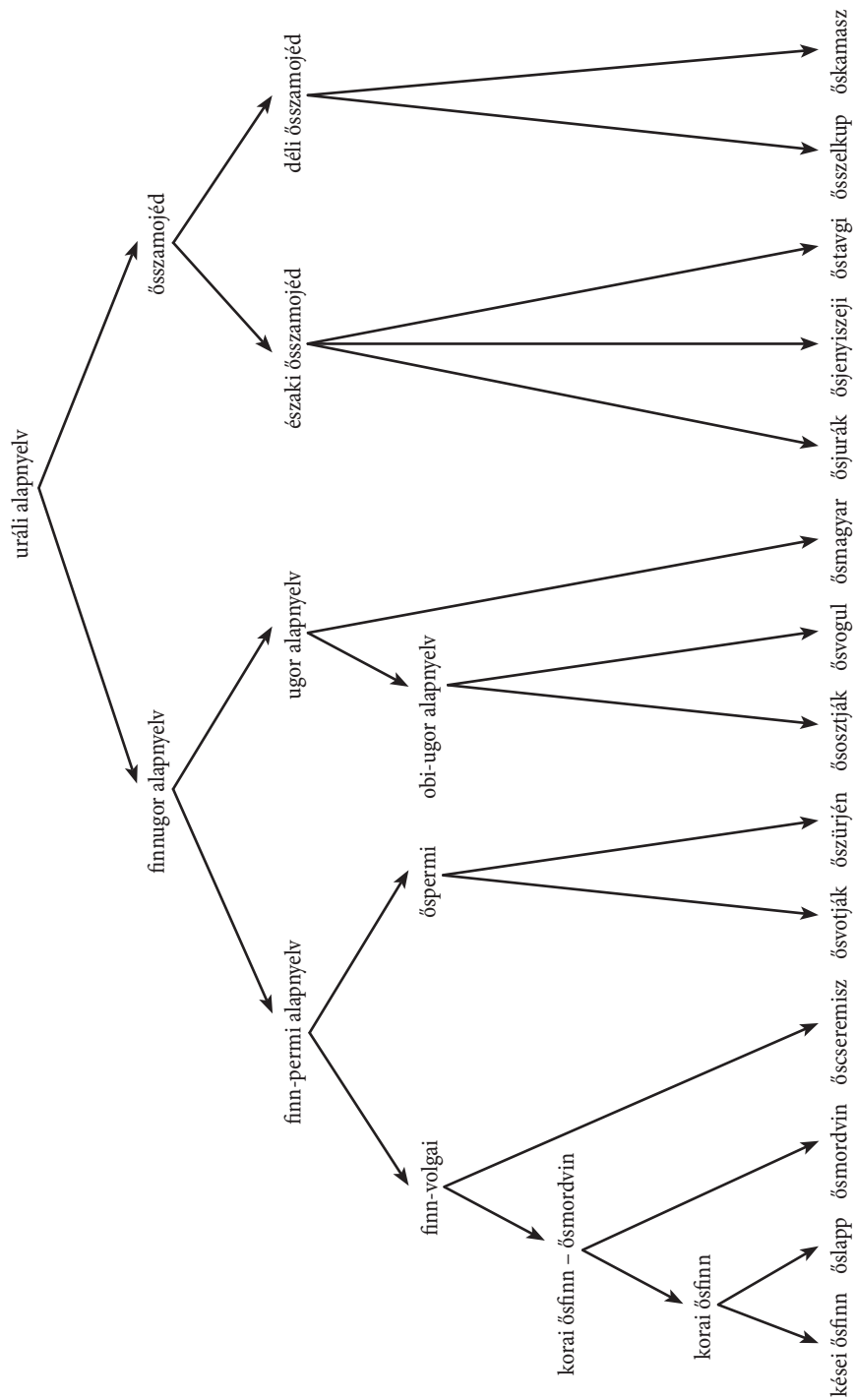
singularis		dualis		pluralis
1. * <i>mān</i> , ?* <i>āmn-</i>	~	* <i>mšn</i>	~	* <i>mšk</i>
2. * <i>tān</i>	~	* <i>tšn</i>	~	* <i>tšk</i>
3. * <i>ḡe(n)</i>	~	* <i>ḡšn</i>	~	* <i>ḡšk</i>

6. északi ősszamojéd lásd „3. ősszamojéd...”**7. déli ősszamojéd** lásd „3. ősszamojéd...”**8. finn-volgai alapnyelv** lásd „4. finn-permi alapnyelv...”**9. permi alapnyelv**

singularis		dualis		pluralis
1. * <i>men</i>	~	?* <i>mon</i>	~	* <i>mi</i>
2. * <i>ten</i>	~	?* <i>ton</i>	~	* <i>ti</i>
3. * <i>se(n-)</i>	~	?* <i>son</i>	~	?* <i>seC</i>

(vö. Csúcs 2005: 356, 358, 386)

10. obi-ugor alapnyelv lásd „5. ugor alapnyelv”**11. korai ősfinn–ősmordvin** lásd „4. finn-permi alapnyelv”**12. korai ősfinn** lásd „4. finn-permi alapnyelv”

1. ábra. Az uráli nyelvek családfája

13. kései ősfinn

singularis		dualis		pluralis
1. *minu	~	–	~	*mek
2. *sinu	~	–	~	*tek
3. *hän, *häne-	~	–	~	*hek

(vö. Itkonen 1961: 19)

14. őslapp

singularis		dualis		pluralis
1. *munu	~	*mon̄j	~	*mek
2. *tunu	~	*ton̄j	~	*tek
3. *sunu	~	*son̄j	~	*sek

(vö. Itkonen 1961: 19; Korhonen 1981: 207, 242–244, 280–282)

15. ősmordvin

singularis		dualis		pluralis
1. *mun	~	–	~	*mīñ
2. *tun	~	–	~	*tīñ
3. *sun	~	–	~	*sīñ

(Itkonen 1961: 19; Keresztes 1986: 89, 90, 142, 146, 168, 169)

16. őscseremisiz

singularis		dualis		pluralis
1. *miñâ	~	–	~	*me
2. *tiñâ	~	–	~	*te
3. *tuðâ	~	–	~	*nunâ

(vö. Bereczki 1988: 383, 2002: 70)

17. ősvotják

singularis		dualis		pluralis
1. *mon	~	–	~	*mi
2. *ton	~	–	~	*ti
3. *so	~	–	~	*soos

18. őszürjén

singularis		dualis		pluralis
1. *men	~	–	~	*mi
2. *ten	~	–	~	*ti
3. *si/*su	~	–	~	*n3j3

(vö. Serebrennikov 1963: 185, 189, 191, 193; Csúcs 2005: 227)

19. ősosztják

singularis		dualis		pluralis
1. * <i>män</i>	~	* <i>min</i>	~	* <i>měŋ</i>
2. * <i>nōŋ</i>	~	* <i>nin</i>	~	* <i>něŋ</i>
3. * <i>lōŋ</i>	~	* <i>lin</i>	~	* <i>lēŋ</i>

20. ősvogul

singularis		dualis		pluralis
1. * <i>ām(än-)</i>	~	* <i>mīn</i>	~	* <i>mān</i>
2. * <i>näy</i>	~	* <i>nīn</i>	~	* <i>nān</i>
3. * <i>tāw</i>	~	* <i>tīn</i>	~	* <i>tān</i>

21. ősmagyar

singularis		dualis		pluralis
1. ?* <i>āmn-</i>	~	–	~	* <i>mšy</i>
2. * <i>tey</i>	~	–	~	* <i>tšy</i>
3. * <i>öy</i>	~	–	~	* <i>öyšk</i>

(vö. Sipos 1991: 357)

22. ősjurák ?**23. ősjenyiszeji ?****24. őstavgji ?****25. ősszelkup ?****26. őskamasz ?****4. Az esetleges távolabbi kapcsolatok**

Kortlandt (2010a) akként vélekedik, hogy ősi rokonság állhat fenn az indoeurópai, az uráli, a törökségi, a mongol, a tunguz nyelvek, továbbá a gilják, a japán és a koreai közt. Egyebek közt a személyes névmások közt lát genetikai kapcsolatot Greenberg (2000) és Starostin–Dybo–Mudrak (2003) nyomán (Kortlandt 2010b: 393, 2010c: 405, 2010d: 416, 2010e: 422, 424–425). Kortlandt szerint: „The Proto-Uralic pronouns 1st sg. **mi*, 2nd sg. **ti* (later **mu*, **tu* with the suffix **-u* 'self'), 1st pl. **me*, 2nd pl. **te* (later **me-i*, **te-i* with the plural ending **-i*) are attested in the corresponding personal endings **-mi*, **-ti*, **-me*, **-te* (cf. Collinder 1960: 243, 308; Raun 1988: 562), which can be identified with the corresponding Proto-Indo-European

athematic endings **-mi*, **-si*, **-me*, **-te*. These endings are directly preserved as **-m*, **-s*, **-me*, **-te* in the athematic aorist” (Kortlandt 2010b: 397). Mi tagadás, fogalmam sincs arról, Kortlandt miféle **-u* ‘self’ szuffixumra gondolhatott, amely esetleg ugyan-csak magyarázatul szolgálhatna a finn stb. *minu-* ‘én’, *sinu-* ‘te’ *u* elemére, de nekem ilyen uráli elemről egyáltalán nincsen tudomásom, indoeuropeisztikai forrásaim (Gamkrelidze–Ivanov 1984: 383–387; Beekes 1995: 207–211; Watkins 1997: 83–84; Mallory–Adams 2007: 59–61; Szemerényi 2007: 211–221) sem tartalmazznak ilyenre való utalást, a Kortlandt által említett altajisztikai munkák pedig nem állnak rendelkezésemre. Nagyon bizonytalanul arra tippelek, hogy valamiképpen esetleg az uráli **-w-* (≥ **-u-/ *-ü-*) visszaható képzőnek valamilyen előzménye jöhetne szóba... (vö. Lehtisalo 1936: 38–48; Itkonen 1954b: 187; Collinder 1960: 281; Hajdú 1973: 148; Kulonen 1989: 51–53, 2010: 256–). „Starostin reconstructs personal pronouns 1sg. **bi*, 1pl. **ba*, **bu*, obl. **min-*, **man-*, **mun-*, 2sg. **si*, 2pl. **su*, obl. **sin-*, **sun-*, Mongolian 2sg. *či* < **thi* and 2pl. *ta* < **tha* [...] (Starostin 2003:⁴⁰ 225) [...] It seems to me that these forms are compatible with Indo-Uralic [...] **mi* ‘I’, **me* ‘we’, [...] **ti* ‘thou’, **te* ‘you’, [...] **-u* ‘self’” (Kortlandt 2010d: 416). „For the 1st and 2nd person pronouns I reconstruct the following Indo-Uralic paradigms

	‘I/me’	‘myself’	‘we/us’	‘thou/thee’	‘yourself’	‘ye/you’
nom.	<i>*mi</i>	<i>*mu</i>	<i>*me</i>	<i>*ti</i>	<i>*tu</i>	<i>*te</i>
gen.	<i>*min</i>	<i>*mun</i>	<i>*men</i>	<i>*tin</i>	<i>*tun</i>	<i>*ten</i> ”

(Kortlandt 2010e: 423).

Az esetleges indouráli és indouráli-altaji rokonság valószínűségének megítélése kompetenciámon kívül esik, ezért tehát nem foglalhatok állást ez ügyben, de annyit meg kell jegyezni, hogy kétségtelenül vannak gyanús egyezések ezen nyelvcsaládok közt, amelyek egyike éppen a névmások körében tapasztalható hasonlóságok együttese.

Irodalom

- Ariste, Paul (1968), A Grammar of the Votic Language. UAS 68.
 Audova, Iris – Klesment, Piret – Künnap, Ago – Mägi, Kaur – Soosaar, Sven-Erik (1999), Uralic Nasal Vx.2P.Sg. In: Künnap, Ago (ed.), Indo-European–Uralic–Siberian Linguistic and Cultural Contacts. FU 22: 35–40.
 Babaev, K. V. [Бабаев, К. В.] (2009), О происхождении личных местоимений в языках мира. VJa 2009/4: 119–138.
 Balázs, János (1973), Funktionswerte der Pronominalität. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Bartens, Raija (1993), Permiläiset *l ja s* -koaffiksit. Sananjalka 35: 23–42.
 Beekes, Robert S. P. (1995), Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.

⁴⁰ = Starostin–Dybo–Mudrak 2003.

- Benkő Loránd (szerk.) (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. A–Gy.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. A–Kop.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Kor–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1988), Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: Sinor 1988: 314–350.
- Blake, N. F. (1996), *A History of the English Language.* Macmillan Press Ltd., London.
- Borza Lucia (1999), *Román nyelvkönyv középiskolások és magántanulók számára. 2. kiadás.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Braunmüller, Kurt (1991), *Die skandinavischen Sprachen im Überblick.* Uni-Taschenbücher 1635. Francke Verlag, Tübingen.
- Bremmer, Rolf H. (2009), *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1953), *Историческая грамматика эзянского языка.* Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1955), *Историческая морфология финского языка.* Академия наук СССР, Москва–Ленинград.
- Budenz József (1869), *Magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések.* NyK 7: 1–62.
- Budenz József (1873–1881/1966), *Magyar–ugor szótár.* (UAS 78.) *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala / Indiana University – Mouton & Co., Budapest / Bloomington – The Hague.* = MUSz.
- Budenz József (1884–1894), *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Budenz József (1890–1891), *Az -n egyes-számi 2-dik személyrag a zürjénben.* NyK 22: 260.
- Bühler, Karl (1982), *Sprachtheorie.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York.
- Castrén, M. Alexander (1854/1966), *Grammatik der samojedischen Sprachen.* (UAS 53.) *Indiana University – Mouton & Co., St. Petersburg / Bloomington – The Hague.*
- Collinder, Björn (1940), *Jukagirisch und Uralisch.* Uppsala Universitets Årsskrift 1940/8. Almqvist & Wiksells, Uppsala.
- Collinder, Björn (1955), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksell, Stockholm. = FUV¹
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Collinder, Björn (1965), *An Introduction to the Uralic Languages.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- Collinder, Björn (1977), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition.* Helmut Buske Verlag, Hamburg. = FUV²
- Cortelazzo, Manlio – Zolli, Paolo (2008), *Il nuovo etimologico. Dizionario etimologico della Lingua Italiana. Seconda edizione in volume unico.* Zanichelli, Bologna.
- Corbett, Greville G. (2000), *Number.* Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiatica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs, Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Černyh, P. Ja. [Черных, П. Я.] (2004), Историко-этимологический словарь современного русского языка. 6-е издание, стереотипное I. А–Пантомима. Русский язык – Медиа, Москва.
- De Mauro, Tullio – Mancini, Marco (2000), Dizionario etimologico. Garzanti Linguistica, Milano.
- Donner, Kai – Joki, Aulis, J. (1944), Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und der Hauptzügen der Grammatik. LSFU VIII.
- Donner, Otto (1888), Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. III. G. W. Edlund – F. A. Brockhaus, Helsingfors–Leipzig. = VglWb.
- Dulson, A. P. [Дульсон, А. П.] (1968), Кетский язык. Издательство Томского университета, Томск.
- Du-Nay András (2004), A román nép kialakulása és korai története. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Erdődi József (1955) válasza az opponenseknek. NyIOK 6: 454–465.
- EtSz = Gombocz–Melich 1914–1944.
- Farkas Jenő (2007), Román nyelvtan. Palamart Kiadó, Budapest.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1983), Чувашский язык в семье алтайских языков II. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- Finciczky István (1928–1930), A vogul névmások. NyK 47: 365–398.
- Forchheimer, Paul (1953), The Category of Person in Language. Walter de Gruyter, Berlin.
- FUV¹ = Collinder 1955.
- FUV² = Collinder 1977.
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. [Гамкрелидзе, Т. В. – Иванов, В. В.] (1984), Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. I–II. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.
- Genetz, Arvid (1897), Ost-permische Sprachstudien. JSFOu 15: 1–67.
- Gombocz Zoltán (1922), Nyelvtörténeti módszertan. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. kötet, 1. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymológiai szótár I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz.
- Greenberg, Joseph H. (2000), Indo-European and its closest relatives. The Eurasiatic language family I. Grammar, Stanford University Press, Stanford.
- Hajdú Péter (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1982), Chrestomathia Samoiedica. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1983), Jurák *puda* 'ő', *pudar* 'te' és társai. MSFOu 185: 105–114.
- Hajdú, Péter (1986), Personalbezeichnungen für die 2. Person im Uralischen. SFU 22: 1–8.
- Hajdú, Péter (1990), Einiges über Fürwörter. LU 26: 1–12.
- Hasselbrink, Gustav (1981), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band I. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav (1983), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band II. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav (1985), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band III. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1982), Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели. Наука, Москва.

- Hellquist, Elof (1957), *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje upplagan I. A–N. C. W. K. Gleerups Förlag, Lund.
- Honti, László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des Wogulischen Dialektes an der Tawda*. *Janua Linguarum. Series Practica* 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. *NyK* 78: 71–119.
- Honti László (1983), Alanyi és tárgyas igeragozás a demjankai osztják nyelvjárásokban. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálistikai tanulmányok* (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). ELTE, Budapest. 173–178.
- Honti László (1986), *Chrestomathia Ostiaca*. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1988), Die wogulische Sprache. In: Sinor 1988: 147–171.
- Honti, László (1991), *Vokale in erster Silbe*. In: Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit (1991), *Statistik der uralischen Lautentsprechungen*. *Linguistica, Series B, Documenta*, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 7–67.
- Honti, László (1993), *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. *Bibliotheca Uralica* 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1994–1995), A mondat szórendje és a morféimák sorrendje közti összefüggés az uráliban. *NyK* 94: 89–117.
- Honti, László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), *CIFU VIII. Pars I*. 53–82.
- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményeiről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. *Urálistikai tanulmányok* 7. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest 127–132.
- Honti, László (1997), *Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri)*. *FUF* 54: 1–126.
- Honti László (2001), Még egyszer a casus- és possessivsuffixumok sorrendjéről. *NyK* 98: 143–159.
- Honti László (2003), Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában). *NyK* 100: 168–176.
- Honti, László (2006), *Eräästä ugrilaisten kielten postpositioperäisestä kaasussuffiksien perheestä*. *JSFOu* 91: 81–91.
- Hunfalvy Pál (1864), *A vogul föld és nép*. *Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta* H. P. Pest.
- Iordan, Iorgu – Graur, Alexandru – Coteanu, Ion (red.) (1969), *Dicționarul Limbii Române. Serie nouă*. Tomul VII. Partea A 2–A. Litera O. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Itkonen, Erkki (1954a), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. *FUF* 31: 149–345.
- Itkonen, Erkki (1954b), Über die suffixalen Labialvokale im Lappischen und Ostseefinnischen. *Scandinavica et Fenno-Ugrica. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. Almqvist & Wiksell, Stockholm. 183–191.
- Itkonen, Erkki (1961), Gibt es im Ostseefinnischen Spuren eines Duals? *SF* 9/3.
- Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. (1969), *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. IV. *LSFU* XII/4.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), *Suomen sanojen alkuperä*. 1. A–K.
- Janhunen, Juha (1981), *Uralilaisen kantakielen sanastosta*. *JSFOu* 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. *FUF* 44: 23–42.
- Joki, Aulis J. (1956), Björn Collinder, *Fenno-Ugric Vocabulary*. *FUF Anzeiger* 32: 42–55.
- Kálmán, Béla (1965a), *Vogul Chrestomathy*. *UAS* 46. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.

- Kálmán Béla (1965b), A 2. személy *-d* ragja. MNy 61: 165–170.
- Kálmán, Béla (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1989), *Chrestomathia Vogulica*. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, E. (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. K. Bearbeitet und herausgegeben von E. Vértes*. MSFOu 128.
- Katzschmann, Michael (2008), *Chrestomathia Nganasanica. Texte – Übersetzung – Glossar – Grammatik*. Books on Demand, Norderstedt.
- Kelemen Béla (szerk.) (1964), *Román–magyar szótár I. A–L. A Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója*, Bukarest.
- Keresztes, László (1986), *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial*. SUA 26.
- Keresztes, László (2010), Ein Aspekt des Systems der Demonstrativpronomina im Samischen (Lappischen). FUM 32–33: 291–297.
- Kluge, Friedrich (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKST 370.
- Korhonen, Mikko (1988), The History of the Lapp Language. In: Sinor 1988: 264–287.
- Kortlandt, Frederik (2010a), *Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic*. Leiden Studies in Indo-European 17. Rodopi, Amsterdam – New York.
- Kortlandt, Frederik (2010b), The Indo-Uralic Verb. In: Kortlandt 2010a: 391–403.
- Kortlandt, Frederik (2010c), *Nivkh as a Uralo-Siberian Language*. In Kortlandt 2010a: 405–408.
- Kortlandt, Frederik (2010d), Indo-Uralic and Altaic. In: Kortlandt 2010a: 415–418.
- Kortlandt, Frederik (2010e), Indo-Uralic and Altaic revisited. In: Kortlandt 2010a: 419–428.
- Krejnovič, E. A. [Крейнович, Е. А.] (1968), Кетский язык. In: Skorik, P. Ja. (szerk.) [Скорик, П. Я. (отв. ред.)], *Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки. Языки народов СССР*. V. Наука, Ленинград. 453–473.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The Passive in Ob-Ugrian. MSFOu 203.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), *Suomen sanojen alkuperä* 3. R–Ö.
- Kulonen, Ulla-Maija (2001a), Zum *n*-Element der zweiten Personen besonders im Obugrischen. FUF 56: 151–174.
- Kulonen, Ulla-Maija (2001b), Über die Deklination der Personalpronomina in der finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Seilenthal, Tõnu (red.), CIFU IX Pars V. 178–182.
- Kulonen, Ulla-Maija (2010), *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuatiivisten u-verbijohdosten historiaa*. Suomi 197. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Künnap, Ago (1999), Die uralischen Personalsuffixe der 1. und 2. Person. LU 35: 98–103.
- Künnap, Ago (2002), On the Origin of the Initial Component (*)-*n*- of the Uralic Personal Suffixes. In: Klesment, Piret (Hrsg.), *Keelekontaktidest keelevahetusest. From language contacts to language shifts*. FU 24: 145–155.
- Lakó, György (1951a), *Emploi du prosécutif et du transitif dans les langues permienne, l'origine de leurs désinences casuelles*. ALH 1: 346–371.
- Lakó György (1951b), Az egyszerű ragok keletkezésének kérdéséhez. NyIÖK 1: 210–223.
- Lakó György (szerk.) (1967), *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár*. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakó György (1986), *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lehmann, Christian (1988), On the Function of Agreement. In: Barlow, Michael – Fergusson, Charles A. (eds), *Agreement in Natural Languages. Approaches, Theories, Descriptions*. Center for the Study of Language and Information, Stanford. 55–65.

- Lehmann, Winfred P. (1996), *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. Routledge, London – New York.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72.
- Levitskaja, L. S. [Левитская, Л. С.] (1976), *Историческая морфология чувашского языка*. Наука, Москва.
- Liimola, Matti (1944), Zu den wogulischen Personalpronomina. FUF 28: 20–56.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) (2002), *Új magyar tájszótár IV. N–S*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lyons, John (1992), *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952), *Древнепермский язык*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1955), Примечания. In: Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1955), *Историческая морфология финского языка*. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1961), *Коми-язьвинский диалект*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1964), *Исторический вокализм пермских языков*. Наука, Москва.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1999), *Краткий этимологический словарь коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1969), *Местоимения в языках разных систем*. Наука, Москва.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1979), *Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков*. Наука, Москва.
- Mallory, J. P. – Adams, D. Q. (2007), *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford University Press, Oxford.
- Mark, Julius (1931), Das System der Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. *Õpetetud Eesti Seltsi Aastaraamat / Sitzungsberichte der Estnischen Gelehrten Gesellschaft* 1929: 50–62.
- Mikola Tibor (1964a), Szamojéd nyelvtanulmányok I. NyK 66: 35–42.
- Mikola Tibor (1964b), Szamojéd nyelvtanulmányok II. NyK 66: 279–284.
- Mikola, Tibor (1988), Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Sinor 1988: 219–263.
- Mikola, Tibor (1995), *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. SUA 36.
- Mikola, Tibor (2004), *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen*. SUA 45.
- Moór Elemér (1949), Finnugorból származó szavaink szókezdő h-jának fejlődéstörténetéhez. MNy 45: 314–316.
- Moór, Elemér (1953), Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. ALH 2: 355–463.
- Munkácsi Bernát (1893), A vogul-osztják 2. személyrag -n alakja. NyK 23: 342–343.
- Munkácsi Bernát (1895), A magyar magánhangzók történetéhez. NyK 25: 257–287.
- Munkácsi Bernát (1896), Törökségek a magyar nyelvszerkezetben. Nyr 25: 16–21.
- Munkácsi, Bernát (1918–1919), Vom Köktürkischen zum Osmanischen... KSz 18: 124–142.
- MUSz = Budenz 1873–1881/1966.
- Nocentini, Alberto (2010), *Letimologico. Vocabolario della lingua italiana con CD-Rom e online*. Le Monnier, Milano.
- Ojansuu, Heikki (1923), Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. In: Valtioneuvos J. R. Danielson-Kalmarille Turun Suomalaisen Yliopiston Kanslerille toukokuun 7 päivänä 1923 hänen täyttäessään 70 vuotta. Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisuja. Sarja B. Osa I. N:o 5. Turun Suomalainen Yliopisto, Turku.

- Onions, C. T. (ed.) (1998), *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Clarendon Press, Oxford.
- Osthoff, Hermann (1878), *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermänischen Sprachen*. Erster Theil. Verlag von S. Hirzel, Leipzig. 92–132.
- Ostrowski, Manfred (1982), Zum Konzept der Kongruenz. In: Seiler, Hansjakob – Lehmann, Christian (eds), *Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen*. Teil I: Bereich und Ordnung der Phänomene. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 252–269.
- Paasonen, H. (1918), Die finnisch-ugrischen s-Laute. MSFOu 41.
- Paasonen, Heikki – Vértés, Edit (1965), Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. P. Bearbeitet, neu transkribiert und herausgegeben von E. Vértés. JSFOu 66/2.
- Partridge, Eric (1978), *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*. Book Club Associates, London.
- Patota, Giuseppe (2010), *Il Vocabolario di Italiano*. Garzanti Linguistica, Milano.
- Pfeifer, Wolfgang (1997), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Philippa, Marlies (2005), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. F–Ka. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Pusztay János (1993), Rendszerkényszer és logika (Megjegyzések az uráli nyelvek személyes névmásaihoz). In: Hegedűs Attila – Laczkó Krisztina – Papp Lajos (szerk.), 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. Névtani Értesítő 15. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest. 269–270.
- Ramstedt, G. J. (1952), Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto. MSFOu 104/2.
- Raun, Alo (1988), Proto-Uralic Comparative Historical Morphosyntax. In: Sinor 1988: 555–571.
- Ravila, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- Ravila, Paavo (1945), Suomalais-ugrilaiten kielten taivutuksen historiaa. Vir 49: 314–326.
- Ravila, Paavo (1950), Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen. MSFOu 98: 311–323.
- Ravila, Paavo (1960), Adjektiiviattribuutin kongruenssin syntysuomen kielessä. Sananjalka 2: 28–34.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. LSFU XVII/1.
- Rédei Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei, Károly [Hrsg.] (1988a), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest–Wiesbaden.
- Rédei, Károly (1988b), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor 1988: 351–394.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. NyK 90: 143–161.
- Rédei, Károly (1998), Zur Geschichte der finnougriischen Personalpronomina. LU 34: 341–352.
- Rédei Károly (1999), A finnugor személyes névmások történetéhez. In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely I. Ugor Műhely*. 1997. szeptember 17–19. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 94–109.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1957), Теория воли Йоганна Шмидта и явления языковой аттракции. VJa 1957/4: 3–15.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. АН СССР, Москва.

- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1964), Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Наука, Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Gadžieva, N. Z. [Серебренников, Б. А. – Гаджиева, Н. З.] (1979), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Учебное пособие для вузов. Издательство МААРИФ, Баку.
- Setälä, E. N. (1912), Aus dem Gebiet der Lehnbeziehungen. FUF 12: 161–289.
- Siegl, Florian (2008), A Note on Personal Pronouns in Enets and Northern Samoyedic. LU 44: 119–130.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Sipos Pál (1991), A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 353–400.
- Sipőcz Katalin (2008), A szófajok. In: Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.), Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből. Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 7–22.
- Starostin, Sergej – Dybo, Anna – Mudrak, Oleg (2003), Etymological dictionary of the Altaic languages I. E. J. Brill, Leiden. – Kortlandt 2010a alapján idézve.
- Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Dialekte. Akademie(-)Verlag, Berlin.
- Szemerényi, Oswald J. L. (2007), Introduction to Indo-European Linguistics. Oxford University Press, Oxford.
- Szinnyei József (1903), Hét. NyK 33: 476–478.
- Szinnyei, József (1910), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlags-handlung, Leipzig.
- Szinnyei, József (1922), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co., Berlin–Leipzig.
- Szinnyei József (1927), Magyar nyelvhasználat. 7., javított és bővített kiadás. Finnugor kézikönyvek 3. Kókai Lajos, Budapest.
- Ščerbak, A. M. [Щербак, А. М.] (1977), Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Наука, Ленинград.
- Temesi Mihály (1941–1943), Magyar birtokos névmások. NyK 51: 74–87.
- Tenišev, E. R. (szerk.) [Тенишев, Е. Р. (отв. ред.)] (1988), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
- Tiktin, H (1903), Rumänisch–deutsches Wörterbuch I. A–C. Staatsdruckerei, Bukarest.
- Tiktin, H (1911), Rumänisch–deutsches Wörterbuch II. D–O. Staatsdruckerei, Bukarest.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- De Vaan, Michiel (2008), The Etymological Dictionary of Latin and Other Italic Languages. Leiden Inoeuropean Etymological Dictionaries Series. Volume 7. Brill, Leiden–Boston.
- G. Varga Györgyi (1992), A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- Van Veen, P. A. F. – Van der Sijs, Nicoline (1997), Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Van Dale Lexicografie, Utrecht–Antwerpen.
- Vértes Edit (1943), Az osztják személynévmások. Finnugor Értekezések 8. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Vértes, Edit (1967), Die ostjakischen Pronomina. UAS 74. Akadémiai Kiadó – Indiana University – Mouton, Budapest – Bloomington – The Hague.

- VglWb = Donner 1888.
- De Vries, Jan (1987), *Nederlands etymologisch woordenboek*. E. J. Brill, Leiden.
- De Vries, J. – De Tollenaere, F. (1986), *Etymologisch woordenboek. Waar komen onze woorden vandaan?* Prisma Etymologisch Woordenboek. Spectrum, Utrecht.
- Wagner-Nagy Beáta (2002), Alaktan. In: Wagner-Nagy Beáta (szerk.), *Chrestomathia Nganasanica*. SUA. Supplementum 10: 71–126.
- von Wartburg, Walther (1955), *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes* 7. N–Pas. R. G. Zbinden & Co., Basel.
- Watkins, Calvert (1997), *Il proto-indoeuropeo*. In: (a cura di) Ramat, Anna Giacalone – Ramat, Paolo, *Le lingue indo-europee*. Il Mulino, Bologna. 45–93.
- Werner, Heinrich (1997), *Das Jugische (Sym-Ketische)*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 50. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Wichmann, Yrjö (1901), *Wotjakische Sprachproben*. JSFOu 19/1.
- Wright, Joseph (1981), *Grammar of the Gothic Language and the Gospel of St. Mark. Selection from the Other Gospels and the Second Epistle to Timothy with Notes and Glossary. Second Edition with a Supplement to the Grammar by O. L. Sayce, M. A.* The Clarendon Press, Oxford.
- Zaicz Gábor (szerk.) (2006), *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Živova, G. T. [Живова, Г. Т.] (1979), *Сопоставительный анализ кетских личных местоимений 3-го лица*. In: *Языки народов Сибири. Межвузовский сборник научных трудов*, выпуск 3. Кемеровский государственный университет, Кемерово.

Tárgyi esetjelölés és igeaspektus az észtnben¹

This paper discusses the Estonian object case alternation and aspect: perfectivity and telicity. Neither of these categories corresponds exactly to the Estonian object case alternation. However, the Estonian object case alternation does not reflect the NP-related properties of objects either; it reflects predicate or clause aspectual properties that are diachronically based on thematic roles and quantification. The aim of this account is to accommodate the systematic compatibility of aspectual verb classes with the object case marking patterns. The paper proposes a way of understanding the interaction between verbal and clausal aspect in terms of boundedness and formalizes it in the framework of Lexical Functional Grammar.

KEYWORDS: aspect, case, accusative, Estonian, partitive, perfectivity, telicity KULCSSZAVAK: aspektus, eset, tárgy-eset, észtn, partitívus, perfektivitás, telicitás

1. Bevezetés

Az észtn nyelv a finn, karjalaival, vepszével, vóttal, inkerivel, lívvel és déli észttel közeli, a magyarral távolabbi rokonságban álló kis, Észtországban anyanyelvként kevesebb mint egymillió ember által beszélt nyelv. Ahogy ez a kis nyelvek esetében általános, a róla szóló irodalom meglehetősen gyér, és többnyire nem anyanyelvi szerzők tollából származik. Magyarul az észtről három átfogó jellegű nyelvleírás létezik, két kisebb nyelvtan (Lavotha 1960; Janurik 1997) és egy tipológiai áttekintés (Pusztay 1994). A kezdő nyelvtanulók rendelkezésére egy nyelvkönyv áll (Kippasto–Nagy 1995). Nyelvészeti jellegű, önálló és eredeti forrásként is működő formális elemzés az észtn nyelvről magyarul eddig nem létezett.

Az alábbi tanulmány ezt a hiányt igyekszik törleszteni. Az anyanyelvi intuíciókra is támaszkodó elemzés az észtn iránt kevésbé érdeklődőkhöz is szól, mivel olyan jelenségekre fókuszál, amelyeket a jól leírt és sokak által beszélt nyelvek alapján csak kevésbé lehet megismerni: az esetjelölésre és az igeaspektusra. Adataim révén bizonyítom az

¹ Ezúton mondok köszönetet megjegyzéseikért a két lektoromnak, valamint a cikk megírásához nyújtott fordítási és lektorálási segítségéért Buda Borbálának és Tímár Eszternek. A tanulmány a 2005. szeptember 4-én a Cambridge-i Egyetem Workshop on Perfectivity and Telicity konferenciáján tartott angol nyelvű előadás továbbfejlesztett változata (vö. Tamm 2004e, 2007b, 2007c).

aspektus és az eset szoros összefüggését. Ezt a kapcsolatot az irodalom, bár feltételezte, igazolni korábban még nem tudta. Ugyancsak sokan feltételezték, hogy az eset több, mint egy régens által „adott”, a vonzatára „rákényszerített” jelölő (vö. Blake 2001; Butt 2006), de az eddig elemzett adatbázisok részlegessége, valamint az elemzett nyelvek nem eléggé mély ismerete miatt ennek megfelelő dokumentálása még nem történt meg (Aikhenvald 2008; Blake 2001). Tanulmányom az első magyar nyelvű célzott feldolgozása egy olyan nyelvnek, amelyben az eset az aspektuskategória legfőbb jelölője. Újdonságot jelent továbbá, hogy az aspektust a tárgyon is formalizálom, ahol valójában található, nem csupán ahova „logikailag tartozik”, az ige, valamint hogy az ige és a tárgyeset által kódolt aspektust formális nyelvészeti keretekbe is foglalom.

Az esetjelölésre számos nyelvben hatnak a predikátumra vonatkozó aspektuális szemantikai megszorítások,² de kevés nyelvben mutatható ki szoros összefüggés esetjelölés és aspektus között. Jelen dolgozatban amellet érvelek, hogy az észtbén nyelvben az aspektus szorosan összefügg a tárgyeset-váltakozással, de az alternáció alapja valamelyest eltér a hagyományos, a telicitás és a perfektivitás aspektuális oppozícióin alapuló megközelítéstől.

Ahogy a finnben, az észtbén is szoros összefüggés mutatható ki egyrészt az accusativus, a telicitás és a perfektivitás, másrészt a partitivus, az atelicitás és az imperfektivitás között. Mégis – bár történetileg a finn accusativushoz köthető, ahogy az alábbi fejezetekből látható lesz – az észtbén accusativus³ vagy „totális tárgyeset” konceptuális tere nem pontosan esik egybe a finn accusativus által meghatározottal. Következésképp a telicitás és a perfektivitás kapcsolata is eltérő a két nyelvben (ahogy azt az esetjelöléssel kapcsolatos adatok is mutatják). Az észtbén és a finn partitivus is a 'valamitől való elválasztás' vagy 'valaminek a része' jelentésű esetvégződésből, a separativusi (elativusi-ablativusi) esetből fejlődött ki.⁴ Amellet hogy morfológiailag a finntől eltérő a képzésük, az észtbén a többes számú partitivusi (és az anyagnévi) NP-k az aspektuális interpretációt is a finntől eltérő módon befolyásolják. Az észtbén tárgyeset alternációjának legbevettebb példái – még napjaink nyelvészeti gyakorlatában is – az

² Az urduban és a hindiben például tranzitív ige mellett az alany esetét a perfektivitás határozza meg (lásd Butt–King 2005). Hasonló összefüggések figyelhetők meg például az észttől tipológiaiilag távolabb álló skót gaelben is (Ramchand 1997).

³ Amit itt általában *totális eset*nek nevezek, accusativusnak is szokás nevezni. Az *accusativus* terminus főként más nyelvekkel való összevetéskor használatos, leginkább a tipológiai szakirodalomban (Hietam 2003). A finntől eltérően az észtbén azonban nincs morfológiai accusativus. A cikk *totális tárgy*ként hivatkozik minden olyan (morfológiaiilag genitivusban vagy nominativusban álló) NP-re, amely a cikkben vizsgált, jól elkülöníthető szemantikai tulajdonságokkal rendelkező mondatok tárgyaiban jelenik meg.

⁴ Kiparsky (1998) a finn partitivus eredetének vizsgálata során hasonló szerkezetet mutat ki a mordvinban. Rätsep (1977) és Laanest (1975) megemlítik, hogy az észtbén partitivus eredete megegyezik a finnével. Az észtbén partitivusi alak-jelentés kapcsolatok alakulásáról lásd még Rätsep (1979: 24–29), az aspektuális tárgy finnben való fejlődésének egy megközelítéséről: Larjavaara (1991), finnugor párhuzamokról: Kangasmaa–Minn (1993).

(1) és (2) példákkal illusztrált, a separativus használatát a fogyasztást kifejező igékkel szemléltető mondatok. Az észti és a finn hasonló mintát mutat; szerkezeti szempontból az észti gazdagabb nyelvtani eszközökkel rendelkezik.

(1a) Észti

Mari sõi (ühte) õunapiruka-t.
M[NOM] eszik.PST.3S egy.PTV almatorta-PTV
'Mari (egy) almatortát evett.'

(b) Finn

Mari sõi omena-a.
M[NOM] eszik.PST.3S alma-PTV
'Mari almát evett.'

A (2) példából látszik, hogy az észtben, a magyarhoz hasonlóan, elválasztható igei partikula (igekötő) is van, a finnben viszont nincs ilyen. Az egyik jelentős különbség az észti és a finn között egy atelikus ige csoport, amely a finnben totális tárgyakkal [vö. (2c), (2d)], az észtben pedig partitívusi tárgyakkal jelenik meg.⁵ A továbbiakban újabb példák árnyalják majd a képet.⁶

(2a) Észti

Mari sõi (ühe) õunapiruka (ära).⁷
M[NOM] eszik.PST.3S egy.TOT almatorta.TOT meg/PRT
'Mari megette az almatortát. / Mari evett egy almatortát.'

⁵ A finnben Kiparsky (1998) szerint totális (accusativus) a következő atelikus igék tárgya: *omistaa*, *omata* 'birtokol', *sisältää* 'tartalmaz', *käsittää* 'tartalmaz', *muistaa* 'emlékszik', *tietää* 'tud' ('savoir'), *tuntea* 'ismer' ('connaître'), *ymmärtää* 'ért' (valamit), *myöntää* 'bevall', *katsoa* 'néz', *oivaltaa* 'rájön', *uskoa* 'hisz' (vmiben), valamint a következő nem ágenses percepciósi igék: *nähdä* 'néz', *kuulla* 'hallgat', *maistaa* 'ízlel, kóstol' (nem ágenses értelemben), *haistaa* 'szagol' (nem ágenses értelemben), *huomata*, *havaita* 'észrevesz', *keksiä* 'kitalál', *tajuta* 'érzékel', *kokea* 'tapasztal', *oivaltaa*, *hoksata* 'rájön'. Az ágenses percepciósi igék tárgya partitívusi esettel fordul elő, például: 'néz, nézeget', 'hall, hallgatózik', 'kóstol, kóstolgat', 'megszagol', 'gondol vmire, gondolkodik vmiről'. Kiparsky azt is megfigyelte, hogy az észtben ugyanez az ige csoport csak partitívusi tárggyal jelenik meg.

⁶ A glossázás a <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php> címen elérhető lipcei glosszázási szabályokat követi; néhány uráli nyelvre kidolgozott példa a <http://glossing.pbworks.com/> címen található. További rövidítések: ADE – adessivus, ALL – allativus, COM – comitativus, ELA – elativus, ILL – illativus, INE – inessivus, M_INE – *-m* formánsú illativusi infinitívusi alak (a „ma-infinitívus”), PTV – partitívus, PRT – partikula, TLZ – telicitáspartikula, TOT – totális.

⁷ Az *ära* 'el, föl, meg, teljesen' partikula jelenléte és a tárgy specifikussága és kvantáltaltsága között összefüggés mutatható ki (Erelt et al. 1993; Metslang 2001; Tamm 2004c, 2004e). A partikula nélkül a tárgy specifikussága nincs meghatározva. Egy ettől eltérő megközelítésért lásd Ackerman és Moore (2001) írását. Az észtet olyan nyelvként elemzik, amelyben szabályszerű grammatizálódási folyamatok zajlanak le. Ezek során az aspektus kategóriája morfológiailag általában az igeen, pontosabban a predikátum részeként jelenik meg, partikula formájában. Mint a magyar igekötő, az észti igei partikula az igtől elválasztható, szemantikailag mégis egységet képez vele.

(b) Finn (Kiparsky 1998)

Mari söi omena-n.

M[NOM] eszik.PST.3S alma-TOT/ACC

'Mari evett egy almát. / Mari megette az almát.'

(c) *Omist-i-n #karhu-a / #kah-ta karhu-a (vuode-n).*

birtokol-PST-1S medve-PTV/two-PTV medve-PTV (év-ACC)

'Birtokoltam a/egy medvét / (a) két medvét (egy évig).'

(d) *Omist-i-n karhu-n / kaksi karhu-a / karhu-t (vuode-n).*

birtokol-PST-1S medve-ACC/two.ACC medve-PTV / medve-PL.ACC (év-ACC)

'Birtokoltam egy/a medvét / két medvét / a medvéket (egy évig).'

A létrehozást kifejező igeik [(3), (4)] is jól szemléltetik az észt tárgyeset-váltakozást. A totális tárgyesetet tartalmazó észt mondatok [(2a), (4)] az időbeli rendezhetőség és az időhatározókkal való bővíthetőség tesztje alapján perfektívek és telikusak, míg a partitivusiak imperfektívek és atelikusak [ahogy a (3) is mutatja]; a tesztek eredményeinek részleteit lásd 3.1. és 3.2. alatt.

(3) *Mari kirjuta-s (ühte) raamatu-t aasta aega /#ja läks töö-le.*

M[NOM] ír-PST.3S egy.PTV könyv-PTV év idő.PTV és megy.PST.3S munka-ALL

'Mari egy évig könyvet írt.' (Nem egészíthető ki az *és elment dolgozni* tesztmondatl.)

(4) *Mari kirjuta-s (ühe) raamatu ühe aasta-ga /ja läks töö-le.*

M[NOM] ír-PST.3S egy.TOT könyv.TOT egy.GEN év-COM és megy.PST.3S munka-ALL

'Mari egy év alatt megírta a könyvet / és elment dolgozni.'

Az ész partitivusi-totális tárgyeseti alternációról a vizsgálat folyamán kiderült, hogy számos tényezőtől függ: behatároltságtól, rezultativitástól és perfektivitástól,⁸ valamint határozottságtól, ismertségtől (*knownness*), továbbá specifikusságtól.⁹ Az újabb nemzetközi szakirodalomban Kiparsky (1998) és Ackerman–Moore (1999) után az ész igeik és tárgyeset-váltakozás leírásaiban az '(a)telicitás' terminus terjedt el. Az (1)-hez és (3)-hoz hasonló példák alapján, melyekben a tárgy partitivusi alakban szerepel, a behatárolatlan, irrezultatív, imperfektív és atelikus terminusokkal találkozhatunk. A totális tárgy (2)-höz és (4)-hez hasonló példákat a behatárolt, rezultatív, perfektív és telikus terminusokkal szokás jellemezni.

Hagyományosan a telicitást és a perfektivitást tekintik az ész predikátumok tárgyeseti alternációja mögött meghúzódó jelenségeknek. Az első lépés ezek viszonyának rögzítése kell hogy legyen, a második lépés az adatok értelmezése. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy míg az ész esetváltakozás aspektuális elemzése számos

⁸Néhány példa a finn vagy ész nyelv is érintő aspektuális megközelítésekre: Metslang (2001), Erelt (2003), Erelt et al. (1993), Kont (1963), Tauli (1980), Rätsep (1978), Ackerman és Moore (1999, 2001), Heinämäki (1984), Verkuyt (1993), Kiparsky (1998, 2005), Tenny (1994), Nelson (1998). Néhány példa magyar aspektuális megközelítésekre, amelyekre fogalomrendszer és terminológia tekintetében támaszkodom: Kiefer (1992, 2000, 2006), Gyuris és Kiefer (2008), É. Kiss (2005).

⁹Hiietam (2003), Rajandi–Metslang (1979), vö. még Van Hout (2000) és a finnről Belletti (1988).

közvetlenül NP-központú megközelítésnél előnyösebb (2. rész), nem mutatható ki semmiféle egyértelműen értelmezhető összefüggés az eset és a perfektivitás vagy a telicitás aspektuális kategóriája között (3. rész). Így itt, a lexikai-funkcionális nyelvtan szellemében elkészített végső javaslatban a telicitás és a perfektivitás fogalmi helyett a behatároltság fogalmát javaslom (4. rész). Az 5. és 6. rész olyan aspektuális megközelítésre tesz javaslatot, ahol az egyes igék és az esetmorfémák lexikai tételei egymást kiegészítő grammatikai aspektuális információt hordoznak.

2. Miért nem NP-hez kötött elemzés?

Ebben a részben az aspektus és a tárgyesetjelölés kérdésének a predikátumhoz kötött megközelítései mellett szóló érveket ismertetjük. Az alábbi példákból jól látható, hogy az aspektuális oppozíciók és az esetjelölés nem függenek közvetlenül össze a tárgyi NP-k tulajdonságaiban mutatkozó eltérésekkel. Az esetjelölt NP-k tulajdonságai közt fennálló eltéréseket vizsgálni mindamellett mégis szükséges, hiszen a történetileg fennálló NP-hez kötöttségből alakult a modern észti aspektuális rendszer olyanná, ami – bár nem pontosan tükrözi a perfektivitás és a telicitás szemantikáját – a rész-egész szemantikának egy olyan absztraktabb változatával írható le, amely mára kiterjedt az észti episztemikus modalitásra és evidencialitásra (Tamm 2011a, 2009).

2.1. Rész-egész megfelelések

Számos, az aspektuális kompozicionalitást és a verbális és nominális területek közötti párhuzamokat vizsgáló megközelítés köti az aspektus váltakozását a tárgyi NP kvantifikációs tulajdonságaihoz. Ennek egyik megnyilvánulása például a meghatározott mennyiségi jegy (*specified quantity feature* – Verkuyl 1993) a szintaxisban vagy a kvantifikációban (Krifka 1992, 1998). Ebből a szempontból nézve a fenti (1)–(4) példák azt mutatják, hogy a mondat aspektuális értékében várt variáció nem jár együtt a tárgyi NP-k tulajdonságaiban mutatkozó különbségekkel. Minden példa NP-je kvantált (pl. *egy alma*, *egy könyv*), függetlenül az esetjelölésüktől.

Bár az (1)–(4) példák alapján mást is gondolhatnánk, a történeti partitívus-accusativus szembenállások mögött meghúzódó rész-egész szemantika a modern észtben már nincs jelen. Az (5) példában a partitívusi esetben álló *vöti* 'kulcs' főnév referense nem a kulcs egy része, hanem maga a kulcs, és a (6) példában a partitívusi esetben álló *Jüri* 'György' főnév referense nem György egy része, hanem György maga.

- (5) *Leid-si-n vöti-t korduvalt.*
talál-PST-1S kulcs-PTV többször
'Többször megtaláltam a kulcsot.'

- (6) *Mari ehmata-s / üllata-s Jüri-t/# Jüri.*

M[NOM] megijeszt-PST.3S / meglep-PST.3S J-PTV/ J.TOT

'Mari megijesztette/meglepte Györgyöt.'

Az esetragozott NP-k egy lehetséges kvantáltsági elemzésének egy még érdekesebb kérdése a totális eset és a kvantáltság közti összefüggést érinti. Állításom szerint nincs egyértelmű megfeleltethetőség, azzal együtt, hogy a totális eset kielégítő elemzéséhez a korábbi szakirodalomban vizsgálnál több adatra van szükség. A Tamm (2004e) szerinti megközelítésben a totális eset egyedül a kvantált NP-kre szűkítendő; a partitívus kapcsán semmiféle olyan megszorítás nem érvényesül, amely az általa jelölt NP kvantáltságára vonatkozna. A kvantált NP tárgyat és partitívusjelölést tartalmazó (1)–(6) példák alátámasztják a partitívus kvantifikációs megszorítások nélküli elemzését. A partitívusos tárgyú (1) mondatban Mari egy almatortát evett, és a partitívusos tárgy (*az almatorta*) kvantált. A (3) mondatban Mari egy könyv írásával foglalkozott; a partitívusos tárgy (*a könyv*) kvantált. A *kulcs* és *György* is kvantált tárgyak az (5) és a (6) példákban, mégis partitívusszal vannak jelölve. Ugyanakkor a többes számú totális tárgyak esetében a kvantáltság valójában szükséges megszorítás. A morfológiailag mindig a többes szám nominatívusi alakjában álló többes számú totális NP-k¹⁰ mindig kvantáltak (7).

- (7) *Mari sõi (kõik) õuna-d (ära).*

M[NOM] eszik.PST.3S (minden) alma-PL.TOT meg/PRT

'Mari (mind) (meg)ette az almákat.'

Partitívusi többes számok esetében viszont nincs megszorítás, lehetnek nemkvantáltak ['mézet és almát' (8)] és kvantáltak ['minden almát' (9)] is.¹¹

- (8) *Mari sõi ühekorraga mett ja õunu.*

M[NOM] eszik.PST.3S egyszerre méz.PTV és alma.PL.PTV

'Mari mézet és almát evett egyszerre.'

- (9) *Mari sõi (kõiki) õunu (ühekorraga).*

M[NOM] eszik.PST.3S minden.PL.PTV alma.PL.PTV egyszerre

'Mari egyszerre evett az almákból, mindegyikből egyszerre.'

Szemben a Tamm (2004e)-ben bemutatott megközelítéssel, amely a kvantáltságra vonatkozó megszorítást számosságtól függetlenül a totális tárgyesethez köti, jelen

¹⁰ A nominatívus történetileg köthető az (explicit) kvantáltsághoz. A totális tárgy feje az univerzális kvantor, a számnévi kifejezések és néhány más típusú kvantor mellett is a morfológiai nominatívust kapja. Történeti vizsgálatokra lásd Lees (2004, 2005), a morfológiai fejlődés részleteire Rätsep (1977, 1979).

¹¹ A többes számú partitívusi alak lényegesen eltér a finnben és az észtbén. Az észti alakok jóval kevésbé agglutinatívok mint a finn alakok. Például a 'ház' partitívusi többes számú alakja a finnben *talo-ja*, aminek *talo* a nominatívusi alakja, míg az észtbén a 'ház' partitívusi többes számú alakja *maju*, a nominatívusi alakja viszont *maja*. Az adott példának azon kívül létezik egy nem progresszív olvasata is, amelynek részletesebb elemzése a 3. részben található.

dolgozat igyekszik az egyes számú NP-kel kapcsolatban több részlettel szolgálni. Egyes számú NP-kre ugyanis problematikus volna mennyiségi vagy specifikáltsági megszorítást megfogalmazni. Az alábbi példák az észet konkrét anyagnevek esetjelölését vizsgálják, ezt jelen elemzés előtt részleteiben még nem vizsgálták.¹² Az anyagnevek és az egyszerű főnevek általában partitívusi tárgyak, de akadnak példák totális esetben álló anyagnevekre is. Mindamellett még az anyagnevek totális tárgyként való előfordulásának legtipikusabb eseteiben is, mint például a szállítást kifejező igékkel (10), nehéz megállapítani, hogy a szállított entitás anyagnév → megszámlálható főnév jelentéseltolódás (shift) révén (amikor az anyagnév jelentésébe beleértődik a bevett adagolási egység jelentése is) kialakuló mennyiségét a pragmatika (implikátúra) vagy a szemantika (implikáció) határozza-e meg.

- (10) *Mari tõi jäätise.*
 M[NOM] hoz.PST.3S fagyí.TOT
 'Mari (egy) fagyit hozott. Mari a fagyit hozta.'

Egy fogyasztást kifejező ige esetében (11) szintén magától értetődő, hogy amit elfogyasztanak, annak mennyisége is van, például vízből *egy üveg* vagy *kevesebb mint*

¹² Az észet anyagneveknek a megszámlálható főnevektől való megkülönböztetésére szolgáló teszteket (számnevekkel, többes számmal, mértékhatározói frázisokkal vagy olyan megszámlálható kvantorokkal, mint a *mitu* 'sok' való kombinációra való alkalmatlanság) lásd Paldre (1997)-ben. Az absztrakt főnevek és morfoszintaktikai tulajdonságaik elemzésére lásd Tamm (2011b)-t; a morfoszintaxis, a határozatlanság szemantikája, az eset és a kvantáció kapcsolatának, valamint az észet szemantikai inkorporáció kérdéseinek további elemzéséhez lásd Tamm (2008). Chierchia (1998), Gillon (1992), Krifka (1991), Carlson (1980) és Link (1983) számos szemantikai kritériumot ismertet a főnevek anyagnév vagy megszámlálható mivoltának megállapítására. Ha a totális tárgyakra vonatkozó adataim értelmezhetők egy kategória konceptualizációjaként vagy grammatizálódásaként, akkor a totális tárgyak konceptualizáltak vagy grammatizáltak az észet kvantálás naiv szemantikáját (egy eredetileg a megszámlálható főnevekre vonatkozó megszorítást). A kvantorok szemantikája az észten – egészen olyan részletekig, mint az anyagnevek megszámlálhatóvá válásának kétféle módja, a bevett adagolási egység vagy a fajta jelentésének az anyagnév jelentésébe való beépülése – meglepően közel áll az e szerzők által javasolt szemantikához, ha vélhetően nem is esik tökéletesen egybe vele. A totális esetet úgy is lehet értelmezni, mint az „Univerzális Adagoló” („Universal Packager”) egy megnyilvánulását, szoros, de rugalmas szimbiózisban a tranzitív igékkel. Mivel a morfoszintaxis által lefedett fogalmi tér és a kvantifikáció tiszta szemantikája nem áll tökéletes átfedésben egymással, előnyösebbnek tartom a boundedness szemantikailag kevésbé telített fogalmát (Jackendoff 1991, 1996), annak ellenére is, hogy a terminus értelmezése talán nem teljesen egyértelmű. Az LFG ezen átfedés hiányának feloldására kétféle megoldást enged meg. Az egyik formálisabb, ez szigorúan formális kapcsolatokat vesz alapul, a másik inkább funkcionális, számol a grammatizálódással is. Az első (formálisabb) esetben a megszorítások morfológia (totális tárgyak esete) és szemantika (a „benne foglalt” kvantáltság) közöttiek. A (funkcionálisabb) másodikban a megszorításoknak céljuk a grammatizálódás magyarázata is. Ekkor a releváns interfészmegekorítások a morfoszintaxis, a behatároltságnak (az észet kvantifikáció naiv konceptualizációjához köthető) funkcionális jegy és a szemantika között találhatók.

egy üveg, illetve bármilyen más bevett adagolási egységnyi fogy. Mégis a (10)–(11) példák totális esetben álló NP-je betölthet egyszerre fókuszszerepet, és tartalmazhat fajtát jelölő NP-t. Mivel a fajtát jelölő (kind-denoting) NP-ket kvantált NP-ként értelmezzük, vagyis 'egy egységnyi' fagylaltként vagy vízként, a totális tárgyak értelmezhetők az anyagnév → megszámlálható jelentéseltolódás (mass-count shift) példaként, vagyis kvantált NP-kre vonatkozó kényszer (coercion) megvalósulásaként.

- (11) *Jõin vee (ja lõpetasin lõunapausi).*
 iszik.PST.1S víz.TOT és befejez .PST.1S ebédszünet.TOT
 'Vizet ittam (és befejeztem az ebédszünetem).'

Egy olyan igénél, mint a 'felfedez' (12), a tárgy kvantáltsága nehezen állapítható meg, mivel ami éppen felfedeződik (aminek így az első előfordulásáról van szó), az egyszerre anyag és egy új fajta (kind) is.

- (12) *Umbes 3400 e. Kr. avasta-si-d inimesed Egiptuses raua.*
 körül 3400 Kr.e. felfedez-PST-3PL ember.PL Egyiptom.INE vas.TOT
 'Kr.e. 3400 körül az emberek felfedezték a vasat Egyiptomban.'

Míg a (12) példában szereplő a vasnak több fajtáját követelheti meg a fókusz szemantikája, az alternatívák létezésének a ténye nem képezhet a totális tárgyként való megjelenésre vonatkozó megszorítást. Azok az anyagnevek is lehetnek totális tárgyak, amelyek nem vesznek fel alternatív alakokat (és nem állhatnak többes számban), mint például az 'ekaszilícium' a (13) példában.

- (13) *Winkler avastas „ekasiliitsiumi” ... haruldase mineraali analüüsil.*
 W[NOM] felfedez.PST.3S ekaszilícium.TOT ritka.GEN ásvány.GEN vizsgálat.ADE
 'Egy ritka ásvány vizsgálata közben Winkler felfedezte az ekaszilíciumot.'

A (14)-ben olyan, totális esetben álló főnév szerepel, amelynek az értelmét úgy korlátozzák az öt egyértelműsítő melléknevek, hogy egyértelműen konkrét megvalósulásként értelmeződik. A fokozatosan növvő penész csak konkrét anyagként jelenhet meg.

- (14) *Avasta-si-n vannitoa-st jõudsalt kasvava hallituse.*
 felfedez-PST-1S fürdőszoba-ELA gyorsan terjedő.TOT penész.TOT
 'Észrevettem a fürdőszobában (egy kis) gyorsan terjedő penészt.'

Ráadásul a (15) példa¹³ – nem referenciális NP tárgyával – azt mutatja, hogy a kvantáltság – totális tárgy összefüggés tévesnek bizonyul az olyan összetételekben, amelyekben szerepel az *ära* aspektuális partikula. A finn formális változataiban

¹³ Metslang (2001: 463) társalgási nyelvből vett példája. Tamm disszertációja (2004e) és cikke (2004c) elegendőbb áttekintést ad a jelenségről. Magyar nyelven Tamm cikkéből (2005) szerezhető pontosabb információ az észt partikulákról.

ilyen aspektuális partikula nincs, beszélt nyelvben előfordulhat egy partikulaszerű határozószó: *pois 'el'* (pl. *syö pois 'edd meg'*).

- (15) *Mind kutsu-t-i reklaamipäeva-le klouni mäangi-ma.*
 én.PTV meghív-PASS-PST reklámnapi-ALL bohóc.PTV játszik-M_INE
 'Meghívtak, hogy játszom el egy bohócot a reklámnapi.'
Mäangi-si-n klouni ära ja sa-i-n sada krooni.
 játszik-PST-1S bohóc.TOT PRT és kap-PST-1S száz[NOM] korona.PTV
 'Így tehát eljátszottam [a bohócot], és kaptam 100 koronát.'

A (15) példa szintén olyan eset, amikor a totális tárgy megjelenésére nem érvényesül referencialitásra vonatkozó megszorítás: a 'bohóc' nem referenciális. A (16)-beli folytatás esetlensége azt mutatja, hogy a (15)-ben a *klouni* 'bohóc.TOT' nem olyan entitást vezetett be, amelyre később egy határozott kontextusban, a *játszik* igétől függetlenül hivatkozni lehetne.

- (16) ??*Kloun oli kirju-s riide-s.*
 bohóc[NOM] van.PST.3S színes-INE ruha-INE
 'A bohóc színes ruhát viselt.'

Egy másik, a (15) példa által azonban szintén kizárt lehetőség a határozottsági hipotézis volna, amely a következőképpen fogalmazható meg: a határozott NP-k totális esetben állnak, a határozatlanok partitivusban. A totális tárgyak valóban sokkal gyakrabban határozott NP-k, mint nem, de ugyanez nem mondható el fordítva: a határozott NP-k könnyen állhatnak tárgyként partitivusban (6). Számos példa hozható olyan totális tárgyra is, amelyeket nem szükségszerűen határozott NP-k alkotnak. A létrehozást kifejező igék (*házat épít, levelet ír*) egy nagy esetváltakoztató csoportja tipikusan határozatlan vagy nem specifikus referenciájú mondatokban jelenik meg, totális tárggyal. A legtöbb atelikus igének pedig csak partitivusi tárgya lehet, így az, hogy az NP határozott-e, nem befolyásolja azt, hogy a tárgy milyen esetben áll:

- (17) *Mari vaata-s oma / kahte raamatu-t / #raamatu.*
 M[NOM] néz-PST.3S saját.GEN/két.PTV könyv-PTV/könyv.TOT
 'Mari a saját könyvét / (a) két könyvet nézte.'

Olyan ige pedig, amellyel szabályosan váltakozó, ellentétes esetben álló minimális párok járnának, nincs, holott az ilyen, a határozottsági szembenállásoknak megfelelő minimális párok léte támaszthatná alá a határozottsági hipotézist. Ehelyett a tárgy esetjelölése szerint elkülönülő igeosztályok általában Vendler (1967) aspektuális osztályaira emlékeztető osztályokkal esnek egybe: állapot (*state*) és folyamat (*cselekvés – activity*) kifejezése partitivusi tárggyal jár együtt, teljesítmény (*accomplishment*) és eredmény (*achievement*) kifejezése pedig totális tárggyal.

Bár azelőtt hogy a totális tárgyakra vonatkozó kvantifikációs megszorítás (Tamm 2004e) visszavonásáról dönthetnénk, még számos, a kvantifikációt és a határozottságot

érintő kérdés szorulna vizsgálatra, az itt tárgyalt adatok mégis meghatározók az aspektuális kompozíció természetének tisztázása érdekében. Ebben a részben a specifikáltságra és a határozottságra vonatkozó megszorításokat vizsgáltuk, megfontolva a totális tárgyat tartalmazó mondatok anyagnév → megszámlálhatóság jelentésetolódást kiváltó természetének lehetőségét is. Számos korábban rögzített, az NP tulajdonságai és az eset közt fennálló összefüggésre vonatkozó intuíció és megfigyelés ellenére is arra a végkövetkeztetésre jutottunk, hogy az esetváltakozás nem függhet szigorúan össze az NP tulajdonságaival. A következő részben az esetváltakozás és az aspektuális szembenállások pontos összefüggéseit vizsgáljuk.

3. Aspektuselméletek és a tárgyeset

Ebben a részben amellett érvelünk, hogy ne a telicitást és a perfektivitást tekintsük az észet esetalternációnak pontosan megfeleltethető kategóriáknak. Rövid áttekintést nyújtunk néhány igeosztályról és azok partitívusi tárgyakra vonatkozó aspektuális interpretációjáról.

A telicitást és a perfektivitást kombináló, általános aspektuális hipotézist a következőképpen lehetne megfogalmazni:

Aspektuális hipotézis: az esetjelölés határozza meg az aspektuális nézőpontot – Smith (1991)-nek a kétszintű, a külső (nézőpont) és belső aspektus (szituáció, telicitás) megkülönböztetésén alapuló rendszerét követve.

További hipotézisként feltehetjük, hogy a telikus szituációt a kétszintű megközelítésben az eseményt kifejező igék (*event verbs*), a **rezultatív bővítmények és a partikulák** határozzák meg. Így a fenténél szűkebb, szintén az esethasználat magyarázatát szolgáló aspektuális nézőponti hipotézishez jutunk:

Aspektuális nézőponti hipotézis: azoknak a mondatoknak a tárgya áll partitívusban, amelyek imperfektív aspektuális nézőpontot írnak le, és azoknak a mondatoknak a tárgya áll totális esetben, amelyek perfektív nézőponti aspektust írnak le.

Az esethasználatot leíró, az előzőnél szintén szűkebb másik feltevés, a telicitás-hipotézis pedig az alábbiak szerint fogalmazható meg:

Telicitáshipotézis: olyan mondatokban szerepel partitívusi esetben a tárgy, amelyek atelikus eseményt írnak le, totális tárgy pedig azokban, amelyek telikusat.

A (3) és (4) példák mindkét aspektuális hipotézist igazolják. A tesztek ugyanis azt mutatják, hogy totális tárgy telikus és perfektív mondatban, partitívusos tárgy pedig atelikus és imperfektív mondatban jelenik meg.

3.1. Az esetre vonatkozó aspektuális nézőponti hipotézis (viewpoint aspect)

Az aspektuális hipotézissel kapcsolatban felvethető néhány probléma. Elsőként például az, hogy a partitívusi tárgyat tartalmazó mondatok nem feltétlenül imperfektívek.

A partitivusi tárgyat tartalmazó mondatok perfektív olvasata az időbeli rendezhetőség (temporal sequencing) általánosan elfogadott tesztjével mutatható ki.¹⁴ A teszt azt mutatja, hogy egy adott esemény kívülről vagy belülről szemlélődik-e, vagyis hogy az adott mondat imperfektív vagy perfektív értelmezése-e a helytálló. Egy perfektív mondatban a releváns események a bekövetkezésük ideje szerint sorba rendeződnek (A esemény lezajlott, MAJD B esemény is). Egy imperfektív mondat viszont megenged átfedést (A esemény és B esemény párhuzamosan zajlottak), vagyis a 'majd' nem illeszthető be a két mondat közé. A rendezés abban az esetben nem működik, ha nem képzelhető el időbeli átfedés az események között; például ha a tesztelt mondat imperfektív (*Mari úszott*); és a tesztmondatban szerepel punktuális ige (*és tüsszentett*).

A partitivusos tárgyak és a perfektív mondatok közötti összefüggés három fő típusát vizsgálom: a) többes számú partitivusi tárggyal szereplő, létrehozást kifejező igéket; és a tranzitív eredményigék két alcsoportját: b) a pszichológiai igéket és c) a fok-eredmény igéket. Az olyan igék partitivusi tárgyai, amelyek esetalternációt mutatnak (mint pl. az 'ír'), nem követelik meg, hogy a tartalmazó mondat imperfektív legyen. Ezt a jelenséget a szemantikailag megszorított, többes számú partitivusi (vagy – igeosztálytól függően – egyes számú anyagnévi) NP-eket (mint pl. 'levelek', 'víz') tartalmazó példa illusztrálja:

- (18) *Mari kirjuta-s kirju* ([*ja siis*] *ta läks ülikooli tööle*).
 M[NOM] ír-PST.3S levél.PL.PTV ([és aztán] elment dolgozni az egyetemre)
 'Mari level(ek)et írt ([és azután] elment az egyetemre dolgozni).'

A teszt alapján ennek a mondatnak létezik perfektív olvasata, hiszen a benne leírt levélírási esemény időben a dolgozási esemény elé rendezhető.¹⁵

Az igék partitivusi többes számú vagy anyagnévi NP-vel kifejezett jelentései is különböznek az észten és a finnben, de a különbséget nehéz megragadni. Egy mellérendelő teszt mutatja, hogy a finnben a totális és a partitivusi anyagnévi (*vett* 'vizet', *jäätit* 'fagyit') vagy többes számú (*raamatuid* 'könyveket', *kirju* 'leveleket') tárgyak mellérendelése neutrális (19a), az észten viszont nem neutrális mondathoz vezet (19b). Az észti mellérendelő mondat kifejezéséhez a preferált változat inkább explicit kvantorral kifejezett totális tárgy (19c).

- (19a) *Ost-i-n lehde-n ja kirjo-j-a*.
 vesz-PST-1S újság-ACC és könyv-PL-PTV
 '(Meg)vettem (az) újságot és (a) könyveket.' (Kiparsky 1998.)
 (b) *Ost-si-n lehe ja mõned raamatu-d*.
 vesz-PST-1S újság.TOT és néhány.PL.NOM könyv-PL.NOM
 '(Meg)vettem (az) újságot és néhány könyvet.'

¹⁴ A telicitást és a perfektivitást elkülönítve kezelő megközelítések (pl. Smith 1991) által használt tesztek alkalmazom. Ezekről az igeosztályokról és az aspektuális tesztek további részleteiről lásd Tamm (2007b: 490–495).

¹⁵ Atelikus tesztmondat esetén ugyanakkor átfedéssel interpretáció is elképzelhető, helyesen jelezve, hogy a partitivusi tárgyas igének kétféle interpretációja lehetséges: perfektív és imperfektív.

- (c) %Ost-si-n lehe ja raamatu-id.
 vesz-PST-1S újság.TOT és könyv.PL.PTV
 '(Meg)vettem (az) újságot és a könyv(ek)et.'

Szintén a teszt segítségével mutatható ki, hogy számos, esetváltakozás nélküli eseményigének [pl. *alustama*, *algama* '(el)kezd', *solvama* 'megsért', *võitma* 'nyer', *rikkuma* 'lerombol', *ehmatama* 'megijeszt' (20), *üllatama* 'meglep'] a partitivusi tárgya szintén nem eredményez imperfektív olvasatot. Vegyük észre, hogy – szemben a (18) példával – a (20) példa tárgyat képező NP nincs szemantikailag megszorítva. Tehát itt nem egy pusztán nominálisról, anyagnévről vagy többes számú kifejezésről van szó, hanem egy referenciális, egyes számú tulajdonnév áll partitivusban a perfektív mondatban.

- (20) *Mari ehmata-s / üllata-s Jüri-t ([ja siis] läks tööle.)*
 M[NOM] megijeszt-PST.3S/meglep-PST.3S J-PTV ([és azután] elment dolgozni)
 'Mari (először) meglepte/megijesztette Györgyöt ([és azután] elment dolgozni).'

Az időbeli rendezés egy elbeszélés keretei között lehetséges, vagyis Mari először megijesztette Györgyöt, azután ment el dolgozni.

Partitivusi tárgyas perfektív mondatokat vizsgálva a harmadik példát a fok-eredmény igés mondatok szolgáltatathatják az észtben és a finnben. Partitivusi tárgyas fok-eredmény igékkel sem jár szükségszerűen együtt az imperfektivitás (21), bár ezek a legkevésbé látványos példák. A tárgyra ezeknek az igéknek az esetében sem szükségszerűen vonatkoznak szemantikai megszorítások.

- (21a) Észt
Firma laienda-s tee-d ([ja siis] algas töö.)
 vállalat[NOM] szélesít-PST.3S út-PTV ([és azután] kezdetét vette a munka.)
 'A vállalat kiszélesítette az utat ([és azután] kezdetét vette a munka).'
- (b) Finn
Räätäli lyhens-i hamet-ta.
 szabó[NOM] rövidít-PST.3S szoknya-PTV
 'A szabó megrövidítette a szoknyát.' (Kiparsky 2005.)

A fok-eredmény igék tárgya totális esetben is állhat (22), és perfektív olvasat létezését az bizonyítja, hogy a mondat által leírt eseményt sikeresen lehet időben egy tesztesemény elé rendezni.

- (22a) Észt
Firma laienda-s tee ([ja siis] algas töö.)
 vállalat[NOM] kiszélesít-PST.3S út.TOT ([azután] kezdetét vette a munka)
 'A vállalat kiszélesítette az utat ([és azután] kezdetét vette a munka).'
- (b) Finn
Räätäli lyhens-i hamee-n.
 szabó[NOM] megrövidít-PST.3S szoknya-ACC
 'A szabó megrövidítette a szoknyát.' (Kiparsky 2005.)

A tesztek az interpretációk közötti eltérésekre is rávilágítanak: a (21) észtl példát két olvasatot enged meg: az időbeli rendezhetőséget és az időbeli átfedését. Az utóbbi értelmezésben az út kiszélesítése lehet magának a munkának az első fázisa, de – és ebben az esetben toldható be az *és azután* frázis – az útszélesítés a valódi munka megkezdéséhez szükséges körülmények megteremtésének utolsó fázisát is képezheti.

Összegezve az elmondottakat: az esetalternáció nem kapcsolódhat a perfektív-imperfektív aspektushoz, hiszen a tárgyeseti alternációval rendelkező igék partitivusi tárgyai nem kizárólag imperfektív mondatokban szerepelnek.

3.2. Az esettelicitás-hipotézis

A telicitáshipotézis szerint olyan mondatokban szerepel partitivusi esetben a tárgy, amelyek atelikus eseményt írnak le, totális tárgy pedig azokban, amelyek telikus eseményt írnak le. Ugyanakkor Kiparsky (2005) számos olyan finn példát elemez, ahol telikus VP-kben partitivusi tárgy szerepel. Az észtl ebben a tekintetben hasonlít a finnhez. Az alábbi mondatok kötött végponttal rendelkező eseményeket leíró VP-kben szereplő partitivusi tárgyakra mutatnak példákat. Ezek tanúsága szerint – ahogy a finnben is – az olyan telikus mondatok tárgya, melyek eseményének hatáskörét mértékhatározói frázis korlátozza, lehet partitivusi (23). Tárgyragos (accusativusi) határozók több finnugor nyelvben találhatók, a példák az észtlben, finnben, magyarban és inari számiban létező kombinációkat illusztrálják. Általában két accusativusi frázis nem állhat egy ige mellett, ez a lehetőség – főleg a finnben – csak statikus igékkel valósul meg. H. Molnár (1968) tanulmányozza a határozói értékű tárgyakat vagy tárgyragos határozókat, és öt típusra osztja őket: helyhatározói értékű tárgy (*járja a várost*), módhatározói értékű tárgy (*jóízűt nevetett*), időhatározói értékű tárgy (*két órát aludt*), fok- és mértékhatározói értékű tárgy (*egy kicsit fél*), okhatározói értékű tárgy (*mit könyörögsz?*), számhatározói értékű tárgy (*egyet ugrott*). Komlósy (1992: 317, 451, 457) észreveszi, hogy a határozói értékű tárgyak vagy a tárgyragos határozók változtatják a mondat aspektuális típusát, ahogy a következő példák mutatják.

(23a) Észtl

Takso sõiduta-s Peetri-t ühe kilomeetri.

Taxi[NOM] visz-PST.3S P- PTV egy.TOT kilométer.TOT

'A taxi egy kilométert/-en át/egy kilométernyit vitte Pétert.'

(b) Észtl

Mari kirjuta-s raamatu-t terve aasta.

M[NOM] ír-PST.3S könyv-PTV egész.TOT év.TOT

'Mari egész évben (a) könyvet írt(a).'

(c) Finn

He lauloi-vat laulu-j-a koko yö-n.

őkénekel-PST.3PL ének-PL-PTV egész éjszaka-ACC

'Egész éjszaka énekelték a dalokat.' Nelson (2003: 716.)

(d) Finn

**He lauloi-vat laulu-t koko yö-n.*

ők énekel-PST.3PL ének-PL.ACC egész éjszaka-ACC

(Nem lehet kifejezni az accusativusszal: 'Egész éjszaka énekelték a dalokat' – Nelson 2003: 719.)

(e) Magyar

A legtöbbet könyvet olvasott.

(Surányi Balázs szíves szóbeli közlését idézi Tamm 2006.)

(f) Inari számi

Mun muštim mainâs tiijme.

én emlékszik.PST.1S mese.ACC óra.ACC

'Egy teljes órán át emlékeztem a mesére' Nelson (2003: 718).

(g) Inari számi

Sij lavluu lavluid uppâ iijjâ.

ők énekel.PST.3PL ének.PL.ACC egész éjszaka.ACC

'Egész éjszaka énekeltek a dalokat' Nelson (2003: 718).

A tárgyeset és a telicitás kapcsolata ugyanakkor a telicitás pontos definíciójától is függ. A fenti példák azt mutatják, hogy nincs összefüggés a tárgy esete és a végpontokkal kifejezhető telicitás között. Míg az e mondatok által leírt eseményeknek vannak végpontjaik, ezek a végpontok nem függnék szükségszerűen össze a könyvírással vagy Péter valahova való eljuttatásával. Depraetere (1995) kimutatja, hogy amennyiben végpontokkal próbáljuk megragadni a telicitás fogalmát, kétféle telicitás különíthető el: az egyik maga a hagyományos telicitás, a másik pedig a behatároltság. A telicitást az ige és argumentumai által meghatározott végpontok határozzák meg, a behatároltságot az esemény határainak kifejezésére szolgáló más nyelvi eszközök, mint például az esemény megvalósulásának mértékét kifejező bővítmények. Az, hogy az észtben tárgyak és mértéket meghatározó jelentésű bővítmények állhatnak totális esetben, utal a köztük fennálló hasonlóságra.¹⁶ Ez a megkülönböztetés fontos lesz az észtt tárgyeset leírásakor hasznosnak bizonyuló behatároltságfogalom megértéséhez.

Nem létezik kielégítő magyarázat arra, hogy a fok-eredmény igék tárgya lehet partitivusi és totális is, és az őket tartalmazó mondatok mindkét esetben kompatibilisak a telicitástesztekkel. Az alábbi példák mindegyike olyan eseményt ír le, amely „saját jogon” esemény: a predikátum által lexikailag rögzített végponttal rendelkezik. Ugyanakkor a telicitás- és perfektivitástesztet a (24)–(28) példák igéire alkalmazva azt látjuk, hogy a telicitástesztet marginálisabb eredményt nyújtanak, mint a perfektivitástesztet. A következő példák azt igyekeznek megmutatni,

¹⁶ Tamm (2007a) a totális eset tárgyakon és mértékhatározókon való jelölését egységes keretben elemzi; a munka több részlettel szolgál a telicitás két fajtája közötti kapcsolatáról és az esetjelölés mintázatairól. A magyar-észtt- finn összevetés további részleteihez lásd még Tamm (2006).

hogy ez a „marginálisan telikus” pontosan hogyan is értelmezhető. A marginalitással kapcsolatos intuíció a mondatok (másodlagos) középfokkal (a *még ...-bb* szerkezettel) való kiegészítésének lehetőségéhez köthető.

- (24) *Firma laienda-s kahe tunni-ga tee-d ja järgmise*
 Vállalat[NOM] szélesít-PST.3S két.GEN óra-COM út-PTV és következő.GEN
tunni-ga laienda-s ta seda veel=gi.
 óra-COM szélesít-PST.3S ő[NOM] az.PTV még=DISTR
 'A vállalat (két óra alatt) kiszélesítette, aztán a következő órában még tovább
 szélesítette az utat.'

A (24) példára nehéz megtalálni a megfelelő magyar fordítást, mert az adott jelentést majdnem lehetetlen pontosan megragadni. A magyar fordítás nyelvileg helytelen lenne, ha nyersen fordítanánk: „két óra alatt kiszélesítette, és azután tovább szélesítette az utat”. A magyarban az esemény („két óra alatt kiszélesítette az utat”) két óra alatt végbement, és teljesen befejeződött. Az eseménynek vége lett. A magyarban a mondat legfeljebb csak egy „de” vagy „ennek ellenére” kötőelemmel folytatható úgy, hogy „aztán még tovább szélesítették”. Az út tovább szélesítése egy újabb eseménynek minősül. A magyar mondat első fele nem csupán némileg behatárolt, hanem teljes mértékig. Az esemény úgy is elképzelhető, hogy a vállalat foglalkozott az útszélesítéssel, és az esemény ennek következtében nem behatárolt, hanem megszakított leírást kap: „a vállalat két óra hosszat / két órán át szélesítette az utat, aztán a következő órában még tovább szélesítették”.¹⁷ Még mindig nem érték el a tervezett, elvárt szélességet, és az esemény sincs befejezve a magyar leírás szerint. Az észben inkább a következő szituációról van szó: A vállalat befejezte a munkát, és elérte, hogy az út szélesebb legyen. A vállalat két óra alatt változtatott a helyzeten, eredményesen foglalkozott az útszélesítéssel (az út szélesebb lett), de nem valósította meg – a tervek szerint – a helyzet teljes megváltoztatását. Az is lehet, hogy a beszélő nem tudott a tervekről. Így aztán a munkát mégis folytathatják a kívánt szélesség eléréséig, bár egy konkrét szélesítési munka már sikeresen befejeződött.

Az eredményigék sokszínű csoportjáról, amelyek közül a legtöbb a teszteken perfektívnek mutató mondatokban található pszichológiai ige, a telicitásteszteken (pl. az 'egy óra alatt' frázissal való kiegészítéskor) kiderül, hogy telikusak is (25). Ugyanakkor telicitásuk marginálisabb (ha ezt konkrét tesztekkel kimutatni nehéz is), mint a létrehozást vagy a fogyasztást kifejező igéké. Marginálisan telikusak azok a perfektív igék is, amelyeknek a tárgy többes számú partitívusban áll (26)–(28).

¹⁷ Természetesen lehetséges nem behatárolt olvasata is a partitívusi tárggyal rendelkező mondatnak az észben is.

- (25) *Mari üllata-s Jüri-t ühe hetke-ga ja*
 M[NOM] meglep-PST.3S J-PTV egy.GEN pillanat-COM és
järgmise hetke-ga üllata-s ta teda veel=gi.
 következő.GEN pillanat-COM meglep-PST.3S ő[NOM] ő.PTV még=DISTR
 'Mari meglepte Györgyöt az egyik pillanatban, a következő pillanatban pedig még jobban meglepte.'
- (26) *Mari leidi-s ühe hetke-ga raamatu-id ja järgmise*
 M[NOM] talál-PST.3S egy.GEN pillanat-COM könyv-PL.PTV és következő.GEN
hetke-ga leidi-s ta neid veel=gi.
 pillanat-COM talál-PST.3S ő[NOM] ő.PL.PTV több=DISTR
 'Mari az egyik pillanatban talált néhány könyvet, és a következő pillanatban még többet talált.'
- (27) *Mari kirjuta-s aasta-ga artikle-id ja järgmise*
 M[NOM] ír-PST.3S év-COM cikk-PL.PTV és következő.GEN
aasta-ga kirjuta-s ta neid veel=gi.
 év-COM ír-PST.3S ő[NOM] ő.PL.PTV több=DISTR
 'Mari egy év alatt írt néhány cikket, (aztán) a következő évben pedig még többet írt.'
- (28) *Mari sõi lühikese aja-ga õunu ja järgmise*
 M[NOM] eszik.PST.3S rövid.GEN idő-COM alma.PL.PTV és következő.GEN
hetke-ga sõi ta neid veel=gi.
 pillanat-COM eszik.PST.3S ő[NOM] ő.PL.PTV több=DISTR
 'Mari egy rövid idő alatt evett néhány almát, és azután evett még.'

A kibővítéses teszt ezen igék enyhén telikusként való interpretációját támasztja alá, hiszen a totális tárgy nem fér össze a teszttel (29).

- (29) ??*Mari leidi-s ühe hetke-ga raamatu ja järgmise*
 M[NOM] talál-PST.3S egy.GEN pillanat-COM könyv.TOT és következő.GEN
hetke-ga leidi-s ta neid veel=gi.
 pillanat-COM talál-PST.3S ő[NOM] ő.PL.PTV még=DISTR
 'Mari talált egy könyvet az egyik pillanatban, és a következőben talált még.'

Ezek a megfigyelések összefüggésbe hozhatók a fenti predikátumok oszthatatlanságával, valamint azzal, amit opcionális kumulativitásnak nevezek.¹⁸

4. Diszkusszió

A finnségi aspektuális tárgyeset-alternáció vizsgálatához a legszemléletesebb példák az inkrementális témájú fogyasztást és létrehozást kifejező igék, de számos más

¹⁸ További részletekhez és az észti predikátumok oszthatóságát és kumulativitását vizsgáló tesztekhez lásd még Tamm (2003).

telikus igecsoport esetén is kimutatható az aspektuális tárgyeset-váltakozás. Az aspektuális tárgyeset-váltakozás jellemző például a következő mondatok megfelelőiben megjelenő észti igékre is: *végignézi a filmet, garázsba tolja a kocsit, elhozza a könyvet, Marinak adja a könyvet, megveszi a könyvet, eljátssza a szonátát, megrémíti a gyereket, vár egy órát, fut egy kilométert*. Általában potenciális célponttal rendelkező szituációkról van szó, és a tárgyeset attól függ, hogy a leírás szerint a célpontot elérték-e az eseményben – ilyenkor használatos a totális tárgyesetjelölés, vagy nem – ilyenkor pedig a partitivus. Az utóbbi esetben másodlagos imperfektivitásról is lehetne beszélni, mint az orosz telikus prefixumos igéknél, amelyeket imperfektív igealakban használnak.

Az esetjelölés mögött meghúzódó természetes kategóriák nem feleltethetők meg a perfektivitás és a telicitás sztenderd tesztjei által meghatározott fogalmaknak. A hagyományos fogalmaknak meg nem feleltethető jelenségek legnagyobb csoportjait az előző részben tárgyalt pszichológiai igéket és eredményigéket tartalmazó példák és a Kiparsky (2005) által a finnben vizsgált, mértékhatározót, fok-eredmény igét és pusztán többes számú partitivusi tárgyat tartalmazó mondatok alkotják.

A tárgy kvantáltságán alapuló esetjelölés helyét mára az aspektust tükröző esetjelölés vette át az észti nyelvben. Fontos azonban megjegyezni, hogy az észti igei predikátum fogalmi terében elhelyezkedő aspektuális kategória funkcionális szemantikai struktúrája a névszói fogalmi térből kölcsönzött (vagyis partitivusi) formát öltött. De nem a funkcionálisan homogénnek, avagy kvantáltnak értelmeződő anyagnév-megszámlálhatóság szembenállásában nyilvánul meg, hanem az alábbi felosztásban:

- a) **homogén** (nem kvantált és osztható), atelikus, imperfektív (pl. *néz*);
- b) „**adagolt**” (opcionálisan kumulatív és oszthatatlan), telikus, perfektív (pl. az észti 'könyveket írt, 'meglepte Györgyöt'); és
- c) **szigorúan kvantált** (nem kumulatív, oszthatatlan), telikus, perfektív (pl. *megette az almát, írt egy könyvet*).

Úgy tűnik, hogy bár nincs NP-alapú esetjelölés, és nincs tárgyak kvantáltságán alapuló kompozicionális telicitás, a grammatizálódási folyamatban még nem érvényesült egyszerű rendszer. Egyszerű rendszeren a perfektivitás-imperfektivitás és nem a kompozicionális telicitás-atelicitás pólusokkal rendelkező „tisztá” aspektusrendszert értjük. Ennél izgalmasabb a jelenlegi grammatizálódási állapot, főleg a b) típus miatt. Telikus-perfektív olvasat vagy az igeaszemantika, vagy az NP-szemantika által jön létre, tehát nem lehet szó egyszerű szemantikai reprezentációról. Egy egyszerűbb, intuitívabb funkcionális-szintaktikai megközelítés azt ragadná meg, hogy ugyanaz a szemantikai olvasat (perfektivitás és telicitás) különböző morfoszintaktikai eszközök révén jön létre.

Bár a továbbiakban csak a modellezés szintaktikai oldalával foglalkozunk, a kategóriafüggetlen eset fejlődésdinamikájának a megértéséhez hasznos ismerni az adatok és igeosztályok értelmezését a skaláris szemantika szempontjából, Tamm (2004d) szerint. A skálaalapú megközelítések közül a következő munkák relevánsak az észti tárgyeset-váltakozás szempontjából: Kennedy–McNally (1999, 2005), Hay (1998),

Hay et al. (1999) és Kiparsky (2005). A perfektivitás-imperfektivitás és telicitás-atelicitás pólusok közötti szembenállás helyett a skaláris szemantikai elemzés szerint az észt aspektusrendszer az aspektust skálaként értelmezi, amelynek mentén az egyes események különböző mértékeket elérve realizálódnak. Megközelítésem szerint az ige lexikai szemantikája határozza meg a skála jelenlétét vagy típusát (lásd még az igeosztályokkal kapcsolatos részletekhez: Tamm 2004e; magyar párhuzamokhoz: Tamm 2004a, 2004b, sajtó alatt). Az esetjelölés határozza meg a skálán a helyet, amely az esemény bekövetkeztének pontos mértékét jelenti. A skála típusa lehet nyílt vagy zárt szerkezetű. A zárt skála lehet részlegesen vagy teljesen zárt. A fogyasztást és létrehozást kifejező igék, valamint a pszichológiai igék segítségével szemléltethetjük a rendszert. Három skálalehetőség van: 1. nyitott; 2. teljesen zárt, felső végén behatárolt; és 3. részlegesen zárt, behatárolt, de nem a felső végén.

1. Ha a tárgy, legyen az egyes vagy többes számú NP, partitívusban áll, a predikátum homogénként interpretálódik, és a skála nyitott. Másrészről viszont a 'néz'-féle igék nem teszik lehetővé, hogy az esemény előrehaladottságának fokát skálán helyezzük el. Az ilyen igék az általuk kifejezett eseményhez homogeneitást rendelnek; az alsó végén behatárolt skálát határoznak meg, vagy nincs is skálájuk.

2. Amennyiben a tárgy (pl. az *almatorta*) totális esetben áll, a predikátumot kvantáltnak interpretáljuk. Ekkor a skála a felső végén zárt lesz.

3. Partitívusi többes számok vagy anyagnevek esetében a predikátum adagolt interpretációjú; az esemény az *almatorta*evés egy részletének, definiálatlan mértékű beteljesülésének felel meg. Az evés eseménye már lezáródott, de az elfogyasztott mennyiség meghatározatlan. A skála tehát csak az egyik, az alsó végén, egy minimális fok után behatárolt. Az alábbi tipológiai párhuzam az oroszról megmutatja, hogy az észt másképp viselkedik, mint a finn és a többi finnségi nyelv. Az oroszban is van partitívus, és csak az anyagnevek esetében használható. A különleges és figyelemre méltó tény itt az, hogy az anyagnevek esetében használható partitívust kizárólag telikus/perfektív igékkel lehet használni. Kompozicionális aspektusról nem szoktak ilyen példák esetében beszélni.

- (30a) *On vy-pil čaj-u.*
 ő[NOM] TLZ-iszik.PST.3S tea-PTV
 'Itta a teát. / Ivott a teából.' +PERF
- (b) **On pil čaj-u.*
 ő[NOM] iszik.PST.3S tea-PTV
 (Nem lehet kifejezni: 'Itta a teát. / Ivott a teából.' –PERF)
- (c) *On vy-pil čaj.*
 ő[NOM] TLZ-iszik.PST.3S tea.ACC
 'Megitta a teát.' +PERF
- (d) *On pil čaj.*
 ő[NOM] iszik.PST.3S tea.ACC
 'Teát ivott.' –PERF

A párhuzam az észttel abban rejlik, hogy az oroszban létezik egy, a perfektív és telikus olvasatot ki nem záró partitivus. A (30b) és (30d) példák azt mutatják, hogy az orosz partitivus ugyanúgy viselkedik, mint az észttben a „különleges” partitivus a pszichológiai, fok-eredmény és létrehozási-fogyasztási igék mellett. Az észtt „különleges” partitivus perfektív és telikus mondatokban jelenik meg, ahol az észttben a totálist, az accusativust várnánk. Az orosz accusativus a jelenség szempontjából lényegtelen, mert nem áll szoros összefüggésben az aspektussal: telikus, atelikus, perfektív és imperfektív mondatokban egyaránt megjelenik.

A 'meglep', 'megijeszt'-féle igék a predikátum adagolt interpretációját hozzák, és az alsó végén zárt (behatárolt) skálát határoznak meg. A lexikalizálódott 'ijesztési' vagy 'meglepési' eseményt egyértelmű időbeli keretek határolják, ahogy a perfektivitási teszt is igazolja. Mégis – szemben a lexikalizálódott 'évés' vagy 'írás' eseményével – ez az esemény nem úgy értelmeződik lexikailag, mint amelynek elképzelhető bármi-féle végleges és visszafordíthatatlan, a megijesztettre vagy meglepettre tett hatásához kapcsolható végpontja. Tehát az igék lexikailag különböznek a tekintetben, hogy az általuk meghatározott skála milyen tulajdonságokkal bír.

A korábbi formális megközelítések és az észtt adatok összeegyeztetésének egyik hiányossága az ige, az NP és az eset kölcsönhatásaira való rálátásban mutatkozott. A korábban bemutatott adatok segítenek ezt a problémát megoldani. A következő részben ezt a kölcsönhatást igyekezzünk formalizálni. Célunk az elemek közt fennálló munkamegosztás intuitív leírását adni és ezt a grammatizálódási mintázatot az LFG keretei között bemutatni.

5. Lépések egy elemzés felé

Az LFG-ben három mondattani szint van: a funkcionális szerkezeté (f struktúra), az argumentumszerkezeté (a struktúra) és az összetevős szerkezeté (c struktúra).¹⁹ Az aspektus kategóriájában lezajló grammatizálódás a lexikont (morfémákat), az a struktúrát, az f struktúrát (amelyben funkcionális jegyek szerepelnek: idő, mód, szám és személy) és a szemantikát, azaz az s struktúrát érinti. A szintaxis és a szemantika közötti leképezés az f struktúra és az s struktúra között történik (Butt et al. 1997). A továbbiak középpontjában a lexikai tételek és a funkcionális szerkezet állnak.

Egyfelől vannak olyan igék, mint például a *kirjutama* 'ír', *sööma* 'észik', amelyek az aspektuális viselkedés tekintetében szabályos váltakozást mutatnak. A tesztek azt bizonyítják, hogy ezek az igék háromféle módon viselkednek. Egyrészt a mondat perfektív és telikus, ha egy ilyen ige totális tárggyal szerepel benne; perfektív és enyhén telikus, ha többes számú vagy anyagnevet jelölő főnévi csoportban levő partitivusi tárggyal; valamint imperfektív és atelikus, ha egyes vagy többes számú partitivusi tárggyal szerepelnek.

¹⁹ Az LFG-ről lásd pl. Komlósy (1992, 2001), Bresnan (2001), Dalrymple (2001).

- (31) totális tárgy – perfektív és telikus mondat
Mari sõi õunapiruka (ära).
 M[NOM] eszik.PST.3S almatorta.TOT up/PRT
 'Mari megette az almatortát.'
- (32) többes számú vagy anyagnévi fejet tartalmazó partitivusi tárgy – perfektív és enyhén telikus mondat
 (a) *Mari leidi-s raamatu-id / vett.*
 M[NOM] talál-PST.3S könyv-PL.PTV / víz.PTV
 'Mari könyveket/vizet talált.'
- (b) *Mari ehmata-s / üllata-s Jüri-t.*
 M[NOM] megijeszt-PST.3S / meglep-PST.3S J-PTV
 'Mari megijesztette/meglepte Györgyöt.'
- (c) *Firma laienda-s tee-d ([ja siis] Algas töö).*
 vállalat[NOM] szélesít-PST.3S út-PTV ([és azután] kezdetét vette a munka)
 'A vállalat kiszélesítette az utat ([és azután] kezdetét vette a munka).'
- (33) egyes vagy többes számú partitivusi tárgy – imperfektív és atelikus
Mari vaata-s raamatu-t / raamatu-id.
 M[NOM] néz-PST.3S könyv-PTV / könyv-PL.PTV
 'Mari a könyvet/könyveket nézte.'

Összegezve, a következő aspektuális mondattípusok léteznek:

- totális tárgynál perfektív és telikus;
- többes számú partitivusi tárgynál perfektív és enyhén telikus;
- imperfektív és atelikus.

Mivel a magyarban nem lévén partitivus egészen másképp fejeződnek ki ezek a kategóriák, egyszerűsített példával illusztrálható a helyzet: a *kirjutama* igével alkotott mondatokkal. A *kirjutama* ige mindhárom aspektuális jelentéssel megjelenhet, így a lehetséges esetek kiválóan összevethetők.

- (34a) *Mari kirjuta-s artikli.*
 M[NOM] ír-PST.3S cikk.TOT
 'Mari írt egy cikket.'
- (b) *Mari kirjuta-s artikle-id.*
 M[NOM] ír-PST.3S cikk-PL.PTV
 'Mari cikkeket írt.'
- (c) *Mari kirjuta-s artiklit.*
 M[NOM] ír-PST.3S cikk.PTV
 'Mari éppen (egy) cikket írt.'

Jelen írás a továbbiakban nem használja perfektivitás és telicitás aspektuális terminológiáját. A perfektív és telikus mondatokat maximálisan behatároltnak nevezzük, a perfektív és enyhén telikus mondatokat minimálisan behatároltnak, az imperfektív és atelikus mondatokat pedig behatárolatlannak.

Azt, hogy egy mondat behatárolatlan, minimálisan behatárolt vagy maximálisan behatárolt, az igék és az esetjelölés határozza meg. Az igék aspektusa és a mondat-aspektus között nincs egyértelmű megfeleltethetőség. Az esetjelölés három típusa az igeosztály és a tárgyjelölés kölcsönhatásán alapul. A *kirjutama* 'ír' ige három különböző aspektuális jelentésben fordulhat elő:

1. teljesen, maximálisan behatárolt (totális);
2. nem behatárolt (partitívus – a továbbiakban: partitívus 1);
3. nem meghatározottan, minimálisan behatárolt (szemantikailag megszorított partitívus – a továbbiakban: partitívus 2).

Az eseményt kifejező igék között is vannak olyanok, amelyekkel partitívusi tárgy is állhat, mint például a fentebbi *ehmatama* 'megijeszít' pszichológiai ige. Ez a kategória hasonlóságot mutat más nyelvekben kimutatott aspektuális megkülönböztetésekkel. Singh (1998) ad leírást a hindiről, amelyben szerepel neutrális perfektív, Koenig–Muansuwan (2000) szerint a thaiban létezik szemiperfektív, és Bar-el et al. (2005) a skvám perfektív kategóriáról tesz említést. A behatároltság kérdésében a tárgyi NP kvantáltsága helyett a tárgyi NP-hez egy másik tulajdonsága a döntő, mégpedig a tárgy esete. A tárgy esete partitívus (lásd a behatárolatlan mondatban) és totális eset (lásd a maximálisan behatárolt mondatot) között alternál. Szemantikailag megszorított partitívus a minimálisan behatárolt mondatokban szerepel.

1. táblázat. Behatároltság, igék, mondataspektusuk, tárgyesetek

Ige	Igetípus	Tárgyesetek	Behatároltsági lehetőségek: skálátípusok az igeszemantikában	Behatároltsági lehetőségek: skálátípusok mondatokban
<i>ír</i>	rugalmas, van alternációja	totális, partitívus 1, partitívus 2	nyitott	MAX, MIN, nyitott
<i>megijeszít</i>	rugalmatlan	partitívus 1, partitívus 2	MIN	MIN
<i>lát</i>	rugalmatlan	partitívus 1	nyitott	nyitott

Az igék ideális leírásának rugalmas módon kell tükröznie az igék, az aspektus és az eset összefüggéseit, hogy keretet biztosítson egyfelől az ige aspektuális lehetőségeinek, másfelől az eset igeosztályra való érzékenységeinek a modellezésére.

Összegezve tehát az eddigieket, jelen megközelítés szerint a mondatok kétféleképpen lehetnek behatároltak: maximálisan és minimálisan, az igék pedig lehetnek lexikailag behatárolatlanok (*néz*), behatárolhatók (*eszik*, *ír*) vagy (minimálisan) behatároltak (*megijeszít*). A maximálisan behatárolt mondatoknak totális tárgyuk van, a behatárolatlan és a minimálisan behatárolt mondatoknak partitívusi. Szemantikailag megszorított partitívusi tárgyak minimálisan behatárolt mondatokban szerepelhetnek, de maximálisan behatároltakban nem.

Van-e szoros kapcsolat magának a tárgynak a jelenléte és az aspektus között? A tárgyi szerepet és az aspektust több nyelvben is szorosan összekapcsolják (Hopper–Thompson 1980). Tenny (1994) és az ott tárgyalt „aspektuális hipotézis” egy olyan aspektuális érintkezési síkról megfogalmazott („interfész”) hipotézis, amelyet gyakran vesznek alapul aspektusjelenségeket tanulmányozó lexikalista munkák. Tenny (1994) azt állítja, hogy a lexikon és a szintaktikai argumentumstruktúra közti leképezést aspektuális tulajdonságok uralják. Pontosabban Tenny szerint összefüggés áll fenn a direkt tárgy (direkt belső argumentum) és a mondatsemantika bizonyos aspektuális tulajdonságai, nevezetesen a „behatároltság” vagy „események kimérése” között. Ezeknél az okoknál fogva érdemes itt Tennynek az aspektuális szintaxis-szemantika érintkezési síkról szóló elméletét megemlíteni. Valószínűleg a különböző nyelvekben különbözik az, hogy az aspektusjelenségeket mennyire szintaktikai vagy szemantikai jelenségnek kell tekinteni. Az észt adatokat részben a szemantika, részben a lexikális szemantika szintjén kell magyarázni. Az észt adatoknak minden bizonnyal a morfoszintaktikájukra kell magyarázatot adni, de elég nehéz megállapítani, mennyire kell a szintaxisban megoldani a tárgyeset-alternáció modellálását. A jelenségnek szemantikai és szintaktikai oldala van. Mi volt hamarabb, a tyúk vagy a tojás? A válasz valamennyire az elmélettől is függ. A következő részben az LFG adta lehetőségekre koncentrálunk.

6. A javaslat

Az itt vázolt megközelítés szerint tehát az észtben az eset és az igék egyaránt grammatikailag releváns aspektuális jegyeket kell, hogy hordozzanak. Ebben a részben egy szintaktikai jellegű megoldást adok a reprezentáció problémáira. Az aspektuális jegyek ebben a tanulmányban funkcionális jegyek. A funkcionális jegyek abban térnek el a funkcionális kategóriáktól és más generatív szintaktikai keretekben használt jegyeiktől, hogy olyan általánosításokon alapulnak, amelyek formális megalapozása nemcsak természetük szerint strukturális vagy szintaktikai tesztek által történik, hanem szemantikailag is. Az LFG-ben máig vitatják, pontosan milyen szemantikai anyag reprezentálható az f struktúrában. Így az alábbiakban olyan elemzésre teszünk javaslatot, amely talán közelebb áll a tipológiai elemzéshez, mint a jelenség korábbi, finnel kapcsolatos generatív elemzéseéhez.

6.1. A lexikai-funkcionális grammatikai keret nyújtotta lehetőségek

Jelen megközelítés számára fontos, hogy az LFG keretei lehetőséget nyújtanak az aspektuális információ morzsáinak és a grammatikai kapcsolatoknak több, akár egymással nem is érintkező, megszakított összetevőben való elhelyezésére, amelyek a felszíni összetevős szerkezet szintaxisában, a c struktúrában (*constituent structure*)

többféle konfigurációban jelenhetnek meg. Ugyanakkor a másik szintaktikai szinten, a funkcionális szerkezetben (azaz az *f* struktúrában) egyetlen közös modulban kell őket elhelyezni. Ez a reprezentációs szintek közötti kapcsolatot meghatározó megszorítások segítségével érhető el.

A legfrissebb szakirodalom számos olyan elemet vezetett be, amely az ész aspektuális esetek és igék kölcsönhatásának formalizálásában hasznosnak bizonyult, mint például Nordlinger–Sadler (2004) a konstruktív eset LFG-s megközelítéséről, Lee (1999), Butt–King (2005) és Butt (2006) a szemantikai eset fogalmáról. Olyan megközelítések is relevánsak, amelyekben az aspektuális jegyek az *f* struktúra szintjén állnak össze (Toivonen 2001). Elemzésemben a **konstruktív eset** mint formális eszköz szolgál a mondataspektus vonzatokban való kódolására. A konstruktív eset (technikailag) mintha külső szintet építene az argumentumnak megfelelő, belső szintaktikai szinthez (szintaktikai jegyeket tartalmazó „dobozhoz”) képest – innen ered a konstruktív, felépítő elnevezés – és a leképezés a szintaxisból a szemantika felé a továbbiakban problémamentes. A konstruktív eset Nordlinger–Sadler (2004) elemzésében olyan nyelvi példák formai ábrázolásában segít, amelyekben egy igei kategória (jelölője) nem az igrén, hanem a mondat valamely másik összetevőjén jelenik meg, jelentésstanilag a kategória mégis a predikátumhoz, a mondathoz tartozik. Ezt viszont formailag nehéz megragadni, mert a szintaxis és a szemantika ellentmond egymásnak, de az LFG keretében mégis formalizálhatók az ilyesfajta adatok. Az elemzésünk pontosan ezt a helyzetet tükrözi: amit a tárgyeset kódol, nem a tárgy, hanem a mondat jellemzője. Értelemszerűen és technikailag az aspektus a mondatra vonatkozó „dobozba” tartozik, nem a tárgyra vonatkozó „dobozba”. Ezért az LFG-ben rugalmasan kezeljük az ész adatomat.

6.2. Behatárolhatóság és behatároltság

E szakasz célja egy olyan megközelítés kidolgozása, amely modellálja az eset és az ige aspektuális szerepét a mondatban. Itt próbáljuk meg megragadni, hogy a behatárolt, vagyis perfektív és (enyhén) telikus mondatokban található igék lexikai tételében tárolt információ hogyan egészíti ki a szintaktikai reprezentáció struktúráit. A javaslat szerint a lexikai tételek a szintaktikai leírás funkcionális szintjén részleges, ugyanakkor alapvető információt – megszorításokat – szolgáltatnak a mondataspektusról. A megvizsgált igék reprezentációjában szerepeljen tehát egy behatároltsági attribútum (B). A behatároltsági attribútum vagy nem vesz fel semmilyen értéket, vagy értéke minimális. Ezek a jegyek az ige lexikai tételében vannak megjelenítve. Így a lexikai tételek vagy behatárolhatóságot vagy minimális behatároltságot kódolnak. A nyelvtani helyzet részben olyan, mint a magyar alanyi és tárgyas ragozással. Minden finit magyar mondatban megjelenő igrét ragozni kell, ezt írja elő a magyar nyelvtan. Ugyanígy írja elő az ész nyelvtan, hogy a finit mondatokban a tárgynak valamilyen esetben kell állnia. Hogy milyen ragozásban jelenik meg a magyar ige,

részben az igitípustól (tárgyas, tárgyatlan, ikes), részben különböző szemantikai tényezőktől vagy jegyeiktől (határozottság) függ. Hogy milyen esettel jelenik meg az észt tárgy, az is részben az igitípustól, részben különböző szemantikai tényezőktől függ.

Az f struktúra jegymátrixában szereplő aspektuális jegyekre szintén a behatároltság terminust érdemes alkalmazni; itt a B attribútum értéke lehet MINIMÁLIS vagy MAXIMÁLIS. Így az észt aspektus leírásában a mondatbehatároltság és az igei behatárolhatóság fogalmainak használatát javasoljuk, abból az intuícióból kiindulva, hogy a tranzitív igék vagy behatárolhatók, vagy nem:

(35) Behatárolható igék: *kirjutama* 'ír', *sööma* 'eszik', *jooma* 'iszik'

Behatárolt igék: *ehmatama* 'megijeszít', *üllatama* 'meglep', *alustama* 'kezd'

A mondatok behatároltak vagy nem behatároltak. A mondat nem behatárolt, ha a benne levő ige nem behatárolt megszorítással rendelkezik. A mondatok két különböző módon lehetnek behatároltak: némely ige lexikailag behatárolt, mások kompozicionálisan, esetjelölt tárgyak által. Vannak igék, amelyeknek a lexikai tételében szerepel aspektuális jegy, más igék egyedül az attribútum létét határozzák meg, de annak értékét a mondat egy másik eleme kell, hogy kijelölje. Ekkor az ige a mondat számára részleges aspektuális specifikáltságot hordoz. A maximális behatároltsági érték, a MAX, ezen igék esetében csak kompozicionálisan meghatározható, unifikáció által. Mihelyt egy attribútum lexikailag meghatározott érték által határozódik meg, másik szintaktikai elem nem módosíthatja és tovább nem pontosíthatja. Szintaktikai elemek nem változtathatnak meg már meghatározott attribútum-érték párokat. Az igékhez kapcsolódó attribútum-érték kombinációk igeosztályokat határoznak meg. Az itt bemutatott csoportosítás szerint, ha egy igét behatároltnak nevezünk, annak behatároltsági jegye (B) specifikált. Az ige behatároltságára vonatkozó információk az igei lexikai tételek funkcionális specifikációi közé tartoznak, és a c struktúra megfelelő terminális csomópontjaiban állnak.

6.2.1. Lexikailag behatárolt igék: *ehmatama* 'megijeszít', ($\uparrow B$)=MIN

A specifikációk definiáló egyenletek (defining equations) formájában jeleníthetők meg, ahogy az *ehmatama* 'megijeszít' ige lexikai tételében (36) is; a c struktúra csomópontjából az f struktúrába képeződnek le, és aspektuális megszorítással egészítik ki, a B MIN aspektuális jegyével (37).²⁰

(36) *ehmatama*, V: ($\uparrow \text{PRED}$) = 'FRIGHTEN <($\uparrow \text{SUBJ}$), ($\uparrow \text{OBJ}$)>',

($\uparrow B$) = MIN

(37) $\left[\begin{array}{cc} \text{PRED} & \text{'FRIGHTEN <SUBJ, OBJ>} \\ B & \text{MIN} \end{array} \right]$

²⁰ Az ábrák és a tételek a konvenció szerint angolul vannak. A példaanyag Tamm (2007c)-ből származik.

Ebben az esetben tehát a behatároltság az ige lexikai tételében van specifikálva, és a mondataspektust az ige határozza meg. A c struktúrából az f struktúrába való leképezés eredményeképp az f struktúrának is tartalmaznia kell a specifikált behatároltsági jegyet, vagyis rögzített értékű attribútummal bír (36). Ha egy ige lexikai tételében szerepel egy ilyen teljesen specifikált jegy (**fully specified feature, azaz szerepel definiáló egyenlet, defining equation**), mint például a $(\uparrow B) = \text{MIN}$, akkor az adott ige behatároltsága lexikalizálódott, vagyis az ige elidegeníthetetlenül perfektív, tehát behatárolt. Mivel a mondataspektust a behatároltságjegyek f struktúrában való unifikációjaként modelláljuk, ebben a modellben, amelyben az eset különböző értékekkel járulhat hozzá a mondataspektushoz, az unifikáció sikertelensége magyarázza az esetjelölési mintázatokra vonatkozó megszorításokat. Az unifikáció abban az esetben sikertelen, ha egy attribútum egynél több értékkel ruházódna fel. A (B) attribútumú jegy például nem vehet fel egyszerre MIN és MAX értéket, a jegy az f struktúrában vagy $(\uparrow B) = \text{MIN}$, vagy $(\uparrow B) = \text{MAX}$ lehet. Ez azt jelenti, hogy az adott igék behatároltsága a későbbiekben nem változhat, és az aspektuális esetjelölők lehetőségeinek sora korlátozott.

6.2.2. A behatárolható igék: *kirjutama* 'ír'

A behatárolható igék behatároltsági jegye alulspecifikált. Lehetnek, de nem feltétlenül behatároltak (ez a mondatban levő más összetevők függvénye), és a tárgyi esetjelölés lehetőségeinek sora nyitott. Az ige behatárolhatóságának jelölői is az ige lexikai tételéhez tartoznak, és a c struktúra terminális igei csomópontjában találhatók. Ezek a specifikációk egzisztenciális megszorítások formáját öltik az LFG-s keretben:

$$(38) \text{ *kirjutama*, V: } (\uparrow \text{PRED}) = \text{'WRITE } <(\uparrow \text{SUBJ}), (\uparrow \text{OBJ})>'} \\ (\uparrow B)$$

Ebben az esetben a behatároltságot nem az ige (az ige lexikai tétele) határozza meg, hanem majd csak az aspektuális kompozíció összehatásának következtében telítődik meg értékkel, amit a modell a jegyek f struktúrában való unifikációjaként jelenít meg (39). A c struktúrából az f struktúrába való leképezés folyamatának következményeképp az f struktúra a behatároltságjegyet csak nem specifikált értékű attribútumként tartalmazhatja:

$$(39) \left[\begin{array}{cc} \text{PRED} & \text{'WRITE } <\text{SUBJ}, \text{OBJ}>' \\ B & \end{array} \right]$$

A $(\uparrow B)$ egzisztenciális megszorítás megléte azt jelenti, hogy a B attribútumnak szerepelnie kell a c struktúra igéjéhez tartozó f struktúrabeli jegymátrixban. Mivel a mondataspektust a behatároltsági jegyeknek a funkcionális szerkezetben való unifikációjaként modellezzük, a különböző értékeket felvevő jegyek egyesülésének lehetősége magyarázza az esetjelölési mintázatok szélesebb táráát. Az általam vázolt

modellben az alulspecifikált jegyek az esetjelölt tárgyak jegyei által válnak teljesen specifikálttá.

A következő kérdés: hogyan telnek meg értékkel a hiányos f struktúra jegyei? Mielőtt rátérnénk az igéknek a mondat értékeihez való hozzájárulására és az esetjelölt tárgyakkal való interakciójára, megismerjük az esetjelölők három típusához köthető jegyeket.

6.3. Az esetjelölt tárgyak

Az esetek közül a totális eset kódolja a maximális behatároltságot, a $(\uparrow B) = \text{MAX}$ jeggyel. Azaz a $(\uparrow B) = \text{MAX}$ jegy olyan behatároltságot kódol, amely jól tesztelhető telikusságnak és perfektivitásnak felel meg. Olyan mondatokban szerepel a $(\uparrow B) = \text{MAX}$ jegy, amelyek egyértelmű korlátokkal rendelkező, folytatásra alkalmatlan eseményt fejeznek ki. A totális eset lexikai tételében szerepel egy definiáló egyenlet, a maximális behatároltság jegyének belülről kifelé alkalmazandó megszorítása, a $(B\uparrow) = \text{MAX}$. A totális esetnek megfelelő lexikai tétel a (40)-ben látható. A (41)-ben az f struktúrabeli információt egy totális esetben álló NP szolgáltatja.

(40) TOT: $(\uparrow \text{CASE}) = \text{TOT}$

$(\text{OBJ}\uparrow)$

$((\text{OBJ}\uparrow) B) = \text{MAX}$

(41) $\left[\begin{array}{cc} B & \text{MAX} \\ \text{OBJ} & \left[\begin{array}{cc} \text{CASE} & \text{TOT} \end{array} \right] \end{array} \right]$

Az $(\text{OBJ}\uparrow)$ jelölésben a nyíl a belülről kifelé történő funkcióalkalmazást jelöli. Ez a jelölés fejezi ki, hogy a totális esethez asszociált információ „építi fel” a totális eset jegyének az f struktúráját beágyazó, magasabban található f struktúrát: ez az információ tölti fel benne a behatároltság jegyét a megfelelő értékkel. A magasabb f struktúrában szerepel egy tárgy, amelyhez az esetjelölt NP-t tartalmazó f struktúra kapcsolódik. A névszó és grammatikai funkciója között fennálló kapcsolatot a hozzá csatlakozó esetjelölő valósítja meg. (Az f struktúra és az s struktúra közötti leképezésre vonatkozó szemantikai megszorításokkal itt nem foglalkozunk) A B MAX jegy a felső jegymátrixba kerül, amely a mondaté, miközben az esetről szóló információ az alsó jegymátrixba kerül, amely a tárgyé. Az aspektus, a behatároltság nem a tárgynak, hanem a mondatnak a jegye.

Az alapértelmezett eset a partitivus. Pusztán annyi megszorítást hordoz, hogy a tartalmazó mondat nem maximálisan behatárolt (42). Vannak olyan igék (pl. *poolitama* 'megfelez, feloszt, kettévág', *jagama* 'feloszt'), amelyeknek az állapotkénti olvasatukban totális tárgyak van, cselekvéskénti olvasatukban pedig partitivusi.²¹ A behatároltsági megszorítás, úgy tűnik, az ígéhez kapcsolódó lexikai megszorítás-

²¹ További példákért és elemzésért lásd Tamm (2004e: 99–102).

ból következik; az ezen igék állapotot és cselekvést jelölő használata közötti pontos kapcsolat megállapításához további elemzés volna szükséges. Az adott f struktúrákra vonatkozó megszorítás (42) pusztán annyi információt tartalmaz, hogy az aspektuális partitívus nem szerepelhet maximálisan behatárolt mondatban. Azokat a mondatokat, amelyekben partitívus szerepel, és amelyekre ugyanakkor egyéb szabály nem vonatkozik, egy alapértelmezett (default) szabály behatárolatlannak minősíti (B-).²²

$$(42) \text{ PART1: } (\uparrow \text{CASE}) = \text{PART} \\ ((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) \neq \text{MAX}$$

A (43) példa mutatja, hogy a tárgy pozíciójú partitívusi NP-k az f struktúrában szereplő jegymátrixban tárolt információhoz miként járulnak hozzá. Ha például az f struktúrabeli mátrix egy MAX értékű B attribútumot tartalmazna, a szerkezet rosszul formált volna.

$$(43) \left[\begin{array}{c} \text{OBJ} \quad \left[\begin{array}{cc} \text{CASE} & \text{PART} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Az egyes számú anyagneves és többes számú megszámlálható főneves partitívusi tárgyak a (44)-ben foglaltak szerint tesznek megszorításokat az f struktúrára, és az f struktúra jegymátrixában szereplő információt a (45)-ben láthatók szerint határozzák meg. A B MIN jegy a felső jegymátrixba kerül, amely a mondaté, miközben az esetről szóló információ az alsó jegymátrixba kerül, amely a tárgyé.

$$(44) \text{ PART2: } (\uparrow \text{CASE}) = \text{PART} \\ ((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) = \text{MIN}$$

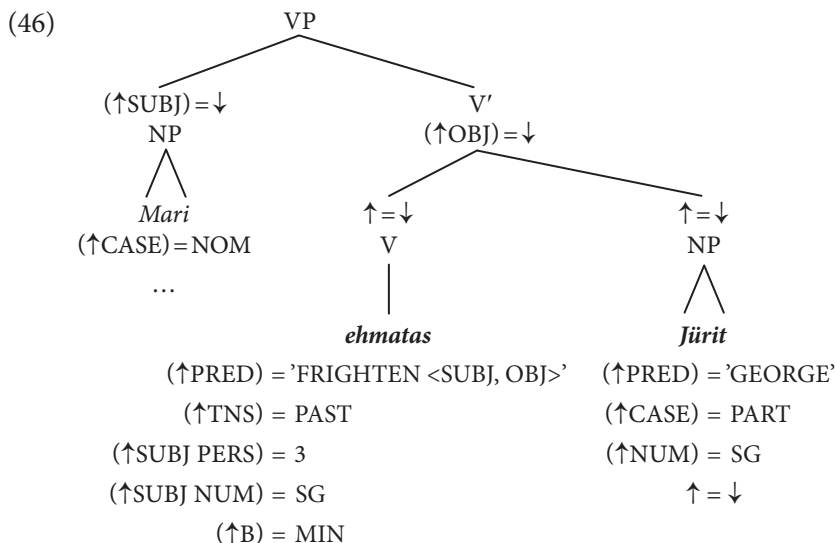
$$(45) \left[\begin{array}{cc} \text{B} & \text{MIN} \\ \text{OBJ} & \left[\begin{array}{cc} \text{CASE} & \text{PART} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

6.4. A megszorítások reprezentációja

Az LFG általános jólformáltsági szabályai biztosítják az igék aspektuális eset alapján való kategorizációjának precizitását, és viszont (vagyis az aspektuális eset ige-csoport alapján való pontos meghatározhatóságát). Így például egy olyan mondatot, mely az *ehmatama* 'megijeszt' igét és egy totális tárgyat tartalmazna, ilyen szabályok zárnak ki. A mondat a totális eset által meghatározott jegyek és az ige által meghatározott jegyek közötti ütközés következtében minősül rosszul formáltnak. A totális eset a (B↑) = MAX megszorítást, az *ehmatama* 'megijeszt' ige a (↑B) = MIN megszorítást tartalmazza. A minimálisan behatárolt ige partitívus 1-ben álló tárggyal (42) vagy szemantikai partitívus 2-ben álló tárggyal (44) jól formált. A szemantikai partitívus 2-ben álló tárggyal az ige minimálisan behatárolt mondatot alkot, hiszen

²² Lásd Tamm (2008a).

az ige lexikai tétele az f struktúrákra nézve kötelezővé teszi a (B) jegy „minimálisan behatárolt” értékét, pontosan ahogy a szemantikailag megszorított partitívus 2; a jegyek tehát unifikálhatók. Másrészt a szerkezet a partitívus 1 lexikai tételében szereplő azon megszorításnak is megfelel, hogy az f struktúrája szerkezetében nem szerepelhet a „maximálisan behatárolt” jegy. Egy „maximálisan behatárolt” jegy nem is szerepel benne, tehát az unifikáció működik. A (46) egy olyan mondat c struktúrájának a reprezentációját ábrázolja, amelyben az ige partitívusi tárggyal szerepel, a (47) pedig a tárgyalt elemek f struktúráját szemlélteti.

(47)

PRED	'FRIGHTEN <SUBJ, OBJ>'								
B	MIN								
TNS	PAST								
SUBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'MARI'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>NOM</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> <tr><td>PERS</td><td>3</td></tr> </table>	PRED	'MARI'	CASE	NOM	NUM	SG	PERS	3
PRED	'MARI'								
CASE	NOM								
NUM	SG								
PERS	3								
OBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'GEORGE'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>PART</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> </table>	PRED	'GEORGE'	CASE	PART	NUM	SG		
PRED	'GEORGE'								
CASE	PART								
NUM	SG								

A *kirjutama* 'ír' ige lexikai tételében szerepel egzisztenciális megszorítás; és a fentiek alapján a vele alakítható kétféle behatárolt mondat szintén magyarázható: az attribútum „minimális” és „maximális” értékeit az esetjelölt tárgyak biztosítják, előbbi

a partitivusi többes számú, utóbbit a totális. Íme a létrehozást kifejező igét és totális tárgyat tartalmazó maximálisan behatárolt mondat f struktúrája:

(48)	[PRED	'WRITE <SUBJ, OBJ>']
		B	MAX	
		TNS	PAST	
		SUBJ	[
			PRED 'MARI'	
			CASE NOM	
			NUM SG	
			PERS 3	
			...	
		OBJ	[
			PRED 'BOOK'	
			CASE TOT	
			NUM SG	
			...	
]	
]	

A (49) egy létrehozást kifejező igét és egy szemantikailag megszorított partitivusi tárgyat tartalmazó minimálisan behatárolt mondatot (18) ábrázol [a szemantikailag megszorított partitivus lexikai tételét lásd a (44)-ben].

(49)	[PRED	'WRITE <SUBJ, OBJ>']
		B	MIN	
		TNS	PAST	
		SUBJ	[
			PRED 'MARI'	
			CASE NOM	
			NUM SG	
			PERS 3	
		OBJ	[
			PRED 'BOOK'	
			CASE PART	
			NUM PL	
]	
]	

Az olyan behatárolatlan mondatok f struktúrájában, amelyek egy létrehozást kifejező igét és egy szemantikailag nem korlátozott partitivusi tárgyat tartalmaznak, található egy olyan jegy, amely a szerkezethez egy nyitott skálát rendel. A partitivus jelentése önmagában nem egyértelmű, az igétől függően interpretálható minimálisan behatárolt (zárt) skálaként (a skála egy alacsonyabb pontján zárt skálaként) és

behatárolatlan skálaként. Az olyan mondatok, melyekben létrehozás jelentésű ige szerepel többes számú partitivusi tárggyal, aspektualitás tekintetében kétféleképpen interpretálhatók: nem behatároltként vagy minimálisan behatároltként. A (49)-ben egy többes számú partitivusi tárgyas, minimálisan behatárolt mondat f struktúrája látható, az (50)-ben egy többes számú partitivusi tárgyas ('könyvek') behatárolatlan mondaté, az (51)-ben pedig egy egyes számú partitivusi tárgyas ('könyv') behatárolatlan mondaté. A szemantikai megszorítást nem hordozó partitivus lexikai tételét lásd a (42)-ben, a szemantikai megszorítást hordozó partitivusét a (44)-ben.

(50)	<table> <tr><td>PRED</td><td>'WRITE <SUBJ, OBJ>'</td></tr> <tr><td>B</td><td>–</td></tr> <tr><td>TNS</td><td>PAST</td></tr> <tr><td>SUBJ</td><td> <table> <tr><td>PRED</td><td>'MARI'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>NOM</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> <tr><td>PERS</td><td>3</td></tr> </table> </td></tr> <tr><td>OBJ</td><td> <table> <tr><td>PRED</td><td>'BOOK'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>PART</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>PL</td></tr> </table> </td></tr> </table>	PRED	'WRITE <SUBJ, OBJ>'	B	–	TNS	PAST	SUBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'MARI'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>NOM</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> <tr><td>PERS</td><td>3</td></tr> </table>	PRED	'MARI'	CASE	NOM	NUM	SG	PERS	3	OBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'BOOK'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>PART</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>PL</td></tr> </table>	PRED	'BOOK'	CASE	PART	NUM	PL
PRED	'WRITE <SUBJ, OBJ>'																								
B	–																								
TNS	PAST																								
SUBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'MARI'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>NOM</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> <tr><td>PERS</td><td>3</td></tr> </table>	PRED	'MARI'	CASE	NOM	NUM	SG	PERS	3																
PRED	'MARI'																								
CASE	NOM																								
NUM	SG																								
PERS	3																								
OBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'BOOK'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>PART</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>PL</td></tr> </table>	PRED	'BOOK'	CASE	PART	NUM	PL																		
PRED	'BOOK'																								
CASE	PART																								
NUM	PL																								
(51)	<table> <tr><td>PRED</td><td>'WRITE <SUBJ, OBJ>'</td></tr> <tr><td>B</td><td>–</td></tr> <tr><td>TNS</td><td>PAST</td></tr> <tr><td>SUBJ</td><td> <table> <tr><td>PRED</td><td>'MARI'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>NOM</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> <tr><td>PERS</td><td>3</td></tr> </table> </td></tr> <tr><td>OBJ</td><td> <table> <tr><td>PRED</td><td>'BOOK'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>PART</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> </table> </td></tr> </table>	PRED	'WRITE <SUBJ, OBJ>'	B	–	TNS	PAST	SUBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'MARI'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>NOM</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> <tr><td>PERS</td><td>3</td></tr> </table>	PRED	'MARI'	CASE	NOM	NUM	SG	PERS	3	OBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'BOOK'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>PART</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> </table>	PRED	'BOOK'	CASE	PART	NUM	SG
PRED	'WRITE <SUBJ, OBJ>'																								
B	–																								
TNS	PAST																								
SUBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'MARI'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>NOM</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> <tr><td>PERS</td><td>3</td></tr> </table>	PRED	'MARI'	CASE	NOM	NUM	SG	PERS	3																
PRED	'MARI'																								
CASE	NOM																								
NUM	SG																								
PERS	3																								
OBJ	<table> <tr><td>PRED</td><td>'BOOK'</td></tr> <tr><td>CASE</td><td>PART</td></tr> <tr><td>NUM</td><td>SG</td></tr> </table>	PRED	'BOOK'	CASE	PART	NUM	SG																		
PRED	'BOOK'																								
CASE	PART																								
NUM	SG																								

Az igei lexikai tételek:

- (52) *kirjutas*, V: (↑PRED) = 'WRITE <(↑SUBJ), (↑OBJ)>'
 (↑TNS) = PAST
 (↑SUBJ PERS) = 3
 (↑SUBJ NUM) = SG
 (↑B)

- (53) *ehmatas*, V: $(\uparrow \text{PRED}) = \text{'FRIGHTEN } <(\uparrow \text{SUBJ}), (\uparrow \text{OBJ})>'$
 $(\uparrow \text{TNS}) = \text{PAST}$
 $(\uparrow \text{SUBJ PERS}) = 3$
 $(\uparrow \text{SUBJ NUM}) = \text{SG}$
 $(\uparrow \text{B}) = \text{MIN}$

A vizsgált mondatok tárgyainak lexikai tételei:

- (54) *raamatu*, N: $(\uparrow \text{PRED}) = \text{'BOOK'}$
 $(\uparrow \text{CASE}) = \text{TOT}$
 $(\uparrow \text{NUM}) = \text{SG}$
 $((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) = \text{MAX}$
- (55) *raamatut*, N: $(\uparrow \text{PRED}) = \text{'BOOK'}$
 $(\uparrow \text{CASE}) = \text{PART}$
 $(\uparrow \text{NUM}) = \text{SG}$
 $((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) \neq \text{MAX}$
- (56) *raamatuid*, N: $(\uparrow \text{PRED}) = \text{'BOOK'}$
 $(\uparrow \text{CASE}) = \text{PART}$
 $(\uparrow \text{NUM}) = \text{PL}$
 $((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) = \text{MIN}$
- (57) *raamatuid*, N: $(\uparrow \text{PRED}) = \text{'BOOK'}$
 $(\uparrow \text{CASE}) = \text{PART}$
 $(\uparrow \text{NUM}) = \text{PL}$
 $((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) \neq \text{MAX}$
- (58) *raamatut*, N: $(\uparrow \text{PRED}) = \text{'BOOK'}$
 $(\uparrow \text{CASE}) = \text{PART}$
 $(\uparrow \text{NUM}) = \text{SG}$
 $((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) \neq \text{MAX}$
- (59) *Jürit*, N: $(\uparrow \text{PRED}) = \text{'GEORGE'}$
 $(\uparrow \text{CASE}) = \text{PART}$
 $(\uparrow \text{NUM}) = \text{SG}$
 $((\text{OBJ} \uparrow) \text{B}) \neq \text{MAX}$

7. Összefoglalás

E tanulmány az első magyar nyelvű célzott feldolgozása egy olyan nyelvnek, amelyben az eset az aspektus kategóriájának legfőbb jelölője. Újdonságot jelent továbbá, hogy az aspektus ott van formalizálva, ahol valójában található, a tárgyon, és nem ott, ahova „logikailag tartozik”, az ige, valamint hogy az ige és a tárgyeset által kódolt aspektust formális nyelvészeti keretbe is foglaltuk. E tanulmányban az észrt tárgyesetet mint aspektusjelölőt vizsgáltuk. Bár az aspektust hagyományosan igei kategóriának

tekintik, a finnségi nyelvekben az aspektus az igejelölés helyett argumentumjelölésben jelenik meg. Jelen tanulmány a tárgyesetet a kategóriákat áthidaló eset egyik al-típusaként mint az argumentumon megjelenő aspektusjelölő toldalékot elemzi.

Számos indoeurópai nyelvben megfigyelték már az aspektus kompozicionalitását, különös tekintettel az eseményszerkezet és a tárgy kvantáltsága közti összefüggésekre, illetve a telicitás és a tárgyasság viszonyára. Ha a tárgy kvantált, az esemény telikus (*Mary ate an apple*), nem kvantált puszta nominálisból álló tárgy esetén az esemény atelikus (*Mary ate apples*). Amellett érveltünk, hogy a mondat aspektuális értéke a kvantáláson túl az adpozíciótól vagy az esettől (is) függ, vagyis az argumentum morfoszintaktikai tulajdonságaitól. A finnségi tárgyeset vizsgálata egyértelmű példáját mutatja annak, amikor a mondat aspektuális értéke az adpozíció vagy eset jelenlététől függ. Az észti tárgyesetet és aspektust vizsgálva kompozicionális és nem kompozicionális aspektus modellezésére tettünk javaslatot. A finnségi nyelvekben található tárgyeset-változást számos megközelítésben a telicitással és a perfektivitással hozták összefüggésbe, de olyan alapos leírás még nem született, amely pontosabb formális elemzést tenne lehetővé. A telicitás kompozicionálisan modellálható, a perfektivitás viszont lexikailag rögzített tulajdonság. Megmutattuk, hogy a két kategória közötti átfedés szinte teljes, ugyanakkor egyik segítségével sem írható le pontosan a finnségi nyelvek morfoszintaktikai különlegessége: a partitivus-accusativus tárgyeset-változás.

Az észti olyan nyelv, amelyben az aspektus és a tárgyeset-változás különösen szorosan kapcsolódik egymáshoz. Ennek a szoros kapcsolatnak a természetéről bemutattuk, hogy az alternáció alapja valamelyest eltér attól, amit hagyományosan annak tekintenek: a perfektivitás és a telicitás aspektuális oppozícióitól. A perfektivitás-imperfektivitás vagy telicitás-atelicitás pólusok közötti oppozíció helyett felvetésünk szerint az észti aspektuális rendszerben az aspektus skálaként konceptualizálódik, amely mentén az egyes események különböző mértékeknek megfelelően lehetnek lezajlottak. Jelen tanulmány azt vizsgálta, telicitás és perfektivitás milyen módon jelenik meg az észtből, és ennek fényében az igei aspektus és a mondataspektus közti összefüggésnek a kétfajta behatároltság fogalmával való magyarázatát és leírását javasolta.

Az észti aspektust leíró modellünkben az aspektus „elszórta” jelenik meg. A mondataspektust a különböző összetevők, az igék és az esetjelölők jegyei együttesen határozzák meg az összetevős szerkezet (c struktúra) szintaktikai szintjén. Az információ egy másik szintaktikai szinten, a funkcionális szerkezet szintjén egyesül, és onnan képeződik le a szemantikai szerkezetre. Ennek a folyamatnak az elemzése az igeosztályok és bizonyos mondataspektusi tárgyesetjelölő mintázatok közt kimutatható szisztematikus kompatibilitás feltárását célozta. Elemzésünk során a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) módszertanát alkalmaztuk.

Az empirikus anyag elemzésében csak aspektusigék szerepelnek – olyan igék, amelyek aspektusukat tekintve f struktúrájukban vagy behatároltak, vagy behatárolhatók (szabadak és nem behatároltak). Ezeket az igéket az elemzés inherensen

behatároltnak (perfektívnek; pl. 'megijeszt') és inherensen behatárolhatónak tekinti (telicizálhatónak; pl. 'eszik' vagy 'ír'). Az LFG-s lexikonban a behatárolt tárgyas igék lexikai tételében teljesen specifikált aspektuális jegy szerepel, a behatárolhatókéban hiányosan specifikált (alulspecifikált) behatároltsági (aspektus-)jegy.

A tárgyas igék lexikai tételében kódolt aspektuális információ mellett az aspektuális tárgyesetjelölők lexikai tételeiben szereplő funkcionális specifikációk is tartalmaznak aspektuális behatároltsági jegyeket. Az aspektuális esetek megnevezései „totális” és „partitívus”, és jegyeik a szemantikai interpretáció során releváns információt kódolnak. A mondataspektust a funkcionális szerkezet szintjén szereplő szintaktikai behatároltsági jegyek határozzák meg. Összességében jelen cikkben az aspektushoz kapcsolódó olyan attribútumokat és értékeket vizsgáltunk, melyekkel az LFG-s keretben a tranzitív igék hozzájárulnak a funkcionális szerkezethez. Ezen belül a legfőbb hangsúly a behatárolt mondatokra esett.

Irodalom

- Ackerman, Farrell – Moore, John (1999), 'Telic Entity' as a proto-property of lexical predicates. In: Butt, Miriam – King, Tracy Holloway (eds.), LFG99 online proceedings. <http://csli-publications.stanford.edu/LFG/4/ackerman-moore/lfg99-ackerman-moore.html>.
- Ackerman, Farrell – Moore, John (2001), Proto-properties and grammatical encoding: a correspondence theory of argument selection. CSLI Publications, Stanford.
- Aikhenvald, Alexandra (2008), Versatile cases. *Journal of Linguistics* 44: 565–603.
- Bar-el, Leora – Davis, Henry – Matthewson, Lisa (2005), On non-culminating accomplishments. *Proceedings of the 35th North East Linguistics Conference*. GLSA, Amherst, Massachusetts. <http://faculty.arts.ubc.ca/lmatthewson/pdf/accomplishments.pdf>.
- Belletti, Adriana (1988), The case of unaccusatives. *Linguistic Inquiry* 19: 1–34.
- Blake, Barry (2001), *Case*. Cambridge University Press, Cambridge, London – New York – Melbourne.
- Bresnan, Joan (2001), *Lexical-functional syntax*. Blackwell, Oxford.
- Butt, Miriam (2006), *Theories of case*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Butt, Miriam – Dalrymple, Mary – Frank, Anette (1997), An architecture for linking theory in LFG. In: Butt, Miriam – King, Tracy Holloway (eds.), *Proceedings of the LFG 97 Conference*. CSLI Publications, Stanford.
- Butt, Miriam – King, Tracy Holloway (2005), The status of case. In: Dayal, Veneeta – Mahajan, Anoop (eds.), *Clause structure in South Asian languages*. Springer Verlag, Berlin.
- Carlson, Gregory N. (1980), *Reference to kinds in English*. Garland Publishing, New York.
- Chierchia, Gennaro (1998), Plurality of mass nouns and the notion of semantic parameter. In: Rothstein, Susan (ed.), *Events in grammar*. Kluwer, Dordrecht.
- Dalrymple, Mary (2001), *Lexical functional grammar*. *Syntax and Semantics* 34. Academic Press, San Diego.
- Depraeter, Ilse (1995), On the necessity of distinguishing between (un)boundedness and (a)telicity. *Linguistics and Philosophy* 18: 1–19.
- É. Kiss Katalin (2004), Egy igekötőelmélet vázlata. *MNy* 100: 15–42.

- Erelt, Mati – Kasik, Reet – Metslang, Helle – Rajandi, Henno – Ross, Kristiina – Saari, Henn – Tael, Kaja – Vare, Silvi (1993), *Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri* [The grammar of the Estonian language II. Syntax. Appendix: Orthography]. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn.
- Erelt, Mati (ed.) (2003), *Estonian language. Linguistica Uralica Supplementary Series 1*. Estonian Academy Publishers, Tallinn.
- Gillon, Brendan S. (1992), Towards a common semantics for English count and mass nouns. *Linguistics and Philosophy* 15: 597–639.
- Gyuris Beáta – Kiefer Ferenc (2008), Az igék lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–268.
- Hay, Jennifer (1998), The non-uniformity of degree achievements, presented at the 72nd Annual Meeting of the LSA, New York.
- Hay, Jennifer – Kennedy, Christopher – Levin, Beth (1999), Scalar structure underlies telicity in “Degree Achievements.” In: Mathews, Tanya – Strolovitch. Devon (eds), *Proceedings of SALT 9*. CLC Publications, Ithaca, New York, 127–144.
- Heinämäki, Orvokki (1984), Aspect in Finnish. In: de Groot, Casper – Hannu Tommola (eds.), *Aspect bound. A voyage into the realm of Germanic, Slavonic and Finno-Ugrian aspectology*. Foris, Dordrecht–Cinnaminson, 153–177.
- Hiietam, Katrin (2003), *Definiteness and grammatical relations in Estonian*. PhD dissertation, Manchester.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. (1980), Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56: 251–299.
- Jackendoff, Ray (1991), Parts and boundaries. *Cognition* 41: 9–45.
- Jackendoff, Ray (1996), The proper treatment of measuring out, telicity, and perhaps even quantification in English. *Natural Language and Linguistic Theory* 14: 305–354.
- Janurik Tamás (1997), *Az ész nyelv alapjai*. ELTE Finnugor Tanszék – Numi Tórem Alapítvány, Budapest.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1993), Aspektista ja sen sukulaisilmiöistä suomalais-ugrilaisissa kielessä [On aspect and related phenomena in Finno-Ugric languages]. In: Yli-Vakkuri, Valma (ed.), *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici I*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 43. Turku, 13–23.
- Kennedy, Christopher – McNally, Louise (1999), From event structure to scale structure. Degree modification in deverbal adjectives. In: Mathews, Tanya – Strolovitch. Devon (eds), *Proceedings of SALT 9*. CLC Publications, Ithaca, New York.
- Kennedy, Christopher – McNally, Louise (2005), Scale structure and the semantic typology of gradable predicates. *Language* 81: 345–381.
- Kiefer Ferenc (1992), Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Uő (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 797–886.
- Kiefer Ferenc (2000), Aspektus, akcióminőség, eseményszerkezet. In: Uő, *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest, 275–305.
- Kiefer Ferenc (2006), Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiparsky, Paul (1998), Partitive case and aspect. In: Butt, Miriam – Geuder, Willem (eds.), *The projection of arguments*. CSLI Publications, Stanford, 265–307.
- Kiparsky, Paul (2005), Absolutely a matter of degree. The semantics of structural case in Finnish. Handout for CLS, April 2005, Stanford University.

- Kippasto, Anu – Nagy Judit (1995), *Észt nyelvkönyv*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Koenig, Jean-Pierre – Muansuwan, Nuttanart (2000), How to end without ever finishing. Thai semi-perfectivity. *Journal of Semantics* 17: 147–184.
- Komlósy András (1992), Régenek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 299–527.
- Komlósy András (2001), A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai. *Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához VII. Nem Transzformációs Nyelvtanok I.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kont, Karl (1963), Käändsõnaline objekt länemeresoome keeltes [The declined object in Baltic Finnic languages]. *ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IX*, Tallinn.
- Krifka, Manfred (1991), Massennomina. In: von Stechow, Armin – Wunderlich, Dieter (eds.), *Semantics. An international handbook of contemporary research*. Mouton de Gruyter, Berlin, 399–417.
- Krifka, Manfred (1992), Thematic relations as links between nominal reference and temporal constitution. In: Szabolcsi, Anna – Sag, Ivan (eds.), *Lexical matters*. Center for the Study of Language and Information, Stanford, 29–53.
- Krifka, Manfred (1998), The origins of telicity. In: Rothstein, Susan (ed.), *Events and grammar*. Kluwer, Dordrecht, 197–235.
- Laanest, Arvo (1975), Sissejuhatus länemeresoome keeltesse. [Introduction to the Baltic Finnic languages]. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut*, Tallinn.
- Larjavaara, Matti (1991), Aspektuaalisen objektin synty. *Virittäjä* 95: 372–408.
- Lavotha Ödön (1960), *Észt nyelvkönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lee, Hanjung (1999), The domain of grammatical case in lexical-functional grammar. In: Butt, Miriam – King, Tracy Holloway (eds.), *Proceedings of the LFG99 Conference*. CSLI Publications, Stanford.
- Lees, Aet (2004), Partitive-accusative alternation in Balto-Finnic languages. In: Muskovsky, Christo (ed.), *Proceedings of the 2003 Conference of the Australian Linguistic Society*. <http://www.als.asn.au/proceedings/als2003/lees.pdf>.
- Lees, Aet (2005), The case of the object in early Estonian and Finnish texts. In: Muskovsky, Christo (ed.), *Proceedings of the 2004 Conference of the Australian Linguistic Society*. <http://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/2123/113/1/ALS-20050630-AL.pdf>.
- Link, Godehard (1983), The logical analysis of plurals and mass terms: a lattice theoretical approach. In: Bäuerle, Rainer – Schwarze, Christopher – von Stechow, Armin (eds.), *Meaning, use and interpretation in language*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 302–323.
- Metslang, Helle (2001), On the developments of the Estonian aspect. The verbal particle *ära*. In: Dahl, Östen – Koptjevskaja-Tamm, Maria (eds.), *The Circum-Baltic Languages, Their typology and contacts*. Studies in Language Companion Series 55. Benjamins, Amsterdam, 443–479.
- H. Molnár Ilona (1968), Módosítószók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *NyudÉrt* 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nelson, Diane (1998), *Grammatical Case Assignment in Finnish*. Garland, New York.
- Nelson, Diane (2003), Case and adverbials in Inari Saami and Finnish. In: Dahl, Anne – Svonius, Peter (eds.), *Proceedings of the 19th Scandinavian Conference of Linguistics*. Nordlyd 31: 708–722.
- Nordlinger, Rachel – Sadler, Louisa (2004), Tense beyond the verb. Encoding clausal tense/aspect/mood on nominal dependents. *Natural Language and Linguistic Theory* 22: 597–641.

- Paldre, Leho (1997), Estonian universal quantifiers. In: Ereht, Mati (ed.), Estonian. Typological studies II. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8. Tartu, 178–198.
- Pusztay János (1994), Könyv az észti nyelvről. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Rajandi, Henno – Metslang, Helle (1979), Määratud ja määramata object [Defined and undefined object]. ENSV TA KKI, Valgus, Tallinn.
- Ramchand, Gillian Catriona (1997), Aspect and predication. The semantics of argument structure. Oxford University Press, Oxford.
- Rätsep, Huno (1977), Eesti keele ajalooline morfoloogia I [Estonian historical morphology I]. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu.
- Rätsep, Huno (1978), Eesti keele lihtlause tüübid [Types of Estonian simple sentences]. ENSV TA Emakeele Seltsi Toimetised 12. Valgus, Tallinn.
- Rätsep, Huno (1979), Eesti keele ajalooline morfoloogia II [Estonian historical morphology II]. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu.
- Singh, Mona (1998), On the Semantics of the Perfective Aspect. Natural Language Semantics 6, 171–199.
- Smith, Carlota (1991), The Parameter of Aspect. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Tamm, Anne (2003), Delimitedness, telicity, direct objects and obliques. In: Pusztay, János (ed.), Specimina Sibirica XXI. Materialien der Konferenz Valencia Uralica. Szombathely, 18–19. April 2002. Savaria University Press, Szombathely, 115–149.
- Tamm, Anne (2004a), Aspectual mismatches in bilingual dictionaries. Proceedings of the Eleventh EURALEX International Congress. Le Paquebot, Lorient, 967–972.
- Tamm, Anne (2004b), Eesti ja ungari keele verbiaspekti modelleerimise probleeme. Folia Estonica. Savaria University Press, Szombathely, 128–147.
- Tamm, Anne (2004c), On the grammaticalization of the Estonian perfective particles. ALH 51: 143–169.
- Tamm, Anne (2004d), Problems of the lexical representation of Estonian and Hungarian verbs. In: Ilves, Marju – Pusztay, János (eds.), Folia Estonica 11. Colloquia Contrastiva 12. Észti–magyar összevetés 4. Savaria University Press, Szombathely, 126–127.
- Tamm, Anne (2004e), Relations between Estonian verbs, aspect, and case. PhD dissertation. ELTE, Budapest. http://www.dipfilmod-suf.unifi.it/upload/sub/phd_tamm/Tamm_Ch123.PDF – http://www.dipfilmod-suf.unifi.it/upload/sub/phd_tamm2/TAMM_Ch4567bibl.PDF.
- Tamm, Anne (2005), Az észti igei partikulákról és az igei csoportokról. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Uráli grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4. 2003. szeptember 4–6. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 248–257.
- Tamm, Anne (2006), Hungarian accusative in the light of the Estonian and Finnish object case. In: Ilves, Marju – Pusztay, János (eds.), Folia Fennica. Savaria University Press, Szombathely.
- Tamm, Anne (2007a), Estonian object and adverbial case with verbs of motion. In: Csepregi Márta – Masonen, Virpi (szerk.), Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Urálistitikai Tanulmányok 17. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest, 319–330.
- Tamm, Anne (2007b), Estonian transitive verbs and object case. In: Butt, Miriam – King, Tracy Holloway (eds.), Proceedings of the LFG06 Conference, Universität Konstanz. CSLI Publications, Stanford, 484–504.
- Tamm, Anne (2007c), Perfectivity, telicity and Estonian verbs. Nordic Journal of Linguistics 30: 229–255.
- Tamm, Anne (2008), Aspect and the Estonian partitive objects. A review of arguments for

- analysing partitive NPs as instances of incorporation. In: Monticelli, Daniele – Treikelder, Anu (ed.), *Aspect in languages and theories. Similarities and differences*. *Studia Romanica Tartuensia* 6, Tartu, 205–226.
- Tamm, Anne (2009), Igeosztályok, eseménytípusok, bizonyossági fokozatok. Evidencialitás és aspektus közös szemantikájának kialakulása az észt nyelvben. *Studia Linguistica*. Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007. *Dialóg Campus Kiadó*, Budapest–Pécs, 242–252.
- Tamm, Anne (2011a), Cross-categorical spatial case in the Finnic non-finite system. Focus on the absentive TAM semantics and pragmatics of the Estonian inessive m-formative non-finites. *Linguistics* 49: 835–944.
- Tamm, Anne (2011b), Scalarity and dimensionality across categories. Estonian pseudopartitive constructions. *Linguistica Uralica* 47: 22–40.
- Tamm, Anne (sajtó alatt), Intermoduláris megközelítések: az észt ige, aspektus és eset kölcsönhatásai. In: Lutsar, Kristiina – Pusztay János (szerk.), *Észt–magyar összevetés*. *Folia Estonica*. Savaria University Press, Szombathely.
- Tauli, Valter (1968), Totaalobjekt eesti kirjakeeles. In: *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia* 145. Helsinki, 216–224.
- Tenny, Carol (1994), Aspectual roles and the syntax-semantics interface. *Studies in Linguistics and Philosophy* 52. Kluwer, Dordrecht–Boston–London.
- Toivonen, Ida (2001), The phrase structure of non-projecting words. PhD dissertation, Stanford University.
- Van Hout, Angeliek (2000), Event-semantics in the lexicon-syntax interface. Verb frame alternations in Dutch and their acquisition. In: Tenny, Carol – Pustejovsky, James (eds.), *Events as grammatical objects*. CSLI Publications, Stanford.
- Vendler, Zeno (1967), *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.
- Verkuyl, Henk (1993), *A theory of aspectuality. The interaction between temporal and atemporal structure*. Cambridge University Press, Cambridge.

A kazak *madiyar* nemzetségnév és a magyar népnév állítólagos közös eredetéről

The author argues against the false identification of the Kazakh clan-name *madiyar* with *Magyar*, the ethnic name of the Hungarians, which has been based on a time-honoured hypothesis long favoured in Russian scholarly circles. Until recently, no one has made a thorough linguistical (including comparative onomatological) analysis of the name *madiyar*.

After giving a critical overview of the false identifications made so far, the author goes on with the detailed etymology of *madiyar* that proved to be a compound anthroponym (*Madi[y]-yar*) of Arabic-Persian origin. The paper also provides the explanation of the anthroponyms *Aldi-yar* ('Allah's friend/follower') and *Hudi-yar* ('God's friend/follower'), the "relatives" of *Madi(y)-yar* ('Muhammad's friend/follower'). The "relative names" (or name-relations) of this kind highly support the credibility of one another's etymology. Apart from the striking similarity in form and structure, the members of such "name-relations" have significant similarity in meaning as well. Each of them is in connection with the Islam religion meaning – in a figurative sense – someone who is a faithful friend and follower of the "True Faith".

As a result of many-sided analysis, it is proved that the Kazakh clan-name *madiyar* has nothing in common with *Magyar*, the ethnonym of Hungarians.

KEYWORDS: Turkic linguistics, onomatology, etymology, Kazakh and Hungarian anthroponyms, ethnonyms, related names

KULCSSZAVAK: török nyelvészet, névtan, etimológia, kazak és magyar személynevek, etnikai nevek, vonatkozó nevek

Amikor Tóth Tibor antropológus az 1960-as évek közepén hírt hozott a kazakisztáni *madiar csoport*ról, még kevesen sejtették, hogy alig több mint negyven esztendő múlva e kicsiny kazak nemzetség pusztá létezése, ám még inkább a neve, milyen hatalmas érdeklődést és lelkesedést fog kiváltani a magyar társadalom egyes csoportjaiban. A ma tapasztalt jelenség csak közvetve kapcsolható az 1960-as években Moszkvában antropológiai tanulmányokat folytató Tóth Tiborhoz, aki – többek között tanárától, S. A. Tokarev etnográfustól – tudomást szerzett az orosz tudományosságban már régóta meglevő hipotézisről, amely szerint Közép-Ázsiában a *magyar* etnonimára

hangzásban meglepően hasonló elnevezések feltehetőleg magyar eredetűek.¹ Úgy tűnik, hogy e nézetet Tóth Tibor elfogadta még mielőtt kutatásai során személyes kapcsolatba került volna a kazakisztáni *madijar*okkal – szerinte *madiar*okkal –, majd ebben a szellemben tájékoztatta felfedezéséről a hazai közvéleményt.²

Közel negyven esztendő múltán Tóth Tibort követve kereste fel Benkő Mihály a kazakisztáni *madijar*okat. A turgaji madiar törzs című tanulmánya (Benkő 2003a) után A torgaji madiarok címmel még ugyanabban az évben kiadott fotóalbumának az alcíme határozott állásfoglalást tükröz: „Keleti magyar néptörődék Kazakisztánban” (Benkő 2003b). Öt évvel később ugyanazok a *madiarok* már mint „magyar kipcsakok”, illetve „kipcsak-magyarok” jelennek meg a szerző újabb képeskönyvében (Benkő 2008).

Tanulmányunkban megvizsgáljuk, hogy van-e alapja a kazak *madijar* nemzetség-név magyar népnévvel való – már korábban is megkísérelt – azonosításának, s ennek a kérdésnek a megválaszolását hogyan segítheti két másik madiar névnek – az *Aldijarnak* és a *Hudijarnak* – az etimológiája.³

¹ Veres Péter etnológus szíves szóbeli közléséért ezúton mondok köszönetet. Veres Péter határozottan bírálja azokat, akik S. A. Tokarev véleményét követve, filológiaiilag teljesen megalapozatlanul próbálják összekombinálni a közép-ázsiai kazakoknál kimutatott *madijar* személy- és nemzetségnevet a magyar népelnevezéssel (Veres 2005: 893). „Az említett kazah szónak népnévünkkel való összevetését a némileg félrevezető orosz transzkripción keresztül (*madjar* ~ *magyar*) alapvetően hibás hipotézisnek kell tartani” (Veres 2006: 591).

² Tóth Tibor jelentésében ezt írja: „váratlanul kiderült, hogy a köztársaság Kusztanaji területén egy magyar [!] csoport él” (Tóth 1966a: 140). Máshol megjelent beszámolójában „magyar (madiar)” csoportot említ (Tóth 1966b: 284, 297), majd így folytatja: „minden lehetséges időt a magyar (madiar) [!] csoport törzsi-nemzetségi helyzetének megállapítására használtam fel” (Tóth 1966b: 284), „a magyar (madiar) [!] csoport az előző évszázadokban a kazák nép Középső Zsuzához tartozó Argün törzsszövetségén belül foglalt helyet, mint **egyetlen törzs** [kiemelés tőlem, B. I.]” (Tóth 1966b: 284). A „szenzációs felfedezés”-ről az özbek és kazak lapok után tudósított a korabeli magyar sajtó is. Aczél Kovách Tamás: Ismeretlen magyar [!] törzs a Turgay mentén (Magyar Hírlap 1967. október) címmel írt róla, de megjelent írása a Magyar Nemzetben is (Ismeretlen magyar [!] törzsre bukkant egy budapesti tudós Kazahsztánban és Üzbegisztánban. Magyar Nemzet 1967. november 6.).

³ Az adatbőség és a kérdés megoldásához szükséges nagyon is szerteágazó magyarázatok csoportosíthatósága érdekében, meglehet, szokatlan módon, igyekszünk elválasztani egymástól a tanulmány adatközlő és elemző-értelmező, vagyis etimológiai részét. Ez azt jelenti, hogy az Adattárban nem adjuk meg az egyes nevek jelentését, mivel az egy-két szóval úgysem lehetséges, a bővebb magyarázatok pedig szétszabdalnák és felesleges ismétlésekkel terhelnék az Adattárat, elterelve az olvasó figyelmét magukról az egymással összefüggő adatokról. Másrészt az etimológiai magyarázatok során sem soroljuk fel példaként az összes rendelkezésre álló adatot. További illusztráló anyagot ez esetben is az Adattárban kell keresni. A nevek értelmezésével, kapcsolatos szerzői állásfoglalásra ott csupán a forrásadatok transzkripciója vagy transliterációja utal. – E döntésünket az is motiválta, hogy a három név etimológiáját – amennyire lehetséges – összevontan kívánjuk tárgyalni, mivel a vizsgált nevekben meglevő **azonos** vagy **hasonló név-elemek** erősítik a javasolt etimológia hitelét. Teljesen nyilvánvaló, hogy a vizsgált nevek között

A madiarok eredetmondája szerint ugyanis két fiútestvér, Hudijar és Madijar a Volga mentén élt, mígnem elhatározták, hogy elköltöznek nyugat felé. Madijar egy szarvast követve célhoz is ért, Hudijart azonban elfogták és megölték.⁴ Egyes változatokban szerepel a harmadik testvér, Aldijar is.⁵

Előrebocsátjuk, hogy *Aldi-yar*, *Hudi-yar* és *Madi-yar*⁶ nevének egyidejű elemzését nem csupán a nevek formai összecsengése, mondhatnánk rímélése, nem is a szóban forgó személyek legendabeli rokonsága, hanem elsősorban a kazak törzsi-nemzeti rendszemben az általuk megnevezett nemzetségek között esetenként fennálló valós etnikai viszony, azaz rokonság indokolja.

1. Formai jegyek, írásképek

Kezdjük a formai jegyek, vagy még inkább a forrásadatok írásképeinek a vizsgálatával. Meg kell kísérelnünk annak tisztázását, hogy a rendelkezésünkre álló nevek írott alakja (helyesírása) milyen hangsort rögzíthetett a lejegyzés pillanatában, illetve milyen olvasatot tesz lehetővé jelenleg.

1.1. A *-yar* ~ *-yār* (~ *-yār*) komponens írott alakjai és olvasatok

A vizsgált nevek esetében a legkisebb gondot a *-yar* névelem hangtani értékelése jelenti. Mindhárom személynév és a belőlük származó nemzetségnevek (lásd az Adattárban) *يار*, *-яръ*, *-яр*, *-üар*, *-уар*, *-yar*, *-iar* írásmódja kizárólag a *yar* ~ *-yār*, a

formai összefüggés van. Az pedig, hogy fogalmi kapcsolat van-e közöttük, reményeink szerint a tanulmány végére kiderül.

⁴ A kazak legendákban ez állítólag azt jelenti, hogy az illető nép kettévált (vö. Benkő 2003a; Benkő–Khinayat 2007: 29). Az utóbbi helyen nincs megemlítve, hogy melyik testvér követte a szarvast. Persze sokan óhatatlanul a krónikáinkban szereplő, csodaszarvast üldöző testvérpárra, Hunorra és Magorra gondolnak. A Csodaszarvas című folyóirat II. kötetében Fodor István szentelt a csodaszarvas-legendának alapos tanulmányt (Fodor 2006: 9–37), amelyben utal a legenda széles körű eurázsiai elterjedtségére is.

⁵ A három fiútestvér történetét az *aryın* törzs származási legendái között találjuk meg. Ez a törzs a kazak középső horda meghatározó törzsi-nemzeti csoportja volt. Névadó őse a kazak eredetmondák szerint *Aryın*, aki 106 esztendősen vette el harmadik feleségét, *Aynaközt* (Beysenbayüli 1994: 122). Tőle született *Tembiszopi* (kazak alakja átírásban: *Tänbisüpi*; Beysenbayüli 1994: 122) nevű fia, akinek hatodíziglieni utódai között volt három fiútestvér: *Aldijar*, *Hudijar* és *Madijar*. Az idő múlásával, ahogy leszármazottaik és állataik is szépen gyarapodtak, az utódok együttesen átköltöztek a *Torgaj-medencébe*, s ott élnek mind a mai napig. *Madi-yar* és *Aldi-yar* mesés történetét, amelyet itt nem fejthetünk ki a maga teljességében, *Orunbaszar Turasov* kazak történész gyűjtéséből közli Benkő Mihály (2003b: 123–125). A *torgaji medencében* jelenleg kb. 900–1000 fő *madijar* nemzetséghez tartozó személy él (i. m. 16).

⁶ A továbbiakban e neveket is az egyszerű turkológiai átírásnak megfelelően *Aldi-yar*, *Hudi-yar* és *Madi-yar* alakban közlöm.

palatális hangrendű nevek -*яp* végződése pedig elméletileg a -*yär* olvasatot is lehetővé teszi, például: *Мәдияр* = *Mädi(y)-yar* ~ *Mädi(y)-yär*.

1.2. Az *aldi-* ~ *ħudi-* és *madi-* (~ *mädi-*) komponens -*di* szótagjának jelölése és hangértéke

A forrásadatok -*di* szótagját a *ɟ* -*du*, -*ɖu*, -*di*, -*ɖi*, -*di*, betűkapcsolatok jelölik. A *d* mássalhangzó írása teljesen szabályos és következetes. Egyedül a tatár eredetű csuvas *Алтияр* ~ *Алдияр* nevekben váltakozó *m* ~ *ɖ* miatt gyanakodhatunk a zöngétlen média (*ɖ*) meglétére, ezért a csuvas nevek *Aldi-yar* olvasata tűnik helyesnek.

A cirill betűs adatok -*du*- ~ -*di*-⁷ és -*ɖu*- szótagjának hangértéke török (és persze magyar) anyanyelvűek számára teljesen egyértelmű: palatális hangrendű nevekben -*di*- ~ -*diy*-, veláris hangrendűekben -*di*-. Gyanítjuk azonban, hogy egyes esetekben a *ɖu* betűkapcsolatot a *di* szótag jelölésére használták éppen azért, mert kemény *d* után az oroszban lehetetlen *i*-t ejteni, vagyis a *u* betű itt a *d* kemény ejtését mutatja, miközben maga egyfajta *i* szerű magánhangzót jelöl. Ezért olvasható például Тыншпаев *алдыар* és *худыар* adata *aldi-yarnak*, illetve *ħudi-yarnak*, annál is inkább, mert a hiteles kazak források egyértelműen ezt támogatják.

A török nyelvek idegen eredetű szavaiban, valamint török szavakban bizonyos fonetikai helyzetekben és egyes nyelvjárásokban a magánhangzó-harmónia nem érvényesül. Ekkor előfordulhat a -*di*- szótag mély hangrendű szavakban is (pl. *aldi-yar*, *qūdi-yar*, *madi-yar*). Külön fel kell hívni a figyelmet azokra az esetekre, amelyekben a -*ɖu*- betűpárt magas hangrendű szavakban látjuk (*Ĥuday-mendi* [Худайменди], *joγari-čeki* [Джогары-чекты] – Тыншпаев 1925: 69;⁸ Тыншпаевnál a -*berdi* 'adott, adta' komponens rendszerint -*berɖu*⁹ alakban jelenik meg). Ennek két oka lehetséges: 1. az orosz ajkú közvetítő (íródeák) a kérdéses névnek az [i] hang előtti kemény (tehát nem palatalizált, azaz nem lágy!) [d] hangját kívánta az oroszul tudók számára egyértelműen jelölni; 2. egy török (kazak, karakalpak stb.) redukált (vagy csak rövid,

⁷ Az 1917-es írásreform előtt a cirill ábécé *u* és *i* betűje egyaránt az [i] hangot jelölte. Használatuk azonban eltért: *i* betűt írtak a magánhangzók és a [j] hang előtt (pl. *биография*, *ближний*, *июль*), más helyzetben viszont *u*-t kellett írni. Azonkívül az *u* és *i* közötti különbséget az egyformán hangzó, de eltérő jelentésű szavak (pl. *мир* 'béke' – *мир* 'világ') megkülönböztetésére is használták (http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/GRAFIKA_I_ORFOGRAFIYA.html?page=0,5). A modern kazak ábécében az *u* hangértéke [iy] ~ [iʏ] (bizonyos fonetikai helyzetekben [iʏ] ~ [iʏ̯]) diftongus, illetve hosszú [i], pl. *диқан*, *дизе*, az *i* ugyanakkor a rövid, „egyszerű” [i] jele, pl. *тіл*, *сіңлі*, *жеті* stb. (vö. Wäliev–Aldaševa 1988: 101–102; Aralbaev 1988: 73; Kenesbaev–Musabaev–Netalieva 1973: 106).

⁸ Világosan látható, hogy az orosz közvetítésű adatok egy régebbi nyelvi állapotot, vagy nyelvjárási sajátosságot tükröznek. E név mai irodalmi nyelvi alakja ugyanis *жоғары иекті* (Beysenbayұlı 1994: 122).

⁹ Helyesen: -*berɖi*.

de a palatális [i]-től mindenképpen eltérő és semmiképp sem palatalizáló hatású!) magánhangzót ([i], [ə]) szándékozott írásban rögzíteni.

Hogy a *ɖ+bi* betűkapcsolat semmiképpen sem jelölhet [d'] (= gy) mássalhangzót, könnyen belátható a felhozott példák és a közismert orosz ortográfiai szabályok alapján. A török nyelvek általános fonetikai normáinak megfelelően az [e], [i] és [j] hangok nem lágyítják (palatalizálják) az előttük álló [d] és [t] mássalhangzókat.¹⁰ A modern török irodalmi nyelvek cirill alapú írásrendszere teljes mértékben erre az evidenciára épül. Ez érvényesül a *de = de*, *du = di*, *di = di*, *dyo = dü ~ me = te*, *mu = ti*, *mi = ti*, *myo = tü* stb. megfelelésekben. A 18–19. századi közép-ázsiai törökségre vonatkozó orosz forrásokban meglevő török tulajdonnevek tízezrei bizonyítják, hogy esetükben a fenti cirill betűkapcsolatok *ɖ*, *m* betűje sohasem jelölt [d'], [t'] mássalhangzót! A fentieket összefoglalva le kell szögezni, hogy a török nyelvekben a palatális magánhangzóknak ([e],[i]) „oroszos” palatalizáló hatása nincs, ezért az *Aldi-yar*, *Hudi-yar* és *Madi-yar* névnek eredetileg (!) – értelemszerűen – nem lehetett [d'] mássalhangzós hangalakja. Különbözik az altaji törökben, a jakutban, egyes tatár és kazak (pl. uráli) nyelvjárásokban a szókezdő *j*-nek [d'] felel meg (vö. SIGTJa 263, 267, 268, 273).

Valószínűleg csak orosz ortográfiai kérdés a *-ɖb-* használata a *мадьяр* (= *madi-yar*) nemzetségnévben.¹¹ Az orosz íródeákok és/vagy kutatók (mint pl. Kazancev, Aristov és mások) a kazakoktól hallott **madi-yar* hangsorban a [dⁱ] hangkapcsolatot palatalizált [d']-nek fogták fel, s a számukra ismerős *vengr* 'magyar' jelentésű *мадьяр* szóval azonosították, és a szokásos helyesírási gyakorlatnak megfelelően rögzítették írásban. A baskír *möħämädjär* (мөхәмәдҗәр) nemzetségnév példája is azt tanúsítja, hogy még a *b* sem lágyít minden esetben, mert amint látjuk, a név orosz átírásában *мухамедьяр*. És ugye senki sem gondolja, hogy az a baskírban [muħamed'ar]-nak hangzott valaha is. Ugyanezt bizonyítja a kazak *Mūqamediya* (Мұқамедия) és *Aħmetiy-yar* (Ахметияр) személynév, amelynek orosz átírása (illetve adaptációja) *Мухамедья*, illetve *Ахмедьяр* (Žanuzakov–Esbaeva 1988). Hasonlóképpen a tatár *Däwlät-yar* név cirill betűs alakja *Дәүләтьяр*, amelyben a [t] mássalhangzó szintén nem lágy (Sattarov 1981). A bemutatott példák alapján teljesen világos, hogy az adott török nyelvben kemény [d]+[i] ~ [d]+[i] hangkapcsolatot az orosz minden további nélkül írhatja *ɖb*-vel, s ejtetheti [d']-vel, vagy ahogy akarja, az nem döntő bizonyítéka annak, hogy egy így átírt névben eredetileg is [d'] hang volt.

¹⁰ Erre számtalan kazak közszoói példát sorolhatnánk fel, többek között: *әділет*, *духан*, *қадім*, *диқин*, *дінда* stb. (Wäliev–Aldaševa 1988: 101–102). Természetesen a [di] szótagban ejtett [d] mássalhangzó palatalizáltsága kismértékben eltér a [di] szótagban kiejtett [d]-étől, de sohasem éri el az azonos fonetikai helyzetben ejtett orosz [d'] lágyági fokát.

¹¹ Agyagási Klára hívta fel a figyelmemet egy 15/17. századi orosz orvosi könyv *мадьяна* szavára, amely a latin *vena mediana* 'középső könyökvéna' terminus cirill betűs átírásában szerepel (vö. Filin 1982).

Hasonlóképpen nehezen hihető, hogy a 19. századi kopalszki járásban¹² élt egy vagy több *Мадьяръ* nevű személy (lásd Adattár), akinek nevét a helybeli kazakok oly világosan ejtették [mad'ar]-nak, hogy az orosz összeíró (lejegyző) csakis ilyen formában írhatta le. Ugyanakkor és ugyanott voltak azonban még ketten, akiket *Мадіяръ* néven írtak össze. Miért? Hiszen a *Мадьяръ* alak teljesen szabályos és szokásos írott alakja az oroszban a *magyar* népnévnek. Ha az utóbbi két személy neve annak felelt volna meg, nyilván ugyanúgy is írták volna.

A fenti bekezdésekben azt bizonyítottuk, hogy török szavakban, nevekben a cirill *i* nem jelöl lágy-ságot. Ha pedig nem, akkor csakis valamiféle [i] magánhangzót jelölhet, anélkül hogy közben az előtte álló mássalhangzó lágy-ságára utalna. A krími tatár *Кудіяр* nevet például még ma is [qudiyar]-nak ejtik, ahogy erre Henryk Jankowski határozottan utal (Jankowski 2006: 887). További kazak példák: *Алдіяръ* (lásd Adattár), *Бахтіяръ* (Grodekov 1889: 173), *Бердіяръ* (i. m. 97), *Даніяръ* (i. m. 197; SODž 14), *Достіяръ* (Tillo 1873: 87), *Куніяръ* (Krasovskij 1868: I/349), *Мандіяръ* (SOK 182) ~ *Мендіяръ* (Levšin 1832: III/196) stb. Az ehhez hasonló esetekben az *i* előtti *d*, *t*, *n* mássalhangzó sohasem lágy.

Véleményünk szerint a *Мадіяръ* (= *Madi-yar*) alakváltozat az elsődleges és helyes névalak, míg a *Мадьяръ* (átbetűzve: *mad'-yar*) annak másodlagos alakváltozata, amelyet feltehetően [i] hanggal ejtettek ki, ezért pontos átírása: *madⁱ-yar*.

A vizsgált nevek *-di(y)-* ~ *-đi(y)-* szótagjának [i] ~ [i] magánhangzóját, esetenként [iy] ~ [iŷ] kettőshangzóját, az arab ábécé ی, illetve ي betűi jelölik, amelyeknek a törökben szokásos hangértéke: [i], [i], [y] vagy [i]. Ahmet Bajtursunov (1873–1937) 1912-ben, amikor az új (reformált) kazak-arab ábécét összeállította, határozottan elkülönítette e két betű kazak nyelvi használatát. Szándéka szerint a ی jelölte a palatális [i] és veláris [i] (rövid) magánhangzókat (cirill: *ы* ~ *i*), a ي betű pedig az [iy] ~ [iŷ] ([iŷ] ~ [iŷ]) diftongusokat (cirill: *у* ~ *уи*; Mahmudov 1954: 521) és nyilvánvalóan a szó belseji [y] mássalhangzót.

Ennek a helyesírási elvnek a többé-kevésbé következetes megvalósulását látjuk az ún. omszki magyar kipcak sezsere neveiben (Benkő–Khinayat 2007: 132–146; Benkő 2008: I–XV). Ezért a leszármazási tábla összeállítása, illetve első lejegyzése csakis 1912 utánra tehető.

A fentiek alapján a tanulmány tárgyát képező *مادیار* ~ *мадияр* (Benkő–Khinayat 2007: 59, 87; Benkő 2008: 32) és *مادییار* névváltozatot (Benkő 2008: 123, III. tábla) – figyelembe véve a cirill betűs alakokat is – nagy valószínűséggel a következőképpen írhatjuk át, illetve olvashatjuk: *madīyār* ~ *madīyār*. Az arab betűs *مادییار* változatnak (Benkő 2008: 1, 113, 118, VIII. és XIII. tábla) a *d*-je után *i* következik, ami Bajtursunov ábécéje szerint egyértelművé teszi a teljes értékű [i] magánhangzóval való [di] olvasatot, s egyben kizárja a [d']-s olvasatot.

A mai kazak ábécében az [iy] ~ [iŷ] ([iŷ] ~ [iŷ]) diftongus, valamint az idegen (arab,

¹² Katonai körzet a nyugat-szibériai szemipalatyinszki területen, a Balhastól keletre, a kínai határon. Kopalszk járásközpontot a kozákok alapították 1846-ban.

perzsa, orosz) eredetű szavak [i] és [i̯] hangjainak a jelölésére az *u* betűt használják. Ennek megfelelően a *мадиар* név olvasata *madijar* (tagolva: *madij-ar*, morfémák szerint: *madi-yar*), a *мадиар* változaté pedig *mediyyar* (elemeire tagolva: *madiy-yar*). A kérdéses névvel tökéletesen azonos hangtani szerkezetű neveket vizsgálva azonos eredményre jutunk: az *алдиар* név olvasata *aldiy-yar*, a *құдиар* névé *qūdiy-yar*. További példáink a fentiek igazolására: *достуар* (olv. *dostiy-yar*), *мадиар* (olv. *mādiy-yar*), *молдиар* (olv. *moldiy-yar*).

Csak **erős orosz nyelvi hatásra** lehetne e nevek olvasata, pontosabban eredeti hangzása **ald'iyar*, **mad'iyar*, **qūd'iyar* ~ **hūd'iyar*, **dost'iyar*, **mold'iyar*. Az orosz hangalak (vagyis kiejtés) azonban a vizsgált nevek etimológiáját lényegében nem befolyásolja.

2. A *-yar* ~ *-yār* (~ *-yār*) névkomponens jelentése és eredete

Nézzük meg ezek után, hogyan magyarázható a kérdéses nevek közös eleme, a rímélést és a hasonlóságot leginkább biztosító *-yar*. Török tulajdonnevek összevőjéről lévén szó, lapozzuk fel először az Onomasticon Turcicumot (Rásonyi–Baski 2007) a *Yar* címszónál, ahol meg is találjuk. Az ujjur *Yar-oyl'tól* a nogaj *Yar-boldiūg* több ilyen kezdetű személynevet is találunk, például: *Yar-baba*, *Yar-bek*, *Yar-molla*, *Yar-oyli*, *Yar-bol*, *Yar-boldi* stb. Ha pedig a nevek vége alapján is kereshetünk az adatbázisban,¹³ akkor még nagyobb számú *-yar* végű névre bukkanunk, olyanokra, mint például: *Abiz-yar*, *Bahti-yar*, *Berdi-yar*, *Dāwlāt-yar*, *Hojam-yar*, *Keldi-yar*, *Qutli-yar*, *Mendi-yar*, *Meḡli-yar*, *Saltan-yar* stb.¹⁴

A keresett komponens pedig nem más, mint a török nyelvekben legalább a 11. századtól kezdve *yar* ~ *yār* ~ *jar* ~ *žar* stb. változatban és 'barát(nő), társ, segítő, szertő' jelentésben használt perzsa *yār* szó. Vö. perzsa یار (*yār*) 'drug, priatelj, podrug; vozljublennyj; pomošćnik' (PRS), ebből az ujjur *yar* 'drug' (DTS), középkipcsak *yār* 'dost, sevgili, arkadaš' (KTS), azeri török, krími, kazáni tatár, oszmán-török *yar* 'die Geliebte, der Genosse, Gefährte, Freund' (Radloff 1893: III/101), karakalpak *yar* 'ljubimyj, vozljublennyj' (KkRS), egyéb török nyelvi adaptációira vö. kazáni tatár *jar* 'drug' (Ostroumov), baskír *yār* 'vozljublennyj, vozljublennaja' (Uraksin 1996), özbeg *yār* (ēp) 'vozljublennyj, milyj' (UzRS 145), taranci *yār* 'Gefährte, Helfer, Beistand' (Radloff 1893: III/101); karakalpak nyelvjárasi *jar* ~ *žar* 'ljubimyj, milyj' (Baskakov 1951: 338); kazak nyelvjárasi *jar* 'Hülfe, Beistand; Freund, Gefährte, Liebhaber' (Radloff 1893: IV/25); kazak *žar* (!) 'suprug, suprug; ženih, nevesta' (KzRS; Kenesbaev 1959–1961).

A *yār* szó névszóképzői funkcióban is használatos a perzsában. Ennek példáját látjuk a *bextyār* 'glücklich', *hōsyār* 'verständig', *dāmyār* 'Jäger', *šehryār* 'Herrscher'

¹³ Az általunk kifejlesztett és folyamatosan bővített Database of Turkic Proper Names (DTPN), jelenleg már 100 000-et meghaladó számú névadatot tartalmazó török tulajdonnévi adatbázis.

¹⁴ Rásonyi–Baski (2007) több mint 50 *-yar* komponenssel végződő személynevet hoz.

stb. szavakban (Horn 1893: 251).¹⁵ Az ily módon képzett szavak a perzsa férfinévek kedvelt elemeivé váltak,¹⁶ s mint ilyenek, a perzsából iszlám vallási és divatnévként széles körben elterjedtek a török világban is.

A *žar* ~ *jar* elemet tartalmazó nevek (pl. *Aman-žar*, *Däwlat-žar*¹⁷, *Esen-žar*, *Žar-bol* ~ *jar-bol*, *žar-boldi* ~ *jar-boldi*, *Žar-müqambet* ~ *Žar-mayanbet* ~ *jar-mambet*, *žar-murza*) tanulsága elsősorban az lehet, hogy ezek az összetett nevek azután keletkeztek a kazakban, hogy a szókezdő *y* → *ž* változás már lejátszódott a perzsa eredetű *yar* jövevénytípus elején.

3. Az *aldi-*, *ħudi-* és *madi-* névelem etimológiája

A *-yar* perzsa eredetű névelem jelentésének és funkciójának tisztázása után lássuk, miről vall az előtte álló *aldi-*, *ħudi-* és *madi-* komponens. Már első ránézésre a török nyelvek idegen elemeinek tűnnek. Erre utal mindhárom esetben a vegyes hangrend, amely ugyan „valódi” török szavakban is előfordulhat bizonyos fonetikai helyzetekben és bizonyos nyelvjárásokban, de általában nem jellemző a török nyelvekre. Különben pedig eredetileg török szavak nem kezdődtek *h* (*ħ* ~ *h*) és *m* mássalhangzóval.

Žanuzakov kazak névkutató megállapítása szerint a közép-ázsiai névkinccs az iszlám hatására a 10. századtól kezd feltöltődni arab-iráni elemekkel. Az Arany Horda írott forrásai az arab–perzsa nevek növekvő befolyását mutatják a 13–14. században, s ez a folyamat, főleg a déli területeken, felerősödik a 17–18. században (Žanuzakov 1982: 15; Ahmetzjanov 1991: 101–107).

Mindezek alapján teljes joggal tételeztük fel a vizsgált nevek, névelemek idegen, elsősorban arab–perzsa eredetét. Kutatásainkat és az anyaggyűjtést ebben az irányban folytattuk, s az eredmény, amelyet a jelen tanulmányban adunk közre, igazolta feltételezésünket.

3.1. *Aldi(y)-yar*

Főbb alakváltozatai: *Allah-yar*, *Alla-yar*, *Ala-yar*, *Alli-yar*, *Alda-yar*, *Aldi(y)-yar* (a további adatokat lásd az Adattárban).

¹⁵ Az Ezeregyéjszaka meséinek királyát például *Šahr-yarnak*, a ’város barátja’-nak (azaz királynak) nevezték (Ahmed 1999: 196).

¹⁶ Például: *Ađaryār* (اذريار), *Esfāndiyār* (اسفنديار), *Izādyār* (ايزديار), *Bāht(i)yār* (بختيار), *Bāhmānyār* (بحمنيار), *Hodāyār* (خدایار), *Dāstyār* (دستيار), *Ramyār* (رميار), *Šāhriyār* (شهريار), *Kamyār* (كميار), *Kuśyār* (كوشيار), *Mehriyār* (مهريار), *Māhyār* (مهيار) (PRS 2: 773–782). Lásd még Justi (1895: 145).

¹⁷ Tatár név a 16. század közepe tájáról. Akkoriban volt és ma is van *-yar* végű (*Däwlat-yar*) változata (Rásonyi–Baski 2007; Sattarov 1981).

Jelentése: 'Allah barátja, Allah segítője, kegyeltje; isten szolgája (= muzulmán)' (Satarov 1981: 32; Aydın 2002); 'felség' (az uralkodó megtisztelő titulusa megszólításakor).

Összetett személynév és titulus, amely az idők folyamán a törzsi-nemzetségi előjárók nevéként a nemzetségevek között is megjelent. A *-yar* elemet 1.1. és 2. alatt már részletesen ismertettük. A név első fele is könnyen értelmezhető a következő szótári adatok alapján: közép-kipcsak *Allāh* 'Allah, Tanrı [= Allah, isten]' (KTS), oszmán-török, türkmén *allah* 'Gott' (Radloff 1893: I/398), kazak, kazáni és krími tatár *alla* 'Gott, Allah' (Radloff 1893: I/397), karakalpak *alla* 'allah, bog' (KkRS 772), kazak, kirgiz *alda* 'Gott, Allah' (Radloff 1893: I/412), kirgiz *alda* 'allah' (Judahin), végső fokon mindegyik az azonos jelentésű arab *ٱللَّاه* (*allāh*) szóból származik. Az *alda* > *aldi* változás okát lásd alább.

Általában *Allah*, *Ḥuday*, *Tājri* (isten) nevének használata önmagában nem, csakis egyéb névkomponensekkel együtt volt megengedett (Sadyhov 1984: 214). Ilyen név-elem volt a *-yar* 'barát' mellett a *-qul* 'szolga, rab', *-quli* 'szolgája, rabja', *-bay* 'úr, gazda', *-bek* '(nemes) úr', *-bende* ~ *-mendi* 'fegyverhordó, (rab)szolga' stb. (e másodlagos komponensek szerény gyűjteményét tartalmazza Rásonyi–Baski 2007: LXIII–LXXIV).

Az itt vizsgált névváltozatok mindegyike végső soron az arab eredetű *Allah* és az iráni (perzsa) eredetű *yar* szavak összetételére vezethető vissza. Az uralkodóknak kijáró megtisztelő titulus is ugyanezekből a szavakból származik. Vö. kazak *aldiyar* 'Ehrentitel eines Fürsten (Sultans)' (Radloff 1893: I/419), kazak *aldiyar* 'Han sultanlardin tituli [= kánok, szultánok méltóságneve]' (Kenjesbaev 1959–1961), kirgiz *aldayar* 'početnyj titul hana, vladyki, monarha' (Judahin 1965).

A szótári adatok és a nevek vizsgálata alapján a következő hangváltozások valószínűsíthetők:

1. Az eredeti arab *allāh* szó hosszú magánhangzója lerövidült, a szóvégi *h* pedig az általános tendenciának megfelelően egyes török nyelvekben lekopott, míg másokban megmaradt: *allāh* > *allah* (oszmán-török, türkmén, közép-kipcsak, karacsáj-balkár) ~ *alla* (kazak, tatár, karakalpak); például: *Allah-yar* ~ *Alla-yar*.

2. Az *-ll-* elhasonulása következtében keletkezett az *alda* változat; például: *Alla-yar* ~ *Alda-yar*, *Allah-bergän* ~ *Alla-bergen* ~ *Alda-bergen*, *Alla-nazar* ~ *Alda-nazar* (használt példák tucatjait lásd Rásonyi–Baski 2007).

3. A szóvégi *a* a rákövetkező *y* hatására sporadikusan *i* ~ *i*-re változik,¹⁸ tehát *alla* + *yar* > *alli-yar*, *alda* + *yar* > *aldi-yar* ~ *aldi-yar*; például: *Alla-yar* ~ *Alli-yar*, *alda-yar* ~ *aldi-yar* ~ *aldi-yar*. Egyébként pedig a kazak dialektusok viszonylatában az *a* ~ *i* váltakozás mindkét irányban (*a* > *i*, *i* > *a*) előfordul (a példákat lásd Amanžolov 1959: 184, 237, 296–297). Több török nyelvjárásban a veláris *i*-ből a szomszédos *y* hatására palatális *i* lesz, így az *aldi(y)-yar* > *aldi(y)-yar* változás teljesen szabályos.

A kirgiz, kazak *alda-yar* ~ *aldi-yar* stb. személynévi eredetű nemzetségnév (lásd Adattár) eredetileg szintén méltóságnév volt, amelyet kánok és főrangúak tiszteltet teljes megszólítására használtak, de más török népeknél is meglehetősen elterjedt (a kirgiz nemzetségnévre vö. Karataev 2003). A társadalmi változásokkal együtt a hozzá

¹⁸ A törökországi török és a tatár igeragozásban például az *a+y* > *iŷ* ~ *e+y* > *iŷ* változás szinte szabályos.

hasonló méltóságnevek, mint például *-bay* 'örzsfő', *-bek* 'főúr', *-murza* 'az emír fia, az uralkodó dinasztia tagja', *-tarhan* 'uralkodói titulus; adófizetési kötelezettségtől mentes szabad ember' stb. eljutottak az alsóbb néposztályokig, és ott hagyományos személynevekké vagy azok részévé váltak (Sadyhov 1984: 214).

A vizsgált név javasolt etimológiáját támasztja alá az a tény, hogy az „istenes” nevek számos változatát tudjuk kimutatni a török nyelvekből, például: *Allah-birdi*, *Alla-berdi*, *Alda-berdi*, *Aldi-berdi* 'Allah-adta'; *Alla-bay* ~ *Aldi-bay* 'Allah-úr'; *Allah-yar* ~ *Alla-yar* ~ *Aldi-yar* 'Allah-barát(ja)'; *Aldi-berdi* ~ *Huday-berdi*, *Allah-bergen* ~ *Alla-bergen* ~ *Alda-bergen* ~ *Huday-bergen* 'Allah (isten) adta'; *Aldi-bek* ~ *Huday-bek* 'Allah (isten) úr'; *Aldi-yar* ~ *Huda-yar* 'Allah (isten) barát(ja)'. Amint pedig az alább következő bekezdésekben látni fogjuk, így ugyanaz a jelentése, mint *Hudi-yarnak*, és azonos fogalomkörbe tartozik a *Madi-yar* névvel is.

3.2. *Hudi(y)-yar*

Főbb alakváltozatai: *Huday-yar* (~*Hoday-yar*), *Huda-yar* (~*Hoda-yar*), *Quda-yar* (~*Qoda-yar*), *qudi-yar* ~ *qūdiy-yar*, *hūdi-yar* (a többi idetartozó név az Adattárban található).

Jelentése: 'isten (Allah) barátja' (Sattarov 1981: 202; Mirzäjev 1986: 239); 'Allah (isten) segítője [= muzulmán]' (Ayдын 2002: *Xudayar* a.).

Összetett személy- és nemzetségnév, amelynek **mindkét komponense perzsa eredetű**. Az összetétel *-yar* elemét 1.1. és 2. alatt tárgyaltuk. A név másik összetevőjének eredeti alakját és jelentését a következő szótári adatok segítségével határozhatjuk meg: toboli tatár *huday*, *hudā* 'Gott' (Radloff 1893: II/1735–1736), altaji török, kazak, kirgiz *quday* 'Gott' (Radloff 1893: II/998), özbeg *hudā* [*hudo* / خدا] 'bog, vladyka' (UzRS), uygur *huda* 'bog' (UjgRS); oszmán-török *hūda* 'Gott' (Radloff 1893: II/1738) < p. *hoday* ~ *huday* (خداي), *hoda* ~ *huda* (خدا) '(Self-existent) God' (Johnson 1852).

A török nyelvi adatok a klasszikus perzsa *huda(y)* szó átvételére utalnak. A jelenlegi tatár névváltozatok *o*-ja (pl. a *Hoda[y]-yarban*) későbbi, másodlagos fejlemény. A szókezdő arab–perzsa *h* egyes török nyelvekben (azeri, oszmán-török, özbeg stb.) megmaradt, míg másokban (pl. kazak, karakalpak, kirgiz, egyes kazáni tatár nyelvjárások stb.) *q*-vá változott. Ezeket a *q*-s adatokat később az orosz forrásokban ismét – tulajdonképpen az eredeti mássalhangzóhoz közel álló – szókezdő *x* (*h*)-val látjuk viszont: a folyamat tehát *huday* → *qūday* → *huday* (Хыдау), további példák az Adattárban. A mai kazak (személy)nevek orosz átvétele során ugyancsak a *q* > *h* hangváltozási tendencia érvényesül (pl. arab *Haydar* → kazak *Қайдап* → orosz *Хайдап*, arab *Husayn* → kazak *Құсайын* ~ *Хұсайын* → orosz *Хусайн*). Egyes esetekben már a kazak adatokban *q* ~ *h* váltakozás figyelhető meg,¹⁹ például: *Хұсайын* ~ *Құсайын*,

¹⁹ Az arab *h* (*kha*) hang eltér az orosz *h* (*x*)-tól, de egyik sincs meg a kazakban ezért *q*-val helyettesítik, viszont néhány szóban és személynévben (!) megőrződött a *h* hang is (pl. *диқан* ~ *духан*) (Wäliev–Aldaševa 1988: 102).

Худай-бергенъ ~ Кудайбергенъ, Худай-менде ~ Кудай-менде, худайкул ~ қудайқұл. Gyanítjuk, hogy e váltakozások nagy része nem eredeti kazak nyelvi, hanem csupán az eltérő orosz adaptáció eredményeként keletkezett. A *h* az oroszban nem létező kazak *q* helyettesítése a hozzá közel álló mássalhangzóval, tehát egyszerű hanghelyettesítés. Ezért a *h* kezdetű neveket nem tartjuk eredeti kazak névváltozatoknak. Feltevésünket igazolja az a tény, hogy a Tynyšpaev által közölt *x* (*h*)-val kezdődő nemzetségnevek a hiteles kazak forrásokban (Beysenbayüli 1994; Baiševa 1991; stb.) rendre szókezdő *q* (*q*)-val fordulnak elő, például: *Ходжа/Қожа, Худайке/Құдайке, Худайкул/Құдайқұл* és végül természetesen *Худыяр/Құдияр*.

Feltűnő, hogy a kazakból nincs *Ḥuda(y)-yar ~ Qūda(y)-yar* nevünk, jöllehet a *Ḥuda(y) ~ Qūda* – mint fentebb láttuk – más névösszetételekben gyakran szerepel. Ráadásul a kazakban és csak a kazakban van meg a *Qūdi-yar*, és az orosz közvetítést vagy más (török) nyelvből való átvételt valószínűsítő *Ḥudi-yar* változat (vö. kurd *ḫudî* – Justi 1895: 104). Az Adattárban szereplő *Qūdi-yar* személynév feltehetően a *Qūdi-yar* nemzetségnévből származik, s így tulajdonképpen „visszakölcsönzés”, hiszen a nemzetségnév maga is személynévi eredetű. A „népi” leszármazási táblák élén és a legendákban felbukkanó *Ḥudi-yar* változatok nagy valószínűséggel orosz forráson keresztül kerültek vissza a folklórba, s ma már mindenki eredetinek véli őket. Az is lehetséges, hogy más török népektől (pl. az özbekektől) kerültek ilyen nevű személyek és/vagy nemzetségek a kazakokhoz. Másrészt egy-egy uralkodó vagy híres személy neve névdivatot teremthetett kisebb-nagyobb etnikai csoportokban.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy egyáltalán milyen etimológiai kapcsolat van a *Qūda(y)-yar* és a *Qūdi-yar* között. Hogyan lehetséges, hogy a kazakban a *Qūda-yar* és változatai nem, de a *Qūdi-yar* és változatai (*Ḥudi-yar*) előfordulnak? A következőkben áttekintünk több lehetőséget, természetesen annak tudatában, hogy a legjobb magyarázat nem feltétlenül közöttük van.

Kézenfekvő először azokra a hangváltozásokra gondolni, amelyekhez az *Aldi(y)-yar* magyarázatakor folyamodtunk (lásd 3.1.). Hangtani szempontból a helyzet teljesen azonos: ott az *Alda-yar > Aldi(y)-yar*, itt a *Qūda-yar > Qūdi(y)-yar (~ Ḥūdi[y]-yar)* hangváltozás okát kellett megfejtetni. Az idézett helyen ezt a *-y-* hatásának vagy a nyelvjárási *a > i* változásnak tulajdonítottuk. Az *Alda-yar ~ Aldi-yar* esetében nagy segítséget jelentett az, hogy mindkét változat rendelkezésünkre állt közszóként (méltságnévként) is. A *Qūdi-yar* és feltételezett eredetije a *Qūda-yar* sajnos, nincs regisztrálva közszóként. Ennek ellenére itt is lehetséges a szóvégi *a > i ~ i* változás a rákövetkező *y* hatására.

Némi segítséget nyújthatnak azok a török népeknél (is) használatos nevek, amelyek feltehetően hasonló hangfejlődésen estek át, mint az általunk a jelen tanulmányban vizsgált nevek. Ilyenek a különböző értelmű és döntően **arab** vagy **perzsa eredetű** *-yar ~ -iyar* (< *-i[y]-yar*) végződésű nevek, amelyeknek kialakulását a következőképp gondoljuk: *Allahiyar ~ Allahiyar* (< arab *Allah* + *-i[y]-yar*), *Aḥmetiyar ~ Äḥmādi-yar* (< arab *Aḥmad* + *-i[y]-yar*) 'Ahmed barátja', *Baqtiyar* (< perzsa *Bāḥt[i]yar* < perzsa

Bäht 'szerencse' + *-i[y]-yar*), *Däwletiyar*²⁰ (< perzsa *Dowlätiyar* < *Dowlät* 'szerencse, gazdagság' + *-i[y]-yar* < arab *Dawlat*), *Dästyär* 'segítő, oltalmazó' (< *däst* 'kéz' + *-i[y]-yar*), *Dostiyar* (< perzsa *Dustiyar?* < *Dust* 'barát' + *-i[y]-yar*), *Ismadiyar* (< arab *Ismat* 'egyszerűség, szerénység' + *-i[y]-yar*), *Izädüyär* (< perzsa *یزاد izäd* 'isten' + *-yar*)²¹ 'isten barátja', *Qüniyar* (< kzk. *qün* 'pénzbüntetés, bírság [gyilkosságért, megnyomorításért]'²² + *-i[y]-yar*); *Mamadiyar* (< *Mamat*²³ + *-i[y]-yar* < **Mahamat* + *-i[y]-yar* < arab *Muhammad* + *-i[y]-yar*), *Mämbetiyar* (< *Mämbet-i[y]-yar* < ... < arab *Muhammad*), *Möhämädüyär* (< *möhämäd* < arab *Muhammad* + *-i[y]-yar*), *Moldiyar* (< *molda!* 'mollah' < arab *Mulla[h]* + *-i[y]-yar*), *Mehriyär* (< *mehr* 'az iráni napév 7. hónapja' + *-i[y]-yar*), *Mähyär* (< *mäh* 'hold' + *-i[y]-yar*), *Sovetiyar* (< orosz *sovet* 'szovjet; táncs' + *-i[y]-yar*), *Šähriyär* 'uralkodó, király' (< *šähr* 'ország' + *-i[y]-yar*).²⁴

Ebbe a sorozatba kiválóan beleillik a legendás három testvér *Aldi-yar*, *Ḥudi-yar* és *Madi-yar* neve is: *Aldi-yar* (< *Alda* < arab *Allah* + *-i[y]-yar*), *Ḥudi-yar* (< *Ḥuda-yar* < perzsa *Ḥodāyār* < *Ḥodā* 'isten' + *[-i]-yar*), *Madi-yar* ~ *Mädi-yar* (< arab *Muhammad* + *-i[y]-yar*) 'Mohamed próféta barátja, követője'. Mindhárom név azonos szemantikai eleme 'az igaz hit követője, hithű muszlim' elvont jelentés.

A felsorolt nevek jelentős része, mint láttuk, perzsa eredetű vagy perzsa közvetítésű arab név, amelynek záróeleme a jól ismert perzsa *-yār* 'barát, társ' szó, amely gyakori eleme (sőt képzője!) a perzsa férfinévnek (részletesebben lásd 2.). Az idézett példák jól mutatják, hogy a mássalhangzóra végződő eredeti szótőhöz többnyire az *i(y)* kötőhangzóval kapcsolódik a *-yar* elem (pl. *Allah-i-yar*, *Aḥmet-i-yar*, *Dowlät-i-yar*, *Ismad-i-yar*, *Mämbet-i-yar* stb.). Másfelől van a törökben arra is példa, hogy az összetételben nincs *i* kötőhangzó, például: *Mämbet-yar* (< arab *Muhammad* + *-yar*), *Däwlät-yar* (< perzsa *Dowlätiyar* < *Dowlät* < arab *Dawlat* 'szerencse, gazdagság' + *-yar*).

Bonyolítja a helyzetet az a tény, hogy az *i* ~ *ī* magánhangzó a törökben megjelenik a *-yar* elem előtt egyes magánhangzóra végződő nevek esetében is, például: a *moldiyar* (< *molda!*), *Aldi-yar* (< *Alda*) és *Ḥudi-yar* (< *Ḥuda*) nevekben. Ebben a fonetikai helyzetben természetesen nem kötőhangzóval állunk szemben, hanem egy magánhangzó-változás eredményeképp keletkezett *i* ~ *ī* hanggal (lásd 3.1. alatt).

A *Qūda-yar* (~*Ḥuday-yar* ~ *Ḥuda-yar*) névváltozatról csak annyit, hogy az

²⁰ E 20. századi karakalpak személynévnek volt már elődje *Däwlät-yar* változatban a 16. század végi litvániai tatárok és a 18. századi özbekiek között (Rásonyi–Baski 2007).

²¹ PRS II/775. Köszönet Dobrovits Mihálynak, aki felhívta figyelmünket a perzsa-tádzsik *izad* (ل) 'isten' szóra. Így az *Izäd yār* 'isten barátja' név a lehető legjobban illik bele az *Aldi-yar*, *Ḥudi-yar* *Tejri-yar*-féle azonos jelentésű nevek sorába. Magunk korábbi magyarázatunkban tévesen az arab 'izzat' 'tisztület, hírnév, dicsőség' jelentésű szót vettük alapul.

²² Kazak қүн (*qün*) 'пеня за убийство, за увечье' (KzRS).

²³ Számos régi és modern tatár *Mamat* adathoz lásd Rásonyi–Baski 2007. Vö. még kirgiz *Mamat*, kirgiz nyelvjárási *Māmat*, *Māmet*, *Mēmet*, *Mamed* stb. (Žaparov 1989: 50).

²⁴ Az idézett nevek jórészt megtalálhatók Rásonyi–Baski 2007-ben. Jelentésük a *-yar* komponens ismeretében viszonylag könnyen meghatározható, ezért csak a kevésbé átlátható esetekben adunk meg értelmezést. A perzsa nevek forrása: PRS II/773–782.

nyilvánvalóan a ma létező perzsa *Hodā(y)-yār* (خدایار) személynév (PRS II/777) klaszszikus perzsa *Hudā(y)-yār* előzményére vezethető vissza. Ugyanaz a jelentése, mint az *Aldi-yar* és *Tāhri-yar* neveknek: 'Allah (isten) barátja'. Közeli analógiájaként a *quday-qul* 'isten szolgája (rabja)', *quday-mende* 'isten szolgája' stb. személynévi eredetű nemzetségneveket említhetjük. Egyébként a harmadik fiútestvér neve, a *Madi-yar* is – amint alább látni fogjuk – közvetve istennel és az iszlám vallással van kapcsolatban.

3.3. *Madi-yar*

Alakváltozatai: *Madi(y)-yar*, *Madi-yar*, *Müdi(y)-yar* (a további adatokat lásd az Adattárban).

Jelentése: 'Mohamed barátja; Mohamed próféta követője [= muszlim]'.
 Összetett személynév, amelynek *-yar* elemét 1.1. és 2. alatt részletesen ismertettük.

A név első fele a rendelkezésre álló névváltozatok alapján idegen, végső soron arab eredetű. A számunkra elfogadható etimológiát több irányból, több felvetést részben elfogadva vagy elvetve közelítettük meg. A továbbiakban ezeket a lépéseket vesszük sorra.

3.3.1. A korábbi *madi(y)-yar* – magyar azonosítási kísérletek

A *madi-yar* nemzetségnév magyarázatát illetően a legtöbb kutató ez ideig csupán egy-egy, többnyire megalapozatlan ötlet megfogalmazásáig jutott el. Török nyelvészeti képzettség és névtani jártasság híján egyesek a hangzásbeli hasonlóság alapján a teljes *madi-yar* (~ *mad-yar*) – magyar névazonosságot fogadták el, s azt evidenciának tekintve semmilyen további problémafelvetésnek és magyarázatnak nem látták szükségét.

Tóth Tibor antropológus az 1960-as évek második felében a *madiar* nemzetségnevet vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az a *mad* és az *iar* elemekből tevődik össze, ami iráni párhuzamot valószínűsít, s ebből messzemenő következtetést vont le a magyar nyelv iráni eredetére vonatkozóan (Benkő–Khinayat 2004: 9). Ha Tóth Tibor annak idején valóban a magyar népet hallotta Kazahsztánban, akkor hogyan juthatott eszébe azt *mad* és *iar* összetevőkre bontani? Úgy tűnik, közvetve éppen ő bizonyítja a szóban forgó név *madiar* ~ *madijar* hangzását. Beszámolóiból ugyanis nem derül ki egyértelműen, hogy a helyszínen ő a kérdéses „csoport” nevét milyen hangalakban hallotta. Először arról ír, hogy Alma-Atában és a helyszínen is megerősítették őt abban, hogy „ez esetben nem *madzsarokról*, hanem *magyarokról* van szó”, a folytatás azonban nem egyértelmű: „A Szárükopa-Khonraülö partmenti övezetének magyar [!] telephelyein a helyiek szintén magyar (*madiar*)-nak [!] nevezték magukat” (Tóth 1966b: 297). Hasonlóan ellentmondásosak a beszámolóiban előforduló, a 2. lapalji jegyzetben már idézett részletek is.

Róna-Tas András legújabb magyar őstörténeti összefoglalásában szintén nem tartja lehetetlennek, hogy a *Madjar* és *Madijar* nemzetség- és családnév a délkelet felé költöző volgai magyarok emlékét őrzi (Róna-Tas 2007: 36). Kár, hogy a szerző nem fejti ki

részletesebben, mire alapozza ezt a feltevését. Ugyanis a kérdéssel alaposan foglalkozó szakirodalomban ezzel szemben az a vélemény fogalmazódott meg, hogy „a volgai magyarság a volgai bolgár birodalom bukása, 1236 után szétszóródott és nyugatra menekült”, s ezt a *možar* elemű helynevek izoglosszája is alátámasztja (Vásáry 2008: 41, 49 stb.).²⁵

Olžobaj Karataev kirgiz történész etnonimasztórájának *madi-yar* (мадияр) névcikkében evidenciaként utal a *magyar* – *madi-yar* névazonosságra, de hogy valami még sincs teljesen rendben az egyeztetés körül, az nyilvánvalóan feltűnt Karataevnek is, mivel a névcikket a következő megjegyzéssel zárja: „A közép-ázsiai törökök a magyarokat (*vengreket*) »madzsar«-nak is nevezték” (Karataev 2003).²⁶

A továbbiak szempontjából is lényeges megjegyeznünk, hogy valójában nem „»madzsar«-nak is [!] nevezték” a magyarokat – ahogyan Karataev fogalmaz –, hanem eredetileg csak annak nevezték őket, amíg nem vették át az orosz *венгр* szót, vagy amíg **orosz közvetítéssel**²⁷ meg nem ismerték a magyarok önelnevezésének az oroszban meghonosodott kiejtését [maɖ'yar] és írásmódját: мадыяр.²⁸

Mint ismeretes, a mongol hódítás és azon belül a magyarországi tatárjárás eseményeit elbeszélő, 13. század elején keletkezett mongol és perzsa nyelvű források a magyarokat egyöntetűen *maĵarnak* nevezik. A mongol kori (13–14. századi) forrá-

²⁵ Róna-Tas András (1997: 231) a volgai magyarság nyugatra került – feltehető – diaszpóráit térképen is ábrázolja.

²⁶ Kirgiz nyelven: Орто Азиялык түрктөр мадыярларды (венгрлерди) „мажар” деп да аташкан. Hogy egyértelmű legyen, Karataev itt megadja a magyar népvét az orosz *венгр* szóval is! A fordításban a *madzsar* etnonima *dzs*-vel való átírását a kirgiz ж [j] hangértéke indokolja.

²⁷ Az orosz befolyással összefüggésben emlékeztetnünk kell arra, hogy a 16. századtól kezdve az oroszok lettek az északkeleti kazak törzsek szomszédai, ami nagy jelentőséggel bírt e törzsek gazdasági, kulturális, sőt nyelvi fejlődésében. S. Amanžolov kazak történész hangsúlyozza, hogy a kazakok érintkezése az orosz lakossággal az Irtis, Isim és részben a Tobol mentén, illetve az egész Altajban és más északkeleti országrészekben belül sokkal erősebb és közvetlenebb volt, mint nyugaton és délen. A kazakok és oroszok között a 18. századtól kezdődően kialakuló politikai és gazdasági kapcsolatok eredményeképpen sok orosz szó került a kazak nyelvbe, de különösen az északkeleti dialektus szókincsébe (Amanžolov 1959: 169–170, 180). Az orosz művelt köznyelvben éppen e századtól vált szélesebb körben ismertté a *мадыяр* népnév, amely tehát a művelt kazakság nyelvbe aligha kerülhetett a 17. századnál korábban. Jellemző, hogy Č. Č. Valihanov (1835–1865; történész, etnográfus, a kazak értelmiség kiemelkedő alakja) a kazak sztyeppe régi népeit felsorolva, a magyarokat a *мадыяр* szóval jelöli (Valihanov 1964: III/32). Az orosz térhódítás mértékét jellemzi az a tény, hogy 1989-ben Kazahsztán lakosságának 35%-a orosz, 46%-a pedig kazak volt. (Mára az utóbbiak aránya már meghaladta az 50%-ot.) Ráadásul a kazakok mintegy 10%-a ma sem tud kazakul, ugyanakkor 50%-uk jól beszél oroszul (is). Talán ezek a tények kellő mértékben indokolják az erős orosz nyelvi befolyás feltételezését.

²⁸ A *magyar* (мадыяр) nemzetnév az oroszban viszonylag későn, a közép-orosz korban (17. század) a magyarból való közvetlen kölcsönzés (Vasmer 1955: 87) vagy német közvetítés (Preobraženskij 1959: 501) eredményeként jelent meg, és sokáig csak a művelt rétegek ismerték, a népnyelvben nem volt használatos (vö. még SISOVRJaz 487). A *мадыяр* népnévnek az orosz irodalmi nyelvben való tömeges elterjedése csak a 18. századtól kezdve mutatható ki. Az orosz nyelvjárási szótár címszavai között még ma sem találjuk.

sok *maĵar* adatainak egy részét biztosan a Duna–Tisza menti magyar népre és földre lehet vonatkoztatni (Ligeti 1964: 74, 77).²⁹

A szóban forgó *maĵar* népnév nyilvánvalóan egy *magyar* alakra megy vissza, azonban ez esetben a **közvetlen átvétel lehetőségét** ki kell zárunk. Ligeti Lajos (1964: 76), abból a feltételezésből kiindulva, hogy a mongolok számára nyugati hódításaik során a perzsa mellett a török, azon belül is a **kun (kipcsak)** volt a nyelvi érintkezés eszköze, lehetségesnek tartja a kun közvetítéssel való *magyar* > *maĵar* átvételt. A 9–10. századi arab–perzsa források, valamint azok későbbi másolatai a magyar nép nevét *mĵyrija* (i. h.), illetve *al-maĵyiriya* (Gulya 1997: 86) alakban őrizték meg. Ami mindeképpen közös a régebbi és újabb arab–perzsa–mongol adatokban, az az ősmagyar szó belseji (ugor [ńs] > [jʃ] és az ómagyar kori [dʰ] megjelenése [j] affrikátával (vö. az arab betűs ماجار és مجر adatokkal).³⁰

Hogy az eurázsiai sztyeppen kit és miért neveztek *magyarnak* (persze nem pontosan így, hanem nyelvenként eltérő változatban), annak számos oka lehet. Ezeknek csak egyike a korabeli névdivat, amelynek előidézői általában a történelem ismert szereplői: uralkodók, hadvezérek és hős vitézek. Természetes, hogy a tatárjárás következtében a *magyar* népnév *Maĵar* formában személynévként is megjelent. Nevezetes volt például a mongol *Maĵar* (Маджар): Toġtai(-beki) fia (RaD I/1: 116; I/2: 153, 177), valamint Dzsocsi négy dédunokája is ezt a nevet viselte (RaD I/2: 74, 75, 77, 76). Nem lehetetlen, hogy a volgai, bulgáriai és magyarországi győzedelmes hadjárat emlékére vált divatnévvé Dzsocsi uluszában, az Arany Hordában és annak utódállamaiban; vö. például 1311: Iszmail, *Madzsar* Radzsab fia, volgai (bolgár/magyar?), Csisztopol (Róna-Tas 2007: 36); mongol *Maĵartai* (-tai képzővel) ’magyar népből, törzsből származó, *Maĵaqan* (a **Maĵar* név -*qan* kicsinyítő képzős alakja – Ligeti 1964: 80–81; Róna-Tas 2007: 36); 1332: *Maĵar* (ماجار), mameluk-kipcsak emír (Roemer 1960: 369); 1388: *Maĵar* (al-*Maĵari*), Bireh mameluk-kipcsak kormányzója, aki részt vett a Berkuk elleni lázadásban (Makrizī idézi Weil 1860: I/546).

Vámbéry, a Berezin által kiadott Sejbaniádából 15. századi események kapcsán, közli a Madzsar nemzetségből származó Sejkh Murid³¹ nevét, majd lábjegyzetben a következő megjegyzést teszi: „Nevezetes, hogy itt *Madzsar*, a magyaroknak törökös neve [!], nemzetségnév gyanánt szerepel” (Vámbéry 2006: 379, 401).³² Nagyon lé-

²⁹ Nyitrai István (1997: 105) szerint a perzsa források alapján a *maĵġari* (~ *maĵġar*), a 12–13. századi mongol források alapján pedig a *māĵār* alak tételezhető fel.

³⁰ Nyitrai (1997: 110) megállapítja, hogy az ismert régi arab–perzsa adatok átírása hiteltelen, belőlük a *magyar* népnév korabeli kiejtésére nem lehet következtetni, s így arra etimológiát sem lehet alapozni.

³¹ Más forrásban *Šayh Mazid-bahadur* néven szerepel, vö. Tavarih-i guzida-ji nusrat-name (MIKH; Akramov 1967: 276, 325).

³² Valihanov (1964: I/554) az özbegek ősei között szintén említ egy *madzsar* (маджар) nevű nemzetséget. Különös, hogy S. A. Tokarev (1958: 345) egy finnugor (!) *madzsar* nevű törzset említ az özbegek között. Tokarev forrása Hanykov 1843-as listája, amelyben azonban nemcsak özbegek törzsek szerepelnek.

nyeges a továbbiak szempontjából, hogy Vámbéry nem özbegek közé keveredett magyarokról beszél, hanem csupán arról a szerinte „nevezetes” dologról, hogy az idézett helyen a **magyarok törökök által használt neve**, a *madzsar* nemzetségnévként él.

A mai kazak nyelvben a *maĵar* helyett a *mažar*³³ alak az ismert, amely ott teljesen szabályos forma, ugyanis a kazakban minden /j/ fonémából /ž/ lett, például a 19. században: *Mažar* (Можарь/Мажарь) (SOK 220, 304; SOV 12).³⁴

Elméletileg biztosan kizárható, hogy eredetileg a kérdéses *madiar* ~ *madjar* nemzetségnévet a Torgaj folyó mentén vagy bárhol Kazakisztánban ugyanúgy *magyarnak* ejtették, magyar *a*-val és *gy*-vel, mint a magyar Alföldön. Ez már csak azért sem volt lehetséges, mert a kazakban – akárcsak általában a török nyelvekben – nincs /d'/ fonéma. Egyébként a forrásadatok mindhárom vizsgált név esetében kizárják az eredeti [d']-s hangzás lehetőségét (lásd fentebb az *Aldi-yar* és *Hudi-yar* kapcsán e kérdésben felhozott érveket és az azonos betűkapcsolatot tartalmazó egyéb nevek szokásos kiejtését).

Ennek ellenére Babakumar Khinayat állítja, hogy „a »magyar« kiejtésű etnikai elnevezés [vagyis a *madjar* ~ *madijar* – B. I.] [...], talán már a kazak honfoglalás idején [a 15. században – B. I.] megjelent, és **nagyon elterjedt magyar kölcsönszó** a kazak nyelvben. Nem is kerülhetett volna kazak közegbe ez a szó másképp, mint kölcsönszóként, hiszen a török nyelvekben – és általában az eurázsiai nyelvekben – nincsen »gy« betű [hang! – B. I.]. Csak a magyarban. Azonban a »gy« hangot a kazak ember minden további nélkül ki tudja ejteni” (Benkő–Khinayat 2007: 85).³⁵ Ehhez a szerző még hozzáteszi, hogy nyugat-szibériai adatközlőitől saját fülével hallotta „a »magyar« szót mély »a« hanggal kiejtve” (i. m. 86).³⁶

Khinayat ugyanott így folytatja: „Az adott kölcsönszó [a *madjar* – B. I.] népnévként, törzsnévként, nemzetségnévként és személynévként is egyaránt »magyart« jelent kazak nyelven. A Kárpát-medencei magyarokat is így nevezik náluk. Ezt az etnikai elnevezést a kazakok a magyar néptörödékektől vehették át, amikor azok aszimilálódtak a különböző kazak törzsszövetségekbe” (i. m. 85).³⁷

³³ A „мажар (араб. مجري)” népnév a kazak enciklopédia szerint a magyar nép megnevezése az arab és perzsa nyelvben (QSĖ 374).

³⁴ Az orosz forrásadatokban itt-ott felbukkanó *дж* azonban arra utal, hogy egyes nyelvjárá-sokban, például az altaji nyelvjárásban megmaradhatott a korábbi [j] is, míg az uráli kazakban ennek [d'] felel meg.

³⁵ Ezt senki sem vitatja, hiszen csakis így lehetséges, hogy a kazakok is képesek megtanulni oroszul vagy akár magyarul. A /d'/ fonéma azonban ettől nem válik a kazak fonémarendszer részévé.

³⁶ Az eddigiekhez itt csak annyit tennénk hozzá, hogy mi pedig a „bösztröpusztai kurultaj”-on a *madijar* vendégektől a *mazsar* szót illabiális [ä]-val hallottuk.

³⁷ Ezeket az állításokat semmilyen szótári adattal sem tudták még alátámasztani. Benkő Mihály egy 1999. évi kiadású kazak értelmező szótárból idézi a *madiar*, *madijar* szó jelentését. (A szótár kazak nyelvű címe hibásan – „Kazak Timinin Sezdigi” formában – szerepel a kötetben. Pontosabb átírása: Qazaq tilinin sözdigi.) Eszerint az a *magyar* szó régies változata, a *mazsar* pedig a népnév Arany Horda korabeli alakja (Benkő 2003b: 130 – 1. lj.). Az 1959-ben megjelent értelmező szótárban (Kenjesbaev 1959–1961) egyik meghatározás sem található.

A fenti idézet – miként a forrásául szolgáló egész könyv – tele van pontatlan adatokkal és helytelen következtetésekkel. Itt van mindjárt a *magyar* „kölcsonszó”, amelyet „madjar”-nak vagy „madijar”-nak írnak (!), és a kazakból hiányzó [d'] hang kérdése. Khinayat magyarázatából az következik, hogy a *magyar* „kölcsonszó” annak ellenére „terjedt el” (!), hogy a kazakban nincs [d'] hang (illetve /d'/ fonéma)! Az átvevő nyelv ilyen esetekben azonban a hiányzó hangot általában egy hozzá hasonló vagy közel álló másik hanggal szokta helyettesíteni.³⁸ Az eredeti magyar [d'] hang átvételét és/vagy megtartását tehát ebben az esetben sem lehet feltételezni és bizonyítani, főleg annak tudatában, hogy a mongolkori források feltehetően mind a nyugati, mind a keleti magyarokat már *madzsar* néven tartották számon. Miért és mikor lett volna indokolt a *magyar* változat átvétele? Erre az ismételt átvételre mind a mai napig más török nyelvekben sem került sor. A törökországi törökök is *macar* [maʃar] néven ismernek bennünket, jóllehet tudják, hogy a mi önelnevezésünk a *magyar*.

Ismételten utalni kell arra, hogy a korabeli források alapján közvetlenül a keleti magyaroktól csakis a *madzsar* alak származhat, még hozzá vagy egyszerű átvétel vagy a szokásos hanghelyettesítés eredményeként. Az a tény, hogy az állítólagos *magyar* (valójában azonban *madijar*!) népnéven kívül semmilyen más (közvetlenül vagy akár közvetve átvett keleti) magyar eredetű szót nem mutattak ki ez ideig az érintett kazak nyelvjárások szókincséből, végképp megalapozatlanná teszi az egész *madijar* – *magyar* (név)azonosítást és a hipotézis lelkes műkedvelő hívei által ráépített *madijar*–magyar rokonságot, hacsak nincs rá más bizonyítékuk.

Olžobaj Karataev kirgiz történész a finnugor eredetű magyar törzsek és a kirgiz *madi-yar* nemzetség³⁹ etnikai kapcsolatát bizonyíthatónak véli, mondván, hogy erre utaló adatok a kirgiz leszármazási táblákban is találhatók. Milyen kár, hogy a konkrét adatokat nem közli.⁴⁰ Szerzőnk természetesen tisztában van azzal, hogy a magyarok önelnevezése a *magyar* (oroszul: ма́дьяр), s azzal is, hogy a *madi-yar* nemzetségnév magyarázható a *Muhammad-yar* személynévből, mégis közös nevezőre hozza a két etnikai

A orosz–kazak szótárban (Russko-kazahskij slovar'. Moskva, 1954) viszont megvan a венгр = венгр (!) és a ма́дьяр = ма́дьяр párosítás, amelynek utóbbi eleme nem azonos a tárgyalt kazak ма́дияр ~ ма́диар nemzetségnévvel. Az 1975. évi Kazak szovjet enciklopédia (QSÉ) 7. kötetének a megfelelő helyéről (374) sem az olvasható ki, amit Benkő állít. A ма́дьяр (= ma'd'jar) címszó után egyértelmű utalás történik arra, hogy a címszó a *vengr* 'magyar' nyelvi *magyar* szóból származik („венгр magyar”), s az a magyarok önelnevezése („венгрлердің өзіндік атауы. Қ. Венгрлер”). Amint láttuk, utalnak is a „Венгрлер” (Magyarok) címszóra, amelyet a „ма́дьяр тілі” (magyar nyelv), „қ. Венгр тілі” (lásd *Vengr* [Magyar] nyelv) utalás követ. Szó sincs tehát a kazak ма́дияр ~ ма́диар nemzetségnévről és annak 'magyar' jelentéséről.

³⁸ Csak tartós kétnyelvűség mellett fordulhat elő az, hogy a tömegesen beáramló idegen elemek meghonosítanak hiányzó fonéma(ka)t (fonémavariánsokat) a befogadó nyelvben. Erről itt szó sincs, hiszen a kazakban állítólag meglevő „magyar kölcsonszón” kívül más magyar eredetű (gy-t tartalmazó) szót senki sem ismer.

³⁹ A kirgiz *sarū* (сару) törzs egyik nemzetsége (Karataev 2003: 133).

⁴⁰ Csak a Muras (Örökség) című folyóirat egyik cikkére (1991/1: 9) hivatkozik.

elnevezést, s a véletlen névhasonlóság alapján etnikai rokonságot feltételez. Ezzel ő is ugyanabba a hibába esik, mint egyes orosz és kazak kutatók (Karataev 2003: 133).⁴¹

3.3.2. A *Muhammad*-ból származó *Mat*- névelem izolálása a *Madi(y)*- *yar* névből

A török onomatológiai szakirodalomban már korábban is utaltak a mindennapi használatra alkalmatlan, hosszú, idegen eredetű nevek rendkívüli mértékű zsugorodására, különösen kicsinyítő-becéző képzők előtt (Mahmudov 1954: 570; Sattarov 1970: 213–214; Ahmetzjanov 1991: 94).

Gafurov, Sattarov, Žanuzakov, Žaparov és mások egybehangzóan megállapították, hogy a *Muhammad* névnek a török nyelvekben akár egy szótagra zsugorodó változata (*-mat ~ mad- ~ -mät ~ -met*) is van, amelyet újabban már szinte névképzőként használnak,⁴² például kazak (*Baymat, Bekmat, Išmat, Tursunmat, Īrmet, Orazmet*), kirgiz (*Qulmat, Nurmat, Ermat, Šermat* – Žaparov 1989: 92), karakalpak (pl. *Dostmat*) stb. személynevekben. A mai ujjur (*Metsali, Mettursun*), özbeg (*Madali* [*< Muhammed-Ali*], *Madamin, Mad-Šarif* – Valihanov 1964: III/134, 136, 151, 164 stb.), kazak (*Madali, Madumar, Matbay, Matmurad, Matnazar, Matniyaz*), kirgiz (*Madamin ~ Mademin, Madeli, Mademil, Mademir, Matkerim, Matqaliq, Matmurat, Matmusa* – Žaparov 1989: 92) és karakalpak (*Mätniyaz, Mätmurat, Mätseyit*) férfinévben a kérdéses morfémat előképzői (prefixum) szerepben látjuk.⁴³

Gyakorlatilag ebből a felismerésből indult ki legutóbb Somfai Kara Dávid is, aki a kazakisztáni *madjar* nevet az arab *Muhammad* név lerövidült *Mat* változatára és a perzsa *yar* összetételére (tehát a *Mat + -yar* komponensekre) vezette vissza, amelynek így a jelentése 'Mohamed segítője, barátja, kedvelője'. Somfai jól látja, hogy a *madjar* név félrevezető orosz transzkripció (még inkább közvetítés) következtében hasonlít némileg a *magyar* népnévhez, amelynek etimológiájához semmi köze, ráadásul – amint ő is hangsúlyozza – a kazakban /d'/ fonéma sincs (Veres 2005: 893, 2006: 591). Ennek az etimológiai ötletnek gyenge pontja az, hogy nem ad magyarázatot a kérdéses név számos változatában meglevő *i* hang megjelenésére (**mat-yar ~ *mad-yar > mad-i-yar*), majd eltűnésére (*mad-i-yar > mad-yar*).

⁴¹ A baskír nyelvben – nyilván oroszból való átvételként – megvan a *madyar* (мадыар) 'венгр (= magyar)' szó, de a Karataev által idézett helyen (Kuzeev 1974: 45) nem találtam. Az Uraksin-féle új baskír–orosz szótár (Uraksin 1996) végén található több mint 2000 törzs- és nemzetség-név között sincs hasonló. Mindenesetre a nogajban is az orosz *vengr* szót használják 'magyar' értelemben (RNS). Úgy tűnik, hogy a karakalpakok a мадыар (= magyar) szót még az oroszból sem ismerik, mivel az orosz–karakalpak szótárban ezt találjuk: „мадыары см. венгры” 'magyarok lásd vengrek', s az utalásnál ez áll: „венгры – венгрлер, Венгрия халқы” 'vengrek – Magyarország népe' (RKkS).

⁴² Žaparov (1989: 50, 92) maga is a *Mamat* < *Muqambet* (< *Muhammad*) arab eredetű személynév-változatokból vezeti le a *-mat ~ -mad, mād ~ -mät* névképzőt. A képzővé vált névkomponensekről lásd még Baski 2003.

⁴³ A forrásmegjelölés nélküli példákat lásd Rásonyi–Baski 2007: LXXX, illetve a címszavak között.

3.3.3. A *Mad(i)-yar* < *Muhammad-yar* magyarázat – összefoglalva

A szerintünk legmegalapozottabb etimológia kidolgozását – a fent ismertetett részletkérdések megoldása mellett – elősegítették Alim Gafurov tömör névmagyarázatai, amelyekben a szerző megadta a kérdéses (özbeg, tadzsik, perzsa, arab) nevek jelentését és etimonját (vö. Gafurov 1971: 157–239, 1987: 116–214). A *Madali* (< arab *Muhammad* + *Ali*) név kapcsán például megállapította többek között, hogy a *Muhammad-ali* név „nehézkése” miatt először *Mamad-alira* változott, majd tovább zsugorodott *Mad-alira* (i. m. 97). Jó néhány azonos módon keletkezett nevet soroltunk fel 3.3.2. alatt. Ugyanott a szerző azt is megjegyzi, hogy ez a jelenség majdnem minden népnél, tegyük hozzá, főleg személynevek becéző alakjaiban, megfigyelhető. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a *Madi(y)-yar* ~ *Mad-yar* személynév is hasonló módon keletkezhetett. Kialakulásának folyamata – sorozatos haplológiát feltételezve – a következőképp rekonstruálható: *Muhammadyar* > **Mamadyar* > *Madyar*. A rekonstrukció jó is lenne, ha a vizsgált nevek döntő többsége nem *Madi(y)-yar* lenne.

Van tehát egy szó belseji [i] hangunk, amelynek eredetére magyarázatot kellett találni, ami sikerült is (lásd 3.1–2.). A megfejtés a következőképp alkalmazható a jelen esetre: az *i* kötőhangzóként szerepel, ha a *-yar* elem (illetve képző) mássalhangzóra végződő szóhoz járul. Így keletkezhetett a *Muhammad-ī(y)-yar* ’Mohamed barátja (követője)’ összetett név, amely a mindennapi használat során a következőképpen rövidült le: *Muhammad-ī(y)-yar* > *Mamad-ī(y)-yar* > *Mad-ī(y)-yar* > *Madi-yar* > *Mad-yar*.⁴⁴

4. A névvonatkoztatás szokása avagy a korrelációs nevek bizonyító ereje

Világszerte megfigyelhető (volt) a névadásban a **névvonatkoztatás szokása**. E különleges névadási szokás eredményeként olyan személynévpárok, illetve személynévsorozatok keletkeznek, amelyek a megnevezett személyeket társadalmi kapcsolatok meghatározott rendszerébe állítják, azaz a társadalom kisebb-nagyobb egységén (pl. a családon) belül kapcsolják össze a nevek erejével (Krjukov 1969: 36). E személynevek formális és/vagy szemantikai kapcsolatban állnak egymással. Biztosan tudjuk, hogy a névvonatkoztatás szokása megvolt több régi és még mindig megvan számos ma élő török nyelvben (lásd pl. Levchine 1840: 356; Kalilov 1980: 96; Nasyrov–Tolstova 1989: 155).

Kétségtelen, hogy az említett kazak legendában szereplő három fiútestvér neve ezt a névadási szokást tükrözi. De vajon a valóságban is rokon volt-e *Aldi-yar*, *Ĥudi-yar* és *Madi-yar*? Az általunk ismert kazak leszármazási táblák adatainak ismeretében igen kell válaszolnunk. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a mai (al)nemzetségek

⁴⁴ Az etimológiai rekonstrukcióban szereplő átmeneti névváltozatokkal részben vagy teljesen egyező nevek az Adattárban ***Madi(y)-yar*** címszó alatt találhatók.

egy jó része a hajdani nemzetségfő, illetve ős nevét viseli (vö. Vámbéry 2006: 201). A ma rokon nemzetségeknek nyilván rokonok (testvérek, unokatestvérek) voltak az ősei, illetve alapítói is. Következésképpen a relációs neveknél valós rokoni viszonyt kell kifejezniük. Ennek bizonyítékául szolgálnak az alábbi konkrét példák (az idézett nemzetségek teljes leszármazási láncza az Adattárban látható):

1. *al-di-yar* testvérnemzetsége: *qū-di-yar* (Nagy Horda, oysil [sirgeli] törzs);
2. *al-di-yar* testvérnemzetsége: *hudi-yar* (Középső Horda, nayman törzs);
3. *qū-di-yar* unokatestvér-nemzetsége: *mā-di-yar* (Középső Horda, kerey törzs);
4. *mā-di-yar* testvérnemzetségei: *al-di-yar* (~ *taz!*) és *qū-di-yar* (Középső Horda, ar-yin törzs);
5. *al-di-yar* testvérnemzetsége: *mā-di-yar* ~ *mā-di-yar* (Kis Horda, bay-ulı törzs, beriş ág);
6. *al-di-yar* testvérnemzetsége: *qū-di-yar* (Kis Horda, bay-ulı törzs, altın ág);
7. *qū-di-yar* unokanemzetsége: *mā-di-yar* (Kis Horda, bek-arıs törzs).

A fentiek mellett természetesen bőven akadnak még további vonatkozó (rímelő, vagy relációs) névpárok a kazak nemzetségnevek között. Az alábbi példákat Baişeva táblázatából idézzük. (A szülő[nemzetség]től → jel mutat a leszármazottak felé, akiket vessző választ el egymástól.)

1. *ris-bi* → *aq-siyiq* 'fehér-csont, azaz nemes', *qoşa-siyiq* 'öreg-csont', *qara-siyiq* 'fekete-csont, azaz nem nemes', *qūlinşiq* 'kiscsikó' (Nagy Horda, sirgeli törzs);
2. *bay-żigit* → *amaldiq*, *kōş-imbet*, *kel-imbet*, *oraz-imbet* (Nagy Horda, sirgeli törzs);
3. *meyram* → *quwandıq* '(meg)örültünk', *süyindik* '(meg)örültünk', *begendik* '(meg-)tetszett', *şegendik* (Középső Horda, ar-yin törzs);
4. *ayda-bol* → *aq-qozi* 'fehér-bárány', *żan-qozi* 'kedves-bárány', *mal-qozi* 'vagyon/gazdagság-bárány', *qara-qozi* 'fekete-bárány', *boz-qozi* '(világos)szürke-bárány', (Középső Horda, ar-yin törzs);
5. *şı-moyın* → *bay-nazar* 'nazar = kegy, könyörület', *qay-nazar*, *es-nazar*, *er-nazar*, *żan-nazar*, *ma-nazar*, *alda-nazar*, *żoldı-bay*, *żılı-bay*, *qos-ay*, *dos-ay* (Kis Horda, kerey törzs);

6. *şawker* → *qara-toqa* 'fekete-jóllakott', *żan-toqa* 'kedves-jóllakott', *bay-toqa* 'gazdag-jóllakott', *żan-ūzaq* 'lélek-hosszú', *żas-ūzaq* 'élet(kor)-hosszú', *bay-ūzaq* 'gazdag(ság)-hosszú', *maldı-bay* 'barmos(=gazdag)-úr', *barlı-bay* 'vagyonos-úr' (Kis Horda, kerey törzs).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a nép alkotó fantáziája képes akár valós, akár kitálat személyek neve alapján eredetmondákat, eposzokat költeni.

A kazak genealógiai táblák legújabb bejegyzései, amelyek még kétségkívül személynevek, a relációs névadási szokás továbbélését bizonyítják. Közülük mutatunk be néhányat.

A *mā-di-yar* nemzetségből (Középső Horda, qıpsaq [kipcsak] törzs):

1. *Aralbay* → *Müstāpi*, *Düysānbi*, *Żarmayanbet*, *Ermayanbet*, *Qalmayanbet* (Benkö-Khinayat 2007: 114);
2. *Tütqiş* → *Aqımet*, *Maqımet*, *Qanat*, *Bolat*, *Soltan* (i. h.);

3. *Maqimet* → *Kämen, Sämen, Šäyin, Sayin* (i. h.);

4. *Köben* → *Ösip, Žüsip, Žaqip, Qaražan, Saržan*⁴⁵ (Benkő–Khinayat 2007: 115);

Aldi-yar, Qudi-yar és *Madi-yar* neve mindenekelőtt formai relációban áll egymással.⁴⁶ Ez esetben rímelő nevekké van dolgunk. Ha figyelembe vesszük az utolsó előtti szótagok egyezését is, akkor meg kell állapítanunk, hogy a vizsgált nevek nagyobbik része teljesen megegyezik. Egymással rokoni vagy egyéb kapcsolatban álló személyek neve nem véletlenül hasonlít ennyire. Ilyen nevek csakis nagyon tudatos névalkotás eredményeként, az ősi névadási hagyományok alapján keletkezhetnek (a török és a magyar névvonatköztatásról lásd Baski 2000; Rásonyi–Baski 2007: XXVI–XXXI – további irodalommal).

Tudatos névadásra kell következtetnünk akkor is, ha a legendában szereplő testvérek és a valóságos rokonnemzetségek nevének **azonos jelentését** vagy **azonos fogalmi körbe** való tartozását látjuk, úgy, mint ebben a konkrét esetben. Az eddigi etimológiai vizsgálatok során az is bizonyossá vált, hogy az *alda-yar* ~ *aldi[y]-yar* ~ *ħudi[y]-yar* ~ *madi[y]-yar*-féle nevek azonos szerkezetűek, azonos motiváció alapján keletkeztek, tehát ugyanazon névtípust képviselik.

5. Összegzés

Az elvégzett nyelvészeti (névtani) összehasonlító elemzés alapján állítjuk, hogy a *Madi(y)-yar, Aldi(y)-yar* és a *ħudi(y)-yar* személy- és belőlük származó nemzet-ségnevek a török nyelvekben arab–perzsa eredetűek.

A kazakban a *-yar* végű nevek idegen eredetűek, még hozzá viszonylag újabb keletű perzsa, arab–perzsa átvételek, mert bennük már nem játszódtott le a *y > ž* változás, vagy a kérdéses tulajdonneveket változtatás nélkül vették át, amire viszont sok ellenpélda van. Felmerülhet annak a lehetősége is, hogy az átvevő kazak dialektusban megőrződött a szókezdő *y*.

A címadó nevek az ún. vonatkozó (vagy relációs, rímelő) nevek csoportjába tartoznak. A szembeötlő külső (formai, szerkezeti) hasonlóságon túl **jelentésük is nagyfokú azonosságot mutat**, ami tudatos névadás eredménye. Tanulmányunkban kimutattuk ennek a névtípusnak a máig tartó használatát. Mindhárom név az iszlám vallással kapcsolatos, átvitt értelemben arra utal, hogy az illető személy az „igaz hit” hű barátja, követője.

Sokoldalú elemzéssel bizonyítottuk, hogy a *Madi(y)-yar* személy- és nemzetségnév nincs etimológiai kapcsolatban a magyar népnévvel. A kazak *madi(y)-yar* nemzetségnév oroszosan ejtett [ma'di'jar] változatának és az oroszban 'magyar ~ vengr' jelentésű ма́дьяр népnévnek a nagyfokú és egyben megtévesztő hasonlósága a két

⁴⁵ Ez utóbbi kettő fogalmi szempontból is kapcsolódik: *qara* 'fekete, sötét; átv. erős', *sari* 'sárga'.

⁴⁶ A modern *Мадияр Алдиярович Алдонгаров* 'Aldijar fia Madijar az Aldongarov családból' kazak név ennek az ősi névadási szokásnak a továbbélését mutatja. Ugyanerre jó példa Жармұхамед, aki fiainak a *Данияр, Мадияр* és *Бақтияр* neveket adta (Üsenbaev 2003: 144).

név keveredéséhez vezetett, aminek következtében a többnyire teljesen kétnyelvű (kazakot és orosz egyaránt, néha az utóbbit jobban beszélő) kazakok a mai kazak nyelvben 'magyar' értelemben használják a *mažar* mellett az orosz *венгр*, valamint az oroszból később kölcsönzött, de magában az oroszban is a Kárpát-medencei magyarból származó *мадьяр* jövevényszót és végül a kazak *мадияр/мадиар ~ мадыр/мадьяр* nemzetségnévet is, amelynek az eredeti jelentése mára már elhomályosult.

Mivel a kazak *madi(y)-yar* nemzetségnévnek a *magyar* népnévvel való azonosítása tévedésnek bizonyult, így a két név hasonlósága a magyarok és a madijarok történeti kapcsolatának a bizonyítására nem használható fel.

Adattár

Az alább felsorolt nevekkal azt kívánjuk bizonyítani, hogy az idézett legendában és a különböző kazak nemzetségek családfáján is többször együtt szereplő három testvér: *Aldi-yar*, *Ĥudi-yar* és *Madi-yar* neve más török népeknel is használatban van, néhol már több évszázada. A teljesség igénye nélkül összeállított Adattárunk a címadó nevekkal egyező módon és hasonló vagy azonos fogalomkörben keletkező ún. **analóg névanyagot** is tartalmaz annak bemutatására, hogy az ősi török névadási rendszer kialakult szabályok alapján működött (és részben működik ma is), s hogy nincsenek benne „véletlenek”, csupán a ma embere nem mindig ismer(het)i fel a valódi névadási indítékokat.

Aldi(y)-yar

Személynevek

Alda-yar [Алдаяръ] tatár, 15. sz., a kaszimovi tatárok fejedelme (Vel'jaminov-Zernov 1863–1866)

Ala-yar-bek 1862 (Nalivkine 1889: 251)

Alla-yar baskír, kazáni tatár (Kusimova 1982; Sattarov 1981: 32)

Alda-yar [Алдаяр] kirgiz (Žaparov 1989: 46)

Alda-yar-bek [Алдаярбек] kirgiz (i. m. 46)

Alḍa-yar ~ Aldi-yar [Алḍеяръ ~ Алḍияръ] csuvas (<tatár), 18–19. sz. (Magnickij 1905: 26)

*Aldi-yar*⁴⁷ [Алтияръ] (i. m. 27)

Aldi-yar [Алḍияръ] kazak, 19. sz. (Alektorov 1900: 873)

Alli-yar [Аллыяр] karakalpak, 20. sz. (KkRS 772)

Allah-yār [Allahyār] özbeg költő, ĥitay törzs, 17–18. sz. (Erol 1992: 21)

Allah-yār-oylan [Allahyār-oġlan] özbeg harcos, 1567 (Nâdirî 2006: 261)

Allah-yār [Allah-yār] divanbegi Balkhban, 1599 (i. m. 181)

Allah-yar [Аллаһјар] azeri török (Mirzäjev 1986: 262)

Allah-yar-bey kaukázusi oszmán-török, 19. sz. (Mende 1936: 56)

⁴⁷ A forrásadat cirill *m*-je vsz. a csuvas *ḍ* zöngétlen médiát jelöli.

Analóg személynevek

Alda-bay [Алдабай] kazak, 19. sz. (SOK 24)

Alda-dos kazak (Januzaqov–Esbayeva 2003)

Alda-murat kazak (i. m.)

Aldam-žar [Алдамжар] kazak (Žanuzakov–Esbaeva 1988)

Alda-qul [Алдакул] kirgiz (Žaparov 1989: 46)

Aldi-er [Алдиэр] ~ *Alda-yar* [a mutatóban így] 1207, Edi, Inal és Olebek-digin kirgiz nojon testvére (RaD I/1, 116)

Aldi-bay (*Aldıbay*) azeri török (Aydın 2002)⁴⁸

Taŋri-yar/*Täŋri-yar*? [*Tangry-Yar*] csagatáj, Bābur kisebbik fia (Nalivkine 1889: 269)

Täŋri-qul [Тангри-Куль] kazak, 19. sz. (Grodekov 1889: 127)

Teŋri-yar-bek [Тенгри Яр-бек] türkmén, 1804, *Huday-bergen* apja (MIT II/365–366)

Népnevek

Az újabb keletkezésű **nemzetségnevek** jó része az egykori nemzetségfőnek vagy a nemzetség alapítójának állítva emléket, annak nevét viseli, tehát személynévi eredetű.⁴⁹

KAZAK (NAGY HORDA⁵⁰)

alđiy-yar oysıl (sirgeli) törzs →⁵¹ boraš → qūbasay (baylı) → šaldar → böbey →

⁴⁸ E személynévnek Abi Aydın (2002) – valószínűleg helyesen – az 'elsőszülött' jelentést adja, s épp ezért vonható kétségbe az idetartozása. A legvalószínűbb elképzelés szerint az *alđi* névelem a kazak, karakalpak, kirgiz stb. *ald* ~ *alđi* 'eleje (vminek), első, legjobb, nagyobb, idősebb' jelentésű szóra vezethető vissza, s így az *Aldi*, *Aldi-bay*, *Aldi-bek*, *Aldi-er* személynevek alapjelentése 'első(született), idősebb (gyerek)' (Rásonyi–Baski 2007: 47). Ez teljes összhangban lenne a tanulmány elején idézett kazak legenda állításával, amely szerint a három fiútestvér közül *Aldi-yar* volt a legidősebb, tehát az elsőszülött. Mégis úgy gondoljuk, hogy ez az értelmezés a kazakban ma is élő és aktívan használt *alđi* szó fent ismertetett jelentéseinek a hatására utólagos és nyilván önkéntelen belemagyarázás, azaz népetimológia eredménye, s valójában az *Aldi-yar* névben is az *Allah* név rejlik, amint ezt a főszövegben részletesen kifejtettük. A kevésbé valószínű magyarázat szerint ebben az esetben, a köztörök *al-* 'vesz, vásárol' ige határozott múlt idejű *alđi* '(vki) megvette, kapta' alakjáról van szó. A feltevést a *Berdi* 'adta, adott', *Döndi* 'visszajött, megfordult', *Qaldı* 'maradt' stb. azonos típusú személynevek megléte erősíti. Az is lehetséges, hogy egy *Satıb-alđi*, *Tileb-alđi*, *İris-alđi* (Žanuzakov–Esbaeva 1988) szerkezetű név lerövidült változatáról van szó, amire van már analógia a török személynevek körében (vö. Rásonyi–Baski 2007: LXI).

⁴⁹ Minden nemzetség és ág neve az egykori ős (родоначальник) nevéből ered (vö. Sibirskij Vestnik 1820: IX, 124; Vámbéry 2006: 201).

⁵⁰ Kazakul *Uli žüz*.

⁵¹ Az etnikai egységek leszármazási viszonyainak jelzésére a → jelet használjuk. A jel csúcsa a leszármazott egység (nemzetségcsoport, nemzetség, alnemzetség, ág stb. neve felé mutat. A másik oldalon mindig a felmenő (befogadó) nagyobb egység (törzsi csoport, törzs, nemzetségcsoport, illetve a szülőnemzetség) neve olvasható. A különböző rendű-rangú kisebb etnikai egységek csoportkijelölőjét (pl. nemzetség, alnemzetség, ág, nagycsalád) nem adjuk meg, mivel törzsi-nemzetségi hierarchiában (leszármazásban) elfoglalt helye a felsorolásból általában világosan kitűnik. Kivételt egyedül a törzs meghatározásával tettünk.

aman-keldi → *aldiy-yar* [алдияр], testvérnemzetségei: *qūdiy-yar* [құдияр] és *tileüw* (Beysenbayūli 1994: 115)

aldiy-yar suan törzs → bay-tügey → žil-keldi → *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 119)

KAZAK (KÖZÉPSŐ HORDA⁵²)

al-di-yar arýin törzs → joýarî-čekti [Джогары-чекты] → *al-di-yar* [алдыяр] (~ *taz!*), utódnemzetségei a *qara-balwan* és az *ömr-ūzaq*⁵³ (Tynyšpaev 1925: 69)

al-di-yar arýin törzs → aq-žol → meýram-süpi → bolat (qara-kesek) → aqša → bošan → *taz* → bülbül (Beysenbayūli 1994: 121) → *al-di-yar* [алдыяр] (Tynyšpaev 1925: 68)

al-di-yar arýin törzs → ... → šayir → begis → saržetim (sarīžetim) → apay → žawyaštī → *al-di-yar* [Алдияр], testvérnemzetségei: *qūdiy-yar* és *madiy-yar* (Szagindik Mirkalijev sezsiréje alapján Benkő 2003: 129 ; magyar változata: Benkő–Khinayat 2007: 35)

al-di-yar arýin törzs → „Tembiszopi (Tokal Argün ág) → ... → Elemen (~ Elemis) → Erman → Sagir → Sarizsetin⁵⁴ → Apaj → Zsaugasti → Aldijar” (Kamal Dajirov és Orunbasar Turasov leszármazási táblázatai alapján Benkő 2003: 122–123; Benkő–Khinayat 2007: 32–33)

al-di-yar nayman törzs → elke⁵⁵ → *al-di-yar* [алдыяр], testvérnemzetsége: *ħudi-yar* (!) [худыяр] (Tynyšpaev 1925: 72)

al-di-yar nayman törzs → *al-di-yar* [алдыяр] (i. m. 72)⁵⁶

KAZAK (KIS HORDA⁵⁷)

al-di-yar bay-ūli törzs → žappas → ... → qara-köz/qalqaman?⁵⁸ → *dostiy-yar* [достияр] → ... → *al-di-yar* [алдыяр]? (i. m. 73; Beysenbayūli 1994: 151)⁵⁹

al-di-yar bay-uli („12 ata bay-ūli” nemzetségcsoporthoz) → altin → šünjir → büyra → *al-di-yar* [алдияр], testvérnemzetségei között ott van *qūdiy-yar* [құдияр] és 3 fokkal későbbi elágazásokban *taz* és *orīs* (i. m. 151)

al-di-yar bay-uli törzs → beriš → bay-seýit → qiytas → žayiq → дәulet → düyse → qara → *al-di-yar* [алдияр], testvérnemzetsége *madiy-yar* [мәдияр] (i. m. 147)

al-di-yar ālim-uli törzs? → kete? → bozanšar → ... → ožiray → žarimbet → *al-di-yar* [алдияр] (i. m. 135)

⁵² Kazakul Orta žüz.

⁵³ *Kara-Balwan* és *Zsanzak* (< žan-ūzaq ’hosszú élet[ű]’) nevű hősök a *madi-yar* eredetmondákban is szerepelnek (Benkő 2003: 121, 125). Különben az *ömr-ūzaq* név ugyanazt jelenti, mint a *Zsanzak*. Beysenbayūlinál egy-egy *ömirzaq* nemzetség található még a *qipšaq*, *qara-kesek* és *kerej* törzsekben.

⁵⁴ Korrektebb átírása *Szaržetim* vagy *Szarizsetim* lenne. Lásd fentebb *saržetim* [Саржетим], illetve teljes alakjában *sarižetim* [Сарыжетим].

⁵⁵ A Kis Horda *žeti-ru* ’hét-nemzetség’ nevű nemzetségcsoporthoz tartozó *al-di-yar* nemzetségre egyelőre máshonnan nincs adatunk.

⁵⁶ A nayman törzshöz tartozó *al-di-yar* nemzetségre egyelőre máshonnan nincs adatunk.

⁵⁷ Kazakul Kiši žüz.

⁵⁸ Tynyšpaev (1925) ezen a fokon a *qalqaman* nemzetséget szerepelteti.

⁵⁹ A *dosti-yar* → *al-di-yar* leszármazásra csak Tynyšpaev (1925) adata alapján következtethetünk, mivel Beysenbayūli (1994)-nél *dostiy-yar* az utolsó adat.

aldiy-yar qara-kesek törzs? → ... → tegen-bolat (qara-saqal) → šingir → žar-boldi
→ *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 138)

aldiy-yar šömen → šömekey → aspan → esimbet → boyanay → sırım → *aldiy-yar*
[алдияр] (i. m. 141)

aldiy-yar šömen → šömekey → toqa → beskem → *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 142),
testvérnemzetsége *moldiy-yar* [молдияр] (i. m. 141)

aldiy-yar šömen → šömekey → bozyıl → sarı-bay → дәуен ~ дәуен? → böri →
aldiy-yar [алдияр] (i. m. 143)

KIRGIZ

alda-yar baryı, buyu, qara-bayış, solto és čerik törzs egy-egy *alda-yar* [алдаяр]
nemzetsége (S. M. Abramzon nyomán Karataev 2003: 21)

***Ў*udiy-yar**

Személynevek

*Ў*uda-yar-xan [Khoudaiar-Khan] csagatáj (özbeg), 1512, Babur szultán fia, akit
az Altın-bişik 'Arany-bölcső' és *Täŋri-yar* a névvel is illettek (Nalivkine 1889:
63–64)

*Ў*uday-yar [خدایار] 1523, egy krími tatár a Širin törzsből (Jankowski 2006, 887)

*Ў*uday-yar-xaŋi [Худай Яр-хаджи] csagatáj (özbeg), 16. sz. (Ivanov 1954: 143)

*Ў*uda-yar-xoŋa? [Худаяр-хаджа] 16. sz., csagatáj (özbeg) (i. m. 151)

*Ў*uda-yar-biy [Худаяр-бий] özbeg, 1833, a qıyat törzsből (MIT II/464, 466, 568)

*Ў*udā-yār-xan [Худояр-хан] özbeg, kokandi kán 1831–1881 (Bartold 1964: 350–
358, 1973: 119 kk.; Bejsenbiev 1987: 150–154)

*Ў*uda-yar [Худайар-хан, Худаяр-хан, Khudayar Khan] kokandi kán 1831–1881
(i. m. 21, 23–24, 128–132, 139)

*Ў*uda-yar [Xudayar] azeri török (Aydın 2002)

*Ў*oda-yar [Ходаяр] kazáni tatár (Sattarov 1981: 202)

*Ў*oday-yar [Ходайяр] kazáni tatár (i. m. 202)

Quda-yar [Қудодаръ!] krími tatár, 1531, egy murza (PSRL VIII/278)

Quda-yar [Қудояръ] asztraháni tatár, 1532, egy asztraháni követ (PSRL VIII/284)

Quda-yar [Қудайар] karakalpak, 20. sz. (Baskakov 1951: 11)

Quda-yar [Қудаяр] karakalpak, 20. sz. (KkRS 774)

Quda-yar [Қудаяр] kirgiz (Judahin 1965: 798; Žaparov 1989: 46)

Qoda-yar [Кодаяр] tatár nyelvjárási változat (Sattarov 1981: 202)

Qodo-yar [Кодојар] kazáni tatár változat egy leszármazási táblán (Jankowski 2006: 887)

Quda-yar [Қудаяр] tatár nyelvjárási változat (Sattarov 1981: 202)

Qudi-yar [Кудејар ~ Кудіяр ~ Кудујар; mai kiejtése: *qudijar*!] személynévi eredetű
krími tatár falunév, első említése 1784 (Jankowski 2006: 887)

Qūdiy-yar [Құдияр, Кудияр; *Qudiyar*(ul), *Qudiyar*(qızı)] kazak személynév (Ža-
nuzakov–Esbaeva 1988; Januzaqov–Esbayeva 2003, 43)

Analóg személynevek

- Ĥuda-bändä* [*Xudabändä*] azeri (Ayдын 2002) ← perzsa *Ĥuda-banda* 'isten szolgája', Muĥammad Sikandar Šah (1578–1587) perzsa uralkodó neve (Ahmed)
- Ĥuda-bende* [خدا بنده] mameluk(-kipcsak), Arġun fia, 1301 (Roemer 1960: VI/212)
- Quday-mende* [Қудайменде] kazak, 19. sz. (SODŽ 58)
- Quday-mende* [Қудайменде] kirgiz (Žaparov 1989: 46)
- Ĥuday-mendi* [Kĥoudai Mendy/Худай-Менды] kazak, 1786, a Középső Horda egyik „szultán”-ja (Levchine 1840: 283; Levšin 1832: II/306)
- Ĥuday-mendi* [Худайменды] kazak, 1840, a Középső Horda szultánja (Konšin 1912: 14)
- Ĥuday-mendi*(yev)⁶⁰ [Джума Худаймендиевъ] kazak, 1817, az Arġin törzs „szultán”-ja (Mejer 1865: 35)
- Ĥuday-mindi*(yev)⁶¹ [Ирѣ Магометъ Худай-Миндіевъ] kazak, 19. sz. (Grodekov 1889: 43)
- Quday-qul* [Kudajkul] 1506, kazáni tatár fejedelem (PSRL XIII/1)
- Quday-qul* [Қудайқұл] kirgiz (Žaparov 1989: 46)
- Ĥuday-quli* [Худай-қули] csagatáj, 16. sz., több személy neve (Ivanov 1954: 151, 166, 211, 225)
- Ĥuday-qul* [Худайқұл] özbek, 1849, Kokandi kánság (Bejsenbiev 1987: 25, 132)
- Täŋri-yar* [Tangri-yar] özbek, 16. sz., Babur fiának, ismertebb nevén *Ĥuda-yar* (!) szultánnak a másik neve (Nalivkine 1889: 63–64)

Népnevek

KAZAK (NAGY HORDA)

qūdiy-yar oysil (sirgeli) törzs → boraš → qūbasay (bayli) → šaldar → böbey → amankeldi → *qūdiy-yar* [құдияр], testvérnemzetségei: *aldiy-yar* [алдияр] és tileüw (Beysenbayuli 1994: 115)

KAZAK (KÖZÉPSŐ HORDA)

qudi-yar arġin törzs [→ (Momin anadan) aq-süpi →] ... → qanžiyali nemzetség⁶² → aji-bay alnemzetség → *qudi-yar* [Қудияр] alnemzetség, testvérnemzetségei: *qaroy* [Қарой] és *sari* [Сары] (Krasovskij 1868: 352)

qūdiy-yar arġin törzs → ... → šayir → begis → saržetim (sarižetim) → apay → žawyašti → *qūdi-yar* [Құдияр], testvérnemzetségei: *aldiy-yar* és *madiy-yar* (Szagindik Mirkalijev sezsiréje alapján Benkő 2003: 129 ; magyar változata: Benkő–Khinayat 2007: 35)

hūdi-yar arġin törzs → „Tembiszopi (Tokal Argün ág) → ... → Elemen (~Elemis) → Erman → Sagir → Sarizsetin⁶³ → Apaj → Zsaugasti → *Hudijar*” (Kamal Dajirov

⁶⁰ Az orosz végződésű *Ĥuday-mendiyev* családnév kazak megfelelője *Ĥuday-mendi-üli* 'Ĥuday-mendi fia'.

⁶¹ A *Ĥuday-mindi*(yev) családnév kazakul *Ĥuday-mindi-üli* 'Ĥuday-mindi fia'.

⁶² Ez a leszármazás a rendelkezésünkre álló leszármazási táblák alapján nem igazolható.

⁶³ Korrektebb átírása *Szarzetim* vagy *Szarizsetim* lenne. Lásd fentebb *saržetim* [Саржетим], illetve teljes alakjában *sarižetim* [Сарыжетим].

és Orunbaszar Turasov leszármazási táblázatai alapján Benkő 2003: 122–123; Benkő–Khinayat 2007: 32–33)

qūdiy-yar kerey törzs → aşamaylı nemzetségcsoport → ... → tanaş → tarişi nemzetségcsoport → (i)smayul? → žalbır → žalpaq → ʔemen-äli → sirlı-bay → irıs → *qūdiy-yar* [құдияр], unokatestvér-nemzetségei között van *mādiy-yar* [мадияр] (Beysenbayūli 1994: 132)

hudi-yar nayman törzs → elke (= älke?)⁶⁴ > *hudi-yar* [худыяр], testvérnemzetsége: *aldi-yar* (!) (Тыныšпаев 1925: 72)

KAZAK (KIS HORDA)

qūdiy-yar → ... → bek-arıs → ... → toqpan → alau → alšin → *qūdiy-yar* [құдияр] → qıdır-bay (baylı) → unokanemzetségei között a „12 ata bay-ūli” nemzetségcsoportban van *taz* (!) és *madiy-yar* (!) [мадияр] (Beysenbayūli 1994: 134)

Népnévi analógiák

quday-yul kazak qutlu-ğadam? [Koutlou Gadam] → qurman nemzetség? → *quday-yul* [Koudaı-goul] (Levchine 1840: 302)

qūday-qıl kazak (Nagy Horda) dulat törzs → bot-bay → *qūday-qıl* [құдайқұл] (Baiševa 1991: 19) ~ Худайқұл (Тыныšпаев 1925: 65)

qūday-qıl kazak (Középső Horda), uwaq törzs → *qūday-qıl* [құдайқұл] (Baiševa 1991: 32)

hūday-qul kazak (Nagy Horda) tama → aqban → *hūday-qul* [Худайқұл] (Тыныšпаев 1925: 75)

hūday-bek kazak (Nagy Horda) → dulat törzs → janıs → *hūday-bek* [Худайбек] (i. m. 66)

quday-qul kirgiz (Оң Qanat), solto (bölok-bay) / çekir-sayaq (qurman-qojo) / döölös (zumbul) törzsek → *quday-qul* [Кудайқұл] nemzetségei (Karataev 2003)

quday-mende kirgiz (Sol Qanat), jetigen → *quday-mende* [Кудай менде] nemzet-ség (i. m.)

Madi(y)-yar

Személynevek

Madı-yar [Мадьярѡ] kazak, 19. sz. (SOK 58)

Madi-yar [Мадіярѡ] kazak, 19. sz. (SOV 106)

Madi-yar [Мадіярѡ] kazak, 19. sz. (SOK 274)

Madi-yar [Мадіярѡ] kazak, 19. sz. (SOK 198)

Madiy-yar [Мадиярѡ/Madiyar!] kazak (Žanuzakov–Esbaeva 1988, 2003)

Madi-yar-datħa [Madiar-Datkha] özbeg (kipcsak), 19. sz. (Nalivkine 1889: 207)

Madı-yar [Мадыйар] karakalpak (Baskakov 1951: 75)

Mādi-yar [Мәдияр] karakalpak, 20. sz. (KkRS 775)

⁶⁴ Älke nemzetség szerepel a Kis Horda *bek-arıs* törzsének alnemzetségei között (Beysenbayūli 1994: 134).

Mädi-yar [Мәдияр] kazáni tatár (Sattarov 1981: 134)

Mad-yar [Мадъяр] a kazáni tatár *Möḥämmäd'-yar* ~ *Möḥämmät'-yar* [Мөхәммәдъяр ~ Мөхәммәтъяр] személynév nyelvjárási változata (i. m. 141)

Analóg személynevek

Ali-yar-bek [Али-Йар-бек] özbeg, Kokandi kánság (Bejsenbiev 1987: 125)

Mahdi-bek/Mähdi-bek? [Мағдыбекъ] kazak, 19. sz. (SODŽ 148)

Mamadi(y)-yar [Мамадияр/Мамадияр!] kazak (Žanuzakov–Esbaeva 1988, 2003)

Mamed(y)-yar [Мамедияров, коллежский регистратор] (Valihanov 1964: III/299, 513)

Mädi-reyim [Мәдирейим] karakalpak, 20. sz. (KkRS 775) (< **Mähdi-reyim*)

Mämbeti(y)-yar [Мәмбетияр] karakalpak (i. h.)

Mämmäd-yar [Мәтмәдыар] azeri török (Aydın 2002)

Mämät-yar [Мәмәтүар] mai ujgur (UjgRS 821)

Mehdi(-han) azeri török (Aydın 2002)

Mehdi-yulu [Мехдиюлу] azeri török (Mirzäjev 1986: 138)

Moḥammed-yâr ~ *Yâr-i Moḥammed* perzsa költő (Justi 1895: 145)

Möḥämmäd'-yar ~ *Möḥämmät'-yar* [Мөхәммәдъяр ~ Мөхәммәтъяр] 'Möḥämmät dusti [= Mohamed barátja]' kazáni tatár (Sattarov 1981: 141)

Möḥämmät-yâr [Мөхәммәт-үәр] baskír (Kusimova 1982)

Muhammad-yâr [Muhammad-yâr Sultân] sejbánida, 1536, kánná koronáztatja magát (Nâdirî 2006: 155)

Müqamadi(y)-yar [Мухамадияр] „ар. друг Мухаммеда” ’arab: Mohamed barátja, kazak (Žanuzakov 1982: 150)

Yar-muḥammed [Яр Мухаммед] csagatáj mirza, 16. sz. (Ivanov 1954: 321)

Yar-möḥämmät [Ярмөхәммәт] kazáni tatár (Sattarov 1981: 141)

Žar-mayanbet ~ *Žar-mayambet* [Жармағанбет ~ Жармағамбет] kazak (Benkö–Khinayat 2007: 114; Žanuzakov 1982: 140), vö. *Müqamadi(y)-yar*

Žar-müqambet [Жармұхамбет] kazak (Žanuzakov 1982: 140), vö. *Müqamadi(y)-yar*

Népnevek

KAZAK (KÖZÉPSŐ HORDA)

mad'-yar lásd *mädi-yar*¹

mad'-yar lásd *mädi-yar*¹

madi-yar lásd *mädi-yar*¹

*mädi-yar*¹ qipšaq törzs → ... → qara-qipšaq → ... → toqtar-biʸ → bultin → ... → šuwaq → wäris (orıs) → töbet → *mädi-yar* [мәдияр] (Beysenbayüli 1994: 123); Mukanovnál ugyanez az alnemzetség helyszíni gyűjtés alapján (qipšaq törzs → qara-qipšaq nemzetségcsoport → toqtar-bay → ... → bultin > *mad'yar?* [мадъяр] néven szerepel (Mukanov 1974: 58); qipšaq törzs → ... → orıs → ... → *madi-yar* [мадиар] (Тынышпаев 1925: 70)

madiy-yar (= *mādiy-yar*¹?) qipšaq törzs → qara-sopī (qara-qipšaq) → ... → toqtar-biʷ → bultıñ → ayt-qul → biʷ-bolat → šuwāš → wāris → töbet → *madiy-yar* ~ *mādiy-yar* (?) [مادييار] (Benkő–Khinayat 2007: 144–146; Benkő 2008: I–III/OS⁶⁵)

madiy-yar qipšaq törzs → sülām-alip⁶⁶ → ... → müyizdi → qara-sopī → qoblandi-batır → oybas-batır → tohtar-biʷ → bultıñ → ayt-qul → biʷ-bolat → šuwāš → waris → tobet⁶⁷ → *madiy-yar* [мадияр] (N. Kazarov leszármazási táblájából közli Benkő–Khinayat 2007: 102–103)⁶⁸

madiy-yar qipšaq törzs → ... → müyizdi → qaraqipšaq → qoblandi → aybas (oybas)⁶⁹ → toqtarbiʷ → bultıñ → ayt-qul → biʷ-bolat → aris (ayis)⁷⁰ → šuwāš → wāris → töbet → *madiy-yar* [мадияр] (B. A. Nurpejt leszármazási táblájából közli Benkő–Khinayat 2007: 112–113)

madi-yar qipšaq törzs → qulatay → *madi-yar* [мадияр]; testvérnemzetségei többek között: ayt-qul, üten-sari (~ taz!, čortam), qulaq, qudas stb. (Krasovskij 1868: 365; Aristov 1897: 105), valószínűleg téves leszármaztatás, mivel Beysenbayūli (1994: 123) szerint a qulatay nemzetség nem felmenője, hanem testvérnemzetsége, a qudas nemzetség pedig felmenőjének oldalági testvére, ezért ez a nemzetség is a fenti *mādi-yar*¹ nevű nemzetséggel lehet azonos

mad-yar argın törzs → mumın → *madyar* (Togan 1981: 40)

mad'-yar arjın törzs → jaritim → *mad'-yar* ~ *madi'-yar*? [мадьяр] (Kazancev 1867: 30; Aristov 1897: 88)⁷¹

madi-yar arjın törzs → žoyarī-šekti → *madi-yar* [мадияр] (Tynyšpaev 1925: 69); testvérnemzetsége: *aldi-yar* (avagy *taz*, ahogyan az idézett legendában is *Madi-yar* testvérének a gúnyneve *Taz!* – vö. Benkő 2003: 120, 124–125)

madiy-yar arjın törzs → ... → šayır → begis → saržetim [sarī-žetim] → apay → žaw-yašti → *madiy-yar* [Мадияр], testvérnemzetségei: *qūdiy-yar* és *aldi-yar* (Szagindik Mirkalijev sezsiréje alapján Benkő 2003: 129; magyar változata: Benkő–Khinayat 2007: 35)⁷²

⁶⁵ OS = Az omszki arab betűs leszármazási tábla (sezsire) (Benkő–Khinayat 2007; Benkő 2008).

⁶⁶ Cirill betűs eredetije *Сүлям-алып*, amely az omszki leszármazási táblán (Benkő–Khinayat 2007; Benkő 2008) *سلم الپ* (*swlm alp*) alakban, Bulat Nurpejt sezsiréjében (Benkő–Khinayat 2007) pedig *Сүйімәли* változatban szerepel.

⁶⁷ Helyes átírása *töbet*, kiejtése: *töböt*.

⁶⁸ Orazak Ismagulov antropológus a *madi(y)-yar* nemzetséget a *bultun*[g] nemzetséghez sorolja a *qūlatay* és a *töbet* nemzetséggel együtt, holott a többi forrás alapján az közvetlenül a *töbet*ből származik (Ismagulov 1977: 16).

⁶⁹ Beysenbayūli (1994: 123), Baiševa (1991: 25) és Kazarov táblázatában (Benkő–Khinayat 2007) ebben a pozícióban *oybas* szerepel.

⁷⁰ Beysenbayūli (1994: 123) és Baiševa (1991: 25) táblázatában ezen a helyen *ayis* szerepel.

⁷¹ Aristov ugyanitt Kazancev nyomán a *мадьяр* nevet az ágak (отделения) között sorolja fel. Žanuzakov (1982: 171) is közli a *мадьяр* etnikai nevet, de törzsi hovatartozását nem adja meg.

⁷² Ismagulov (1977: 18–19) a *madi(y)-yar* [мадияр] nemzetséget a *sarī-žetim* nemzetség alnemzetségei (подразделения) közé sorolja a *žaw-yašti*, *šim-bulat*, *ötey* és *žiyen-bay* nemzetségekkel egyetemben. Ugyanott a szerző megjegyzi, hogy az argınok bonyolult nemzetségi

madi-yar arjün törzs → „Tembiszopi (Tokal Argün ág) → ... → Elemen (~ Elemis) → Erman → Sagir → Sarizsetin⁷³ → Apaj → Zsaugasti → Madijar” (Kamal Dajirov és Orunbaszar Turasov leszármazási táblázatai alapján Benkő 2003: 122–123; Benkő–Khinayat 2007: 32–33)

madiy-yar kerey törzs → aşamaylı nemzetségcsoport → ... → tanaş → tarişi nemzetségcsoport → (i)smayıl? → aq-sarı → ʁestemes → şakir → žaulı-bay → *madiy-yar* [мадияр] (Beysenbayұlı 1994: 132)

*mādiy-yar*² kerey törzs → aşamaylı nemzetségcsoport → ... → tanaş > tarişi nemzetségcsoport → smayul? → žalbır → žalpaq → ʁemen-āli → sırlı-bay → el-tüzer → *mādiy-yar* [мадияр], unokatestvér-nemzetségei között van *qūdiy-yar* [құдияр] (i. m. 132)

KAZAK (KIS HORDA)

madiy-yar bek-arıs törzs? → ... → toqpan → alau → alšin → qūdi-yar (qūdiʏ-yar!) [құдияр] → qidır-bay (baylı)? → ... a „12 ata bay-ūlı” nemzetségcsoport → *madiy-yar* [мадияр], ugyanitt van *taz* (!) is (i. m. 134)

mādiy-yar bay-ūlı törzs → beriş → bay-seyit → qitas → žayıq → dāulet → dūyse → qara → *mādiy-yar* [мадияр], testvérnemzetsége: *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 147); Üsenbaev (2003)-ban (lásd lentebb) *madiy-yar* változatban szerepel

madiy-yar bay-ūlı törzs → beriş → ... → *madiy-yar* [Мадияр], testvér(nemzetség)ei: *aldiy-yar* [Алдияр], *Qūday-şükür* [Құдай-шүкір] 'isten(nek) köszönet' (Üsenbaev 2003: 87)

KIRGIZ

madi-yar sarū törzs → *madiyar* [Мадияр] nemzetség (Karataev 2003)

Népnévi analógiák

KAZAK (NAGY HORDA)

mamadiy-yar alban törzs → sarı → süymendi → ayt → *mamadiy-yar* [мамадияр] (Beysenbayұlı 1994: 142)⁷⁴

KAZAK (KIS HORDA)

moldiy-yar šömen → šömekey → toqa → beskem → *moldiy-yar* [молдияр] (i. h.);⁷⁵ teljes névvonatkoztatásban áll az *aldiy-yar* [алдияр] testvérnemzetség nevével (uo.)! *dostiy-yar* bay-ūlı törzs → žappas → ... → qara-köz/qalqaman⁷⁶ → *dostiy-yar* [достияр] → ... → aldi-yar [алдыар] (Тынышпаев 1925: 73; Beysenbayұlı 1994: 151)⁷⁷

rendszerrel rendelkeznek, amelyből ő a legelterjedtebbet közli. Kazakisztáni tapasztalatai alapján Tóth Tibor (1966b: 296) arról számol be, hogy a törzs és a nemzetség fogalma gyakran összefonódik [vagyis összekeveredik! – B.I.].

⁷³ Korrektebb átírása *Szarzsetim* vagy *Szarizsetim* lenne. Lásd fentebb *saržetim* [Саржетим], illetve teljes alakjában *sarižetim* [Сарыжетим].

⁷⁴ Žanuzakov (1982: 171) listája a *мамадияр* nemzetségnév törzsi kapcsolatát nem tartalmazza.

⁷⁵ A *molda-* ~ *mulda*-féle nevekre lásd Rásonyi–Baski (2007) *Molla* ~ *Mulla* címszavait.

⁷⁶ Тынышпаев (1925) ezen a fokon a qalqaman nemzetséget szerepelteti.

⁷⁷ A leszármazás levezetése Beysenbayұlı (1994)-benl *dostiy-yar* rral végződik. A *dostiy-yar* → *aldi-yar* folytatásra Тынышпаев (1925) adata utal. Nála azonban hiányzik a felmenő.

BASKÍR

möħämäd-yär qipsaq törzs → qarayay-qipsaq → *möħämäd-yär* [мөхәмәдйәр / orosz átírás: мухамедьяр!] alnemzetség (Uraksin 1996: 855)

Irodalom

- Aczél Kovách Tamás (1967a), Ismeretlen magyar törzs a Turgaj mentén. Magyar Hírlap 1967. október.
- Aczél Kovách Tamás (1967b), Ismeretlen magyar törzsre bukkant egy budapesti tudós Kazahsztánban és Üzbegisztánban. Magyar Nemzet 23/263 [11.06]: 8.
- Ahmed, Salahuddin (1999), A Dictionary of Muslim Names. Hurst & Company, London.
- Ahmetzjanov, M. [Ахметзянов, М.] (1991), Татарские шеджере. Исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах по спискам XIX–XX вв. Глава IV. Анализ антропонимов в шеджере. Казан. 77–113.
- Akramov, A. M. (szerk.) [Акрамов, А. М.] (ред.) (1967), Таварих-игузида – нусрат-наме. Ташкент.
- Alektorov, A. E. [Алекторов, А. Е.] (1900), Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском Университете. Типо-литография Императорского Университета, Казань.
- Amanžolov, S. [Аманжолов, С.] (1959), Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Часть первая. Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, Алма-Ата.
- Aralbaev, Ž. [Аралбаев, Ж.] (1988), Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Ғылым, Алматы. [Kazak fonetikai tanulmányok.]
- Aristov, N. A. [Аристовъ, Н. А.] (1895), Опытъ выяснения этническаго состава киргиз-казакъъ большой орды и каракиргизовъ. Типографія С. Н. Худекова, Санктъ-Петербургъ.
- Aristov, N. A. [Аристовъ, Н. А.] (1897), Замѣтки объ этническомъ составе тюркскихъ племень и народностей и свѣдѣнія объ ихъ численности. Типографія С. Н. Худекова, Санктъ-Петербургъ.
- Aydın, Abi Aydın (2002), Şaḡs adları lügāti. Çırağ Nəşriyyatı, Bakı. [Személynevek szótára.]
- Baiševa, S. [Баишева, С.] (1991), Шежіре. Генеалогическое древо казахов. Рауван, Алматы.
- Bartol'd, V. V. [Бартольд, В. В.] (1964), Сочинения. Том II/2. Наука, Москва.
- Bartol'd, V. V. [Бартольд, В. В.] (1973), Сочинения. Том VIII. Наука, Москва.
- Bartol'd, V. V. [Бартольд, В. В.] (2002), Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва.
- Baskakov, N. A. [Баскаков, Н. А.] (1951), Каракалпакский язык I. Материалы по диалектологии (Тексты и словарь). Приложение 1: Мужские имена, 399–402; Приложение 2: Женские имена, 403–404. Издательство АН СССР, Москва.
- Baski Imre (2000), Névvonatkoztatás a törökben. In: Hajdú Mihály (szerk.), Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszéke – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 20–25.
- Baski, Imre (2003), Specific Suffixes and Suffixoids in Turkic Anthroponymy. In: Sárközi, A. – Rákos, A. (eds.), Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference. Budapest, Hungary, June 23–28, 2002. Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences – Department of Inner Asian Studies, Eötvös Loránd University, Budapest. 25–33.

- Bejsenbiev, T. K. [Бейсенбиев, Т. К.] (1987), «Тарих-и Шахрухи» как источник. Алма-Ата.
- Benkő Mihály (2003a), A turgaji madjar törzs. Valóság 46/6.
- Benkő Mihály (2003b), A torgaji madjarok. Keleti magyar néptörédék Kazakisztánban. Timp Kiadó, Budapest.
- Benkő Mihály – Khinayat, Babakumar (2004), Keleti magyar néptörédékek a kazak törzsszövetségeken. Eleink 3/2: 5–20.
- Benkő Mihály – Khinayat, Babakumar (2007), A keleti magyarság írott emlékeiből. Masszi Kiadó, Budapest.
- Benkő Mihály (2008), Magyar-kipcsakok. Timp Kiadó, Budapest.
- Beysenbayülü, Žarılqar [Бейсенбайұлы, Жарылқап] (1994), Қазақ шежіресі. Атамұра, Алматы. [Kazak lezáralmazástábla.]
- Budagov, Lazar [Будаговъ, Лазаръ] (1869–1871), Сравнительный словарь турецко татарскихъ нарѣчий, со включениемъ употребительнейшихъ словъ арабскихъ и персидскихъ и с переводомъ на русский языкъ I–II. Санктпетербургъ.
- DTS = Nadeljaev, V. M. – Nasilov, D. M. – Tenišev, Ê. R. – Ščerbak, A. M. (szerk.) [Наделяев, В. М. – Насилов, Д. М. – Тенишев, Е. Р. – Щербак, А. М.] (ред.) (1969), Древнетюркский словарь. Наука, Ленинград.
- Erol, Aydil (1992), Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız. Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara. [Neveink – dalok, versek, népdalok és történelmi példák kíséretében.]
- Filin, F. P. (főszerk.) [Филин, Ф. П.] (гл. ред.) (1982), Словарь русского языка XI–XVII вв. Выпуск 9. Наука, Москва.
- Fodor István (2006), Az ősmagyarság etnikai tudata és a Csodaszarvas-monda. In: Csodaszarvas II. Molnár Kiadó, Budapest. 9–37.
- Gafurov, Alim [Гафуров, Алим] (1971), Лев и Кипарис. Восточные имена. Наука, Москва.
- Gafurov, Alim [Гафуров, Алим] (1987), Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков, и тюрков. Словарь. Наука, Москва.
- Grodekov, N. I. [Продековъ, Н. И.] (1889), Киргизы и каракиргизы Сыр-дарьинской области. I. Типолитография С. И. Лахтина, Ташкентъ.
- Gulya János (1997), A magyarok önelnevezésének eredete. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), Nonfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest.
- Horn, Paul (1893), Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg.
- Ismagulov, O. [Исмагулов, О.] (1977), Этническая география Казахстана. Наука, Алма-Ата.
- Ivanov, P. P. [Иванов, П. П.] (1954), Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI–XVII вв. Академия Наук СССР, Москва–Ленинград.
- Jankowski, Henryk (2006), A historical-etymological dictionary of Pre-Russian habitation names of the Crimea. Handbook of Oriental Studies. Section Eight, Central Asia, Volume 15. Brill, Leiden–Boston.
- Johnson, Francis (1852), A dictionary Persian, Arabic and English. W. H. Allen and Co., London.
- Judahin, K. K. [Юдахин, К. К.] (1965), Киргизско-русский словарь. Советская Энциклопедия, Москва.
- Justi, F. (1895/1963), Iranisches Namenbuch. N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung – Georg Olms, Marburg–Hildesheim.
- Kalilov, K. [Калилов, К.] (1980), Имянаречение у киргизов в прошлом и настоящем. Ономастика Средней Азии 2. Наука, Фрунзе.
- Karataev, Olžobaj [Каратаев, Олжобай] (2003), Кыргыз этнонимдер сөздүгү. Кыргыз–Түрк «Манас» Университети, Бишкек.

- Kazancev, I. [Казанцев, И.] (1867), Описание киргиз-кайсака. Санктпетербург.
- Kenesbaev, S. K. – Musabaev, G. G. – Netalieva, H. N. [Кенесбаев, С. К. – Мусабаев, Г. Г. – Неталиева, Х. Н.] (1973), Орфография казахского языка. In: Орфографии тюркских литературных языков СССР. Наука, Москва. 103–117.
- Kenesbaeva, S. S. (1987), Fonotaktičeskie modeli arabizmov v kazahskom jazyke. Alma-Ata.
- Keñesbaev, I. K. [Кеңесбаев, И. К.] (1959–1961), Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі I–II. Қазақ ССР Ғылым Академиясының Баспасы, Алматы. [A kazak nyelv értelmező szótára.]
- KkRS = Baskakov, N. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А.] (ред.) (1958), Каракалпакско-русский словарь. Государственное Издательство Иностраннных И Национальных Словарей, Москва.
- Kononov, A. N. [Кононов, А. Н.] (1960), Грамматика современного узбекского литературного языка. Издательство АН СССР, Москва–Ленинград.
- Konšin, N. [Коншинъ, Н.] (1912?), Материалы для истории Степного Края. Том V. Записки Семипалатинского подотдела Записок Западно Сибирского Отдела ИРГО: 1–107.
- Kovács László – Veszprémy László (szerk.) (1997), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest.
- Krasovskij, M. (szerk.) [Красовский, М.] (ред.) (1868), Материалы для Географии и Статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирских киргизовъ. I–III. Санктпетербургъ.
- Krjukov, M. V. [Крюков, М. В.] (1969), О социологическом аспекте изучения китайской антропониими. Ономастика. Москва.
- KTS = Toparlı, R. – Vural, H. – Karaatlı, R. (ed.) (2003), Kıpçak türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu, Ankara. [Kıpcak török szótár.]
- Kusimova, T. [Кусимова, Т.] (1982), Башкирские имена. Башкорт исемдәре. Башкирское Книжное Издательство, Уфа.
- Kuzeev, R. G. [Кузеев, Р. Г.] (1974), Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Наука, Москва.
- KzRS = Musabaev, G. (szerk.) [Мусабаев, Г.] (ред.) (1954), Казахско-русский словарь. Издательство Академии Наук Казахской ССР, Алма-Ата.
- Levchine, Alexis de (1840), Description des Hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Kirghiz-Kaïsaks. Traduite du russe par Ferry de Pigny. Revue et publié par E. Charrière. Paris
- Levšin, A. [Левшинъ, А.] (1832), Описание киргиз-казачьихъ, или киргиз-кайсацкихъ ордъ и степей I–III. Санктпетербургъ.
- Ligeti Lajos (1964), A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, király). MNy 60: 385–404.
- Magnickij, V. K. [Магницкий, В. К.] (1905), Чувашскія языческія имена. Казань.
- Mahmudov, N. H. [Махмудов, Х. Х.] (1954), Краткий очерк грамматики казахского языка. In: Musabaev, G. (szerk.) [Мусабаев, Г.] (ред.), Казахско-русский словарь. Издательство Академии Наук Казахской ССР, Алма-Ата. 511–574.
- Mejer, L. [Мейеръ, Л.] (1865), Киргизская степь Оренбургскаго вѣдомства. В типографиях Э. Веймара и Ф. Персона, Санктпетербургъ.
- Mende, Gerhard von (1936), Der nationale Kampf der Russlandtürken. Weidmann, Berlin.
- MIKH = Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Наука, Алма-Ата, 1969.
- MIT II = Struve, V. V. – Borovkov, A. V. – Romaskevič, A. A. – Ivanov, P. P. (szerk.) [Струве, В. В. – Боровков, А. В. – Ромаскевич, А. А. – Иванов, П. П.] (ред.) (1938), Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том II. XVI–XIX вв. Иранские, Бухарские и Хивинские источники. Наука, Москва–Ленинград.

- Mukanov, M. S. [Муканов, М. С.] (1974), Этнический состав и расселение казахов среднего жуза. Наука, Алма-Ата.
- Nādirī, Jalālī (ed.) (2006), Muhammad Yār Ibn 'Arab Qatghān. Musakkir al-bilād. Tehrān.
- Nalivkine, V. P. (1889), Histoire du Khanat de Khokand. Trad. par Baron M. Dozon [d'Ohs-son]. E. Ledoux, Paris.
- Nalivkin, V. [Наливкинъ, В.] (1886), Краткая история Кокандского ханства. Типография Императорского Университета, Казань.
- Nasyrov, D. S. – Tolstova, L. S. [Насыров, Д. С. – Толстова, Л. Ш.] (1989), Каракалпаки. In: Krjukov, M. V. (főszerk.) [Крюков, М. В.] (гл. ред.), Системы личных имён у народов мира. Наука, Москва.
- Németh Gyula (1991²), A honfoglaló magyarság kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyitrai István (1997), A magyarok elnevezései a perzsa forrásokban. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. 105–110.
- Ostroumov, N. [Остромумовъ, Н.] (1892), Татарско-русский словарь. Казань.
- Preobraženskij, A. G. [Преображенский, А. Г.] (1959), Этимологический словарь русского языка. Том первый. А–О. Издательство Иностранных и Национальных Словарей Москва.
- PSRL = Полное собрание русских летописей I–XXIII. Санктпетербургъ/Петроградъ 1868–1916. (Új kiadása: I–X. Москва, 1962–1970.)
- QSĖ = Қазақ совет энциклопедиясы. 7. Алматы, 1975. [Kazak-szovjet enciklopédia.]
- Qizilbaev, S. [Қызылбаев, С.] (1963), Қостанай облысы Федоровка, Семиозер аудандарында туратын қазақтардың тіліндегі ерекшеліктер туралы. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері 5. шығуы. Алматы. [A Kosztanaj megyei Fjodorovka és Szemiozjor járásában élő kazakok nyelvi sajátosságairól.]
- RaD = Semenov, A. A. – Petruševskij, I. P. [Семенов, А. А. – Петрушевский, И. В.] (1952–1960), Рашид-ад-дин, Сборник летописей I–II. Москва.
- Radloff, W. (1893/1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I–IV. Tipogr. Imp. AN, Sankt Petersburg.
- Rásonyi, László – Baski, Imre (2007), Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names as collected by László Rásonyi. Indiana University Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, IN.
- RKkS = Baskakov, N. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А.] (ред.) (1967), Русско-каракалпакский словарь. Государственное Издательство Иностранных И Национальных Словарей Москва.
- RNS = Baskakov, N. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А.] (ред.) (1956), Русско-ногайский словарь. Государственное Издательство Иностранных И Национальных Словарей Москва.
- Roemer, H. R. (1960), Die Chronik des Ibn ad-Dawādārī. Neunter Teil. Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nāsir Muhammad Ibn Qalā'un. Sami Al-Khandji, Kairo.
- Róna-Tas András (1997), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Balassi Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas András (2007), Kis magyar őstörténet. A magyarok korai története az államalapítástól. Balassi Kiadó, Budapest.
- Sadyhov, Z. A. [Садыхов, З. А.] (1984), Система азербайджанских личных имен. In: Kajdarov, A. T. (szerk.) [Кайдаров, А. Т.] (ред.), Тюркская ономастика. Издательство Наука Казахской ССР, Алма-Ата.
- Sattarov, G. F. [Саттаров, Г. Ф.] (1970), Категория ласкательности в татарских личных именах. Антропонимика. Москва. 211–216.
- Sattarov, G. F. [Саттаров, Г. Ф.] (1981), Татар исемнәре сүзлегә. Татарстан Китап Нәшрияты, Казан. [Tatár nevek szótára.]

- SIGTJa = Tenišev, Ė. R. (szerk.) [Тенишев, Э. Р.] (ред.) (1984) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Наука, Москва.
- SlSovrRJaz = Словарь современного русского литературного языка. Том шестой. Москва–Ленинград, 1957.
- SODž = Rumjancev, P. P. (szerk.) [Румянцевъ, П. П.] (ред.) (1912–1913), Материалы по обследованию туземнаго и русскаго старожильческаго хозяйства и землепользования въ Семирѣченской области. Киргизское хозяйство. Томъ III. Джаркентский уѣздъ. Санктъ-Петербургъ.
- SOK = Rumjancev, P. P. (szerk.) [Румянцевъ, П. П.] (ред.) (1912–1913), Материалы по обследованию туземнаго и русскаго старожильческаго хозяйства и землепользования в Семирѣченской области. Киргизское хозяйство. Томъ II. Копальский уѣздъ. Санктъ-Петербургъ.
- SOV = Rumjancev, P. P. (szerk.) [Румянцевъ, П. П.] (ред.) (1912–1913), Материалы по обследованию туземнаго и русскаго старожильческаго хозяйства и землепользования в Семирѣченской области. Киргизское хозяйство. Томъ IV. Верненский уѣздъ. Санктъ-Петербургъ.
- Tillo, A. A. [Тилло, А. А.] (1873), Первая народная перепись въ Киргизской степи, произведенная в Николаевском уѣздѣ Оренбургскаго края действительнымъ членомъ Оренбургскаго Отдела. Извѣстия Императорскаго Русскаго Географическаго Общества IX. Ст. Петербургъ.
- Togan, A. Zeki Velidi (1981), Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın Tarihi. Enderun Kitabevi, İstanbul. [A mai török Turkesztán és közelmúltjának története.]
- Tokarev, Sz. A. [Токарев, С. А.] (1958), Этнография народов СССР. Издательство Московского Университета, Москва.
- Tóth Tibor (1966a), Tóth Tibor beszámolói. Antropológiai Közlemények 10: 140.
- Tóth Tibor (1966b), Az ősmagyarok mai relictumáról (előzetes beszámoló). MTA Biológiai Osztály Közleményei 9: 283–299.
- Тунуѣраев, М. [Тынышпаев, М.] (1925), Материалы к истории киргиз-казакскаго народа. Издательство Узбекистан, Ташкент.
- UjgRS = Nadžip, Ė. N. (szerk.) [Наджип, Э. Н.] (ред.) (1968), Уйгурско-русский словарь. Мужские собственные имена / Женские собственные имена. Издательство Советская Энциклопедия, Москва. 816–825.
- Uraksin, Z. G. (szerk.) [Ураксин, З. Г.] (ред.) (1996), Башкирско-русский словарь. Дигора – Русский Язык, Москва.
- UzRS = Borovkov, A. K. (szerk.) [Боровков, А. К.] (ред.) (1959), Узбекско-русский словарь. Государственное Издательство Иностраннх и Национальных Словарей, Москва.
- Üsenbaev, Teñizbay [Үсенбаев, Теңізбай] (2003), Алшын шежіресі. Адам атадан өзіме шейін. Киши жүз, Жетіру, Он екі ата Байұлы, Кете (Байсары), Әлім, Шөмекей. Tұmar, Qizıldorda. [Az alsinok genealógiája. Ádám apántól énmagamig.]
- Valihanov, Č. Č. [Валиханов, Чокан Чингисович] (1964), Собрание Сочинений в 5-и томах. Издательство Академии Наук Казахской ССР, Алма-Ата.
- Vasmer, Max (1955), Russisches etymologisches Wörterbuch. Zweiter Band. Winter, Heidelberg.
- Vámbéry Ármin (2006), A török faj ethnológiai és ethnográfiai tekintetben. (Szerkesztés, utószó, jegyzetek: Dobrovits Mihály). Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Vásáry István (2008), Julianus magyarjai a mongol kor után és a Közép-Volga vidékén. In: Uő, Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Balassi Kiadó, Budapest. 37–72.

- Vel'jaminov-Zernov, V. V. [Вельяминов-Зерновъ, В. В.] (1863–1866), Изслѣдование о Касимовскихъ царяхъ и царевичахъ. I–IV. Санктъ-Петербургъ.
- Veres Péter (2005), A magyarok és az obi-ugorok közös **mańčz* önelnevezése etimológiájának történelmi és mitikus háttere. In: Birtalan Ágnes – Rákos Attila (szerk.), Bolor-un Gerel. Krisztályfény. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére I–II. ELTE Belső-ázsiai Tanszék – MTA Altajisztikai Kutatócsoport, Budapest. 881–900.
- Veres Péter (2006), Néhány megjegyzés a magyar nép etnogeneziséhez és korai etnikai történetéhez. Ethno-Lore 23.
- Wäliev, N. – Aldaševa, A. [Уәліев, Н. – Алдашева, А.] (1988), Қазақ орфографиясындағы қыйындықтар. Ғылым, Алматы. [A kazak helyesírás nehézségei.]
- Weil, J. (1860), Geschichte des Abbaside Chalifats in Egypten I–II. JB Metzger'sche Buchhandlung, Stuttgart.
- Žanuzakov, T. – Esbaeva, K. S. [Жанузаков, Т. – Есбаева, К. С.] (1988), Қазақ есімдері – Казахские имена. Анықтама сөздік – Словарь-справочник. Ғылым, Алма-Ата.
- Žanuzakov, T. – Esbaeva, K. S. (2003), Kazak Türklerinde kişi adları. Qazaq esімderi. Türkiye Türkçesine aktaran Nurettin Aksu. Türk Dil Kumuru, Ankara. [A kazak-törökök személynevei.]
- Žanuzakov, T. [Жанузаков, Т.] (1982), Очерк казахской ономастики. Личные имена (126–163), Космонимы (163–164), Этнонимы (164–174). Наука, Алма-Ата.
- Žaparov, Š. [Жапаров, Ш.] (1989), Кыргыз адам аттары. Киргизские личные имена. Илим, Фрунзе.

A magyar tárgyas és alanyi igeragozás kialakulásának szintaktikai háttéréről

Relying on general linguistic considerations (Givón 1976), on Marcantonio's (1985) hypothesis on the origin of the Hungarian objective conjugation, and on Nikolaeva's (1999a, 1999b, 2001) analysis of present-day Ostyak sentence structure, this paper claims that the Hungarian verbal morphemes agreeing with the subject and the object originally marked agreement with the topic(s). Depending on the information structure of the sentence, three verbal paradigms were used. In sentences containing a subject topic, the verb agreed with the subject, in sentences containing a subject topic and an object secondary topic, the verb agreed with both the subject and the object, whereas in topicless sentences the verb bore no agreement marker. Later, agreement with the subject topic was grammaticalized as obligatory subject-verb agreement, as a consequence of which the three verbal paradigms were contracted into two. The subjective conjugation was put together partly from the paradigm involving subject clitics, and partly from the paradigm involving no pronouns, whereas the objective paradigm was put together partly from the paradigm involving both object and subject clitics, and partly from the paradigm involving only subject clitics. Agreement with topicalized objects was later reinterpreted as agreement with definite objects, and after the introduction of the definite article in the Old Hungarian period, it assumed the function of licensing object pro-drop.

KEYWORDS: objective conjugation, definite conjugation, topic-verb agreement, secondary topic, object pro-drop, exaptation

KULCSSZAVAK: tárgyas ragozás, határozott ragozás, topik-ige egyeztetés, másodlagos topik, rejtett tárgyi névmás, exaptáció

1. Bevezetés

Az utóbbi időben ismét a figyelem előterébe került a magyar tárgyas és alanyi (avagy határozott és határozatlan) igei paradigmák kialakulásának problémája. A korábbi tanulmányok morfofonológiai nézőpontját Havas (2005) tipológiai szempontokkal gazdagította. Írásomban emellett érvelek, hogy ha a jelenségkörrel kapcsolatos általános mondattani megállapításokat (lásd Givón 1976), továbbá a magyar tárgyas ragozással kapcsolatos korábbi mondattani vizsgálatokat (Marcantonio 1985), valamint az obi-ugor nyelvek mondattanának tanulságait (Nikolaeva 1999a, 1999b,

2001) is figyelembe vesszük, az alanyi és tárgyas ragozás kialakulásával kapcsolatos eddigi eredmények mozaikdarabjaiból a korábbinál koherensebb, meggyőzőbb és védhetőbb kép rakható össze.

Gondolatmenetem lényege a következő: Givón (1976) elméletéből kiindulva feltehető, hogy az igei személyragozás a világ nyelveiben a topikismétlő névmásnak az igei állítmányhoz való klitizálódásával, majd az agensi/experiensi topiknak alanyként való grammatikalizálódásával jött létre. Marcantonio (1985) bizonyítékai alapján valószínűnek látszik, hogy a magyar tárgyas ragozás is eredetileg a topikalizált tárggyal való egyeztetésre szolgált. A történeti morfofonológiai kutatások szerint is a tárgyas paradigma toldalékainak többségében a topikalizált tárggyal koreferens tárgyi névmás rejlik (lásd Honti 1996). A magyar alanyi ragozás paradigmája viszont általános vélekedés szerint egyes számban nem tartalmaz névmási elemet, a toldalékok eredete bizonytalan. A nem névmási eredetű személyragok létrejöttének színtere hipotézisem szerint a topik nélküli, következésképp topikismétlő névmást sem tartalmazó mondattípus volt. Az alanyi és tárgyas ragozás kialakulását megelőző időszakra (az uráli alapnyelv korára?) három mondattípust feltételezek: a) egy topik nélküli és egyeztető névmási toldalék nélküli szerkezetet; b) egy alanyi topikot és az igehez klitizálódott alanyi névmást tartalmazót; továbbá c) egy alanyi és egy tárgyi topikot és az igehez klitizálódott tárgyi és alanyi névmást tartalmazó szerkezetet. A topikalizált alannyal való egyeztetés idővel alany-ige egyeztetéssé értelmeződött át, így feltételezésem szerint az a) és a b) mondattípus közötti különbség semlegesült, és a három igei paradigma kettővé vonódott össze. Az alanyi ragozás az a) és b) paradigma elemeiből, a tárgyas ragozás pedig a b) és a c) paradigma elemeiből állt össze.

A dolgozat a következőképpen épül fel: A 2. részben Givónnak (1976) az alannyal, illetve a tárggyal való igei egyeztetés eredetére vonatkozó elméletét mutatom be. A 3. részben a magyar tárgyas ragozás kialakulásával és a mai obi-ugor nyelvek tárgyas ragozásával foglalkozó mondattani tanulmányok, Marcantonio (1985) és Nikolaeva (1999a, 1999b, 2001) eredményeit foglalom össze. A 4. részben Havas (2005) tipológiai indítatású elméletét ismertetem. Az 5. részben azokra a nyitott kérdésekre mutatok rá, melyeket Havas elmélete is megválaszolatlanul hagy. A 6. rész saját hipotézisemet tartalmazza. A 7. részben az 1. és a 2. személyű tárggyal való egyeztetés problémájára térek ki. A 8. részben arról a változásról szólok, mely a tárgyas ragozás funkciójában az ómagyar korban végbement. A 9. rész összefoglalás.

2. Egy általános nyelvészeti hipotézis: Givón (1976)

2.1. Az egyeztetés eredete

A magyar tárgyas ragozási paradigma kialakulásának vizsgálatához az igei személyragok kialakulásának Givón (1976) felállította általános elméletét használom

kiindulópontként. Givón mellett érvel meggyőző bizonyítékok alapján, hogy az igen megjelenő egyeztető toldalékok eredetileg topikismétlő névmásként funkcionáltak. Később igei klitikummá, majd toldalékká gyengültek. Minthogy a topik semleges mondatokban általában az események humán szereplőjével: az agenssel vagy az experienssel azonos, többnyire alanyként grammatikalizálódott, a topik-ige egyeztetés pedig többnyire alany-ige egyeztetésként rögzült. Ugyanakkor tárgyi topikok is előfordulnak; a velük való egyeztetésből alakult ki az ige-tárgy egyeztetés.

Givón elméletét az alábbi érvekkel támasztja alá:

I. Ugyanazok az implikációs viszonyok határozzák meg mind a topikalizálhatóságot, mind az igével való egyeztethetőséget. E viszonyokat Moravcsik (1974) az alábbi hierarchiába rendezte:

- (1) határozatlan tárgy < élő tárgy < határozott tárgy < alany

Az (1) alatti implikációs hierarchiából az következik, hogy ha egy nyelvben topikalizálható a határozatlan tárgy, akkor bizonyosan topikalizálható az 'élő' jegyű tárgy is, és ha topikalizálható az 'élő' jegyű tárgy, akkor bizonyosan topikalizálható a határozott tárgy is, és így tovább. Ugyanígy, ha egy nyelvben az ige egyezik a határozatlan tárggyal, akkor egyezni fog az 'élő' jegyű tárggyal is, és ha egyezik az 'élő' jegyű tárggyal, akkor bizonyosan egyezni fog a határozott tárggyal is. Olyan nyelv nem létezhet, melyben az ige például egyezik a határozott tárggyal, de nem egyezik az alannal. A topikalizálás és az igével való egyeztetés feltételeinek azonossága arra enged következtetni, hogy ugyanannak a jelenségnek a két oldaláról van szó.

II. A mintegy a szemünk előtt születő, egy-két generáció alatt kialakuló, az emberi nyelv genetikailag meghatározott jegyeit legtisztábban felmutató pidgin és kreol nyelvek fontos információkkal szolgálhatnak egyes nyelvi jelenségek keletkezésével kapcsolatban. Érdekes módon a pidgin és kreol nyelvekben az igéhez nagyon gyakran topikismétlő névmás tapad. Ez a névmás általában egy invariáns, például egyes szám 3. személyű alak, például az angol alapú Tok Pisinben a *he*-nek megfelelő *i*, egy francia alapú kreolban az *il*-nek megfelelő *i*, az angol alapú hawaii kreolban pedig a tárgyesetű *him*:

Tok-Pisin (Új-Guinea):

- (2a) *ol i sindaun* (b) *em i paitim* (c) *mipela i go go go*
 all **he** sit-down him **he** fight-him me-fellow **he** go go go
 'mind leültek' ő megverte őt' én hosszú útra mentem'

francia alapú kreol:

- (3) *lé dié i sont malin*
 le Dieu **il** sont malin
 'az Isten okos'

hawaii pidgin:

- (4) *mai brada him no skeed*
 my brother **him** not scared
 'a bátyám nem ijedt'

III. A topikismétlő névmás használata a gyermeknyelvben is általános – vö. Gruber (1967) és Keenan (1974).

2.2. A tárgyi egyeztetés

A tárgyi egyeztetés kialakulását Givón a bantu nyelvek példáján mutatja be. Szinkron adatokra támaszkodik, de mellett érvel, hogy a számos rokon bantu nyelv közötti eltérések egy diakrón folyamat különféle stádiumait képviselik.

A bantu nyelvekben kötelező az igének az alannyal való egyeztetése, és az egyeztető morféma nyilvánvalóan névmási eredetű és névmási értékű. Például:

(5) <i>mtoto</i>	<i>a-li-kuja</i>	'A gyerek jött.'
	<i>a-li-kuja</i>	'Ő jött.'
<i>watoto</i>	<i>wa-li-kuja</i>	'A gyerekek jöttek.'
	<i>wa-li-kuja</i>	'Ők jöttek.'
<i>kikopo</i>	<i>ki-li-vunjika</i>	'A csésze eltört.'
	<i>ki-li-vunjika</i>	'Az eltört.'
<i>vikopo</i>	<i>vi-li-vunjika</i>	'A csészek eltörték.'
	<i>vi-li-vunjika</i>	'Azok eltörték.'

Az igéhez tárgyi névmás is klitizálódhat:

(6) <i>ni-li-vunja</i>	<i>kikopo</i>	'Eltörtem egy csészét.'
<i>ni-li-ki-vunja</i>		'Eltörtem.'
<i>ni-li-vunja</i>	<i>vikopo</i>	'Eltörtem a csészéket.'
<i>ni-li-vi-vunja</i>		'Eltörtem őket.'

A tárgyi névmási klitikum topicalizált (határozott) tárgy jelenlétében is megjelenik az igén; kitétele kötelező:

(7) <i>mtoto, ni-li-mw-ona</i>	'A gyereket (öt) láttam.'
<i>watoto, ni-li-wa-ona</i>	'A gyerekeket (őket) láttam.'
<i>kikopo, ni-li-ki-vunja</i>	'A bögrét (azt) eltörtem.'
<i>vikopo, ni-li-vi-vunja</i>	'A bögréket (azokat) eltörtem.'

Minthogy csak határozott (vagy legalábbis specifikus) tárgy topicalizálható, a tárgyi egyeztető klitikum egyes bantu nyelvekben a tárgy határozottságának jelölőjévé értelmeződött át. A ruandában például a tárgy az igével való egyeztetéssel tehető határozottá:

(8a) *ya-bonye umunhu* 'Látott egy embert.'

(b) *ya-mu-bonye umunhu* 'Látta az embert.'

A szuahéliiban még általánosabbá vált a tárgy-ige egyeztetés: a határozott tárgyakról az 'élő' jegyű határozatlan tárgyakra is kiterjedt.

A bantu nyelvekben rekonstruált változáshoz hasonló folyamat, a topikalizált tárggyal való igei egyeztetésnek határozott tárgyi egyeztetéssé való átalakulása játszódhatott le az ugor nyelvekben is. Az erre utaló bizonyítékokat Marcantonio (1985) foglalta össze.

3. Finnugor nyelvészeti előzmények: Marcantonio (1985), Nikolaeva (1999a, 1999b, 2001)

Marcantonio (1985) többféle – általános nyelvészeti, rokonnyelvi és magyar nyelvtörténeti – bizonyíték alapján amellet érvel, hogy a magyar tárgyas igeragozásban eredetileg az igét a topikalizált tárggyal egyeztető morféma rejlett, mely a tárgy topik voltát jelölte. Marcantonio az ősmagyarban – a mai obi-ugor nyelvekhez hasonlóan – SOV szórendű mondatot feltételez, melyben mind az alany, mind a tárgy ragtalan, és szórendjük kötött. A mondatkezdő alany egyidejűleg topik szerepet is betölt, az ige előtti tárgy pedig fókuszként funkcionál. Marcantonio feltételezése szerint a tárggyal való egyeztetésre OSV mondatokban, tárgyi topik esetén került sor; a tárgyas ragozás a kanonikus SOV szórendtől való eltérésre, a tárgyi topik és alanyi fókusz alkotta OSV kódolására szolgált. (Comrie [1977] is hasonló véleményt fogalmazott meg). Minthogy topik elsősorban határozott, ritkábban specifikus határozatlan öszszetevő lehetett, a topikalizált tárggyal való egyeztetés könnyen átértelmeződhetett határozott tárggyal való egyeztetéssé.

Marcantonio a változás alábbi lépéseit rekonstruálta:

1. Az ősmagyar a tárgyon jelölte annak topik (tehát határozott/specifikus) voltát az uráli *-m* helyébe lépő *-t* raggal. Idővel a *-t*-vel való jelölés analogikusan minden tárgyra kiterjedt.

2. Miután a *-t* elveszítette topikjelölő szerepét, egy igei morféma vette át a tárgy topik voltának jelölését.

3. Később a magyarban egy mondatrészi szerepektől független topikpozíció alakult ki, és ez redundánssá tette a tárgy topik szerepének igei toldalékkal való kódolását. A tárgyas ragozás megszűnt a tárgy topik voltát jelölni; a tárgy határozottságának jelölőjévé értékelődött át.

Marcantonio a hipotézise melletti bizonyítéknak tekinti, hogy a feltételezett változássorozat első és második stádiuma is igazolható vogul és osztják nyelvjáráásokból. Ez értelmezése szerint azt mutatja, hogy ugyanaz az ugor alapnyelvből kiinduló folyamat a különféle ugor nyelvekben és dialektusokban más-más szintig jutott el, más-más szinten rekedt meg. Elméletéből az a következtetés vonható le,

hogyan azokban a leánynyelvekben, illetve nyelvjárásokban, melyek a tárgyon jelölik a tárgy topik szerepét/határozottságát, nincs tárgyas ragozás (azaz a topikalizált tárggyal egyező igei morféma). Amelyekben viszont van minden tárgyon megjelenő tárgyrag, azokban a tárgy topik szerepét igei toldalék mutatja. Az elmélet azt sem zárja ki, hogy egy nyelvjárás átugorja a változási sor 1. lépését, azaz, a tárgyi névszó helyett egyből az igeen kezdje el jelölni a tárgy topik voltát. Véleménye szerint a vogul és osztják dialektusok többségére ez jellemző. Ezt a változatot Gulyára (1970) és Comrie-ra (1977) hivatkozva az alábbi vahi osztják példapárral illusztrálja:

(9a) *ku rit tus-Ø*
ember csónak vitt-SG.3.INDEF
'Az ember csónakot vitt.'

(b) *ku rit tus-t*
ember csónak vitt-SG.3.DEF
'Az ember a csónakot vitte.'

A változás 1. stádiumát képviselő vogul dialektusok is vannak, melyekben az *-m* vagy *-ma/-me* tárgyrag csak a határozott tárgyon jelenik meg, például:

(10) *kwal-Ø* 'ház/házat';
kwal-me 'a házat' (Collinder 1960).

Bereczki (1971) adatai alapján Marcantonio ebbe a típusba tartozónak mondja a cseremiszt is.

Marcantonio elmélete azt is megmagyarázza, hogy miért vélhette úgy Steinitz (1950:75), hogy az osztjában a határozott tárggyal való igei egyeztetés nem kötelező. A változás 2. stádiumát képviselő nyelvváltozatokban határozott tárggyal is alanyi ragozás áll, ha a tárgy nem topik, hanem fókusz szerepű. Marcantonio Bárczi (1958) példái alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy a változás 3. stádiumát képviselő ómagyarban is fellelhetők még a 2. stádium nyomai. Bárczi olyan mondatokat is idéz, melyekben a topikalizált határozatlan tárgy tárgyas ragozást vált ki (pl. (11)), és olyanokat is, melyekben a nem topik szerepű tárgy határozottsága ellenére alanyi ragozású igevel áll (12).

(11) *Kit Amasias kiral auag pap gakorta getrette* (Bécsi kódex 214)

(12) *es ottan ven ysteny malaztnak latasatt* (Jókai-kódex 131)

Bár Marcantonio alapgondolata meggyőző, az általa felvázolt kép több szempontból is módosításra szorul. Egyrészt, mint Honti (1995; 2009), Rédei (1996) és Csúcs (2001) felhívja rá a figyelmet, a 3. személyű tárgyra való utalás lényegében még megformáltságában is hasonló az ugorban, a mordvinban és a szamojéd nyelvekben; a tárgyas és alanyi ragozás szétválásának idejét, a Marcantonio által feltételezett változássor

kezdetét tehát jóval korábbra, az uráli korra kell tennünk.¹ Másrészt Nikolaevának az osztják mondat szerkezetéről és az osztják másodlagos topikokkal foglalkozó munkái (1999a, 1999b, 2001) az ugor, illetve ősmagyar kori tárgyi topik mondat szerkezeti helyét, szerepét is némileg másképp láttatják. Az osztjában kötelező az SOV szórend, és a topiknak meg kell előznie a fókuszot. *Patiens* topik és *agens* fókusz esetén passzivitásként kell a szerkezetet, azaz, a topicalizálandó *patiens* alanyi szerepet kap, az *agens* pedig határozói esetben kerül. Következésképp a Marcantonio által feltételezett OSV szórend nem létezik, azonban az SOV mondat szerkezetben a tárgy lehet másodlagos topik. Az osztják mondat tehát információs szerkezeti szempontból kétféleképpen tagolható: vagy [_{Topik} S]OV, vagy [_{Topik} SO]V szerkezetű. Az ige az előbbi esetben csak az alanyával, az utóbbi esetben az alanyával és a tárggyal is egyezik. Valójában Nikolaeva (1999a) az északi osztják dialektusban egy harmadik mondat típust is említ, az egzisztenciális mondatot, melyben az alany nem topik (Nikolaeva 1999a: 41). Az ilyen mondatban az ige nem egyezik az alannyal; mindig jelen idő egyes szám 3. személyben áll. Azaz:

(13) Északi osztják mondat típusok:

- (a) [_{Topik} S]OV – igeegyeztetés az alannyal
- (b) [_{Topik} SO]V – igeegyeztetés a tárggyal és az alannyal
- (c) SV – egzisztenciális mondat: nincs igeegyeztetés

Feltehető, hogy az ősmagyarra is az az ugor alapnyelvből örökölt mondat szerkesztésmód volt jellemző, melyet az osztják megőrzött. Ennek nyomai korai kódexekben is megfigyelhetők. A Jókai-, a Bécsi és a Münchener kódexekben a *-ván/-vén*-nel képzett határozói igeneves kifejezések egy része még ragtalan tárgyat tartalmaz, és szigorúan SOV szórendű. Az alanyi funkció és a topik szerep, valamint a tárgyi funkció és a fókusz szerep szinkronizálásának eszköze, a passzivitás is produktív még az ősmagyarban. Következésképp plauzibilisnek látszik annak feltételezése, hogy a tárgyas ragozás az ősmagyar SOV mondat szerkezetben is a tárgy másodlagos topik szerepének jelölésére szolgált.

Givón (1977) elmélete értelmében a topik-ige egyeztetéskor az ige megjelenő morféma egy igehez klitizálódott, majd agglutinálódott topikismétlő névmás. A magyar igei toldalékok többségében is ősi névmási elemeket azonosít a nyelvtörténészek jó része. Radics (1981) és Havas (2005) azonban SOV alapszórend esetén ezt a hipotézist problematikusnak találja; úgy vélik, az alanyi és tárgyi névmásoknak meg kellett előzniük az ige, tehát legfeljebb prefixumokká válhattak volna. A generatív nyelvelmélet azonban SOV alapszórend esetén az alanyával és tárggyal egyező ragozott ige V+O+S toldalékosrendet jósol. Az úgynevezett tükörelv (Baker 1985;

¹ Lényegében a Hontiéhoz hasonló álláspontot képvisel Hajdú (1966) és Mikola (1966) is. Keresztes (1998-99) viszont a mordvin tárgyas ragozás morféma bokrának újkeletű voltát hangsúlyozza, és legfeljebb a 3. személyű accusativusi értékű személy- vagy mutatónévmás uráli alapnyelvi enklitizálódását engedi meg.

Bródy 2000) azt mondja ki, hogy ha egy grammatikai művelet a szintaxisban és a morfológiában is leképeződik, a morfológiai szerkezetnek direkt módon tükröznie kell a szintaktikai levezetést, azaz, amilyen sorrendben a mondattani elemeket beillesztjük a szintaktikai szerkezetbe, olyan sorrendben kell a nekik megfelelő morfológiai elemeket is összeillesztenünk. Azonban, minthogy a morfológiai komponensben nem kifejezéseket, hanem fejmorfémákat mozgatunk, ellentétes lesz a szerkezet kiépülésének iránya, azaz, a morfológiai szerkezet valóságos tükörképe lesz a szintaktikai szerkezetnek. Egy [S[OV]] szintaktikai szerkezet tehát egy [[VO]S] morfológiai komplexumra képeződik le. Honti (1996, 2009) ennek az elvnek egy korábbi megfogalmazását idézi Cincius 1965-ös munkájából, és Comrie (1980) nyomán empirikus bizonyítékokat is hoz mellette.

4. Havas (2005) elmélete

Az elmondottak fényében azt várnánk, hogy a magyarban az alanyi ragozású igealak az igehez agglutinálódott alanyi névmást, a tárgyas ragozású igealak pedig az igehez klitizálódott tárgyi és alanyi névmást tartalmaz. Ez azonban csak részben van így (az alanyra utaló névmási eredetű toldalékot félkövérrel, a tárgyra utalót pedig nagybetűvel jelölöm):

(14) Alanyi ragozás:		Tárgyas ragozás:	
<i>fut-ok</i>	<i>fut-unk</i>	<i>ad-om</i>	<i>ad-J-uk</i>
<i>fut-sz</i>	<i>fut-tok</i>	<i>ad-od</i>	<i>ad-JÁ-tok</i>
<i>fut-Ø</i>	<i>fut-nak</i>	<i>ad-JA-Ø</i>	<i>ad-JÁ-k</i>

Mint Havas (2005) összegzéséből is kitűnik, az alanyi ragozásnak csak a többes szám 1. és 2. személyű alakjaiban fedezhetők fel ősi névmási elemek. Esetleg lekopott névmást feltételezhetünk a 3. személyű, többes számban *-k* többesjellel ellátott zéró toldalék mögött is. Az egyes szám 1. és 2. személyű alakok azonban biztosan nem tartalmaznak névmást; míg Mikola (1966) időjelekből, Rédei (1989, 1996) pedig participiumképzőkből származtatja őket, Havas (2005) medializáló képzői eredetet feltételez.

A tárgyas ragozás egyes szám 1. és 2. személyű toldalékában csak 1. és 2. személyű alanyi névmások találhatók; hiányzik a tárgyra utaló névmási elem. Az egyes szám 3. személytől kezdve viszont az igetőhöz egy tárgyra utaló névmási eredetű morféma és egy alanyra utaló morféma kapcsolódik. Többes szám 1. személyben nem nyilvánvaló az alanyra utaló 1. személyű morféma jelenléte, Havas azonban amellet érvel, hogy a *-juk* toldalék a *-ju-muk* összeolvadásából keletkezett. Honti (2009) ezt vitatja, de az ő javaslata (Honti 2005) is megengedi azonos alanyi egyeztető morféma feltételezését az alanyi és a tárgyas ragozású, többes szám 1. személyű igealakban.

Havas (2005) célja a kétféle, alanyi és tárgyas ragozású igei paradigma kialakulásának magyarázata. A következő kérdésekre keres választ:

- (i) Miért a tárgyas paradigma őrzi (legalábbis egyes számban) az ősi névmásokat?
- (ii) Miért fordulnak elő a tárgyas paradigmából való alakok az alanyi paradigmákban is (pl. *láttam valamit, eszem valamit*)?
- (iii) Milyen kontextusban indult meg a két paradigma szétválása?
- (iv) Miért hiányoznak a névmási elemek az alanyi ragozás egyes számából?
- (v) Miért nem tartalmaz tárgyra utaló elemet a tárgyas ragozás egyes szám első és második személyű alakja?

Havas válaszai a következők:

- (i) Az igeő+alanyi névmás szerkezetű igealakok, tehát az *adom, adod* típus képviselik az alanyi és a tárgyas ragozás szétválása előtti, differenciálatlan paradigmát. Az alanyi ragozás az újabb fejlemény.
- (ii) Az új paradigma kifejlődése nem volt teljes, bizonyos alakokra nem terjedt ki.
- (iii) Az új paradigma „az intranszitiv igék körében keletkezett – mint a medialitás szemantikai tartalmának formális kifejeződése egy igeragozási csoport elkülönülésében”.
- (iv) A mediális paradigma eredetileg nem tartalmazott alanyra utaló névmási elemeket; különféle igeképzők értelmeződtek át személyragokká. Annak a jelenségnek, hogy a tárgyorientált ragozás szintetikus, a nem-tárgyorientált ragozás viszont nem tartalmaz ősi személyjelölő morfémákat, tipológiai párhuzamai vannak.
- (v) A tárgyjelölés a 3. személyben jött létre a tárgyi névmás agglutinálódásával; majd a mediális paradigma kialakulása után az ősi differenciálatlan paradigma 1-2. személyben tárgyi névmás agglutinálódása nélkül is felvette a határozott tárgyra utalás funkcióját.

5. Hiányzó láncszemek

Havas elmélete számos részletében meggyőző, azonban kérdéseket és problémákat is felvet. A következő alapkérdésekre nem kapunk választ:

- (i) Miért nem klitizálódtak névmási eredetű toldalékok a mediális igékhez?
- (ii) Miért éppen a mediális igékhez nem klitizálódott névmás?

Valójában problematikus a mediális igeosztály elhatárolása is, ugyanis Havas nemcsak a hagyományosan mediálisnak tekintett, patiens alanyú igéket sorolja ide, hanem az agens alanyú intranszitivokat (pl. *Énekel*), sőt, a nem-specifikus tárgyú tranzitivokat is (pl. *A ló zabot eszik*).

Egy meggyőző tárgyasragozás-elméletnek két további problémára is megoldást kellene adnia:

- (iii) Miért nem ragozzuk tárgyasan az igét 1. és 2. személyű névmási tárgy esetén?
- (iv) Miért kap sajátos toldalékot az egyes szám 1. személyű igealak 2. személyű tárgy esetén?

Itt ismertetendő javaslatom Givón (1976), Marcantonio (1985) és Havas (2005) hipotéziseit és Nikolaeva (1999a, 1999b, 2001) megfigyeléseit olyan egységes elméletbe foglalja, mely e kérdésekre is választ ad.

6. Az új hipotézis

Givón (1976) hipotézise alapján, Marcantonio (1985) érveit elfogadva és az osztják tárgyas ragozás Nikolaeva (1999a, 1999b, 2001) által javasolt elemzését figyelembe véve tételezzük fel, hogy az igei toldalékok az uráli alapnyelvben és az ugor korban is a topikkal való egyeztetést szolgálták. Az SOV szórendű alapnyelv a következő három információszerkezeti tagolást engedte meg: a) SV mondatok, melyekben az alany fókusz szerepet tölt be; b) S(O)V mondatok, melyekben az alany topikként, a tárgy (ha van) fókuszként funkcionál; c) SOV mondatok, melyekben mind az alany, mind a tárgy topik szerepű. A három szerkezetet mai példákkal érzékeltetem. A topikok mellékhangsúllyal ejtendő; a főhangsúly a nagybetűkkel szedett szavakra esik.

- (15a) SV *JÉG törik.*
 (b) [_{Top}S]OV *A halász JEGET tör.*
 (c) [_{Top}SO]V *A halász a jeget (FEL)TÖRI.*

A Marcantonio és Nikolaeva munkáira alapozott teóriából az következik, hogy az a) esetben az ige nem volt semmivel egyeztetve, azaz, nem viselt személyragot; a b) esetben alanyi egyeztető toldalékot; a c) esetben pedig alanyi és tárgyi egyeztető toldalékot viselt. Az egyeztető toldalékok névmási eredetűek lehettek, és a tükörelv értelmében az SOV sorrenddel ellentétes sorrendben tapadtak az igehez. Az a) paradigmában később különféle bizonytalan eredetű elemek személyraggá értelmeződhetek át. Kísérreljük meg szétválasztani a három paradigmát:

(16a) SV	(b) [_{Top} S]OV	(c) [_{Top} SO]V
<i>tör-ök</i>	<i>tör-öm</i>	<i>tör-?-?</i>
<i>tör-sz/nézel</i>	<i>tör-öd</i>	<i>tör-?-?</i>
<i>törík</i>	<i>tör-Ø</i>	<i>tör-i-Ø</i>
<i>tör-?</i>	<i>tör-ünk</i>	<i>tör-j-ük</i>
<i>tör-?</i>	<i>tör-tök</i>	<i>tör-i-tek</i>
<i>tör-?</i>	<i>tör-nek</i>	<i>tör-i-k</i>

Idővel a topicalizált alannyal való igeegyeztetés valamennyi alanyra kiterjedt. A topicalizált alannyal való egyeztetés általános alanyi egyeztetéssé való átértékelése azzal a következménnyel járt, hogy a három [a), b) és c)] paradigmából egy feleslegessé vált, hiszen az a) és a b) típus egybeesett. Az eredeti három paradigma az alábbi módon vonódhatott kettővé össze (félkövérrel az alanyi ragozássá, nagybetűvel a tárgyas ragozássá összeálló igealakokat jelölöm):

(17a) tör-ők	(b) TÖR-ÖM	(c) tör-?-?
tör-sz/néz-el	TÖR-ÖD	tör-?-?
<i>törík</i>	tör-Ø	TÖR-I-Ø
<i>tör-?</i>	tör-ünk	TÖR-J-ÜK
<i>tör-?</i>	tör-tök	TÖR-I-TEK
<i>tör-?</i>	tör-nek	TÖR-I-K

Az alanyi ragozás tehát lényegében a mediális a) paradigma egyes szám első és második személyű alakjából, az egyes szám 3. személytől kezdve pedig a topikalizált alannal egyező b) paradigma igealakjaiból (a félkövérrrel szedett elemekből) állt össze. A tárgyas ragozás esetében ez eltolódást okozott: a tárgyas paradigma a b) paradigma első két igealakjából, egyes szám 3. személytől kezdve pedig a c) paradigmából (a nagybetűvel szedett elemekből) tevődött össze.

Közelebbről nézve a paradigmasorok összeolvadása nem teljesen egységes módon ment végbe minden igeosztályban és minden igeidőben. Ami az alanyi ragozást illeti, az *eszik* típusú igék esetében az általános mintától eltérően az egyes szám 3. személyű toldalék az a) paradigmából származik, az egyes szám 1. személyű toldalék pedig a b) paradigmából. A *bújik* típus esetében mindhárom egyes számú alak az a) paradigmából való. Múlt időben az egyes szám 1. személyű toldalékot a b) paradigmából vették át.

Ez az elképzelés megválaszolja a Havas (2005) teóriájában nyitva maradó kérdéseket is. Az általa feltételezett mediális paradigmában azért nem kapott az ige névmási eredetű személyragot, mert a névmási személyrag a topikismétlő névmásból alakult ki, és a mediális paradigmát topik nélküli mondatokban használták. Azért épp tárgyatlan, mediális igék esetében lexikalizálódhatott ikes ragozásként ez a paradigma, mert az agens nélküli mediális igei kifejezésekre a legjellemzőbb a topik nélküli szerkesztésmód. Az alábbi, mediális igét tartalmazó mondatokban az alany nem topik; vagy fókusz, vagy nincs sajátos információszerkezeti szerepe.

- (18a) *VENDÉG érkezett. /Érkezett egy vendég.*
 (b) *Eső esik. / Esik az eső.*
 (c) *SZÁN siklik a havon. / Siklik egy szán a havon.*

Ugyanakkor tárgyas igék is állhatnak topik nélküli mondatban – tehát a javasolt magyarázat nem előfeltételezi a mediális igék osztályának parttalan kiterjesztését.

7. Az első és második személyű névmási tárgyval való egyeztetés kérdése

Arra kérdésre, hogy a 3. személyű igét miért nem egyeztetjük 1. és 2. személyű tárgyval, a 2. személyű igét miért nem egyeztetjük 1. személyű tárgyval, az egyes szám 1. személyű igét ellenben miért egyeztetjük 2. személyű tárgyval, egy korábbi cikkemben adtam választ (É. Kiss 2003). Válaszom lényege a következő. Kelet-szibériai

nyelvekből: a csukcsból, kamcsadából és korjából ismeretes az inverz egyeztetés tilalma. E nyelvekben az ige mind az alanyával, mind a tárgyával egyezik – kivéve, ha a tárgy prominensebb az ún. aktivitási (animacy) hierarchiában mint az alany. Ez utóbbi esetben csak az alannyal kell egyeztetni az igét. Az aktivitási hierarchia az alábbi módon rangsorolja a társalgás szereplőit:

(19) **Aktivitási hierarchia**

E/1. > T/1. > E/2. > T/2. > E/3. > T/3.

Az említett nyelvek általában egyes lépcsőfokokat összevonva csak két vagy három fokozatú hierarchiát használnak, de nem ugyanott jelölik ki a fokozatok határait.

Tételezzük fel, hogy a magyar az inverz egyeztetés tilalmának (20) alatt megfogalmazott változatát a (21) alatti hierarchián értelmezi:

(20) **Az inverz egyeztetés tilalma**

Egy ige tárgyának kevésbé prominensnek kell lennie, mint az ige alanyának, kivéve, ha az alany maga is a hierarchia legalsó fokán áll.

Az e követelményt megsértő tárggyal az ige nem egyeztethető.

(21) **Aktivitási hierarchia a magyarban**

E/1. > T/1. / 2. személy > 3. személy

(azaz: beszélő > a társalgás többi résztvevője > nem résztvevők)

Givón (1996) fentebb ismertetett hipotézisének keretében az inverz egyeztetés tilalma az inverz topikválasztás tilalmának megfogalmazása, egyfajta topik-várományossági hierarchia; azt fejezi ki, hogy ha egy [–beszélő, –résztvevő] jegyű, 3. személyű összetevőt topikalizáltunk, mellette a mondat [+résztvevő] jegyű (1. vagy 2. személyű) szereplője nem lehet másodlagos topik (azaz, nem egyezhet topikként az igével). Ha egy [–beszélő, +résztvevő] jegyű, azaz, többes szám 1. személyű vagy egyes/többes 2. személyű összetevőt topikalizáltunk, mellette egy [+beszélő, +résztvevő] jegyű szereplő nem lehet másodlagos topik. Azaz, az elsődleges topiknál aktívabb szereplő nem topikalizálható, következésképp nem egyeztethető az igével.

Az inverz egyeztetési tilalom sem azt nem engedi meg, hogy 3. személyű ige 2. vagy 1. személyű tárgyi személyes névmással egyezzen, sem azt, hogy 2. személyű ige 1. személyű tárgyi személyes névmással egyezzen. Pontosan ezekben az esetekben kell névmási tárgy esetén alanyi ragozást használnunk. Ugyanakkor a tilalom megengedi, hogy az egyes szám 1. személyű ige egyezzen 2. személyű névmási tárgyával. Ha a *-ja* toldalék és különféle alakváltozatai egy ősi 3. személyű tárgyi névmásra mennek vissza, akkor 2. személyű tárgy esetében eltérő toldalékot várunk. Valóban ez a helyzet; a *kérlek, látlak*-féle igealakokban egy *-l-* morféma utal a tárgyra; ez azonban aligha névmási eredetű. Ha az *-l-* a mediális igeragozás egyes szám 2. személyű toldalékával rokon, a *-k* pedig a mediális, majd alanyi paradigma egyes szám 1. személyű alakjával azonos, akkor a *-lak/-lek* kialakulása későbbi fejlemény lehet a mediális/alanyi paradigma kialakulásánál.

8. Ómagyar kori változás a tárgyas ragozás funkciójában

Ha az eredetileg a tárgy topik voltát jelölő tárgyas ragozás a szórend szabaddá válásától kezdve a tárgy határozottságának jelölésére szolgál, akkor már jó ideje, a determinánsok rendszerének kialakulása óta redundáns a magyarban. Marcantonio (1985) meg is fogalmazta ezt a véleményt. A tárgyas ragozással foglalkozó kutatók többsége, például Kulonen (1999), ezzel szemben azt feltételezi, hogy a tárgyas ragozás mindig is a törölt lexikális tárgy névmási helyettesítésére szolgált, és erre szolgál ma is. Legelső nyelvemlékünk tanúsága szerint azonban az ómagyar kor elején a tárgyi névmásokat még ki kellett tenni. A 12. század végén keletkezett Halotti beszéd és könyörgés még egyetlen kétségtelen rejtett tárgyi névmást sem tartalmaz – vö.

- (22) *Heon tilutoa wt ig fa gimilcetvl*
es veteve wt ez muncas vilagbele
zoboducha wt...
vezesse wt...
uvt ... helhezie
ilezie wt...

A mellérendelő szerkezetek második tagmondatában előforduló tárgyi ellipszisre találunk benne egy példát:

- (23) *Hadlaua choltat teremteve iften tvl. ge feledeve_*

Azonban az ilyen elliptált tárgyat nem a tárgyas ragozás igei toldaléka, hanem egy előző párhuzamos mellérendelt tagmondat tárgya engedélyezi. Míg a rejtett tárgyi névmás csak egyes számú lehet (hiszen a többes szám nem rekonstruálható az igei toldalékból), mellérendelt mondatban található tárgyi előzmény esetén többes számú tárgy is törölhető, például:

- (24) *Hallottam a neveket, de elfelejtettem őket.*

A Halotti beszéd bizonyára nem fordítás, így nem tartom valószínűnek, hogy a tárgyi névmások kitétele latin kontaktushatás következménye volna. Az adatok arra engednek következtetni, hogy a tárgyi névmás csak a 13. századtól, fokozatosan vált elhagyhatóvá.

A Königsbergi töredék egyik sora még a tárgyi névmás elhagyásának bizonytalanosságára utal: a scriptor által elhagyott névmást egy idegen kéz beszúrta az ige után:

- (25) *Tudyuc latiuc^{evt} scuz lean nac*

Az Ómagyar Mária-siralomban találjuk az első rejtett egyes szám 1. személyű tárgyi névmást:

- (26) *Walafth vylagum tul fydou fyodumtul engemet*

A 14. századi Jókai-kódexben a rejtett tárgyi névmás már nem számít ritkaságnak:

- (27) *Es azert ewele kyuanuala zolnya: Azert nemy haladek leuen: legottan masoczor es harmaczwr hyua __: azonbezedeket monduan: yewy zolyw ez vaknak* (Jókai 9/20)

Ugyanakkor a Jókai-kódexben még 98 hangzó *ötet* (*ewtet*) névmást találunk.

Ha összevetjük Máté evangéliumának három egymást követő 15–16. századi fordítását: az 1416 körülről származó Münchener kódex-beli, az 1516–1519 között keletkezett Jordánszky-kódexbeli fordításokat és Pesti Gábor 1538-as *Novum Testamentum*-át, azt tapasztaljuk, hogy fokozatosan csökken a kitett tárgyi névmások száma. Tucatnyi olyan mondatot találtam, melynek Münchener-kódexbeli változata még tartalmaz kitett tárgyi névmást, Pesti Gábor-féle fordítása pedig már nem. A Jordánszky-kódex közbülső helyet foglal el a két fordítás között; a Münchener kódex szövegénél kevesebb, Pesti Gábor fordításánál több kitett tárgyi névmást tartalmaz.

Íme két példa:

- (28) Máté 18,8

- (a) *Ha kedig te kèzed auag te labad teged meg gonozbeitand mèd èl **ötet** es vesd èl __ te tölled* (Münchener kódex)
- (b) *Ha azert te kezèd auagy labad teghed meg tantoroyt, vagd el **hwtet**, es vesd el __ thwled* (Jordánszky-kódex)
- (c) *Hogy ha az te kezèd awagy labad artalomra wasyon neked, mesd el __, ees wesd el __ tewled* (Pesti Novum Testamentum)

- (29) Máté 18,15

- (a) *es illète ɔ kèzet es meghaga **ötet** a hideg lélet* (Münchener kódex)
- (b) *Kezeet fogwan fel emelee hwtet, es el hagma __ az feefaydalom* (Jordánszky-kódex)
- (c) *ees illete neky kezet, s az hydeg el hagma __* (Pesti Novum Testamentum)

A (28) alatti példasorban a 2. tagmondat még mind az 1416 körüli Münchener, mind a száz évvel későbbi Jordánszky-kódexben *ötet* névmást tartalmaz, csak Pesti Gábor 1538-as fordításában képviseli rejtett pro; a 3. tagmondat tárgya viszont már mindhárom esetben rejtett pro. A (29) alatti példasorban a 2. tagmondat tárgya már csak a legkorábbi Münchener kódexben *ötet*, a Jordánszky-kódexben és Pesti Gábor fordításában egyaránt rejtett pro. Ezek az adatok a rejtett tárgyi névmásnak az ómagyar kor folyamán való lassú térnyerésére utalnak.

Az ómagyar kor a névelővel való határozottságjelölés általánossá válásának és a határozatlan névelő kialakulásának, tehát a mai determinánsi rendszer kiépülésének és megszilárdulásának kora. Ez a folyamat – Marcantonio (1985) feltételezésének megfelelően – valóban redundánssá tette a tárgy határozottságának az ígén való jelölését. Véleményem szerint azonban ún. exaptáció történt; a szerepét veszített nyelvi eszköz új funkciót talált: elhagyhatóvá tette a tárgyi névmást. Azaz, a tárgyas paradigma igealakjainak többségében rejlő egyes szám 3. személyű tárgyi névmás mintegy visszanyerte tárgyjelölő szerepét, és feleslegessé tette az egyes szám 3. személyű

névmási tárgy kiejtését (azokat az eseteket kivéve, amikor a tárgyi névmást sajátos fókusz- vagy kontrasztívtopik-intonációval vagy valamilyen klitikummal, például *is* szócskával kell társítani). Az egyes szám 1. személyű ige *-lak/-lek* ragja az egyes szám 2. személyű tárgyi névmást tette elhagyhatóvá. Az a tény, hogy az 1. és 2. személyű tárgy 3. személyű igén (sőt, az 1. személyű tárgy 2. személyű igén is) alanyi ragozást vált ki, azzal a következménnyel járt, hogy a jelentésüknél fogva tárgyat vonzó (különösen a kötelezően tárgyas igeikötős) igeik esetében az alanyi ragozást egyes szám 1. vagy 2. személyű rejtett tárgyra lehetett vonatkoztatni. Azaz, a tárgyas és alanyi igei paradigmák megléte következtében az egyes számú tárgyi névmások mindhárom személyben elhagyhatóak lettek.

9. Összefoglalás

Írásomban amellet érveltem, hogy az igei toldalékok eredetileg nem az alannyal és a tárggyal, hanem a topikkal egyeztették az igt. Alanyi topikot és tárgyi fókusz tartalmazó mondatokban az alannyal, kettős topikot tartalmazó mondatokban pedig mind az alannyal, mind a tárggyal egyezett az ige. A topikot nem tartalmazó (többsnyire intranszítív) mondatokban az ige nem viselt egyeztető toldalékok. Idővel az alanyi topik és az ige közötti egyeztetést kötelező alany-ige egyeztetésként általánosították. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a három igei paradigma (az egyeztetés nélküli, az alannyal egyező és az alannyal és a tárggyal is egyező toldaléksor) két paradigmává vonódott össze. Az alanyi ragozás paradigmája részint agglutinálódott alanyi névmásokat tartalmazó, részint ilyen névmások nélküli igealakokból, a tárgyas ragozás pedig részint agglutinálódott alanyi és tárgyi névmásokat tartalmazó, részint tárgyi névmások nélküli igealakokból állt össze.

E gondolatmenet általánosabb tanulsága, hogy morfológiai jelenségek vizsgálatakor célszerű a jelenségek mondattani hátterét is figyelembe venni, hiszen a nyelvtan morfológiai és mondattani komponense elválaszthatatlanul összefonódik; a morfológiai komplexumok általában szintaktikai viszonyok megjelenítői.

Irodalom

- Baker, Mark (1985), The Mirror Principle and Morphosyntactic Explanation. *Linguistic Inquiry* 15: 373–415.
- Bárczi Géza (1958), A tárgyas igeragozás használatának történetéből. *MNy* 54: 257–270.
- Bereczki Gábor (1971), *Cseremisiz (mari) nyelvkönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bródy, Mihály (2000), Mirror theory. Syntactic representation in perfect syntax. *Linguistic Inquiry* 31: 29–56.
- Cincius, V.I. [Цинциус, В.И.] (1965), Порядок и иерархия аффиксов в агглютинативных языках по материалам языков тунгусо-маньчжурской группы. In: Серебrenников,

- Б. А. – Суник, О. П. (отв. ред.), Морфологическая типология и проблема классификации языков. Наука, Москва–Ленинград, 141–154.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative grammar of the Uralic languages*. Stockholm.
- Comrie, Bernard (1977), Subjects and direct objects in Uralic languages. A functional explanation of case-marking systems. *Etudes Finno-Ougriennes* 12: 5–17.
- Comrie, Bernard (1980), Morphology and word order reconstruction. Problems and prospects. In: Fisiak, Jacek (ed.), *Historical morphology. Trends in linguistics. Studies and Monographs* 17. Mouton, The Hague – Paris – New York, 83–96.
- Csúcs Sándor (2001), Tárgyas ragozás az uráli nyelvekben. In: Büky László és Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 29–36.
- É. Kiss Katalin (2003), A szibériai kapcsolat – avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén. *Magyar Nyelvjárások* 41: 321–326.
- Givón, Talmy (1976), Topic, pronoun, and grammatical agreement. In: Li, Charles – Thompson, Sandra (eds.), *Subject and Topic*. Academic Press, New York.
- Gulya, János (1970), Aktiv, Ergativ und Passiv im Vach-Ostjakischen. In: Schlachter, Wolfgang (Hrsg.), *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen*. Van den Hoock and Ruprecht, Göttingen.
- Hajdú Péter (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Havas Ferenc (2005), Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), *Uráli grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 147–185.
- Honti, László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (Hrsg.), *Congressus Octavus Internationalis Fennougri-starum*. Pars I. Moderatores, Jyväskylä, 53–82.
- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest, 127–132.
- Honti László (2009), Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. *NyK* 106: 132–146.
- Keresztes László (1998–99), Gondolatok a mordvin determinatív igeragozás kialakulásáról. *NyK* 96: 90–105.
- Kulonen, Ulla-Maija (1999), Object marking in the Ugric languages. In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely I. Ugor Műhely*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 63–71.
- Marcantonio, Angela (1985), On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian. A typological and diachronic analysis. *ALH* 35: 267–298.
- Mikola Tibor (1966), A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. *MNy* 62: 441–461.
- Nikolaeva, Irina (1999a), Ostyak. *Languages of the World/Materials* 305, LINCOM Europa, München.
- Nikolaeva, Irina (1999b), Object agreement, grammatical relations, and information structure. *Studies in Language* 23: 341–386.
- Nikolaeva, Irina (2001), Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39: 1–49.
- Radics, Katalin (1982), Typologische Überlegungen zur Rekonstruktion der uralischen Personal-suffixe. *ALH* 31: 237–269.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról, különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *NyK* 90: 143–160.
- Rédei Károly (1996), A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere. *MNy* 92: 129–138.
- Steinitz, Wolfgang (1950), *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*. Harrassowitz, Leipzig.

Javításról alkotott narratívák és nyelvi ideológiák kérdőíves diskurzusokban

As a part of a complex survey, different kinds of metalinguistic interactions (semi-structured research interviews, classroom discourses, questionnaire data) were collected by the author of the present paper. The main topic of the survey was repair, with a focus on other-repair and the evaluation of other communicators' speech. The goal of data collection was to make a description of school metalanguage concerning this topic, with special regard to interactional patterns occurring in situations of ideology construction. The present paper focusses on questionnaire data collected in elementary schools, vocational secondary schools and grammar schools, on year 7 and 11.

As an innovation in Hungarian sociolinguistics, the present paper analyses questionnaire data in the theoretical framework of discursive social psychology and conversation analysis. Questionnaires were analyzed as mediums by which a discourse emerged between the researcher and the informant in the form of question-response sequences. "I don't know" and "I don't answer" answers were analyzed as the interruption of the discourse initiated by the researcher. The "I don't answer" answer and the absence of answer (empty line in the questionnaire) was analyzed as implicit rejection of continuing the discourse, and, hereby, (re)constructing an ideology.

Using a discourse analysis approach, self-positioning strategies of the informants were analyzed in the questionnaire metadiscourses. Answers were compared along three dimensions: (1) gender, (2) age and (3) school system. When a statistically significant difference occurred, girls and grammar school students positioned themselves as more conform and they continued more frequently the construction of ideologies initiated by the questionnaire.

During the formation years students practise techniques of deconstruction and reconstruction of language ideologies by reading, listening and repeating – later assimilating – metadiscursive texts or text fragments. Based on this statement, the paper concludes that the only thing an answer in a questionnaire shows is whether the student has (or has not) practice in the de- or reconstruction of the given ideology, or rather if he or she continues the construction of an ideology initiated by the researcher.

KEYWORDS: language ideologies, narratives, metalanguage, repair, conversation analysis, discourse analysis, questionnaire data

KULCSSZAVAK: nyelvi ideológiák, narratívák, metanyelv, javítás, konverzációelemzés, diskurzuselemzés, kérdőívadatok

0. Bevezető

Az alábbi tanulmány egy 2009 januárja és májusa között lefolytatott komplex anyanyelv-pedagógiai vizsgálat eredményeiből ad áttekintést. A tanulmány célja annak szemléltetése, hogyan lehet kvantitatív adatokat értelmezni olyan keretben – a diskurzív szociálpszichológia és a konverzációelemzés metszéspontján kialakult szociolingvisztikában –, amelyben elsősorban a kvalitatív adatelemzés a szokásos. A dolgozat a kérdőívet olyan kommunikációs közegként értelmezi, amelyen keresztül a vizsgálatvezető és a válaszadó között mediatizált diskurzus zajlik. Az adatok elemzése elsősorban a válaszadónak e diskurzusban való részvételét vizsgálja.

A 2009-ben végzett vizsgálat számos előzmény alapján született (az első adatfelvétel 2002-ben történt). A kutatás sajátossága, hogy az eredeti – szociálkonstruktivista – elméleti keretet, amelynek tesztelésére a kérdőív született, az adatelemzés során el kellett vetni, s ez felvetette az adatok újrainterpretálásának kérdését, illetve szükségességét.

A tanulmány eredményei más ideológia- és attitűdvizsgálatok adatainak árnyaltabb értelmezéséhez, esetleges újraelemzéséhez is ötleteket adhatnak.

1. Az ideológiakutatások néhány problémája

Az attitűd- és az ideológiakutatások létének egyik legitimációs bázisa az a feltételezés, hogy az attitűdök, illetve az ideológiák módszeres megismerése segítségével jobban megérthetők az emberek döntései, cselekedetei, illetve a vizsgálatok olyan programok kidolgozásához vezethetnek, amelyek visszaszoríthatnak egyes károsnak minősített viselkedéseket. Bohner egy mainstream elméleteket összegző szociálpszichológiai kézikönyvben így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „Ha ismerjük mások attitűdjeit, akkor a világ kiszámíthatóbbá válik. E tudás alakíthatja saját gondolkodásunkat és viselkedésünket, és megpróbálhatjuk irányítani mások viselkedését azáltal, hogy megváltoztatjuk attitűdjeiket” (Bohner 2007: 214). A nyelvészeti diskurzusban leginkább a lingvicizmus visszaszorításának érdekében tevékenykednek az ideológiakutatók. A következőkben, az egyszerűség kedvéért, csak az ideológiákról lesz szó, bár az elmondottak természetesen az attitűdkutatásokra is vonatkoztathatók.

Az a feltételezés, hogy az ideológiák – mint önmagukban is létező, megismerhető, jellemezhető képződmények – hatással vannak a cselekedetekre, a kognitív pszichológia eredményeinek leegyszerűsített értelmezésén alapul. A kognitív pszichológia illetően értelmezésében a valóság a kogníció bemenete, a cselekvés pedig a kimenete. Az egyén tehát valamit észlel a világból, mentálisan feldolgozza, majd ez alapján tervezi meg és hajtja végre a cselekedeteit. Ez a nézet már a 18. században megkérdőjeleződött, s a 19. században megjelent az epifenomenalizmus irányzata, amely szerint a tudatos jelenségek agyi folyamatok okozatai, de maguk már nem okoznak semmit. Az epifenomenalizmus azonban nem vált dominánssá a pszichológiai diskurzusban,

így a 19. és a 20. század döntő hányadában továbbra is a tudatosság minél jobb megismerésére helyezték a hangsúlyt, mivel továbbra is feltételezték a tudatosság irányító szerepét (a történeti vonatkozásokra lásd Győri 2008).

Később a kognitív pszichológiában is tematizálódott a tudatosságot övező alapvető bizonytalanság, s tért hódított a fenomenológiai irányzat, amely szövegek – például narratívák – elemzésére összpontosít. Győri (2008: 289) így summázta a tudatosság és a cselekvés viszonyát kutató legújabb, az idegrendszeri aktivitás elektromos mérésére alapuló vizsgálatokat: „nem a tudatos szándék okozza a cselekvést, hanem mind a cselekvés, mind a némi késéssel átélt tudatos szándék oki következménye az agyi aktivitásnak. Ez élesen ellentmond a laikus és klasszikus filozófiai képünknek, amely szerint »szabad« akaratunk, tudatosan átélt szándékunk irányítja cselekvésünket”.

Míg a kognitivist elmélet agyi aktivitás → cselekvés → tudatosság sorrendet feltételez és ambicionálja az agyi aktivitás feltérképezését, addig a diskurzív szociálpszichológia elemzései a cselekvéstől indulnak, s a tudatosságot ehhez viszonyítva magyarázzák (Potter–Edwards 2001, 2003). Az egyén megtanul valamit valahogyan csinálni, majd ideológiákat: elméleteket, magyarázatokat tanul, amelyek alátámasztják, mintegy igazolják az általa megtanult és gyakorolt cselekvéseket – értelmet adnak azoknak. A tudatos mozzanat tehát követi, nem megelőzi a cselekvést. Az egyén a korábban megismert ideológiák elemei alapján szükség szerint spontán is tud ideológikus megnyilatkozásokat létrehozni, empirikus kutatással azonban nem lehet megmondani, hogy egy adott megnyilvánulás milyen mértékben spontán vagy tanult.

1.1. Diskurzív szemléletű ideológiai kutatás

A diskurzív szemléletű ideológiai kutatás az ideológiákat mint a cselekedeteket magyarázó, rendszerint legitimizáló, racionalizáló konstrukciókat vizsgálja. Az elemzések rendszerint a konverzációelemzés eszköztárát használják: így kimutathatóvá válik az ideológiaalkotás folyamata. A konverzációelemzésben alapelv, hogy elsősorban spontán szövegek legyenek elemezve, az újabb irodalomban azonban kutatási interjúk és fókuszcsoportok elemzése is megtörtént, meggyőző eredményeket mutatva fel (vö. Grindsted 2005; Laihonon 2008, 2009b; Puchta–Potter 2002).

Az ideológiák sosem tételezhetők „késznek”: az egyes diskurzusokban újra- és újraépülnek, amennyiben a kommunikáló felek fenntartják őket. Az ideológiák ugyanis dekonstruálhatók is: korábban érvényes magyarázatok elvetése, újak alkotása vagy adaptálása a tudományos és a laikus diskurzusokban egyaránt megjelenik.

Diskurzív szemlélettel csak dokumentált, rögzített megnyilvánulások vizsgálhatók, az azok megalkotásának hátterében feltételezett „mögöttes folyamatok” nem (vö. Coulter 2005; Drew 2005; Edwards 1993; Laihonon 2008; Puchta–Potter 2002). Robert Hopper (2005) agnosztikus álláspontot foglal el azzal kapcsolatban, hogy tudományos módszerekkel lehet-e egyáltalán következtetni a beszédprodukción megelőző kognitív, mentális folyamatokra, a beszélői szándékokra, stratégiákra empirikus

anyag, pl. hangfelvételek elemzése segítségével. Saját vizsgálatai során ugyanis nem talált erős evidenciát arra, hogy a beszédprodukcióból megállapíthatók lennének egyes, kutatók által elkülöníteni szokott beszédtervezési stratégiák.

A diskurzív szemlélet nem azt állítja, hogy nem léteznek kognitív folyamatok, amelyek szerepet játszanak az emberek cselekvéseiben, csupán nem hivatkozik rájuk mint önmagukban is létező referenciapontokra. Azt sem állítja, hogy nem léteznek attitűdök vagy vélemények, ám ezeket is csak mint társas konstrukciókat vizsgálja. Amit a kutató feltételez és amire hivatkozik, az az, hogy a különböző diskurzusok során konstruált társadalmi státuszok, ideológiák, attitűdök stb. konstrukciója gyakran a résztvevők számára is rejtetten, észrevehetetlenül működő mechanizmusok révén történik, s ezek a mechanizmusok feltárhatók, bemutatathatók. Tematizálódik, hogy az egyes diskurzusok retorizáltak, hogy fenntartásukban részük, szerepük, felelősségük van azoknak, akik csatlakoznak hozzájuk. Egy-egy diskurzus dekonstruálása is az adott beszélő felelőssége. E megközelítés szerint nem az ideologikus közlések tartalma, hanem megalkotásuk módja az, ami releváns a szociolingvista számára.

1.2. Javításokról szóló ideológiák vizsgálata

1.2.1. Nyelvi ideológiák

A nyelvi ideológiák explicit metanyelvi diskurzusként, illetve a nyelvről mint rendszerről és a nyelvhasználatról mint cselekvésről megfogalmazott közlésekként értelmeződnek a jelen dolgozatban (vö. Laihonon 2008: 669; 2009b: 25–26). A közlések explicit tartalma mellett azok implikációja is vizsgálható, főleg interakciós rutinok (Laihonon 2009a), illetve az ágenciaviszonyok mentén (ki fogalmaz, kinek a nevében; általános érvényű vagy szubjektív-e a kijelentés stb. – vö. Aro 2009).

A nyelvi ideológiák „tények magyarázatára és igazolására szolgálnak” (Lanstyák 2009a: 28), racionalizáló funkcióval rendelkeznek (Szalai 2010: 420) – nemcsak a mindennapi, hanem a tudományos életben is (Irvine 1992: 261). Az ideológiakutatás egyik legérdekesebb kihívása az explikáció: az ideológiák ugyanis rendszerint észrevétlenek maradnak – gyakran még azok előtt is, akik megfogalmazzák azokat. Az ideológiák éppen ezért gyakran hallgatólagos kiindulópontként értelmeződnek a diskurzusokban (Laihonon 2009a: 49).

A nyelvi ideológiák kutatása igen kiterjedt a nemzetközi szakirodalomban. Woolard–Schieffelin (1994) már 17 évvel ezelőtt 329 válogatott bibliográfiai tételre támaszkodhatott a kérdéskör összefoglalásakor. Az irodalom azóta sokat gyarapodott.

A magyar, illetve magyar tárgyú szakirodalomban is kibontakozott a nyelvi ideológiák kutatása. A kutatási téma magyarországi erősödését jelzi, hogy a 2008-as és a 2010-es Élőnyelvi Konferencia is a nyelvi ideológiákkal foglalkozott. (A 2008-as konferencia tanulmányait lásd: Borbély et al. 2009.)

1.2.2. A sztenderd nyelvi kultúra és a sztenderd nyelvi ideológia

Mivel a magyar nyelv sztenderd nyelvi kultúra (Kontra 2006) – erősen normaközpontú (vö. Laihonon 2009a; Sándor 2006; Tolcsvai Nagy 2004) –, érdemes áttekinteni a sztenderd kultúrák jellegzetességeit.

A sztenderd kultúrák és a nem sztenderd kultúrák megkülönböztetése tudós taxonómia alkalmazásának eredménye: az érintett kultúrák sosem hivatkoznak magukra sztenderdként, illetve nem sztenderdként. A kereteik között megfogalmazott metanyelvi közlések jellegzetességei azonban rendezhetők aszerint, hogy megjelenítenek-e egyfajta idealizációt, illetve milyen a viszonyuk ehhez az idealizációhoz.

Az idealizáció jelenlétét és a metanyelvi diskurzusokban játszott domináns szerepét Lanstyák (2009a: 35, 2010: 144) platonizmusnak nevezi. Ezen ideológia szerint létezik a nyelvnek egy ideális formája, s a nyelvi közlések ehhez közelítenek vagy ettől térnek el (vö. Preston 2004). A sztenderd nyelvi ideológia a nyelvi sztenderdet állítja az eszményi nyelvváltozat pozíciójába: arról fogalmaz meg szabályokat, s ezeket a szabályokat teszi normává (az értéktulajdonításban az összehasonlítás alapjául szolgáló ponttá). A nyelvi sztenderd változat léte fikció: „a sztenderd elmeszülemény: világosan körülhatárolt, tökéletesen egységes és tökéletesen szilárd nyelvváltozat – nyelvváltozat, amely tökéletesen és következetesen soha nem valósul meg a beszélt nyelvhasználatban” (Milroy 2001: 534)¹.

A sztenderd nyelvi kultúrákban, éppen a szabványos elemek központi, presztízst megtestesítő szerepe miatt, a nyelvi értékítéleteknek, a sztenderdhez való viszonyítást kifejező metanyelvi közléseknek nagy szerepük van. Ez még a tudományos életben, a szociolingvisztikában is igaz: a beszéd formalitásfokát és gondozottságát gyakran skalárisan minősítik, anélkül, hogy magyaráznák, mit értenek e két fogalom alatt. Ezek a megoldások magától értetődően alkalmazzák a sztenderdizmus szókinsét (Milroy 2001: 533).

Bár sztenderd – olyan formában, ahogyan beszélni szokás róla – nem létezik, a sztenderdizáció mint folyamat és mint törekvés, illetve a sztenderdről folytatott diskurzus folyamatosan jelen van e kultúrákban, mivel a nyelvi elemek teljes uniformizáltsága nem érhető el (Milroy 2001: 534). Ezt a folyamatot több intézmény (kötelező iskolázás, kutatóhálózatok fenntartása, lexikográfiai munkálatok stb.) szolgálja. Ezek végzik el a sztenderdizáció eredményeinek kodifikálását. A sztenderd nyelvi kultúra egyik ellentmondása, hogy kész sztenderdről szokás beszélni, ám a diskurzusban jelen van a sztenderden belüli variabilitás kérdése is, ami, hogyha ténylegesen végbement volna a sztenderdizáció, nem kerülhetne szóba. A nyelvi sztenderdizáció a szabványosítást vezérlő személyek tekintélyére épül. Alapvető feltételezése, hogy a beszélők anyanyelvi kompetenciája önmagában, formális képzés nélkül nem elégséges a sikeres kommunikációhoz (Milroy 2001: 537).

A sztenderd meghatározási kísérletei minden esetben arról az ideológiáról árulnak el valamit, amelyben megfogalmazzák azokat. Laihonon (2009a: 51) több magyar

¹ Az idegen nyelvű forrásokból vett idézeteket én fordítottam: Sz. T. P.

nyelvű sztenderddefiníciót összevetve feltűnőnek tartja, hogy: 1. sok definíció egy-séges kultúrát feltételez (ami egyértelmű túlegyszerűsítés); illetve 2. a definíciókból rendszerint hiányzik az ágens. Ezáltal a sztenderd nem bizonyos szerzők konstrukciójaként, hanem megkérdőjelezhetetlen tényként tételeződik. Tolcsvai Nagy (1998: 56–64) elsősorban abból a szempontból különíti el az egyes definíciókat, hogy azok a sztenderdet nyelvi jellemzőkkel írják-e le, s a sztenderdet nyelvtörténeti folyamatok termékeként mutatják-e be, vagy pedig használóik szociológiai jellemzőihez kapcsolják-e, s ezáltal a sztenderdet presztízsváltozatként mutatják-e be.

Lanstyák (2009a: 33) szerint a sztenderd nyelvi ideológia (illetve, ahogyan ő hivatkozik rá: a nyelvi standardizmus) sok államban a nyelvi nacionalizmus szolgálatában áll, de attól független, pusztán eszközelvű megjelenése is kimutatható.

1.2.3. Javítások

A dolgozatban vizsgálandó kérdőívfeladatok a nyelvi javítás tematizálják, ezért célszerű néhány fogalmat meghatározni. A dolgozat fogalomhasználata Schegloff et al. (1977) rendszerét követi.

A következőkben az *önjavítás*, *küljavítás*, *külkezdeményezett* és *önkezdeményezett javítás* kifejezéseket Iványi (2001) javaslata alapján alkalmazza a dolgozat. Ezek tükörfordítások (1. táblázat):

1. táblázat. Terminológiai áttekintés

Magyar	Német (Iványi 2001)	Angol (Schegloff et al. 1977)
önjavítás	Selbstreparatur	self-repair
küljavítás	Fremdreparatur	other-repair
önkezdeményezett	selbstinitiiert	self-initiated
külkezdeményezett	fremdinitiiert	other-initiated

Az *önkezdeményezett* javítással szemben a *külkezdeményezett* javítást nem maga a beszélő, hanem a beszédpartnere kezdeményezi.

Bár a jelenség megnevezésére a *javítás* terminus használatos, ez nem jelenti azt, hogy mindig hiba vagy a kommunikáció bármilyen átmeneti megakadása (pl. agrammatikus közlés, szókeresés, nyelvbtlás stb.) lenne az adott szövegben. (Ugyanakkor számos ún. megakadásjelenség javítatlan, reflektálatlan marad.) Spontán beszédről lévén szó, egyébként is problémás *hibáról* beszélni, hiszen kérdés, mihez viszonyítva lehet hibának tekinteni egy-egy megnyilatkozást. A megakadásjelenségekkel kapcsolatban a pszicholingvisztikában is problematizálódott ez a kérdés. A magyar „Nyelvbtlás”-korpuszban például a magyar „köznyelv elfogadott normáinak” ellentmondó jelenségeket gyűjtötték a kutatók (Gósy 2004: 10). Lanstyák (2009b: 167–168) ezzel szemben a nyelvelsajátítás folyamatában levő beszélők nem elégséges nyelvtudásából eredő normasértéseket tekinti hibának. Mindkét álláspont a maga rendszerében logikus és használható, a jelen vizsgálat szempontjából azonban igen problematikusak,

mert feltételezik, hogy „a norma” körébe tartozó jelenségek mindig egyértelműen listázhatók, és így összehasonlítások végezhetőek. Éppen ezért a dolgozat a továbbiakban nem használja a *hiba* terminust, legfeljebb akkor, ha mások ideológiáit ismerteti.

A javítások mechanizmusa a következőképpen formulázható (2. táblázat):

2. táblázat. Ön- és küljavítások (vö. Schegloff et al. 1977: 364–365)

Kezdő mozzanat	Eredmény
Önkezdeményezett	önjavítás
Külkezdeményezett	önjavítás
Önkezdeményezett	küljavítás
Külkezdeményezett	küljavítás
Önkezdeményezés	sikertelen javítás
Külkezdeményezés	sikertelen javítás

Az önkezdeményezett javítás a javított jelenséggel egy fordulóban, a következő, vagy a harmadik fordulóban is szerepelhet; esetleg átmeneti pozícióban. A külkezdeményezett javítás rendszerint a következő fordulóban szerepel. A beszédpartnerek időt hagynak az önkezdeményezésre, s ha ez nem következik be, csak akkor javítanak. A javítási tér – Schegloff et al. (1977) szerint – a problémaforrástól számított három fordulónyi. Ennél nagyobb távolságban ritkán fordul elő javítás.

Schegloff et al. (1977) korpuszában döntően az önjavítások domináltak. Az önkezdeményezett önjavítások elsöprő dominanciáját három tényező is okozhatja: 1. az önjavítás rendszerint azelőtt következik be, hogy a beszédpartner javítani tudna; 2. gyakoriak a problémaforrással egy fordulóban szereplő javítások; 3. az önkezdeményezés rendszerint eredményes önjavítást eredményez. A külkezdeményezések is rendszerint önjavítást eredményeznek. A kezdeményezéstől függetlenül tehát az önjavítások a gyakoribbak.

A jelen dolgozatban a javítások az adott diskurzusban szereplő (vagy potenciálisan szerepelhető) szavakra, illetve többszavas megnyilatkozásokra vonatkozó reflexív cselekedetként, rendszerint mellékszekvenciában megjelenő nyelvi minősítéseként értelmeződnek.

Az önjavítás esetében a javítás a saját produkciónak az elvárthoz képesti minősítéseként értelmezhető. Annak megállapítására azonban a jelen dolgozat nem tesz kísérletet, hogy megállapítsa: pontosan mi volt az az elvárás, amelyhez képest a beszélő javított. Éppen ezért az sem mondható meg, hogy „tartalmi” vagy „formai” okból történt a javítás. Ha az explicit értékelés tartalmaz erre vonatkozóan adalékot, az is ideológiaként (tudatos magyarázatként) értelmeződik, nem a javítás „objektív” okaként. A javítások tehát nem azért tekinthetők javításoknak, mert egy kutatói elvárás szerinti szándékolt közléshez igazítják a beszédet, hanem azért, mert egy elemnek egy azonos funkciójú elemmel való kicserélése – tehát az adott közlés átfogalmazása –, illetve az explicit értékelés minősítéseként értelmezhető.

A küljavítások csekélyebb száma reflektáltta teheti azokat a diskurzus folyamán, ezért is érdemelnek különös figyelmet. A küljavítások rendszerint a szocializáció eszközeiként értelmeződnek: az újonc – szakértő, illetve a nem sztenderd beszélő – sztenderd beszélő oppozíció újrakonstruálásának, illetve a beszédpartner (produkciója) minősítésének eszközei (vö. Egbert 2004; Jacoby–Gonzales 1991; Laihonon 2008; Schegloff et al. 1977; Vickers 2010). Kurhila (2001) idegennyelv-tanulókkal kapcsolatban vizsgálta a javításokat, nem oktatási környezetben. Arra jutott, hogy a külkezdemenyezés gyakorisága összefügg a dominanciaviszonyokkal: a dominánsabbként pozicionált beszédpartner gyakrabban javít, mint a szubdomináns. Egbert (2004) interkulturális kommunikációt elemezve foglalkozott küljavításokkal. Azt találta, hogy az „anyanyelvi” kontra „nem anyanyelvi” identitás építése, illetve a lokális identitás megjelenítése a kommunikációs partnerek közös tevékenysége, s a javításoknak szerepe volt ebben a folyamatban. Laihonon (2008, 2009a) azt találta, hogy amikor a kutató a kutatási interjúban kijavítja, illetve értékeli az interjúalany beszédét, a sztenderd beszélő pozíciójába helyezi magát, szemben a nemsztenderd interjúalannyal. A küljavítás emellett a beszédjog szabályozásának (elosztásának) egyik eszköze is lehet (vö. Ferencik 2005): a javító a diskurzusban betöltött domináns szerepét is konstruálhatja ezzel. A küljavítás az együttműködés – pl. a közös szókeresés – eszközkeként is használatos (Schegloff et al. 1977).

Történt kísérlet az ön- és a küljavítás egységes tárgyalására is (Ginzburg et al. 2007). Ez a szemlélet azt emeli ki, hogy mindkét esetben egy adott diskurzus elemének a megcímkezése (tulajdonképpen hibának minősítése) zajlik, közös tevékenység keretében. Ebből a szempontból a javítás konkrét mechanizmusa, kivitelezése kevésbé fontos.

2. Módszertani kérdések

2.1. A korpuszkészítés alapvető jellegzetességei

Az említett komplex anyanyelv-pedagógiai vizsgálat kérdőívek, órajegyzőkönyvek és kutatási interjúk elemzésére épül. (Az órajegyzőkönyv-korpusz 61 tanórán lejegyzett mintegy 29 000 szót tartalmaz. Az interjúkorpusz terjedelme 47,7 óra, 346 500 lejegyzett szó.) Az adatok eltérő megfigyelői módszerek eredményeként, de mind iskolai (közoktatásbeli) kontextusban jöttek létre: a kutatópontok alap- és középfokú oktatási intézmények egyes osztályai voltak. Egyes kutatópontokon lehetőség szerint mindhárom módszerrel történt adatgyűjtés, a kutatópontok jelentős részében azonban csak kérdőívezés, illetve – alsó tagozaton – csak interjúzás zajlott. Cél volt, hogy 7. és 11. évfolyamon minél több (de közel sem mindegyik) osztályban folyhasson mindhárom módszerrel az adatfelvétel. Az, hogy erre végül sor került-e, elsősorban attól függött, hogy az iskolavezetés, a tanárok, illetve a diákok szülei engedélyezték-e a gyűjtést. (A két

tannyelvű képzésben részt vevő diákok esetében a nyelvi előkészítő 9. év nem lett figyelembe véve, ezért a jelen dolgozatban 11.-esként említett kéttannyelvűs diákok osztályuk számozása szerint 12.-esek voltak. Erre a megoldásra azért volt szükség, mert a kérdőívnek volt egy a formális képzés során szerzett ismeretekre vonatkozó része, és az volt a cél, hogy egységes előismeretek legyenek feltételezhetők a diákokról mind a magyar nyelv, mind egyéb tárgyak vonatkozásában. Ez a megoldás összesen három osztályt érint.)

A vizsgálat során egy iskolai jellegű, ráadásul – a minta összetétele folytán – egy relatíve elitnek nevezhető iskolai metanyelv jött létre, nem spontán szöveg. Az iskola közegében a hétköznapi tapasztalatok is új kontextusba kerültek, illetve dekontextualizálódtak, s ez hatással volt a róluk alkotott narratívákra is: ezek a narratívák más kontextusban feltehetően máshogyan konstruálódtak volna meg.

2.1.1. A kutatópontok és a vizsgált osztályok

A vizsgálat tervezésének első fázisában a kutatópontok kijelölése a demográfiai reprezentativitás szempontjait érvényesítő szellemben kezdődött. Munkahelyem, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, Kenesei István ajánlólevelével, illetve egy rövid tájékoztatóval kerestem fel egyes iskolák vezetőit és tanárait. A kapcsolatfelvétel azonban gyakran nem volt eredményes, különösen azon iskolák esetében, amelyekről feltételezhető volt, hogy sok szociálisan hátrányos helyzetű diákja van. Ezt követően az informális kapcsolatépítés módszerével, levelezőlistákon keresztül jutottam el néhány magyartanárhoz, majd – a hólabda-stratégia (Sántha 2006) szerint dolgozva – az ezen tanárok által ajánlott tanárokhoz. Ez a kapcsolatfelvételi mód lehetővé tette, hogy az adatfelvétel 2009. januárja és májusa között megtörténhessen. Az informális hálón keresztül haladás természetesen nem tette lehetővé a demográfiai reprezentativitás szempontjainak érvényesítését, az iskolákba való bejutást, a bizalmi légkör megteremtését azonban igen. Egyes iskolákba többször visszajárva, egy-egy nap több órát ott töltve jó viszony alakult ki az intézményekkel. A kutatási engedélyt minden esetben az oktatási intézmény vezetője adta meg. Az osztályok és a diákok kijelölése a kapcsolattartó tanár közreműködésével történt.

A minta a kvalitatív vizsgálatokkal szemben támasztott belső reprezentativitás követelményének megfelel (Sántha 2006). Ennek lényege, hogy az adatbázis készítésekor kellően heterogén anyag gyűljön össze, amelyben a tipikus eseteken kívül az egyes eltérések, illetve az esetleges extremitások vizsgálatára is lehetőség nyílik. A devianciákat külön tárgyalva szokás elemezni egy-egy kérdéskörrel kapcsolatban (lásd pl. Puchta–Potter 2002: 357–359 megoldását).

Budapesten a 3. táblázatban szereplő területeken zajlott a gyűjtés.

Magyarország vidéki területeiről, illetve Szlovákiából és Szerbiából is érkeztek kérdőívek. Ezekre a kutatópontokra azért volt szükség, hogy nagyobb valószínűséggel kerüljenek nyelvjárási háttérű diákok a mintába. (A nyelvjárási háttér megléte nem volt tesztelhető, az viszont igen, hogy a diákok hogyan pozicionálták magukat ebben a kérdésben; vö. 2.2.3.2.)

3. táblázat. A budapesti gyűjtés iskolái

Terület	Az intézmények száma
Belváros	1
Dél-Pest	4
Észak-Buda	1
Észak-Pest	5
Összesen	11

A gyűjtés főként városi környezetben zajlott. Északkelet-magyarországi kutatópontot szervezési okokból nem sikerült felvenni (4. táblázat).

4. táblázat. A Budapesten kívüli gyűjtés iskolái

Terület	Az intézmények száma		
	Város	Község	Összesen
Bács-Kiskun megye	1	–	1
Baranya megye	1	1	2
Békés megye	2	–	2
Csongrád megye	4	–	4
Fejér megye	–	1	1
Győr-Moson-Sopron megye	–	1	1
Pest megye	1	–	1
Somogy megye	–	1	1
Vas megye	1	–	1
Zala megye	2	3	5
Szerbia, Vajdaság	2	–	2
Szlovákia, Nyitrai kerület	1	1	2
Összesen	15	8	23

A vizsgálat tervét az MTA Nyelvtudományi Intézet Kutatásetikai Bizottsága – az intézet kutatásetikai szabályzatával (MTA 2007) összhangban – jóváhagyta. A vizsgálat e tervet követve zajlott.

2.1.2. Általánosan használt jelölések a példaanyag közlésekor

A dolgozatban – az egyszerűség és helykímélés céljából – a példaanyag közlésekor a vizsgálatban részt vevő személyeket, illetve a vizsgálati kontextusokat az alábbi kódok azonosítják. Kisbetű jelöli az iskolatípust (**á**: általános iskola; **szk**: szakközépiskola; **g**: gimnázium), arab szám az évfolyamot, kis **t** betű a tanárt (a diák nincsen külön jelölve), majd kötőjellel elválasztva következik az illető neme (**f**: férfi, **n**: nő). Példák: **á7t-n** 'általános iskola hetedik osztályban tanító tanárnő', **g11-f** 'gimnázium tizenegyedik osztályába járó férfi'.

Az interjúrészleteknél az IV rövidítés az interjúvezetőt, a számok pedig az interjúalanyokat azonosítják.

2.2. A kérdőíves gyűjtés jellegzetességei

2.2.1. A kérdőív válaszai mint metanyelvi közlések

A kérdőív (1. melléklet) felvételének körülményei a kérdőíves adatokat a tanórai diskurzus keretébe foglalják, mintegy ezt a diskurzust terjesztik ki a kérdőívre mint médiumra. Ezt a tényt figyelembe kell venni a válaszok értelmezésekor.

A lehetőleg egységes adatfelvételi kontextus ellenőrizhetősége fontos volt: ezért zajlott az adatfelvétel az osztály minden jelenlévő tanulójaival egyszerre, tanórán, felügyelő pedagógussal, a pedagógushoz eljuttatott instrukciók (lásd 2. melléklet) szerint. Ezek a szempontok zárták ki elsődlegesen az online módszer lehetőségét annak ellenére, hogy ez utóbbi módszerrel is megbízható adatfelvétel produkálható (bár elsősorban akkor javasolt az online felvétel, ha a vizsgálat szorosan kapcsolódik az internethasználathoz; vö. Babbie 2003: 304–307; Schillewaert–Meulemeester 2005; Sethuraman et al. 2003). Az adatfelvétel során a kérdőíveket a diákok maguk töltötték ki. A feladat értelmezéséhez segítséget kérhettek a jelen lévő tanártól vagy tölem mint vizsgálatvezetőtől. (A válasz megfogalmazásához nem kaptak segítséget. A kérdőívek kitöltésekor szaktanár mindig jelen volt. Én 15 osztályban voltam jelen.)

A kérdőív médiumként értelmezhető, amelyen mint közvetítő közegen keresztül formálódik a vizsgálatvezető és a válaszadó közötti diskurzus a kérdés-válasz szekvenciák fordulóiin keresztül. Az önkitöltős módszer előnye – az időtakarékoságon túl –, hogy a válaszadó nagyobb teret kap ahhoz, hogy eldöntse: együtt akar-e működni a vizsgálatvezetővel (erre utalnak a mindenütt megjelenő *nem tudom*, illetve *nem válaszolok* válaszlehetőségek, amelyek egy kérdezőbiztosos adatfelvételnél könnyebben tűnhetnek kínosnak a válaszadó számára). A vizsgálatvezető domináns, a diskurzust alapvetően meghatározó pozíciója megkönnyíti az együttműködést, a vizsgálatvezető által kezdeményezett diskurzus továbbépítését. A válaszadó saját preferenciájának megfelelően választhat az előre megadott szövegpanelekből, de saját alkotású, akár normaszegő szövegeket is megjeleníthet.

A kérdőíves válaszok ebben a vizsgálatban nem a válaszadó tudásának leképeződéseként értelmeződnek, hanem annak dokumentumaként, hogy a válaszadó milyen elemmel folytatta – folytatta-e – a papíron megkezdett, írott diskurzust. A válaszadói hozzáállással és a válaszok mögött feltételezhető kognitív és pszichés folyamatokkal azonban nem foglalkozik a dolgozat – nem kívánja tehát azokat részletesen feltárni, azonosítani –, mivel ezek nem ítéltetők meg a kérdőíves adatokból. Ez igaz akkor is, ha a válaszadó kommentárokat fűzött a kérdőív margójára és ezzel önálló fordulót kezdeményezett a diskurzusban, amire a vizsgálatvezető az adatfeldolgozáskor reagálhat – természetesen már csak magának, illetve olvasóinak.

2.2.2. A kérdőív bemutatása

A kérdőív Szabó (2008a, kül. 93) hipotéziseinek tesztelésére született. Ezen hipotézisek a szociálkonstruktivista tanuláselmélet (magyarul lásd Korom 2005; Nahalka 2002) keretében, elsősorban az informális és a formális ismeretszerzési kereteknek az egyéni teljesítményre való hatásával kapcsolatban fogalmazódtak meg. A teljesítmény ebben az értelmezésben a tanuló szabályreprezentációjának módját jelentette. Magas teljesítménynek az számított, ha a kiindulópontként elfogadott elméleti keretek normatív szempontjainak megfelelő, a nyelvhelyességi szabályok tisztán restriktív (más szóval regulatív) szabályként történő reprezentációja mutatható ki (vö. Collett 1977; Fabó 1986; Somlai 1997).

Az eredeti hipotézisek arra épültek, hogy a konstitutív és a restriktív szabályértelmezés egy skála két végpontja, s e végpontok között helyezhetők el az egyes beszélők. Szabó (2008a)-ban az jelent meg, hogy a nyelvhelyességi szabályok restriktívnek tételezése az adaptívabb. A hipotézisek szerint a magasabb szocioökonómiai státuszú beszélők jobban közelednek az adaptívabb reprezentáció felé. Ez a feltételezés abból adódott, hogy számos vizsgálat szerint a magasabb szocioökonómiai státuszú diákok iskolai eredményei jobbak (vö. Báthory 1997; Bernstein 1974; Bourdieu 2003; Ferge 2003; Meleg 2003; Szabó L. T. 1988). A hipotéziseket a következő okokból kellett elvetni:

1. A beszélőknek a konstitutív-restriktív skálán való besorolása leginkább a kérdőívek elemzésével lett volna elképzelhető, az interjúk és az óralátogatások esetében aligha. Így csak a vizsgálat egy szűk területét érintette volna az elmélet alkalmazása.

2. Az interjúk során sem lehetett olyan adalékokat szerezni a konstitutív-restriktív felosztással kapcsolatban, amelyek a kérdőíves adatokat esetleg magyarázták volna.

3. A legnagyobb probléma a vizsgálat normatív jellegéből adódott. Abból ti., hogy azt feltételezte, hogy a nyelvhelyességi szabályok restriktívnek tételezése az adaptívabb: jobb teljesítményt ért volna el a mérésben, aki ebbe az irányba mozdul el. A teljesítményszintek elkülönítésére azért lett volna szükség, hogy azok összevetethetők lehessenek a szocioökonómiai státusszal, azonban ez a kiindulás is téves volt, mivel téves analógián alapult. A hipotézisalkotás háttérében álló, a természettudományos tárgyakra vonatkozó kutatások elsősorban arra vonatkoznak, hogy a diákok hogyan tudják naiv, nem tudományos nézeteiket ütköztetni az iskola által felkínált tudományos – tehát az adott szakterület tudományosságában elfogadott szabályok szerint feltárt és ellenőrzött – értelmezési keretekkel. A vizsgálatok elsősorban azzal foglalkoznak, hogy ez az ütköztetés milyen eredménnyel zárul. A nyelvhelyességi szabályokról alkotott ismeretek azonban tartalmukban azokhoz a laikus nézetekhez hasonlítanak, amelyeknek a tudományos nézetekkel való ütközését szokta vizsgálni a szociálkonstruktivista módszertani irodalom. A tanárokkal készített interjúkból és az óralátogatások anyagából is kiderül, hogy tulajdonképpen nincsen ütközés a diákok és a tanárok nyelvfelfogása között, alapvetően mindkét oldalon a nyelvnek egy laikus szemlélete áll (vö. Preston 2004: 90). A magyar anyanyelvi oktatás prestoni

INFORMÁLIS KÖRNYEZET ÉS INFORMÁLIS NYELVI INPUT

- nem (16), életkor (18), szocioökonómiai státusz (25), lakóhely urbanizáltsága (17)
- anyanyelv (19), iskolai és iskolán kívüli nyelvtanulás jellege és intenzitása (23–24)
- a lakóhelyen beszélt nyelvjárás(ok), kisebbségi nyelv(ek) és megítélésük (15)
- kultúrafogyasztási szokások (3, 5)

EGYÉNI TELJESÍTMÉNY

K++ | K | S | R | R++

- küljavítás (az eredeti terminológia szerint: nem önvezérelt javítás) során szerzett egyéni tapasztalatok (6, 8, 10, 11)
- beszélőközösségekkel és regiszterekkel kapcsolatos attitűdök (7, 9, 12, 14)
- nyelvi javítás szituációfüggően (4, 7, 9, 13)
- grammatikalitás szituációfüggő megítélése (7)

FORMÁLIS ISMERETSZERZÉSI KERET

- az előző félév tanulmányi átlaga (20)
- az előző félév végén magyar nyelvből és irodalomból szerzett érdemjegy (21–22)
- az iskolában alkalmazott magyar nyelvtankönyv (erre vonatkozóan nincsen kérdőív-kérdés; ezt a tanárokkal folytatott megbeszélés tisztázta)
- az iskolai tananyag alapján összeállított teszt kitöltése során nyújtott teljesítmény eredménye (1–2)

1. ábra. Ismeretszerzési keretek és teljesítmény, a kérdőív feladatainak sorszámaival
(a kiinduló hipotézisek szerint, Szabó 2008a: 93 alapján)

értelemben laikus ideológiai bázisára mutatott rá – tankönyvszövegek elemzésével – Sinkovics (2008) és – határon túli viszonylatban – Szabó Mihály (2009) is. E felismeréseket követően értelmét veszti a „jobb” és „rosszabb” iskolai teljesítmény elkülönítése, illetve ennek a szocioökonómiai státushoz rendelése. (Emellett a szülők végzettsége, amire a vizsgálat rákérdezett, önmagában amúgy is elégtelen lett volna a szocioökonómiai státusz megállapításához.)

A jelen dolgozat csak a küljavítással összefüggő feladatok válaszait elemzi. Az egyes feladatok bemutatására az elemzéssel együtt kerül sor (1. ábra).

2.2.3. A minta összetétele

A gyűjtés 7. és 11. évfolyamon zajlott. 7. évfolyamon 28, 11. évfolyamon 24 osztály diákjai kerültek a vizsgálatba. Az eredeti cél az volt, hogy két korosztály – az általános iskolai és a középiskolai tanulmányok befejezéséhez közel állók –, illetve a budapestiek és a vidéki városiak adatai szisztematikusan összevethetőek legyenek

egymással. A községi és a határon túli kutatópontok kontrollcsoportként lettek kijelölve (5. táblázat).

5. táblázat. A kérdőívekkel vizsgált osztályok száma

	Budapest	Város	Község	Határon túli	Sorösszeg
Általános iskola 7. oszt.	7	6	7	2	22
Gimnázium 7. oszt.	4	2	–	–	6
Szakképző iskola 11. oszt.	–	1	–	–	1
Szakközépiskola 11. oszt.	3	4	–	2	9
Gimnázium 11. oszt.	7	6	–	1	14
Összesen	21	19	7	5	52

7. évfolyamon 618, 11. évfolyamon 577 diák töltött ki kérdőívet (6. táblázat).

6. táblázat. A kérdőívek száma (db)

	Budapest	Város	Község	Határon túli	Sorösszeg
Általános iskola 7. oszt.	137	136	135	37	445
Gimnázium 7. oszt.	118	55	–	–	173
Szakképző iskola 11. oszt.	–	19	–	–	19
Szakközépiskola 11. oszt.	72	111	–	34	217
Gimnázium 11. oszt.	173	139	–	29	341
Összesen	500	460	135	100	1195

A minta iskolatípusok szerinti megoszlása demográfiaailag nem reprezentatív. (Forrás: KSH 2011; lekérdezés: tanulók, gyermekek száma a nappali képzésben \times feladatellátási hely típusa, 2009. év. A KSH adataitól való eltérés $p < 0,0001$ szinten szignifikáns.) A mintavétel módszere az iskolatípusok tekintetében a kvótához közelít: két megfelelően eltérő, közel azonos méretű csoport összevetése volt a cél. Ennek érdekében a nem gimnáziumi képzési formák egy csoportot alkotnak, a másik csoport a gimnáziumi képzés. Így lehetett két hasonló méretű, a szociális háttér és az iskolai karrier szempontjából egyaránt szignifikánsan eltérő csoportot képezni a válaszadókból (vö. 2.2.3.3. és 2.2.3.4.). Ebben az összevetésben a nemi és az életkori különbségek nincsenek hangsúlyozva (7. táblázat).

Az évfolyamok tekintetében a minta nem reprezentatív. (Forrás: KSH 2011; lekérdezés: tanulók, gyermekek száma \times évfolyam, 2009. év. A KSH adataitól való eltérés $p < 0,0001$ szinten szignifikáns.) A mintavétel módszere ez esetben is a kvótához közelít (8. táblázat).

A minta arányosítását úgy igyekeztem megoldani, hogy egyes ajánlott iskolákba végül nem látogattam el, ha előzetes tájékozódásom szerint úgy tűnt: javarészt magas

7. táblázat. Nappali tagozatos tanulók száma iskolatípusonként. Közoktatási adatok (KSH 2011) és a jelen minta összevetése

	Közoktatási adatok (2009)		A jelen minta	
Általános iskola	773 706	} 1 144 384	445	} 681
Szakiskola	128 674		19	
Szakközépiskola	242 004		217	
Gimnázium	201 208	201 208	514	514

8. táblázat. Nappali tagozatos tanulók száma 7. és 11. évfolyamon. Közoktatási adatok (KSH 2011) és a jelen minta összevetése

	Közoktatási adatok (2009)	A jelen minta
7. évfolyam	104 670	618
11. évfolyam	138 805	577

szocioökonómiai státuszú, értelmiségi szülők gyermekei járnak oda. Cél volt, hogy a mintában – a lehetőségekhez mérten – a lehető legkevesébb legyenek ezek az iskolák felülreprezentálva. Fontos volt, hogy a budapesti iskolások mellett legyenek vidékiek is, emellett pedig a két kérdőívvel vizsgált évfolyam (a 7. és a 11.) közel egyenlően legyen képviselve. Mindkét évfolyamon két eltérő képzési rendszer – az általános iskola és a (6, 8, illetve 12 évfolyamos) gimnázium, illetve a szakközépiskola és a (4, 6, 8, illetve 12 osztályos) gimnázium – szerepeltetésével szintén a heterogenitás növelése volt a cél. A mintavétel így a demográfiailag reprezentatívától a kvótaminta felé tolódott, de nem tekinthető tipikusan kvótásnak sem. Demográfiailag reprezentatívnak csak a nemek tekintetében nevezhető a minta (vö. 2.2.3.1.).

A jelen dolgozat a szociológiai, demográfiai háttérváltozókat azzal a céllal ismerteti, hogy az egyes megfigyelt csoportok jellegzetességeire és a közöttük lévő különbségekre rávilágítson, ezzel ismertesse a vizsgálat társadalmi kontextusát, egyúttal pedig igazolja, hogy a minta kellően heterogén, illetve hogy a későbbiekben egybevetett csoportok (férfiak és nők, 7. és 11. osztályosok, nem gimnazisták és gimnazisták) valóban eltérnek egymástól. (A településtípusok szerinti összevetés végül problematikusnak bizonyult, mert az összevetés lehetősége az iskolák településtípusa szerint lenne adott, de ez nem minden esetben adekvát szempont, hiszen sok az ingázó diák, valamint felmerül a tösgyökeres és a nemrég betelepültek közötti különbség, illetve a szülő eredeti lakóhelyének típusa szerinti csoportosítási lehetőség. E számos szempont figyelembevétele a várható ráfordítás és haszon elemzésekor el lett vetve.)

A válaszok mellett a „nem tudom”, „nem válaszolok” válaszok és az üres sorok figyelembevétele is lényeges: a kérdőívválaszokat egy mediatizált diskurzus részeként értelmezve ezek kitérő válaszként, illetve hallgatásként vehetők figyelembe, tehát mindenképpen az adott kérdésről zajló diskurzus megtörését jelentik. A táblázatok

jelölése: NT = a „nem tudom” lehetőséget jelölte be; NV = a „nem válaszolok” lehetőséget jelölte be; NA = nincs adat: a kérdésre semmilyen válasz nem érkezett; NÖ = a NT, NV és NA kategóriák összege.

A minta egyes részmintái közötti eltérések szignifikanciavizsgálatának célja annak bizonyítása, hogy a későbbiekben összehasonlítandó részminták nem véletlenszerűen, hanem szisztematikusan különböznek egymástól.

2.2.3.1. Nem

Keller–Mártonfi (2006: 564–565) közoktatási adataival összevetve a nemek megoszlása demográfiailag reprezentatív. A minta összetétele egyik képzési forma esetében sem tér el szignifikánsan az országos mintától (p -értékek 0,5933 és 0,8883 között). A férfiak szakközépiskolabeli túlsúlya és a 11. évfolyamos nők gimnáziumbeli többsége a vizsgálat teljes mintájához viszonyítva szignifikáns eltérést mutat (szakközépiskola: $p < 0,01$, 11. évfolyamos gimnazisták: $p = 0,0195$), ezekre a csoportokra tehát jellemző a nembeli eltérés (9. táblázat).

9. táblázat. Nemek szerinti megoszlás az egyes válaszadói csoportokban a teljes adatbázisban (% , $N = 1195$)

	Férfi	Nő	NV	NA	Összesen
Általános iskola 7. oszt.	44,72	53,71	0,67	0,90	100
Gimnázium 7. oszt.	44,51	55,49	–	–	100
Szakképző iskola 11. oszt.	63,16	36,84	–	–	100
Szakközépiskola 11. oszt.	52,53	44,24	0,46	2,77	100
Gimnázium 11. oszt.	39,00	61,00	–	–	100
Összesen	44,77	54,06	0,33	0,84	100

2.2.3.2. Anyanyelv

A diákok döntő többsége magyar egynyelvűnek jelölte magát: a magyarországi mintában 1,92%, a határon túliban 1% (tehát 1 fő) nevezett meg más nyelvet. Önbevallás alapján a magyaron kívül a következő nyelveket jelölték anyanyelvként: farszi: 1, francia: 3, holland: 1, horvát: 1, lengyel: 1, rétoromán: 1, sváb: 2, ukrán: 1, vietnámi: 2 fő. Kétnyelvűnek tüntették fel magukat, a magyar nyelv elsőbbségével: magyar–beás: 1, magyar–cigány: 2, magyar–horvát: 1, magyar–német: 1, magyar–román: 1, magyar–török: 1, magyar–vietnami: 1 fő. Egy szerbiai szakközépiskolás szerb–magyar anyanyelvűnek jelölte magát (10. táblázat).

A magyarországi diákok jellemzően nem nyelvjárási beszélőként pozicionálták magukat és döntően azt jelölték, hogy nem nyelvjárási közegben élnek. A határon túliak válaszai ezzel ellentétesek. A nemek között nincsen eltérés a válaszokban. (A nemek szerinti megoszlás számításakor a határon túli válaszadók is figyelembe lettek véve. Mivel a 2009. januári próbakérdés során kiderült, hogy a diákok a *nyelvjárás* szót döntően ’nyelvváltozat’ jelentésben értelmezik, a végleges kérdőívben a *tájszólás*

10. táblázat. Magyar egynyelvű diákok aránya (%)

	Magyarországi (N = 1095)			Határon túli (N = 100)		
	magyar	NV	NA	magyar	NV	NA
Általános iskola 7. oszt.	92,89	2,45	1,72	100,00	–	–
Gimnázium 7. oszt.	95,95	1,16	–	–	–	–
Szakképző iskola 11. oszt.	100,00	–	–	–	–	–
Szakközépiskola 11. oszt.	96,17	0,55	2,19	94,12	–	2,94
Gimnázium 11. oszt.	99,04	0,32	–	100,00	–	–
Összesen	95,80	1,28	1,00	98,00	–	1,00

terminus szerepelt. Emiatt a próbakérdézés kutatópontja, a K061-es osztály² adatai nem szerepelnek az alábbi táblázatokban. A dolgozat következetesen a *nyelvjárást* használja terminusként. 11. táblázat.)

11. táblázat. A „Beszélnek valamilyen tájszólásban a közvetlen környezetben?” kérdésre adott válaszok (%)

	Budapest	Város	Község	Határon túli	Férfi	Nő
	N = 1077			N = 100	N = 1173	
Igen	8,37	7,39	14,07	66,00	34,90	39,32
Nem	64,85	68,26	65,93	29,00	59,29	58,36
NT	22,59	20,43	15,56	4,00	2,81	1,70
NV	1,26	1,30	1,48	1,00	1,31	0,31
NA	0,84	0,43	2,22	0,00	1,69	0,31
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
ÖA	2,09	2,17	0,74	5,00	5,82	2,32

Azok, akik igennel válaszoltak, 38,9%-ban nem neveztek meg nyelvjárást (NT: 27%, NV: 8,7%, NA: 3,2%). Jellemző példák a nyelvjárások megnevezésére: *szögedi*; „ö”-vel *mondanak sokmindent*; *Banátszkói, csókai, zenta* [!]; *palóc; székely; cigány; sváb; parasztos*. Volt, aki jellegzetes szavak csoportjával jellemzett: „*itten, hun van, kő, vagyol*”. A leggyakrabban a palóc (13,73%) és a szegedi nyelvjárást említették (9,61%): ezek a legreflektáltabbak. A részminták összehasonlításából kiderül, hogy csak a magyarországi és a határon túli válaszok között található szignifikáns eltérés (χ^2 -próba: $p < 0,0001$; 12. táblázat).

A diákok 18,31%-a nem jelölte meg, milyen nyelvjárás beszélőjeként pozicionálja magát (NT: 5,45%, NV: 7,75%, NA: 2,11%). A legnépszerűbb válaszok itt is a palóc (25,32%) és a szegedi (4,93%). A határon túliak a palóc és a bánati nyelvjárást jelölték mint saját maguk által beszélt nyelvjárást. Csak két diák nem táji változatot írt (*szlang* [!], *sulinyelv*).

² A vizsgálat dokumentációjában az egyes kutatópontokat betű-szám kombináció azonosítja.

12. táblázat. A „Te magad beszélsz valamilyen tájszólásban?” kérdésre adott válaszok (%)

	Budapest	Város	Község	Határon túli	Férfi	Nő
	N = 1077			N = 100		N = 1173
Igen	5,65	9,35	12,59	55,00	11,82	12,73
Nem	87,87	88,04	80,74	33,00	81,05	83,85
NT	2,09	0,65	2,22	4,00	1,88	1,55
NV	1,26	0,43	0,74	3,00	1,69	0,62
NA	3,14	1,52	3,70	5,00	3,56	1,24
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
ÖA	6,49	2,61	6,67	12,00	7,13	3,42

A magyarországi és a határon túli válaszadók önpozicionálása láthatóan eltérő (χ^2 -próba: $p < 0,0001$), de a magyarországi diákok válaszainak különbsége is szignifikáns, bár gyengébben (χ^2 -próba: Budapest-város-község viszonylatban $p = 0,0167$, Budapest-város, Budapest és város-község és város-község viszonylatban összevetve mindig $p < 0,05$ szinten). Mivel azonban a mintavétel nem reprezentatív és a kontrollcsoportok mérete jelentősen eltér a minta többi részétől, csak néhány, kifejezetten nyelvjárási vonatkozású kérdésben (pl. a kérdőív 14. feladata tekintetében vö. 3.3.) érdemes a magyarországi és a határon túli válaszokat összevetni.

A nyelvjárási környezet megjelölése is hasonló jellegzetességet mutat. Szignifikáns különbségek: Budapest és város-község viszonylatban, illetve város-község viszonylatban gyenge ($p < 0,05$), Magyarország és határon túliak viszonylatában erős ($p < 0,0001$; 13. táblázat).

13. táblázat. A „Találkozol tájszólásban beszélő emberekkel?” kérdésre adott válaszok (%)

	Budapest	Város	Község	Határon túli	Férfi	Nő
	N = 1077			N = 100		N = 1173
Soha	8,37	7,39	14,07	3,00	9,36	6,51
Ritkán	64,85	68,26	65,93	39,00	62,92	65,58
Gyakran	22,59	20,43	15,56	54,00	21,72	25,27
NT	1,26	1,30	1,48	0,00	1,31	1,09
NV	0,84	0,43	2,22	1,00	1,69	0,62
NA	2,09	2,17	0,74	3,00	3,00	0,93
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
ÖA	4,18	3,91	4,44	4,00	5,99	2,64

2.2.3.3. A szülők végzettsége

A szülők végzettségét tematizáló kérdést többen illegitimnek jelölték. Volt, aki áthúzta és a margóra írta: „És a te anyádé?”, illetve „Semmi közötök ehhez és megalázó!”.

Ritkán, de az interjúkban is tematizálódott a válaszok megtagadásának kérdése. Az (1) példában szereplő interjúalany nem a saját problémájaként prezentálta a témát, de beemelte a diskurzusba. Az interjúvezető a kutatási hagyománnyal próbálta legitimálni a kérdőívfeladatot. Az interjúvezető kérdése az volt, hogy okozott-e nehézséget bármi a kérdőív kitöltésekor (241: szk11-f):

- (1) **241:** énnekem annyi van, hogy hogy maga a kérdések hát egyszerűek, nem voltak nehezek, tehát igazából csak logika, vagyis hát semmi nem kell hozzá igazából, mert könnyűek voltak szerintem, csak nem tudom, sokan nagyon szidalmazták azt, ami furcsa volt, most tényleg ezt így elmondom, hogy végén megkérdezted, hogy hogy édesanyád, apádnak a végzettsége és ez eléggé rosszul érintette például a padtársam meg ilyesmi, úgyhogy

IV: Ühm.

241: nem tudom, miért, de

IV: Ühm.

241: mondjuk

IV: Igen, hát én ott arra gondoltam, ugye mindenhol ott van a „nem tudom”, illetve a „nem válaszolok” lehetősége, tehát végül is megvolt

241: Igen.

IV: az a lehetőség, hogy nem válaszol. Én azt elfogadom egyébként, ha valaki nem akar válaszolni, őö hát ilyen jellegű vizsgálatoknál ezt meg szokták

241: Tudom.

IV: kérdezni, tehát ez egy ilyen sztenderd dolog, (1 s) nem az én [nevet különleges kíváncsiságom]

A szülők végzettségének kérdése a vizsgálat kezdeti koncepciójában központi szerepet játszott. Hogy végül nem lett csoportképző a vizsgálatban, és nem hivatkoznak rá az elemzések, a fentiekkel is összefügg: mivel sokan illegitimnek jelölik az efféle kategorizációt, velük szemben nem etikus ezt alkalmazni. A szociokulturális háttér különbségének esetleges szerepe a nem gimnazista (általános iskolás, szakképző iskolába járó és szakközépiskolás összesen) és a gimnazista csoportok összevetésével lesz vizsgálható. E két csoportba tartozó diákok nemcsak a megadott szülői végzettségi értékekben, hanem a kérdéshez való hozzáállásukban is szignifikánsan különböznek (vö. 14–15. táblázat).

Lényeges hangsúlyozni, hogy a szülői végzettség megadása az identitásépítés része is lehet. Ezt jelzi pl., ha valaki fokozottan sokat hivatkozik a szülő műveltségére, még akkor is, ha problémaként tematizálja azt. A (2) alatti interjúrészlet egyben azt is illusztrálja, hogy a műveltséggel kapcsolatos elvárások nemcsak akkor jelenhetnek meg, ha a szülő felsőfokú végzettséggel rendelkezik – ez szintén megkérdőjelezi a végzettség alapján történő elemzés jogosságát (581 és 582: g7-n):

- (2) **581:** anyukámmal egyébként elég sokat veszekszem, mert nézeteltérések vannak közöttünk mindenféle dolgokban, (1 s) hogy ő tanulás meg mit tudom én,

tehát a félévi bizonyítványom miatt is voltak gondok, pedig szerintem egyáltalán nem volt rossz, de anyukám mégis azt szeretné, hogy de akkor is hogyha volt öt négyesem, akkor is miért nem vagyok kitűnő, tehát hogy mindig jobbat akar tőlem elvárni és lehet hogy egyébként, hogy azért, mert hogy anyukám ő elvégezte a gimnáziumot és művelt ember, mert szerintem minden könyvet elolvasott, tehát nem nagyon tudnék most így hirtelen olyat mondani, amit amit nem olvasott, de nem végzett felsőoktatási intézményt és lehet, hogy engem ettől akar megóvni és és ezért elég szigorúak velem. Hát apukám mérnök, ő ő annyira nem is szigorú velem és valahogy mindig a legjobbat várja el tőlem anyukám és nem tud megelégedni és ez sokszor konfliktust okoz közöttünk.
<Kicsöngetnek.>

582: Igen.

581: Hogy hogy nem hogy nem tudok neki megfelelni, mert mindig jobbat akar.

582: Nálunk ez az azért jó, mert igazából Anyu, ha kapok egy rossz jegyet, akkor igazából azzal, hogy azt mondja, hogy „majd kijavítod”, azzal arra ösztökél, hogy igenis javítsam ki,

581: Igen.

582: mert hogy hogy | a | anyukám meg ilyen nagyon ő nem tudom, szóval hogy ő ő nem olvasott el minden könyvet, mert ő nem olvas ponyvát meg, szóval anyukám igazából ilyen, sokan azt mondják, hogy sznob, de, illetve hogy mondhatnánk sznobnak is, de közben nem az, mert tudom, hogy ő csak ezeket élvezi, hogy ő őt nem, az ő

IV: Ühm.

582: igényeit nem elégítené ki egy ponyva, hanem ő meg ő nem nem szeret rossz filmeket nézni, nekünk otthon csak művészfilmjeink vannak és ez ez ez sokszor rossz, mert igazából nem tudok velük [*nevet* mit kezdeni] néha

IV: [*nevet*]

582: De

IV: Már hogy magukkal ezekkel a filmekkel vagy könyvekkel vagy vagy vagy ő == beszélgetés közben övelük magukkal nem ==

582: == Hát igen, otthon igen, nekünk ilyen igazi == könyvtárunk van és azok közül azok közül egyik sem olyan, | ami | amit nem lenne érdemes elolvasni, szóval

IV: Ühm.

582: nem tudom, és és ezáltal, hogy Anya ilyen magas mércét <! (hadar, érthetetlen, zajos)>, néha kicsit néha bénának érzem magam mellette és hogy én nagyon nagyon igyekszem megfelelni neki, hogy ne legyek hozzá képest mondjuk olvasatlan vagy, szóval műveletlen és hát nem tudom.

Az iskolarendszerek inkompatibilitása miatt a táblázatban jelölt adatok csak a magyarországi mintára vonatkoznak. A táblázat szürke háttérrel jelöli a két, vagy – ha

a harmadik leggyakoribb érték 10%-nál kisebb eltérést mutat – a három leggyakoribb választ, félkövérrel emelve ki a leggyakoribbat. A NT, NV, NA válaszok közül a 10% felettiek lettek félkövérrel kiemelve (14–15. táblázat).

14. táblázat. Az anya végzettsége (% , magyarországi válaszadók, $N = 1095$)

	Ált. 7.	Gimn. 7.	Széképző 11.	Szki. 11.	Gimn. 11.
Befejezetlen ált. isk.	1,72	0,58	5,26	–	–
Ált. isk.	11,03	1,73	36,84	8,20	3,53
Szakm. biz. érettségi nélkül	19,12	6,36	31,58	21,31	4,81
Érettségi	29,41	26,01	5,26	33,88	30,77
Főisk. v. egyetemi diploma	25,25	54,91	5,26	16,39	57,37
NT	6,13	5,20	0,00	2,73	1,60
NV	4,41	4,62	10,53	13,11	1,92
NA	2,94	0,58	5,26	4,37	0,00
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
NŐ	13,48	10,40	15,79	20,22	3,53

15. táblázat. Az apa végzettsége (% , magyarországi válaszadók, $N = 1095$)

	Ált. 7.	Gimn. 7.	Széképző 11.	Szki. 11.	Gimn. 11.
Befejezetlen ált. isk.	0,98	–	–	1,09	–
Ált. isk.	8,58	1,16	10,53	4,92	1,28
Szakm. biz. érettségi nélkül	29,66	11,56	63,16	31,69	13,46
Érettségi	23,28	21,97	5,26	23,50	33,01
Főisk. v. egyetemi diploma	22,55	52,02	5,26	16,39	47,76
NT	5,88	8,09	5,26	3,83	1,60
NV	4,66	4,05	0,00	11,48	2,24
NA	4,41	1,16	10,53	7,10	0,64
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
NŐ	14,95	13,29	15,79	22,40	4,49

Az összesített NŐ-értékek a szakközépiskolásoknál a legmagasabb, a 11.-es gimnazistáknál a legalacsonyabb, de gyakran 15-20% körüli. Figyelembe veendő, hogy a diákok tudása e témában korlátozott lehet (különösen, ha a szülő nem él vagy nem a családban él). A gimnazisták szülei 7. és 11. évfolyamon is magasabb végzettségűek, mint a többi csoportban (χ^2 -próba: $p < 0,0001$). Nemcsak a végzettségre adott válaszokban, hanem a NT, NV, NA válaszokban is szignifikánsan eltér a két rész-minta (az anya végzettsége esetében $p < 0,05$, az apa végzettsége esetében $p = 0,0204$ szinten): a gimnazisták gyakrabban válaszolnak a kérdésre, mint a nem gimnazisták.

2.2.3.4. Iskolai teljesítmény

Humán tárgyakkal kapcsolatos empirikus vizsgálatok azt mutatták, hogy a megszerzett iskolai osztályzatok nem korrelálnak a tudásszintmérő feladatlapokkal mérhető tudással, tehát a humán tárgyakat tanító tanárok szubjektíven értékelik diákjaik teljesítményét (Csapó 2002). Éppen ezért a diákok magyar nyelv és irodalom osztályzatainak, valamint tanulmányi átlagának ismertetése abból a szempontból érdekes, hogy milyen visszajelzést ad számukra az iskola. Az adatok a diákok szempontjából is értelmezhetők: a jó osztályzatok jelezhetik, hogy a diák sikeresen megfelel az iskolai normáknak, míg a rossz osztályzatok, illetve a NT, NV, NA válaszok ennek ellenkezőjére utalhatnak. Az iskolarendszerek inkompatibilitása miatt

16. táblázat. Az előző félév végi tanulmányi átlagok, önbevallás alapján. Az egyes értéktartományokba tartozó válaszok (% , magyarországi minta, $N = 1095$)

Tanulm. átlag	Ált. 7.	Gimn. 7.	Széképző 11.	Szki. 11.	Gimn. 11.	Férfiak	Nők
1–1,99	–	–	10,53	1,09	–	0,82	0,00
2–2,99	6,86	–	15,79	10,93	1,28	7,61	2,86
3–3,99	20,83	13,29	63,16	38,80	26,60	32,92	18,99
4–4,99	44,85	66,47	5,26	27,87	61,22	42,39	55,97
Kitűnő	7,35	12,14	–	–	4,49	3,29	8,24
NT	14,95	5,78	5,26	7,65	3,85	6,79	10,76
NV	2,94	1,73	–	9,84	1,92	4,32	2,52
NA	2,21	0,58	–	3,83	0,64	1,85	0,67
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
NŐ	20,10	8,09	5,26	21,31	6,41	12,96	13,95

17. táblázat. Az előző félévben magyar nyelvből szerzett érdemjegyek, önbevallás alapján (% , magyarországi minta, $N = 1095$)

Érdemjegy	Ált. 7.	Gimn. 7.	Széképző 11.	Szki. 11.	Gimn. 11.	Férfiak	Nők
1	1,23	0,00	0,00	2,73	0,00	1,65	0,17
2	7,60	4,62	31,58	7,65	1,92	9,05	3,53
3	21,08	20,23	26,32	35,52	12,50	25,51	17,48
4	35,29	30,06	10,53	30,60	40,06	39,09	31,60
5	26,47	41,62	5,26	8,20	41,03	16,05	41,34
NT	4,41	0,00	5,26	6,01	1,28	3,50	2,69
NV	2,70	2,31	5,26	6,56	2,88	4,12	2,35
NA	1,23	1,16	15,79	2,73	0,32	1,03	0,84
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
NŐ	8,33	3,47	26,32	15,30	4,49	8,64	5,88

18. táblázat. Az előző félévben magyar irodalomból szerzett érdemjegyek, önbevallás alapján (% , magyarországi minta, N = 1095)

Érdemjegy	Ált. 7.	Gimn. 7.	Széképző 11.	Szki. 11.	Gimn. 11.	Férfiak	Nők
1	0,74	0,00	0,00	3,28	0,32	1,65	0,17
2	5,39	0,00	15,79	10,38	1,60	6,38	3,03
3	15,93	8,09	36,84	28,42	13,14	22,02	11,76
4	30,15	34,68	10,53	27,87	34,29	34,98	28,91
5	38,48	54,91	10,53	13,11	46,15	26,34	49,41
NT	5,15	0,58	5,26	6,56	1,28	4,12	3,03
NV	2,21	1,73	5,26	7,10	2,88	3,70	2,35
NA	1,96	0,00	15,79	3,28	0,32	0,82	1,34
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
NŐ	9,31	2,31	26,32	16,94	4,49	8,64	6,72

az alábbi táblázatok csak a magyarországi mintára vonatkoznak. A jelölésmód azonos a 14–15. táblázatban alkalmazottal (16–18. táblázat).

A tanulmányi átlagok önbevallásának megoszlása jelzi, hogy a kérdésre adott válaszok – a szülők végzettségéről közölt adatokhoz hasonlóan – az identitásépítés elemeként is értelmezhetők. A gimnazisták erősen konform imázst építenek magukról: jobb átlagokat közölnek, mint a többiek, középiskolában csak közülük kerül ki kitűnő tanuló. Az imázs része, hogy a gimnazisták jobban „észben tartják”, ezért – gyakran két tizedesjegy pontossággal – meg tudják adni előző félév végi eredményüket, míg a többiek inkább nyilatkozzák azt, hogy nem tudják az adatot, illetve megtagadják a válaszadást. Az irodalomjegyek majdnem minden esetben jobbakk a magyar nyelvi jegyeknél. A gimnazisták ez esetben is konformabb képet építenek magukról. Ez a különbség minden, a teljesítményre vonatkozó válasznál szignifikáns (χ^2 -próba: minden esetben $p < 0,0001$). A későbbiekben ennek még lesz szerepe, mivel a kérdőív-adatbázis 7. évfolyamos mintájának kisebb, a 11. évfolyamosnak viszont a nagyobb részét teszik ki a gimnazisták válaszai.

A NT, NV, NA értékek összege is a gimnazisták konformabb viselkedését mutatja: náluk rendszerint az 5%-ot sem éri el, de mindig 10% alatt marad, míg más csoportokban akár 20–25% körüli is lehet. Eltérésük azonban csak az irodalomjegyek szintjén szignifikáns (χ^2 -próba: $p = 0,0166$). (A kérdőíves adatfelvételnek a nagyobb hányada a tavaszi félév elején történt, de egészen májusig elhúzódott, így a felejtés is szerepet játszhat. Alapvetően azonban nem lehet meghatározó, mert a gimnazisták májusban is gyakrabban írtak be pontos számértékeket, mint a többi csoport tagjai.)

A tanulmányi átlagot, a magyar nyelvből és az irodalomból szerzett jegyeket tekintve a nők szignifikánsan jobb teljesítményűek (χ^2 -próba: $p < 0,0001$). Csak a tanulmányi átlaggal kapcsolatban adtak szignifikánsan több választ a nők ($p < 0,01$).

2.2.3.5. Nyelvművelő javak fogyasztása

A válaszadókat a nyelvművelő javak fogyasztásával is érdemes jellemezni (vö. Kontra 2003a: 65–66). Ezek a sztenderd nyelvi kultúra (Milroy 2001) fenntartásának elterjedt segédeszközei, melyeket a normakövető magatartás népszerűsítése és fejlesztése, egyben pedig a norma folyamatos rekonstrukciója céljából tesznek közzé. A kérdőív 5. kérdése alapján a leggyakoribbnak és a legritkábbnak jelölt eszközök a következők (a táblázat megoldása az előző pontban ismertetettel azonos; 19. táblázat).

19. táblázat. Nyelvművelő javak fogyasztása (N = 1195)

		7. osztály		11. osztály	
		Eszköz	%	Eszköz	%
Gyakran	1.	számítógépes helyesírás-ellenőrző	38,83	számítógépes helyesírás-ellenőrző	43,33
	2.	értelmező szótár	14,72	értelmező szótár	15,25
	3.	nyelvművelő kézikönyv	9,87	tanácsadó honlap	10,23
Ritkán	1.	helyesírási szótár	76,05	helyesírási szótár	69,32
	2.	értelmező szótár	67,15	értelmező szótár	61,18
	3.	helyesírási szabályzat	61,49	helyesírási szabályzat	55,98
Soha	1.	nyelvművelő műsor	72,17	nyelvművelő műsor	82,32
	2.	tanácsadó honlap	68,28	tanácsadó honlap	66,20
	3.	nyelvművelő kézikönyv	47,57	nyelvművelő kézikönyv	55,29

A rangsor a két évfolyamon csak egy ponton tér el. A számítógépes helyesírás-ellenőrző a leggyakoribb eszköz (a gyakori eszközök közül ez nevezhető egyedül gyakorinak, mert a rangsorban utána következők nagyon kevés említést kaptak), míg a legismeretlenebbek a nyelvművelő televízió- és rádióműsorok. A gimnazisták és a nem gimnazisták válaszainak összevetése elkészült. A férfiaknál az internetes tanácsadó honlap, a nőknél pedig a helyesírási szótár került be a leggyakrabban használt eszközök közé. Más eltérés nincsen a nemek szerinti rangsor és a fenti táblázat között, ezért elegendő a fenti táblázat közzélése. A megkérdezett diákokra összességében nem jellemző a nyelvművelő javak gyakori használata.

A NT, NV, NA válaszok összege mindig 3,5% alatti. A legnagyobb érték (3,24%, illetve 2,25%) a nyelvművelő kézikönyv, illetve szótár sorában jelenik meg mindkét korosztálynál s rendszerint „nem tudom” választ jelent.

2.2.4. Kutatásetikai kérdések

A kérdőíves adatfelvétel teljesen anonim, az adott személyt közvetlenül azonosító adatot nem tartalmaz, ezért a válaszadóknak, illetve a kiskorú válaszadók szüleinek vagy gondviselőinek nem kellett írásban nyilatkozniuk arról, hogy engedélyezik az adatfelvételt, de előzetesen értesítve lettek a vizsgálatról (ez a megoldás engedélyezve

lett, vö. 2.1.1.). A kérdőívet a kutatópontként szolgáló oktatási intézmények vezetői megismerték, ennek ismeretében engedélyezték a vizsgálatot. Három kutatóponton az intézményvezető beleegyező nyilatkozatot kért a szülőktől, ott csak a szülői nyilatkozattal rendelkező diákok töltötték ki a kérdőívet.

2.3. Az elemzések korlátai

Különböző csoportok válaszainak, viselkedésének elkülönítése, összehasonlítása kutatói döntés. A szociolingvisztika kvantitatív paradigmájának arra a nézetére támaszkodik, amely szerint a nyelv(i viselkedés) tükrözi a társadalmat, annak szerkezetét, s így elvárható, hogy különböző módon címkézhető személyek eltérően viselkednek. Bár ezzel a nézettel szemben számos kétség felmerült (vö. Cameron 1990), a jelen vizsgálatban mégis fontos szerepet játszik néhány szociológiai kategória elkülönítése (nem, életkor, iskolatípus). A kvantitatív szociolingvisztika főáramával szemben azonban e kategóriák nem determináló faktorokként szerepelnek a jelen elemzésekben (vö. Ochs 1993). Az elemzések elsődleges célja az volt, hogy láthatóvá váljon: egyes csoportokba sorolható diákok másképp vesznek részt a vizsgálat metanyelvi diskurzusában, mint mások.

A jelen vizsgálat korpuszában gyakran válik különválaszthatóvá férfi és női, nem gimnazista és gimnazista, illetve – ritkábban – hetedikes és tizenegyedikes diskurzus. Bár önmagában sem életkoruk, sem nemük, sem iskolájuk típusa nem determinálja a diákok viselkedését, ezek a kategóriák a kutató praktikus fogódzói, amelyek segítségével meg tudja közelíteni azt a rendkívül heterogén válaszadói tömeget, amelyet vizsgál. A dolgozat célja azonban csupán a heterogenitás egyes dimenzióinak bemutatása. Az alkalmazott statisztikai próba (χ^2 -próba) csupán annak konstatálására alkalmas, hogy bizonyos jellemző jegyek mentén különbség van a válaszokban, a különbség ténye azonban nem ad magyarázatot az eltérésre. Ha tehát markáns (akár $p < 0,0001$ szinten szignifikáns) eltérés tapasztalható a férfiak és a nők válaszaiban, akkor csak annyi állapítható meg, hogy a vizsgálat korpuszában különválasztható egy férfi és egy női diskurzus az adott kérdéssel kapcsolatban (míg más kérdésekkel kapcsolatban nem). A szignifikáns eltérésből nem következik az, hogy a nem hatással van a válaszokra, de még az sem, hogy a nemi szerepek konstrukciója befolyásolja a válaszadást. Ennek az adatinterpretációnak a kialakulásában döntő szerepe volt Kripke (1982) szabályértelmezésének. Kripke (1982) – Wittgensteint kommentálva – szkeptikusan közelítette meg a szabálykövetés kérdését (összefoglalja Miller 2006). Szkepticizmusa nem episztemologikus (miszerint nem tudhatjuk, hogy ha valaki szabályszerűen viselkedik, akkor szabályt követ-e), hanem konstitutív. Eszerint nemcsak az nem tudható, hogy valaki szabályt követ-e, hanem az sem feltételezhető, hogy van szabály. Ha egy megfigyelő az általa megfigyelt személy viselkedését valamilyen szabály segítségével formalizálja, az nem a megfigyelt személy viselkedéséről árul el valamit,

hanem a megfigyelőéről. A megfigyelő ugyanis az, aki a megfigyelt cselekvést szabályba foglalja, leírja. A szabályok megfogalmazása mint cselekvés nem szükségszerű: a szabályt megfogalmazó személy döntésén múlik (tudniillik azon, hogy meg kíván-e fogalmazni szabályt). A jelen dolgozat tehát nem szabályformulázási céllal elemzi a heterogenitás mintázatait.

Ugyancsak készült szignifikanciavizsgálat abból a célból, hogy összevethetővé váljon: ugyanazon módon jellemezhető diákok (férfiak, nők, 7. és 11. osztályosok, nem gimnazisták és gimnazisták, tehát hat csoport) eltérő kérdésekre hogyan reagálnak. Az efféle vizsgálódás célja, hogy rámutasson arra, hogy egy-egy kérdésről analóg, illetve teljesen eltérő módon szerveződött-e a mediatizált diskurzus.

Bár a szociolingvisztikában a nem, életkor és társadalmi háttér (jelen esetben: iskolatípus) szerinti különbségtétel bevett gyakorlat, a fenti bekezdések azt hangsúlyozzák, hogy ezek a különbségtételek kutatói döntésből fakadnak, legitimálásukhoz ideológia szükséges – ezek a kategóriák tehát önkényesek.

A felismert eltérésekre, különösen a kérdőív válaszokat tekintve, nem kíván magyarázatot adni a dolgozat, mivel a magyarázat csak valamilyen külsődleges, nem a vizsgálat korpuszából adatolható ideológia segítségével történhetne. A magyarázatok hiánya a fent előadott, a kvantitatív módszerű elemzésekkel kapcsolatos szkepszissel is magyarázható.

2.4. Az empirikus anyag bemutatásának célja és módja

Az elemzésre kiválasztott kérdőív feladatok a nyelvhasználat javításának gyakorlatát tematizálják. Ez a gyakorlat három szinten is reflektálódhat: 1. a diskurzusokban megjelenő javításokra; 2. a javításokról szóló narratívákra; valamint 3. a javításokról alkotott ideológiákra adott reflexió szintjén. A reflexió rendszerint a javítás legitimitásának kérdését tematizálja.

A következő elemzések alapfeltevése, hogy egy társadalmi gyakorlat tartósan akkor maradhat fenn, ha annak legitimációja is folytonos. Természetesen nem maga az ideológia (vagy annak építése) tartja fenn vagy szünteti meg a gyakorlatot, az azonban jelzés értékű, hogy egyes gyakorlatokkal kapcsolatban inkább legitimizáló vagy inkább illegitimizáló ideológiák jelennek-e meg, illetve hogy egyes ideológiákat legitimnek vagy illegitimnek minősítenek-e a beszélők. A jelzés nem az adott gyakorlat valós meglétére utal elsősorban (tehát hogy gyakorinak vagy ritkának számít-e), hanem arra, hogy az adott közösség hozzájárul-e egy gyakorlat folytatásához, illetve egy ideológia fenntartásához, vagy sem. Ez a kérdés természetesen csak a vizsgálat mesterséges, kvázi laboratóriumi körülményei között vizsgálható a jelen dolgozatban: az adatok így arra vonatkoznak, hogy a megkérdezettek egy kutatóval folytatott diskurzusban hozzájárultak-e egyes gyakorlatok folytatásához, illetve egyes ideológiák legitimnek, illetve illegitimnek minősítéséhez.

A legitimitás elemzése a diskurzusokban részt vevő személyek normatív egyezkedésének figyelembevételével történik, bináris tartalomelemzéssel. Annak kimutatása tehát a cél, hogy: 1. a bemutatott szituációban megformált ideológiák egy-egy cselekvést legitimnek (követendőnek) vagy illegitimnek (kerülendőnek) tüntetnek-e fel; illetve 2. megjelenik-e egyáltalán a minősítés bármilyen formája. Az interakció illetően vizsgálata implicit ideológiákat tárhat fel (lásd Laihonon 2009a magyar nyelvi anyagon végzett elemzéseit).

Az implicit ideológiák jelensége az egyes explicit ideológiák minősítésével kapcsolatban is értelmezhető: az előadott, kifejtett metanyelvi közlések végül alapjai lesznek-e a további diskurzusoknak (a további fordulókban építenek-e rájuk: ekkor legitimnek minősítik azokat), vagy elvetik (negatívan minősítik, dekonstruálják, illetve figyelmen kívül hagyják: illegitimnek minősítik) azokat. Kérdőíves gyűjtésnél a legitimnek minősítés jelzése pl. az, ha nem a „nem válaszolok” lehetőséget jelöli be a válaszadó, illetve nem hagyja üresen a sort.

Az elemzések középpontjában az áll, hogy rekonstruálódik-e, illetve milyen módon rekonstruálódik az iskolai képzésben részt vevő személyek és a kutató diskurzusában a sztenderd nyelvi ideológia. Ennek oka, hogy a vizsgálat egésze a sztenderd ideológia terminusainak használatával zajlott: kiemelt szerepet kapott a javítás, a helyesség, a nyelvi minősítés. Éppen ezért kiemelkedően fontos olyan eseteket keresni, amikor a diskurzusban elmozdulás történik és a sztenderd kultúrákra jellemző ideológiák hegemoniája nem egyértelmű, vagy akár fel is függesztődik.

Az elemzések a sztenderd ideológián kívül hivatkoznak egyéb ideológiákra is, rendszerint Lanstyák (2010) terminusait alkalmazva. Ezzel a megoldással a vizsgálat kontextusában aktuálisan létrejött diskurzusokat tágabb társadalmi kontextusba lehet helyezni. Ez a fajta hivatkozás nem azt jelzi, hogy létezne pl. egy vernakularista ideológia, amely hatást gyakorol vagy kimutatható a beszédben, hanem azt, hogy a vizsgált diskurzusok rokon vonásokat mutatnak más diskurzusokkal, amelyek központi állításai pl. a *vernakularizmus* szóval foglalhatók össze. (A sztenderd ideológiát építő diskurzusokra csak ritkán hivatkozik a szöveg, mivel a sztenderdizmus terminológiája az egész vizsgálatot áthatja, ezért szinte minden bekezdésben meg lehetne említeni. A többi ideológiára ennek megfelelően kiegészítésképp történik utalás.)

2.4.1. A diagramok értelmezéséhez

A kérdőívválaszok bemutatását számos diagram kíséri. Ha a diagramokon nincs külön jelölve, akkor a nemek, évfolyamok és iskolatípusok szerinti részminták az adott részminta összes tagjára vonatkoznak (20. táblázat).

A diagramfeliratokban szereplő feladatmegjelölés minden esetben a kérdőívre utal. Mivel a „nem tudom” és a „nem válaszolok” kifejezések is válaszok, a teljesen üresen hagyott sorok pedig üres fordulónak értelmezhetők (vö. Albertné 2005: 18 *üres turn* terminusával), ezekre is kitér a dolgozat. A diagramok rendszerint csak a

20. táblázat. Az egyes részminták tagjainak száma

Férfi	535	Nő	646
7. osztályos	618	11. osztályos	577
Nem gimnazista	681	Gimnazista	574

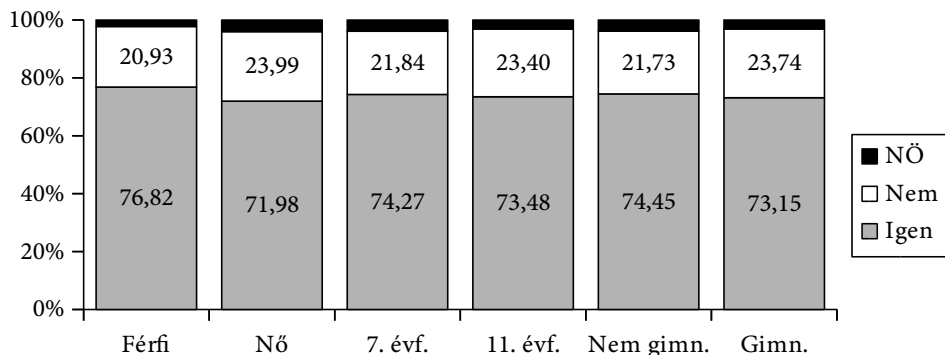
„nem tudom”, „nem válaszolok” válaszok és az adathiányos tételek (az üres fordulók) összegét (NÖ) jelölik. Ha az NÖ értéke 5% feletti, akkor minden esetben részletezve van az egyes kategóriák megoszlása (rendszerint a „nem tudom” kategória jelzésével, mivel a másik kettő rendkívül marginálisan fordul elő). A feliratok végén szereplő (□) jel azt jelöli, hogy a χ^2 -próba a „nem tudom”, a „nem válaszolok” válaszok és az adathiányos tételek figyelmen kívül hagyásával készült. Ez abban az esetben történt így, amikor döntően 5% alatti NÖ-érték szerepelt a válaszok között.

3. Narratívák és ideológiák a küljavításokról

3.1. Narratívák a küljavítás gyakoriságáról

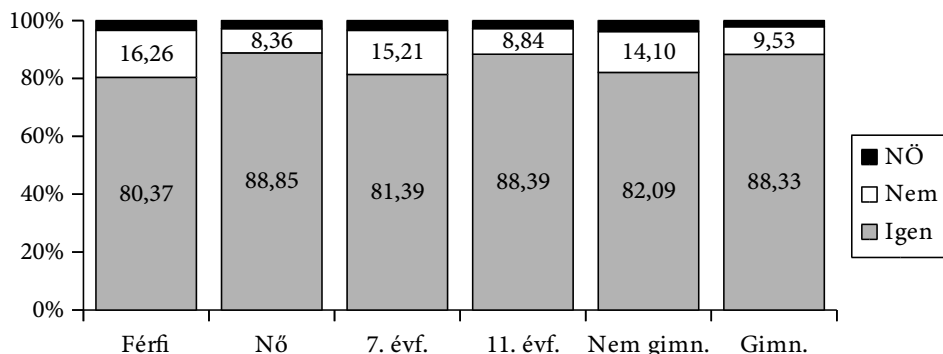
A saját elővizsgálatok azt mutatták, hogy a javítás a dominanciaviszonyok egyik jelzéseként fogható fel, ezért a kérdőív válaszok a válaszadó önpozicionálásaként értelmezhetők (vö. Szabó 2008a). Diskurzív keretben ez azt jelenti, hogy a válaszadó az adott válaszlehetőség kiválasztásával a kérdőív médiumán keresztül, a vizsgálat diskurzusában narratívát alkot a számára elérni kívánt, elérhető, illetve rendszeresen elért beszélői pozícióról, illetve minősíti a saját nyelvi kompetenciáját. Hogy e lehetőségek közül melyikről van szó egy adott válasz esetében, az a jelen vizsgálat eszközeivel nem különíthető el.

A diákok magas arányban azt jelölték, hogy javították már őket a nyelvhasználatuk miatt. A diskurzus egységes, a vizsgált csoportjellemezők mentén nem tagolható (2. ábra).

2. ábra. A 10. feladat válaszai (%). A válaszadót az elmúlt két-három évben kijavították-e helytelen nyelvhasználatára miatt. Egyik eltérés sem szignifikáns (□)

A diákok azt is magas arányban jelölték, hogy ők javítanak másokat. A nők, a 11. osztályosok és a gimnazisták szignifikánsan gyakrabban pozicionálják önmagukat a javító (a kompetensebb beszélő) szerepében (3. ábra).

3. ábra. A 8. feladat válaszai (%). A válaszadó az elmúlt két-három évben kijavított-e másokat helytelen nyelvhasználat miatt. A nemek szerinti eltérés $p < 0,0001$, az évfolyamok szerinti $p < 0,001$, az iskolatípusok szerinti $p = 0,0122$ szinten szignifikáns (α)

A diákok inkább pozicionálják magukat a kijavító, mint a kijavított szerepkörében. A 2–3. ábra adatainak összevetése a következő eredményt hozza. Férfiaknál az eltérés tendenciaszerű ($p = 0,0601$), nőknél, 11.-eseknél és gimnazistáknál $p < 0,0001$, nem gimnazistáknál $p = 0,0002$, 7.-eseknél pedig $p = 0,0022$ szinten szignifikáns. A legerősebb önpozicionálás-különbőség tehát a nőknél, a 11.-eseknél és a gimnazistáknál tapasztalható.

3.2. Egy nyelvi ideológia rekonstrukciója

A 7. feladatnak a második keretes szövegtől kezdődő része egy – széles körben helytelennek tekintett – összetett kötőszóra irányuló küljavító gyakorlat értékelését vizsgálta. A feladat a *de viszont* megítéléséről és javításáról folytatott diskurzust egy fórumhozzászólás átszerkesztett változatával kezdi meg. Az eredeti hozzászólás lelőhelye: Nők Lapja Café (2007) fóruma – Nyelvészkek topik – 59. hozzászólás. Vonatkozó része (negyedik bekezdése) a következő (betűhűen, a nyelvi adatok kurzíválása nélkül): „a »de viszont«-ot már tudja a környezetem, hogy a jelenlétemben nem lehet használni :d sikítok tőle Noh mára ennyit, egy nyelvtörténet és egy pragmatika vizsga után!”

A kérdőívben szereplő megfogalmazás – „A »de viszont«-ot már tudja a környezetem, hogy a jelenlétemben nem lehet használni, mert sikítok tőle” – olyan küljavító tevékenységet jelez, amelynél a javítás a negatívan minősített elemet követő emocionális visszacsatolásként jelenik meg. Mivel nem tudni pontosan, mit jelent a *sikít* szó (valódi hangkitörésre gondolt-e a fórumozó vagy más jelzésre), a feladatban ez szerepel az idézet szerzője gyakorlatának leírására („szerinted indokoltan »sikít«...?). Ezzel a feladat nem kívánta közvetlenül értelmezni, pontosan milyen jellegű minősítésről

van szó. A diáknak ezt követően általánosságban kellett nyilatkoznia a küljavítás egy lehetséges értelmezéséről (tudniillik arról, hogy az idézett személy magatartásának háttérében leszoktató szándék van). A küljavító gyakorlatról szóló ideológiaépítés (tudniillik hogy legitim-e „sikítani”, illetve megpróbálni leszoktatni másokat egy nyelvi elem használatáról) kontrasztjaként a konkrét nyelvi elemre vonatkozó ideológiaépítés (helytelen-e a *de viszont*) és az adott elem használatáról alkotott narratíva (hallja-e a válaszadó használni) alkotása volt a feladat. A feladat eleve a *de viszont*ot kárhóztató gyakorlatból indult ki, a cél ugyanis nem a *de viszont* lehetséges megítéléséről, hanem, amennyire lehetséges, ettől elvonatkoztatva, egy nyelvi elem megítéléséről, javításáról szóló diskurzus kezdeményezése volt.

A *de viszont* tematizálását indokolni kell, mivel bármely másik, negatívan minősített szerkezet is kerülhetett volna a feladatba. A *de viszont*ot kárhóztató ideológiákkal – saját kutatásokra épülve – külön közlemény (Szabó 2008b) foglalkozik, ezért a jelen dolgozatban elegendő röviden utalni a kérdésre.

A *de viszont* logikátlanak, redundánsnak, feleslegesnek tételezése a II. világháborút követően jelent meg a nyelvművelő irodalomban (vö. Simonyi 1903; Pintér et al. 1938; Szécsi 1943; Köves et al. 1954; Lőrincze 1956; NyKk; NymKsz²; Balázs 2001). Bár a Magyar történeti szövegtárból (MTSz) 1779 óta kimutatható és azóta egyenletesen megjelent írott szövegekben is, az 1898–1947 közötti időszakban különösen megnőtt a használati gyakorisága (közel háromszorosára), majd 1948–1997 között ez a gyakoriság kevesebb mint ötödére esett vissza. A Szabó (2008b)-ben közölt adatok alapján az a kép rajzolódik ki, hogy – bár gyakorinak a nyelvtörténet egésze során nem volt jelezhető – a *de viszont* terjedésére hirtelen és agresszíven reagált a nyelvművelő irodalom (Lőrincze 1956 kivételével), ennek nyomán pedig a közoktatás. A 2009-es adatfelvételt megelőző összes saját vizsgálatban a diákok részéről kiemelt szerepet játszott a *de viszont* negatív minősítése. A feladat így tehát korábbi ideológiakutatókat és korpuszelemzésre egyaránt támaszkodik.

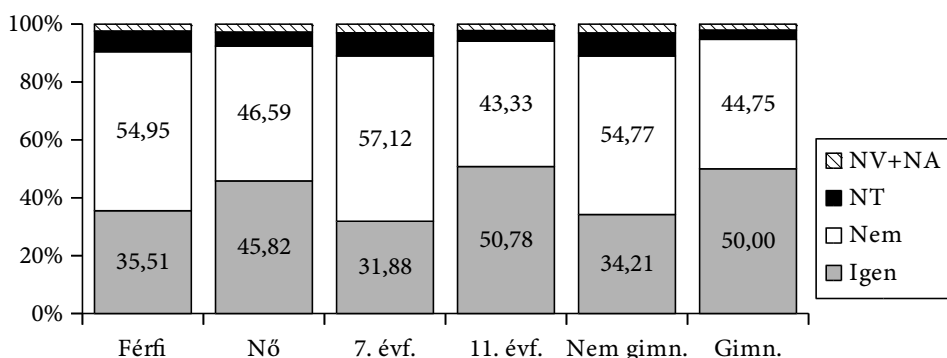
A *de viszont* kárhóztatása 1. defektivista, 2. homogenista, 3. kommunikacionista, 4. logicista, 5. mentalista, 6. necesszista, 7. platonista és 8. racionalista diskurzusba egyaránt illeszkedhet (vö. Lanstyák 2010: 141–145). A *de viszont*ot támadó érvelő szövegek ugyanis rendszerint 1. eredendően hibásnak, károsnak minősítik ezt az elemet; 2. a nyelvi változatossággal szemben az egységességet hangsúlyozzák; 3. bizonyos kommunikációs szempontokat – a kommunikáció „hatékonyságát” – abszolutizálják; 4. a nyelvet a formális logika mentén modellezik; 5. párhuzamot vonnak a nyelvi elemek használata és az azokat használók intelligenciája, mentális képességei között; 6. egyik tételük az, hogy vannak felesleges és hasznos elemek a nyelvben, s a feleslegesek használatát vissza kell szorítani; 7. egy ideális, hibátlan nyelvváltozathoz viszonyítanak a spontán beszédre szólva is; 8. a nyelvi formákat mentális és kongitív folyamatokkal magyarázzák, illetve azokra vezetnek vissza. Példa a NyKk „kötőszók összekapcsolása” szócikkből: „A kötőszókban való ilyen bővelkedésnek és összekapcsolódásuk ilyen lehetőségének azonban sok veszélye is akad. Egyrészt

hosszadalmassá, körülményeskedővé teheti stílusunkat (vö. *De azért mégis mindamellettt tudja, hogy*), másrészt egy idő múlva gépiesen összefűzhetünk azonos értékű kötőszókat is, és ez már szófecsérlésre, sőt logikai zavarra vezethet: *és ... pedig; de azonban; de ellenben; de sőt; vagyis szóval; azaz nevezetesen*; stb. (Helyesen, választékos stílusban vagy *és* kerül két ilyen tag közé, vagy *pedig*; s a továbbiak helyett is egyszeres kötőszó áll.) Amellett ez is hozzájárul ahhoz, hogy az ügyetlen fogalmazók egy-egy kötőszót csak efféle beszédtiltelékként, henyén ismétlegessenek. Ma főleg az *és*, a *pedig*, a *szóval* meg a *vagyis* fordul elő így!” (NyKk I: 1259–1260.)

A *de viszont* értékelése: a *viszont* „előfordul *de* kötőszóval összekapcsolva is, bár így eléggé nehézkes, szófecsérlő” (NyKk II: 1227). A későbbi művek (Balázs 2001; NymKsz²) értékelése is hasonló (Balázs 2001: 137 a helyes és a helytelen közti hátsávba sorolja).

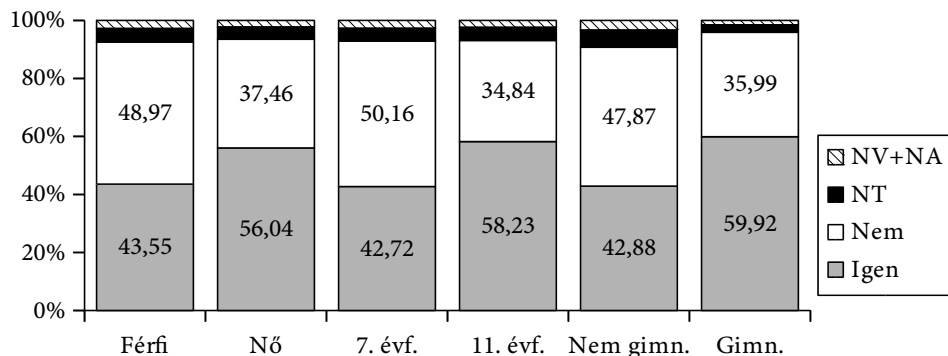
A fentiek jelzik, hogy a *de viszont* javítása a II. világháborút követő magyar nyelv-művelő diskurzusban, változó mértékben, de legitimációt kapott, illetve a nyelvi ideológiákat építő diskurzusok közül számosba illeszkedik. Ez a többszörösen megerősödő ismertség és gyakori használat tette a *de viszont* kárhóztatásának ideológiáját alkalmassá arra, hogy rajta keresztül egy tipikus nyelvi ideológia mediatilizált rekonstrukciója tanulmányozható legyen.

A diskurzus erősen megoszlik. A javító, illetve negatívan minősítő gyakorlatot a diákok kisebb hányada, de legfeljebb a fele jelölte legitimnek. Jelentős azok száma, akik arra hivatkozva törték meg a diskurzust, hogy nem tudják a választ. A nők, a 11.-esek és a gimnazisták szignifikánsan erősebben támogatták a negatív minősítést és többen pozicionálták magukat a kérdésben (tehát kisebb a „nem tudom” válaszok aránya; 4. ábra).

4. ábra. A 7. feladat válaszai (%). „Szerinted indokoltan »síkít« az illető a »de viszont« miatt?”
A nemek szerinti eltérés $p < 0,001$, az évfolyamok és az iskolatípusok szerinti $p < 0,0001$ szinten szignifikáns (a „nem tudom” válaszok figyelembevételével)

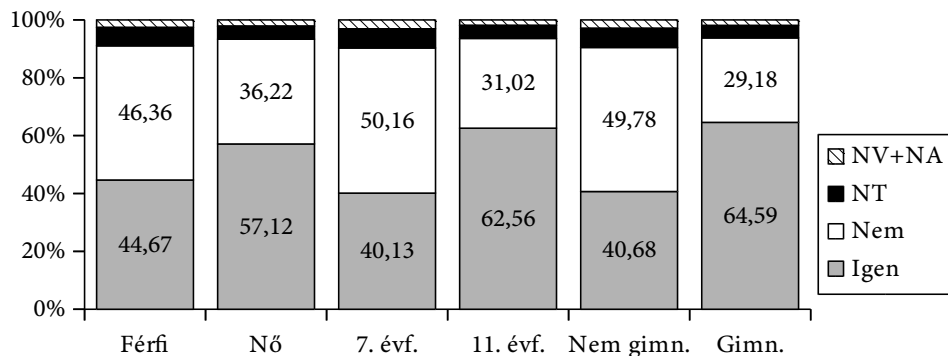
A javító gyakorlat beszédszokás-módosító célját szignifikánsan eltérően minősítették a diákok: a nők, a 11.-esek és a gimnazisták szignifikánsan pozitívabban, a többiek negatívabban (5. ábra).

5. ábra. A 7. feladat válaszai (%). „Szerinted jó az, hogy leszoktatja egy kifejezés használatáról az ismerőseit?”. A nemek szerinti eltérés $p = 0,0001$, az évfolyamok és az iskolatípusok szerinti $p < 0,0001$ szinten szignifikáns (a „nem tudom” válaszok figyelembevételével)

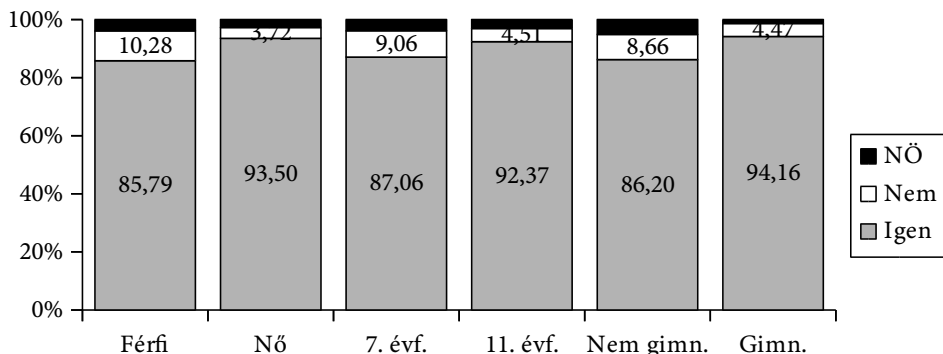
A *de viszont* nyelvi minősítésére kérdező instrukció szándékosan negatív megfogalmazású volt (a *helyes* helyett a *helytelen* szó szerepelt benne). Ennek eredeti célja az volt, hogy a válasz kevésbé automatikusan szülessen meg: a nyelvhelyességi javító feladatok kontextusában szokatlan forma (tudniillik hogy nem a helyességről, hanem a helytelenségről kell döntenie) készítse hosszabb gondolkodásra a diákokat. Ez a vizsgálat eredeti, tudásreprezentáció-kutatás jellege miatt volt lényeges szempont.

A helyességi ítélet – az összes diákra nézve – erősen megoszlik, sok a „nem tudom” válasz is. A nők, a 11.-esek és a gimnazisták szignifikánsan negatívabban minősítik a *de viszont*-ot (6. ábra):

6. ábra. A 7. feladat válaszai (%). „Szerinted nyelvileg helytelen a »de viszont« kifejezés?”. A nemek szerinti eltérés $p = 0,0001$, az évfolyamok és az iskolatípusok szerinti $p < 0,0001$ szinten szignifikáns (a „nem tudom” válaszok figyelembevételével)

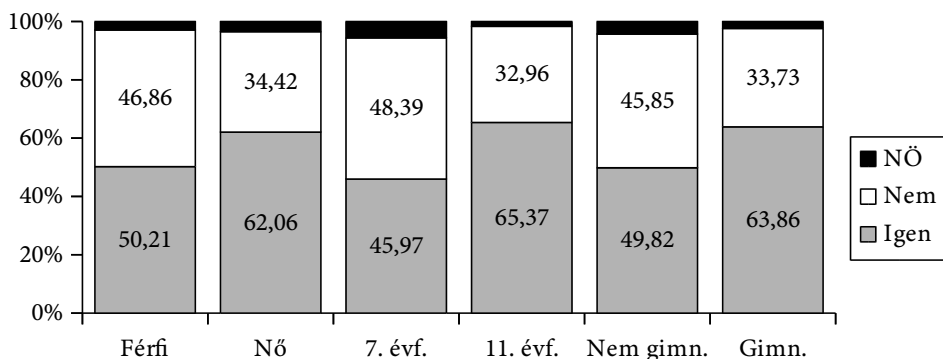
A használatról alkotott narratíva diskurzusa gyakorlatilag egyáltalán nem szakad meg, határozottan a *de viszont*-nak a kommunikációs gyakorlatban való meglétére utal. Csak a nem gimnazisták körében haladja meg az NŐ-érték az 5%-ot: NT: 2,35%, NV: 1,47%, NA: 1,32% (7. ábra).

7. ábra. A 7. feladat válaszai (%). „Te hallottad már, hogy valaki használta?” A nemek szerinti eltérés $p = 0,0001$, az évfolyamok és az iskolatípusok szerinti $p < 0,0001$ szinten szignifikáns (□)

A nők, a 11.-esek és a gimnazisták szignifikánsan gyakrabban utalnak a *de viszont* használatára. Éppen ők voltak azok is, akik negatívabban minősítették és akik a minősítés kérdésében kevésbé voltak bizonytalanok. A helyességről szóló ideológia és a használati gyakoriságról alkotott narratíva ellentétes előjelű, ez azonban nem ellentmondás, hanem a domináns ideológia sajátja: a sztenderdizmusban az a helyes, amiről azt szokás mondani, hogy helyes, nem az, ami használatos (vö. Milroy 2001: 544–545).

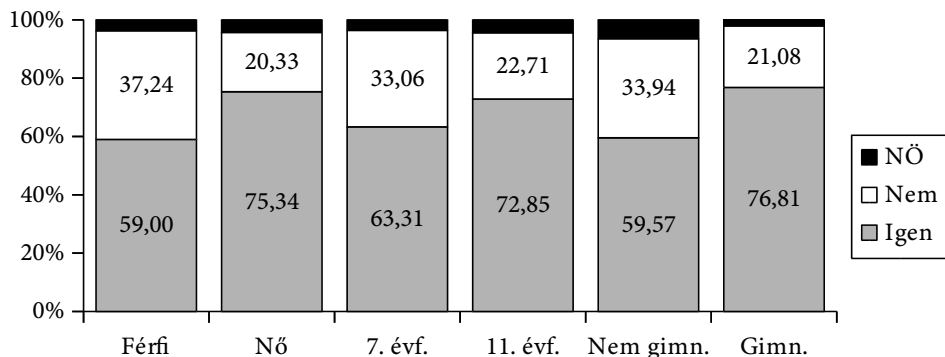
A negatív minősítés és a beszédszakás-módosító törekvések legitimációja eltérő a *de viszont*ot helyesnek, illetve helytelennek minősítők körében (8. ábra).

8. ábra. A *de viszont*ot helytelennek jelölők szerint „indokoltan »síkít«-e az illető?”. $N = 608$ (nemek szerint), $N = 609$ (a többi kategóriában). A nemek szerinti eltérés $p = 0,0024$, az évfolyamok szerinti $p < 0,0001$, az iskolatípusok szerinti $p = 0,001$ szinten szignifikáns (□)

A diskurzus erősen tagolódik: a nők, a 11.-esek és a gimnazisták szignifikánsan erősebben legitimálják a vázolt minősítő gyakorlatot. Csak a 7.-esek válaszaiban tapasztalható 5% feletti Nő-arány (NT: 4,84%, NV: 0,4%, NA: 0,4%). Kevés tehát

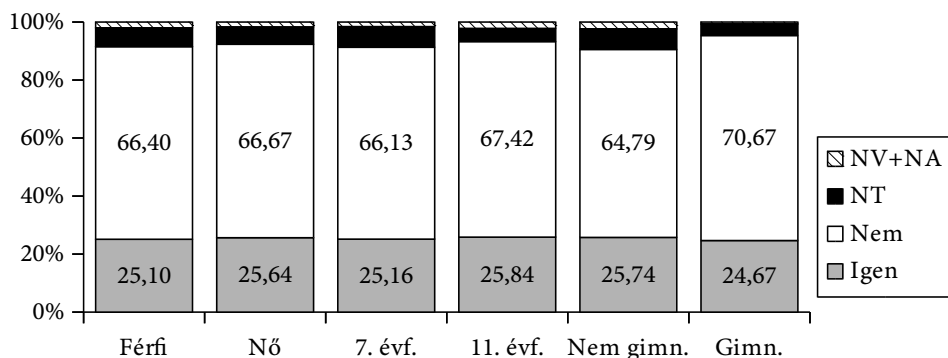
az olyan diák, aki a kérdésben bizonytalankodóként jelenítené meg magát vagy ki-
térne a válasz elől (9. ábra).

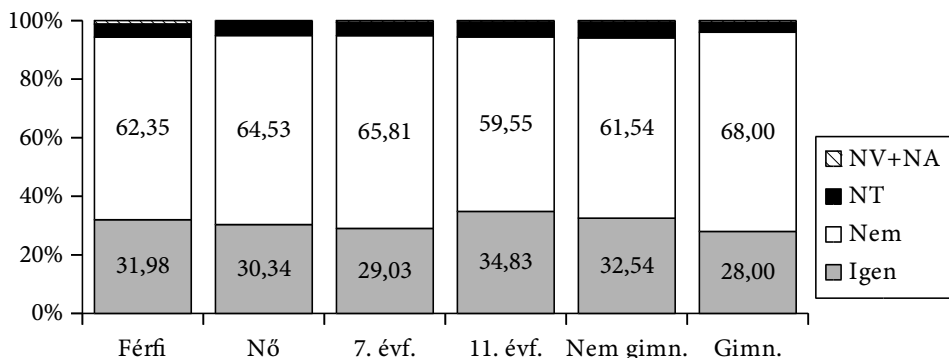
9. ábra. A *de viszontot* helytelennek jelölők szerint helyes-e, hogy az illető leszoktat másokat egy kifejezés használatáról. $N = 608$ (nemek szerint), $N = 609$ (a többi kategóriában). A nemek szerinti eltérés $p < 0,0001$, az évfolyamok szerinti $p = 0,0053$, az iskolatípusok szerinti $p = 0,0001$ szinten szignifikáns (α)

A jelölt beszédszokás-módosító szándékot a diákok döntő többsége (kétharmada-háromnegyede) legitimnek jelölte; a nők, a 11.-esek és a gimnazisták szignifikánsan gyakrabban. Csak a nem gimnazisták között volt számottevő a diskurzus megtörése (NT: 4,33%, NV: 0,72%, NA: 1,44%). Az előző ábrával összevetve látható, hogy az általánosabb megfogalmazás esetén („leszoktatja egy kifejezés használatáról”, szemben a „»sikít« [...] »de viszont« miatt”-tal) a legitimáló válaszok is gyakoribbak, a bizonytalanság jelzése pedig ritkább.

A *de viszontot* helytelennek nem jelölők válaszai az előzőek ellentétei: dominánsan illegitimnek jelölik a felháborodást és a beszédszokás-módosítást célzó kísérleteket is (10–11. ábra).

10. ábra. A *de viszontot* helytelennek nem jelölők szerint „indokoltan »sikít«-e az illető”. $N = 481$ (nemek szerint), $N = 488$ (a többi kategóriában). Egyik eltérés sem szignifikáns (a „nem tudom” válaszok figyelembevételével)

11. ábra. A *de viszont*ot helytelennek nem jelölők szerint helyes-e, hogy az illető leszoktat másokat egy kifejezés használatáról. $N = 608$ (nemek szerint), $N = 609$ (a többi kategóriában). Egyik eltérés sem szignifikáns (a „nem tudom” válaszok figyelembevételével)

Ebben a diskurzusban számottevő a diskurzust megtörők száma: rendszerint 5% feletti az NŐ-értékek. Ezek döntő hányada „nem tudom” válasz, a diákok tehát rendszerint bizonytalanságra, nem elégséges tudásra hivatkoztak. Az általánosabb megfogalmazás itt is nagyobb fokú legitimációval jár együtt.

A kérdés tágabb kontextusba helyezése tehát – a *de viszont*ról alkotott minősítő ideológiától függetlenül – a beszédszokás-módosítást legitimáló válaszok nagyobb számával jár együtt.

3.3. Személyeket nyelvhasználatuk alapján minősítő diskurzusok rekonstrukciója

A kérdőív 14. feladata látszólag nem a javítás kérdéskörével függ össze, a válaszok rövid áttekintése azonban lényeges, mivel ezek nélkül nehezen érthető meg a nyelvi javítási tevékenység legitimációja.

A feladat a nyelvi platonizmus és a nyelvi mentalizmus kontextusában értelmezhető, mivel a feladatok arra szólítják fel a diákokat, hogy két személyt a nyelvhasználatukról elmondottak alapján minősítsenek: határozzák meg, melyikük okosabb(, szociálisabb, szorgalmasabb, kedvesebb stb.), illetve ítélik meg nyelvhasználati stratégiájukat a helyességhez-helytelenséghez mint abszolút kategóriákhoz viszonyítva. A feladat, bár az ügynökvizsgálatok klasszikus módszeréből indul ki, azoknál áttételesebb, mivel nem egy meghallgatott spontán nyelvi szövegrészlet alapján, hanem a diákokról előadott rövid metanyelvi jellemzés alapján kéri a minősítést.

A feladatban két falusi lány szerepel: az ő röviden jellemzett beszédviselkedésüket kellett megítélni. A képzeletbeli alakok tudatosan lettek formálva.

„Az MNSZV [= Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat] országos adatai szerint amikor szignifikáns hatása van a nemnek a megítélésre vagy a szóbeli produkcióra, akkor szinte mindig a nők a standardabbak. Budapesten azonban 4 megítéltető feladat és 3 írásbeli hibajavítás szerint a férfiak standardabbak a nőknél” (Kontra 2003b: 195).

Olyan diákok magatartását kellett tehát megítélni, akikről a szociolingvisztikai irodalom alapján inkább lehetne feltételezni, hogy a sztenderd felé orientálódnak nyelvükben és ítéleteikben (tehát kevésbé a nyelvjárások irányába). A feladat Anna – akit egyes anyanyelv-pedagógiai irányzatok terminológiájával funkcionális-szituatív kettősnyelvűnek lehetne hívni (vö. Kiss 2006) – és Eszter szembeállításán keresztül a sztenderd ideológia azon tézisének reprodukcióját kezdeményezte, amely szerint kedvezőbben ítéltető/ítélendő meg az a személy, aki kerüli a nyelvjárási beszédet. A feladat célja már kezdetben (a próbakérdések során is) annak vizsgálata volt, hogy hányan fognak tartózkodni a direkt válaszadástól és hányan fogják eldönthetőnek tartani a kérdést. Az új elemzési kontextusban ez a diskurzus továbbépítéseként, illetve lezárásaként értelmezhető.

A feladat némiképp módosult három próbakérdés során. A szövegezés módosulása a következő. Az első két változatban a feladat azonos volt. Anna beszéde négy csoporthoz (nagy szülő, szülő, barát, tanár) képest volt meghatározva, a „mindig/inkább/alig/soha” határozókkal. A nyelvhasználat minősítése „nyelvjárásias” volt. A második próbakérdést követő interjúzás során világossá vált, hogy a diákok egy része a *nyelvjárás* szót ’valakire jellemző nyelvváltozat’ értelemben használja, ezért a terminus *tájszólásra* lett cserélve, hogy jobban utaljon arra, hogy területi változatról van szó. A határozókkal is probléma volt: az *inkább*, *alig* nem volt elég világos: úgy is lehetett pl. érteni, hogy ugyanazzal a személlyel néha így, néha úgy beszél a képzeletbeli lány. Ezért kellett a feladatot pontosítani és tovább sarkítani. A beszédpartnerek csoportjából eltűntek a szülők, hogy világosabban elkülönüljön két korosztály – a nagyon idősek és az egykorúak. Emellett egyértelműen a nyelvjárás korlátozottabb hatókörű használatát jelezte, hogy Anna a barátai közül „csak kevés” beszél nyelvjárásban. A tanárral való kommunikáció az iskolai-hivatalos nyelvhasználatra utalt. Mivel a próbakérdés a K061 kutatóponton készült, ennek a válaszai – a szövegezés eltérései miatt – nem szerepelnek az alábbi összesítésben.

A feladat a sztenderd ideológia diskurzusát modellálja és a lingvicizmussal és az előítéletekkel kapcsolatos magyarországi vizsgálatok kontextusába illeszkedik. Erről a kontextusról áttekintést nyújt, illetve egy 2005. évi vizsgálat (Nézetek–B2) empirikus adatait elemzi Kontra (2009). Adatai azt mutatják, hogy az előítéletesség rendkívül erősen áthatja a társadalmat: „az elemzések alapján kimondhatjuk, hogy a budapesti lakosság jelentős része életkortól, nemtől és iskolázottságtól függetlenül úgy véli, hogy az emberek okosságát vagy intelligensségét egy ismeretlen beszélő két percig történő hallgatása után meg tudja ítélni. A megbízhatóság vagy becsületesség megítélésekor szinte teljesen azonos a helyzet” (Kontra 2009: 40).

Kontra (2009) értelmezésében az előítéletesség a válaszadóhoz rendelhető jellemző. Elemzéseiben két csoportra osztja a válaszadókat: előítéletesekre és nem előítéletesekre, s ennek mentén tesz megállapításokat pl. nyelvi értékítéleteikről, mondatkiegészítéseikről (pl. hogy az előítéletesek standardabbak voltak: Kontra 2009: 48). A jelen dolgozatnak nem feladata az efféle besorolás, ezért nem is alkalmazza az

előítélet terminust. A dolgozat elméleti keretében nem feltételezhető, hogy valakinek az előítéletei szabályoznák, irányítanak a megnyilatkozásait. Az alábbi elemzések azt mutatják be, hogy a megkérdezettek folytatnak-e vagy megtörnek egy – bizonyos személyeket a nyelvhasználatuk alapján minősítő – diskurzust.

Az anyanyelv-változat jellemzését kérő feladatban erősen szignifikáns különbség volt a magyarországi és a határon túli válaszok között (a határon túliak döntően nyelvjárásiasabbnak tüntették fel magukat, vö. 2.2.3.2.), ezért érdemes az összehasonlítás szempontjai közé a magyarországi – határon túli viszonylatot is bevenni. A nemek, az évfolyamok és az iskolatípusok szerinti összehasonlításokban csak a magyarországi részminta tagjai szerepelnek. A határon túliak esetében, az alacsony elemszám miatt, nincsen efféle felosztás. A válaszadók száma minden diagramnál egységes. A szignifikanciavizsgálatok körébe minden esetben beletartoztak a NT, NV válaszok és az üres forduló is, mivel: 1. az elemzés egyik legfontosabb kérdése az, hogy továbbépítik-e a diákok a diskurzust; illetve 2. minden esetben 10% feletti volt az NÖ-érték (21. táblázat).

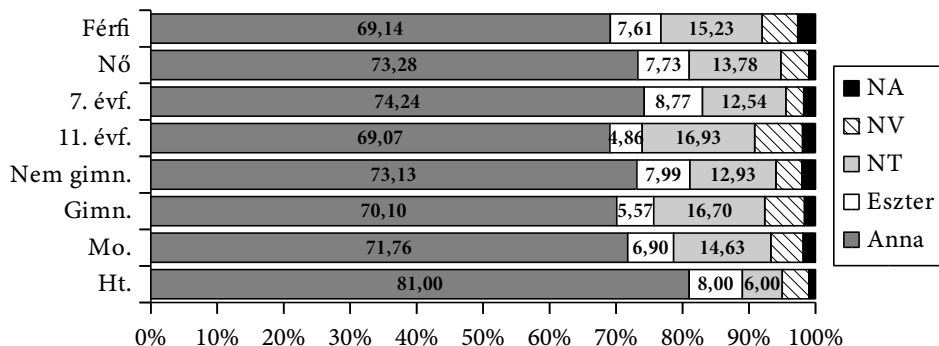
21. táblázat. Válaszadók száma a 14. feladat esetében

Férfi (Mo.)	486	Nő (Mo.)	594
7. osztályos (Mo.)	559	11. osztályos (Mo.)	514
Nem gimnazista (Mo.)	588	Gimnazista (Mo.)	485
Magyarországi	1073	Határon túli	100

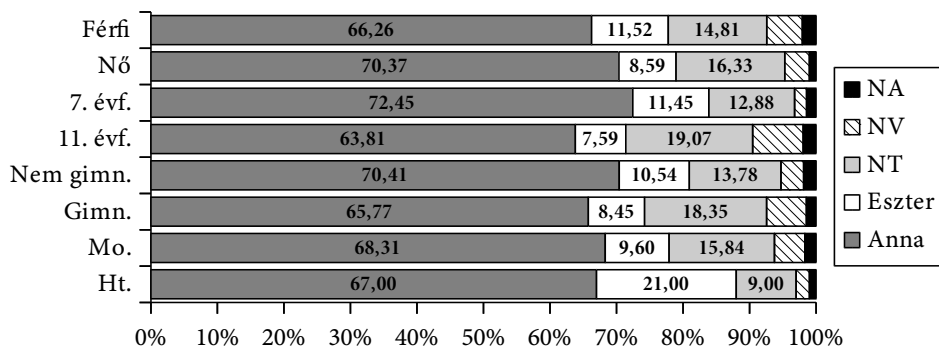
Egyes esetekben a diákok mindkét nevet bejelölték. Ezek a válaszok „nem tudom”-ként lettek feldolgozva. Az alábbi diagramok ennek megfelelően értelmezendők. Az adatok bemutatásának középpontjában az NÖ kategória válaszai állnak: az, hogy a diákok Annát vagy Esztert jelölték, illetve igennel vagy nemmel válaszoltak, másodlagos fontosságú. Ennél lényegesebb, hogy egyértelmű választ jelöltek-e be. Ha igen, az azt jelzi, hogy közreműködtek egy nyelvhasználatra hivatkozó, de nem a nyelvhasználatot, hanem expliciten a nyelvet használó személyt minősítő diskurzusban.

Az okosság kérdésében a diákok magas arányban, 11–26,07% között törték meg a diskurzust (ez az érték más feladatokhoz képest magas, a feladat kontextusában alacsony-közepes). A 11.-esek szignifikánsan gyakrabban tettek így. Az előzőekben látottakhoz képest kiemelkedően sok az együttműködés explicit visszautasítása, a „nem válaszolok” (rendszerint 5% körüli értékben) válasz. Akik azonban folytatták a megkezdett diskurzust, rendszerint Annát jelölték okosabbnak (12. ábra).

Anna vagy Eszter a szorgalmasabb? A diákok ebben a kérdésben még nagyobb arányban, 12–28,6%-ban törték meg a diskurzust. A 11.-esek különösen sokszor tettek így (szignifikánsan többször, mint a 7.-esek). Az explicit visszautasítás („nem válaszolok”) is az ő körükben volt a legmagasabb. A határon túli diákok szignifikánsan könnyebben megválaszolhatóknak pozicionálták a kérdést, mint a magyarországiak. Összességében: a minta átlag kétharmada Annát minősítette pozitívabban (13. ábra).

12. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Melyikük okosabb?”
Az évfolyamok szerinti eltérés $p = 0,0002$ szinten szignifikáns

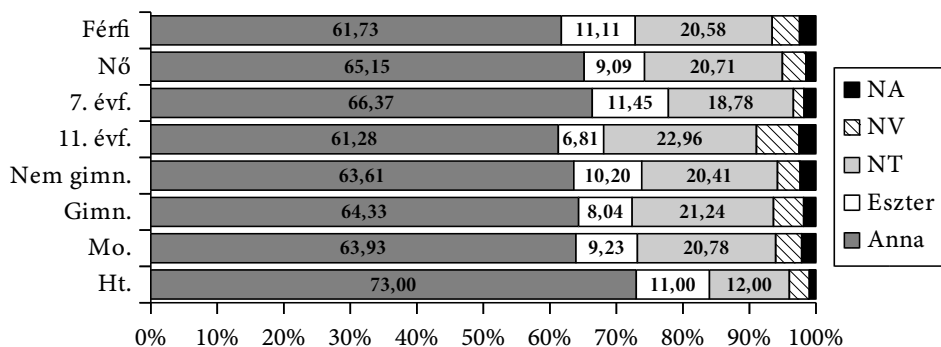

13. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Melyikük szorgalmasabb?” Az évfolyamok szerinti eltérés $p < 0,0001$ szinten, az ország szerinti $p < 0,005$ szinten szignifikáns.

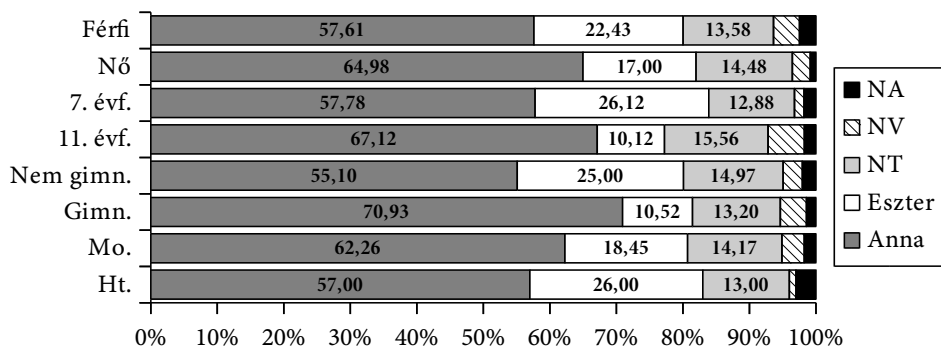
Melyikük kap jobb jegyeket? A diskurzus megtörése itt még gyakoribb, mint az előző kérdésnél (16–31,91%). A 11.-esek ez esetben is szignifikánsan gyakrabban utasítják vissza a kérdőív kezdeményezését. Az állást foglalók döntően Annát minősítik konformabbnak. A minősítés indirekt, mert nem egy jelző segítségével (*okos, szorgalmas*), hanem az elképzelt diák iskolai karrierjéről megkezdett narratíva mentén történik (14. ábra).

A népszerűségről szóló kérdést (15. ábra) inkább jelezték eldönthetőnek a diákok, mint az előzőt (a diskurzus megtörése 16,1–22,76%-ban fordul elő). A nők, a 11.-esek és a gimnazisták Annát minősítették pozitívabban, bár a válaszok jobban megoszlanak, mint az előző kérdésekben (sok jelölést kapott Eszter is).

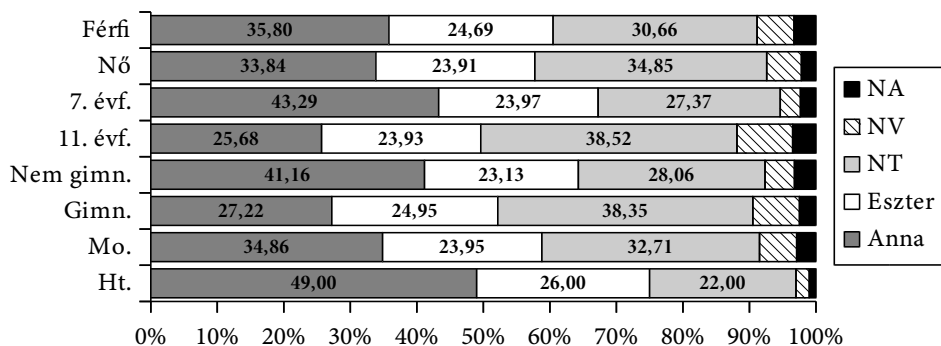
Messze a kedvességről szóló diskurzuskezdeményezést utasították vissza a legtöbben (25–50,39%-ban; 16. ábra). A 11.-esek és a gimnazisták szignifikánsan gyakrabban minősítették a kérdést megválaszolhatatlannak, de az egyértelmű válaszok is erősen megoszlanak: a 11.-eseknél pl. fele-fele arányban. Az explicit visszautasítások száma is igen magas (a 11.-eseknél 8% feletti). A határon túli diákok – mint az

14. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Melyikük kap jobb jegyeket?”. Az évfolyamok szerinti eltérés $p < 0,0001$ szinten szignifikáns

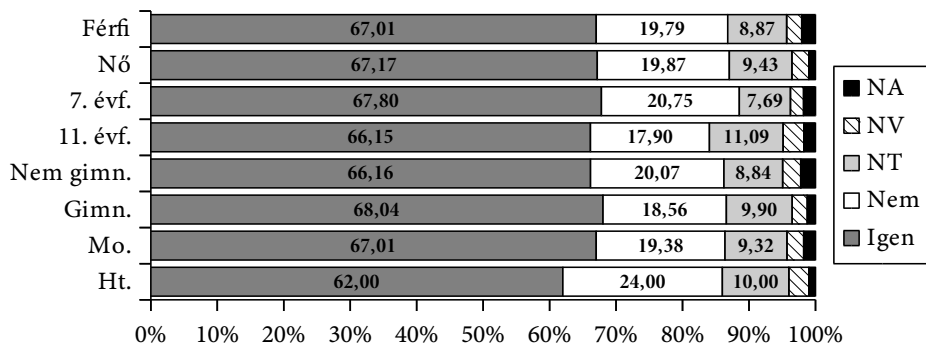
15. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Melyikük népszerűbb az osztályban?”. A nemek szerinti eltérés $p = 0,0154$ szinten, az évfolyamok és az iskolatípusok szerinti $p < 0,0001$ szinten szignifikáns

16. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Melyikük kedvesebb?”. Az évfolyamok és az iskolatípusok szerinti eltérés $p < 0,0001$ szinten, az ország szerinti $p = 0,0176$ szinten szignifikáns

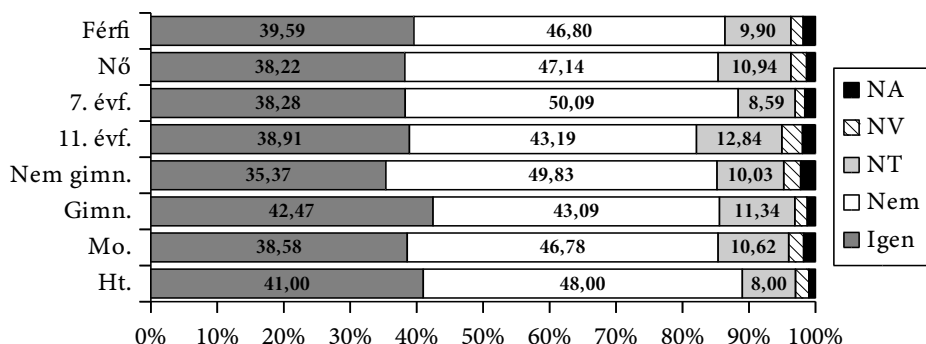
előző kérdéseknél is rendszerint – itt is kisebb arányban jelezték, hogy nem tudnak vagy nem akarnak válaszolni, mint a magyarországiak. A különbség jelen esetben szignifikáns.

A diskurzusban részt vevő diákok egyöntetűen pozitívan („helyes”-nek) minősítik Anna beszédviselkedését (17. ábra). Ezzel a sztenderd ideológia diskurzusába olyan módon is illeszkednek a diákok, hogy nemcsak egyes nyelvi elemeket, hanem a nyelvvel kapcsolatos komplex cselekvéseggyütteseket is a helyesség-helytelenség dimenziója mentén értékelnek. Egységesen teszik ezt: egyik eltérés sem szignifikáns. Az NŐ-értékek, az előzőekhez viszonyítva, alacsonyok: 11,45–15,95% közöttiek. Elsősorban ismerethiány a megjelölt indok.

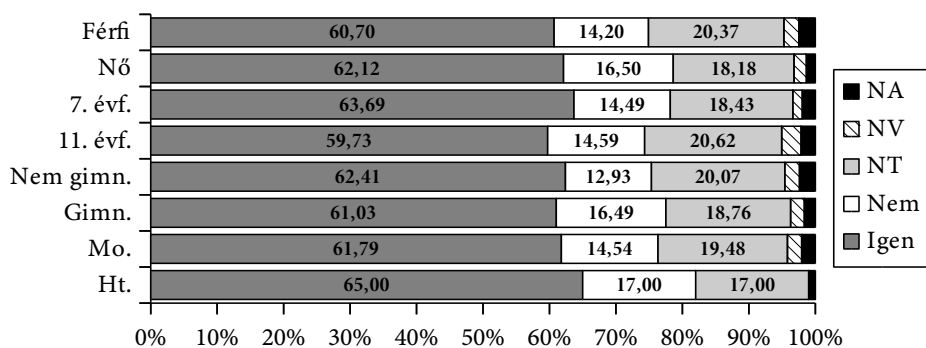
17. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Helyesen teszi Anna, hogy különféleképp beszél az emberekkel?”. Egyik eltérés sem szignifikáns

Az Eszter beszédviselkedésére vonatkozó kezdeményezés (18. ábra) esetében az NŐ-értékek aránya viszonylag mérsékelt (11–17,9% közötti) és általában ismerethiánnyal van legitimálva. Az előzőhöz hasonlóan ez a diskurzus sem tagolható a szociológiai jellemzők mentén (az évfolyamok szerinti eltérés gyengén szignifikáns). A válaszok erősen megoszlanak, nem bontakozik ki egységes kép. Csekély többséggel, de inkább negatívan („nem helyes”-nek) minősítik Eszter magatartását: a nyelvi igazodásnak a nyelvjárásiasság dimenziója mentén tapasztalható hiányát.

18. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Helyesen teszi Eszter, hogy mindenkivel egyformán beszél?”. Az évfolyamok szerinti eltérés $p < 0,05$ szinten szignifikáns

A barátságra utaló kérdés (19. ábra) szerepeltetésének eredeti célja az volt, hogy a diákok bejelölhessék, mennyire szoros kapcsolatot tudnak feltételezni két olyan ember között, akiknek a kommunikációs stratégiája döntően eltérően jellemezhető. A másik cél az volt, hogy mennyire tartják ezt a kérdést a leírás alapján eldönthetőnek.

19. ábra. A 14. feladat válaszai (%). „Barátkoznak egymással?”. Egyik eltérés sem szignifikáns

A két elképzelt lány barátságáról szóló narratíva egységes: a szociológiai jellemzők mentén nem tagolható. A diskurzus folytatásának megtagadása, a feladat viszonylatában, közepesnek mondható (18–25,68%-os). Ezt döntően nem a kérdés explicit visszautasítása („nem válaszolok”), hanem az ismerethiány legitimálja. A válaszadók nagy többsége elképzelhetőnek jelölte a barátságot a két lány között, az NŐ-érték pedig minden esetben magasabb a „nem” válaszok arányánál.

3.3.1. A diskurzusban való részvétel visszautasítása

A diskurzusok megtörése a kérdőív összes, a jelen dolgozatban bemutatott feladata közül a 14. esetben a leggyakoribb. Mivel a határon túli kontrollminta igen kis elemszámú, érdemes a diagramokon szereplő értékekből képezhető NŐ-értékeket csak a magyarországi válaszadókra nézve áttekinteni. A barátság témájában a nők és a 7.-esek kezdő értéke között 0,5%-nál kisebb az eltérés, ezért mindkét csoport adata szerepel (22. táblázat).

A táblázatban szereplő diskurzusok három csoportra oszthatók megszakadásuk jellegzetességei mentén. Az első csoportba az Anna és Eszter beszédviselkedését általánosan jellemző diskurzusok tartoznak („Helyesen teszi-e...?”). Ezeknél a legmagasabb NŐ-érték is 20% alatti, tehát ezeket szakították meg legkevesbé a diákok, más szavakkal: ezekben választottak egyértelműen értékelő válaszokat. A második csoportba a népszerűségről, a szorgalmasságról, az okosságról, a baráti kapcsolatról és a jobb jegyről kezdeményezett diskurzusok tartoznak, 35% alatti felső NŐ-értékekkel. Ezeknél többnyire szignifikánsan a 7.-esek választották többször a kérdőív által felajánlott explicit értékeléseket. Mindegyik a tanulással összefüggő képességekről (okosság, szorgamasság) és a csoportban elfoglalt pozícióról (barátság és

22. táblázat. A diskurzus megszakadása. Összesített értékek. Az értékek csökkenő rendjében. A 10% feletti szórás szürke háttérrel, a 15% feletti szürke háttérrel és félkövér számmal kiemelve

Az értékelés dimenziója	Az NŐ-értékek intervalluma	A legkisebb értéket mutató csoport	Szignifikancia
Kedvesség	32,74–50,39	7. osztály	erős
Jobb jegy	22,18–31,91	7. osztály	erős
Baráti kapcsolat	21,82–25,68	nő	nincs
	21,38–25,68	7. osztály	nincs
Okosság	16,99–26,07	7. osztály	erős
Szorgalom	16,10–28,60	7. osztály	erős
Népszerűség	16,10–22,76	7. osztály	erős
Helyeslés: Eszter	11,63–17,90	7. osztály	gyenge
Helyeslés: Anna	11,45–15,95	7. osztály	nincs

népszerűség: kortársak, jegy: tanár-diák viszonylatban) szólt. A legkevésbé a kedvességről kezdeményezett diskurzust folytatták a diákok.

A diskurzusok egy másik lehetséges csoportosításában az egyértelmű választások dominanciája a szempont. Eszerint a következő felosztás képzelhető el (a diagramon szereplő értékek válaszkategóriánkénti átlagolásának segítségével, a magyarországi és a határon túli értékek beszámításával). Egy kategóriába tartozó legtöbb egyértelmű válasz: Anna az okosabb (72,55%). Kétharmadnál (66%) magasabb arány: Anna a szorgalmasabb (68,2%), Anna beszédviselkedése helyes (66,58%). Csak a magyarországi válaszokat átlagolva ugyanez a sorrend áll elő (71,76%, 68,31%, 67,01%).

A kérdőívben felajánlott NT és NV lehetőségeken kívül a diákok kommentárok formájában is visszautasíthatták, hogy folytassák a diskurzust. Néhány betűhű példa érzékelteti a megoldásokat. A teljes feladatra vonatkoznak a következők: „Nevetséges kérdések!!!” (szki11-f); „A beszédmod nem függ össze ezekkel!” (szki11-f); „Szerintem ez alapján nem szabad kategorizálni. Pl. attól, hogy Eszter csak tájszólásban beszél, még nem butább! Nem tudom mennyire diszkriminatív jelenség, mert ilyen példát nem tapasztaltam a közvetlen közelemben” (g11-n); „Elnézést, de tudnom kéne?” (á7-n). Az egyes sorokra a következők: „HOGY LEHET ILYEN HÜLYESÉGET KÉRDEZNI!!! MINDENKI ÚGY BESZÉL AHOGY TANÍTOTTÁK, NEM ATTÓL LESZ OKOSABB!” (ki11-n; az okosságtól a kedvességig tartó részre); „Mivan?” (g11-f; a barátságról szóló részre); „Hány éves mikulás [!] ha 42-es lába van?” (szki11-n; a jobb jegyekről szóló sorhoz). A rövid, gyakran emocionális töltettel fogalmazottól a hosszú, kifejtő kommentárig összesen 84 hozzászólás érkezett. Egyesek pontosították a válaszukat, a tágabb kontextusra utaltak, illetve relativizálták a választásukat, például „bár ez relatív, tanár függő” (g11-n; a jobb jegynél Annát jelölte); „amelyik nem káromkodik” (szki11-n; a kedvességnél NT-t jelölt); „Anna elég buta ha tud helyesen beszélni és csak ritkán alkalmazza” (szki11-n; Annát jelölte okosabbnak); „Ha egy faluból jöttek :)” (szki11-n; a barátságról szóló részhez, a „nem tudom” válasz mellé).

Az interjúknak a kérdőívfeladatokra vonatkozó részében időnként élénk diskurzus bontakozott ki a 14. feladatról, különösen 11. évfolyamon. Ennek az anyagnak a részletes elemzésére a jelen dolgozatban terjedelmi okokból nincs mód, arra azonban utalni kell, hogy az interjúvezető rendszerint explikálta a feladat eredeti célját, ezzel legitimálódó a kérdésfelvetést. Az interjú legvégén hangzott el a következő részlet (g11):

- (3) **IV:** S visszatérve erre az ominózus Anna–Eszter-feladatra, én ennél, na hát hogy megmondjam őszintén, én nagyon örülök, hogy az ő már több osztályba tapasztaltam, hogy ő kiváltotta ezt a ezt a véleményt, hogy nem ő lehet ezt eldönteni, ő hogy ugye ki okosabb meg szebb meg, mondjuk szebb az nem volt, de hogy melyikük okosabb vagy szorgalmasabb vagy ilyesmi, ő és hát ő (1 s) én annak örülök annak, hogy sokan ezt nem tudják eldönteni, mert szerintem sem lehet eldönteni, tehát ez igazából egy ilyen provokatív kérdés volt. Arra vagyok ilyenkor kíváncsi, hogy ki az, aki szerint viszont ezt el lehet dönteni, és ki az, aki, mert vannak olyan, tehát van olyan is, aki aki szerint ezt el lehet dönteni és akkor beikszeli, hogy Anna vagy Eszter, szóval hogy hogy az érdekel, hogy hogy ő kinek a számára megoldható ez a feladat és ki az, aki aki úgymond nem is tartja esetleg ezt ő ő értelmes kérdésfelvetésnek. Őő volt olyan osztály, ahol kifejezett [*nevet* felháborodás] is volt ekörül a feladat körül, úgyhogy ő én ő igazából ennek örülök, hogy ez nem hagy titeket közömbösen, mert ez tényleg egy olyan olyan dolog, ami ami szerintem nem is nem is jó, hogyha közömbösen hagyja az embert.

Az elemzést árnyalja annak figyelembevétele, hogy a kérdésfelvetéseket visszautasító diákokról nem mondható az, hogy nem fogalmaznak meg értékeléseket a nyelvhasználatra hivatkozva. Csupán az mondható el róluk, hogy visszautasították a feladat konkrét kérdésfelvetését (g11–f):

- (4) **252:** Ja, én szerintem csak a | kér | tehát nem, nem lehet dönteni a kérdések között. Tehát hogy nem lehetett eldönteni. | E | ez egy olyan kérdés, ahol nincsen jó válasz vagy nincsen megfelelő megoldás. (1 s) Tehát itt szerintem az egyedüli lehetséges válasz minden kérdésnél az volt, hogy „nem tudom”, mert ezt nem lehet tudni a körülmények ismerete nélkül. Tehát abból nem lehet megállapítani, hogy milyen ő dialektusban beszél a két lány | a | az, hogy milyen okosan vagy szépek vagy nem tudom, mik voltak a kérdések.

Ugyanez a fiú így nyilatkozott az interjú egy másik pontján, egy megadott szövegről való beszélgetés közben, a (4) elhangzása után néhány perccel:

- (5) **IV:** Ő szoktatok-e ezzel a véleménnyel találkozni, hogy (2 s) „a jellem meg nyilvánulása a beszéd vagy a írás”, s ha igen, akkor
252: == Azért szerintem ez ==
IV: == milyen körben hallotok erről? ==

252: nem, tehát ez a szöveg szerintem nem egészen azt mondja,

IV: Ühm.

252: hogy a jellem megnyilvánulása a beszéd,

IV: Ühm.

252: én én tehát hogy

IV: Tehát hogy megnyilvánul, igen?

252: én is ilyen vagyok személy szerint, tehát hogy ha mondjuk valaki azt látom, tehát annyira helytelenül beszél vagy vagy annyira helytelenül ír, hogy én azt már nem tudom elfogadni, akkor akkor akkor ez [tudniillik egy kapcsolat] nyilván nem működne soha, de ez csak azért van, mert nem kompatibilis velem, de amúgy, tehát ezt én, szerintem ez nem egy

IV: Ühm.

252: jellemhiba.

Egy vizsgálati feladatról folytatott metadiskurzus során és egy konkrét élethelyzetet leíró narratívát értelmező ideológia építéskor tehát két különböző álláspontot alkot meg a nyelvi alapú minősítésekkel kapcsolatban (tudniillik először azt, hogy nem lehetséges, majd azt, hogy lehetséges). A két ideológia között különbség az is, hogy az első a nyelvjárásokkal, a második pedig a „hibás beszéddel” kapcsolatos. (Ez a különbségtétel gyakori az interjúkban és rendszerint azt az ideologikus megerősítést kapja, hogy a nyelvjárási beszéd „nem hiba”, a nyelvhelyességi szabályok megszegése viszont az. A nyelv „rétegződésének” bemutatásakor számos nyelvtankönyv is ezt az érvelést használja, ám gyakran ugyanazokat a nyelvi elemeket hol nyelvjárásnak, hol hibásnak mutatja be; vö. Sinkovics 2008.)

4. Összefoglalás

A kérdőíves adatok diskurzusként való elemzése problémákat vet fel. Elsősorban a diskurzus rendkívüli mértékű, az esetek többségében a konkrét válaszlehetőségek megadásáig terjedő szabályozottsága tűnik szembe. Ennek ellenére a kérdőíves válaszokat a jelen dolgozatban másképpen nem lehet elemezni: annak megválaszolására ugyanis nincsen – és nem is várható – bizonyíték, hogy mi motiválta, határozta meg stb. a válaszokat. Csak a kérdés-válasz szekvenciák mintázatai regisztrálhatók.

A kérdőív feladatainak kvantitatív elemzése több válaszcsoporthoz tett összevethetővé. A fenti elemzések a „nem tudom”, a „nem válaszolok” válaszokat és az üres sorokat (üres fordulókat) a kérdőív által kezdeményezett diskurzus megtöréseként mutatták be, mivel ezek kitérő válaszként – a felkínált válaszlehetőségek egyikének elfogadását visszautasító válaszként –, illetve hallgatásként értékelhetők. Az egyes feladatok eltérő absztrakciós szinteken tematizálták a küljavítás mint nyelvi minősítés jelenségét, illetve – ezzel összefüggésben – a nyelvhasználók minősítésének kérdését.

Az egyes válaszcsoporthozon belül eltérő volt a diskurzust folytatók, illetve megtörők

aránya. A *de viszont*ot elutasító ideológia rekonstrukciójában csak a *de viszont*ot helytelennek nem jelölők esetében volt jelentősebb a diskurzus megtörése (az ő válaszaik miatt emelkedik az összesített NÖ-érték többször 5% fölé; vö. 4–7. ábra). Egyedül a két elképzelt lány nyelvhasználati alapú minősítését kezdeményező diskurzus talált jelentős mértékű elutasításra, ugyanis ezt törték meg a legtöbben (akár 50%-ban; vö. 3.3.1.). A nyelvi elemek minősítését tehát inkább jelölték – a megkezdett diskurzus folytatásával – legitimnek a diákok, mint a beszélők minősítését.

A *de viszont*ot, bár szinte kivétel nélkül mindenki hallotta használat közben, a diákok eltérően minősítették: kb. fele-fele arányban helytelennek, illetve nem helytelennek. A *de viszont*ot javító gyakorlatot is kb. fele-fele arányban minősítették helyesnek és nem helyesnek, de minden esetben viszonylag magas volt a „nem tudom” válaszok aránya. A javító gyakorlat megítélése elsősorban annak mentén változott, hogy valaki magát a *de viszont*ot helytelennek vagy nem helytelennek jelölte-e. A diskurzus – két esetet kivéve – minden esetben tagolódott a nem, az évfolyamok és az iskolatípusok mentén: a nők, a 11.-esek és a gimnazisták inkább helyeselték a *de viszont*ot javító gyakorlatot és helytelenítették magát a *de viszont*ot, illetve jóval kisebb volt a „nem tudom” válaszok aránya is, mint a többi csoportban, az értékelésben tehát biztosabbnak jelölték magukat.

A beszélő személyének nyelvhasználati indoklású explicit értékelését tematizáló diskurzus rendszerint évfolyamok mentén tagolható (6 esetben, szemben az iskola-típus és az állam szerinti 2-2, illetve a nemek szerinti 1 esettel). Rendszerint inkább a 7.-esek választottak a kérdőív által felajánlott explicit értékelésekből, a 11.-esek az efféle direkt minősítéseket inkább elutasították.

Az adatfelvétel és -feldolgozás olyan etikai kérdéseket vetett fel, amelyek a vizsgálat megtervezésekor nem merültek fel: 1. Legitim-e olyan kategorizáció alapján értékelni az adatokat, amelyeket a vizsgálatban részt vevő személyek egy része illegitimnek minősít? A kérdés a válaszadó szüleinek legmagasabb végzettségével összefüggésben tematizálódott. Megoldása úgy volt lehetséges, hogy a végzettségi adatok közvetlenül nem szolgáltak az adatelemzés háttéréül. Ehelyett a nem gimnázium/gimnázium különbségtétel jelezte a társadalmi kontextust. A végzettségi adatok nem az egyéni válaszokra, hanem a vizsgált csoportokra összességében lettek értelmezve. Míg a szülő végzettségének megadásakor szerepet játszhatott a válaszadó identitás-építése, önpozicionálása, az iskola szerinti kategorizációban ez nem merül fel (mivel a válaszoktól független, hogy a vizsgálat idején melyik iskolában tanult a válaszadó). 2. A kérdőív feladatainak megszövegezése erőteljesen kötődött a sztenderd ideológiát építő diskurzusokhoz. A kérdőívek elemzése egyaránt rámutatott arra, hogy a kérdések, viszontkérdések gyakran sztenderdista diskurzust tartottak fenn. Ez természetes, hiszen a vizsgálat a sztenderd nyelvi kultúra vizsgálatára vonatkozott. Felmerül azonban a kérdés, hogy részemről legitim-e más terminusokat használni és más ideológiát építeni, fenntartani vizsgálati, mint szakmai-tudományos kontextusban

(pl. tanulmányokban). 3. A diákok reakciói felvetették a 14. feladat szerepeltetésének kérdését is, tudniillik hogy – akár csak a vizsgálat kedvéért – legitim-e olyan (lingvicista) diskurzust kezdeményezni, amelyben egyes személyek nyelvhasználatuk alapján történő megítélése a feladat. Ez utóbbi két dilemma dilemma marad, egyszer s mindenkorra, általános érvennyel valószínűleg nem oldhatók fel.

Mellékletek

1. melléklet. A dolgozatban érintett kérdőívfeladatok szövege

Kedves Válaszadó! A következőkben doktori kutatásomhoz szeretném a segítségedet kérni. Kérlek, olvasd el a feladatok szövegét és válaszolj a kérdésekre! A feladatok különböző szövegekkel, illetve mindennapi életed egyes eseményeivel, szokásaival lesznek kapcsolatosak. Kérlek, minden feladatnál jelöld meg az „NT” (= nem tudom) betűk bekarikázásával, ha nem tudod a választ! Ha nem szeretnél válaszolni, az „NV” (= nem válaszolok) betűket karikázd be! Köszönöm szépen a segítségedet!

Szabó Tamás Péter

7. Kérlek, olvasd el a bekeretezett mondatokat, majd válaszolj a kérdésekre!

Egy tévéhíradóban egy épületet *lepukkantnak* neveztek. Szó volt arról is, hogy az épületet felújítják.

Mit jelent a *lepukkant* szó? _____ NT | NV

Milyen szófajú a *lepukkant* szó? _____ NT | NV

Szerinted ki hívta *lepukkantnak* az épületet? Kérlek, az összes olyan személy melletti négyzetbe tegyél ikszet, akiről el tudod ezt képzelni!

☐ a műsorvezető

☐ a helyszínre kiküldött riporter

☐ egy munkás, aki a közelben dolgozik

☐ az épületet felújító cég vezetője

☐ a fentiek közül egyik sem, hanem: _____ NT | NV

Ha téged kérdezne a riporter, te használnád a híradóban a *lepukkant* szót? ☐ igen ☐ nem NT | NV

Ha nem használnád, milyen más szót használnál helyette? Csak egy szót vagy egy kifejezést írf!

Valaki ezt írta egy internetes fórumon: „A *de viszont*-ot már tudja a környezetem, hogy a jelenlétemben nem lehet használni, mert sikítok tőle.”

Szerinted indokoltan „sikít” az illető a *de viszont* miatt?

☐ igen ☐ nem NT | NV

Szerinted jó az, hogy leszoktatja

egy kifejezés használatáról az ismerőseit?

☐ igen ☐ nem NT | NV

Szerinted nyelvtanilag helytelen a *de viszont* kifejezés?

☐ igen ☐ nem NT | NV

Te hallottad már, hogy valaki használta?

☐ igen ☐ nem NT | NV

Van olyan szó vagy kifejezés, amit nem szeretsz?

☐ van ☐ nincs NT | NV

Ha van ilyen, írd le azt a hármat, ami téged a legjobban idegesít! Nemcsak szavakat, hanem különböző kifejezéseket, ragozási módokat stb. is írhatasz! Jelöld a megfelelő négyzetbe tett iksszel az összes olyan indokot, ami miatt az adott szó, kifejezés stb. zavar!

Az első: _____

Ami miatt nem szereted: ☐ rossz hangzású ☐ magyartalan ☐ idegen eredetű
☐ a jelentése miatt zavar ☐ ellenszenves emberek használják ☐ nehéz megérteni
☐ más okból (is) zavar: _____ NT | NV

A második: _____

Ami miatt nem szereted: ☐ rossz hangzású ☐ magyartalan ☐ idegen eredetű
☐ a jelentése miatt zavar ☐ ellenszenves emberek használják ☐ nehéz megérteni
☐ más okból (is) zavar: _____ NT | NV

A harmadik: _____

Ami miatt nem szereted: ☐ rossz hangzású ☐ magyartalan ☐ idegen eredetű
☐ a jelentése miatt zavar ☐ ellenszenves emberek használják ☐ nehéz megérteni
☐ más okból (is) zavar: _____ NT | NV

8. Előfordult az utóbbi két-három évben, hogy kijavítottál valaki(ke)t,
 mert szerinted helytelenül beszélt(ek)? ☐ igen ☐ nem NT | NV

Ha igen, kit javítottál ki? soha ritkán gyakran
 olyan embert, akivel közeli a kapcsolatod ☐ ☐ ☐ NT | NV
 olyan embert, akivel nem közeli a kapcsolatod ☐ ☐ ☐ NT | NV
 tanárodat ☐ ☐ ☐ NT | NV

10. Előfordult az utóbbi két-három évben, hogy kijavított téged valaki,
 mert szerinted helytelenül beszéltél? ☐ igen ☐ nem NT | NV

Ha igen, ki javított ki? soha ritkán gyakran
 olyan ember, akivel közeli a kapcsolatod ☐ ☐ ☐ NT | NV
 olyan ember, akivel nem közeli a kapcsolatod ☐ ☐ ☐ NT | NV
 tanárod ☐ ☐ ☐ NT | NV

14. Anna és Eszter ugyanabból a faluból származnak, egy osztályba járnak, de másképp beszélnek:

Anna	Eszter
a nagyszüleivel mindig tájszólásban beszél, a barátai közül csak kevéssel beszél tájszólásban, a tanáraival soha nem beszél tájszólásban	mindenkivel mindig tájszólásban beszél

Ha megpróbálok elképzelni őket a beszéd- módjuk alapján, mit gondolsz,...	Anna	Eszter	
melyikük okosabb?	☐	☐	NT NV
melyikük szorgalmasabb?	☐	☐	NT NV
melyikük kap jobb jegyeket?	☐	☐	NT NV
melyikük népszerűbb az osztályban?	☐	☐	NT NV
melyikük kedvesebb?	☐	☐	NT NV
Szerinted...	igen	nem	
helyesen teszi Anna, hogy különféleképpen beszél az emberekkel?	☐	☐	NT NV
helyesen teszi Eszter, hogy mindenkiel egyformán beszél?	☐	☐	NT NV
barátkoznak egymással?	☐	☐	NT NV

15. Kérlek, válaszolj az alábbi kérdésekre!

- Beszélnék valamilyen tájszólásban a közvetlen környezetemben? ☐ igen ☐ nem NT | NV
 Ha igen, mely tájszólás(oka)t beszélik? _____ NT | NV
 Te magad beszélsz valamilyen tájszólásban? ☐ igen ☐ nem NT | NV
 Ha igen, mely tájszólás(ok)ban? _____ NT | NV
 Találkozol tájszólásban beszélő emberekkel? ☐ soha ☐ ritkán ☐ gyakran NT | NV
 Előfordult már, hogy magyar anyanyelvű embernek nem értetted a mondandóját, mert valamelyik magyar tájszólásban beszélt? ☐ soha ☐ ritkán ☐ gyakran NT | NV
 Zavar téged, ha valaki tájszólásban beszél...
 családi, baráti körben? ☐ egyáltalán nem ☐ kicsit ☐ nagyon NT | NV
 iskolában? ☐ egyáltalán nem ☐ kicsit ☐ nagyon NT | NV
 tévében vagy rádióban? ☐ egyáltalán nem ☐ kicsit ☐ nagyon NT | NV
 Tanultál a tájszólásokról az iskolában? ☐ igen ☐ nem NT | NV
 Élnék a környezetemben nem magyar anyanyelvűek? ☐ igen ☐ nem NT | NV
 Ha igen, milyen anyanyelvűek? _____ NT | NV
 Találkozol velük? ☐ soha ☐ ritkán ☐ gyakran NT | NV
 Zavar téged, ha egy Magyarországon élő, nem magyar anyanyelvű személy az anyanyelvén beszél...
 családi, baráti körben? ☐ egyáltalán nem ☐ kicsit ☐ nagyon NT | NV
 iskolában? ☐ egyáltalán nem ☐ kicsit ☐ nagyon NT | NV
 tévében vagy rádióban? ☐ egyáltalán nem ☐ kicsit ☐ nagyon NT | NV

Az alábbiakban személyes környezetedről szóló kérdések következnek. Ezekre az adatok feldolgozásához van szükségem. Kérlek, válaszolj az egyes kérdésekre! Személyes adataidat bizalmasan kezelem és csak összesítésekhez használom fel.

- 16.** Milyen nemű vagy? ☐ férfi ☐ nő NV
17. Melyik településen élsz? _____ NV
 Mióta élsz ezen a településen? ☐ születésed óta ☐ ___ éve NT | NV
 Ha nem születésed óta élsz itt: korábban melyik település(ek)en éltél? _____ NT | NV
18. Melyik évben születted? 19 _____ NV
19. Mi az anyanyelved? _____ NV
20. Mi volt az előző félév végi tanulmányi átlagod? Kérlek, számmal írd: _____ NT | NV
21. Mi volt az előző félév végi jegyed magyar nyelvből? _____ NT | NV
22. Mi volt az előző félév végi jegyed magyar irodalomból? _____ NT | NV
23. Milyen idegen nyelv(ek)et tanulsz az iskolában? _____ NV
24. Jársz idegen nyelvi különóra-ra? ☐ igen ☐ nem NV
 Ha igen, milyen gyakran? ☐ évente többször ☐ havonta többször ☐ hetente többször NV
 Milyen nyelv(ek)et tanulsz különórán? _____ NV
25. Ez a kérdés a szüleidre vonatkozik. Kérlek, ikszeléssel jelöld a választ! NT | NV
 Mi édesanyád legmagasabb iskolai végzettsége? _____ NT | NV
☐ kevesebb mint 8 általános ☐ 8 általános ☐ szakmunkás-bizonyítvány érettségi nélkül
☐ érettségi ☐ főiskolai vagy egyetemi diploma
 Melyik település(ek)en élt édesanyád élete első 14 évében? _____ NT | NV
 Mi édesapád legmagasabb iskolai végzettsége? _____ NT | NV
☐ kevesebb mint 8 általános ☐ 8 általános ☐ szakmunkás-bizonyítvány érettségi nélkül
☐ érettségi ☐ főiskolai vagy egyetemi diploma
 Melyik település(ek)en élt édesapád élete első 14 évében? _____ NT | NV

Köszönöm, hogy kitöltötte a kérdőívet! Nagyon sokat segítettél a munkámban!

2. melléklet. A tanároknak szóló, instrukciókat tartalmazó levél szövege

Tisztelt Tanárnő!

Tisztelt Tanár Úr!

Köszönöm, hogy segít kitölteni a kérdőívemet. A kérdőív kitöltése általános iskolában átlagosan 30-35 percet, középiskolában 25-30 percet vesz igénybe. Kérem, legyen szíves felhívni a diákok figyelmét arra, hogy a „nem tudom” és a „nem válaszolok” válaszlehetőséggel csak indokolt esetben éljenek, valamint arra, hogy egyedül dolgozzanak. Kérem, hogy csak a feladat értelmezésében segítsen a diákoknak, a feladatban szereplő fogalmak (pl. *főnév, tájékoztatás* stb.) magyarázatában ne.

Névnek nem kell szerepelnie a kérdőívben, de kérem, mindegyik diákkal írassa fel a kérdőív bal felső sarkába, hogy melyik osztályba jár!

A kutatással kapcsolatos további kérdésekben szívesen állok rendelkezésére.

Üdvözlettel:

Szabó Tamás Péter

Irodalom

- Albertné Herbszt Mária (2005), A tanár-diák együttműködés. In: B. Nagy Ágnes – Szépe György (szerk.), *Anyanyelvi nevelési tanulmányok 1. Iskolakultúra*, Pécs. 15–36.
- Aro, Mari (2009), *Speakers and doers. Polyphony and agency in children's beliefs about language learning*. University of Jyväskylä, Jyväskylä.
- Babbie, Earl (2003), *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza (2001), *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina, Budapest.
- Báthory Zoltán (1997), *Tanulók, iskolák – különbségek. Egy differenciális tanuláselmélet vázlat*. OKKER, Budapest.
- Bernstein, Basil (1974), *Nyelvi szocializáció és oktathatóság*. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.), *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest. 393–435.
- Bohner, Gerd (2007), *Attitűdök*. In: Hewstone, Miles – Stroebe, Wolfgang (szerk.), *Szociálpszichológia európai szemszögből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 213–249.
- Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.) (2009), *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. élnyelvi konferencia. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (2003), *Az iskolai kiválóság és a francia oktatási rendszer értékei*. In: Meleg 2003: 1/41–72.
- Cameron, Deborah (1990), *Demythologizing sociolinguistics: why language does not reflect society*. In: Joseph, John E. – Taylor, Talbot E. (eds.), *Ideologies of language*. Routledge, London. 79–93.
- Collett, Peter (1977), *The rules of conduct*. In: Id. (ed.), *Social rules and social behaviour*. Basil Blackwell, Oxford. 1–27.
- Coulter, Jeff (2005), *Language without mind*. In: te Molder – Potter 2005: 79–92.
- Csapó Benő (2002), *Iskolai osztályzatok, attitűdök, műveltség*. In: Csapó Benő (szerk.), *Az iskolai műveltség*. Osiris, Budapest. 37–63.
- Drew, Paul (2005), *Is confusion a state of mind?* In: te Molder–Potter 2005: 161–183.

- Edwards, Derek (1993), But what do children really think? Discourse analysis and conceptual content in children's talk. *Cognition and Instruction* 11: 207–225.
- Egbert, Maria (2004), Other-initiated repair and membership categorization – some controversial events that trigger linguistic and regional membership categorization. *Journal of Pragmatics* 36: 1467–1498.
- Fabó Kinga (1986), A nyelvhelyességi szabályok jellege. In: Fülei-Szántó Endre (szerk.), *Norma – átlag – eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs. 23–32.
- Ferenčík, Milan (2005), Organization of repair in talk-in-interaction and politeness. In: Jan Chovanec (ed.), *Theory and practice in English studies* 3. Masarykova Univerzita, Brno. 69–78.
- Ferge Zsuzsa (2003), A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In: *Meleg* 2003: 2/207–231.
- Ginzburg, Jonathan – Fernandez, Raquel – Schlangen, David (2007), Unifying self- and other-repair. *Proceedings of Decalog 2007*. Rovereto. <http://calciun.dcs.kcl.ac.uk/982/1/dekalog-fin-1.pdf>
- Gósy Mária (2004), A spontán magyar beszéd megakadásának hallás alapú gyűjteménye. *Beszédkutatás* 6–18.
- Grindsted, Annette (2005), Interactive resources used in semi-structured research interviewing. *Journal of Pragmatics* 37: 1015–1035.
- Győri Miklós (2008), Tudatosság és megismerés. In: Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.), *Általános pszichológia* 3. Osiris, Budapest. 267–297.
- Hopper, Robert (2005), A cognitive agnostic in conversation analysis: when do strategies affect spoken interaction? In: te Molder–Potter 2005: 134–158.
- Irvine, Judith T. (1992), Ideologies of honorific language. *Pragmatics* 2: 251–262.
- Iványi Zsuzsanna (2001), A nyelvészeti konverzációelemzés. *Nyr* 125: 74–93.
- Jacoby, Sally – Gonzales, Patrick (1991), The constitution of expert–novice in scientific discourse. *Issues in Applied Linguistics* 2: 149–181.
- Keller Judit – Mártonfi György (2006), Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In: Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.), *Jelentés a magyar közoktatásról*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest. 377–411 [Függelék: 563–571].
- Kiefer Ferenc (szerk.) (2006), *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (2006), Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. In: Kiefer 2006: 517–548.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003), *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Kontra Miklós (2003a), A vizsgálat keretei. In: *Uő* 2003: 41–84.
- Kontra Miklós (2003b), A független változók hatásainak összegzése In: *Uő* 2003: 169–228.
- Kontra Miklós (2006), A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor (szerk.), *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvékről*. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére. SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged. 83–106.
- Kontra Miklós (2009), Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten? In: Borbély–Vančóné–Hattyár 2009: 37–51.
- Korom Erzsébet (2005), *Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Köves Béla et al. (szerk.) (1954), *Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára*. Szikra, Budapest.
- Kripke, Saul (1982), *Wittgenstein on rules and private language*. Blackwell, Oxford.
- KSH (2011), KSH StatInfo adatbázis. <http://statinfo.ksh.hu/> (lekérdezés: 2011.01.26).
- Kurhila, Salla (2001), Correction in talk between native and non-native speaker. *Journal of Pragmatics* 33: 1083–1110.
- Laihonen, Petteri (2008), Language ideologies in interviews. A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* 12: 668–693.

- Laihonen, Petteri (2009a), A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV.* Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely. 47–77.
- Laihonen, Petteri (2009b), Language ideologies in the Romanian Banat. Analysis of interviews and academic writings among the Hungarians and Germans. University of Jyväskylä, Jyväskylä.
- Lanstyák István (2009a), Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 11/1: 27–44.
- Lanstyák István (2009b), A magyar beszélt nyelv sajátosságai. Stimul, Pozsony.
- Lanstyák István (2010), Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In: Beke–Lanstyák–Misad (szerk.), *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában.* Stimul, Pozsony. 117–133 [opponensi véleményre adott válasz, egyben tóldalék: 137–145].
- Lőrincze Lajos (szerk.) (1956), *Nyelvművelő.* Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.
- Meleg Csilla (2003), Bevezetés. In: Meleg 2003: 1/11–20.
- Meleg Csilla (szerk.) (2003), *Iskola és társadalom 1–2.* Szöveggyűjtemény. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Miller, Alexander (2006), Rules and rule-following. In: Brown, Keith (ed.), *Encyclopedia of language and linguistics* 10. Elsevier, Amsterdam. 685–688.
- Milroy, James (2001), Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–555.
- te Molder, Hedwig – Potter, Jonathan (eds.) (2005), *Conversation and cognition.* Cambridge University Press, Cambridge.
- MTA (2007) = Humán vizsgálatokon alapuló nyelvészeti kutatások etikai szabályozása. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MTSz = Magyar történeti szövegtár. <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Nahalka István (2002), *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nők Lapja Café (2007) = <http://www.nlcafe.hu/index.php?id=1057&fid=441&topicid=176275&step=1&page=3&bw=1> (jerry-me 2007.12.13 20.34).
- NyKk = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1980–1985), *Nyelvművelő kézikönyv 1–2.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NymKsz² = Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) (2005), *Nyelvművelő kézisztár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ochs, Elinor (1993), Constructing social identity. A language socialization perspective. *Research on Language and Social Interaction* 26: 287–306.
- Pintér Jenő et al. (szerk.) (1938), *Magyar nyelvvédő könyv.* Sárkány Nyomda, Budapest.
- Potter, Jonathan – Edwards, Derek (2001), Discursive social psychology. In: Robinson, W. Peter – Giles, Howard (eds.), *The new handbook of language and social psychology.* Wiley and Sons, Chichester – New York. 103–118.
- Potter, Jonathan – Edwards, Derek (2003), Sociolinguistics, cognitivism, and discursive psychology. *International Journal of English Studies* 3/1: 93–109.
- Preston, Dennis R. (2004), Folk metalanguage. In: Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasiński, Darius (eds.), *Metalanguage. Social and ideological perspectives.* Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 75–101.
- Puchta, Claudia – Potter, Jonathan (2002), Manufacturing individual opinions. Market research focus groups and the discursive psychology of evaluation. *British Journal of Social Psychology* 41: 345–363.
- Sándor Klára (2006), Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer 2006: 958–995.

- Sántha Kálmán (2006), *Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban*. Gondolat, Budapest.
- Schegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail – Sacks, Harvey (1977), The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53: 361–382.
- Schillewaert, Niels – Meulemeester, Pascale (2005), Comparing response distributions of offline and online data collection methods. *International Journal of Market Research* 47: 163–178.
- Sethuraman, Raj et al. (2003), A field study comparing online and offline data collection methods for identifying product attribute preferences using conjoint analysis. *Journal of Business Research* 56: 602–610.
- Simonyi Zsigmond (1903), *Helyes magyarság*. Athenaeum, Budapest.
- Sinkovics Balázs (2008), Az anyanyelv változatai magyarországi középiskolai tankönyvekben. In: Csernicskó István – Kontra Miklós (szerk.), *Az Üveghegyen innen. Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés*. PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ungvár–Beregszász. 30–55.
- Somlai Péter (1997), *Szocializáció*. Corvina, Budapest.
- Szabó László Tamás (1988), *A „rejtett tanterv”*. Magvető, Budapest.
- Szabó Tamás Péter (2008a), A nyelvhelyességi szabályokkal kapcsolatos metanyelvi tudás formálása. In: Váradi Tamás (szerk.), *Alknyelvdok. II. alkalmazott nyelvészeti doktoranduszkonferencia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 87–98. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok08/proceedings08.pdf>
- Szabó Tamás Péter (2008b), Diakrónia a nyelvhelyességi szabályok közvetítésében. In: Forgács Tamás – Büky László (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék*, Szeged. 215–226.
- Szabó Mihály Gizella (2009), Mit oktattunk/oktassunk nyelvhelyesség címszó alatt a határon túli iskolákban? In: Nádor Orsolya (szerk.), *A magyar mint európai és világnyelv. MANYE – Balassi Intézet*, Budapest. 133–138.
- Szalai Andrea (2010), Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In: Feldschmidt Margit – Kovács Nóra (szerk.), *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 419–430.
- Szécsi Ferenc (1943), *Magyar nyelvvédő könyve. A magyar helyesírás szótára – Magyartalanságok szótára – Új magyar szavak szótára*. Antiqua Nyomda, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1998), *A nyelvi norma*. NyttudÉrt 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2004), Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Budapest.
- Vickers, Caroline H. (2010), Language competence and the construction of expert–novice in NS–NNS interaction. *Journal of Pragmatics* 42: 116–138.
- Woolard, Kathryn A. – Schieffelin, Bambi B. (1994), Language ideology. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.

Két apró adalék a szelkup birtokos szerkezetéhez¹

The present paper is a brief discussion of the Selkup predicative and attributive possessive constructions and their morphological structure. It also touches on the non-attributive possessive pronouns of other Uralic languages and the putative Russian and Latvian contact phenomena displayed in their predicative possessive constructions.

KEYWORDS: Selkup, Finno-Ugric, Russian, Latvian, predicative and attributive possessive construction, pronoun, postposition

KULCSSZAVAK: szelkup, finnugor, orosz, lett, predikatív és jelzői birtokos szerkezet, névmás, névutó

0. Jó harminc évvel ezelőtt foglalkozott Janurik Tamás a birtoklás szelkup nyelvi kifejezésének egy részletkérdésével (Janurik 1975–1976). Mivel érdeklődésem az uráli birtoklásra terelődött, Janurik tanulmánya is tájékoztató pontul szolgált nekem a hatalmas szakirodalomban, ezért is foglalkozom most a benne előadottakkal. A szerző a középső-obinak nevezett szelkup nyelvjárásokból gyűjtött szövegeket felhasználva és oroszországi kutatók tanulmányaira támaszkodva vizsgálta meg a szelkup személyes névmások birtokos névmási használatát. E szövevényes kérdéskör tanulmányozásának melléktermékeként fűzök két megjegyzést a Janurik figyelemfelkeltő cikkében közöltekhez (mindkét kommentáromat jubilánsunk említett tanulmányából vett idézettel indítom).

1. Az A. I. Kuz'mina által lejegyzett nyelvi anyagban „a birtokos névmási helyzetben álló személyes névmások között, a morfológiailag a *tazi* alakokkal azonos *ман, тан, табын*² stb. névmásformák mellett *маннани, таннани, табыннани* stb. (= a személyes névmás genitivusi alakja + *нан* locativusrag + *и* melléknévképző szerkezetű) alakulatok is találhatók. E nyelvi jelenségre a szelkup nyelv kutatói közül eddig még senki nem figyelt fel. [Bekezdés] A kétféle birtokos névmási képződmény közül nyilvánvalóan az egyszerűbb szerkezetű *ман, тан, табын* stb. alakok az eredetibbek. A *маннани, таннани, табыннани* stb. formák kialakulásához ugyanis előzetesen

¹ E tanulmány eredetileg Janurik Tamás kollégám 70. születésnapjára (2008. augusztus 20.) íródott.

² E genitivusi formák jelentése 'мой, твой, его/ее'.

a *маннан*, *таннан*, *табыннан* stb. alakú,³ eredetileg locativusi-ablativusi értékű határozói funkciót betöltő formációk olyan funkcióátértékelődésére volt szükség, melynek során e határozóragos névmások szórendi elhelyezkedésük, illetőleg a mondat logikai, szemantikai s ezzel együtt hangsúlyozási viszonyainak eltolódása folytán potenciálisan kettős értékűvé váltak: mondatbeli funkciójukat illetően egyaránt betölthették az állítmányhoz kapcsolódó határozói, illetve más (az állítmánynak alárendelt) mondatrészhöz kapcsolódó birtokos jelzői alárendelt tag szerepét. A *-нан* esetraggal ellátott, de jelzőként ragtalan melléknév helyén álló névmások a nyelvi tartalom és forma ellentétének feloldására – a hasonló helyzetekben a szölkupban gyakran használt *-u* melléknévképző segítségével – szófajilag is (birtokos névmási) melléknévvé alakultak. A vizsgált nyelvi anyagban az átértékelődés e diakron nyelvi folyamatának egyes állomásait reprezentáló formák és funkciók szimultán jelenségekként, együttélésükben mutathatók ki” (Janurik 1975–1976: 191–192), pl. *ман и:w* ’мой сын’, *тан а’рака-л* ’твой дом’, *табын ко’нärга* ’его овечка’, *маннани ко’нärга-w* ’моя овечка’, *таннани ко’нärга-l* ’твоя овечка’, *табыннани ко’нärга* ’его овечка’ (Kuz’mina 1973: 54, 55). „Имеет место использования местоимений *таппа•ni*, *танпа•ni* в качестве самостоятельных притяжательных местоимений вне посессивной конструкции. Таким образом, местоименные формы на *-nani* следует рассматривать в качестве инноваций притяжательных местоимений для 1-го и 2-го л. ед. ч., образовавшихся путем переосмысления показателя *-nan* из локативного в посессивный с добавлением к нему адъективного форманта *-i < *-ij*”, *таппа•ni* *ī m nadəgu kiga* ’мой сын жениться хочет’ (Kim 1990: 100), *маннани у’доу* ’моя рука’, *таннани комдел* ’твои деньги’ (Kuz’mina 1988: 55).

A *таппан* ~ *тапан*, *танпан* ~ *танан*, *табыннан* ~ *табынан* stb., vagyis a *nan* elemű alakok⁴ a habitív szerkezetben is használatosak, vö. pl. *manan tülsem eja*, *a tanan eja tülseł taŋβa* ’у меня ружье-мое есть, а у тебя есть ружье-твое или нет?’, *eraga-nan jezan it* ’у старика был сын-его’ (Kim 1981: 93), még vö. *heñandj-nan idj tömmand* ’сын твоей сестры пришёл’ (Kim 1990: 102). Ez a szelkup *nan* szamojéd **nä-* névutótövet tartalmazza (Janhunen 1977: 99, vö. továbbá Honti 2003: 172–173).

Míg délen a genitivusragos főnév vagy személyes névmás birtokos jelzőként *-nan* hangalakú locativusi névutóval egészül ki, északon *mijit*, *mikjin* névutó használatos a habitív szerkezetben, pl. *iman mikjin iratj cäŋŋimpa* ’у женщины мужа-ее не было’ (Kim 1981: 93), ehhez vö. *ätäl man-miqäk eŋa* ’dein Rentier ist bei mir’ (Erdélyi 1969: 30), *kuššal’tetrad’tepinmijit qala?* ’wie viel Hefte blieben bei ihm?’ (Erdélyi 1969: 263). Ez utóbbi valószínűleg a *mj* ’etwas; Sache’ (Erdélyi 1969: 139, Donner et al. 2004: 103–104) névutói származéka. N. Sebestyén szerint a szelkupban egy *magan*, *magand* stb. hangalakú, dativusi névutó is van, amely alternatív módon lehet a birtokos jelölője, pl. *kwälek soma porgot ēŋa* ’der Jurak hat ein gutes Kleid (des Juraken

³ Morfémahatáron az *-nn-* szekvencia meg is rövidülhet, pl. *man* ’ən’ + *nan* > *manan*; *tan* ’te’ + *nan* > *tanan*; *tebən* ’ö’ + *nan* > *tebənan* (Kim 1981: 92–93).

⁴ Ezen alakok a személyes névmások genitivusából és a raggá alakuló névmási elemekből állnak.

gutes Kleid ist vorhanden), *tat kai pitäl' ēŋa?* 'hast du ein Beil?', *mat pitäp tãŋa* 'ich habe kein Beil' ~ *kwälek magan porgot ēŋa* 'beim Juraken ist sein gutes Kleid, dem Juraken ist sein gutes Kleid eigen', *tat magand kai pitäl' ēŋa?* 'welches dein Beil ist bei dir?', *mat magan piäp tãŋa* 'ich habe kein Beil' (N. Sebestyén 1957: 54–55). N. Sebestyén (1957: 54) nem talált még utalást sem ennek a névutónak a mibenlétére sem a nyelvtanokban, sem a szövegekben. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a sokféle nyelvjárásban ugyanazon szónak a magánhangzó-elemei eléggé különbözők lehetnek. Azt hiszem, ez is a *mĭ* 'etwas; Sache' (Erdélyi 1969: 139; Donner et al. 2004: 103–104) névutói származéka.

1.1. Becker (1995: 79) szerint a szelkupban személyes névmási birtokos jelző esetén rendszerint el van látva birtokos személyjellel a birtokszó, azonban az utóbbi időben egyre gyakoribbak e szerkezetekben a személyjel nélküli birtokosok, „Скорее всего они возникают под влиянием русского языка и проникают в первую очередь в язык более молодого поколения селькупов” (Becker 1995: 79). Ez azonban nem feltétlenül lehet így, ugyanis a finnségi nyelvekben is általánosnak mondható a birtokos személyjelek visszaszorulása (l. a 2. ponthoz fűzött megjegyzésemet). A vótban, amely az észthez hasonlóan elvesztette a birtokos személyjeleket, a birtokos jelzős szerkezetekben személyes névmási birtokos esetén egyedül a genitivusragos névmás jelöli a birtokost, pl. *minü ri•hē me•ni* 'minun tupaani meni' (Szabó 1962: 111), sőt „Néha a személyes névmás adessivusa tölt be hasonló funkciót, pl. *m i • л ä i • s ä to • л куитти* 'mein [mir der] Vater hat erzählt [gesprochen, geplaudert]' (i. h.)”; ez hasonló a szelk. *м а н а н перз'еу з'узынг* 'у меня живот болит [nálam hasam fáj]' (Janurik 1975–1976: 198) szerkezetéhez (amely az oroszban általános, l. Levine 1984), a különbség csak annyi, hogy a vótban esetragos névmás, míg a szelkupban raggá válóban lévő névutó látja el ugyanazon funkciót. E szerkezetekben az esetragos és névutós névszók birtokos jelzői funkciót látnak el.

Hasonló alakulatok vannak az osztjákban is, pl. DN *m ä n ä kēncä weyәŋ* '(er ist) hurtiger als ich' (Karjalainen–Vértes 1964: 10), Kr *m ä n n ä kēncäjem weyәŋ* '(er ist) stärker als ich' (i. m. 76).⁵ Az idézett DN és Kr nyelvjárási szerkezeteknek mind délen, mind keleten van olyan változatuk, amelyben a személyes névmás nominativusban áll, a névutó pedig birtokos személyjelet tartalmaz, vö. *C mä kēncäjem enә* 'er ist größer als ich' (Karjalainen–Vértes 1964: 49), Trj [*mä*] *lōk kintäyәл sōrt õŋār* '(ich bin) um eine Spanne größer als er' (i. m. 242). – Ezen adatok ismeretében egyébként az osztj. Vj *mä wäyam әntim* 'ich habe kein Geld (я: én pénzem nincs)' (Karjalainen–Vértes 1964: 163) ugyanilyen jelentésű, szintén habitív funkciójú *mēnnә wäy әntim* 'id. (tkp.: rajtam pénz nincs)' (i. h.) megfelelőjét tekinthetjük birtokos jelzős szerkezetnek is.

1.2. A szelkup személyes névmás és helyviszonyt jelölő névutómelléknév birtokos névmási funkciójú együttese (*маннани ко'нәрга-w* 'моя овечка', *таннани ко'нарга-l* 'твоя овечка', *табыннани ко'нәрга* 'его овечка'; Kuz'mina 1973: 54,

⁵ A DN *mānә* alak **männә* formára megy vissza, vö. Kr *männә*.

55) arra készítet, hogy szóljak az uráli birtokos névmások kérdéséről is. Valamikor Majtinskaja taglalta a kérdést, vajon rendelkeznek-e a finnugor nyelvek birtokos névmással. Válasza igenlő volt, szerinte több nyelvben is található ilyenek. Ismértük, hogy van esetragozásuk, s két típusuk van: a) önállóan (főnévesítve) és b) nem önállóan (jelzőként) használatosak (Majtinskaja 1970: 274).⁶

Az előbbi csoportba tartozik a Majtinskaja említette mordvin *Е монсесъ* 'der meinge', *монсесентъ* 'in dem meinigen', *монсентень* 'dem meinigen' stb. és a magyar *enyém*, *enyémben*, *enyémnek* stb. (uo.). A voltaképpen mordvin birtokos névmás valójában a személyes névmás genitivusi alakja (Evsev'ev 1963: 161), mint a finnugori nyelvekben (vö. pl. fi. *m[in]un kirja[ni]* ~ *kirja on m[in]un*). A Majtinskaja által idézett alakok „a személyes névmások nyomatékos formáinak determinatív ragozású alakjai (jelentésük: 'az enyém', 'a tied' stb.)” (Keresztes 1990: 63; még vö. Evsev'ev 1963: 162, Cygankin 1980: 267–268).

Ehhez hozzáfűzhetem, hogy a cseremiszből is van ilyen, vö. „Külön birtokos névmás nincs a cseremiszből. A személynévmások genitivusa pótolja, mely jelzőül is, főnévileg is állhat... A főnévileg álló személynévmás genitivusa ragozható is”, pl. *таһанам* 'enyémet', *таһанам* 'tiédet' (Beke 1911: 264), *таһанаш* 'в мою [тарелку]' (Ivanov–Tužarov 1970: 104); szerintem ez mégiscsak birtokos névmás, akárcsak a m. *enyém* stb., csak éppen szintén nem jelzői funkcióban használatos. Veenker (1993) megvizsgálta e cseremiszi jelenséget. Rámutatott, hogy az 1775-ös grammatikában és egy 1956-os cseremiszi-rosz szótárban is vannak birtokos névmások (Veenker 1993: 284–285). Ezek ugyanúgy vannak felépítve, mint a Beke idézte accusativusi formák. Egy lényeges különbséget látok a két forrás (Sebeok–Raun 1956: 52–53 és Serebrennikov 1956: 821) adatai közt, mégpedig azt, hogy a régi leírásban a birtokos névmásnak volt genitivusi alakja is: *мининиынъ*, vö. *мининь* (Nom.), vagyis a genitivusrag meg volt kettőzve.⁷ Hogy Veenker ezeket – szerintem megalapozatlanul – nem tekintette birtokos névmásnak, világosan mutatja dolgozatának zárómondata: „In dem »Marisjko-russkij slovar / Marla-rušla muter« von 1991 befindet sich im Anhang ebenfalls ein grammatischer Abriß wie 35 Jahre zuvor, zu meiner Überraschung oder Zufriedenheit ist das m. E. obskure Flexionsparadigma der sog. Possessivpronomen ersatzlos geschwunden” (Veenker 1993: 287). Bereczki viszont a személyes névmások genitivusi alakjával kapcsolatban egyértelműen birtokos személyes névmásokról és azok használatának történeti magyarázatáról szól: „Birtokos személyes névmások használata birtokos személyjelek helyett [Bekezdés] A cseremiszből a

⁶ A kiemelő szerepkörű birtokos személyjeles visszaható névmások ilyen funkciójára (pl. m. *magamé*, *magamét*, *magaméval*) nem fordítok figyelmet.

⁷ Meg kell jegyezni, hogy nincs abban semmi különös, hogy a birtokos névmásnak, amely valójában a személyes névmás genitivusragos alakja, feljegyezték genitivusragos alakját is, ti. minden névszó genitivusragos alakjához csatlakozhatnak esetragok „bizonyos feltételek mellett” („в определенных условиях”), pl. *Kön tetradžšte tzye vozzmo?* – *Gluškov-zn-zšto* 'В чьей тетради так написано? – В тетради Глушкова' (Galkin 1954: 116–117). A magyar ezt szinte pontosan ugyanígy fejezi ki: *Gluškov-é-ban*.

PxSgl és PxSg2 birtokos névmásokkal is kifejezhető, pl. *mâjân šeryaş* 'az én gyűrűm', *tâjân šeryaş* 'a te gyűrűd'. Ugyanez a helyzet a megfelelő többes számú személyekben is, pl. *memnan šeryaş* 'a mi gyűrűnk', *tendan šeryaş* 'a ti gyűrűtök'. [Bekezdés] Felmerülhetne, hogy ezek az analitikus alakok orosz hatásra alakultak ki, de az a tény, hogy a Sg és a Pl3-ban nem lehetséges az analitikus forma, egyértelműen török hatásra utal. A török nyelvekben ugyanis pontosan az a helyzet, mint a cseremiszenben, pl. csuv. *manân kaneke* 'az én könyvem' (*kaneke* 'könyv'), *pirân jal* 'a mi falunk' (*jal* 'falu'); tat. *baznəŋ šähär* 'a mi városunk', *səznəŋ šähär* 'a ti városotok' (*šähär* 'város') stb. A Sg és Pl 3. személyű alakokban azonban mindig ki kell tenni a birtokos személyjelet úgy, mint a cseremiszenben. [Bekezdés] A turkológusok a török alapnyelvig vezetik vissza az analitikus alakok használatát azzal, hogy jellemző azért a birtokos személyjelekkel kifejezett birtoklás volt, mint ahogy ma is az (l. Gadžieva 1963: 69). [Bekezdés] A votjákban a birtokos személyes névmás használata megegyezik a cseremisszel, itt is török hatásra alakult ki a használatuk" (Bereczki 2002: 57).

A votjákban elsősorban a személyes névmás genitivusa használatos birtokos névmásként, ami megszokott jelenség az uráli nyelvek többségében, pl. *kinlen ta knigajez?* 'kinek a könyve ez?' *ta mīnam knigaje* 'ez az én könyvem' (Csúcs 2005: 38–39), *ištop vinää mīnam* 'enyém az üveg pálinka' (Munkácsi 1887: 142) ~ vö. pl. fi. *pullo viina on minun* 'ua.'. A *tīnadeti* 'über das Deinige' [= *tīnad* 'tied' + *-eti* transitivusrag] főnevesítve van, csak ezt az egy ilyen adatot ismerem: *mīnam kor-ka jīutim miskijūāni, no lue, t. ug lu•-ug* 'von meinem Hausdach kann man sogar herabrutschen, von deinem (aber) kann man es ja nicht!' (Wichmann et al. 1987: 265). A votják kialakított egy sajátos birtokos névmást, amelyről alább szólok.

A zürjénben a személyes névmás genitivusához járul az ablativus ragja, s ez az alak használatos akkor, ha a birtokszó accusativusban van, pl. *найō öni тōдōнны м и я н л ы с ь выннымōс* 'они сейчас знают н а ш и силы' (Sel'kov 1967: 54), *сiйō босътiс менсьым книга* 'он взял мою книгу', *тәнсьыд воктō аддзыли* 'твоего брата я видел' (Lytkin 1955: 198–199). A permi nyelvekben a birtokos az ablativus ragját veszi fel accusativusi birtokszó esetén, s ilyenkor más valakinek a cselekvési körébe kerül, „elidegenül” (dinamikus habitív szerkezet), pl. votj. *tīloburdoos-leš čukna kirjām-zes so nokijī no ug vinetj* 'она никак не забывает утренне пение птиц' (Vahrušev 1970: 87), *мынэсьтым эшме* 'моего товарища' (Perevoščikov 1962: 173), zürj. *ažja čoj-līs palto-se* 'вижу пальто сестры' (Bubrih 1949: 44), *kivzi nīvkaes-līs šislemse* 'слушал я пение этих девушек' (Lytkin 1962: 185; Kangasmaa-Minn 1984: 121, még vö. Lytkin 1955: 140–141).

Az északi osztjákban a személyes névmások dativus-lativusragos alakja, amely valójában a névmástőnek az azonos személyű birtokos személyjellel bővült alakja, használatos birtokos névmásként állítmányi funkcióban, pl. Kaz *mānem* 'nekem, enyém', *māŋew* 'nekünk, miénk' (Schmidt Éva gyűjtéséből való az alábbi dialógus): „*χōj ewi tām? χōj pūtīlka? χōj pūtīlka?? a-a? m ā n e m. m ā ŋ e w – šī lōpāl.* (A gazdaszszony a kislányhoz:) – 'Kinek a lánya ez? Kinek az üvege? Kinek az üvege?? Ha-a?

Az e n y é m. (Majd a kislány alig hallható válaszát interpretálva:) – A m i é n k – (azt) mondja.” (Schmidt 1988: 319–320). Karjalainen szótárának tanúsága szerint lehet ilyen a déli nyelvjáróterületen is, vö. DN *män, mä* ’minä; ich’, *män* + suffixum ’minun; мой’, Kr *män* + suffixum ’minun; mein’ (KT 523). Ez a suffixummal bővült alak feltevésem szerint itt is csak a dativus-lativusragos forma lehet: DN Kr *mēnem*, (KV 9, 75). Az északi osztjákban is van olyan birtokos névmás is, mint a permi nyelvekben, és esetragokat is vehet fel, és így a mondatban „főnevesítve” van, pl. KO *ма товнгытама торн масым, н а н г ы т а н а на масым* ’я своим лошадям (2-м) сено дал, твоим тоже дал’ [= *ma tɔwŋɛtama tɔrən mäsəm, n ä ŋ i t a n a pa mäsəm* ’adtam szénát a lovaimnak (Du.), a tiednek (Pl.Dat.!) is adtam’] (Životikov 1942: 70; még vö. Honti 1984: 73–74). A Kaz osztjákban az itt idézett *näñitan(a)* alaknak megfelelő formák láthatók, pl. *näñeñəlan* ’tiétek (kettőtöké)’, *näñilan* ’tiétek’ (Honti 1984: 74; a Kaz osztják birtokos névmások teljes állományát l. Steinitz 1980: 36). Ezek a személyes névmások egyes számú birtokos esetén csak birtokos személyjeles névmási formák (amelyek a rövidebb dativusi alakkal azonosak), nem egyes számú birtokos esetén pedig birtokszám- és birtokos személyjeles alakjai. Az O nyelvjárásból Pápaytól ismerünk nagyon hasonló, de ezektől hangtanilag némileg eltérő és más módon létrejött adatokat: „Az önálló birtokos névmások (enyém, ’tied’ stb.) a személynévmások és az *vt* ’holmi, valami, mi’ jelentésű szó birtokosragos alakjainak összetételéből keletkeznek. Pl. *tām χāt χoi χāt?* ’ez a ház ki háza?’, *mā χādām* vagy *mā vtēm* (*māvtēm*) az enyém, *nññtèn* [tiéd], *lōuatl* [övé]” (Pápay, közli Rusvai 2006: 87). Ez utóbbi másutt is előfordul, pl. Kr *män ātem* ’mein Ding’, DN *χop mā ātem* ’das Boot ist meines (eig. mein Ding)’ (Vértes 1967: 37). De az *ez a ház az én házam* típusú szerkezet is gyakran használatos, pl. Trj *tim wāli mā wālem* ’dieses Rentier ist mein Rentier’ (Karjalainen–Vértes 1964: 242), DN *tit āmp mā āmpem* ’dieser Hund ist mein Hund’ (Karjalainen–Vértes 1964: 12).

Az utóbbi osztják adatokhoz hasonló alakulatok vannak a vogul nyelvjárásokban is. Az északi nyelvjáróterületen a személyes névmás dativusa használatos ilyen funkcióban, pl. *ānəm* ’engem, nekem, enyém’, *tawe* ’őt, neki, övé’, *mēnmēn* ’minket, nekünk, miénk (Du. 1.)’, *mānaw* ’minket, nekünk, miénk (Pl. 1.)’: *nēpək ā n ə m* ’бумага м о я’, *pisal’ t a w e* ’ружье е г о’, *koləχ m ē n t ē n* ’дома (дв.) н а ш и (дв.)’, *salit m ā n a w* ’олени н а ш и’ (Lyskova 1986: 130). A keleti (kondai) nyelvjárás ilyen adatait Kuzakova állította össze és kommentálta: „Вопрос о наличии притяжательных местоимений в восточном диалекте спорен. Понятие принадлежности лицу они выражают самостоятельно, так как сами по себе представляют сочетание личного местоимения со словом *hār* ’некто, нечто’ в личной форме. Следовательно, уже в самом сочетании обязательно подразумевается тот или иной предмет: *āmhārəm* ’мой некто’ или ’мое нечто’, самостоятельного разряда притяжательных местоимений не существует. Они выступают только в заместительном значении; как и существительные, имеют три числа, три лица и формы семи падежей: именительный – *āmhārəm* ’мой’; винительный – *āmhārəmtə*

’мой, мое; направительный – *āmhārəmnə* ’к моему; местный – *āmhārəmt* ’в моем; исходный – *āmhārəmnəl* ’от моего; творительный – *āmhārəmtəl* ’моим; превratительный – *āmhārəj* ’моим (стал)’ и т.д.” (Kuzakova 1991: 95); megjegyzem, a translativusi alak (*āmhārəj*) nem tartalmaz birtokos személyjelet, az abszolút paradigma egyes számú translativusával azonos. Nyugaton és délen is „személyes névmás + *χar, kar* ’Sache, Ding’ + birtokos személyjel + esetrag” elemekből keletkezett a birtokos névmás, pl. LM T *ām-khārēm* ’enyém; mein, T *nou-khārən* ’tied; dein’ (Munkácsi–Kálmán 1986: 80, 81), T *nāwkarən* ’dein’ (WV 1: 161), *tükkarē* ’ihren eigenen’ (WV 3: 183), *mānkarəw* ’unsere’ (WV 3: 184), *nānkarənā* ’eurer’ (WV 3: 184). Az északi nyelvjárásterületen ugyanilyen szerkezetű birtokos névmások vannak használatban, de ott az *ut* ’valami, holmi, izé; etwas, Kram, Zeug, Sachen, Dings’ az összetétel birtokszava, pl. *am utēm* ’enyém; mein, *naḡ utən* ’tied; dein, *taw utā* ’övé; sein’ (Munkácsi–Kálmán 1986: 709), *amutum* ’мой’ (Kuzakova 1991: 95). A vogul birtokos személyes névmások valójában összetételek, s (a kondaiaikról szólva) Kuzakova talán ezért vonta kétségbe ezen elemek ilyen besorolását.

A Majtinskaja által a második csoportba tartozóként említett *permi* adatok azonban tévesen ítéltettek meg általa, ugyanis a votj. *соослесь ручказэс* ’ihren Federhalter’ és a zürj. *тенсьыд воктö* ’deinen Bruder’ (uo.) a személyes névmások ablativusát tartalmazzák, amely a dinamikus habitív szerkezetekben akkor használatos a birtokos jelölésére, amikor a birtokszó accusativsragos és a birtok más valakinek a cselekvési körébe kerül, „elidegenül”; ez a szerkezet ugyanis főnevekkel is ismert mindkét *permi* nyelvben, pl. votj. *t i l o b u r d o o s - l e ś čukna kīržam-zes so nokīžī no ug vūnetī* ’она никак не забывает утренне пение п т и ц’ (Vahrušev 1970: 87), zürj. *k i v z i n i v k a e s - l i ś śīšlēmse* ’слушал я пение этих д е в у ш е к’ (Lytkin 1962: 185). A votják azonban egy sajátos szerkezetet is kialakított, amelynek névmási eleme viszont birtokos jelzőként több indogermán birtokos névmásához hasonlóan kongruál a jelzett szóval. Ez úgy jön létre, hogy a determináló *-ez, -iz* elem a személyes névmás genitivusához járul, s a determináló elem után következik az esetrag, pl. *мынам-ез-лы* (Dat.Det.) *карандаш-е-лы* (PxSg1.Dat.) ’именно моему карандашу’, *милям-ёс-ыз-лы* (Pl.Dat.Det.) *карандаш-ёс-мы-лы* (Pl.Dat.Det.) ’именно нашим карандашам’, vö. *мон* ’я, *мынам* (Gen.), *ми* ’мы, *милям* (Gen.) (Perevoščikov 1962: 168–175).⁸

⁸ Igaz, hogy nem (birtokos) névmásról szól Rédei, de érdemes idézni, mert – ugyancsak – a votjákban a cseremiszhez (l. a 6. sz. jegyzetet!) és a magyarhoz (és a legtöbb rokon nyelvhez) hasonlóan anaforikusan vissza lehet utalni a birtokra, vö. „complemento di possessore al genitivo. P.es. *gurtlen vožez tī durīn* ’die Wiese des Dorfes ist am Ufer des Sees’ – *gurtlenez tī durīn* ’die des Dorfes ist am Ufer des Sees’. Si tratta di una innovazione del votiano di cui non c’è traccia in siriano. Si veda anche ungh. *a falu rétje – a faluē*” (Rédei 2007: 103–104; én ritkítottam, H.L.), még vö. *ta kišāt minam suržilän-ug* ’hiszen ez a kendő az én húgomé; ugyanez nemcsak genitivus-adessivsragos, hanem allativsragos névszóval is lehetséges: *veš mar-kā žčez-burez vilām gorod-kužolän šundi-ämes-pilī luām* ’ami jószága csak volt a város urának, mind a nap sógoráé lett’ (Fokos 1906: 447).

2. A „tomszki-novoszibirszki gyűjtésű újabb szölkup szöveganyagra támaszkodva e munkámban a személyes névmások birtokos névmási szerepkörben való jelentkezését és funkcionálását vizsgálom a szölkup nyelv déli nyelvjárasterületéhez tartozó – Castrén és Donner nyomán általam is középső-obinak nevezett – Kolpaševo környéki nyelvjárásában. E nyelvi jelenség vizsgálatát az teszi különösen érdekessé és izgalmassá, hogy e nyelvjárásban (és hasonlóan a középső és déli nyelvjárasterületekhez tartozó más nyelvjárásokban is) a lakosság fokozatos kétnyelvűvé válása következtében a birtokviszony kifejezésének a szölkup nyelvre jellemző hagyományos formái mellett olyan új eszközök is kezdenek kialakulni, amelyek sajátos belső nyelvi fejlődés eredményeként az orosz *y* prepozícióval konstruált *y* *меня живот болит* stb. típusú birtokos szerkezetek mintájára keletkeztek, s az orosz nyelv igen intenzív hatásáról tanúskodnak”, írja Janurik (1975–1976: 189–190).

Janurik nem az egyetlen kutató, aki az uráli nyelveknek az 'esse' igével alakult habitív szerkezeteivel kapcsolatban idegen hatást tett fel. Én úgy látom, hogy a dativussal (vagy helyviszonyt kifejező előljáróval, vagy névutóval) kifejezett habitív vagy birtokos jelzős szerkezettel kapcsolatban finnugor–indogermán viszonylatban egymással homlokegyenest ellentétes vélemények és szerintem indokolhatatlan elképzelések láttak napvilágot. Ezek pedig a következők:

(a) A lett *kas t e v i r?* 'ki/mi van n e k e d?' (Nitiņa 1998: 153) és az orosz *y* *меня книга* szerkezet történeti háttérben némelyek (Misteli 1893: 74, Veenker 1967: 117–119, Kiparsky 1969: 15–16, Erdődi–Sz. Kispál 1973: 59, Stolz 1991: 73–74, Suhonen 1993: 161) finnugor substratumot vagy adstratumot sejtene, mivel e nyelvek legtöbbször „lativus-dativusi vagy helyviszonyt kifejező ragos, vagy névutós névszó + 'esse' ige” habitív szerkezetet használnak, mások viszont tagadják ezt (Birnbäum 1997: 28, Winkler 2003: 203). Winkler – szerintem helyesen – tévesnek tekinti azt a feltevést, hogy az orosz habitív szerkezet finnsági substratumként magyarázható, de felteszi a kérdést, vajon a finnsági habitív szerkezet (fi. *minulla on...*) nem orosz eredetű-e. A kérdésre további vizsgálatok elvégzéséig nem kíván választ adni (Winkler 2003: 205).

(b) A lív dativus funkciójának kialakulásában a lett hatásnak lehetett szerepe, vö. pl. *mi'n nūprimis t i d ā r ā n* [Dat] *um brūdganā* 'meine jüngste Tochter hat einen Bräutigam' (így: Kettunen 1938: XLI, Winkler 2003: 201).

(c) Az osztjában „a személyes névmás locativusát a birtokos kifejezésére használják. Az osztják szerkezet tehát feltehetően orosz befolyást mutat” (Winkler 2003: 201). Azt kell Winkler feltevéséhez hozzáfűznöm, hogy nemcsak a személyes névmási birtokos kaphat locativusragot az osztjában, hanem a főnévi is, vö. pl. *Vj j ě γ ə m n ə* [Loc] *loy wālwāl* 'mein Vater hat ein Pferd' (Karjalainen–Vértés 1964: 152), de a szerkezet kialakulása szempontjából ennek nincs is jelentősége.

(d) Winkler (2003: 201) és Riese (1990: 178) szerint a vogul névutós szerkezet orosz hatásra keletkezhetett, vö. pl. *So taw p ā l t e* [PostpLocPxSg3] *nomt mošša* 'er hat wenig Sinn, wenig Pläne' (WV 2: 135). Bartens (1996: 63) érvét, mely szerint

a vogulban azért nem lehet orosz hatás eredménye a locativusos habitív szerkezet, mert az osztjában megvan a megfelelője (locativusragos vagy locativusi névutós birtokosként), Winkler okkal elutasítja, de abban feltétlenül igaza van Bartensnak, hogy e tekintetben szükségtelen orosz befolyással számolnunk.

(e) Orosz befolyás eredménye lehet a szelkup szerkezet esetében is a névutós szintagma, a szelkup tehát a régebbi 'mein Rentier ist' szerkezetéhez az orosz *у меня*-nak megfelelő kifejezést illeszt hozzá, melynél a birtokos személyjel megmarad (Winkler 2003: 201, még vö. Becker 1995: 79).

Kortlandt írja L'Hermitte (1978) könyvének ismertetésében az orosz *у меня есть...* 'nekem van...' habitív szerkezetéről: „the author rejects the explanations in terms of inheritance or internal development in favour of the Fenno-Ugric substratum theory. This theory is also supported by two other types of evidence. First, it is a known fact that the original Fenno-Ugric population of the entire area north of the line Riga–Smolensk–Saratov has become russified at a relatively recent stage. The tribes of the Merja and the Muroma, who lived to the north and to the east of Moscow, were assimilated in the 10th through 15th centuries, while the Fennic tribes around Leningrad and the Mordvins south of Gorky have been in the process of losing their identity up to the present day. Second, other characteristics which set Russian apart from the other Slavic languages can also be attributed to Fenno-Ugric influence, e.g. *cokanie...*, *akanie...*, the rise of an inessive (second locative), certain types of syntactic construction, and the loss of grammatical gender in the plural. The similarity of the nominal sentence in Russian and Mordvin and the fact that the construction spread from central Russia to the west and then to the south forces us to conclude that it is of Fenno-Ugric origin. This conclusion is hardly open to doubt since the publication of L'Hermitte's monograph” (Kortlandt 1979: 290–291). Csak a kérdéses szerkezetnél maradván én viszont úgy látom, hogy a birtokost helyviszonyt kifejező esetraggal vagy locativusi névutóval jelölő uráli habitív szerkezetek és az előljárós birtokost tartalmazó orosz habitív szerkezet közötti hasonlóság alapján minden egyes esetben vagy „orosz > uráli”, vagy „uráli > orosz” hatással számolhatnánk. De mivel azok a nyelvek, amelyekben nincs 'habere' ige, rendszerint locativusi (vagy dativusi) viszonyt mutató szerkezettel fejezik ki a mondatértékű birtoklást (vö. pl. Rocchi 2003: 196; ez persze az obi-ugor nyelvekre is érvényes, hiszen ezek 'habere' igéje kései, és még ma is őrzi az eredeti 'halten' jelentést), vagyis szerintem az uráli nyelvek és az orosz ilyen szerkezetei egymástól függetlenek. Eredetileg az indogermán nyelvekben, illetve ősökben sem volt 'habere' ige, hanem a birtokost jelölő névszó dativusával és az 'esse' igével alkották meg a habitív szerkezetet, a 'tenere etc.' > 'habere' igés szerkezetek pedig másodlagosak (Gamkrelidze–Ivanov 1984: 288–289, további irodalommal, l. továbbá: Löfstedt 1963: 70–71, Mallory–Adams 2007: 271).

Az orosz *у меня есть...* és az uráli nyelvek *nekem van...* típusú habitív szerkezetei szerintem egymástól teljesen függetlenül alakultak ki.

Irodalom

- Bartens, Raija (1996), Die positive und negative Existentiale in den finnisch-ugrischen Sprachen. UAJb NF 14: 58–97.
- Becker, E. (szerk.) [Беккер, Э. Г. (ред.)] (1995), Морфология селькупского языка, южные диалекты. Часть I. Томский государственный педагогический институт, Томск.
- Bereczki, Gábor (2002), A cseremisiz nyelv történeti alakтана. Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. Debrecen.
- Birnbaum, H. [Бирнбаум, Х.] (1997), Еще раз о завоевании Северо-Восточной Европы славянами и о вопросе финно-угорского субстрата. In: Sudnik, T. M. – Helimskij, E. A. (szerk.) [Судник, Т. М. – Хелимский, Е. А. (отв. ред.)], Балто-славянские исследования 1988–1996. Сборник научных трудов. К шестидесятилетию Владимира Антоновича Дыбо – коллеги, друзья, ученики. Индрик, Москва. 23–29.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1949), Грамматика литературного коми языка. Ленинградский университет, Ленинград.
- Cygankin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (отв. ред.)] (1980), Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Мордовский государственный университет, Саранск.
- Csúcs Sándor (2005), A létege a permi nyelvekben. In: Oszkó, Beatrix – Sipos, Mária (szerk.), Uráli Grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 33–42.
- Donner, Kai – Sirelius, U. T. – Alatalo, Jarmo (2004), Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von K. D., U. T. S. und J. A. Zusammengestellt und herausgegeben von J. A. LSFU XXX.
- Erdélyi István (1969), Sölkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdődi József – Sz. Kispál Magdolna (1973), Nyelvünk finnugor (uráli) alak- és mondattani sajátosságai. Finnugor Jegyzetek XX. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Evsev'ev, M. E. [Евсевьев, М. Е.] (1963), Основы мордовской грамматики. Избранные труды в пяти томах. Том четвертый. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Fokos Dávid (1906), A locativus-féle határozók a votjákban. NyK 36: 399–447.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1964), Имеются ли притяжательные местоимения в марийском языке? In: Gordeev, F. I. (Hrsg.) [Гордеев, Ф. И. (отв. ред.)], Вопросы марийского языкознания. Сборник статей. Выпуск I. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола. 115–118.
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. [Гамкредидзе, Т. В. – Иванов, В. В.] (1984), Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ языка и протокультуры. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (2003), Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában). NyK 100: 168–176.
- Ivanov, I. G. – Tužarov, G. M. [Иванов, И. Г. – Тужаров, Г. М.] (1970), Северо-западное наречие марийского языка. Выпуск I. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. CT 17.
- Janurik Tamás (1975–1976), A személyes névmások birtokos névmási használata a középső-obi szölkup nyelvjárásban. NéNy 19–20: 189–206.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1984), On the Possessive Constructions in Finno-Ugric. NyK 86: 118–123.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt

- von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. I. Band. Texte mythischen Inhalts. MSFOu 101. = WV 1.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1955), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. II. Band. Kriegs- und Heldensagen. MSFOu 109. = WV 2.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen. MSFOu 111. = WV 3.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I–II. LSFU X. = KT.
- Karjalainen, K. F. – Vértés E. (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128. = KV.
- Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kettunen, Lauri (1938), Livisches Wörterbuch mit grammatikalischer Einleitung. LSFU V.
- Kim, A. A. [Kim, A. A.] (1981), Habeo-конструкции в селькупском языке. In: Denning, R. F. – Morev, Ju. A. (szerk.) [Деннинг, Р. Ф. – Морев, Ю. А. (отв. ред.)], Языки и топонимия. Томский педагогический институт, Томск. 90–94.
- Kim, A. A. [Ким, А. А.] (1990), Выражение посессивности в самодийских языках. In: Fedjuneva, G. V. (szerk.) [Федюнева, Г. В. (отв. ред.)], Материалы VI международного конгресса финно-угроведов. Том 2. Наука, Москва. 100–102.
- Kiparsky, Valentin (1969), Gibt es ein finnougriisches Substrat im Slavischen? Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Sarja B, nide 153/4. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki. 3–27.
- Kortlandt, Frederik (1979), René L'Hermitte, La phrase nominal en russe. Paris, Institut d'études slaves, 1978. 320 pp. Lingua 48: 289–291.
- KT = Karjalainen–Toivonen 1948.
- Kuz'mina, A. I. [Кузьмина, А. И.] (1973), К вопросу о категории притяжательности в селькупском языке. In: Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томский педагогический институт, Томск. 1973. 68–70.
- Kuz'mina, A. I. [Кузьмина, А. И.] (1988), Категория притяжательности в селькупском языке. In: Языки народов СССР. Новосибирск. 46–60.
- Levine, James S. (1984), On the dative of possession in contemporary Russian. Slavic and East European Journal 28: 493–501.
- Löfstedt, Bengt (1963), Zum lateinischen possessiv Dativ. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen 78: 64–83.
- Lyskova, N. A. [Лыскова, Н. А.] (1986), Именное сказуемое в обско-угорском предложении (на материале северных диалектов хантыйского и мансийского языков). SFU 22: 128–137.
- Lytkin, V. I. (szerk.) [Лыткин, В. И. (отв. ред.)] (1955), Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Фонетика, лексика, морфология. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Lytkin, V. I. (szerk.) [Лыткин, В. И. (ред.)] (1962), Коми-пермяцкий язык. Учебник для высших учебных заведений. I. Коми-пермяцкое книжное издательство, Кудымкар.
- Majtinskaja, K. E. (1970), „Possessivpronomina” in den finnisch-ugrischen Sprachen. SFU 6: 271–275.
- Mallory, J. P. – Adams, D. Q. (1991), The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World. Oxford University Press, Oxford.
- Munkácsi Bernát (1887), Votják népköltészeti hagyományok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Nitiņa, Daina (1998), Könyv a lett nyelvről. Folia Baltica 1. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Perevoščikov, P. N. (szerk.) [Перовошиков, П. Н. (отв. ред.)] (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Rédei Károly (2007), *Contributi sui contatti areali tra lingue della regione del Volga-Kama*. In: *contri Linguistici* 30: 95–109.
- Riese, Timothy (1990), Nochmals zu *habeo* im Wogulischen. *Specimina Sibirica* 3: 175–180.
- Rocchi, Luciano (2003), Il sintagma possessivo marcato turco: conservazione o innovazione? *Incontri Linguistici* 26: 191–202.
- Rusvai Julianna (2006), Pápay József kéziratok osztják nyelvtana. *FUD* 13: 79–94.
- Schmidt Éva (1988), Az északi osztják birtokos névmásokról. In: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.), *Bereczki Emlékkönyv* (Bereczki Gábor 60. születésnapjára). *Urálisztikai tanulmányok* 2. ELTE, Budapest. 319–324.
- Sebeok, Thomas A. – Raun, Alo (1956), *The First Cheremis Grammar (1775)*. A Facsimile Edition with Introduction and Analysis by Th. A. S. and A. R. The Newberry Library, Chicago.
- N. Sebestyén Irén (1957), Die possessiven Fügungen im Samojedischen und das Problem des uralischen Genitivs (I.). *ALH* 7: 41–71.
- Sel'kov, N. N. [Сельков, Н. Н.] (1967), Современный коми язык. Часть вторая. Синтаксис. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Serebrennikov, A. B. (szerk.) [Серебренников, Б. А. (отв. ред.)] (1956), *Марийско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и научных словарей, Москва.
- Steinitz, Wolfgang (1980), Хантыйский (остяцкий) язык. In: Steinitz, Wolfgang, *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV*. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 5–62.
- Stolz, Thomas (1991), Sprachbund im Baltikum? Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft. *Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer*, Bochum.
- Suhonen, Seppo (1993), Vepsäläis-venäläisiä lauserakenteita. In: Saarinen, Sirkka – Luutonen, Jorma – Herrala, Eeva (toim.) (1993), *Systeemi ja poikkeama*. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14. 5. 1993. *Turun Yliopiston Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja* 42. *Turun Yliopiston Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos*, Turku. 158–174.
- Szabó László (1962a), Mit változott a vót nyelv Ahlqvisttól napjainkig? *NyK* 64: 97–113.
- Vahrušev, V. M. [Вахрушев, В. М.] (1970), Изафетные конструкции в удмуртском языке. In: Zaharov, V. N. (szerk.) [Захаров, В. Н. (ред.)], *Записки. Выпуск 21. Филология. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, экономики, литературы и языка*, Ижевск. 78–106.
- Veenker, Wolfgang (1967), Die Frage des finnougriischen Substrats in der russischen Sprache. *UAS* 82.
- Veenker, Wolfgang (1993), Gibt es im Čeremissischen Possessivpronomina? *MSFOu* 215: 283–288.
- Vértes Edit (1967), Die ostjakischen Pronomina. *UAS* 74.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko (1987), *Wotjakischer Wortschatz*. LSFU XXI.
- Winkler, Eberhard (2003), Az uráli nyelvek *habeo*-szerkezetének történetéhez. *FUD* 10: 195–207.
- WV 1. = Kannisto–Liimola 1951.
- WV 2. = Kannisto–Liimola 1955.
- WV 3. = Kannisto–Liimola 1956.
- Životikov, P. K. [Животиков, П. К.] (1942), *Очерк грамматики хантыйского языка (среднеобской диалект)*. Исполком Ханты-Мансийского Окросвета Депутатов трудящихся Омской области, Ханты-Мансийск.

ЛЕОНИД ИВШИН

Рукописные русско-вотские словари Г. Е. Верещагина

Графические особенности

There are two handwritten Russian-Votyak (= Russian-Udmurt) dictionaries kept in the scientific archives of the Udmurt Institute of History, Language and Literature of the Ural branch of the Russian Academy of Science. Probably they were compiled by the Udmurt scholar G. Vereshchagin at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. In the manuscripts the scholar used the Russian script of that period and some Latin letters such as *i* and *q* (used only in the second volume of the dictionary's manuscript and basically in Russian and Latin words, in Udmurt they are used in single instances) and *j*.

KEYWORDS: G. Vereshchagin, Udmurt language, manuscript, dictionary, graphics

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Г. Е. Верещагин, удмуртский язык, рукопись, словарь, графика

Рукописный фонд Научно-отраслевого архива Удмуртского института истории, языка и литературы УрО РАН владеет довольно большим и своеобразным творческим наследием первого удмуртского ученого, педагога и просветителя, этнографа, фольклориста, поэта и писателя Григория Егоровича Верещагина (1851-1930). Среди множества рукописей лингвистического характера имеются 2 варианта русско-вотских (=русско-удмуртских) словарей (ф. РФ, оп. 2-Н, дела №№ 405, 406). В работах исследователей (Кельмаков 2001: 118; 2004а: 24; 2004б: 6; Ившин 2004: 167) об этих рукописях имеются лишь упоминания.

Общая характеристика

Данные лексические памятники удмуртского языка представляют собой написанные чернилами четкой скорописью на листах с обеих сторон, имеющих размер 29×22 см (том 1) и 22×17,5 см (том 2), рукописи объемом 193 и 265 листов соответственно, сшитые из нескольких тетрадей. Каждая рукопись

представляет собой законченный вариант словаря. Записи произведены на желтовато-белой бумаге разного типа: газетной, в клетку, в линию, неиспользованных и частично использованных метрических книг и других специальных бланков, имевшихся у Г. Е. Верещагина. Некоторые листы исписаны полностью в несколько столбцов. Можно предположить, что причиной такого размещения материала явился недостаток бумаги автора. На обороте листа № 193 рукописи первого тома имеется несколько стихотворений Г. Е. Верещагина, что еще раз доказывает верность этого предположения. На рукописи, составленные в 20-х годах прошлого столетия мог повлиять и бумажный кризис, когда «специальными приказами по всем учреждениям запрещалось писать размашисто, оставлять поля и незаполненные изнанки. Предлагалось использовать в качестве бумаги все сколько-нибудь на нее схожее» (Бруштейн 1956: 358–359). По предварительным подсчетам в каждой рукописи содержится около 13 тысяч словарных статей, однако, надо заметить, что состав лексем в словарях неодинаков.

Наиболее ценным и интересным, на наш взгляд, в исследуемых рукописях великого творца является то, что в записях присутствуют многочисленные помарки и поправки (иногда карандашом), иной раз написанные быстрым, неразборчивым почерком, с недописанными словами. Это делает их в высшей степени богатыми, содержательными для текстологии. Помарки и поправки, сделанные карандашом или чернилами другого цвета, могут свидетельствовать о том, что автор неоднократно возвращался к своим словарям.

Необходимо отметить, что в первой рукописи, в отличие от второй, имеется предисловие, в котором Г. Е. Верещагин указывает на причины, побудившие его к составлению русско-вотского словаря: «Отсутствие в нашей литературе пособий к изучению вотского языка побудило меня составить „Русско-вотский словарь“, являющийся результатом многолетних трудов» (Верещагин Т. 1: 5 об.), и дает некоторые грамматические сведения об удмуртском языке: «В языке этом никаких разделений предметов на роды – мужской, женский и средний – нет; здесь только один общий род; для обозначения пола существуют особые слова» (там же).

Хотя в словарях нет сведений о времени их составления, датировку написания этих работ, исходя из особенностей орфографии, мы можем приблизительно угадать. Первая рукопись (том № 2), предположительно создана в конце XIX – начале XX века до принятия реформы русской орфографии 1918 года, поскольку в самом начале словаря, примерно до слов, начинающихся с буквы «Г», в конце лексем, оканчивающихся на твердый согласный, написан ъ. Во многих словах на протяжении всего словаря встречается буква ѣ. Вторую рукопись (том № 1) можно отнести к периоду после принятия реформы русской орфографии в 1918 году, когда из русского алфавита были исключены буквы і, ѣ, ѓ и ѣ (в конце слов после твердых согласных). В частности в русских словах этого тома рукописи отмеченных букв практически не наблюдается.

В обоих рукописях сначала приводится русское слово (во втором томе рукописи с ударением) затем дается его удмуртский эквивалент одним словом или чаще всего целым выражением. На удмуртских словах ударение не поставлено. Во втором томе рукописи некоторые слова, относящиеся к флоре, фауне, части человеческого организма и т. п. (до 74 листа), снабжаются латинским названием, например: *безкрѡвіе* Анаемія 'вирыз окмонтэм'¹ (Верецагин 2: 28; далее ссылки на рукописи приводятся с указанием лишь номера тома и листа словарей в круглых скобках), *бекѡсь* Scolopax 'нюртака' (Т. 2: 37 об.), *василѣкъ* Centaurea Cyanus 'кинай чача, лызь сясыка' (2: 73) и т. д.

Во втором томе рукописи до листа № 40 после русских слов через запятую приводятся окончания, принимаемые данным словом, а также отмечается часть речи. Например, после прилагательных, приведенных в словаре в единственном числе мужского рода, даются окончания женского и среднего родов, а также в большинстве случаев окончание, образующее краткую форму (прилагательного): *безгѡрдостный*, -ая, -ое, -стенъ, -стна, -о пр. 'вылтѣиясь-контэм' (2: 24 об.). После существительных, приведенных также в форме единственного числа, дается окончание родительного падежа и родовая принадлежность: *аналѡвъ*, -а с. м. 'нъиль сэрго кышет, мае монахѣс гадъ вылазы нулло' (2: 7). Глаголы приводятся в неопределенной форме. После них даются показатели 1 и 2 лица: *беззакѡнновать*, -ную, -нуешь гл. 'Инмарлэн законэзлы пумить лэсытыны, съѡлыканы' (2: 27). В первом томе рукописи словаря грамматические пометы отсутствуют, лишь на начальной странице отмечена принадлежность слов к части речи, например: *авось* нар. 'оло', *авральный* пр. 'эли-мели дыр', *агнец* сущ. 'така ыжпи' (1: 10) и др.

Во многих случаях русское слово имеет два или более однозначных (синонимичных) перевода, относящихся к разным диалектным стихиям удмуртского языка, например: *грязь* 'нѡд, дэри' (1: 86 об.), *иначе* 'мукет сяэн, музон сяэн' (1: 115 об.), *красиво* 'чебер, мотор' (1: 122 об.); *безсильный* 'айтэм, ѡдытэмъ, катытэмъ' (2: 34 об.), *теперь* 'табре, табере, али, каль, тавын' (2: 263 об.) и др. Следовательно, Г.Е. Верецагин считал возможным употребление форм самых различных удмуртских диалектов и в своей практической деятельности показал пути и способы обогащения удмуртского книжного (литературного) языка с использованием разноречного материала.

Во втором томе рукописи на листах №№ 46 об. и 47 независимо от алфавита приведены слова, обозначающие названия растений, птиц, минералов, болезней, рыб, насекомых, частей человеческого организма – всего 117 единиц. Из них только 2 имеют перевод на удмуртский язык: *жила крововозвр[атная]*

¹Здесь и далее языковой материал Г.Е. Верецагина – независимо от того, как был представлен им самим – подается следующим образом: русское слово – обычным курсивом, переводы на удмуртский язык даются **жирным** курсивом и заключаются в марровские кавычки, орфография оригинала полностью сохранена.

Venae 'vircsэр' и *жила сухая Tendines* 'сөн' (2: 47), к остальным русским словам приводятся только их латинские эквиваленты.

Графика словарей

При написании рукописей Г.Е. Верещагин использовал русскую графику того времени с добавлением латинских *i*, *q* (встречаются исключительно во втором томе рукописи словаря в основном в русских и латинских словах, в удмуртских же – в единичных случаях) и *j*.

Представим для наглядности алфавит, которым руководствовался автор при написании рукописей. Он составлен нами на основе удмуртского лексического материала словарей и состоит из 40 букв и их сочетаний:

А а Б б В в Г г Д д Дж дж Дз дз Е е Ё ё Ж ж З з *i* И и
J j й К к Л л М м Н н О о *Ö ö* П п Р р *q* С с Т т У у Х х
 Ц ц Ч ч Ш ш *ш* *ь* Ы ы *ь* Э э Ъ ъ Ю ю Я я '

Таким образом, для записи удмуртских слов Г.Е. Верещагиным использованы:

1. общеизвестные буквы русского алфавита: А а, Б б, В в, Г г, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, й, К к, Л л, М м, Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ц ц, Ч ч, Ш ш, *ш*, *ь*, Ы ы, *ь*, Э э, Ю ю, Я я;

2. знаки, представляющие собой буквы кириллицы или латиницы: *i*, *J j*, *q*;

3. сочетания букв и буквы, обозначающие специфические звуки удмуртского языка: Дж дж, Дз дз, *Ö ö*;

4. надстрочный знак – поднятая вверх запятая (').

Стоит заметить, что буквы *i*, *й*, *q*, *ш*, *ь*, *ь* в удмуртских словах представлены лишь в прописном варианте, а знаки *х* и *ш* встречаются в единичных лексемах, заимствованных из русского языка, например: *Богородица* 'Инмар-Христос Мумы' (1: 43 об.), *лѣс молодой* 'роща, тэль' (2: 161 об.).

Рассмотрим подробнее графические особенности письменных памятников.

1. Буквой *и* или сочетанием *ѣи* (иногда *ѣі*) в удмуртских словах для показания велярности предшествующего согласного автор в абсолютном большинстве случаев обозначил звук *и*: *акробат* сущ. 'золтэм гозы-вылт'и ветлысь' (1: 10 об.), *болотистый* 'нюрю инт'и' (1: 44 об.), *макароны* 'н'изили, нугыли' (1: 13); *безвещественно* 'сыйльтэк виртэк' (2: 22 об.), *беззвѣздный* -ая, -ое пр. 'кизили пилемен пытсаськемо' (2: 27 об.), *выстудить* 'сыятыны' (2: 125 об.). В рукописи второго тома в единичных удмуртских словах встречается латинская *i*: *бѣлорукій* 'төдй кю' (2: 70: об.), *гробожитель* 'шөй сйсь нумыр' (2: 131 об.), *высөкій* *ростом*, *но тонкій* 'чйэт' (2: 124 об.). Эта буква в данном случае использована для обозначения инлаутного звукосочетания -ий-.

2. Другая латинская буква *j* применяется в двух случаях:

а) для обозначения начального (и интервокального) *й*: *малоголовый* 'пичи *й*ро' (1: 13); *мешать локтем пишущему* 'ки*й*л карыны, сураны' (1: 15); *ягниться* глаг. 'ыжпи ва*й*ны' (1: 19 об.); *глодать* 'й*р*ыны' (2: 128 об.), *дурак* 'шудзи, йылкей, визьтэм' (2: 136 об.), *безусый* – *о человекѣ*: 'му*й*ктэмъ, ныруль-туштэмъ' (2: 37);

б) для обозначения палатальности предшествующего согласного перед гласной (*ө* или *ы* – в томе № 2 рукописи): *выпáрывать* 'дзез*й*ны' (2: 122 об.), *выстегать* 'н*й*ораны' (2: 125), *гладенький* 'вол*й*т' (2: 128 об.). В первом томе рукописи словаря предшествующий палатальный согласный перед *ы* обозначен в основном последующей *j* (в единичных случаях последующим мягким знаком), а перед гласной *ө* – только мягким знаком: *эдак* 'созь, соз*й*ы, таз*й*ы' (1: 21), *желудь* 'тыпы му*й*ы' (1: 22), *батог* 'ыл*й*ыс боды' (1: 35); *взади* 'сь*ө*рын, берпалан' (1: 55), *высеч* 'н*ь*öраны' (1: 87). Двойное обозначение мягкости предшествующего гласной согласного наблюдается и вотско-русских словарях ученого [Ившин 2006: 8].

3. Латинская *q* встречается в одном единственном случае только в рукописи № 2 и обозначает сложный удмуртский звук *күй*–: *áрфа*, –*ы*, с. ж. 'чинь сэрго крезь' (2: 12). В других примерах в обоих рукописях звуки *күй*– и *күа*– обозначены буквосочетаниями *куи* и *куа* соответственно: *бацать* 'маин-ке шуккыса куара поттыны' (1: 35), *безведрие* 'куазь жобан' (1: 36), *триста* 'куинь сю' (1: 154 об.); *беззвучный* –*ая*, –*ое*, –*чен*, –*чна*, –*о* пр. 'куара öвöло, куаратэм' (2: 27 об.), *вьюга* 'куазь жобан' (2: 127), *триднёвно* 'күйн*й*' (2: 266) и др.

В опубликованной книге «О книгахъ на вотскомъ языкѣ», вышедшей в Казани в 1895 году Г.Е. Верещагин пишет следующее: «Не введен составителями и переводчиками вотских книг в свой алфавит еще необходимый латинский знак *q* [...] < > [...] [он] произносится как нечто среднее между *ку* и *кв*» [Верещагин 2002: 15]. Можно предположить, что автор начал составлять второй том рукописи русско-вотского словаря еще до выхода этой книги, поскольку в ней (книге) слова с *куа*– написаны через начальную *q*: *qала* (шалаш), *qажы* (коростель), *qара* (голос) [Там же: 16]. Опираясь на данное высказывание ученого и материалы рукописи № 2, временем составления ее можно считать, возможно, 1890-е годы (скорее всего их первую половину).

4. В разделительной функции и для обозначения велярности предшествующего согласного, в том числе в середине и конце слова, употребляются твердый знак (ѣ) и поднятая вверх запятая ('): *Август* 'тямысэт'изз толызь' (1: 10), *беркут* 'душес, öрзи, быркыт, дук'я дучес' (1: 40 об.), *бороненье* 'ус'ян, усван, усыян' (1: 45 об.); *блажить* 'шудзиаськыны, вамен'яськыны' (2: 44); *гнѣздиться* 'пускар'яськыны, пускартскыны' (2: 129 об.); *жадничать* 'аштэм'яськыны, васям'яськыны' (2: 138 об.), *женитьба* 'кышноаськон, куз'яськон' (2: 139 об.). Надо заметить, что в первом томе рукописи поднятая вверх запятая

употреблена и в разделительной функции, и для показания велярного согласного, предшествующего гласному.

5. Для обозначения своеобразных удмуртских аффрикат Г.Е. Верещагин применил как один знак – ч (для велярной глухой ч̣): *баба* 'пересь, нэнэ, чуж нэнэ' (1: 33 об.), *балабан* 'шыр сиысь дучес' (1: 34), *безотдельно* 'люкиськытэк, чочен' (1: 38); *блошница* *Erigeron* 'пыч турын' (2: 48), *вместе* 'чужыса быт-тыны' (2: 121), *вырвать* 'ичкалтыны' (2: 123 об.), *вытирать* 'чушыны' (2: 126) и ж (для велярной звонкой): *аккуратный* 'жигытакъ лэсьгысь' (2: 4), так и буквосочетания – дз (перед йотированными гласными, и и j – для палатальной звонкой ж̣): *мохра платья* 'дзюзыр-дзязыр' (1: 17 об.), *баюкать* 'кырдыса умме уськытыны' (1: 35), *благовествование* 'дзеч ивор веран' (1: 41 об.), *бого-видец* 'Инмарез адзъыс' (1: 43); *верхомъ* 'бордземень, вордземень' (2: 79), *гусь* 'дзязегъ, тико, диго' (2: 132) и – дж (для велярной звонкой ж̣): *высоко* 'джужыт' (1: 80), *духота в комнате* 'джокыт' (1: 92 об.), *половина* 'пал, джыны' (1: 142 об.); *вечеромъ* 'джытазе' (2: 80 об.), *высоковерхий* 'джужытъ жыло' (2: 124 об.), *толокно* 'джожон съзъыпызь, джожон пызь' (2: 264 об.).

Во втором томе рукописи в одном единственном примере аффриката ж̣ обозначена буквосочетанием дз с последующим мягким знаком: *большой* 'бадзъы-мез, зöөкез; нодось' (2: 56 об.).

В данной работе мы коснулись только некоторых особенностей графики рукописных русско-вотских словарей Г.Е. Верещагина. В настоящее время в Удмуртском ИИЯЛ УрО РАН ведется работа по изданию лингвистических трудов первого удмуртского ученого. Первая и вторая книги шестого тома, посвященные трудам Г.Е. Верещагина по языкознанию, были изданы в 2002 и 2006 гг. В ближайшее время научный мир увидит третью книгу шестого тома собрания сочинений ученого, в которые войдут материалы его рукописных русско-вотских словарей.

Литература

- Бруштейн, А. (1956), Страницы прошлого. Москва. 358–359.
- Верещагин, Г.Е. (2002), Собрание сочинений в 6 т. Под ред. В.М. Ванюшева. Т. 6. Кн. 1: Труды по языкознанию. Отв. за выпуск Л. Е. Кириллова; авт. предисл. и комментариев Л.Л. Карпова и Л. Е. Кириллова. Памятники культуры. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск.
- Ившин, Л. М. (2004), Об одном из вариантов рукописного вотско-русского словаря Г.Е. Верещагина. Г.Е. Верещагин и этнокультурное развитие народов Урало-Поволжья: Сборник статей. Сост. В.М. Ванюшев, Т.С. Зыкина; отв. ред. В.М. Ванюшев. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск. 167–170.
- Ившин, Л. М. (2006), К читателю. Верещагин Г.Е. Собрание сочинений: В 6 т. Под ред. В.М. Ванюшева. Т. 6. Кн. 2: Вотско-русский словарь [= Удмуртско-русский словарь]. Отв. за

- выпуск и автор предисл., комментариев Л.М. Ившин. Памятники культуры. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск. 6–11.
- Кельмаков, В.К. (2001), Г.Е. Верецагин и проблемы удмуртского литературного языка (к 225-летию первой удмуртской грамматики). In: Лудыкова, В.М. (отв. ред.), Пермистика 8: Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками: Сб. статей. Изд-во Сыктывкарского ун-та, Сыктывкар. 118–125.
- Кельмаков, В.К. (2004а), Дихотомия «диалекты – литературный язык» в трудах Г.Е. Верецагина. Г.Е. In: Ванюшев, В.М. (отв. ред.), Верецагин и этнокультурное развитие народов Урало-Поволжья: Сборник статей. Сост. В.М. Ванюшев, Т.С. Зыкина. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск. 24–32.
- Кельмаков, В.К. (2004б), Г.Е. Верецагин и некоторые проблемы удмуртского языкознания. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск.

Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban¹

In this paper I argue that the word order of the Udmurt sentence, which is strictly SOV in neutral sentences, can change if the sentence contains a focus. The central topic of this paper is a research into the information structure of the Udmurt sentence. As we suggest, the basic SOV order can change to OSV or SVO in the case of a subject focus and stays SOV with an object focus. As I will show, based on the first results of my own empirical testing, the focus in the Udmurt sentence is syntactically marked, and the Udmurt sentence also has topic positions. After the presentation of the empirical data, we suggest an analysis based on Government and Binding theory, which can explain the different word orders in different discourse contexts.

KEYWORDS: Udmurt language, syntax, word order, focus KULCSSZAVAK: udmurt nyelv, szintaxis, szórend, fókusz

1. Bevezetés

Jelen dolgozatban arra az eddig nem vizsgált kérdésre kívánunk választ találni, miért és hogyan változhat meg az udmurt nyelv SOV alapszórendje. A kutatás középpontjában az udmurt mondat információszerkezete áll, azon belül is a fókusz szerepe a szórendi változásokban.

Az udmurt nyelv szintaxisáról általánosságban is elmondható, hogy periferiális területe volt a kutatásoknak, talán azért, mert a finnugor nyelvtudomány összehasonlító történeti nyelvészeti felfogása kevésbé adott teret arra, hogy mondattani vizsgálatokat végezzenek a kutatók. Ez a hiányosság később valószínűleg kihatott a leíró jellegű vizsgálódásokra is.

Az udmurt mondattanról néhány átfogó munka egy-egy fejezetén kívül csak kevés önálló tanulmány született, jelen dolgozatban is csak négy korábbi tanulmány eredményeit tudjuk alapul venni (2. rész). A korábbi kutatások leíró vagy strukturalista

¹ Ezúton mondok köszönetet Olsvay Csabának, akinek segítsége, tanácsai, ötletei nélkül jelen dolgozat nem születethetett volna meg. A dolgozatban bemutatott adatok és elemzések közös munkánk eredményei, de a dolgozatban elforduló esetleges hibák e cikk szerzőjét terhelik. Ezen kívül köszönetet mondok a két névtelen bírálónak, akik sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a cikk ebben a formájában megjelenhessen.

keretek között zajlottak, a mai – a mondatant alapul vevő – transzformációs generatív nyelvészeti módszerek még újdonságnak számítanak a kisebb finnugor nyelvek szintaxisának vizsgálatában. Az elméleti elemzést nehezíti a szisztematikus leíró jellegű munkák hiánya, így egyszerre kell a leíró és az elméleti vizsgálatokat elvégezni. Jelen dolgozat egy saját kutatás első eredményeit kívánja bemutatni, leginkább leíró keretben (4. rész), de a dolgozat végén igyekszünk felvázolni egy lehetséges elemzést a kormányzás és kötés elmélete (Chomsky 1981) alapján.

A dolgozat leíró részében azt mutatjuk be, hogyan alakul az udmurt mondat információszerkezete, hogyan módosul az alapszórend (SOV), ha a mondatban fókusz található (4.2–4.3. rész).

Az empirikus adatok elméleti keretbe helyezése során a következő kérdések vetődtek fel: 1. Van-e topik az udmurtban? Ha van, az ígéhez képest milyen pozíciót foglalhat el. 2. A fókusz a mondatban szerkezetileg jelölt-e?

Feltételezésünk szerint a két nagy finnugor nyelvhez (magyar, finn) hasonlóan, amelyek generatív mondatnani vizsgálatai sokkal előrehaladottabbak, az udmurt mondat információszerkezete tartalmaz topikot és a magyarhoz hasonlóan szerkezetileg jelölt fókuszpozíciót is.

A fent említett feltételezés, miszerint az udmurt mondat szórendi változásaira hatással van a mondat információszerkezete, empirikus adatokon alapul. A fókusz tartalmazó mondatok szórendje attól függően, hogy alanyi, tárgyi vagy adverbális fókuszról van szó, vagy megmarad SOV-nek, vagy létrejönnek olyan szórendek, mint OSV, OVS, SVO. A fókusz, amely az udmurt nyelv standard nyelvváltozatában preverbális, közvetlenül az ige előtt helyezkedik el, a transzformációs nyelvészet terminusával élve, magához vonzza az ígét, és ez által jöhetnek létre a fent említett szórendek. Ezen kívül kutatásunk kimutatta, hogy a standard nyelvváltozat mellett él olyan változat is, amelyben a fókuszpozíció a mondat végén található. Ebben a nyelvváltozatban a fókusz akadályozza meg, hogy az ige a mondat végén álljon (OVS, SVO).

A bemutatott adatokat elméleti keretbe helyezve (3.3. rész) az udmurt mondatról azt feltételezzük, hogy található benne topikpozíció, amely lehet rekurzív. Ez két helyen jelentkezhet a mondatban, vagy az alany eredeti pozícióját előzi meg, vagy pedig a tárgyét. A fókusz tartalmazó mondatokban jelen van egy – szerkezetileg jelölt – fókuszpozíció, amely a mondatban a topik után áll. Ez nem lehet rekurzív. A fókusz magához vonzza az ígét, ez az oka az SOV szórend megváltozásának. Ezen kívül az udmurtban feltételeznünk kell egy alany-tárgy hierarchiát, amely magyarázatot adhat arra, hogy miért nem előzheti meg a tárgyi fókusz az alanyi topikot. Az itt röviden vázolt elmélet bővebb magyarázatára a dolgozat 5. pontjában térünk ki.

A dolgozat legvégén az elméletbe eddig be nem illesztett adverbális fókuszt tartalmazó mondatok szórendjét mutatjuk be (6. rész).

2. Az udmurt mondat fő összetevőinek szórendje a korábbi szakirodalomban

Mint az már fentebb említettük, az udmurt nyelv mondattanáról általánosságban elmondható, hogy néhány – e dolgozatban is kiemelt – munkától eltekintve kevésbé kutatott terület. Ezek a munkák általában nagyobb, a nyelv egészét leíró tanulmányok részeként térnek ki a mondattan jelenségeire, és a legtöbbször nem mutatnak túl az általános jellemvonások bemutatásán. Igaz ez a következőkben bemutatott négy műből háromra – az elsőként említett Tronina (1984) cikktől eltekintve – melyek az udmurt nyelvet általánosságban írják le, különböző nyelvészeti irányzatok alapján.

A strukturalista nyelvészet keretein belül ez ideig egyedül Tronina (1984) foglalkozott az udmurt mondat téma-réma tagolásával. Tronina korpuszalapú vizsgálatainak eredményeit a következőképpen összegezhetjük: az udmurt mondat első részében, mondatkezdő helyzetben mindig a téma áll, míg az új információs rész, a réma, mindig a mondat második felében. A téma és a réma határán általában – élőbeszédben – szünetet tartanak a beszélők. Cikkében Tronina nem tér ki arra, hogyan jöhetnek létre olyan szórendek, mint az OSV, OVS stb. Vizsgálódásainak középpontjában inkább az áll, milyen szófajú vagy mondattani szerepű elemek lehetnek témái az udmurt mondatnak.

Szintén korpuszalapú vizsgálatot végzett Pirkko Suihkonen (1990), amikor az udmurt nyelv egészére jellemző tipológiai jelenségeket vizsgálta. Vizsgálódásai kitérnek a szintaxisra is, de a szórenddel kapcsolatban nem tesz megállapításokat. Kutatási területe inkább a morfológia, így a mondattani jelenségeket is ezen keresztül vizsgálja. A különböző szórendi variációkat bemutató példamondatait nem magyarázza, csak felsorolja őket. Korpusza alapján a következő szórendi lehetőségeket ismerteti:² SOV, SVO, OSV, OVS, VSO, VOS, AOV, OAV, VOA, VOA, VAO, OVA, AVO, SAV, SVA, AVS, ASV, VAS, VSA, SAOV, SOAV, SOVA, SAVO, SVAO, VSAO, OAVS, ASOV, ASVO.

A szintén finn Vilks (1998) az első, aki a transzformációs nyelvészet módszereivel próbálja meg feltérképezni az európai finnugor nyelvek, így az udmurt nyelv mondattanát is. Bár megállapításai sokszor nem mennek tovább a leíró jellegen, jó kiindulásul szolgálhatnak a generatív kutatások számára. Vilks az udmurt nyelvet a finnugor nyelveken belül a nem szigorúan vett SOV nyelvek közé sorolja. Az udmurt nyelvről tett legfőbb állításai: 1. az alap SOV szórend mellett előfordulhatnak SVO, OSV szórendek is, utóbbiak akkor, ha a mondatban az O a régi információ, az S pedig az új (vö. Tronina 1984); 2. a határozók viszonylag szabadon mozoghatnak a mondatban, így az SLocV, LocSV egyaránt neutrális szórendek az udmurtban; 3. A fókusz a mondatban az ige előtt helyezkedik el; 4. VSO szórend egyedül akkor lehetséges, ha a mondatban az ige áll a fókuszban.

Winkler az udmurt nyelv általános jellemzőit bemutató könyveinek (2001, 2011) mondattant ismertető részeiben szintén nem tér ki a szórendi változások okaira.

² A = Adverbium

Megállapításai csak arra terjednek ki, hogy az udmurt nyelv alapszórendje az SOV, amelytől „bizonyos esetekben” eltér. Ennek két oka lehet: 1. diskurzusbeli vagy kon-
textuális feltételek, 2. orosz hatás.

Mint látható, az udmurt nyelv mondattana valóban fehér foltnak számít még. A jelen dolgozatban bemutatott eredmények, amelyeket a fent ismertetett munkák hiányosságai (is) inspiráltak, elsőként közölt állítások.

3. A kutatás „fókusza”

3.1. A tesztelés menete

A jelen cikkben bemutatott eredmények saját kutatáson alapulnak. A kutatások középpontjában az udmurt mondat információszerkezete, azon belül is a mondat topikja és fókusza áll. A 2010 nyarán kezdett kutatás során ez idáig 2 átfogó és 3 specifikus teszten keresztül vizsgáltuk a különböző szórendi variációk elfogadhatóságát. A tesztelés során udmurtdomináns anyanyelvi beszélőket teszteltünk, 19 és 55 év közöttieket, akik mind Udmurtia területén élnek.

A tesztmondatok általában kérdés-válasz kontextusban voltak megadva. A kérdések biztosították, hogy a válaszokban ténylegesen fókusz szerepeljen. Kétféle teszt-módszert alkalmaztunk: 1. válaszként több szórendi variáció volt megadva, amelyek közül a tesztalany kiválaszthatta a szerinte leghelyesebbet; 2. a kérdésre adott válaszmondatot egy megadott szóhalmazból kellett az anyanyelvi beszélőnek összeállítania. Mivel a tesztek összeállítása során semmilyen udmurt mondattani leírásra nem lehetett támaszkodni, így a legegyszerűbb kérdések tesztelésével kezdtük. Alanyi szerepbe a legkönnyebben értelmezhető névszokat, vagyis tulajdonneveket állítottunk, ezért a dolgozatban bemutatott elemzések csak a specifikus alanyra vonatkoznak. A tárgyi fókuszt vizsgáló kérdések esetében is leginkább specifikus tárgyakat teszteltünk, a legtöbbször szintén tulajdonneveket használva, csak egy esetben használtunk nem-specifikus tárgyat³. Az adverbialis fókuszt tartalmazó mondatokra azért volt szükség, hogy lássuk, az alany-tárgy hierarchia, amely a neutrális mondat esetében oka lehet az SOV-nek, fennáll-e olyan esetben is, amelyről azt gondoljuk, hogy mind az alany, mind a tárgy topik pozícióban áll. (Feltételezésünket – miszerint igen – az empirikus adatok megcáfolni látszanak.) Ezen kívül érdekes kérdés, hogy a mondatban viszonylag szabadon elhelyezkedő adverbiumokra is jellemző-e az alanyi és tárgyi fókusz során megfigyelt preverbális elhelyezkedés. (Feltételezésünk szerint igen.)

Mutatvány a tesztekben:

³ Jelen dolgozat nem tér ki a specifikus és nem specifikus tárgyi fókusz viselkedésének eltérése, csak a specifikus tárgyakkal foglalkozik.

Кин учкиз кинотеатрын Терминаторез?⁴

Терминаторез кинотеатрын учкиз Саиа.

Терминаторез кинотеатрын Саиа учкиз.

Саиа учкиз Терминаторез кинотеатрын.

Саиа учкиз кинотеатрын Терминаторез.

МУКЕТ

Кин поттүүз иляпаез жок былэ?

(Ольга, жок былэ, поттыны, иляпаез)

[...]

3.2. Eredmények

Az eddigi tesztek alapján a következő megállapításokra jutottunk az udmurt mondat információszerkezetéről. A fókusz pozíciója a standard nyelvváltozatban preverbális (vö. Vilkuna 1998), azaz közvetlenül megelőzi az igét. A tesztek alapján azonban egy másik nyelvváltozatot is megfigyelhetünk, amelyben a fókusz a mondat legvégén helyezkedik el. Elképzelhető, hogy ez orosz hatás az udmurtban, hiszen az orosz mondat információszerkezete tartalmaz egy mondatvégi fókusz (Neeleman–Titov 2009). A mondatvégi fókuszpozícióba minden általunk tesztelt mondatösszetevő kerülhetett, adverbális fókusz még olyan beszélőknél is, akiknél alanyi vagy tárgyi fókusz nem. A mondat kezdő pozíciójába valóban kerülhet régi információ, azaz topik.

Az adverbiumok a neutrális mondatban viszonylag szabadon helyezkedhetnek el. A határozók szabadságát nem korlátozza a fókusz bekerülése a mondatba, csak annyiban, hogy a legtöbb esetben, a legtöbb beszélőnél a határozó nem kerülhet a fókuszált elem és az ige közé. Az adatok vizsgálata során kétféle nyelvhasználói stratégiát találtunk: 1. a beszélő szorosan ragaszkodik az alany kezdetű mondatokhoz, ezért inkább az igét „mozgatja” a fókuszált elem mögé; 2. a beszélő inkább az ige mondatvégi pozícióját preferálja, ezért a fókuszált elem és az ige közötti összetevőket „kimoztatja az útból”.

3.3. Elméleti keret

Kutatásunk nemcsak az udmurt mondat szórendi variációinak leírására „fókuszál”, hanem egy tágabb, elméleti keretben is szeretnénk megvizsgálni, hogy áll össze az udmurt mondat információszerkezete, milyen tényező befolyásolja egy alap-

⁴Fordítás: Kérdés: *Ki látta a moziban a Terminátort?* Válaszok: *A Terminátort a moziban látta Szása. / A Terminátort a moziban Szása látta. / Szása látta a Terminátort a moziban. / Szása látta a moziban a Terminátort.* – Más: Kérdés: *Ki tette a sapkáját az asztalra?* Válasz: *(Olga, asztalra, tenni, sapkát)* [...]

vetően SOV szórendet mutató nyelv szórendi eltéréseit. A választott elméleti keret a kormányzás és kötés elmélete (Chomsky 1981).

Az elmélet alapja, hogy a mondatban elhelyezkedő összetevők, amelyek különböző funkciót töltenek be a mondat információszerkezetében, különböző pozíciókban helyezkednek el (Rizzi 1997). A mondat topikja így a topikpozícióban, a fókusz pedig a fókuszpozícióban.

A topikpozíció jellemzője, hogy lehet rekurzív, vagyis egy mondat több topikot is tartalmazhat. Ez a jelenség figyelhető meg például a magyarban a *János Marinkának mindig egy doboz bonbont visz ajándékba* mondat esetében is, ahol a János és a Marinkának egyaránt topikja a mondatnak (É. Kiss 1998). Ezzel szemben a fókusz nem lehet rekurzív, vagyis egy mondaton belül preverbális helyzetben egymás mellett nem helyezkedhet el két fókuszált elem. A magyar mondat információszerkezetére jellemző, hogy a fókusz pozíciója közvetlenül az ige előtt található, vagyis a fókuszált kifejezés magához vonzza az igét, illetve, hogy a topik mindig megelőzi a fókuszt (É. Kiss 1998). A topik- és fókuszpozíciók értelemszerűen csak akkor vannak jelen a mondatban, amikor testes elemmel vannak kitöltve. Az 5. pontban részletesen kitérek arra, hogyan illeszkednek bele ebbe az elméletbe az udmurt adatok.

4. Szórendi variációk az udmurtban

4.1. A neutrális mondatok alapszórendje

Az udmurt mondat alapszórendje az SOV (1), neutrális mondat esetében minden más szórendi variáció rosszul formált mondatot eredményez (2)–(3).

- (1) *Саша книгаез пыдӟиз.*
PN-Nom⁵ könyv-Acc olvas-I múlt E/3
- (2) **Книгаез Саша пыдӟиз.*
- (3) **Саша пыдӟиз книгаез.*
'Szása olvasta a könyvet.'

A következő alpontokban bemutatjuk, hogyan változik meg az alapszórend, ha a mondatban fókusz található.

4.2. Alanyi fókusz a mondatban

Ha a mondat alanyi fókuszt tartalmaz, az alap SOV szórend megváltozik, és olyan szórendek jönnek létre, mint az OSV (4a) és az SVO (4b). Ezek a szórendek a mindenki által helyesnek tartott nyelvváltozatban jelentkeznek. A (4)–(7) példamon-

⁵ PN = personal name 'személynév'

datok mind a *Кин учкиз Терминаторез кинотеатрын?* 'Ki látta a Terminátort a moziban?' kérdésre válaszolnak.

(4a) *Терминаторез кинотеатрын Саша⁶ учкиз.*

PN-Acc mozi-Iness PN-Nom néz-I múlt E/3

(b) *Саша учкиз кинотеатрын Терминаторез.*

'A Terminátort Szása nézte meg a moziban.'

A (4) példamondatokban a *Терминаторез* a mondat topikja, és a kérdésre válaszoló *Саша* a fókusz. Az (a) példamondatban a topik a mondat elején, a preverbális mezőben található. Ez olyan beszélőknél figyelhető meg leginkább, akik szeretnek topicalizálni, vagyis a mondat topikját, függetlenül annak mondattani szerepétől a mondat elejére helyezik, és az SOV szórendből inkább a mondat igevégűségét preferálják. A (b) példamondatban az alany megmarad a mondatkezdő pozícióban, és a fókusz az ige mellé mozog. Ez inkább azokra a beszélőkre jellemző, akik az SOV-ből az alanyi kezdetet szeretik megtartani.

A fent bemutatottaktól eltérnek azok a mondatok, amelyekben az alanyi fókusz a mondat végére kerül, és OVS szórend jön létre (5). Az ilyen típusú mondatokat csak néhány beszélő tartja helyesnek.⁷

(5) *Терминаторез кинотеатрын учкиз Саша.*

PN-Acc mozi-Iness néz-I múlt E/3 PN-Nom

'Szása nézte meg a moziban a Terminátort.'

Rosszul formálnak jelölték meg a beszélők azokat a mondatokat, amelyekben a fókuszált alany és az ige közé bekerül egy adverbium, amely a tárgy előtt áll (6).

(6) **Саша кинотеатрын Терминаторез учкиз.*

Ezen kívül rosszul formált az igével kezdődő mondat (7).

(7) **Учкиз Саша кинотеатрын Терминаторез.*

Feltételezésünk szerint, az igekezdetű mondatok csak akkor jól formáltak, ha az ige áll a fókuszban.

4.3. Mondatok tárgyi fókusszal

A tárgyi fókuszt tartalmazó mondatok szerkezete látszólag megegyezik a neutrális szórenddel, SOV (8a–b). A (8)–(12) példamondatokhoz tartozó kérdés kontextus: *Мар учкиз Саша кинотеатрын?* 'Mit látott Szása a moziban?'

⁶ A mondatok fókuszát KISKAPITÁLIS szedéssel jelölöm.

⁷ Ezt a pozíciót egyelőre általánosan el nem fogadott orosz interferenciának tekintem, és jelen dolgozatban nem térek ki a mondatvégi fókuszpozíció elemzésére.

- (8a) *Саша кинотеатрын ТЕРМИНАТОРЕЗ учкиз.*
 PN-Nom mozi-Iness PN-Асс néz-I múlt E/3
- (b) *Саша ТЕРМИНАТОРЕЗ учкиз кинотеатрын.*
 'Szása a TERMINÁTORТ nézte meg a moziban.'

A (8) példamondatokban a *Mit?* kérdésre felelő *ТЕРМИНАТОРЕЗ* a mondat fókusz, míg az alanyi szerepű *Саша* a topik. Mint látható, tárgyi fókusz esetében az alanyi kezdet és az igevégtűség egyaránt biztosított, hiszen az adverbium viszonylag szabadon helyezkedhet el a mondatban, neutrális esetben is. Az alany mint a mondat topikja megőrzi a mondatkezdő pozícióját.

SVO szórendet eredményeznek azok a mondatok, amelyeknek a tárgyi fókusz a mondat végére kerül (9):

- (9) *Саша кинотеатрын учкиз ТЕРМИНАТОРЕЗ.*
 PN-Nom mozi-Iness néz-I múlt E/3 PN-Асс
 'Szása a TERMINÁTORТ nézte meg a moziban.'

Roszul formált mondatot eredményeznek azok a szórendek, ahol a tárgyi fókusz az alany előtt áll (10), valamint ha az alany vagy az adverbium a tárgyi fókusz és az ige közé kerül (11)–(12).

- (10) **ТЕРМИНАТОРЕЗ учкиз Саша кинотеатрын.*
 (11) **Саша ТЕРМИНАТОРЕЗ кинотеатрын учкиз.*
 (12) **ТЕРМИНАТОРЕЗ кинотеатрын учкиз Саша.*

Az alanyi fókuszhoz hasonlóan rosszul formált mondatnak jelölték meg a beszélők ebben a kontextusban is az igével kezdődő mondatokat (13).

- (13) **Учкиз Саша ТЕРМИНАТОРЕЗ кинотеатрын.*

4.4. A mondat információszerkezetére vonatkozó általános megállapítások összessége

A fent bemutatott adatok alapján a következő általános következtetéseket vonhatjuk le az udmurt mondat információszerkezetével kapcsolatban:

- A neutrális mondat alapszórendje SOV.
- Az udmurt mondat tartalmaz topik-fókusz tagolást.
- A mondatban elhelyezkedő topikok preverbálisak, mondatkezdő pozícióban állnak.
- A fókusz az udmurt mondatban szerkezetileg jelölt: 1. preverbális (közvetlenül az ige előtt); 2. mondatvégi. A preverbális fókusz minden beszélőnél megjelenik, a mondatvégi csak egyes nyelvváltozatokban elfogadható.
- Tárgyi fókuszt tartalmazó mondatok esetében a szórend megmarad SOV-nek, kivéve, ha a tárgy mondatvégi fókuszpozícióban áll.

5. Egy lehetséges elméleti megközelítés

A jelen pontban csak az egyszeres fókusz, és azon belül is az egységesen elfogadott preverbális fókusz tartalmazó mondatokkal foglalkozunk. A 3.3. alpontban bemutatott elmélet alapján azt feltételezzük, hogy az udmurt mondat információszerkezete sokban hasonlít a magyar mondatéra. Ahogy fentebb láttuk, a magyar mondat tartalmaz topikpozíciókat és egy fókuszpozíciót. A topikpozíció (Top) megelőzi a fókuszt (Foc). Az empirikus adatok alapján ugyanezt feltételezhetjük az udmurt mondat információszerkezetéről is. A mondatban topik- és fókuszpozíciók találhatók az eredeti alanyi és eredeti tárgyi pozíció előtt:

(14) [_{Top} ... [_{Foc} ... [SOV]]]

A mondatban a fókusz közvetlenül az ige mellett helyezkedik el, vagyis a fókusz, ugyanúgy, ahogy a magyarban, magához vonzza az igét, így jönnek létre a neutrális SOV szórendtől eltérő szórendek.

Fókusz tartalmazó mondatok esetében a mondat szerkezet fókuszpozíciót is tartalmaz. Ha a mondatban az alanyt fókuszáljuk, akkor az alany a fókuszpozícióba mozog, amely közvetlenül az ige előtt helyezkedik el. Ha mondat tartalmaz tárgyi topikot, akkor az mondatkezdő pozícióban található, ami a topik pozíciójának felel meg. Így keletkezik az SOV-től eltérő OSV szórend (15).⁸

(15) [_{Top} *Терминаторез кинотеатрын* [_{Foc} *Саша учкиз*]]

Ha a mondatban a tárgy nem topik, hanem semleges tárgy, akkor eredeti pozíciójában marad, és az ige az alanyi fókusz és a tárgy közé kerül. Ez SVO szórendet eredményez (16).

(16) [_{Foc} *Саша учкиз кинотеатрын* [*Терминаторез*]]

Tárgyi fókusz tartalmazó mondatokban a tárgy áll a fókuszpozícióban, az alany pedig a mondatkezdő topik pozícióban. A tárgyi fókusz magához vonzza az igét, de ez a felszínen nem eredményez az eredeti SOV-től eltérő szórendet (17).

(17) [_{Top} *Саша кинотеатрын* [_{Foc} *ТЕРМИНАТОРЕЗ учкиз*]]

Elméletünkben egy, az alanyra vonatkozó megszorítással kell élnünk: a mondatban az alanynak topiknak vagy fókusznak kell lennie, hogy megkapjuk a helyes szórendeket. Ezen alapul az a feltételezésünk, hogy udmurtban jelentkező alany-tárgy hierarchia felelős a viszonylag kötött SOV szórendért neutrális és tárgyi fókusz tartalmazó mondatokban.⁹

⁸ Az adverbiumok pontos pozíciójára nem térek ki jelen dolgozatban.

⁹ A dolgozatban bemutatott adatok nem zárják ki azt a feltételezést, hogy a mondat alanya nem mozog el kiinduló pozíciójából, de ez a kérdés még jelenleg is a vizsgálat tárgyát képezi.

6. Nyitott kérdés – az adverbális fókusz

Az adverbális fókuszt tartalmazó mondatok szórendje további érdekességeket mutat. Arról minden korábbi munkában említést tesznek, hogy a mondatban a határozók viszonylag szabadon helyezkednek el (Suihkonen 1990; Winkler 2001). Vilkkuna (1998) szerint a locativust tartalmazó neutrális mondat szórendje: SLocV, LocSV.

Ennek a mi eredményeink sem mondanak ellent. A tesztelés során mi időhatározói adverbiumot teszteltünk, de egyelőre nem kell feltételeznünk azt, hogy az időhatározók másképpen viselkednének, mint a például a helyhatározók.

A mondatban az adverbális fókusz ugyanúgy állhat preverbális helyzetben (18) és mondatvégi pozícióban (19), mint az alanyi vagy a tárgyi fókusz. Az adverbális fókuszt mondatvégi pozícióban több beszélő fogadta el helyesnek, mint az alanyit vagy a tárgyt. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy a határozók neutrális mondatban is szabadabban viselkednek, mint a kötött alany vagy tárgy. Az adverbális fókuszt tartalmazó mondatok szórendje lehet OSAdvV (18) és LocSVAdv (19):

- (18) *Та книгаез Саша туннэ басьтүз.*
ez-Nom könyv-Acc PN-Nom ma vesz-I múlt E/3
'Szása ezt a könyvet MA vette.'

- (19) *Ижкарё Саша ветлүз толон.*
PN-III PN-Nom megy-I múlt E/3 tegnap
'Szása TEGNAP ment Izskarba.'

A (18) példamondat legfőbb érdekessége, hogy a mondatban topikként megjelenő *та книгаез* tárgy megelőzi a mondat *Саша* alanyát. Ez azért különös, mert ez sem neutrális mondat esetében, sem pedig tárgyi fókusz esetében nem fordulhat elő. Csak olyan esetben, amikor az alany áll fókuszpozícióban.

Adverbális fókusz esetén a beszélők rosszul formálnak jelölték meg azokat a mondatokat, amelyekben az valahol a mondat közepén állt.

- (20) **Саша кинотеатрын гужем учкиз Терминаторез.*
PN-Nom mozi-Iness nyár néz-I múlt E/3 Terminátor-Acc
'Szása a moziban NYÁRON látta a Terminátort.'

Az adverbális fókuszt tartalmazó adatok alapján a 4.4. pontban található általános megállapításokat így a következővel egészíthetjük ki:

f) Adverbális fókusz esetén a tárgyi topik megelőzheti az alanyt. Ez sem neutrális, sem alanyi fókuszt tartalmazó mondatok esetében nem fordulhat elő.

Irodalom

- Chomsky, Noam (1981), *Lectures on government and binding*. Foris, Dordrecht.
- É. Kiss Katalin (1998), Multiple topic, one focus? ALH 45: 3–29.
- Neeleman, Ad–Titov, Elena (2009), Focus, contrast, and stress in Russian. LI 40/3: 514–524.
- Rizzi, Luigi (1997), The fine structure of the left periphery. In: Haegeman, Liliane (ed.), *Elements of grammar. A handbook of generative syntax*. Dordrecht, 281–337.
- Suihkonen, Pirkko (1990), *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin*, Helsinki. MSFOu 207.
- Tronina, G. A. (1984), [Трoнина, Г. А.] К вопросу о коммуникативно-динамическом членении предложения в удмуртском языке. In: Vahrušev, V. M. (szerk.) [Вахрушев, В. М. (отв. ред.)], *Вопросы грамматики удмуртского языка. Сборник статей*. НИИ СМ УАССР, Ижевск. 79–87.
- Vilkuna, Maria (1998), Word order in European Uralic. In: Anna Siewierska (ed.), *Constituent order in the languages of Europe*. Berlin, 173–235.
- Winkler, Eberhard (2001), *Udmurt. Languages of the World. Materials 212*. Lincom Europa, München.
- Winkler, Eberhard (2011), *Udmurtische Grammatik*. Harrassowitz, Wiesbaden.

HELL GYÖRGY

A hatodik mondatrész

The two questions analyzed in Elekfi (2008) concern important grammatical questions. On the basis of semantic peculiarities he argues for accepting the nominal predicate as a new (the sixth) part of sentence. If we take into account that the copulative verb binds the predicate nominal in a similar way as a full-verb binds its complements, then we must accept Elekfi's suggestion. In the following parts of his work Elekfi discusses his theory about the three different kinds of predication: the nominal, the verbal and the rhematic, of which the review analyzes the second and the third. The dependency of the subject can be questioned because the subject appears in the sentence always with a finite verb and never with an infinitive as in the case of the other complements. To speak about the predicate character of the rhema (or focus) is doubtful because the analysis refers in this case not to the content of the sentence but to the information-values of its parts.

KEYWORDS: grammar, parts of sentence, predication, rhema, focus, dependency, subject, information value

KULCSSZAVAK: grammatika, mondatrészek, predikáció, réma, fókusz, függőség, alany, információs érték

Elekfi László (2008) dolgozata a címe alapján a mondattannak egy jól körülhatárolható részkérdéséről szól, fejtegetései azonban valójában ennél sokkal szélesebb területet fognak át. A predikáció általános kérdésének kiterjedt elemzésével a mondattan alapkérdéseit boncolgatja új szempontokat alkalmazva, és végiggondolja mindazt, ami a szerinte helytelen hagyományos mondatelemzési mód alkalmazásából és az elemzések során használt szakkifejezések vegyes értelmezési lehetőségeiből következik.

A bevezető részben a szerző Antal Lászlónak egy hatodik mondatrészre tett javaslatával és ennek elutasításával foglalkozik. Ő sem tartja jónak Antal ötletét, ugyanakkor úgy gondolja, mégiscsak szükség van egy hatodik mondatrész bevezetésére. Érvelésében abból indul ki, hogy a magyar grammatikusok a múltban egymástól eltérő módon elemezték a mondatot, és helytelen fogalmakhoz jutottak. Szinnyei a logika hagyományos állítmányfogalmát vette alapul, Brassai viszont a kommunikáció mondatainak természetes tagolásából indult ki. A kétféle elemzés káros következményeit Elekfi szerint még tovább súlyosbította az a körülmény, hogy a mintegy hivatalossá lett Szinnyei–Simonyi-irányzat Karl Ferdinand Becker elgondolását is

átvette, és az igét azonosította a mondat állítmányával. A máig fennálló helyzetet három állítmányfajta bevezetésével lehetne orvosolni, melyek közül az α a névszói mondatok állítmánya, a β az igés mondatoké, a γ pedig a kommunikációs tagolásban a réma/propozítum mondatrész. Kérdéseink a cikkel kapcsolatban a következők: 1. azonos kategóriába tartoznak-e a két szintaktikai elemzés és a kommunikáció alanyai és állítmányai; 2. miért kell a névszói állítmányt az igeitől elkülöníteni; és 3. mit jelent az, hogy az ige a mondat állítmánya?

A mondat, helyesebben a periódus szórendi kérdéseivel legelőször a retorika művelői foglalkoztak, de őket nem a szintaktikai részek, hanem a tartalmi tagolás művésze, a vissza-visszatérő ritmusfajta és a jó hangzás érdekelte. A periódus részei külön elnevezéseket kaptak. Az alany és az állítmány fogalma a logika kialakulásával került a nyelvre vonatkozó ismereteink közé, mert abban a három mondatban, amelyekkel a következtetések érvényességét bizonyítani lehetett (ha $a=c$, és $b=a$, akkor $b=c$), ezek a részek fordultak elő. A logika nem alkotta meg ezeket a mondatokat, hanem csak kiválasztotta őket a sokféle nyelvi megnyilatkozásból. Legkönnyebben és átalakítások nélkül a névszói állítmányú mondatokat tudta használni, az igeeket már csak kisebb-nagyobb, vagy jelentős átalakításokkal. Hajlandó vagyok inkább azt mondani, hogy a logika alapul a grammatikán, mint megfordítva. Frege egészen egyértelműen nyilatkozott erről a kérdésről: „a logika mindeddig még túl szorosan kapcsolódott a nyelvhez és a nyelvtanhoz. Különösen a *szubjektum* és a *predikátum* fogalmának [...] helyettesítését vélem maradandónak” (Frege 1879/1980: 21). Külön érdemes viszont azzal a kérdéssel foglalkozni, használható-e ez a két elnevezés a kommunikatív elemzésben is.

Mivel más nyelvektől eltérően a magyarban a szórendnek nincsen szintaktikai jelentést adó szerepe (és ilyen értelemben szabad szórendű nyelvnek tekinthető), a szórendi változtatások sokkal több lehetőséget kínálnak a kommunikatív jelentések kifejezésére, mint a szórendjükben szintaktikailag kötött nyelvekben. Ennek következtében a magyar nyelvtani szabályok tisztázása során különösen fontos szerepet kap annak meghatározása, milyen törvényszerűségek érvényesülnek, és milyen jelentések mutatkoznak meg a szórendi változtatásokban. Erre vonatkozó elemzéseink a megnyilatkozásokat két fő részre tagolják: „egy logikai értelemben vett alanyra és egy logikai értelemben vett állítmányra.” (É. Kiss 2006: 111). Ennek megfelelően csak a „logikai” jelző különbözteti meg a pragmatikai szerkezetrészeket a hasonló elnevezésű szintaktikai részekről. Egy ilyen gyakorlat félreértéshez vezethet, főleg akkor, ha minden megjegyzés nélkül alkalmazzuk a két kifejezést. A két mondatrészt ugyanis nemcsak az jellemzi, hogy az egyikről a másikat állítjuk, hanem az is, hogy milyen szerepeket töltenek be egymás közti kapcsolatukban. A szintaktikai alany-állítmány viszony ebből a szempontból jellegzetesen eltér a kommunikatív elemzés két részének viszonyától, de amikor Elekfi az α és a β predikációs viszonyok mellé még a γ -t is felveszi, akkor ezzel nem az eltéréseket, hanem a közös tulajdonságokat hangsúlyozza.

A „logikai” jelző mellett az „állítás” kifejezés sem vonatkoztatható egyértelműen a megnyilatkozásnak arra a részére, amelyben a legfontosabb mondanivalót emeljük ki. *A Peti hetente viszi a barátját a kocsijával Szegedre; A kocsijával a barátját hetente Peti Szegedre viszi; A barátját viszi Peti Szegedre a kocsijával hetente; A kocsijával Peti viszi hetente Szegedre a barátját;* stb. mondatokban mindig ugyanazokról a személyekről, ugyanarról a helyről, időről, eszközről van szó egy állandó viszonylatban, ahogy azt a szintaktikai állítás szerkezete megadja. A különböző megnyilatkozások ezt az egyetlen tényállást közlik és egészítik ki az egyedi beszédhelyzeteknek megfelelően. Egyformán állításról beszélni mindkét esetben eléggé merész vállalkozás, de nagyon elterjedt szokás.

A szintaktikai és kommunikációs jelentések egységes elemzése érdekében Elekfi három predikációs viszonyt különböztet meg a mondatokban/megnyilatkozásokban. Kiemeli alapvető azonosságukat, de nem vonja kétségbe a közöttük meglevő eltéréseket sem. Hangsúlyozza, hogy egyértelműen „alanyról és állításról megszorítás és vita nélkül akkor beszélhetünk, ha a predikatív viszonynak három szála egyetlen nyalábként egybeesik” (Elekfi 2008: 59). Mindez azonban csak akkor valósítható meg megnyugtató módon, ha a szintaktikai alany-állítmány viszonyt összhangba tudjuk hozni a kommunikáció logikai alanyának és állítmányának viszonyával. É. Kiss Katalin a kommunikációs szórendet nem önmagában vizsgálja, hanem egy kiinduló szintaktikai (generatív/függőségi) rendszerhez viszonyítva. Mivel a magyarban a szórend szintaktikai jelentést nem tartalmaz, a pragmatikai jelentés szabályszerűségeit talán nem egy szintaktikailag jellemzett szósorból kiindulva kellene levezetni, hanem egy olyan „semleges” szórendű mondat szerkezetből, amelyik nem hordoz alapvető pragmatikai jelentést (lásd Gécseg–Kiefer 2009).

Az ige nélküli mondatok állítmányának predikatív névszói részét a magyar grammatikák névszói állítmánynak vagy állítmánykiegészítőnek veszik. Elekfi annyira sajátos jellegűnek tartja ezt a mondatrészt, hogy tulajdonítmánynak nevezi, és az alannal létesített viszonyát egy sajátos típusba sorolja. Az ilyen α predikatív viszonyt tartalmazó mondatokban – ige hiányában – nincs egyeztetés, az állítás az alanyt nem cselekvőnek, szenvedőnek vagy valamilyen állapotban levőnek mutatja be, hanem tulajdonságokat, besorolást, fogalmi viszonyokat ad meg róla. Ha mindehhez – Elekfi László cikke nyomán – azt is hozzávesszük, hogy az ige téves elgondolás következtében tekintjük a mondat állítmányának, akkor nehezen térhetünk ki azon következtetése elől, hogy a névszói állítmányt a β predikációt tartalmazó mondat igéjétől, illetve a kommunikációs szempontokat érvényesítő elemzés propozitumától (fókuszától) elkülönítve hatodik mondatrésznek kell tekintenünk.

Két egymást követő névszó adhat jelzős főnevet, de megjelölőként és tulajdonítmányként is viszonyulhatnak egymáshoz (pl. *János vitéz, Kovács doki, Peti bohóc* stb.), és csak a kiejtésük árulja el, mikor tekinthetők mondatnak, mikor névnek. Ha nevet képviselnek, akkor egyetlen egységként hangzanak el, ha mondatot, akkor a két mondatrész külön hangsúlyozható, például: *PETI bohóc*, illetve *PETI BOHÓC*, ugyanúgy, mint a *PETI fut*, illetve a *PETI FUT* igés mondat (Gombocz 1944: 9–16). Ezekben

a mondatokban a személynév adja a megjelölőt, a köznév a tulajdonítmányt. Előfordulhat azonban, hogy mind a két részt egyformán tulajdonítmányként és megjelölőként is értelmezhetjük. A *Peti* név ebben az esetben nemcsak személyt jelentene, hanem 'a Peti nevet viseli' tulajdonságot is, a *bohóc* pedig (szükségszerűen határozott névelővel) meg is nevezne, meg is jelölne valakit. Amikor a *bohóc* tulajdonságot ad meg, akkor a *Peti a bohóc* mondatban a *Peti* szó mint tulajdonnév az alany, és a köznévként tulajdonságot jelentő *a bohóc* az állítmány. Ezen semmit sem változtat az, milyen szórendben hangsúlyos az alanyt adó *Peti* szó: *PETI a bohóc*, illetve *A bohóc PETI*. Más lesz a helyzet, ha a *bohóc* is megjelölőként szerepel a *Peti* mellett (gondoljunk arra, hogy sok évvel ezelőtt Budapesten volt egy férfi, akit mindenki *a fütttyősként* ismert). Ebben az esetben a két személy egybeesését kifejező azonosságot kapunk, amit két határozott referenciájú mondatrészszel (tulajdonítmány nélkül!) adunk meg.¹ Elekfi ismeri az azonosító mondat típust, de mivel megértésüket több tényezőtől tartja függőnek, az említett mondatokban nem azonosítót, hanem „azonosító tulajdonítmányt” talál (Elekfi 2008: 64).

Az alanynak mind a névszói, mind az ígés mondatokban megjelölő szerepe van, és ebből a szempontból a két mondatfajta hasonlít egymáshoz. Van azonban még egy további közös tulajdonságuk, amelyik egészen közel hozza a két mondat típust egymáshoz: a névszói mondat ígéje, amely jelen idejű alakjában elmarad, ugyanúgy vonzattal rendelkező ígének vehető, mint az ígés mondat ígéje. A nevet állítmányként használó és *van* nélküli *A bohóc Peti* mondat jelentésében és nyelvtani szerkezetében azonos az *A bohóc Peti lett*, illetve az *A bohóc Petivé lett* mondat, amelyben a *bohóc* egyértelműen nyelvtani alany, a *Peti(vé)* pedig egyértelműen a *lenni* ige vonzata. A hangsúlyozástól függetlenül mindezt abból tudjuk, hogy a *Peti(vé) lenni*, *Petinek* (= *Peti részére*) *lenni*, *Peti/(Petinek) lenni*, illetve a *bohóccá lenni*, *bohócnak lenni* és *bohóc lenni* kapcsolatokban a névszók mindig kiegészítői, bővítményei a *lenni* ígének, azzal a különbséggel, hogy az első kapcsolatban a *lenni* ige kizárólag 'valamivé válni' jelentéssel, a másodikban 'valaki részére lenni', a harmadikban viszont a második jelentés mellett (ragozatlan alakban mindig) még a 'valamiként/mint valami lenni' jelentéssel szerepel. A *Peti* és a *bohóc* mondatnapi szerepét ebben az esetben egy formális grammatikai viszony, a vonzattal, még hozzá egy olyan vonzattal állapítjuk meg, amelyik nemcsak ragozott, hanem (kivételesen) alanyesetű névszó alakjában is megjelenhet. (Az említetteken kívül hasonló vonzatos mondatrészeket tartalmaznak még *Petinek sok barátja van*, *Peti barátja Misinek*, *Peti Misivel van* vagy *Minden körülmények között muszáj becsületes maradni* [Kugler 2000: 407]. Stb.) Mivel az ígék egyéb vonzatait tárgyként vagy határozóként mint külön mondatrészeket tartjuk számon, nem lennének következtetlenné, ha a mondatnak ezt az igétől függő és alanyesetben is megjelenni tudó vonzatát Elekfi javaslatának megfelelően szintén külön mondatrésznek tekintenénk.

¹ A *János én vagyok* azonosító mondatban az *én* állítmánynak (azonosítónak) számít, de az azonosítást nem tekintem predikációnak.

Elekfi szerint nagy tévedés volt, hogy a magyar grammatikusok Becker nyomán az igét tekintették a mondat állítmányának. Mi készíthette őt egy ilyen kijelentésre? Elsőként talán az, hogy nem mindig könnyű meghatározni, mit tekintünk igei állítmánynak. A *Pistának el kell menni* mondatban Elekfi az *el kell menni* részt tekinti állítmánynak és a mondatot – természetesen – alanytallannak veszi (Elekfi 2008: 61). Mások szerint csak *kell* az állítmány, és *menni* az alany. Elekfi javaslata, hogy az „igei állítmány”-t a „mondatige” helyettesítse, nem szünteti meg ezt a nehézséget. Van azonban az igei állítmánnyal való elégedetlenség mögött valami, ami az előbbinél sokkal komolyabb kérdés: a mondatrészek függési viszonyai, a hagyományos és a függőségi grammatikák vitája. A mondat alanya a hagyományos felfogás szerint az (igei) állítmánynak nem vonzata, hanem egyenrangú szerkezeti társa. Az igétől (a mondatigétől) függő alany gondolata Tesnière grammatikájában jelent meg, de Fregére nyúlik vissza. Ő, hogy megszabadítsa a logikát a természetes nyelv kommunikatív állítási módjainak sokféleségétől, elhagyta a mondatokból az állítást, és a megnyilatkozásokból adódó változatokat egyetlen, csak a „tisztá” tartalmat adó (mondat-) függvénné alakította, amelyben a mondatrészek az ige argumentumai (Frege 1879/1980: 25, 26, 46). De vajon az alany is vonzata (argumentuma) az igének?

A formális nyelvi elemzést következetesen és mesteri módon alkalmazó generatív grammatika nem tekinti az alanyt egyértelműen az ige vonzatának. Elismeri, hogy a cselekvő ige mellett ágensértékű argumentumként jelenik meg, hogy a parancsok címzettje, hogy kiemelkedő szerepet kap az anaforikus szerkezetekben, hogy kötelező elem a legtöbb nyelvben, és a leggyakoribb üres argumentum, stb. (pl. Falk 2006). Az alanyt a generatív frázisstruktúrában egy külön hely, a „specifier” helye illeti meg még akkor is, ha a kiinduló szerkezet az ige alatt vezeti be. Egy olyan elgondolás, hogy az egyeztetésre szolgáló kategória (az IP, a TP vagy az MP) egy V-nek, ne pedig egy alanyesetű NP-nek legyen a hatáskörében, nehezen egyeztethető össze az alany-állítmány viszonyra vonatkozó nyelvészeti elképzelésekkel.

A szintagmatikus kapcsolatokban a vonzatos alárendeltségre utaló nyelvtani jel a bővítményen található: *törődni/törődés vmivel*, *fontos vmi miatt*, *ügyes vmiben* stb. Bár az igének az alannal alkotott kapcsolatában nem az alanyi szón, hanem az igeen található az összetartozás, illetve a hozzárendeltség jele (pl. *[én] látok*, *[én] foglalkozom*, *[én] töprengök* stb.), elterjedt véleményként sokan mégis az igét tartják a kapcsolat alaptagjának, és a (vonzat)rag nélküli alanyt az ige vonzatának. A személyrag nélküli infinit alak mellett sohasem szerepelhet alanyesetben álló kiegészítés ugyanolyan jelleggel, mint ahogy előfordulhat mellette határozatlan vagy határozott tárgy, például: **valaki olvasni*, de: *könyvet olvasni*, illetve *a könyvet olvasni*. A ragozott ige a ragtalan alanyi szó mellett csak abban az esetben fogadható el alaptagnak, ha kijelentjük, hogy az igének csak ragozott alakja van, ragtalan, semleges lexikális főalakja nincsen (Kugler 2000: 409). Elekfi szerint a főnévi igenév az ige egyik alakja, de alanya nincs (Elekfi 2008: 66).

Még egy további érvet is fel szoktak hozni az alany vonzat voltának bizonyítására: minden ige mellett áll(hat) alany, az alany ennek az általános igei tulajdonságnak a következménye, azaz vonzat. Ebben az érvben a „vonzat” szót nem úgy használjuk, mint egyébként, és nem kategóriákat meghatározó tulajdonságnak tekintjük. Ha ugyanis az alanyt minden ige megkívánja maga mellett, akkor nem beszélhetünk alanyos igék csoportjáról, és ezzel együtt egy ennek megfelelő alanyi vonzatról sem. Mindezek után kijelenthetjük, hogy a tárgy és a határozók mellett az ige csak a névszói állítmányokban vonzhat alanyesetű vagy alanyesettel helyettesíthető alakot, de sosem alanyként, hanem – Elekfit követve – egy új mondatrészként.

Az igétől függő alany gondolatát nemcsak a (fentebb felsorolt) formai tulajdonságok teszik kétségesse, hanem a mondat tartalmi elemzése is. Ha a mondatot teljes egészében az ige grammatikai/szemantikai tulajdonságaiból vezetjük le, akkor az ige analitikus kibontásának kellene tekintenünk, és ahhoz viszonyítva lényegében semmi újat nem tartalmazna. Ezzel szemben minden mondatban van valami új és sajátos, ami annak nyomán keletkezik, hogy az ige egy rajta kívül álló, neki nem alárendelt nyelvi elemmel lép kapcsolatba. Ez a megállapítás egyértelműen megtalálható mind a görög nyelvfilozófiában, mind pedig jelentős nyelvészek írásaiban (lásd pl. Paul 1880/1995: 121 kk., illetve Jespersen 1924/1965: 116). Nálunk Rácz Endre gondolta Fregéhez nagyon hasonló módon, hogy a megnyilatkozásban kifejeződő állítás nem fér össze az igétől függő alany elképzelésével (idézi Laczkó 2001: 411). A vonzat alanyra a strukturalista szemléletnek szüksége van, de mondhatjuk-e teljes határozottsággal, hogy a nyelv hiánytalan struktúra?

Irodalom

- É. Kiss Katalin (2006), *Mondattan*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László (2008), A hatodik mondatrész. *NyK* 105: 46–79.
- Falk, Y.N. (2006), *Subjects and universal grammar*; Cambridge, University Press
- Frege, Gottlob (1879/1980), Fogalomírás. A tiszta gondolkodás formulanyelve, az aritmetika nyelvénél mintája szerint. In: *Uő, Logika, szemantika, matematika. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 17–82.
- Gécseg, Zs.–Kiefer, F. (2009), A new look at information structure in Hungarian. *Natural Language and Linguistic Theory* 27: 583–622.
- Gombocz Zoltán (1944), *Syntaxis*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Jespersen, Otto (1924/1965), *The philosophy of grammar*. The Norton Library, New York.
- Kugler Nóra (2000), Az alany. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 405–413.
- Laczkó Krisztina (2001), Az alany és az állítmány viszonya: hozzárendelés vagy alárendelés? *NyR* 125: 407–418.
- Paul, Hermann. (1880/1995), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Főszerkesztői bevezető

A hazai finnugrisztika hagyományává válik, hogy tudományterületünk neves képviselőinek jubileuma alkalmából tudományos emléküléseket szervezünk a Magyar Tudományos Akadémián. Legutóbb 2010. szeptember 20-án volt ilyen esemény, amikor is Hunfalvy Pál (1810–1891) születésének 200. és Munkácsi Bernát (1860–1937) születésének 150. évfordulóján életművük ismerői méltatták és áttekintették e két kitűnő szakember tevékenységét. A folyóiratunknak leadott előadások szövegét ezennel közzétesszük.

Honti László

SZÍJ ENIKŐ

Nyelvtudomány és tudományos kontárság Hunfalvy korában és ma

Azért gyűltünk össze, hogy megemlékezzünk egy 200 évvel ezelőtt született magyar akadémikusról, Hunfalvy Pálról, akinek a nevét manapság egy tudományellenes nézet elnevezésében, a hunfalvyizmusban hurcolják meg, olyasmit tulajdonítván neki, ami kimeríti a tudománytörténeti hamisítás fogalmát. Az ilyesminek egyébként nem vagyunk híjával. Az ünnepelt életrajzához egyéb valótlan, tendenciózus megállapítások is tapadnak.

Hunfalvyról a lexikonok általában felsorolják, mi minden volt hosszú és tevékeny élete során, hogy például jogvégzettségű bölcséleti doktor, királyi tanácsos, a magyar főrendiház tagja, a Magyar Tudományos Akadémia igazgató tagja s a Kisfaludy-társaság rendes tagja; 1848–49-ben képviselő, országgyűlési jegyző, 1865–68-ban is tagja a képviselőháznak; a Magyar Néprajzi Társaságnak, melyet ő alapított, és a Luther Társaságnak elnöke volt, az evangélikus egyház iskolai ügyeivel foglalkozó világi főgondnoka, a Finn Irodalmi Társaság levelező, az Észttudós Társaság tiszteletbeli, a berlini Porosz Királyi Akadémia levelező, a párisi Sociétés Philologique tiszteletbeli, a philadelphiai American Philological Society levelező, a cseh királyi

tudós társaság levelező, a dallasi (Texas) Trinity Historical Society tiszteleti, a bécsi és berlini anthropologiai társaságok levelező tagja stb., stb. 1891. november 30-én Budapesten halt meg. Ravatala fölött Gyulai Pál beszélt, a Magyar Tudományos Akadémiában 1894. december 17-én Ponori Thewrewk Emil tartott róla emlékbeszédet.

Hunfalvy Pál eredeti családneve Hunsdorfer volt, és tanult nyelve volt a magyar – kétségtelen tény. Csakhogy „magyarnak állt” és az is maradt. Talán szepesi szász mivolta készítette arra, hogy a dolgokat elvágólag, cakk-cakk, keretek közé helyezve vizsgálja. Jogot végzett, a jog pedig először jogi esetként, személytelenül vizsgálja a történeteket. Talán éppen „szász génjeinek”, jogi végzettségének és tudatosan vállalt magyarságának köszönhető az a nem mindenkre jellemző sajátossága, hogy a kívülálló szemével, tárgyilagosan tudta szemlélni a hazai eseményeket, beleértve a tudomány fejlődésének módját és irányát, tudta látni a részt az egészben, széles látókörrel rendelkezett, és amire talán a legnagyobb szükségünk volt mindig is, jellemzője volt a kritikai elmeél és a lényeglátás. Olykor a fanyar humor sem hiányzott: talán „ha olvasnánk, amit kritizálni akarunk” – jegyezte meg például.

Ha mindez így együttvéve azt sugallja, hogy Hunfalvy ellentmondást nem tűrő „hatalmassággá” nőtte ki magát, akkor félreértjük a helyzetet. Hunfalvy a kevésbeszédű cselekvés híve volt: tenni, amit lehet. A Bach-korszakban és a kiegyezés után nagyon nagy szükség volt olyan emberekre, akik szót emeltek az önsajnálat, a magyar szellemi tespedés, a szellemi restség ellen, akik látták, hogy mindezek eredményeként a magyarság veszélyérzete eltűnik.

Kezdetől foglalkoztatta a nemzeti és az egyetemes mibenléte, egymáshoz való viszonya, és végeredményként a nemzetit csak az egyetemesen belül tudta elképzelni. Széleskörű nyelvismerete nyilván szerepet játszott abban, hogy a külföld tudományos eredményeit számon tartotta, hozzászólt bizonyos vitákhoz, és a magyar tudományos eredményeket igyekezett külföldön „menedzselni”. Erre nagy szükség volt akkor, amikor a nyelvek „rangozását” a darwini nézetek ismertté válása idején a népek, pontosabban a fajok egyenlőtlenségének hirdetésével egészítették ki. Élen jártak ebben a franciák, és Hunfalvy azon kevesek közé tartozott, aki a „germán” mellett szemmel tartotta a francia tudományt és otthonosan mozgott a francia nyelvben is. A *turáni* jelző értelmezése is az ő idejében kezdődött.

Nehéz eldönteni, hogy magyar nyelvű írásai ún. „megszépítés” nélküliek-e, ugyanis az 1840-es, 50-es évekbeli nyomtatott írásainak nyögvenyelős tudományos nyelvezete nemritkán eltér a kéziratokétól. Jóllehet a Kalevala és a finn népköltészet ismertetésével és fordításával ő maga is próbálkozott, realitásérzékét bizonyítja, hogy a magyarra fordítás feladatát másra, egy erre vállalkozó és alkalmas „clericusra”, Fábián István plébánosra (majd kanonokra) bízta, akivel – miként kiadatlan leveleik bizonyítják – megosztotta számos tudományos gondját, és akinek kifejtette a finn–magyar kérdés kedvelt/kedveltebbé tételének útját-módját. A másik ilyen levelező társa, akivel szakmai gondjait megvitatta, a debreceni Református Kollégiumból ismert tudós és könyvtáros, Lugossy József volt.

Gyakran elfelejtjük feltenni a kérdést: miből élt egy-egy méltatott nagyság? Megélhetési módja szerint Hunfalvy földbirtokos és akadémikus volt (és majd csak jóval később újra képviselő és főrendiházi tag), de ezek együtt sem biztosítottak számára – legalábbis kezdetben – akkora éves jövedelmet, amely a tőle elvárt életmód szerinti megélhetés mellett az általa áhított tudománypártolást, utánpótlás-nevelést gond nélkül biztosította volna. Felesége a nevezetes ipargyáros Röck-családból származott, és gyermekük nem lévén, a feleség unokahúgai biztosították a családi légkört. Mindennek bizonyítéka a Hunfalvy házaspár észt- és finnöldi utazása, továbbá – és főleg – Hunfalvynak a finnekkel folytatott levelezése, ez a hallatlanul értékes kortörténeti dokumentumgyűjtemény, amelynek a közreadásáért az idős korában is példamutatóan kutató magyarbarát finn kollégának, Viljo Tervonennek tartozunk köszönettel.

Történelmi időkben mit jelentett a helytállás? Hunfalvy Pál, az országgyűlés képviselője és egyben egyik jegyzője, a fontolva haladás híveként az áprilisi trónfosztásig fő vonásaiban egyetértett az események menetével. Világos után nem „lepaktálással”, hanem mint képviselő, a képviselők általános amnesztiájában részesülve válhatott a pesti közélet és tudományos élet ismert alakjává. Nem volt sem áruló, sem bérenc. Nem ő hívta – és főleg nem egyből professzornak – Magyarországra az egyébként akkor még csak 22 éves német Budenzet, aki 1858 májusában érkezett Pestre, és majd csak 1872-ben lesz az akkor altaji tanszéknek nevezett mai finnugor tanszék első professzora, teljesítendő többek között azt a Hunfalvy által már 1866-ban kifejezett kívánságot, miszerint minden leendő magyartanárnak kellő ismeretre kell szert tennie finn(ugor?) nyelvből és irodalomból, és kinevelendő az első szakképzett nyelvészeket. Kevésbé ismert tény, hogy Hunfalvy a magyarországi evangélikus egyház világi főgondnokaként igyekezett Budenznek óraadóként evangélikus oktatási intézményben vagy protestáns családban házitanítóként a magyartanulásához anyagi fedezetet biztosítani, csak hogy legnagyobb megdöbbenésére kiderült: Budenz katolikus. Ettől kezdve már személyes becsületbeli ügynek tekintette, hogy figyelemmel kísérje a német fiatalember sorsának alakulását, beleértve a megélhetését is.

Az értelmiségi foglalkozás, a „csak észből” megélhetés az 1850-es években még távolról sem volt általános. Szakképzett főfoglalkozású nyelvészek nem voltak. Mivel mindenki beszélt valamilyen nyelven, úgy gondolta, a nyelvnek szakértője vagy legalábbis ezt a látszatot keltheti. Figyelemre méltó e tekintetben az a fejlődési út és mód, amelyet maga a tudós társaság, az Akadémia példáz. A magyar tudós társaság kezdetben a nyelvhez hozzáértést elvárta az összes akadémikustól, és pedig nem tudományos, hanem hazafiúi alapon. Hazánkban a szakképzés inkább az alkalmazott és az elméleti természettudományok terén volt figyelemre méltó, a jogot – mai szóval élve bolognai alapképzésként – nagyon sokat tanulták, a bölcsészettudományok terén viszont a képzés rendkívül alacsony szintű volt, melynek okaira most nem áll módunkban kitérni. Ugyanakkor azonban azt ki kell emelni, hogy a(z) (közép)iskolák olyan alapos képzést adtak, olyan alapokat raktak, amelyekről ma álmodni is nehéz, így aztán nem is meglepő, hogy az alapítólevél szerint a tudós társaság első

számú kötelessége – a tudós társaságot megálmodó Bessenyei Györgyhez híven – a magyar nyelv gondozása volt, következőképp minden akadémikusnak kötelessége volt a „nyelvészkedés”, és nem véletlen, hogy a nyelv- és széptudományok osztálya máig az MTA I. osztálya. (Lassú István „statisticus” akadémikus nyíltan bevallotta, hogy a mintegy házi feladatként végzett nyelvészeti munkácskáját egy az egyben Sajnovics könyvéből másolta.)

Hunfalvy érdemi nyelvészeti munkássága ilyen körülmények között kezdődött. Jelen volt, amikor 1850. június 10-én az öszves kis gyűlést „egy zivatarteljes boldogtalan időszak és közel egy évnyi önkénytelen szünet után” a „betegsége által meggátolt gróf Széchenyi István úr” helyett gr. Andrássy György megnyithatta, minekutána a teljhatalmú császári megbízott Geringer „az academia körében anynyi szellemi erőnek gyümölcstelen pangását sajnálva tapasztalván ...” ezt lehetővé tette. 1850. június 17-én gr. Teleki József elnök emlékeztette a tisztelt tudós társaságot, hogy az akadémiának „most még inkább mint valaha hazafiúi kötelességében áll öszvesen és fejenként a magyar nyelv és irodalom virágzását teljes erővel előmozdítani és biztosítani”.

A nyelvvel foglalkozás tudománnyá válása nálunk több történelmi szakaszban ment végbe: a Sajnovics-, Gyarmathi-kori kezdemény mindmáig nemzetközi elismerésben részesül, majd „egy sötét korszak” (ez Halász Ignác és Munkácsi Bernát meglátása) után az 1850-es évekbeli kezdetek, pontosabban újrakezdés után a Budenz és Vámbéry közti vitával, közismert nevén a török–ugor háborúval folytatódott. A „sötétség” azonban félreérthető, ez inkább félhomály volt: ez az idő a magyar nyelvnek államnyelvvé tételére, a magyar (nemzeti) műveltség nyelvéné tételére, a leíró és az összehasonlító nyelvtudományhoz nélkülözhetetlen nyelvi ismeretek megszerzésére fordítódott, és ugyanakkor – sajnos – hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetközi háttérrel, nemzetközi példákban bővelkedő „délibábos” nyelvhasználat ne hervadozzék. Ez utóbbit elősegítette a bibliai nézetek ismertsége, a bábeli magyarázat a nyelvek sokféleségéről, az ún. szent nyelvektől származtatás lehetősége és igénye. Jellemző a *h* nélküli Horvát István professzor érdemes volta: nélküle nem lettek volna márciusi ifjak, ugyanakkor viszont a kortársak a legnagyobb magyarnak úgy ajánlották figyelmébe, hogy ha Horvát professzor nyelvészeti fejtegetésbe kezd, akkor a gróf úr óvakodjék! Sokan elfelejtik, hogy igaza volt Szinnyei Józsefnek, amikor így fogalmazott: ez „nem eredeti magyar örület”.

Hunfalvy egyértelműen megfogalmazta, hogy a nyelvtudomány fejlődéséhez először is két fontos követelménynek kell teljesülnie: léteznie kell a kutatás tárgyának mint kutatóandó nyersanyagnak (szövegeknek, szótáraknak, nyelvtanoknak stb.) és rendelkezni kell módszerrel, ugyanis a kutatás módszereinek, módszertani elveinek következetes és Hunfalvy szóhasználatára szerint szenvedélymentes alkalmazása garantálja, hogy a kutatás tudományosnak legyen nevezhető. Szakszókincsre is szükség van, olyan terminusokra, amelyek mindenki számára egyetlen értelműek. Ennek szűkében voltak. Az akadémiai titoknak, Toldy szóhasználatában például még

megtaláljuk a nyelvet illetően is a közigazgatási szakszókincset: nyelvjárás, nyelv-megye, nyelvtartomány...

A tudományos kérdések érzelem- és indulatmentes (szenvedélymentes) kifejtése, summázása és elfogadtatása a tudományban meg a társadalomban (!) – ez volt Hunfalvy követelménye az Akadémia és az általa indított vagy támogatott tudományos nyelvészeti folyóiratok tudományszervező munkájában.

Hunfalvy kétségtelenül szobatudós volt, és ezért módjában állt egy-egy valamire koncentrálni, körültekintően és céltudatosan válogatni a hozott anyagból. Utazóként – lásd az *Utazás a Balt-tenger vidékein* című kétkötetes munkáját – inkább tudománypolitikusként jellemezhető. A nyelvészeti nyersanyag gyűjtése másokra maradt, olyanokra, akiket nem elégített ki a korábbi szakirodalom és „saját maguk” meggyőzésére vágytak, miként például Reguly Antal. Reguly írásba adta ezt a kényszerítő körülményt, amit maga Gyarmathi is megírt, hogy bizonyos finnugor nyelvekről kevés a nyelvi anyag, gyűjteni kell. Társadalmi érdeklődésben nem volt hiány. Az „uraktól” elvárt utazgatás, a nyaralás a divatos fürdőhelyeken, az iparosoktól és a diákságtól megkövetelt világlátás – a mesterlegények vándorlása (és „remeklése”), a tanulmányutak (a peregrináció) – után és mellett össznemzeti érdeklődésre tartottak számot az alapján véve végtelenül kíváncsi magyar nemzet ismert utazói: Kőrösi Csoma Sándor, majd Jerney János, Reguly Antal. Sőt Reguly esetében ez országos közadakozást is jelentett! Sajnovics „mellékfoglalkozásként” végzett nyelvészeti terepmunkát, Gyarmathi határozott céllal ment volna (lásd a cárnak írt előszavát), Reguly pedig ment is – kellő pályamódosítás után, hiszen eredetileg jogot végzett. Több évi sokoldalú tanulmányok után „főfoglalkozásuként” ment és gyűjtött: felbecsülhetetlen értékű anyagot, nem egy finnugor nyelvű nép esetében azóta is egyedülállót.

Visszatérve a nyelvtudomány általános helyzetére az 1850-es években, meg kell említeni némely máig hasznosíthatónak mutakozó sajátosságot. A latin nyelv mint a tudomány nyelve megkönnyítette a nyelvhasonlítást, hiszen a tudósoktól elvárt latinhoz és az európai tudósok indoeurópai anyanyelvéhez mérten a kellő mennyiségű/minőségű nem latin és nem indoeurópai nyelvi anyag birtokában könnyű volt felismerni a később altajinak, majd idővel közelebbről „csak” finnugornak nevezett nyelvek közös sajátosságait, másrészt a magyarnak államnyelvvé válása (1844) a leíró magyar nyelvészet és a hungarus tudatú nem magyar anyanyelvű polgártársaknak szánt nyelvtanok, szótárak stb. készítését, tehát a leíró és a kontrasztív nyelvészeti kutatások fejlődését segítette elő, és ezek mellett, sőt talán éppen a mindezeknek köszönhető figyelemhiány miatt továbbra is napvilágot láttak a magyar nyelv különlegességéről szóló megalapozatlan elméletek is.

Hunfalvy idejében (1810–1881) ki számított tehát szakmailag képzett nyelvésznek? Kezdetben szinte senki, élete utolsó évtizedében pedig már a pesti egyetemen a magyar mellett két tanszék is foglalkozott az összehasonlító nyelvészettel: az 1870-ben Vámbérynek és az 1872-ben Budenznek alapított tanszék. Budenz tanítványai közül többen egyetemi tanárok lettek. Szinnyei József egyetemi tanár 1893-ban

Kolozsvárról, az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékéről tért vissza, hogy Budenz utódja legyen, és hogy utána ott két professzor, a magyar nyelvészeti tanszéken Halász Ignác és „a finnugorizmus áldozataként” emlegetett Szentkatolnai Bálint Gábor egyetemi tanár az urál-altaji (értsd: finnugor) tanszéken folytassa a nyelvészet oktatását. A Budenz-tanítványok közül többen a finnugor nyelvű népek kultúráját ismertették, tanították a nagyhírű középiskolákban, a népköltészetüket fordították, szóban és írásban a történeti Magyarország méreteiben végezték az igényes és újat mondó tudományos ismeretterjesztést.

Ma a társadalomban és a tudományban a nyelvtudomány létét, hasznos és szükséges voltát nem szokás kétségbe vonni. Éppen ezért álnaiv a kérdés, hogy vannak-e manapság is „tudományos kontárok”? Kontárok vannak, tudomány nélkül. Hunfalvy óta a világ sokat haladt előre, de úgy látszik, vannak, akiknek vagy nagyon felgyorsult (!), vagy teljesen megállt az idő. Lett egy kétarcú segédeszköz, az internet. Az „Árpád népe nem apadhat” című internetes tanulmány szerzője módszereit tekintve akár a 19. század első felében is működhetett volna (bár akkor még nem olvas[hat]ták és akkor sem magyarul olvas[hat]ták [volna] a sumer ékírást). Szerinte „mitológiai örökségünk egyértelmű sumer eredete, embertani hasonlóságunk mind azt bizonyítja, hogy e nép [a sumer] genetikai, nyelvi, lelki és legfőbb szellemi örökösei, elvitathatatlanul mi, Árpád mai magyarjai vagyunk”, „Csekélyke adalékként, a címbeli felvetésemről [Árpád népe nem apadhat] szóló rövid eszmefuttatás előtt szeretném e tanulmányban megvizsgálni a sumer–magyar PAD [értsd: ülő alkalmatosság] szó eredetét, etimológiáját, elterjedését mai nyelvhasználatunkban, és ehhez kapcsolódóan megfejteni utolsó nagy és teljességében önálló, szabad akaratú, honvisszaszerző Árpád vezérünk nevének jelentését”. – A „minden elfogulatlan nyelvész szakember, tudós gondolkodó és a magyarsággal szemben nem ellenséges érzületű ember számára nyilvánvaló” eredmény részletezésétől eltekintünk.

Vannak, akik más tudománnyal látják elvégezhetőnek a nyelvészek munkáját, csak-hogy a csontok, a gének nem beszélnek és nem is fognak beszélni. Bármennyire is ünneprontás, Hunfalvy születésének 200. évfordulóján nem mehetünk el szó nélkül a róla elnevezett, már említett izmus mellett, bár a nyelvtudomány történetében azok az izmusok, amelyeket a tiltakozni nem tudó névadók holta után dolgoztak ki, találtak fel, nem időtállóak bizonyultak, hanem kártékonyak, nagyon is! A „hunfalvyizmus” tekinthető egy író írói munkásságának részeként, amely írásban többféle változatban is hozzáférhető, és így érthető (lehetne), hogy a Magyar Művészeti Akadémia foglalkozik vele, nekünk nem is kellene, ha nem terelné el szenzációhajhász módon a figyelmet más, reális tudományos gondokról, ha újat építene és nem a meglevőt rombolná álságos és időrabló módon.

Hosszas idézet következik: „Ha összefoglaljuk a hunfalvyizmus lényegét, akkor a következők jönnek elő: 1. a hangsúlyt a belhasonlítás, anyanyelvünk benső természetének elemzése helyett a külhasonlításra teszi, s ennek érdekében keményen

tudománytalankodik; 2. a finnugor rokonság igaz tényét abszolutizálva a sok százada vagy akár ezer éve följegyzett magyar szavakat sokkal későbbi és töredékes rokon nyelvek szavaiból vezeti le; 3. tautologikus okoskodással ugor »ősnylvet« kohol a rokon népek jobbára XIX. századi szavaiból, s ezeket nyelvünk alapszókincsének nyilvánítja; 4. kirekeszti a magyar szókincsből azokat az élő szavakat, melyek a gyökrendből kifogástalanul levezethetők, ám kivesztek a rokon nyelvekből; 5. kirekeszti a magyar szókincsből azokat a szavakat, melyek itthon hatalmas szócsaládok tagjai, ám idegen nyelvekben is előfordulnak, például *kapa*, *lapát*, *szablya*; 6. megtagadja a magyar nyelv belső természetét, a gyökrendet tudományos cáfolat nélkül; 7. szét-szerkesztő: elhazudja nyelvünk belső összefüggéseit; 8. párbeszédképtelen, bírálóit tudományon kívüli, elsősorban hatalmi eszközökkel küzdi le; 9. zsarnokságot szervezett, mely ma már a társtudományok – történelem, régészet, néprajz, zenetudomány stb. – művelőit is gúzsba köti; 10. olyan nyelvtan tantárgyat kényszerít az iskolákra, melyből a tanulók nem ismerik meg anyanyelvük összefüggéseit, igazi természetét, amely nem találkozik alapvető nyelvi élményeikkel – amelyet így joggal utálnak. [Bekezdés.] A magyar gyökrend önépítő rendszer, értelmes tanulóprogrammal. Ezen az alapon állt a régi Akadémia, a nyelvújítók java, a költők meg a kisgyermek. Mind a mai napig. No meg a magyar nép, mely Nyelvédésanyánk csodás és ősrégi palotájából nézi a hunfalvysta gulag omladozását. Biztos abban, hogy nyelvészeink java alig várja a szabadulást” (Czakó Gábor 2009, A hunfalvyzmus és a nyelvújítás. Kortárs 53/7–8: 97–105).

Szinte minden szóra és szószerkezetre rá lehetne kérdezni, bizonyítékot, magyarázatot, sőt értelmezést kérve. A mai magyar nyelvtanoktatás kétségtelenül abszurd helyzetéhez ugyan mi köze van Hunfalvynak? Mi értendő a hunfalvysta gulagon, és ha omladozik, akkor nem örvendeznie kellene inkább a magyar népnek, aki/amely „Nyelvédésanyánk csodás és ősrégi palotájából” a „gulag omladozását” nézi? Valóban vonzó(bb) lenne az iskolásoknak „az értelmes tanulóprogrammal rendelkező gyökrend önépítő rendszere”? Nézzük csak meg az állítmányokat: a hunfalvyzmus 1. keményen tudománytalankodik; 2. abszolutizál; 3. kohol; 4–5. kirekeszt; 6. megtagad cáfolat nélkül; 7. szétszerkeszt, elhazud (!); 8. párbeszédképtelen; 9. hatalmi eszközökkel leküzdi; 10. zsarnokságot szervez; 11. gúzsba köt; 12. kényszerít [megutáltat]. Továbbá ráadásként még néhány szó: hatalomtudomány, szabadulás, gulag – ezzel a főbiás szóhasználattal lenne jellemezhető Hunfalvy nyelvészeti tevékenysége?

„A hunfalvyzmus és a nyelvújítás” című írásban a magát egyébként finnugorbarátként is aposztrofáló szerző azt állítja, hogy „az ép magyar nyelvérzékű nyelvtársaink sokasága utasítja el a »finnugor« nyelvészkedést úgy, ahogy van”, továbbá hogy a „sunnyogó” tudományban a 19. század második fele „valójában két szűk látókörű kultúrpolitikus – Hunfalvy Pál és a később Józseffé lett Budenz – diktatúráját hozta, valamint a józan ész bukását – mint minden zsarnokság. Az erőltetett és egyoldalú szóhasonlításokat, származtatásokat, az ugor ősnylv kitalálásába fektett tömérdek sarkifény-kergetést mellőzve elég egyetlen példa, a Hunfalvy nevéhez

fűződő »szabály«: csak az a szavunk tekinthető magyarnak, amely a rokon nyelvekben megtalálható. Eszerint az évezrede adatolt magyar szavakat, a milliós nagyságrendű szókincsünket a finn és az észti kivételével egy-két száz éve följegyzett töredék nyelvek szavaiból szabad csak magyarázni. Azaz hunfalvyzni. A többi szó vagy jövevény, vagy »ismeretlen eredetű«. Hunfalvysta szótárainkban ezekből van a legtöbb. Mókás, nem? Ideje szétválasztani nyelvünk őstörténetét – benne a finnugor rokonsággal – a hunfalvyzmustól, vagyis a ráakódott hatalmi szempontoktól és a belőle eredő téveszméktől, például a szétszerkesztéstől.” Idézett szerzőnk nem az egyetlen, aki összekeveri a kultúrpolitikát a tudománypolitikával, az őstörténetet a nyelvrokónítással. Ami pedig a józan ész bukását illeti... Nem fogunk most minden ilyenfajta megállapítással vitába szállni, mert „nem temetni jöttünk”, hanem megemlékezni egy tudósról, akinek sokat köszönhet a tudomány és intézményként a Magyar Tudomány Akadémia, és akinek nem áll módjában vitatkozni az ő nevével fémjelzett megállapítások szerzőivel. Egyébként a hazai iskolák nyelvtanóráinak kedveltebbé tétele valóban komoly tudományos és pedagógiai feladat, folyamatba is tétetik, de nem valamiféle forradalmi lelkületű antihunfalvysta alapon.

Azok az ötletek, hogy rehabilitálni kell a „hunfalvyzmust”, a „finnugorizmust”, a „finnugrizmust” stb. áldozatait, illetve azokat, akiket magyar anyanyelvük finnugor rokonsága miatt – nem magyar (anya)nyelvük miatt! – hurcoltak meg, tudomásunk szerint holt ötleteknek bizonyultak. Trianont sem kellene Hunfalvy nyakába varrni, hiszen azok közé tartozott, akik idejekorán felhívták a figyelmet a Kárpát-medence nemzetiségi problémáira, egyetértve ebben azzal a Kossuthal, akinek szónoki képessége és forradalmi hevülete tőle, mint a fontolva haladás hívétől mindennél távolabb állt. Hunfalvy (és a róla emlékbeszédet tartó Ponori Thewrewk Emil) volt az, aki figyelmeztette a franciákat, hogy néhány adat (pl. három darab lapp koponya) alapján messzemenő következtetéseket ne vonjanak le általuk nem is ismert népek szellemi képességeiről! A finnugor nyelvészet ádáz, nem ritkán barátbőrbe bújt ellenségei eddig semmi bizonyítékot, ismétlem bizonyítékot nem tettek le az asztalra, amely szerint a magyarság – egyébként az európai történelemben korántsem egyedülálló – nyomorúságainak egyedüli oka a magyar nyelv finnugor rokonsága lenne. Nem a nyelvünk, nem a nyelvünk finnugor rokonsága, hanem az egészünk volt-van-lesz szálla egyesek szemében. Ezen semmiféle előkelő ősök, ködös mítoszok, hamis nyelvhasznítások, gyökök, izmusok nem változtatnak. Hunfalvy idejében a kutatáshoz szükséges szövegek, szótárak, nyelvtanok stb. csurran-cseppen alapon voltak hozzáférhetőek, ma pedig – bár tennivaló e téren is mindig van – könyvtárnyi a szakirodalom, senkit semmi sem gátol a tények, a módszerek megismerésében. Ezek után az ismeretek hiánya, a tudományos módszerek nem-ismerete, az adatidomítás (ez Budenz szakkifejezése volt a Vámbéryvel folytatott vitában!) a kitűzött hamis cél elérése érdekében – nos, ez az, amitől kontár a kontár.

Gondoljuk csak végig, azok a mai hazafiak, akik a társadalmi hasznosság szempontjait emlegetve a szebb jövőt követelik és ígérik, azok időt, energiát, pénzt nem

kímélve a minél távolabbi múlttal foglalkoznak – tudományos álorcával, szakmai képzettség nélkül, holott a magyarságnak csak a Kárpát-medencén belüli története, ez a távolról sem szégyellni való, dokumentálható története is arra vár, hogy az egyre fogyó számú magyar gyerekek, fiatalok megismerjék! Hunfalvy életének utolsó évtizedeiben a tudomány berkeiben a nemzeti és az egyetemes fogalma vita tárgy lett. Hunfalvy úgy képviselte a nemzetit, hogy az egyetemes részének, nem különös, hanem szerves részének tekintette. Széleskörű tárgy- és anyagismerete, nyelvismerete alkalmassá tette erre. Tanulhatnánk tőle, hiszen a kérdés ma is időszerű.

Mitől fog felvirágozni a mai magyar nemzet? A sumer stb. rokonítástól biztosan nem, a gének nyelvészeti kutatásától szintén nem. Más népek – köztük az ázsiai lovas népek, és ne adj’ isten, a szomszéd népek – kultúrájának megismerése, jobb ismerete viszont előremutató, felettébb kívánatos lépés lenne, annak tudatában, hogy a nyelv – része a kultúrának, nem pedig az egésze. És kívánatos lenne azt is elérni, hogy az anyanyelv alapos ismerete és igényes használata, valóban nyíltan vállalt cél, számon kért követelmény legyen. Azt írja a „nagy Szinnyei”, hogy „Hunfalvy 1875 után már nem igen foglalkozott nyelvészettel; ezt egészen Budenznek és Budenz iskolájának engedte át; az ide tartozó kérdések között fiatal korától mindvégig élénken csak egy érdekelt: az igeidők kérdése”. – Emlékezzünk most, a jelen időben, ma Hunfalvyra azzal a meggyőződéssel, hogy valóban vicc az a napjainkban divatos megállapítás, miszerint a mai magyar nyelvben csak két igeidő létezik: a távoli jövő és a befejezetlen múlt!

Hunfalvy tudományos nyelvészeti folyóiratai

A legelső magyar folyóirat, amely alkalmanként nyelvészeti cikkeket is közölt, a Kassán 1788 és 1792 között napvilágot látott Magyar Museum volt. A 19. század első felében három pesti folyóirat és egy budai sorozat publikált az irodalmiak mellett olykor a nyelvtudomány témakörébe vágó tanulmányokat: az 1814-től 1818-ig közzétett Erdélyi Múzeum, az 1817-től 1841-ig megjelent Tudományos Gyűjtemény és az 1840 és 1863 között két számozással összesen 22 évfolyamot megért Magyar Academiai Értesítő, illetőleg az 1834–1844 között a Magyar Tudós Társaság kiadásában, Toldy (akkor még Schedel) Ferenc szerkesztésében megjelentetett Tudománytár. Nyelvész munkatársa, kiváltképpen pedig nyelvész szerkesztője azonban egyik említett kiadványnak sem volt.

A Bach-korszak második felében, 1855-ben a szepesi szász családból származó Hunfalvy (eredetileg: Hunsdorfer) Pál, a a hazai finnugor nyelvtudomány megalapítója – a legendás hírű Reguly Antal Urál vidéki utazását követően, a nyelvhasználat iránt megnyilvánuló érdeklődés folyományaként – létrehozta Pesten a Magyar Nyelvészet című folyóiratot, amely 1861-ig hat évfolyamot ért meg, és ma, másfél évszázaddal a működését követően is elismeréssel kell beszelnünk róla. Ez az első magyar nyelvészeti folyóirat, de napjainkban sem csupán tudománytörténeti kuriózumok találhatók meg testes kötetekben. Tanulmányainak sok részlete a 21. század elején is roppant érdekes és tanulságos, noha számos elvi-módszertani megállapítását természetesen már meghaladta a nálunk jórészt e periodikum révén megszűnt tudományszak.

Hunfalvy „1851 januárjában Nyelvészeti nagy tennivalóink s a finn népek régisége című akadémiai felolvasásában adja meg a magyar összehasonlító nyelvtudomány részletes programját. A germanizáló törekvések ellenében az anyanyelv védelmét, a magyar nyelv anyagának összegyűjtését és a rokon nyelvek tanulmányozását tekinti legelső feladatnak” (Babos 1956: 291).

Riedl Szende kezdeményezését felkarolva Hunfalvy jó négy évvel később megindította a Magyar Nyelvészetet, melynek nemcsak a szerkesztője, hanem a legsokoldalúbb szerzője is volt. Tanulmányainak, folyóirat-ismertetéseinek a terjedelme kiteszi az átlagosan 500 lapos folyóiratköteteknek jó egyharmadát (számításaim szerint közel 35%-át), azaz a mintegy 3000 oldalból legalább ezret. A hat kötet 195 közleménye közül 58-at maga írt, azaz ő készítette a dolgozatoknak összesen mintegy 30%-át.

Abban a folyóiratban, amely teljes egészében Hunfalvy magánvállalkozása volt. Az akadémiától a szerkesztő semmiféle támogatást nem kapott, így a munkatársainak sem adhatott tiszteletdíjat. „Nemcsak szerkesztettem, hanem magam írtam, magam javítottam s magam olvastam is a Magyar Nyelvészetet” – vallotta meg visszaemlékezésében Hunfalvy (vö. Szily 1910: 7).

A folyóirat célkitűzéseinek megfelelően a tanulmányíró szerkesztő dolgozatainak tematikája rendkívül szerteágazó: magában foglalja egyfelől a rokon finnugor nyelveket, másfelől pedig a „hellén” (= görög), latin, valamint az iráni nyelvtudományt, tehát a rokon és nem rokon nyelveket egyaránt. A legközelebbi, azaz az ugor nyelvrokonaink közül Hunfalvy a Magyar Nyelvészetben bemutatja az osztják nyelvet, a finn-permi ágból megismertet a mordvinnal, és ő ad elsőként tájékoztatást az uráli nyelvek finnugorok melletti másik ágáról, a szamojéd nyelvekről is. Tudománytörténeti érdekesség, hogy az 1850-es évek közepén a nyelvtudós az uráli és az altaji nyelvek ősi rokonsága mellett foglal állást, és e nyelveket öt nagy csoportba osztja (vö. Magyar Nyelvészet 1: 18): 1. finn (= tkp. finn-permi nyelvek), 2. magyar (= tkp. ugor nyelvek), 3. szamojéd nyelvek, 4. török nyelvek és 5. mongol és mandzsú-tunguz nyelvek. Ez a koncepció a magyar nyelvet a finntől és a töröktől azonos távolságban helyezi még el. Hunfalvy és tanítványa, Budenz József turkológiai bűvárlatainak eredményeképpen, alig 15 esztendővel később Budenz már egyértelműen kijelenti: a magyar minden kétséget kizáróan finnugor nyelv.

Az említett témakon kívül Hunfalvynak számos – miként maga nevezte – „szorosan a magyar nyelvet illető” dolgozata is helyet kap a Magyar Nyelvészet hasábjain: megvizsgálja a magyar hangsúly problematikáját, a magyar igeidők használatát és azok történetét, a magyar tárgyaz igeragozás kérdéseit, a magyar nyelvjárások tárgykörét stb., valamint szófejtésekkel is próbálkozik, és számos kiváló kortársának munkáit mutatja be, népszerűsíti folyóiratának lapjain (pl. Brassai Sámuel A' magyar mondat című művét, Szvorényi József Magyar nyelvtanát; vö. Magyar Nyelvészet 5: 364–370, 6: 419–433, 460–479). Mindemellett igen tanulságosak Hunfalvynak a Magyar Nyelvészet szinte valamennyi kötetében felbukkanó programadó írásai. A folyóiratot bevezető cikkben megállapítja: „a magyar nyelvtudományt csak nyelvhasználat útján lehet elérnünk”. Hunfalvy valamennyi munkájából kitűnik a történelem és a művelődés párhuzamos vizsgálatának igénye, a szerzőt egyaránt foglalkoztatják a nyelvet beszélő nép története, műveltsége és szokásai. Őt is, Munkácsi Bernátot is az etnolingvisztika magyar „előfutáraként” tartja számon a nyelvtudomány (Gulya 1970: 134–135). Figyelmet érdemel, hogy a szerkesztő a nyelvhasználat igénye mellett kiemeli a nyelvtudomány történeti jellegét.

Hunfalvy irodalomtörténeti vonatkozású dolgozatot természetesen nem közöl folyóiratában, de feltűnő, hogy szerkesztőként két ízben is kivételt tesz, és maga ismerteti A' magyar nemzeti versidomról című tanulmányt (Magyar Nyelvészet 2: 68–77) és a Szépirodalmi Figyelő című folyóiratot (Magyar Nyelvészet 6: 522–529). Ez a talán némi következetlenségre valló eljárása egyben értékítéletét is jelzi, ha arra

gondolunk, hogy mindkét említett és a nyelvész recenziens által jelentősként értékelt terméknek alkotója közismerten nem más, mint Arany János.

Ez az előadás nem a tanulmányíró, hanem mindenekelőtt a szerkesztő Hunfalvy kívánja bemutatni. Aki például Reguly Antal feljegyzéseiből közöl egy csokorra való Reguly jegyzeteiből. A 'mordvin ige címmel (Magyar Nyelvészet 4: 318–320). Aki a szerzőtársak cikkeit vagy lábjegyzetekkel vagy szögletes zárójelbe tett, akár egész oldalas betoldásokkal vagy pedig kiegészítő megjegyzésekkel – illetőleg a három eljárás kombinációjával – rendszeresen kommentálja, véleményezi. A szakmai jellegű korrekciókon kívül számos érdekes megállapítása is fellelhető folyóiratunk hasábjain.

Hunfalvy alig néhány esztendő alatt igen szakképzettnek bizonyult nyelvész kollegákat vont be a munkába, kitűnő nyelvészgárdát képezett ki. Éles szemmel figyelt fel a középkorúak mellett a legtehetségesebb fiatalokra is. Folyóiratában rajta kívül 31 szerző nevével találkozunk. A Magyar Nyelvészetben közreműködő munkatársak egész sora lett később a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a folyóirat említett 32 közreműködője közül összesen 18 (a szerzőknek tehát több mint 56%-a). A magyar nyelvtudomány kialakulásakor közreműködők nevét érdemes kivétel nélkül megemlíteni: Brassai Sámuel, Fábíán István, Lugossy József, Vass József, Podhorszky Lajos, Télfy Iván, Mátyás Flórián, Imre Sándor, Jakab Elek, Finály Henrik, Szénássy Sándor, Riedl Szende, Vámbéry Ármin, Szilády Áron, Kuun Géza gróf, Ponori Thewrewk Emil, Rosty Zsigmond, Ribáry Ferenc, Budenz József.

Az 1858 májusában éppen Hunfalvy Pál hívására Magyarországra érkezett és nálunk letelepedett Budenz, az ifjú német tudós már folyóiratunk 1859. évi negyedik évfolyamától erősíti annak szerzői gárdáját, és alig néhány esztendő leforgása alatt nagy változásokat idézett elő a Magyar Nyelvészet és egyben a magyar történeti-összehasonlító nyelvtudomány életében. Folyóiratunk három utolsó évfolyamában Budenz összesen nem kevesebb, mint 350 oldalon értekezett és bírált. Témái a negyedik kötetben még görög, török, illetőleg magyar nyelvészeti vonatkozásúak – kb. azonos arányban –, az ötödik és a hatodik kötetben azonban a fiatal nyelvtudós már úgyszólván kizárólagosan magyar, illetőleg magyaralapú finnugor témát választott értekezései tárgyául. Nagyon jellemző képet nyújtanak a kötetek végén álló név- és tárgymutatók számadatai: a Magyar Nyelvészet 4. kötetében Hunfalvy 15-ször, Budenz pedig 6-szor, az ötödikben a két szerző 11-szer, illetve 9-szer van említve, míg a hatodik kötetben a mester neve 7 ízben, a tanítványé pedig már 11 alkalommal olvasható. Az önzetlen és tárgyilagos Hunfalvy – akit a tudomány szeretete hajtott szakadatlan munkájában – az arra érdemes Budenznek nyújtja majd át a stafétabotot, és az 1870-es évek végén nyelvtudományi vizsgálódásait az ugyancsak marandónak bizonyuló néprajzival és történetivel cseréli fel. Hunfalvy tehát negyvenéves korától – bizonyos kisebb írásait leszámítva – lényegében 65 esztendőig foglalkozott a nyelvtudománnyal.

Befejezésül röviden, pontokba szedve kívánom ismételten is jellemezni és értékelni a 19. század közepén hat évfolyamot megért Magyar Nyelvészet című folyóiratot.

1. Szerkesztője, a nagy műveltségű, kitűnő szervezői készségű és óriási munkabírási Hunfalvy Pál létrehozta Európa egyik legelső nyelvtudományi folyóiratát. A kontinensen ugyanis időben csak egy (1823-ban megalapított) orientalisztikai, egy (1834-ben létrehozott) szlavisztikai, két (1841-ben, illetve 1846-ban elkezdett) germanisztikai és két (az 1850-es évek elején megindított) indoeuropeisztikai sajtótermék előzte meg.

2. A Magyar Nyelvészet a nyelvtudomány valamennyi területét művelte, azaz általános nyelvtudományi szakfolyóirat volt, és a kor legjobb hasonló európai periodikumainak színvonalán állott.

3. A folyóirat tanulmányainak jelentős százalékában maga a szerkesztő volt azok szerzője, aki közleményeiben – a nem rokon nyelvek problematikáját tárgyaló értekezések mellett – gyakran a magyar nyelv rendszerével és történetével kapcsolatban jelentetett meg dolgozatokat, és elsőként mutatott be a művelt magyar nagyközönségnek egy sor rokon nyelvet, más tanulmányaiban pedig állást foglalt a nyelvhelyesség, a nyelvművelés és a nyelvoktatás kérdéseiben, az ókori klasszikus nyelvek tanügyi problematikáját is a megoldandó feladatok közé sorolva. Megállapítható, hogy Hunfalvy legnagyobb érdeme – munkái mellett – a nyelvtudomány hazai megszervezése.

4. Szerkesztőként Hunfalvy az általa publikálásra érdemesnek tartott értekezéseket nem előzetesen véleményezte, lektorálta, hanem – mint említettem – azokhoz különféle technikai megoldással és az egysorostól akár tíz oldalig is növelt terjedelemben a) lapalji vagy b) a cikk szövegébe beiktatott, esetleg egész oldalas jegyzeteket, illetőleg c) az adott tanulmányhoz csatolt – nem ritkán annál terjedelmesebb – válaszcikkeket készített.

5. A Hunfalvy megítélése szerint a megjelentetésre érdemes írások szerzői közé a kor legjelentősebb (vagy idővel azzá váló) szakemberei tartoztak, és a szerzőtársak többsége az Akadémia tagjává vált. Hunfalvy álláspontját ezek a munkatársak általában elfogadták: nem lehet az magyar nyelvész, aki nem jártas a rokon nyelvekben.

6. A Magyar Nyelvészet sokszínűsége és igényessége alapot nyújtott ahhoz, hogy megszűnését követően sorra létrejöhessenek Magyarországon a nyelvtudomány legkülönbözőbb részterületeinek, például – a romanisztikán, a germanisztikán, a szlavisztikán stb. kívül – a magyar nyelvtudománynak és nyelvművelésnek, valamint a finnugrisztikának a szakfolyóiratai. Így kezdte meg maga Hunfalvy, most már az akadémia költségén a Nyelvtudományi Közleményeknek a szerkesztését, és így indulhatott meg 1872-ben Szarvas Gábor szerkesztésében az ugyancsak máig kurrens Magyar Nyelvőr.

1862-ben a Magyar Tudományos Akadémia nyelvosztályának bizottsága a következő tagokból állt: Lukács Móric bizottsági elnök, Arany János, Ballagi Mór, Budenz József, Czuczor Gergely, Fogarasi János, Hunfalvy Pál bizottsági előadó és szerkesztő, Riedl Szende, Toldy Ferenc és Vass József. Az NyK 1862. évi I. kötetének előszavában Hunfalvy mint bizottsági szerkesztő így nyilatkozik: „A Nyelvtudományi Közleményekben megjelennek részint az Akademiában felolvasott, részint a bizottsági

üléseken tárgyalt, de *bárki által is beküldött* nyelvtudományi értekezések. Ezek teszik a *Értekezéseket*, mely a Közlemények legnagyobb része lesz” (I–IV). Ehhez a részhez járul az Ismertető rész, „mely helyet enged bírálatnak és ellenbírálatnak”, mely rovatért kizárólag a szerkesztő felelős. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága által kiadott NyK első 14 kötetének 1862-től 1878-ig volt Hunfalvy a szerkesztője. A Magyar Nyelvészet és az NyK szerkesztője és programja lényegében azonos. Az NyK emellett – Kálmán Béla megállapítása szerint – a leghosszabb életű nyelvtudományi folyóirat az egész világon (Kálmán 1980: 265).

A 19. század második felében – mint ugyanekkor Finnországban sem – még nem alakult ki az a gyakorlat, hogy az Akadémia nyelvtudományi bizottsága által elfogadott terjedelmes műveket külön sorozatban jelentessék meg. (Ilyen formán például a 20. század elején elkülönült egymástól a Helsinkiben megjelenő MSFOu és JSFOu.) Így aztán Hunfalvy 1872-ben megjelentette A' kondai vogul nyelv a' Popov G. fordításának alapján című művét (NyK 9: 1–214), melyben egy evangéliumfordítás alapján vizsgálja meg a déli vogul nyelvjárást. A következő számban közreadja szinte könyvméretű dolgozatát: A' kondai vogul nyelv. Márk evangeliuma, mely bevezetést, hang-, majd szótant, szövegeket és szójegyzéket tartalmaz (NyK 10: 177–324). Az NyK szintén obi-ugor témájú 11. kötetének (1875-ben) pedig a következő címet adta: Az északi osztják nyelv Vologodszki fordításainak és orosz-osztják szótárának alapján tekintettel mind Castrén déli osztják grammatikájára, mind a Reguly hozta szójegyzékre s eredeti osztják énekekre (NyK 11: 1–226). E munka előzménye az Osztják evangélium s az éjszaki osztják nyelv című tanulmánya (NyK 9: 403–419).

Az NyK-ban ezek mellett is jelentős műveket adott közre. Kiemelem közülük A Lapp nyelv című cikkét (NyK 5: 286–351). Említhetem a Némely újabb nyelvtudományi jelenség című kül- és belföldi nyelvészeti szemlét (NyK 6: 1–15) vagy A finn nemzet történet-írásáról szóló történelmi összefoglalást is (NyK 4: 1–22, 208–268), Egy sor cikke szófejtés és szómagyarázat (pl. NyK 5: 246–279, 6: 221–237, 12: 70–86). Megjegyzem, Hunfalvy ismerte fel elsőként a szabályos hangmegfeleléseket a magyar nyelvtudományban (Kálmán 1960: 265). Akadémiai bizottsági jegyzőként az ő feladata a Tudósítás a nyelvtudományi bizottság működéséről (pl. NyK 1: 131–145).

Számos kitűnő recenzióját olvashatjuk az NyK első 14 kötetében. Így Fogarasi János egyik, a tárgyas ragozásról írt művéhez részletesen, példákkal ismerteti a mordvin és a vogul tárgyas igeragozást (NyK 1: 441–465). A Czuczor–Fogarasi-szótárral kapcsolatban készült A magyar nyelv szótára elveiről és azok miképi alkalkazásáról című cikke (NyK 8: 302–324), a magyar gyöknyelvészet legelső bírálat. A cikk végén a magyar számnevet veszi sorra: „A négyre nézve [a szótár] figyelmeztetésül két véleményt ad elő, melyek utóbbika szerint, ha a kéz öt újja vétetik alapúl, akkor a négy = ne-egy, nem-egy, t. i. egy újat nem számlálva, mikor is négy marad. Ugyanazon alapfeltételből öt az ököl gyökére ök vagy üt-re vihető vissza stb.” Ezek után Hunfalvy új bekezdésben e szavakkal zárja ismertetését: „Beh! Nagyon meg vagyunk verve a felsőbb nyelvészettudománynyal!” (NyK 8: 324). A szkítákkal foglalkozó őstörténeti

recenziójában leszögezi: „A ki [...] köztünk a scytha kérdés megoldásához fog, egy-két sem tudván azon sok nyelvnek, a melyekkel okoskodni kell, az természetesen jól jár. Nem ismervén semmi nehézséget, bátran halad célja felé, s megcsinálja a históriát, a mint az neki kell” (NyK 10: 176). A Suomi című folyóiratban Ahlqvisttól, Europaeustól közölt cikkeket ismertet (NyK 3: 19–37, 7: 198–221), és ezeket saját véleményével kiegészíti. Másutt különféle német munkákat recenzeál. Az Új tudományok új előítéletek meg adalék a finn-ugor népek történeteikhez című recenzió (NyK 14: 1–59) értekezéssé lép elő, hiszen például a finnugrisztika történetének érdekes vázlatát olvashatjuk, melyet aztán a dán kortárs, Rasmus Rask életművének elemzésével zár le. Riedl Szende és mások által írt magyar nyelvtanhoz a gimnazista korában Miskolcon magyarul megtanult Hunfalvy megjegyzi: „Az előadás mindenütt egyszerű és világos, a hol a magyaros szórend ellen [mármint írója] nem vétkezik, – a mi gyakran történik” (NyK 3: 276).

Munkatársai közé számosan csatlakoztak a Magyar Nyelvészet gárdájából. Elsősorban Budenz József, akinek tanulmányai közül legértékesebb a Moksa- és erzamordvin nyelvtan (NyK 13: 1–133) és a Svéd-lapp nyelvmutatványok (NyK 12: 161–220). Vámbéry Ármin, az ugor–török háború másik fő alakjai is gyakran szerepel, és az összecsapások is megmutatkoznak (pl. NyK 8: 114–120, 125–189 kontra NyK 10: 67–135). Az újak közül a műfordító Barna Ferdinánd egy alapos magyar nyelvtörténeti cikkel jelentkezik (NyK 7: 333–402), Szarvas Gábor latinizmusainkat vizsgálja meg (NyK 10: 136–174). Korrajzi ízü ismertetés Lindner Ernőnek Kempelen Farkas és viszonylása a nyelvtudományhoz című írása (NyK 8: 325–480).

A nyelvművelés tudományos folyóirata az 1872 óta megjelenő Magyar Nyelvőr. A Szarvas Gábortól szerkesztett kiadványba 1886-ig összesen 12 cikket küldött. Az összehasonlító magyar nyelvtudomány nevezetéhez című cikkében (Nyr 3: 145–149) Budenz Magyar–ugor szótárának címéről értekezik. Hunfalvy szerint találóbbr volna egy finnugor összehasonlító szótár címnek, mint írja: „a finn-ugorságba minden nyelv tartozik, a mely történelmi nyelvtudományunk tárgya” (147). Ugyanebben a 3. kötetben található Hunfalvy MUSz-értékelése (i. m. 197–204). Lelkes hangú a cikk: „E nagyszerű feladat megoldására köztünk Budenznél képeesebb ember nincs” (197). Ismertetésének végén megállapítja: „Azonban nagyon lehet, hogy a mit ma én és Budenz is helyeslünk, azt később talán másképen fogjuk tekinteni; ez a dolog természetével jár” (204). Emellett Hunfalvy a magyar helyesírásról írt a Nyr-ben lényeges cikkeket (Nyr 1: 202–206, 2: 1–6, 7: 4–9, 55–59, 99–103). Kifejti, hogy a helyesírás szabálya kizárólag – idézem – „a szófejtés által ellenőrzött, igazolt, néha talán mérsékelt kiejtés” lehet.

Hunfalvy Pál a Magyar Nyelvészeten és a Nyelvtudományi Közleményeken kívül még két, német nyelvű folyóiratot szerkesztett, címük: *Literarische Berichte aus Ungarn* és *Ungarische Revue*. A *Literarische Berichte aus Ungarn* című folyóiratban, melynek fennállása során négy kötete látott napvilágot 1877 és 1880 között, 1877-ben *Die ungarische Sprachwissenschaft* címmel írta az egyetlen nyelvészeti tárgyú

írást (Hellebrant 1891: 263). Az Ungarische Revue című folyóiratban, amely az MTA támogatásával jelent meg, és Hunfalvy Pál (1–2. kötet), majd Hunfalvy és Gustav Heinrich (3–11. kötet) szerkesztette 1881–1991-ig, Hunfalvy haláláig, ugyancsak egy írása található az uráli népekről és nyelvekről: *Die Völker des Ural und ihre Sprachen* (Hellebrant 1891: 267).

Hunfalvy Hellebrant Árpádnak a Hunfalvy-albumban megjelent bibliográfiája alapján (Hellebrant 1891: 252–268) időrendben még a következő folyóiratokba és sorozatokba írt: *Athenaeum* (11 cikk, 1839 és 1842 között), a *Kisfaludy Társaság Évkönyvei* (1 cikk, 1842-ben), a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (4 cikk, 1847 és 1861 között), *Képes Újság* (1 cikk, 1848-ban), *Társalkodó* (1 cikk, 1848-ban), *Új Magyar Múzeum* (21 cikk, 1850 és 1859 között), *Szépirodalmi Lapok* (1 cikk, 1853-ban), *Pesti Napló* (4 cikk, 1855-től 1872-ig), *Magyar Sajtó* (1 cikk, 1856-ban), *Budapesti Szemle* (14 cikk, 1858-tól 1888-ig), *Akadémiai Értesítő* (13 cikk, 1861-től 1877-ig), *Reform* (4 cikk, 1870-től 1873-ig), *Archaeologiai Értesítő* (1 cikk, 1872-ben), *Ungarischer Lloyd* (1 cikk, 1873-ban), *Fővárosi Lapok* (1 cikk, 1877-ben), *Egyetemes Philologiai Közlöny* (4 cikk, 1879-től 1885-ig), *Földrajzi Közlemények* (1 cikk, 1888-ban) és *Nemzet* (4 cikk, 1882-től 1885-ig). Nyelvészeti, illetve finnugrisztikai cikkei először az *Új Magyar Múzeum* című tudományos folyóiratban láttak napvilágot (nyelvészeti tennivalók, a betűk, a hangsúly, a fő- és viszonyító elemek, a finn nyelv leírása, magyar–finn szóegyeztetések, a lapp nyelv, egy vogul monda). A *Szépirodalmi Lapok* című irodalmi lapban a *Kalevalát* mutatja be. A *Pesti Napló*-ban többek közt a Magyar Nyelvészet bizonyos füzeteit ismerteti, és a Magyar Sajtó című politika hírlapban is e folyóirat felszámolásáról nyilatkozik. A Budapesti Szemlében a cikkeknek közel a fele a magyar és finnugor nyelvészethez köthető (a nyelvtudomány jelen állása, a magyarok eredete, a honfoglaló magyarok jellemzése, finn-ugor mitológiai töredékek, lapp dalok). Az *Akadémiai Értesítő*-ben is hasonló az arány (a magyar nyelvjárás szabályait terjeszti elő, az NyK-t négyszer is ismerteti, finnugor városokat mutat be, a finn népköltészetéről ír, finnországi útjáról tudósít). A *Reform* című politikai napilapban egyebek mellett Elias Lönnrotnál tett látogatásáról számol be. Az *Egyetemes Philologiai Közlöny*-ben például magyar folyó- és helynevekről, valamint a nyelvek osztályozásáról szól. Végül a *Nemzet* című politikai napilapban a nyelvtanításról értekezik.

Összegezve: Hunfalvy nyelvészeti munkája nyomán nyelvtudományunk európai színvonalra emelkedett, és a finnugor összehasonlító nyelvtudományban a legelső helyre került. Hunfalvy Pál a 19. század egyik legnagyobb tudósa és polihisztorja, aki a nyelvtudomány mellett maradandót alkotott a jogtudomány, a klasszika-filológia, a filozófia, az irodalom, a néprajz és a történelem területén is (vö. Kálmán 1960: 264–266).

Előadásomat részben Eemil Nestor Setälének, a hírneves finnországi finnugor nyelvészprofesszornak Hunfalvy-értékelésével zárom, mely a 19. század végén magyar fordításban is megjelent (NyK 23: 124): „H[unfalvy] nyomozásaiban buzgón

törekedett az igazságra, nem hizelegve semmiféle hiúságnak. Valamint az oláhoknak állítólagos római eredete ellen küzdött, ép úgy síkra szállt a magyar krónikásoktól koholt hún mondák ellen. Nem törődve avval, hogy Magyarországon a nagy közönség rokonszenve nem a finn-ugor rokonság részén volt, bátran lépett föl ezen elmélet leglelkesebb előharczosául. Hunfalvy halhatatlan érdeme fog maradni mindenkori, hogy Magyarországon ő keltette új életre a finn-ugor tanulmányt és hosszú ideig ő volt legelső oszlopa.”

Domokos Péter és Paládi-Kovács Attila röviden így méltatják Hunfalvy Pált: „Egész élete a hűség, az elkötelezettség, az elvszerű magatartás példája. Tudósi etikája sohasem fog aktualitásából veszíteni” (1986: 247).

Irodalom

Babos Ernő (1956): Az első magyar nyelvtudományi folyóirat. *Nyr* 80: 289–294.

Domokos Péter–Paládi-Kovács Attila (1986): Hunfalvy Pál. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gulya János (1970): Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”. In: Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Tankönyvkiadó, Budapest. 131–135.

Hellebrant Árpád (1891): Hunfalvy Pál irodalmi munkássága időrendben. In: Hunfalvy-album. Budapest. 252–268.

Kálmán Béla (1960): Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete. *Nyr* 84: 264–268.

Setälä, E. [N.] (1893): [Hunfalvy Pálról.] *NyK* 23: 121–124.

Szily Kálmán (1910): Hunfalvy Pál emlékezete. *MNy* 6: 1–12.

Nép, nemzet és egy új tudomány, az ethnographia – Hunfalvy Pál felfogásában

Egy irigylésre méltóan széles látókörű, nagy tudású és haláláig aktív tudós születésének 200. évfordulóján érdemes felidéznünk azokat a gondolatokat, amelyek a magyar néprajz tudománnyá formálódását eredményezték.

Elöljáróban azonban meg kell világítanom az előadásom címében szereplő, általa is használt terminus technicusok jelentését, mivel ezek némileg különböznek mai meghatározásainktól.

Hunfalvy a népet egy ország lakosságaként, a nemzetet pedig egy közös nyelvi és kulturális örökség hordozójaként, azaz etnikumként értelmezte. Az ő felfogásában az etnográfia (a néprajz) olyan történeti tudomány, amely egy-egy etnikum fejlődéstörténetét és jelen állapotát leírja. Az etnográfiát valójában ő etnológiaként értelmezte és művelte. Munkásságát méltatva ezt aényt így világította meg Herrmann Antal: „működése irányánál fogva mint etnológusról kellene szólni, a szó szoros értelme szerint” (Herrmann 1891: XXI)¹. A népességtörténettel, etnogenezissel foglalkozó néprajzot Hunfalvy külső vagy politikai néprajznak nevezte, a recens állapotokat (a Magyarországon élő népek köznapi életmódját, kultúráját, tárgyi és szellemi hagyományait) vizsgáló tudományt pedig belső vagy lélektani etnográfiának tartotta. Elgondolása szerint ez utóbbihoz kell majd a Magyar Néprajzi Társaságnak anyagot gyűjtenie.

„A néprajz a mai népekre nézve okvetlenül szükséges kiegészítője a történelmi tudománynak” – írta (Hunfalvy 1890: 170), hisz hozzásegít bennünket a nemzeti önismerethez, mi több – s ezt már én teszem hozzá –: a helyes nemzetiségi politikához. A maga korában, a monarchia soknemzetiségű Magyarországaiban – melyet egy emberöltővel korábban Csaplovics János „kis Európá”-nak nevezett statisztikus országleírásában – alighanem ez volt a legkorszerűbb, legcélravezetőbb és leghumánusabb tudományos eszme.

Bevallom, Munkácsi Bernát (1912), Paládi-Kovács Attila (Domokos – Paládi-Kovács 1986) és Zsigmond Gábor (1977) társadalomnéprajz-kutató évtizedekkel ez előtt készült szakmai szempontú értékeléseit olvasva valósággal megrázott a Hunfalvy által felvetett és kutatott tudományos kérdések máig ható érvényessége és időszerűsége, érdeklődésének sokrétűsége, munkásságának gazdagsága.

¹ Ugyanitt teljes bibliográfiáját időrendben összeállította Hellebrant Árpád 252–268.

Az idő rövidsége miatt nem elemezhetem mélyrehatóan írásait, ehelyett tudományos pályája egyes szakaszainak felvázolásával szeretnék rámutatni arra, hogy miért épp őt, a már agg tudóst tüntették ki tisztelői és tanítványai azzal, hogy 1889. októberében egyhangúan megválasztották az újonnan alakult Magyarországi Néprajzi Társaság elnökének.

A klasszikus műveltséggel, széles körű európai nyelvismerettel és olvasottsággal egyaránt felvértezett Hunfalvy Pál **1848 előtt** leginkább **esztétikai, görög filológiai, társadalombölcseleti, jogi és közgazdaságtani problémákkal** foglalkozott.

Fiatalkori írásai egy általános társadalomtudomány, az ő szavával országászat (Hunfalvy 1847) szükségességét hangoztatták, amelyben nagy szerepe lenne a társadalmak fejlődéstörténetét vizsgáló tudományoknak, köztük a magyarság genezisével foglalkozó őstörténetnek, valamint az etnikumra jellemző történeti-kulturális sajátosságokat, illetve az idegen népekkel való kölcsönhatások nyomait is megőrző anyanyelv kutatásának.

Elgondolása szerint a társadalom az emberi kapcsolatok rendszere, mely állandó fejlődésben van. A fejlődés fontos biztosítéka a nevelés, ennek feltétele pedig a nyelv. A munkamegosztáson alapuló emberi kapcsolatrendszer ugyan univerzális, de nemzeti formában realizálódik, a saját nyelv, gondolkodás, művészet és tudomány adja meg folytonosságának lehetőségét. A társadalom és a nemzet egymástól el nem választható jelenség, kapcsolatukból következik, hogy külön tudománynak kell vizsgálnia a társadalom fejlődését és a saját nyelvű etnikumokat. Csak e kettő szintézise alapján állítható össze az egyes nemzeti társadalmak története.

A szabadságharc bukása után a nemzeti elfogultsággal teli, ún. romantikus történelemszemlélettel szemben Hunfalvy több munkájában is tagadta a honfoglaló magyar nép (scythia és hun rokonsággal megtámogatott) kultúrfölényét például a Kárpát-medencében őshonos szlávokkal szemben. Hunfalvy abból indult ki, hogy a honfoglaló magyarság sem társadalmi, sem etnikai szempontból nem volt egységes, következőképp kultúrája is magán viselte a más etnikumokkal való keveredés nyomait.

„Nem az az érdem, hogy kitől, hol származott akár egyes ember, akár nemzet – vallotta –, hanem az, hogy mivel gyarapítja magamagát és az emberiséget” (idézi szavait Munkácsi 1912: 499).

A magyar nép őstörténetének megírásához tehát mindennek előtt magyar nyelvtörténeti kutatásokra, valamint a nyelvrokon népek nyelvének és kultúrájának összehasonlító vizsgálatára van szükség – hangoztatta –, és az ügy érdekében 1852 és 1856 között tíz nyelvtörténeti tanulmányt írt, s ezek révén vált az összehasonlító nyelvtudomány egyik magyarországi megeremtőjévé. (Nyelvészeti folyóiratainak céljáról és tematikájáról lásd Zaicz Gábor összefoglaló előadását.)

Hunfalvy nemzetközi viszonylatban is új etnikumkutató koncepciója nemcsak a nemzeti kultúrát abszolutizáló romantikus magyar történelemfelfogással állt szemben, de eltért a kortárs német társadalomtudomány Stein, Widman és Riehl képviselte, egymástól is különböző állam/társadalom és nép felfogásától (Hunfalvy 1851–1852),

valamint tagadta a Spencer-féle ún. szociáldarwinizmust is. Ez utóbbi a természet mintájára a fajok örökös harcának eredményeképp képzelte el a társadalmak fejlődését.

Hunfalvy Pál életének 1851–64 közé eső éve (munkásságának 2. korszaka) az **etnikumtörténeti és összehasonlító módszerű nyelvtörténeti vizsgálatok** jegyében teltek el. Nemcsak a honfoglaló magyarság eredetének pontosabb meghatározását segítették, de hozzájárultak a különböző társadalmi fejlettségi fokon álló népek objektívebb és szakszerűbb vizsgálatához, továbbá hasznosítható tanulságokkal szolgáltak az egész Európát érintő nemzetiségi politikában. (A leverett szabadságharc után hazánkban e probléma különösen kiéleződött). Így írt erről a kérdésről 1861-ben, rámutatva az angol, francia és német gyarmatbirodalmi rendszerek és nemzeti egyenlőségről vallott politikai nézeteik ellentmondására: „bármit fecsegjenek Európában a nemzetiségek egyenlőségéről, azt sehol nemcsak nem gyakorolják, de nem is tudják, mi az. Mi e tekintetben nem akarunk lenni, s nem lehetünk csak fecsegők, mint egybeütt Európában, nekünk a nemzetiségek egyenlőségét gyakorlatba kell hozni úgy, amint valóban meg is állhat” (gondolatait kiemelten idézi Zsigmond 1977: 228).

Ezekben az években Hunfalvynak és hasonló gondolkozású nemzedéktársainak (az ún. hungarustudattal operáló történettudomány képviselőinek) az elképzelései jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar nemzeti önkép korrekciójával a nemzetiségi feszültségek oldódjanak.

Hosszú előkészítő nyelvtörténeti és történeti tanulmányok után Hunfalvy (1864a) írja meg és publikálja az első mai értelemben vett néprajzi jellegű munkát „A vogul föld és nép”-et (Reguly Antal gyűjtései nyomán), s ez a munka alapjául szolgált „A magyarok eredete”-ről című tanulmányának is (Hunfalvy 1864b és 1883). Az 1858-ban elhunyt Reguly hagyatékának feldolgozását egy vogul teremtszöveg elemzésével kezdi meg (Hunfalvy 1859b). Tanulmányaiból kitűnik, hogy mindenkor megbecsülte és – ahol lehetett – fel is használta a szó mai értelmében vett néprajzi és folklorisztikai adatokat. Néphittel és a magyar ősvallással foglalkozó kutatóink ma is hivatkoznak szövegeire, melyekben ősi vallásos szokások és hiedelmek nyomaira bukkanunk (Hunfalvy 1858: 114; 1859a: 468; 1876: 70; 1877: 97). Elsőként mutatta ki például az *áldás* és *átok*, az *id- nap* (ünnep) és az *idleni* (ünnepet ülni), az *idvez~ üdvöz, imádni*, az *íz* (mint betegségnev), valamint a *tündér* szavak és kifejezések finnugor eredetét. Nyelvtörténeti szómagyarázatai (pl. az *ukkonpohár*, az *áldomás*, a *vérszerződés*) összekapcsolhatók régi és kortárs jogszokásokkal (Hunfalvy 1879); a földrajzi neveket pedig a helyi őslakosság nyelvi bizonyítékának tekintette (Hunfalvy 1870: 350; 1880: 586).

Munkássága **harmadik nagyobb korszakát**, az 1864–75 közé eső éveket leginkább a **finnugor nyelvhasználat és a magyarság etnogenezisének vizsgálata** töltötte ki. Budenz Józseffel együtt tisztázta a magyar nyelv genezisének fontos kérdéseit – mindenek előtt a finnugor nyelvi rokonságot. Hunfalvy megállapította, hogy nyelvünk legközelebbi rokona a vogul és az osztják. Felfogása szemben állt a Vámbéry Ármin vezette ún. „törökös” irányzattal, valamint az előkelőbbnek tartott hun-magyar rokonságot és autochton magyar kultúrát hirdető romantikus történelemszemlélettel

is. Hunfalvy nyelvi bizonyítékok alapján elsőként írt az ugor kori lótartról mint történeti-etnográfiai tényről (Hunfalvy 1875; 1878). Továbbá: nyelvészeti vizsgálatainak mintegy melléktermékeként jelentős érdemeket szerzett a nyelvrokon népek irodalmának hazai megismertetésében. E célból finn olvasókönyvet is szerkesztett (1861), s Magyarországon ő hívta fel a figyelmet először a finn és az észti hősepikára, a vogul medvénekekre és mitológiára; mi több: szöveghű részlet-fordításokat közölt a Kalevalából (Hunfalvy 1853), hogy az alliterációkat és gondolatritmust kedvelő finn és észti költői nyelvet és verselést illusztrálja.

Hunfalvy élete utolsó másfél évtizedében kerített sort az összehasonlító néptörténetre, konkrétan: az „oláh/rumun” (román) és a magyar nemzet őstörténetének, etnogenezisének kutatására. A román nyelv- és néptörténet, Erdély kora- és késő középkori története a szó legszorosabb értelmében haláláig foglalkoztatta (Hunfalvy 1867; 1894). Romantikus ábrándnak tartotta és elvetette a dákoromán kontinuitás elméletét (Hunfalvy 1885) épp úgy, mint a székelyek hun származtatását és a hun–magyar rokonságot (Hunfalvy 1880). E sokat vitatott kérdésekről számos kongresszusi előadásában, tanulmányában és könyvében fejtette ki bizonyító érveit.

Tudományunk szempontjából fő művében, az 1876-ban kiadott „Magyarország ethnographiájá”-ban behatóan foglalkozott a honfoglaló magyarságba olvadt keleti népekkel, a kabarokkal, izmaelitákkal, úzokkal és besenyőkkel, valamint a kunok és jászok beköltözésének és magyarrá válásának problémájával. A magyarság „jelen mi-voltának” leírásakor a németeket, a szlávokat és a románokat hosszabban, a relatíve kisebb lélekszámú zsidó, örmény, cigány betelepülőket röviden tárgyalta.

Mint bevezetőmben már utaltam rá ő a népet magyarországi lakoságként, a nemzetet nyelvi-kulturális-társadalmi egységként fogta fel. Maga is tisztában volt azzal, hogy a népességtörténet csak egyik ága az etnográfiának. Ezt ki kell egészíteni a nyelvtörténeti dialektológiai és nyelvföldrajzi adatokkal, valamint a jelenkori mindennapi élet és kultúra, társadalom leírásával, s mindezek összevetéséből, ill. szintéziséből születhet meg az a képzeletbeli lista, amelyet egy-egy európai nemzet sajátosságának nevezhetünk.

„Mi által és hogyan lesz a nemzet meg a nép?” – tette fel a kérdést, majd így válaszolta meg: „A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első, ez a nemzetnek születése és – ha szabad így mondani, életének fája is” (Hunfalvy 1876b: 48).

A Múlt Magyar Tudósai sorozatban megjelent kismonográfiájában Paládi-Kovács Attila méltán írta róla, hogy „Hunfalvy Pál volt az első hazánkban, aki a korábban leíró szinten mozgó néprajzot elméleti síkra emelte. Széles társadalomtudományi perspektívába helyezett etnográfiai elméletet dolgozott ki, melynek alapelve az evolúció, módszere az összehasonlítás volt” (Domokos – Paládi-Kovács 1986: 244).

Annak ellenére, hogy finnugor nyelvi rokonságunkat, etnogenezisünket hangsúlyozó tudományos elgondolásainak jelentős ellentábora volt és van (amint az Szíj Enikőnek a kontár nyelvészkedőket ostromozó előadásából is kiderült), amely százsz származását

felhánytorgatva nem átalotta hazafiatlan „bécsi bérencnek” nevezni, Hunfalvy haláláig kitartott kutatási eredményei mellett. A nyomába lépő szaktudósok (nyelvészek, történészek, etnográfusok és etnomuzikológusok) megerősítették állításait és komparatív módszere helyességét. Elég ha Herman Ottónak a magyar halászatról és annak eszköztanáról készült könyvére² és Jankó János nyelvtörténeti adatokkal megerősített eszköztörténeti munkájára (Jankó 1900), Arany János általa is ismertetett, nemzeti verselésünkről készített tanulmányára (Arany 1856)³, Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjteményére, Vikár Béla karjalai és magyar folklórgyűjtéseire (egyebek között Vikár 1901), vagy Bartók Béla, Kodály Zoltán, Vargyas Lajos összehasonlító zenetörténeti munkáira⁴, a Paksa Katalin (1999) által felvázolt zenetörténeti korszakokra, Vikár László (1974, 1993) nyelvrokon népek között végzett dallamgyűjtéseire gondolunk.

Őszinte elismeréssel kell adóznunk továbbá annak a józan kutatói szemléletnek, annak a hazafias és tudományos elkötelezettségnek, rendkívüli szívósságnak, amelylyel ez a paraszti sorból fölemelkedett fiatalember, aki önként lett magyarrá, megalapozta a hazai társadalomkutatást.

Első jelentős méltatója és tanítványa, Munkácsi Bernát, akadémiai székfoglalójában (1911-ben) így értékelte: Hunfalvy a magyar tudományos életben „a korszellemnek igazi megtestesítője[*...*], aki] a helyes célok kitűzésével s minden nehézséget leküzdő követésével, ugyanazt a hivatást teljesítette, mint Deák Ferenc a politikai élet terén. [...] állandóan épülünk munkáin, az ő tanításai értelmében végezzük kutatásainkat. Így él s működik közöttünk Hunfalvy szelleme s éljen is magunkban s utódainkban időtlen időig!” (Munkácsi 1912: 414)⁵.

Úgy legyen! – mondhatnám, de kívánhatnám azt is (az újból hangossá váló fajmagyarkodókra, idegengyűlölőkre gondolva) – bár így lenne az Akadémia berkein, a tudós társadalmon kívül is!

Irodalom

Arany János (1856), A magyar nemzeti versidomról. Új Magyar Múzeum.

Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila (1986), Hunfalvy Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Herrmann Antal (1891), Hunfalvy mint ethnographus. In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál fél évszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják: Tisztelői, Budapest.

Hunfalvy Pál (1851–1852), A társadalom vagy Stein, Widmann és Riehl. Új Magyar Múzeum 635–663, 704–719, 741–758.

Hunfalvy Pál (1853), Kalevala, finn eposz ismertetése és kivonatai. Szépirodalmi Lapok I. félév 10–12, 49–51.

² Hunfalvy a Századokban maga is méltatja az 1887-ben megjelent néprajzi kézikönyvet (1888: 216).

³ Arany művét ismerteti Hunfalvy (1857).

⁴ Oly sok bibliográfiai adat kívánkoznék ide, hogy felsorolásuktól eltekintek.

⁵ Hunfalvy munkásságának utóéletéhez lásd még Hunfalvy (1973).

- Hunfalvy Pál (1857), A magyar nemzeti versidom. Magyar Nyelvészet 2: 68–77.
- Hunfalvy Pál (1858), Szófejtések. 1. áldomás; 2. átok; 3. imádság; 4. innep; 5. ingyen. Magyar Nyelvészet 3: 114.
- Hunfalvy Pál (1859a), Szófejtőgetések. Miért mond a nyelv valamit úgy és nem másképp? Magyar Nyelvészet 4: 468.
- Hunfalvy Pál (1859b), Egy vogul monda. Vogul nyelvtani és szótári kísérettel. Akadémiai Értesítő 1: 285; valamint: Új Magyar Múzeum 2: 285.
- Hunfalvy Pál (1861), A „Magyar Nyelvészet” politikája 1861-re. Magyar Nyelvészet 6: 1–13.
- Hunfalvy Pál (szerk.) (1861), Finn olvasókönyv I. Finn olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára. Pest.
- Hunfalvy Pál (1864a), Reguly Antal hagyományai I. A vogul föld és nép. Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- Hunfalvy Pál (1864b), A magyarok eredete. Budapesti Szemle 19: 2–97.
- Hunfalvy Pál (1867), A rumun nyelvről és népről. Nyelvtudományi Közlemények 6: 125–148.
- Hunfalvy Pál (1870), Földirati és helynevek (Héjő, Sajó, Szin-va, Zagy-va, Berettyó [Berek-jó], Si-jó, Táp-jó.) Nyelvtudományi Közlemények 6: 350.
- Hunfalvy Pál (1875), Az ugor városokról. Adalék a műveltség történetéhez. Kivonat. Akadémiai Értesítő 10: 6.
- Hunfalvy Pál (1876a), Magyar mythológiai adatok és egyéb. Nyelvtudományi Közlemények 12: 70.
- Hunfalvy Pál (1876b), Magyarország ethnographiája. Budapest.
- Hunfalvy Pál (1877), Ugor–magyar–finn mythológiai töredékek. Budapesti Szemle 14: 97.
- Hunfalvy Pál (1878), Új tudományok, új előítéletek, meg adalék a finn-ugor népek történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 14: 1.
- Hunfalvy Pál (1879), *Ukkonpohár*. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VIII/6. Budapest.
- Hunfalvy Pál (1880), Magyar folyó és helynevek. Egyetemes Philológiai Közlöny 4: 586.
- Hunfalvy Pál (1880), A székelyek. Felelet a székelyek scythia-hun eredetűségére. Budapest.
- Hunfalvy Pál (1883), Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XI/1. Budapest.
- Hunfalvy Pál (1885), Hogyan csinálódik némely história. Pillantások a rumun történetírásba. Budapest.
- Hunfalvy Pál (1888), Herman Ottó magyar halászati könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben. Századok 1888: 216.
- Hunfalvy Pál (1894), Az oláhok története 1–2. Budapest.
- Hunfalvy Pál (1973), A magyar nyelv és nemzet származási időszak. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Jankó János (1900), A magyar halászat eredete. Budapest–Leipzig.
- Munkácsi Bernát (1912), Hunfalvy Pál emlékezete, MTA emlékbeszédek 15/11.
- Paksa Katalin (1999), Magyar népzene-történet. Balassi Kiadó, Budapest.
- Vikár Béla (1901), Élő nyelvemlékek. Ethnographia 11: 131–142.
- Vikár László (1974), Archaikus finnugor dallamtípusok. In: Vargyas Lajos (szerk.): Népzene és zenetörténet II. 5–63. Editio Musica, Budapest.
- Vikár László (1993), Volga-kámai finnugorok és törökök dallamai. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. (Hanglemezen: HCD–18229 Budapest, 1996.)
- Zsigmond Gábor (1977), Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az etnográfiaig. Népi Kultúra – Népi Társadalom 10: 207–251.

Munkácsi Bernát és a magyar nyelvészeti terepmunka kezdetei

Talán meglepő, hogy egy emlékülésen nem célozom egy tudós pályaképének bemutatása, nem célozom Munkácsi Bernát tudományban betöltött szerepének méltatása. Erre nincs is szükség. Ezt tudjuk már művei olvastán, ismerjük az emlékezésekből, a tudós életét bemutató munkákból, s hiszem, hogy mindannyian tisztában vagyunk érdemeivel és tudósi nagyságával.

Nem célozom tehát annak igazolása, hogy Munkácsi Bernát jelentős alakja volt a finnugor nyelvészetnek, a nyelvtudománynak, a tudománynak, hiszen ha nem lett volna az, akkor most nem emlékeznénk rá. Célozom az, hogy az emberről szóljak, akiről talán kevesebbet tudunk, arról az emberről, aki talán fel sem merül az emlékeztünkben, amikor a nevét halljuk. Az éppen csak huszonöt éves fiatalemberről szeretnék beszélni, a pályája elején álló, de már eredményes, mégis sok bizonytalansággal teli, de határozott célokkal rendelkező fiatalemberről, aki úgy járt az első olyan jelentős expedíción, ami a finnugor nyelvek helyszíni kutatására irányult, hogy valójában semmiféle felkészülési lehetősége nem volt a vállalt feladatra.

Teszem ezt azért, mert amikor ma az ún. tudás társadalmát éljük, amikor mindennek alapja a tudás, hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy a tudásra, amit ma birtokolunk, hogyan s mi módon lehetett szert tenni. S legfőképpen: talán nem adjuk tovább idejében annak az ismeretét, hogy a tudást meg kellett szerezni, hogy a tudást meg kell szerezni, a tudás nem megtanulandó dolog. Az iskola nem azon fáradozik, hogy megtanítsa a tudás megszerzésének a módját, az iskola a Tudást akarja átadni. Talán ez is ott rejlik a mögött a jelenség mögött, hogy a manapság hozzá nem értők vezérletével zajló nemtelen vitákban rendszeresen felmerül Munkácsi Bernát és kortársainak neve: hol a magyar nyelv finnugor rokonsága mellett, hol az az ellen érvelők mondandójának erősítése céljából, hol pozitív, hol negatív értelemben. Talán ez az írás is segít abban, hogy megértsük, valójában miképpen vélekedett Munkácsi Bernát tudóstársaival a magyar nyelv rokonságáról.

Ebben az írásban azt kívánom bemutatni tehát, hogyan gondolkodott ez a fiatalember a magyar nyelv rokonságáról, milyen előkészületek után, milyen lehetőségekkel vághatott neki 1885-ben annak az útnak, aminek célja az volt, hogy helyszíni gyűjtéssel szolgáltatson empirikus anyagot a Magyarországon folyó finn–magyar kutatásokhoz. Közben azonban egy pillanatra sem feledkezhettünk meg arról, hogy

mindaz, amiről most szó lesz, valójában csak előkészület volt az igazi cél eléréséhez, Reguly manysi gyűjtésének megfejtéséhez.

Munkácsi Bernát ezen az 1885-ös úton udmurt nyelvi anyagot kíván gyűjteni, mert ahogy maga írja a *Votják nyelvmutatványok* című közlésének előszavában (Munkácsi 1883): „A votják nyelvről szóló ismertetések eddigelé általában fordított s különösen vallásos tartalmú textusok alapján történtek. Eredeti nyelvmutatványok jelentéke-nyebb számban csak ezelőtt két évvel jelentek meg a kazáni missionárius társaság kiadásában »A kazáni és vjatkai guberniumbeli votjákok népköltésének termékei, szokásai, babonáiról« címen.”

1885-ben még nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és eléggé megbízható nyelvi anyag az összehasonlító és történeti nyelvészeti kutatásokhoz. Nem véletlen az és a két szó között: ebben az időben még két, különböző nyelvészeti módszert és elképzelést érthetünk ezek alatt. Az empirikus nyelvi anyag hiányának egyik oka – bár egyáltalán nem elhanyagolható oka – az volt, hogy nehézkesen lehetett az elhangzó nyelvi anyagot rögzíteni, mivel az kizárólag csak kézírással történhetett. A kézírás azonban sok szempontból alkalmatlan volt arra, hogy megbízható nyelvi anyagot jegyezzenek fel. Most nem csak arra gondolok, amit már 1839-ben így fogalmazott meg Széchy György (1839): „A tudósok és utazók, már a XVI. században kezdék a különféle nyelv szavait feljegyezgetni, s egymással összehasonlítani; de mivel egy részről a *szóhangtudomány*, más részről ennek megfelelő *jegy-* vagy *egyetemes írás-tudomány* ekkorig hiányzott: a tudós világ illy egyes szavak feljegyzése s összehasonlítása által, nagy hasznú eredményeket épen nem nyerhetett.”

Ez egyes magyar nyelvészeket a 19. században oda vezetett – ismerve a külföldiek magyar nyelvi anyagát –, hogy ezen az alapon is kizárták az idegen nyelvekkel való összevetés lehetőségét.

Egyes szavak feljegyezgetése még nem is okozott különösebb problémát. Egy nagy-szabású gyűjtés esetében – amelyet Munkácsi udmurtföldi útján tervezett megvalósítani – olyan körülményeket is figyelembe kell vennünk, amelyekre ma már igen kevésse gondolunk. Ilyen körülmény az, hogy a nyelvi anyag rögzítése csak olyan térben, olyan helyen történhetett, ahol a lejegyző látott, és megfelelő alkalmatosság állt rendelkezé-sére az írásra (ne feledjük, vagy elkopásnak kitett ceruzás feljegyzést készíthetett, vagy mártogatós tollal írt, annak minden nehézségével). Emlékeztetnünk kell arra is, hogy az írás sebessége jelentősen lassabb, mint az élő beszéd, s már az korlátozta az egyszer elhangzó szöveganyag lejegyzésének sebességét, hogy a tollat mártogatni kellett... Ezt kiküszöbölendő egyes gyűjtők sajátos gyorsírás- vagy rövidítésrendszert hoztak létre. Ez azonban általában szükségessé tette, hogy a feldolgozást maga a gyűjtő végezze el. Részben erre az okra is visszavezethető talán, hogy Reguly manysi anyagának teljes feldolgozásához Munkácsinak majd a manysik közé is el kell utaznia. És magán Mun-kácsi anyagán is látni fogjuk, hogy ez a nehézség milyen torzításokhoz vezethetett.

Arra a körülményre is szeretnék emlékeztetni, hogy a lejegyzett anyagot az út során szállítani kellett (vonat, hajó, csónak, szekér, szán). Út közben sérüléstől, porosodástól,

tűzvészről, víztől óvni, olykor biztonsági másolatot készíteni, és sokszor a másolat másolatát is meg kellett csinálni. Munkácsi naplóját (Kozmács 2008) vagy a manysi útról megjelent beszámolóját (Munkácsi 1889) olvasva, átélhetjük, hogy mennyire nem egyszerű feladatról volt szó.

Arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy teljesen ismeretlen területen, ismeretlen kultúrában mozogni sem volt egyszerű és veszélytelen. Ismert: Munkácsi Bernát ragaszkodott vallásához, és oroszországi utazása során minden alkalmat megragadott, hogy megismerje a helyi zsidó közösségeket, részt vegyen a zsinagógában tartott istentiszteleteken. Ez részéről erkölcsi kötelesség volt, és annak ellenére cselekedett így, hogy ismeretei szerint kockázatos volt szabadon utazgatnia Oroszországban. Ezért útja során kálvinista reformátusnak mondta magát. Indoklása szerint azért esett erre a felekezetre a választása, mert talán ennek a hitelveit ismerhették legkevésbé Oroszországban, s úgy gondolta, ha vallási témára terelődik a szó, akkor így lesz a legkevésbé leleplezhető. Valószínűleg azonban nem csak az által hangoztatott ok volt a motiválója. Barkó Pál akart ő lenni, s Barkó Pál a debreceni református kollégium diákja volt.¹

De hiányzott akkor az empirikus nyelvi anyag azért is, mert Munkácsi korában a tudományos kommunikáció lehetőségei meglehetősen korlátozottak volt. A kutatás tárgyául szolgáló nyelvekre vonatkozó adatközlések és szakirodalom gyakorlatilag elérhetetlen távolban létezett csak. Budenznek és tanítványainak még ismereteik sem voltak jelentős munkák létezéséről, ahogy ezt Munkácsi Budenznek írt levelében² világosan láthatjuk: „Már többször megemlítettem ezen nevet »Kuznecov«, de nem emlékszem, hogy megírtam volna, hogy kicsoda ezen úr. Hivatala szerint ő eddig a múzeum őre volt s az archeologiai társaság titkára. A héten kinevezték egyetemi könyvtárnoknak *Tomszkba*, mely állását a jövő hónap vége felé el is foglalja. [...] Ez Kuznecov hivatala szerint. Különben pedig ő egyike azon orosz tudósoknak, kiknek minden soráról kellene, hogy tudomással bírjunk. Nagy előszeretettel foglalkozik különösen cseremisiz tárgyakkal, melyről sok nevezetes értekezést adott ki már (pl. »Загробныя верованія черемис« és már a »Новая и древняя Россія« folyóiratban is a cseremiszek életéről és ünnepeiről). Most készül egy remek könyve, valóságos pogány cseremisiz rítuskönyv, valamennyi imádsággal eredeti cseremisiz nyelven (NB! hangsúlyozott textusok!). Ezen kívül láttam nála egy rengeteg vastag *cseremisiz szótár* kéziratot bő phraseológiával: »figyelmeztettem, hogy tanár úr írt és adott ki már ilyet. Azt mondta, hogy szeretné felhasználni, de nem kaphatja meg, illetőleg nem tudja a módját hogyan megszerezni. Nos hát mi volt természetesebb, minthogy felajánlottam közbenjárásomat. Rendkívüli érdekléssel viseltetik a MUgSz. iránt is, melyről szintén hallott s melyre szintén gyakran lett volna már eddig is szüksége.« [...] Én azt

¹ Mint életrajzi adataiból tudjuk, Jókai És mégis mozog a föld... című regényének hőse, a Kőrösi Csoma Sándor és Reguly Antal alakjából gyúrt Barkó Pál volt egyik példaképe Munkácsi Bernátnak.

² Munkácsi Bernát levele Budenz Józsefhez, 1885. június 4-én, MTAK Ms 5449/73, közreadva legutóbb Kozmács (2008): 229–246. Az idézett rész kezdete a 240. oldalon.

mondom tanár úr! a magyar tudósok csak önmaguk javára cselekedeznek, ha érintkezésbe lépnek az orosz tudósokkal, kiknek sokkalta bővebb és jobb módjuk van azon tudományt művelni, mely nekik műkedvelés, nekünk nemzeti feladat, értem t. i. az altaji nyelvek és népek tudományát. Hat hete vagyok összesen Kazánban s máris oly sok új forrás ismeretéhez jutottam, hogy szinte ámulok annak látásán, hogy a mi hazai tudósaink tisztelet a kivételnek! mily kevésről vettek még tudomást ethnographiai kérdéseket illetőleg. [Bekezdés.] A magy. tud. Ak. kiad egy értekezést a »csuvasok«-ról,³ mely a szó legszorosabb értelmében kiálló Zolotnicki könyvéből⁴ pár lapot, aztán hozzátold néhány megjegyzést⁵ Rittich és Sbojev 1856-ban megjelent könyvéből⁶ s még egy merész hypothezist (melynek alapját az igaz sehol sem találjuk) s ez fungál nálunk tudomány néven. Én, a nyelvész, egyetlen egy könyvből (Материалы к объяснению Старой Чувашской веры. Собраны В. Магнитским)⁷, s ezt is csak félig olvasva át több, mint 15 új forrás címet jegyeztem fel, melyről amaz ethnographusnak homályos sejtelve nincs. Mi azt hisszük otthon, hogy az altaji népek ethnographiaja parlagon heverő tudomány, pedig itt egész könyvtárt tudnék csak én magam összeállítani azon ide vonatkozó könyvekből, melyekről rövid idő alatt tudomást szereztem.”

Persze csak azoknak okozott gondot a nyelvi adatok hiánya, akik szerint a nyelveket egymással összevetve kell vizsgálni. A kor nyelvészetében nem mindenki vallotta ezt, s számukra nem volt probléma a távoli nyelvek adatainak hiánya. Az 1870–80-as években még élő és eleven volt az az elképzelés, mely szerint a nyelveket önmagukban kell előbb megvizsgálni, s csak később érdemes más idiómákkal összevetni (ha egyáltalán). De akár az egyiket, akár a másikat képviselte is valaki, kutatásának célja valójában ugyanaz volt: megtalálni az őt, az eredeti nyelvet. Sommásan talán kijelenthetjük, hogy Budenz előtt még nem, Munkácsi idejében pedig már nem a magyar nyelv finnugor rokonságának a bebizonyítása volt a cél. Másképpen: mikor Munkácsi elkezdte működését, akkorra a kor összehasonlító nyelvészeti módszereivel végzett munkák alapján Budenz és tanítványai már semmi bizonyításra várót nem láttak abban, hogy a magyar finnugor nyelvekkel van kapcsolatban.

³ Munkácsi itt Vámbéry Ármin „A csuvasokról” című munkájára céloz (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XI. 5. Budapest, 1883).

⁴ Zolotnickij, Nikolaj Ivanovič (1829–1880), jeles csuvas kutató csuvas–orosz szótára (Копневой чувашко-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен Казань, 1871–1875). 18 részben jelent meg Kazanyban. Emlegetett munkája По вопросу о способах образования чуваш. Казань, 1866.

⁵ A kézirati lap alján Munkácsi jegyzete: „Néhány megjegyzést mondok, mert azt nem teszem fel a szerzőről, hogy az említett három könyvet végigolvasta volna.”

⁶ Értsd: Rittich könyvéből és Sbojev 1856-ban megjelent könyvéből. Rittich munkája: Материалы для этнографии России: Казанская губерния. Казань, 1870. Sbojev műve: Сбоев Василий: Исследования об инородцах Казанской губернии. Изд. книгопродавца Дубровина. Казань, Тип. Ун-та, 1856. 188с.

⁷ Megjelent 1881-ben, Kazanyban. Magnitskij, Vasilij Konstantinovič (1839–1901) csuvas történész, néprajzkutató, jelentős képviselője a csuvas kultúrának és oktatásügynek.

Minderre igazolást találhatunk a Budenz József 25 éves nyelvészeti működésére tanítványai által készített Budenz-albumban, ahol Munkácsi így foglalja össze a finn-ugor összehasonlítás eredményeit és tennivalóit Az altaji nyelvek számképzése című írásának bevezetőjében: „Mikor Budenz 1867-ben a magyar összehasonlító – [NB. n e m összehasonlító történeti!] – nyelvtudomány legközelebbi [!] feladatául a szűkebb körre szorított ugor [= finnugor] összehasonlító nyelvkutatást, vagy szorosabban meghatározva »a finn-ugor nyelvcsoporthoz egységes alapnyelvnek visszaállítását« kitűzte: kiemelte [!] egyszersmind hogy »ehhez hasonló, de külön feladat a mongol-mandsu-török alapnyelv visszaállítása«. »A magyar nyelvtudományra nézve« – úgy mond – »előbbre való és sürgetőbb az első, noha rá kell érnie a másikra is.« [Bevezetés.] Nyelvtudományi feladatainknak ilyenén beosztása szükséges volt egyrészt a speciális nemzeti szempontból, mely megkövetelte, hogy az altaji [!] összehasonlító nyelvtudománynak leelőbb is azon része műveltesse, melytől a magyar nyelv jelenségeinek megvilágítására legtöbb hasznot lehetne remélni. De másrészt természetesen kifolyása volt azon tisztultabb módszernek is, mely – főképen a mély belátású Böhlingk útmutatására [itt jegyzetben idéz Böhlingk (1851) „Über die sprache der Jakuten“ című munkájának előszavából, XXXIV] – éppen ez időben kezdett nyelvtudományunkban uralomra jutni s mely főpontja szerint tudvalevőleg abban áll, hogy az altaji összehasonlításában a közvetlenül egybevetendő alakokat voltaképen nem a mai nyelvek tényleges alakjai [!] teszik, hanem csak a külön (ugor, török, mongol stb.) nyelvágak körében (a létező alakokból) kifejtendő legeredetibb, úgynevezett rekonstruált alapnyelvi alakok. Ilyen alapnyelvi alakok visszaállítása nem ütközik semmi különös nehézségbe az altaji nyelvcsoporthoz számjegy, török, mongol és tunguz-mandsu ágainál; mert ezek jóformán még az egységes alapnyelv fokán állanak, azaz ha feloszlanak is különálló kisebb nyelvrészekre, ezen nyelvrészeknek egymáshoz való rokonsági viszonya nem távolabbi, mint a dialektusoké. [...] Másképp van a dolog az ugarságban. Itt az egyes nyelvrészeknek egymástól való elszakadása és elszigetelt élete oly régi időből keletkezik, hogy ma már egymáshoz való rokonsági viszonyuk nem áll többé dialektusi fokon, hanem mint pl. az indogermán nyelveké is, a messzebb álló, teljesen különvált nyelvek fokán.”

Majd az idézett helyen pontosan összefoglalja és egy példával igazolja, hogy milyen nehézségek és milyen feladatok vannak még, amelyeket a tudomány az akkori állapota szerint leküzdeni s megoldani nem tud. S bár látja a nehézségeket, így folytatja: „A mester munkássága folytán [...] elmondhatjuk ma már, hogy amaz előmunkálatok, melyek az ugarság terén az általános altaji összehasonlító nyelvészeti szempontjából megkívántatók voltak – ha nem is befejezve, de mindenesetre azon a fokon vannak, hogy az elért eredményeket nyugodt lelkiismerettel használhatjuk a nevezett célra adatokul. Jelesen kellő biztonsággal ismerjük ma már – legalább fontos elemeiben – az ugor alapnyelvnek úgy szókincsét, mint alaktanát; nagyjában át vannak kutatva minden egyes ugor nyelvnek külön hangtani szerkezete, valamint azon általános hangtani vonások, melyek az egész ugarságot, vagy főbb csoportjait

jellemzik. Azt hisszük ezek után, hogy elérkezett az idő, hogy a magyar összehasonlító nyelvtudomány kiléphet eddigi szűk köréből, vagyis hogy az ugor összehasonlító nyelvészet további részletes művelése mellett [!], hozzáfoghat immár azon feladatokhoz is, melyek az altaji összehasonlító nyelvészet céljaiból parancsolólag következnek. Nevezetesen hozzá kell látnia első sorban azon kérdés kutatásához, – vajon lehet-e valóban egész bizonyossággal állítani, hogy az altaji nyelvek rokonok; – vagy amennyiben az valószínű, igyekeznie kell lehető pontossággal megállapítani, miben mutatkozik ez a rokonság; – szókinszbeli egyezésekre szorítkozik-e csupán, vagy kiterjed-e grammatikai részletekre is? [...] Meg vagyunk róla győződve, hogy az ilyen szélesebb körű kutatás nem maradhat nagy tudományos haszon nélkül magára az ugor összehasonlító nyelvészetre nézve sem” (Munkácsi 1884).

De ha úgy állt a helyzet, ahogy fentebb Munkácsi felvázolta, azaz ha az alapvető munkák el vannak végezve, akkor bizony elcsodálkozhatunk azon, hogy Munkácsi az udmurtföldi útra készülődve udmurt hangtani munkán dolgozik. Erről így számol be levelében Budenznek: „S aztán még egy kérdést bátorkodnám előre is kérdeni. A nyári hónapokban én megkezdtem a votják hangtant,⁸ de szörnyen kedvetlenül dolgoztam rajta, mert mindjárt az első fejezetben a *votják magánhangzók megállapításának* feladatát nem tudtam megoldani.”⁹

Miközben tehát 1884-ben egyrészt arról értekeznek, hogy milyen eredményes a finnugor nyelvek kutatása, másrésztől még gondjai vannak egy bizonyos finnugor nyelv hangtanával. Hogy mindezek ellenére távolabbi összevetésben gondolkodik, annak csak egy magyarázatát tudom adni: Munkácsi számára a magyar nyelv kutatása mindig is többet jelentett, mint csak a finnugor nyelvekkel való összevetés. Említett írása kísérlet lehetett arra, hogy elvi, elméleti alapon kitágíthassa a kutatási horizontot, mivel még ő maga is részt kívánt venni a magyar nyelv távolabbi kapcsolatainak kutatásában. Erre utal az is, hogy 17 év múlva, kiadja kezéből az *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* (Munkácsi 1901) című munkáját, mindannak ellenére, hogy akkor maga is úgy látja: „az előbbi félszázad nagy tevékenysége mellett is még mindig híján vagyunk a legfontosabb előmunkálatoknak, s gyakran a legegyszerűbb tények hiteles megállapítása is rendkívüli nehézségekkel jár, s külön tanulmánykiteréseket követel” (i. m. V).

Valószínűnek tűnik, hogy a távlatosabb elképzelése az oka annak is, hogy az udmurt gyűjtőutat összekapcsolták a csuvas nyelv tanulmányozásával is. Ekkor még nem volt igazán egyértelmű a csuvas státusza, ezért annak vizsgálata jól kapcsolódott Munkácsinak azon vágyához, hogy túllépjen a finnugor nyelveken. S hogy Budenz is komolyan gondolta, amit 1867-ben leírt – azaz hogy idővel ki kell bővíteni az

⁸ Mint ahogy Munkácsi a Budenz-levelek közlésekor megjegyzi, ez a votják hangtan „nem került soha sajtó alá, mert tökéletlen jegyzésű, régi orosz kiadványokon alapult és az újabb votják nyelvkutatások nyomán értéktelennek bizonyult” (Munkácsi 1936: 58).

⁹ MTAK Ms 5449/60. Munkácsi Bernát levele Budenznek. Nagyvárad, 1884. szeptember 24. Közreadva legutóbb Kozmács 2008: 192–196.

összehasonlítás körét – kitetszik abból, hogy az ő tanítványaként Kunos Ignác törökországi kutatóúton jár Munkácsival egy időben. A magyar tudománytörténet legszebb pillanatai közé tartozik, ahogy a két szívbéli jó barát tanárán, Budenzen keresztül tartja a kapcsolatot távoli útja során.

S ha már az előbb Munkácsinak a finnugor kutatások helyzetéről és jövőjéről vallott nézeteit megismertük, feltétlenül meg kell jegyezni, hogy minden bizonnyal osztotta Munkácsi azt az elképzelést is, amit Szinnyei fogalmazott meg a Budenz-emlékkönyvben írt cikkében, s amiből kitetszik, hogy bizonyítottnak vélték már a magyar nyelv rokonságát. „A nyelvtudomány kérlelhetetlen adatai arra vallanak, hogy az u. n. ugor [= finnugor] népek olyan nyelveken beszélnek, melyek a magyar nyelvvel közeli rokonságban állanak; tehát az ugor népek nekünk nyelvrokonaink [!]. Hogy vér szerint is rokonaink-e, az más kérdés. Valószínűnek valószínű; de bizonyosra nem lehet fogni, mert vannak rá példák, hogy egy nép mással cserélte fel eredeti nyelvét, s így vér szerint más, nyelv szerint megint más népekkel áll rokonságban. Lehet tehát, hogy a párducos Árpáddal bevándorlott magyarok vér szerint egytől-egyig mind törökök voltak. Ezen igen szépen és igen tudományosan el lehet még vitatkozni nemcsak egy pár száz esztendeig, hanem akár a világ végéig is, – még sem lesz a kérdés kétségsbe vonhatatlan bizonyossággal eldöntve. Ez legalább az én meggyőződése. Annyi azonban bizonyos, hogyha honfoglaló eleink törökök voltak is, mégis ugor nyelvet hoztak magukkal, tehát nyelvükre nézve az ugor népekkel állottak rokonságban” (Szinnyei 1884: 26–32).

Mindez azt igazolja, hogy egyrészt Budenz és követői számára a magyar nyelv rokonságának kérdése eldöntött volt, s másrészt: egészen tisztán látták, hogy nyelv és z e t i összehasonlító kutatásaikkal miképpen és milyen mértékben járulhatnak hozzá a magyar nép ő s t ö r t é n e t e k kutatásához: számukra már 1884-ben is világos volt, hogy a nyelv-, illetve a vérrokonság két eltérő kapcsolat népek között. S bár igaz lehet, hogy korábban – ahogy Németh Renáta írja – „a nyelv-, illetve a vérrokonság különbsége nem volt egyértelmű (l. például [...] CzF I/23)” (Németh 2007: 155), a finnugor nyelveket kutatók számára ez már igen korán két külön rokonságnak számított. (Megjegyzendő, hogy a CzF I/23 helyen, szótárunk előszavában valójában ezt olvashatjuk: „sem a nyelvrokonságból vérrokonságot, sem viszont vagy ellenkezőleg következtetni józan okoskodással nem lehet”).

Láthatjuk, Szinnyei teljesen meg van győződve a magyar nyelv legközelebbi rokon nyelveinek mibenlétéről, és ezt a módszer megbízhatósága miatt teszi – miképpen Munkácsi is. Mivel azonban nincs tudomása olyan módszerről, amivel igazolni lehetne az ezer évvel korábban élt emberek valamely néphez való tartozását, igen szkeptikusan fogalmaz a néperedet és rokonság felderíthetőségének kérdésében.

Munkácsi tehát – miközben feltehetőleg folytonosan elmélkedik az összehasonlító módszer lehetőségeiről és eredményeiről is – gyűjtőútra vállalkozik. Ahogy talán sikerült igazolnom, nem azért utazik, hogy a nyelvrokonság bizonyításához gyűjtsön anyagot, hanem azért, hogy több és jobb forrása legyen a kibővített összehasonlításhoz. Ezzel az úttal beteljesíti gyermekkori álmát is: felkeresheti a magyarok elődeit,

még ha „csak” a magyarok nyelvrokonait is. A gyermekkori álom ennél több volt egykor: a Juliánus találta magyarokat szeretete volna felkutatni.

Az empirikus nyelvi anyag hiánya mellett minden egyéb körülmény is arra predestinálta, hogy nyelvi gyűjtést végezzen. Ekkor már ismertek voltak azok a nézetek, amelyek a nyelvek létezését csak nyelvjárásaiban képzelték el. Schleicher már 1861–62-ben felismeri és megfogalmazza az élőnyelvek, nyelvjárások kutatásának szükségességét. A kis finnugor nyelvek kutatói számára sosem lehetett kérdéses persze, hogy a nyelvek kutatása során annak változataival találkozhatnak, ezért is figyelhették erős fenntartással azokat a törekvéseket, amelyek valamely ideális nyelv helyreállításán fáradoztak. Ezek a kutatók – bár tudtak a nyelvjárások létéről – azokat mégis valamilyen rontott nyelvnek tartották. Czuczor például így ír: „úgy bánnak az anyai szókkal [ti. a leánynyelvek, jelentsen ez bármit], mint a nyelvrontó tájbeszéd a értelmezhetőbb deréknyelvével, pl. midőn a palócz *csillapít* helyett *csiplagít*-ot, a bodrogi és székely *vakmerő* h. *makverő*t, a balatonmelléki *hágcsó* h. *haskót* mond, vagy midőn valamely nép az idegen nyelvből kölcsönzött szót a magáéba illeszti, pl. *hospitale ispita*, *Hofmeister hopmester*. Az ily szók elemzésével lehetetlen boldogulnunk, ha csak az anyatörzsre, vagy illetőleg deréknyelvre nem visszük vissza” (CzF I/24).

Valószínűleg Munkácsi nem osztotta a fenti nézetet, bár ezenközben nem tagadhatta annak igazságát sem, amit Ballagi vetett a szemükre: az általuk kutatott nyelveket mindössze utazók feljegyzéseiből ismerjük, „mely utazók ha nem voltak nyelvtudósok, értetlenségből, ha pedig nyelvészek, bizonyos előre bevett hypothesisek kedvéért olyakat is láttak és hallottak, a miknek az ismertetett nyelvben tán semmi nyomuk” (Ballagi 1859: 408).

Kézenfekvőnek látszott tehát, hogy nyelvi gyűjtőúttjára készülve az anyanyelvi nyelvjárási gyűjtések tapasztalatait használja fel. Mivel elméleti munka e körben ez idő tájt nem volt, gyakorlati tapasztalatokat kívánt szerezni, ezért nyelvjárási gyűjtőútra indult a csángók közé.

Milyen tapasztalatokra, ismeretekre támaszkodhatott a gyűjtés megkezdése előtt? Áttekintve a kor nyelvjárási kutatásának helyzetét, azt láthatjuk, hogy az nem adott különösebb segítséget Munkácsinak útjai megszervezésére. Milyen állapotban volt az akkor alig egy évszázados múltra visszatekintő nyelvjárási gyűjtés?

Egyrészt szinte még általánosan elfogadott volt az a meglehetősen régi keletű megállapítás, amely napjainkban is sokak egyetértésével találkozunk, hogy a magyar nyelv nyelvjárásai nem térnek el jelentősen egymástól. Így írt erről Galeotto Marzio: „A magyarok – nemesek, jobbágyok –, majdnem egészen egyformán beszélnek, minden különbség nélkül: mindent egyforma a kiejtés, a szavak használata és a hangsúlyozás. Hogy Italiáról beszéljek, nálunk oly nagy a nyelvi eltérés, hogy a városi polgárok és parasztok, a calabriaiak és tusciaiak eltérően beszélnek, hogy igen nehéz egymást megérteni, a magyarok azonban, mint említettem, egészen egyformán, vagy csak igen kis eltéréssel beszélnek. Ezért van azután, hogy egy magyar nyelven

szerzett verset úr és paraszt, az ország szívében vagy határán, mind egyformán megért” (A király csodálatos tisztasága. In Galeotto Marzio: Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Császár Mihály. <http://mek.oszk.hu/06200/06210/06210.htm#18>)

Ezzel szemben az is igaz, hogy már korán észreveszik az ún. népnyelv jelenségeit. Ahogy Csűry Bálint rövid összefoglalójában (1936) is áll, Szamosközy István már a 16. században megfigyeli és feljegyzi történeti munkájában a székely párbeszédnek azon sajátosságát, hogy a mondataiknak sajátos hanglejtése van: a mondat utolsó szótagjában felemelik a hangot. Pápai Páriz is gyűjtött szótára (1708) számára székely tájszókat, amelyeket *antique* megjelöléssel közölt.

Egyes korai munkák nagy karriert futottak be. Ilyen volt Torkos József győri evangélikus lelkésznek a *Calendarium Iaurinense* 1747-i évfolyamában közzétett munkája, amelyben 18 székely tájszót közölt. Ezeket a szavakat a forrás megadása nélkül átvette Pray György, illetve forrása megadásával, megjegyzésekkel és újabb székely szavakkal kiegészítve Benkő József is közölte. Az eredeti, Torkos által közreadott szavak közül nyolcat aztán 1796-ban Éder József Károly is közöl, aki egyébként így ír a székelyek nyelvéről: „A’ Magyar nyelvvel élnek a’ Magyarokon és Székelyeken kívül mások, még helyvel a’ Szászok is kivált a’ Brassaiak, Székely tselédjekkel szüntelen való gyakorlások lévén. Az Erdélyiek Magyar nyelv-járások és zejtések majd egygyezik a’ Tisza-mellyékiéikkel, és jollehet nálunk-is fenn-forognak némelly más nyelvekből régtől fogva költsönözött szók, (1) még-is koránt se zagyváljuk a’ Magyar nyelvet annyi Tót, és Német bitang-szóval öszve, mint a’ Duna mellyékiek. (2) (Láthatsza Versegi Ferentzet Prolud. in Instit. lingv. Hung. 1793. ? . 884) A’ Székelyek némelly szók ejtésében különböznek az Erdélyi Vármegyebéliektől (L. Gyarmathi M. Nyelvmester els. Dar. 359 lap.) közönségesen a’ szóknak végső tagotskáikat meg-nyújtják, élnek is némelly különös szókkal, (3) a’ mellyeket méltó számba venni azoknak, a’ kik a Magyar nyelv tökéletesítésére és nevezetesen egy új szótárnak elkészítésére intézik igyekezeteket. Bár legyenek, a’ kik anya-nyelvek erejéről, méltóságáról és édességéről meg-győztetvén, fáradságokat, és minden némű tehetségeket ne káralják; és ezen fel-lángadozott igyekezetet hathatós előmozdításokkal éleszsék! Lesznek-is bizonyosan: ki mutatták nyilván az Erdélyi Rendek a Magyar nyelvhez való buzgóságokat és annak el-terjedésére való törekedéseket az 1791-béli Ország-gyűlésen tett olly végezeésekkel, hogy a’ Magyar nemzetet illető minden törvény-székeken, ugymint a’ igazgató Tanátsnál fen-forgó dolgok-is (ennek Napló Könyvét és a’ felséges Udvarral vagy az Erdélyi f. Hadi-Kormányzóval való levelezését kivévén) Magyar nyelven folytattassanak. E mellett volt, vagyon-is egy tudós Magyar Társaságnak fel-állításáról való derekas gondoskodás; végtére a’ nemzeti iskolákban közönségesen a’ Magyar nyelv-re-is taníttatnak a’ Nevendékek. Mind ezek meg meg annyi hathatós eszközök, a’ mellyek a’ Magyar nyelvnek virágoztatásáról való hajnalladó reménységünket már majd tellyes bizodalomra változtattyák” (Az erdélyi lakosok’ nyelvei. In: Éder József Károly [1796–1826], Erdélyország ismertetésének zsengeje. Kolozsvár–Szeben).

A nyelv, és elsősorban az ún. népnyelv iránti érdeklődés nem véletlenül erősödött fel éppen a nyelvújítás korában. Ennek alapvetően gyakorlati oka volt: a megújítandó nyelvet akarják a tájszavakkal frissíteni, az elszaporodott idegen szavakat szeretnék így módon kiiktatni a magyar nyelvből. Számtalan törekvés, felhívás hangzik el, és ennek egyik következményeként jön létre az Éder által említett első magyar tudományos társaság is: 1793. december 3-án tartotta első ülését Marosvásárhelyen az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság, Aranka György több éves szervezőmunkája eredményeként.

Az ülésen Aranka Györgyöt „fő titoknokká” választották. A társaság első közgyűlését 1794. július 21-én tartották, Bánfy György fő kormányzó elnöksége alatt. Nem kívánok most azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy mi fordítja a figyelmet a nyelv, a nyelvjárások, az nyelvek összehasonlítása felé – megtették ezt már sokan mások előttem. Legyen elég itt most annyi, hogy a létrehozó Aranka véleménye a nyelvről jól kapcsolódik a korban kibontakozó nyelvfilozófiai irányzatokhoz: „a’ nyelv, egy nemzetben, a ’nemzet értelmének mind mű helye, mind eszköze, mind pedig annak mértékének mérője” (Aranka 1796: 4).

E társaság munkálkodásának eredményeképpen született az első magyar nyelvjárási tanulmány is. Az 1801-ben megszűnt társaság kéziratai között található a munka, amely a székelyek, a mezőségiak és a szlovákok szomszédságában lakó magyarok nyelvét ismerteti, s már nemcsak a szókincsre, hanem a hangtanra is tekintettel.

Az 1800-as évek elején számtalan pályadíjat is kitűznek a nyelvjárások vizsgálata terén. A magyar Nemzeti Múzeum Marczibányi-jutalomra kitűzött kérdése például ez volt 1815-ben: „Mi a’ Dialectus Grammatikai tekintetben? Vagynak-ezen értelemben a’ Magyar Nyelvnek Dialectusai? Ha vagynak, melyek azok különösen, miben különböznek egymástól, és mint lehetne általok bővíteni a magyar írott nyelvet?”

A nyertes munka – Teleki József A’ magyar nyelvnek tökéletesítése című írása, mely számos tekintetben megtermékenyítője volt a magyar nyelvészetnek, például egyik alapvetéséül szolgál Czuczor és Fogarasi szótárának – felveti, hogy az ország minden vidékéről össze kellene szedgetni a tájszavakat. Ez idő tájt nyomtatásban is kezdenek megjelenni nyelvjárási kérdésekkel foglalkozó munkák, amelyek már nem praktikus, hanem elméleti céllal készültek. S bár a nyelvészet ebben az időben alapvetően a nyelveredet vizsgálatát tekinti céljának – kettős értelemben is: egyrészt az emberi nyelv eredetének, másrészt az egyes nyelvek kapcsolatainak vizsgálatát –, hamar rájönnek arra, hogy – vélekedjenek bárhogy is az emberi nyelv eredetének kérdéséről – az egyes konkrét nyelvek ismerete nélkül nincs remény a nyelv általános problémájának a megoldására. A korabeli nyelvtudomány számára tehát elengedhetetlenül szükséges volt a nyelvi anyag.

Egyáltalán nem sajtáságos ezért, hogy a Magyar Tudományos Akadémia céljai között is első helyen ez a kérdés áll. Az Akadémia már 1843-ban megteszi az első lépéseket egy magyar nyelvjárastan kidolgozására. Ahogy Csűry is idézi, erre azért is nagy szükség van, mert „a’ tapasztalás bizonyága szerint, az irodalom és általa

különösen az egyházi szószék' 's a' népnevelés' útján mindinkább a néphez is lehető könyvnyelv' terjedésével, a' nép' nyelve, mely annyi kincseit őrzötte meg az eredeti magyarságnak, napról napra veszt sajátásaiból, úgy hogy, mint másutt, nálunk is e' régi típusok mind inkább eltörlődnek" (Akadémiai Évkönyv 7: 612).

Érdemes figyelni rá, hogy alig néhány évtizeddel az általános iskoláztatás bevezetése, a nyelvújító mozgalom eredményei után, máris a könyvnyelv károsító hatásaitól féltik a nyelvet. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a féltés nem a nyelvművelő, hanem a nyelvet bűvárló, forrásanyagának elveszésétől tartó kutató tudós aggodalma.

A nyelvjárások kutatása azonban csak a szabadságharc után indul meg erőteljesebben. Hunfalvy a Magyar Nyelvészetben írja, hogy nemcsak a nyelvtörténet, hanem a nyelv általános természetének bűvárlásához is felette szükséges a nyelvjárások ki-kutatása. S nemcsak beszél erről, hanem lapjában helyet ad nyelvjárással foglalkozó munkáknak. A nyelvjárási kutatások valódi nekilendülése azonban 1872-höz, a Magyar Nyelvőr megindulásához kapcsolódik.

S bár a gyűjtések most már számosak, a gyűjtések eredménye azonban nagyon is különböző értékű. Ennek oka, hogy jelentős részüket még ekkor sem képzett nyelvész gyűjtötte, s ezért az anyag megbízhatatlan mind a hangjelölés, mind az értelmezés tekintetében (Csűrý 1936: 6).

Majd csak 1905-ben – tehát jóval Munkácsi útjai után – születik meg Balassa József tollából A nép nyelvének tanulmányozása címmel egy útmutató, s 1901-ben ismerteti Setälä a finnugor nyelvek lejegyzéshez javasolt írásrendszerét. De ami ezután következik, már nem érinti jelen előadás tárgyát.

Megállapíthatjuk hát, hogy Munkácsi Bernátnak udmurtföldi gyűjtőútja előtt nem állt rendelkezésére valójában még magyar nyelvjárási kutatási módszertan sem. Ezért vállalkozott Kunos Ignáccal 1880-ban arra – ez is arra utal, hogy határozott elképzelései voltak későbbi útjairól –, hogy nyelvjárási gyűjtőútra induljon, amelyről visszatértük után így ír számol be Budenznek: „MTAK Ms 5449/57. [Munkácsi levele Budenz Józsefnek a csángó út után] N. Várad, 1880. augusztus 2-án [Bekezdés.] Szeretett, jó professzor uram! [Bekezdés.] Két hónapja múlt el, mióta eltávoztam körükből, melyet a csekély személyem iránt tanúsított jóindulat s bizalom, de minden fölött a tanítványi halás ragaszkodás oly kedvessé – mondhatnám kegyeletessé tett előttem. Rövidke, de mégis nevezetes időszak a fejlődésemben, egy kedvelt, régi ideámat valósította meg, egy nyelvtudományi célból tett nagyobb utazást. Szükségét éreztem elsajátítani bizonyos gyakorlati ügyességet a dialektusok tanulmányozásához, eltanulni néhány alkalmas módszert a népelet és nyelv közvetlen vizsgálásában s bár előre láthatók voltak a nagyobb fáradoalmak, melyekkel e cél össze volt kötve, élénk buzgósággal igyekeztem keresztül vitelén. A fővárosból egyenesen Erdély éjszaki része felé vettem utamat, hol Bánffyhungyad környékén mintegy 4 hetet időzván ama távolabbi utamra tettem előkészületeket, mely már kegyes uram előtt is ismeretes – a csángókhoz. [Bekezdés.] Június 19-én érkeztem meg Brassóba, honnan a hétfalusi

csángókon, a bámulatosan gyönyörű Ojtozon át jutottam Bakau-ba, a Szereth vidéki magyarság központi városába. Dél felé fordultunk innen Kunos társammal s a szeretetre méltó klézsei pater Innocentius Petrás tanácsára átlépve a Szerethen, Tolockucénben, a legdélibb csángó faluban egy eddigelé nem ismert és sok tekintetben tanulságos tájbeszédre akadtunk. Bebarangoltuk a Szereth tulsó partján levő összes községeket, sőt eljártunk a Romántól éjszakra fekvő nagy csángó helységbe, Szabófalvára is. Mintegy 37 mérföldnyi kerüléssel visszaérkeztünk Bakauba. Itt találkoztunk az épen látogatást tevő Kubinszky püspökkel, kitől buzditást nyerve, dacára a nem épen kedvező viszonyoknak, elhatároztuk, hogy a csángó név alatt szereplő harmadik népséget is, a gyimesvidéki magyarságot is meglátogatjuk. Így kerültünk vissza hazánkba, hol a szép Csíkon, Háromszéken, Udvarhelyen áthaladva most szülővárosomban pihenem ki a mintegy 50 mérföldnyi gyalogutat, s vagy 25-nyi szekerezés fáradságait. Sok kellemetlenség, veszélyes pillanat váltakozott az öröm perceivel. Mindazonáltal rendkívül örvendek a megtett út sikerén, mert nem tekintve az értékes anyagot, mit hoztunk,¹⁰ egy nagy tudományt sajátítottam el, mit úgy hívnak, hogy – élelmesség, alkalmazkodás a különféle viszonyokhoz és emberekhez – azt hiszem jó hasznát vehetem egy jövőbeli tán nagyobb fontosságú utamon.”¹¹

Hogy milyen mérföldben számolt Munkácsi, nem tudom, de legkevesebb 600 kilométernyi gyalog- és szekérutat tettek meg alig 6 hét alatt, 1880. június 19. és július vége között. Apró érdekesség, hogy az Udvarhely felé tartó gyalogút során találkoztak Benedek Elekkel is, kit egyébként az egyetemről is ismerhettek. Benedek Elek így számol be a találkozásról: „tavaly nyáron, Torjára utaztában, a nagybaconi erdőn találkozott két zsidó fiúval: Munkácsi Bernát volt az egyik, Kunos Ignác a másik. A tékozló fiú – így ír magáról Benedek Elek – kocsin utazott, a két zsidó fiú az apostolok szekeren jött Moldovából, ahol a csángó nyelvjárást tanulmányozták...”

A próbaút tehát sikeres volt. Sikeres volt abban az értelemben is, hogy Munkácsi megtapasztalhatta, hogy egy bizonyos idő alatt mekkora utat lehet ténylegesen megtenni. Talán nem véletlen, hogy udmurtföldi útja során közel azonos távolságot szekerez be, mint a csángó gyűjtés idején (1885. június 14. és szeptember 1. között, igaz ez alatt az idő alatt még Kazanyba is vissza kell egyszer térnie).

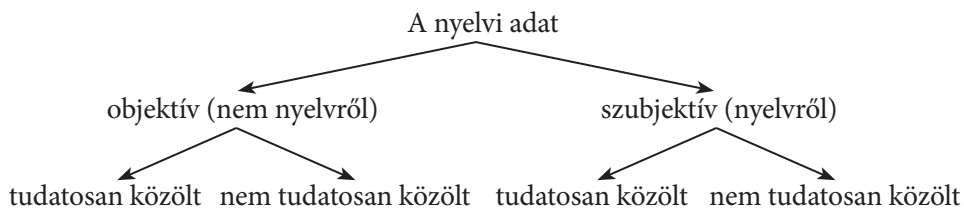
Az előbbi levélrészlet azért is érdekes, mert az udmurtiai út minden eleme és jellegzetessége megfigyelhető benne. Egyrészt a teljesen esetleges útvonal – emlékeztethetünk, hogy véletlen találkozások szabnak újabb irányt a kutatóknak. Másrészt, hogy nyelvészként folklór anyagot gyűjtenek, mint ahogy a korban az általános volt. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hisz a nyelvjárási gyűjtés ekkor gyakorlatilag csak ezt jelenti. (Az udmurtok és a manysik között Munkácsi a szöveggyűjtés mellett más módon is gyűjt anyagot.)

¹⁰ A gyűjtés eredménye a Nyr 9–10. [1880–1881] évfolyamának köteteiben: A moldvai csángók nyelvjárása I–VI. (Nyr 9 [1880]: 444–455, 481–493, 529–533; 10 [1881]: 101–107, 149–158, 199–205).

¹¹ MTAK Ms 5449/57. Munkácsi levele Budenz Józsefnek a csángó út után. Közreadva legutóbb Kozmács 2008: 188–189.

Napjainkban már van kidolgozott nyelvgyűjtési módszertan. Ismertek a gyűjtés módjai: kérdőívvel, kerek kérdező mondatokkal, mondatkiegészítési technikával, rámutatással, illetve képekkel, rajzokkal történő kérdezéssel, interjúval és tesztkérdésekkel. Általánosan elvárt a gyűjtés során a szociológiai változók feljegyzése: az adatközlő neme, életkora (gyermekkor, fiatalkor, felnőttkor, idősor; mivel az első 15 év kiemelkedően fontos a nyelvi kompetencia kialakulása szempontjából, majd az anyanyelvjárás jelenségei fokozottan előtérbe kerülnek 60–70 év felett), születési helye, foglalkozása, iskolai végzettsége, nyelvi életrajza.

A gyűjtés során a cél nyelvi adatok rögzítése. Mai ismereteink szerint a nyelvi adat legalább négyféle lehet:

Tudom, teljesen igazságtalan felvetni a kérdést: a fentiekkel összevetve mit és hogyan valósított meg Munkácsi az 1885-as gyűjtőúton? Természetesen feljegyezte az adatközlők nevét, lakhelyét, azonban egyéb információkat nem rögzített róluk (nevük alapján persze nemük is megállapítható). Egyes adatközlőket megemlít naplójában, és onnan szerezhetünk róluk további ismereteket. Ha a gyűjtés eredményét tekintjük, akkor az általa gyűjtött nyelvi anyag – a fenti rendszerezés szerint – szinte kizárólag objektív, tudatosan közölt, s minden szöveg formában került rögzítésre. A szövegek jelentős része folklórszöveg: mese, monda, hiedelem, közmondás, babona, találós kérdés. A szövegek között találunk néhány olyat is, amely valamely népszokásnak kérésre elmondott leírása, illetve oroszról történt fordítás. Szubjektív nyelvi adatokat egyáltalán nem gyűjtött, s ilyet még feljegyzései között sem találunk. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a korban még probléma szintjén sem jelentkezett a kérdés, hogy miképpen vélekedik nyelvről egy alsóbb néposztálybeli személy.

Objektív, tudatosan nem közölt nyelvi adatokat sem gyűjtött ugyan, de találunk ilyeneket feljegyzései között: környezete beszédét nem gyűjtési céllal, hanem csak tanulási szándékkal figyelte meg. Naplójába feljegyeztet néhány olyan mondatot, párbeszédet, amelyek beszélt nyelvnek minősíthetők. Ezek közül szótárában és a szövegközlésében csak a szitokszavak és a káromkodások között találunk meg egyet: a 11 feljegyzett szitokszóból 10 objektív, szándékolt közlés volt – Munkácsi kérdésére mondta neki el azokat nyelvmestere – míg a 11. nem szándékolt nyelvi adat: a szótárban szereplő *tafir* 'hitetlen, gyaúr, átkozott dög' adat mellett ott a szöveghelyre való utalás: Vnpk. 191. A jelzett helyen pedig ezt találjuk: 11. *tafir dzuć!* Hitetlen muszka. Itt azt is közli Munkácsi, hogy ezzel a kifejezéssel „a pogány Apsivir-nak kis leánya tisztelt meg engem, Mozsgában (az ufai gubernium birszki kerületében).”

Naplójában a következő formában találkozhatunk beszélt nyelvi adatokkal: „Egy helyütt lányok is dolgoztak. »Oj, oj čeber ud-murt *niļjos*«¹² jegyzi meg tréfásan Nik., kinek arca ragyogott az örömtől, hogy immár láthatja földieit, szülőföldjét. »*žuč niļjos gine-ama čeberās kožaskod, ud-murt niļjos-no vaņ čeberjosiz*«¹³ felelt kedélyesen egy pozsgás arcú”. Más helyütt: „Később körülvettek a többi nők is nyájas szavakkal kér-vén, hogy »*budžin ākšej dori koškikid, tatijn ud-mortjos žēc šu, niļjos-kišnojos čeber šu!*«¹⁴ stb. tovább hogy ők imádkoznak a cár jóvoltáért, aztán *sur*-ral és *kijar*-ral (sör, uborka) kínálgattak.” Vagy: „A votjások egész éjjel át dorbézoltak s *Örtemej* már 3 órakor hajnalban dörömbözött ajtómon »*žēc kelidj-a?*«”¹⁵

A gyűjtésnek tehát nem volt kidolgozott módszertana. Általában a következőképen zajlott: a gyűjtő, miután eljutott a terepre – ez rendszerint először a nyelvmestere faluja volt –, amennyiben ideje engedte, közelebbi kapcsolatba került a későbbi adatközlőkkel. Lukban és környékén (nyelvmestere lakhelye) Munkácsi ezt a módszert alkalmazta. Mivel azonban utazása meglehetősen nehezen szerveződött, így más területeken egy-két napot tudott csak eltölteni (a Csepca folyó menti Balezinóban, a Vátka folyó környéki falvakban, a Buj folyó menti pogány udmurtoknál, illetve a Tojma folyó menti három faluban). Ilyenkor a magával vitt ajánlások segítettek a gyűjtésben, és a falu papja vagy tanítója adott támogatást az adatközlők megszervezéséhez. Akár így, akár úgy történt, előzetesen a gyűjtő mindig megegyezett az adatközlőkkel, hogy mit vár tőlük, s adott esetben milyen ellenszolgáltatást kapnak a gyűjtésben való részvételre fordított idejükért. Az adatközlőkkel való megegyezés után kezdődött meg a szövegek elmondása. Ezeket a szövegeket a nyelvész és nyelvmestere is jegyezte, majd a gyűjtés befejezése után a nyelvmester már az adatközlő jelenléte és segítsége nélkül megformálta a szöveget. Munkácsi eljárása az volt, hogy a nyelvmesterrel elmondatta oroszul is a mesét, így pontosan tudta, hogy miről szól. Majd elmondatta vele udmurtul. Az újramondás során figyelmeztette nyelvmesterét, ha az valamit kihagyott, vagy valamilyen jellegzetes fordulatot mással helyettesített.¹⁶ Hogy valamiféle képet kapjunk az eredeti feljegyzésekről, álljon itt egy olyan szöveg, amelyet Munkácsi (1887: 114) módosítás nélkül adott közre.¹⁷

„1. *vačkala dīrja kišno-murt vu-durti vetle vīlem.* 2. *se Vu-murt addžem.* 3. *kišno-murtez čortem.* 4. *Vu-murtlen kišnoez više vīlem.* 5. *se das-kik parš-pi none vīlem.* 6. *Vu-murt pedlo mīnem vīlem.* 7. *kišno-murt šīnmaz zīrdžem pol štopiš.* 8. *Solj*

¹² Aj-jaj, szép udmurt lányok!

¹³ Csak nem azt gondoltad, hogy csak az orosz lányok a szépek? Az udmurt lányok (között) is vannak szépek!

¹⁴ Amikor majd a nagy cárnál jársz, mondd el, hogy itt jók az udmurtok és a lányok-asszonyok szépek!

¹⁵ Jól aludt?

¹⁶ Ezt az eljárását a „Votják népköltészeti hagyományok” bevezetőjében ismerteti (XII–XIII), a naplójában nem tér ki rá.

¹⁷ A harmadik, Vumurten no kišnomurten (A Vumurt és az asszony) című mese.

Vu-murt šotem pešter-tjir egjir. 9. seš gurtad Voššud = jibo-ulad pon! 10. so čisto nuni distjimte. 11. so kwiŋze-gjine nuem. 12. čuk-adžaz Voššud-dore mjinem-no ukšo luem. 13. kļemez dori, 14. övöl-ni so egjir. 15. so kišno-murt Vu-murtez addžem bazarišen. 16. kudjinz (talán tévedés e h. kudjind) šinmjind addžiškod? šuem Vu-murt. 17. pal-laneniz (valószínűleg tévedés e h. pallanenim) šuem kišno-murt. 18. Vu-murt pallan šinze dongisa pilk pottem. 19. So-bere kišno-murt Vu-murtez addžillamte-ni.”

A fordítása Munkácsi szerint: „Hajdani időkben egy asszony a vízpart mentében jár vala. Őt meglátta a Vumurt. Az asszonyt magához hította. A Vumurnak felesége betegeskedik vala. Őt [ti. Vumurnét] tizenkét malac [tkp. disznófi] szopja vala. A Vumurt kiment vala [az udvarra]. 7. Az asszony szemébe [? a beteg Vumurné szemébe] egy fél üveg ... [valamit, pl. orvosságot vagy talán rossz akaratból pálinkát] kent. A Vumurt egy teli kosár szenet adott neki. Ezt tedd otthon a Vorsud oszlopod alá. Ő [ti. az asszony] nem merete mind elvinni. Ő csak hármát [ti. három darabját] vitte el. Reggel a Vorsudhoz ment és pénzzé vált [ti. a szén]. A megmaradthoz [ti. visszament a megmaradt, otthagytott szénhez]. Nincs már [ott] a szén. Az asszony meglátta a Vumurtot a vásáron [tkp. -ból]. 16. Melyik szemeddel látsz? mondta a Vumurt. 17. »A ballal« mondta az asszony. 18. A vumurt bal szemét megtaszítván, hirtelen (?) kivette. Azután az asszony nem látta többé a Vumurtot.”

A folklór és egyéb szövegeket Munkácsi nem az eredeti alakjukban rögzítette tehát, és nem is az eredeti alakjukban adta közre. Ezt a szerkesztetlen szöveget a következő megjegyzés követi: „Ez a mese nincsen megszerkesztve vagyis abban különbözik a többi hasonló nemű feljegyzéstől, hogy egyenesen a közlő szavait tartalmazza minden egyengetés és kerekítés nélkül. Érdekesnek tartom közlését, nemcsak mivel a Vu-murt alakjának felfogására néhány fontos adatot nyújt, hanem mivel mutatványul szolgálhat arra nézve is, hogy minő alakban kaptam eredetileg azon közléseket, melyek itt Nikolaj Ivanov előadásában vannak bemutatva.”

Mivel az összes többi szöveg szerkesztett a fenti értelemben, ebben az esetben valószínűleg az történhetett, hogy ezt a mesét Munkácsi a helyszínen nem beszélte meg nyelvmesterével. Erre utalnak a fordítás szövegébe illesztett megjegyzések az esetleges tévedésről, illetve 17. mondat fordításának bizonytalansága.

A mese egyébként azért sajtószerű előadású, mert balladai homály fed bizonyos részleteket. A hiányokat más mesékből szerzett ismereteink alapján pótolhatjuk. Tudjuk, hogy a Vumurt meg szokta hívni magához víz alatti otthonába az embereket, akik ilyenkor a víz alatt is tudnak lélegezni – itt nincs említés erről. A Vumurt ilyenkor megismerteti a vendéget családjával, és meg is ajándékozza. Itt is ez történik. Azt is tudjuk, hogy szívéllyessége ellenére valamilyen módon mégis megakadályozza, hogy a vendége később felismerhesse, megláthassa őt, amikor az emberek között jár. Ebben a mesében is ez történik: tehát egészen bizonyos, hogy most sem betegeskedő felesége szemébe ken valami szert (ez egyébként a szövegből is kiderül), hanem a vendége szemébe, hogy az később ne ismerhesse fel. A vendég általában gyanakszik, és törekszik arra, hogy megakadályozza őt a Vumurt abban, hogy később felismerje őt

(például a vendég a törülközővel csak az egyik szemét törli meg). Ebben a mesében összekeveredett, hogy mit kent a szemébe, illetve hogy mivel törölte ki a bal szemét az asszony. Hogy nem került a szemébe az kenőcs, azt onnan tudjuk, hogy meglátta a vásárban a bal szemével a Vumurtot. Munkácsi fordítása a 7. mondat esetében téves. A mondat alanya ugyanis az 'asszony' szó: az udmurtban feltétlen genitivusban kellene szerepelnie a birtokjeles alak miatt ahhoz, hogy Munkácsi fordítása jó legyen, a *štop* pedig egyfajta nehéz szövésű vászonfélélet jelent.

Munkácsi téved akkor is, amikor azt feltételezi, hogy a mesélő hibázott a 16. és a 17. mondatban a szóalakok használatakor. A mese töredékes előadása alapján talán jogosan feltételezte a tévedést. Így vélekedett: „A Vumurt ezen kérdésére: Melyik szemeddel látsz? az asszony nyilván csak így felelhet: a balommal és nem a baljával. Az idézett szóban tehát a följegyzett 3. személyű -iz végzet úgy eredhet, hogy a közlő azon idő alatt, míg a tőle diktált előbbi mondatot leírtam[,] elfelejtette, hogy a Vumurtot és [az] asszonyt egymással beszélteti s hozzám fordulva, nekem mondotta, hogy az asszony baljával, a bal szemével lát.”

A mesélő azonban nem tévesztett. Munkácsi úgy véli, hogy a szövegben szereplő alakok birtokjeles formák. Valójában azonban az udmurtra, a permi nyelvekre jellemző determinálási eljárásról van szó. A determináns funkciójában az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet alkalmazzák. Munkácsi a magyar nyelvű szövegben, nagyon helyesen, ennek megfelelően fordítja a szóban forgó szövegrészeket: *kudijniz šinminid* 'Melyik szemeddel látsz?' mondta a Vumurt. „A ballal” mondta az asszony. Az udmurt alakok pontosan ezt a tartalmat fejezik ki az ezeknek megfelelő formákkal.¹⁸

Az idézett példából láthatjuk, hogy a nyelvmester tényleg elengedhetetlen volt a gyűjtés során, de a gyűjtött anyag megformálásában játszott szerepe következtében általában nem autentikus szövegeket jegyeztek le, mivel erőteljesen hathatott azokra a nyelvmester idiolektusa.

Nagyon valószínű, hogy az egyes nyelvjárási, hangtani különbségeket sem csak a hallott beszédmű alapján állapították meg, azaz nem a konkrét, adatközlőnek megfelelő ejtést tükröztették, hanem az általánosan kialakult benyomás és a megállapított szabályszerű eltérések alapján jegyezték fel az alakokat – és ennyiben még ebben az esetben is igaza van Ballaginak. Ez a módszer még megfigyelhető volt 1991-ben is, amikor udmurt kollégáim segítő szándékkal lejegyezték magnetofonszalagra gyűjtött, kötetlen élő beszédet tartalmazó anyagom egy részét, és eközben korrigálták az adatközlőt mind hangtani, mind alaktani, mind mondattani értelemben, s ennek következtében a lejegyzések használhatatlanok lettek.

Mindezeket figyelembe véve óriási eredménynek tarthatjuk, hogy Munkácsi utazása során a feljegyzett adatokból a ma elfogadott nyelvjárási felosztást megközelítő eredményre jutott. Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Munkácsi gyűjtése az udmurt nyelv szemszögéből a szókincs és az alaktan szempontjából a mai napig is

¹⁸ Megjegyzendő, hogy az udmurtban a jelzöt és a jelzett szót nem egyeztetik, ezért nem is lehetséges a Munkácsi által feltételezett *kudijniz šinminid* alak.

jól használható. Az udmurt nyelv legrégebbi szöveges forrásai a 19. század elejéről valók, s azok is általában fordítások. Az első terjedelmes eredeti udmurt nyelvi anyagot Munkácsi gyűjtéséből ismerhette meg a tudományosság, s a legrégebbi eredeti udmurt szövegek közé tartoznak.

Minek volt mégis köszönhető, hogy a mai nyelvjárási gyűjtés módszereinek teljes hiánya ellenére jelentősnek tartjuk munkáját, hisz ma is használható nyelvi anyagot tudott gyűjteni (nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy ez az udmurt nyelv legelső igazán jól használható nyelvjárási anyaga)? A magyarázat valószínűleg objektív és szubjektív okokban egyaránt keresendő. Objektív ok, hogy valójában bármilyen anyaggal tért volna vissza, az mindenféleképpen jelentős lett volna a hazai és európai nyelvészközönség számára, mivel képzett szakember, nyelvészeti céllal gyűjtötte azt. Korábban ilyen nyelvi anyag ebben nyelvcsoporthoz nem volt. Objektív körülmény az is, hogy az adatközlők véletlenszerűségük ellenére, mégis optimálisan választódtak ki az udmurt falusi társadalom jellegzetességéből következően: a férfiak ugyanis helyben lakók maradtak, míg a nők más faluba mentek férjhez. Munkácsi adatközlői pedig vagy férfiak voltak, vagy még nem férjezett, falujukat el még nem hagyott nők. Ez utóbbiak különösen szívesen segítették Munkácsi munkáját.

A szubjektív okokat Munkácsi személyiségében kereshetjük. Munkabírása hihetetlen, elszántsága megmagyarázhatatlanul szilárd, céltudatossága szinte utolérhetetlen. Másképp nem magyarázható, hogy alig 2 és fél hónapos útja során (1885. június 16. – szeptember 1.) felgyűjti a Votják népköltészeti hagyományokban közreadott anyagmennységet, leellenőrzi Bálint Gábor tatár szótárát, revízió alá veszi Wiedemann udmurt szójegyzékét (ezekre utaltam, amikor jeleztem, hogy nem csak szöveganyagot gyűjtött), megküzd a helyi hivatali viszonyokkal és olykor az ellenséges érzülettel. S amit hazatérte után visz véghez, az valójában megismételhetetlen. Alig 3 év alatt elkészíti ugyanis a felgyűjtött szövegeket tartalmazó kötetet és a rendelkezésre álló anyag alapján megszerkeszti az udmurt nyelv szótárát. A közel 800 oldalas szótár már méretével tiszteletet parancsoló, de belelapozva megtudhatjuk, hogy szokatlanul alapos és részletes munka.

Ez a szótár egyrészt nem a szokásos ábécérendben tartalmazza a szavakat, hanem a hangsorokban található hangok kiejtési helye szerinti csoportosításban. Ez az eljárás felette megnehezíti a használó dolgát, amennyiben nem rendelkezik pontos ismeretekkel a hangok képzési helyéről. Ez a szótárszerkesztési eljárás azonban egyáltalán nem kivétel nélküli a korban. Elég ha Budenz ugor összehasonlító szótárára gondolunk, hisz abban is ezt a betűrendet találjuk. Az eljárás mögött valószínűleg Budenz nyelvészeti tanulmányai és ismeretei állnak: a szanszkrit nyelv szavait ugyanis mind a mai napig e szerint a rend szerint sorolják be.

A szótár igazán azonban gazdagságával szédíti meg a felhasználót. A szócikkek felépítése a következő: címszó a nyelvjárás megjelölésével, amit az adott tétel azon alakjai követnek, amelyeket Munkácsi a saját anyagában az eltérő nyelvjárásokban, illetve az általa felhasznált egyéb forrásokban talált – minden esetben a nyelvjárás, illetve a

lelőhely pontos megjelölésével. Ezt követi a magyar jelentés – növény és állat neve után annak latin megfelelője is szerepel –, s ha feljegyezte, akkor az orosz és a tatár jelentést is megtaláljuk, majd függőleges vonallal elválasztva ezt a szó német jelentése követi – ez utóbbi minden tételben szerepel. Mindig jelzi, ha hapax legomenonnal van dolga (azaz olyan megbízhatatlan adattal, amely számára csak egy forráshelyről ismert, illetve Ivanov sem ismerte Wiedemann anyagának átvizsgálásakor). Itt jelöli meg szögletes zárójelbe téve azt is, hogy a szónak mi az eredete. A főnevek esetében egy zárójelbe tett veláris *i*-vel jelzi, hogy az adott szó nem *e* hangzóval veszi fel a birtokos személyjeleket, illetve minden esetben közli a tőalakot, ha az nem egyezik meg a címszóval. Ezek után következnek a szóval alkotott frazémák, grammatikai szerkezetek és összetételek. És mindezekon felül a néprajzi érdeklődésre számot tartó szavak esetében részletes néptudományi magyarázat, enciklopédikus részletességgel. A szótár végén német szómutatót találunk, így a szótár valójában egy udmurt–magyar / német–udmurt szótár.

Pályadíjat nyert munkái, cikkei mellett ennyit tett a tudományasztalára, itt tartott tehát Munkácsi Bernát, amikor 1889-ben Reguly anyagával a poggyászában nekivágott második oroszországi utazásának, és újra ott ült Kazanyban udmurt nyelvmenterei között.

Irodalom

- Aranka György (szerk.) (1796), A magyar nyelv-mívelő társaság munkáinak első darabja. <http://kiad.hu/bibl/elsodarab/>
- Ballagi Mór (1859), A magyar nyelvész-kedés köre. Akadémiai székhelyi értekezés. Akadémiai Értesítő 19/5: 397–423.
- Csűry Bálint (1936), A nyelvi bűvár-lat módszere. Turul Szövetség, Budapest.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János (szerk.) (1862), A magyar nyelv szótára I. Emich, Pest.
- Kozmács István (2008), Megvalósult gyermeká-lom. Munkácsi Bernát udmurtföldi útja. AB-ART, Pozsony.
- Munkácsi Bernát (1883), Votják nyelv-mutatványok. NyK 17: 247–302.
- Munkácsi Bernát (1884), Az altáji nyelvek szám-képzése. Budenz-album. Akadémiai Könyvke-reskedés, Budapest. 255–315.
- Munkácsi Bernát (1887), Votják népköltészeti hagyományok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1889), Nyelvészeti tanulmány-utam a vogulok földjén. Budapesti Szemle 155/206–238, 156/382–408.
- Munkácsi Bernát (1890–1896), A votják nyelv szótára.
- Munkácsi Bernát (1936), Budenz-ereklyék I. Nyr 65: 51–61.
- Németh Renáta (2007), A XIX. századi nyelv-bölcsélet és a Magyar nyelv szótárának etimológiai elvei. PhD-értekezés.
- Setälä, Emil Nestor (1901), Über die Transkription der finnisch-ugrischen Sprachen. FUF 1: 15–52.
- Széchy György (1839), Az egyetemes dialectus. Tudománytár, Értekezések 6: 9/171–187, 10/244–254, 11/273–284.
- Szinnyei József (1884): Az ugor népek. Budenz-album. Akadémiai Könyvke-reskedés, Budapest. 26–32.

Munkácsi Bernát vogulföldi gyűjtése

A jelenkor feladatai és lehetőségei

Munkácsi Bernát munkásságának sokoldalúságát bizonyították az előttem elhangzott előadások is. Kiváló nyelvész volt, finnugrista, turkológus, orientalista, néprajztudós, a magyar nyelv történetének számos területével, több finnugor és nem finnugor nyelvvel foglalkozott élete során, több nyelvből is gyűjtéseket végzett, mindezek ellenére (vagy mindezek mellett) elmondható, hogy munkásságának legismertebb területét vogulföldi gyűjtései alkotják. Ennek voltaképpen több oka is van. Szibériai útja során egyrészt megfejtette Reguly szövegeit, s ez önmagában is legendássá vált eredmény volt. Másrészt pedig olyan kultúrkincset fedezett fel és írt le – a manysi folklórt – melyet korábban legfeljebb csak töredékeiben ismerhettek, és ami talán a legfontosabb, ha ezt nem tette volna meg, e kincs el is veszett volna, hisz már akkor is több nyelvjárás eltűnőben volt, és az énekmondás olyan szintje, melyet ő megismerhetett, fokozatosan eltűnt egy-egy énekes, mesemondó halálával. Nem túlzás állítanunk, Munkácsi Bernát és a finn Artturi Kannisto vállalása és teljesítménye nélkül szinte semmit nem tudnánk a manysik nyelvéről és világáról – és így a veszteségnek még a tudatában sem lehetnénk. Munkácsi maga is nagy fontosságúnak tartotta manysi gyűjtését, tudatosan készült rá, korábbi gyűjtőútjait egyfajta „előtanulmánynak” tekintette, hogy minél jobban teljesíthette legfontosabb teendőjét, az Urál vidéki tanulmányútját.

Előadásomban elsősorban a manysi gyűjtéssel kapcsolatos jelenkori munkálatokról és feladatokról szeretnék szólni, de úgy gondolom, nem hagyhatom ki, hogy legalább röviden ne beszéljek arról, hogy hogyan, milyen körülmények között jutott hozzá Munkácsi ehhez a páratlan kincshez.

1888. március 13-án, 23 évesen indult el Szibériába, hogy megfejtse Reguly Antal négy évtizeddel korábbi feljegyzéseit. Ahogy ő fogalmazott: „Nemcsak egyszerűen tudományos vállalat volt ez, hanem egyúttal a hálás kegyelet ténye nyelvtudományunk halhatatlan emlékü úttörője iránt” (Munkácsi 1889: 206). Legelőször is le kellett másolnia Reguly anyagait. A helyszíni feljegyzések és a tisztázatok sok helyütt elhomályosodott írásait kiolvasni és lemásolni már önmagában óriási feladat volt. Barátjával és kutatótársával, a néprajzkutató Pápai Károllyal indultak útnak, és rendkívül viszontagságos körülmények között érkeztek meg május 2-án az Urál keleti oldalára. Utaztak vonaton, ameddig lehetett, s ahol már nem volt

vasút, ott szekéren, hajón, szánon, ladikon közlekedtek. A tavaszi időszak olvadó havában, a már olvadó folyókon át az előrejutás nem csupán fáradságos volt, hanem sok esetben rendkívül veszélyes is. A szánút során gyakorlatilag a fagyos vízben kellett ülniük, és egy-egy nagyobb gödörnél nemcsak alulról, hanem a szán tetején is befolyt a víz, az utak oldalában torlódó hóhegyekre ráhajtvá többször is kiestek a szánból, volt, hogy kénytelenek voltak magukat a szánhoz kötni. Kazánhoz közeledve megszűnt a szánút is, és szekéren kellett folytatni, de ez a szánnál is gyötrelmesebb volt. Beszámolójában így emlékezik erre: „Azok az agyvelőt rázkódtató és bordákat szaggató ütközések, melyeket a szánon csak a nagyobb útgödörknél éreztünk, itt a fagyos sárbuczkákkal megrakott úton folytonossá váltak, s egy fél óra alatt mindketten bizonyos ájulásszerű bágyadtságba estünk” (i. m. 216). A zajló Volgán még csónakkal keltek át, de a Kazánka folyón már ez sem lehetséges, a feltorlódott, mozgó jégtáblákon, egyikről a másikra ugrálva kellett átkelniük. Így írta le ezt: „Egy elhibázott oldallépés, az egyensúly vesztese, vagy egy kevésbé energikus ugrás halálos veszedelembé ejtethet vala bennünket; – de az oly óhajtott nyugalom közelségének érzete serkenti vala bátorságunkat s mi megemberelve magunkat, sikerrel tesszük meg az átkelést” (i. m. 217). Nem is önmagát féltette leginkább az út során, hanem a sok fáradsággal lemásolt Reguly anyagot. Bár azt egy belülről viaszos vászonnal bevont ládába tette, érthetően aggódott, hogy megrongálja a víz. Mire Kazánba értek, holmijuk, ruházatuk tetemes része tönkrement, s ők maguk is fizikailag erősen megviselődtek: arcuk „a nedves szél-től tele vedlő rézvörös foltokkal s a gyalgó úti táplálkozás és fáradalmak következtében feltűnően beesett” (uo.). Lelkiállapotukat azonban emelkedettnek és ünnepiesnek érezték. Kazánban töltenek két hetet, szellemileg és testileg is feltöltekezve indulnak tovább. Az Urál keleti oldalára Verhoturjénál érnek át, ahol Pallas még jelentős számmal talált manysikat a 18. században, de a vidék már Reguly idejére is eloroszosodott. Végül május 2-án, utuk 52. napján Ivdilben találkoznak az első igazi vogullal, „egy összetöpörödött, fogatlan, vak anyóka alakjában” (i. m. 223). E találkozásról Munkácsi így ír: „Egy pohár szíverősítő után kezdődött a leczke, melynek első themája a számnevek volt. Vogul szó után áhítózó füleinket valami bájos ének sem illethette volna kellemesebben, mint az a csámcsogás, mellyel az *akwe, kitäi', χürem* [...] egy, kettő, három [...]. vogul számnevek élénk hangzottak. De nem sokáig tartott a gyönyörűség, mert hölgyünk a *ńololau* 'nyolcz' szám után egyenesen a *kit-χujp-lou* 'tizenkettő'-re ugrott által és semmiképpen nem bírt a kihagyott 9, 10 és 11 számokra visszaemlékezni. Röviden szólva pár óra alatt meggyőződtem, hogy Ivdilben nem lehet maradásom” (uo.).

A Lozva folyó középső szakaszánál található Toreh-paulban kezdhet az igazi munkához, itt találkozik Mihail Gregorics Persinnel, egy régi vogul nemzetség utolsó sarjával, és Tatjana Alexejevna Szotyinovával, Reguly adatközlőjének, Jurkinnak falujabelijével. Több hónapon át dolgozik velük, és Reguly szövegeinek jelentős részét sikerül is megfejtenie segítségükkel. A további hónapok során Munkácsi bejárta az

egész manysi nyelvterületet, gyűjtött anyagot a Szoszva, a Szigva és a Lozva vidékén, valamint a Konda, a Tavda és a Pelim menti manysiknál. 1889. március 25-én Berezovóban fejezi be vogulföldi gyűjtéseit. Teljesítette tehát célját Reguly anyagát illetően: „Le volt törve végre a hét lakat, mely vállalatom elbűvölt ideálját, az anynyi évtized óta homállyal borított tudományos kincset elzárta” (i. m. 398). De a Reguly szövegek megfejtése gyűjtésének csak töredéke, hiszen a megjelent kötetei alapján jól tudjuk, szinte felfoghatatlan mennyiségű szöveget sikerült lejegyeznie gyönyörű és pontos magyar fordítással, minden nyelvjárásból készített grammatikai följegyzéseket, és hatalmas lexikális gyűjtést is végzett. Szinte fizikailag is lehetetlenségnek tűnik, hogy miként tudott a mostoha körülmények között ennyi anyagot leírni, gyűjtéseit az útja során megőrizni, rendszerezni és folyamatosan bővíteni. Beszámolóját olvasva azt is csodálhatjuk, hogy az emberfeletti, majd egy évig tartó szakadatlan munkáért, a zord szibériai viszonyokért egy panaszszava nincs, ami ember számára még elviselhető, az neki tökéletesen megfelelő körülmény, más igénye, mint estére egy fűthető szoba, egy fekvőhely és egy szamovár, nincs is. Csak a legészakibb vidéken töltött téli hónap az, ami soknak tűnik, beszámolójának erről szóló fejezete talán többek számára ismert (az északi vogulokról írja): „E nép még nem emelkedett a kemencze tudományáig. Gerendákból összerótt téli lakását, mely egyszerű fakéreggel van befödve s oldalt ablaküveg helyett egy vastag jégtáblán át (néhol meg csak a tetőnyíláson) kapja a világosságát – összesen egy zugának szabad tűzhelye, a *šaul* van hívva melegíteni. Az éjszak-szibériai 35-50 fokú téli hidegekben természetesen vajmi gyöngye hatása lehet egy ilyen tűzhelynek a lakás hőfokának emelésére, különösen éjjel, a midőn nem állhat mellette senki, hogy a tüzet rakja és folytonosan élessze. Mindaddig, amíg a jurtokban voltam kénytelen élni [...], nem vetkőzhettem le éjszakára; sőt lefekvéskor ép oly gondosan kellett felöltözködnöm, mint mikor távoli útra keltem – s mindemellett az éjfél utáni órákban lehetetlen volt az alvás az erős fagy miatt. [...] Pár heti erős munka után kimerültség kezd nálam nyilatkozni és nagyfokú izgatottság. Elősegítik ezt a nyomorúságos táplálkozási viszonyok is” (i. m. 404).

Nem kétséges, gyűjtőútjának sikerét főként jellemének és szorgalmának köszönheti, természetesen, nagymértékben kitűnő felfogásának és nyelvi tehetségének is. Nem járhatott volna ilyen eredménnyel, ha személyisége más lett volna, hiszen példaértékű az a tisztelet és szeretet, amit az egyszerű manysi emberek iránt érzett. Például a Pelim menti voguloknál kérésükre feljegyezte a zsarnokoskodó pap elleni panaszait is. Vagy az Alsó-Lozvánál járva azt írja, hogy a környék már eloroszosodott, az már a „civilizáció földje”, ami abban is látszik, hogy fehérneműit ellopják. „Számos alkalom lett volna ilyesmire a műveletlen vogulok közt; de az ő erkölcsük még nem jutott ily fejlettségre” (i. m. 397). Tisztában van vele, hogy mindaz, amit megismert és összegyűjtött, a manysi nép szellemi életét és múltját világítja meg és fényes bizonyíték Európa tudós világa előtt, hogy a „népeknek szellemi képességére nem a földrajzi és ethnológiai viszonyok a döntő tényezők” (i. m. 208).

Hazatérte után négy kötetben jelenteti meg néhány év alatt a gyűjtött szövegeket, ezekkel párhuzamosan a manyisi nyelvjárások nyelvtani leírásait, majd később a szöveggötetkekhez kapcsolódó néprajzi leírásokat és tanulmányokat terjedelmes könyvekben (de csak az első két kötetét, a 3. és 4. kötetekét már Kálmán Béla rendezte sajtó alá). Haláláig dolgozott lexikális gyűjtése anyagán, mindenki nagyon várta vogul szótára megjelenését, de ez végül csak 1986-ban valósult meg, szintén Kálmán Bélának köszönhetően.¹ E könyvek és tanulmányok megjelenéséig szinte alig tudhatunk valamit a manyisi nyelvről és népköltészetéről, ennek ellenére saját korában szinte semmilyen visszhangja nem volt a műveknek, csupán Gombocz Zoltán írt egy rövid ismertetés az első kötet kiegészítő kötetéről (1903).

Halála után feljegyzései az Akadémia kéziratárába kerültek, ma is ott vannak, s mint az előbb elhangzottakból is kiderült, a gyűjtés meg nem jelentetett részei (a 3. és 4. kötetekhez kapcsolódó magyarázó kötetek és a lexikális anyagát feldolgozó szótár) azóta Kálmán Bélának köszönhetően megjelentek.

Gondolhatnánk, hogy ezzel Munkácsi manyisi nyelvre irányuló munkássága megnyugtató módon lezártnak tekinthető, hisz annak zömét még ő maga megjelentette, a kéziratban maradt anyagokat is feldolgozták. Ha saját korában nem is méltatták megfelelő súllyal eredményeit, napjainkban mindenki, aki uráli nyelvekkel, vagy obi-ugor folklórral foglalkozik, tisztában van a Munkácsi-anyag páratlanságával és értékével. De ez nem ilyen egyszerű! Munkácsi hagyatékával – akár megjelent, akár nem – kötelességünk tovább foglalkozni.

A „Vogul népköltési gyűjtemény” megérett az újrakiadásra. A gyűjtemény páratlan gazdagságú, 1600 lapnyi anyaga mintegy 250 szöveget tartalmaz: teremtetési mondákat, hősi énekeket, imádságokat, medveénekeket, medveünnepi színjátékokat, életképeket, sorsénekeket, meséket, találós meséket, s mindebből gyakorlatilag kirajzolódik az egész manyisi világ. A kötetek évtizedek óta beszerezhetetlenek, a még fellelhető példányok vagy néhány nagyobb városi könyvtár polcain porosodnak és alig valaki tudja, hogy mit is rejtenek, vagy pedig egyetemi könyvtárak, tanházak agyonforgatott, széthulló, egyre rosszabb állapotú darabjai. Belátható időn belül tönkremennek, használhatatlanná válnak, fizikailag megsemmisülnek. Nyelvi értékükkel tisztában vagyunk, és azzal is, hogy tömegek soha nem fognak manyisiul tanulni és eredeti manyisi nyelvű szövegeket olvasni. De tartalmi értékük alapján sokkal nagyobb körben kellene ezt az anyagot ismertté tenni. Ismertebbé kellene

¹ Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény 1. kötet 1. rész (1892), 2. rész (1902); 2. kötet 1. rész (1892), 2. rész (1910); 3. kötet 1. rész (1893) [2. rész (1952) – sajtó alá rendezte: Kálmán Béla], 4. kötet 1. rész (1896) [2. rész (1963) – sajtó alá rendezte: Kálmán Béla].

Munkácsi Bernát (1894), A vogul nyelvjárások szórágózájukban ismertetve. Ugor Füzetek II. [Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.]

válnia itthon – feltétlenül ott lenne a helye az általános és középiskolai tananyagban –, és ismertebbé kellene tennünk külföldön is. Mivel az anyagokhoz Munkácsi magyar fordítást készített – amely egyébként önmagában is művészi értékű –, gyakorlatilag két olyan nyelven van (magyarul és vogulul), mely csak szűk kör számára érthető. A teljes gyűjtés angol fordítással való kiegészítése nagy előrelépést jelentene. Ma már rengeteg minden elérhető az interneten (a Vogul népköltési gyűjtemény is, szkennelt változatban), de úgy vélem, nem elégedhetünk meg ennyivel. Egyrészt tehát angol fordításra is szükség van, másrészt pedig az eredeti anyag is némi megújításra és javításra szorul. A SZTE Finnugor Tanszékén már történtek némi lépések e cél megvalósítása érdekében. A manysi nyelvű szövegek jelentősebb részét, az északi nyelvjárási gyűjtéseket már digitalizálták a tanszék hallgatói, a többi nyelvjárás anyagának begépelése is folyamatban van. Az eredeti, Munkácsi lejegyezte szövegeken csak a legszükségesebb technikai változtatásokat, karaktercseréket végezzük el. A magyar fordításokat változatlanul hagyjuk, csak néhol szükséges a mai helyesírási normához igazítani a szöveget. Az angol fordítás elkészítésére megnyertük ügyünknek Peter Sherwood hungarológust, aki tökéletes angol és magyar tudása mellett a manysi nyelvnek is kiváló ismerője. Elkészítette már az első próbafordításokat, egy hosszabb medveének, a munkeszi ének angolra ültetését. Az angol fordítás készítése természetesen sok kérdést, problémát vet fel: ilyenek például a parallelizmusok, az ismétlések, a manysi igeneves szerkezetek, az állandó deminutív és frekventatív és egyéb képzőhalmazok tükröztetése, vagy a nevek és tabukifejezések visszaadása angolul. Az eredeti szövegek egyértelmű sajtóhibáit természetesen kijavítjuk, de a manysi adatoknál sok esetben nehéz eldönteni, hogy bizonyos szavak eltérő lejegyzése egyszerű nyomdai tévesztést vagy alakváltozatokat rejt-e. E szempontból fontos lépést jelent egy jelenleg folyó projektum, mely többek között Munkácsi szövegein is alapul. A továbbiakban erről szólnék röviden.

A közeljövő fontos feladatának gondolom tehát a népköltési gyűjtés szövegeinek újrakiadását. A jelenben pedig – mint hallani fogjuk – két fontos, több éves pályázat is Munkácsi manysi gyűjtésének anyagát dolgozza fel valamilyen módon. Az egyik egy nemzetközi együttműködésben folyó ún. Ob-BABEL projektum², a másik pedig egy OTKA által támogatott program, melynek célja obi-ugor morfológiai elemzők készítése. Ez utóbbi a Nyelvtudományi Intézetben zajlik Fejes László vezetésével, és két hanti valamint egy (az északi) manysi nyelvjárás anyagát dolgozza fel.³ Előzménye a Nyelvtudományi Intézetben már korábban végzett hasonló munkálatok, melyek eredményeképpen több uráli nyelv morfológiai elemzője is elkészült vagy várhatóan

² A projektumot, valamint részletesebben annak a Munkácsi-anyagokhoz kapcsolódó részét Bíró Bernadett mutatta be az emlékülésen. Az Ob-BABEL honlapja az alábbi címen érhető el: <http://babel.gwi.uni-muenchen.de/>.

³ A projekt azóta lezárult, lásd: <http://fgtort.nyttud.hu/index.php/2008013049/otka/obi-ugor-morfologiai-elemz-es-korpuszok>.

és remélhetően a jövőben el fog készülni. A Munkácsi gyűjtéseket illetően ez konkrétan azt jelenti, hogy az általa gyűjtött és a Vogul Népköltési Gyűjteményben megjelent minden északi szöveget digitalizálni (számítógéppel rögzíteni) kellett, és itt kapcsolódik a projektum a már említett tervhez, a népköltési szövegek újradiadásához. A mellékjeles betűket különféle karakterekkel – betű és számkombinációkkal – kellett helyettesíteni. Íme a közismert Keresztelés énekének eleje ilyen formában:

4.

Peerna2n tuum eeri0g.

Saamiq maa [saamt] lahwa2
 hum ha0a0ntpegim:
 nyila2 saampa2 saamiq peerna2
 sujte9ltawe9.
 saamiq maa saamt lahwa2
 ha0a0ntpegim:
 nyila2 saampa2 saamiq peerna2l
 puse9n pune9ntawe9t.
 ja2ge9m hum sagi0re9paale9m
 akw[]-pis a0a0lpa2 nor-kwolt
 hum uunlenta2se9m. -- hote9l hulyi0li,
 nyaqra2 turpa2 turiq syahl

Létre kellett hozni egy tőtárat, ez a Munkácsi-gyűjtés lexikális anyagait felhasználó Munkácsi–Kálmán-féle vogul szótárt felhasználva készült, itt a *perna* 'kereszt' szót láthatjuk a szójegyzékben:

pěrnä (fn.) kereszt
pěrnä (fn.) kereszttség
pěrnä (fn.) treff
pěrnä-jäi (fn.) keresztapa
pěrnänē-nāj (fn.) treff dáma (kártyában)
pěrnätal (fn.) pogány
pěrnätal (mn.) pogány
pěrnä-tus (fn.) treff ász
pěrnä-väłttēnē-χātēl (fn.) vízkereszt
pěrnin (mn.) kereszt-
pěrnin-ās (fn.) keresztapa

Szükség volt még egy teljes toldaléktárra, és a számítógépes elemzőt el kellett látni minden olyan információval, amely a tövek és a toldalékok összekapcsolódására vonatkozik, azaz gyakorlatilag az adott nyelvjárás, az északi manysi adott nyelvváltozatának minden fonológiai és morfológiai szabályát le kellett írni oly módon, hogy az elkészült elemző ezek után bármely szóalakról el tudja mondani, hogy annak milyen morfológiai felépítése lehet. Az alábbiakban továbbra is a *perna* szó látható a

peerna2n tuum 'keresztbe menés' kifejezésben, s amit látunk, az a **peerna2n** szóalak lehetséges elemzései:

```
1 Peerna2n << peerna2n>tuum_hu=megtérés_kereszténnyé_válás[S_N]
=Peerna2n+[I_NAG] | peerna2_hu=kereszt[S_N]=Peerna2n+[I_LAT] | peerna2_hu
=kereszt[S_N]=Peerna2n+[I_P1]+[I_PxSg2]+[I_NAG] | peerna2_hu=kereszt[S_N]
=Peerna2n+[I_PxSg2]+[I_NAG] | peerna2_hu=kereszt[S_N]=Peerna2n+[I_PxDu2]+[I_NAG]
| peerna2_hu=kereszt[S_N]=Peerna2n+[I_PxP12]+[I_NAG] | peerna2_hu=kereszt[ség[S_N]
=Peerna2n+[I_LAT] | peerna2_hu=kereszt[ség[S_N]=Peerna2n+[I_P1]+[I_PxSg2]+[I_NAG]
| peerna2_hu=kereszt[ség[S_N]=Peerna2n+[I_PxSg2]+[I_NAG] | peerna2_hu
=keresztseg[S_N]=Peerna2n+[I_PxDu2]+[I_NAG] | peerna2_hu=keresztseg[S_N]
=Peerna2n+[I_PxP12]+[I_NAG] | peerna2_hu=treff[S_N]=Peerna2n+[I_LAT] | peerna2_hu
=treff[S_N]=Peerna2n+[I_P1]+[I_PxSg2]+[I_NAG] | peerna2_hu=treff[S_N]
=Peerna2n+[I_PxSg2]+[I_NAG] | peerna2_hu=treff[S_N]=Peerna2n+[I_PxDu2]+[I_NAG] |
peerna2_hu=treff[S_N]=Peerna2n+[I_PxP12]+[I_NAG] | peeri_<lakwa2-_hu=kibont[S_V]
=Peer+na2[D=A_PART-PRES]+n[I_LAT] | peeri_<lakwa2-_hu=kibont[S_V]
=Peer+na2[D=A_PART-PRES]+n[I_P1]+[I_PxSg2]+[I_NAG] | peeri_<lakwa2-_hu=kibont[S_V]
=Peer+na2[D=A_PART-PRES]+n[I_PxSg2]+[I_NAG] | peeri_<lakwa2-_hu=kibont[S_V]
=Peer+na2[D=A_PART-PRES]+n[I_PxDu2]+[I_NAG] | peeri_<lakwa2-_hu=kibont[S_V]
=Peer+na2[D=A_PART-PRES]+n[I_PxP12]+[I_NAG] >> [Peerna2n:1 ]
```

Hogy a szóalak az adott szöveggörnyezetben éppen melyik konkrét elemzésnek felel meg, csak a szöveg egyértelműsítése után adható meg.

A projektum több szempontból is jelentős: egyrészt a manysi nyelv egészen új típusú dokumentálását jelenti. Másrészt a nyelv fonológiájának és morfológiájának új szempontú, az eddigieknél részletesebb elemzését, megismerését teszi lehetővé. Az elemzőnek köszönhetően fontos grammatikai információkat tud nyújtani azok számára is, akik magát a manysi nyelvet nem ismerik alaposan (tehát pl. általános nyelvészeknek, tipológusoknak is). A digitalizált anyag további munkálatok alapját jelentheti. Az északi szövegek például egy program segítségével átalakíthatók a Munkácsi újrakiadás számára szükséges formátumúvá:

4.

Pěrnān tūm ērīy.

Sāmiñ mā [sāmt] laxwā

χum χāntpeyim:

nīlā sām̃pā sāmiñ pērnā

sujteltawē.

A Munkácsi–Kálmán-szótár északi alakjainak feldolgozásával Fejes László egy könnyen kezelhető manysi–magyar szótárt hozott létre, amely az interneten bárki számára elérhető: <http://www.scribd.com/doc/38598230/manN-hun-0-1>. Szintén számítógépes program segítségével az egész szöveggörpusz cirill betűssé alakítható (lásd alább). Az így kapott anyag tovább finomítandó, de jelen formájában is feltehetőleg jobban tudják használni maguk az obi-ugor nemzetiségű kutatók, érdeklődők, mint eredeti, latin betűs formájában:

4.

Пэ́рнән түм э́рыг.

Сāмиң mā [cāmt] лахвā

хум хāнтпэгим:

һилä cāмпä cāмиң пэ́рнä

суйтэлтавә.

сāмиң mā cāmt лахвā

хāнтпэгим:

һилä cāмпä cāмиң пэ́рнäl

пусән пүнэнтавәт.

йäгәм хум сагырэпälәм

акв[]-пис äлпä нор-кволт

хум үнлэнтäсәм. – хотэл хуъыли,

A népköltési gyűjtemény újrakiadáshoz is fontos lehet, hogy az adatbázisként használható korpusz a szóalakok egységesítésében, magyarul a hibásan nyomtatott alakok és alakváltozatot kérdésének megítélésében is segíthet.

Előadásomat egy személyesebb gondolattal fejezném be. Lassan 25 éve, hogy manysi nyelvvel kezdtem foglalkozni. Tanárom, Mikola Tibor már a nyelvtanulás elején a Munkácsi köteteket adta a kezembe, és emlékszem, mekkora hatással voltak rám az ott olvasott szövegek. Manysiul még nem ment az olvasás, a magyar fordításokat olvastam végig. Aztán apránként hozzájuk adódtak az eredeti vogul szövegek is. Sokat foglalkoztatott már diákként, hogy Munkácsi, aki expedíciója idején csak néhány évvel volt idősebb, mint akkor én, hogy tudta mindezt összegyűjteni. Irigyletem sokszor, például azért, hogy ő még tavdai manysi nyelvet is hallhatott. Sok éve tanítok manysi nyelvre diákokat, és azt hiszem, mindezeket az érzéseket évről-évre újra átélhetem a diákok által is. Mert nyilvánvaló és egyértelmű az órákon, hogy őket is ugyanígy foglalkoztatják ezek a kérdések, ugyanígy megérintik ezek a gondolatok.

Irodalom

Gombocz Zoltán (1903), Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet. Kiegészítő füzet. Bevezetés.

Tárgyi és nyelvi magyarázatok. (Ismeretetés.) NyK 33: 126–128.

Munkácsi Bernát (1889), Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. Budapesti Szemle 60.

Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége

A Munkácsi Bernátot nyelvészként bemutató szakirodalomból jól ismert, hogy Munkácsi maga nem tanfelügyelőként remélte az életét, megélhetését: az egzisztenciális kényszer miatt fogadta el ezt a megbízatást. Ebben az írásban azt szeretném mégis bemutatni, hogy ahogyan és amit életének ezen a területén létrehozott, az jóval több, igényesebb, elkötelezettebb, mint amit egy szigorúan csak megélhetésnek tekintett munkakör elvárhatna. Munkácsi valóban hivatásnak és nem csupán hivatalnak látta a zsidó oktatásügy, illetve hangsúlyosan a vallásoktatás egységesítése és megújítása terén végzett munkáját. Maga is így nyilatkozott, amikor hetvenévesen, negyvenévnyi szolgálat után leköszönve visszatekintett életére (Munkácsi N. 1943: 238).

De ne szaladjunk ennyire előre! Az egyetem elvégzése után kitűnő minősítésű magyar- és némettanári oklevéllel a kezében Munkácsi életében hosszú évekig nyomasztó gond volt, hogy nem kapott állást. Sem a képességeinek és igen korán bontakozó tudományos eredményeinek megfelelő egyetemi állást, sem végzettsége szerinti középiskolai tanári állást. Az 1880-as évek nyíltan antiszemita légkörében – gondoljunk csak a tiszaszlári perre és Istóczy Győző Országos Antiszemita Pártjának parlamentbe jutására a 1884 és 1887-es választásokon –, nos, ebben a légkörben világos üzenet volt Trefort eufemisztikus kifejezése is a „rendezetlen vallási viszonyokról”, amelyet a zsidó tanárjelölteknek „rendezniük kellett”, hogy állami alkalmazáshoz juthassanak (Munkácsi N. 1943: 61). Mint a korabeli vicc is mondta: Az világos, hogy a zsidóknak ki kell térniük ahhoz, hogy állást kapjanak, de vajon mit kell ehhez egy kereszténynek tenni?

Természetesen nem Munkácsi volt az egyetlen, aki a tudományos pálya lehetősége vagy a hit megőrzése dilemmájába került. Voltak, akik a kitérést választották: így lett például az 1860-as évek közepén Vámbéry Ármin (1832–1913) a pesti egyetemen a keleti nyelvek tanára. Mások a hithűség mellett döntöttek: például Goldziher Ignác (1850–1921), aki az Eötvös által még megígért egyetemi kinevezést Treforttól már nem kapta meg, és 30 éven át (1874–1904) a Pesti Izraelita Hitközség titkáráként kényszerült dolgozni. Az ő esetében helyénvaló kifejezés a „kényszerült”, ahogy naplójában ennek többször hangot is adott, például egy 1890-es bejegyzésben: „S tovább kellett szolgálnom, alantas munkát végezni, eközben olyan bánásmódot tűrnöm, amelyről e sorok olvasójának halvány sejtelme sem lehet” (Goldziher 1984: 157).

Az állami alkalmazások mellett, ahol zsidósága volt az akadály, Munkácsi ezekben az években megpróbálkozott hitközségi állás megszerzésével is. Versenybe szállt például szülővárosa, Nagyvárad ortodox hitközségének jegyzői posztjáért, de mindössze két szavazatot kapott (Munkácsi N. 1943: 156). Okkal feltételezhetjük, hogy itt épp azt kevesellték, amit másutt sokalltak: Munkácsi zsidóságát. Egy magyarított nevű,¹ életét világi tudományoknak szentelő férfi nem egy ortodox hitközség ideálja. De nem ez volt az egyetlen kudarccal végződő próbálkozása hitközségi vonalon. A Kazanyból való hazatérést megelőzően Budenz Józsefnek küldött levelében kesernyés iróniával maga írt erről: „Beáll mihamar a régi állapot, amidőn megint leszek a senkinek és semmire nem kellő proletár, akinek a legnagyobb problémája, hogy mit írhat házmester hozta bejelentő-lap »foglalkozása« rovatába [...] Megkezdődik ismét a vergődés és tudós jóakaróimnak biztatása, támogatása hitoktató, felekezeti jegyző, kántor, marhagége-vizsgáló és újévi »harsonafúvó« állomásokra”² (Munkácsi N. 1943: 157).

Amit ezekből a próbálkozásokból tényegesen ismerünk, az édesapja, Munk Adolf, avagy héber nevén Meir Avrahám Munk (1830–1907) sikertelen próbálkozása, melyhez Budenz József ajánlását, segítségét is kérte: meg kívánta pályázni az 1885 nyarán épp Oroszországban levő fia számára a pesti Zsidó Tanítóképző intézet magyar irodalom professzori állását (Kozmács 2008: 310–311). A helyzet jobb megértéséhez meg kell jegyeznünk, hogy ekkor a tanítóképzőn és a rabbiképző intézet alsóbb évfolyamain kívül nem volt az országban zsidó középiskola, így ezek nem is kínálhattak állást diplomás zsidó tanároknak. A pesti hitközségnek is csak elemije volt, a polgári, majd jóval később a gimnázium csak Munkácsi tanfelügyelősége időszakában és hathatós közreműködésével jöttek létre.

Amikor 1890 tavaszán – mint ez közzismert – az Akadémia közgyűlése levelező taggá választotta az épp harmincéves Munkácsit, és barátai jóvoltából sajtóvisszhangja volt annak a tarthatatlan helyzetnek, hogy rendezett megélhetési forrása még mindig nincs ennek a kiváló tudósnek,³ akkor a Pesti Izraelita Hitközség állást kínált neki. Az állás felajánlásában Goldziher Ignácnak meghatározó szerepe volt, ahogy a személyes értesítést is tőle, egykori tanáratól kapta Munkácsi 1890 nyarán. A felkínált tanfelügyelői állás dr. Bárány József távozásával ürült meg, aki két év (amúgy nem

¹ A *Munkácsi* név az első, még egyetemistaként közzétett tudományos publikációnál jelent meg a szerkesztő, Szarvas Gábor javaslatára (Az „áldás” és „átok” szók családja. *Magyar Nyelvőr* 8 [1879]: 433–436).

² Marhagége-vizsgáló: a levágott állatok kóser voltát, vagyis vallásos zsidó számára fogyasztathatóságát bizonyos belső részek ép, sértetlen volta alapján lehet kimondani. Nagyobb hitközségek alkalmaztak erre egy, a vallási előírásokban jól képzett személyt, aki a metszőket is felügyelte.

³ A *Borsszem Jankó* 1890. május 18. számában Vikár Béla (1859–1945) jelentetett meg név nélkül egy verset: „Ének a magyar–ugor istenekhez. Munkácsi B. akadémiai tag ügyében [...] Ott ül, ott van néki széki / Hajh, de ülni benne fél, / Gyötri őt e gond a régi / Állás kéne biz ő néki / Mert ülésből meg nem él. // Fogjátok hát ügyét föl ti / magyar–ugor istenek, / mert ki helyét úgy betölti / S rátok szorul, annak földi / pártfogói nincsenek.”

túl sikeres) pesti működés után a kecskeméti rabbi posztot vállalta el. A hitközségi tanfelügyelői állás – mint ezt a kinevezés ellenzői szóvá is tették – az eddigi gyakorlat szerint fiatal rabbiknak való megbízatás volt. Munkácsinak azonban, bár gondos vallási nevelést kapott, és még egyetemi éveiben is folytatta magánúton judaisztikai tanulmányait,⁴ sem rabbi-, sem hitoktatói végzettsége nem volt. Továbbá az is mindegyik, támogatók és ellenzők számára egyaránt világos kellett, hogy legyen, sőt Munkácsi feltételként mondta ki, hogy a tudományos pályáját semmiképp sem akarja feladni. De azt talán még a támogatók sem láthatták előre, hogy hallatlan munkabírással valóban sikerülni is fog élete két nagy tevékenységi körét összeegyeztetni, és a két területen párhuzamosan kiemelkedő teljesítményt nyújtani. Rögtön az első években, miközben egy új rendszer alapjait tette le a hitközség oktatásügyében, négy év alatt kiadta a vogul szöveggyűjtemény köteteit is. A megbízatást tehát Munkácsi többek tanácsát kikérve elfogadta.⁵ A változást, amit ez a döntés hozott életében a jó barát, Vikár Béla alkalmi versikéje így fogalmazta meg: „Bernát, ki eddig / soh'se tudta keddig, / hol tölti a szerdát, / végre nyugtot nyer hát” (Munkácsi N. 1943: 158).

A nyugtot azonban csak élete lehorgonyozása tekintetében nyerte el, a felvállalt feladat valójában sok konfliktust, megvívandó harcot hozott magával. Amikor Munkácsi átvette a pesti neológ hitközség, az ország legnagyobb hitközsége oktatási ügyeinek felügyeletét, számára elkeserítő és visszaszállásokat talált főként az érdeklődésének mindvégig központjában álló hitoktatás terén. A visszaélések, sőt kifejezett visszaélések – pénzért árusított vallásoktatási bizonyítványok, hitoktatók csaló óraszám-elszámolása (Munkácsi N. 1943: 162) – a szervezőmunka kezdeti szakaszában leküzdhetők voltak, de az előljáróság, a rabbiság és az országos vezetők meggyőzése a saját vallásoktatási elgondolásairól már sok harccal járt.

A legnagyobb nehézséget azonban nem is ez jelentette. Tőle idézem: „Fájdalmas érzéssel tapasztalhattam napról-napra a vallási közömbösség megdöbbentő rombolását ifjúságunk sorában” (Munkácsi N. 1943: 163). A régi századforduló Pestjén ez nem csupán a minden generációban megfogalmazódó elégedetlenség a következővel szemben, hanem valós társadalmi probléma. A Pesti Izraelita Hitközség működési területén élő zsidó gyerekeknek csak töredéke járt a hitközség által fenntartott elemi iskolába, többsége, a középiskolás korosztálynak pedig egésze községi (ma azt mondanánk: önkormányzati), magán- vagy más felekezeti iskolában tanult. Hogy az arányokat érzékelhessük, számokat is mondok az 1903–1904-es tanévből. A Munkácsi által összeállított statisztikai kimutatásban összesen 26 134 tanuló szerepel, ebből hitközségi iskolában – amelyek száma a polgárik

⁴Schreiner Mártonnal, a Berliner Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums későbbi tanárával és Blau Lajossal, a Rabbiképző növendékével, későbbi professzorával tanult talmudot (Munkácsi N. 1943: 44).

⁵Az elhatározásban támogatta édesapja, Goldziher Ignác, Kohn Sámuel főrabbi, Wahrmann Mór hitközségi elnök és Schweiger Márton oktatásügyi előljáró, egyben az Országos Iroda elnöke.

megnyitásával ekkorra már ötre gyarapodott – mindössze 1908 fő tanult (Munkácsi 1904). Munkácsi többször, több fórumon is hangsúlyozta, hogy egészen más – sokkal könnyebb – helyzetben vannak a vidéki hitközségek, ahol a gyerekek zöme az elemi tanulmányait a hitközségi iskolában végzi, és viszonylag magas óraszámban van mód a vallási tárgyakat oktatni, így középfokon is egészen más alapokra lehet építeni.

A külső, vagyis nem zsidó felekezeti iskolában tanuló diákok vallásoktatásának problémája II. Józsefíg nyúlik vissza. Ő rendelte el egyfelől a nyilvános zsidó iskolák felállítását, tette másfelől lehetővé, hogy zsidó gyerekek keresztény alap- és középfokú iskolát látogassanak (Mandl 1901). Az utóbbiak vallásoktatását a párhuzamosan végzett héderek (magániskolák), illetve a zsidó községi talmud-tórák biztosították. Ezek a gyerekek lényegében két iskolába jártak egyidejűleg, pontosabban napszakok szerint megosztva. A zsidó községek által fenntartott talmud-tórák (a kifejezés jelentése 'tóratanulás') a 19. században jelentősen átalakultak, épp a nem zsidó iskolában tanuló gyerekek szükségleteire reagálva, és váltak azzá, aminek ma is ismerjük: kiegészítő oktatási forma vallási ismeretek átadására. A keretek tehát létrejöttek, ugyanakkor már a 19. század első felének Pestjén is külső segítséget kellett kérnie és kapnia a zsidó községnek a helytartótanáctól, hogy hitoktatásra és zsinagógalátogatásra bírja rá a nem zsidó oktatási intézmények zsidó diákjait (Bányai 2005: 176–177).

Az 1868-as népoktatási törvény, majd az ezt követő kultuszminiszteri rendeletek teljesen új helyzetet teremtettek ezen a téren. Létrejött annak a lehetősége, illetve feladata, hogy az állami (és más fenntartású) iskolák zsidó növendékei helyben, a saját iskolájukban részesüljenek zsidó vallásoktatásban a hitközségek által kialakított és felügyelt módon. Ennek időkerete azonban mindössze heti 2 óra volt. Ez a szűk időkeret nem tette lehetővé, hogy a hitközségi nyilvános iskolákban már bevált, de lényegesen nagyobb óraszámra összeállított tanterveket alkalmazzák itt is. Idővel mégis be kellett látni, hogy bármennyire szűk is ez a keret, sok gyermek elérésének egyetlen lehetősége, a szülők ugyanis már nem járatták őket magánúton vallásoktatásra (pl. talmud-tórába). De még ezután is hosszú éveket vett igénybe, míg a zsidó közösségekben és közösségek között valamiféle konszenzus körvonalazódott az új programról, és megszületett egy egységes vallásoktatási tanterv (Moskovits 1964: 122 skk.). Hogy végül megszületett, ez Munkácsi Bernát érdeme.

Bár – mint már hangsúlyoztam – Munkácsi maga sosem készült hitoktatással foglalkozni, és apja is inkább szánta kereskedőnek (Munk 2002b: 302), joggal beszélhetünk családi indíttatásról a zsidó oktatásügyért érzett felelősség terén és a vallásoktatásról vallott elveiben egyaránt. Munkácsi apjának emlékirata – *Életem történetei* címmel – csupán néhány éve jelent meg nyomtatásban (Munk 2002a). Az eredetileg 1899-ben héber nyelven írt emlékiratnak csupán az 1942-ben készült fordítása maradt ránk, de így is kincs a maga nemében. Avrahám Munk családos emberként már terménykereskedéssel foglalkozott, előtte azonban tanítóként kereste kenyerét, és az oktatásügy mindig is érdeklődése középpontjában maradt. Az emlékirat is páratlanul pontos forrás mind saját gyerekkorának, az 1830-as, 1840-es

évek zsidó iskoláinak személyi, tárgyi, közegészségügyi viszonyairól, az oktatott anyagról és az alkalmazott módszerekről, mind a már tanárként tapasztalt állapotokról, problémákról, az általa javasolt megoldásokról. Ezt az elkötelezettséget vitte tovább fia tanfelügyelőként.

Munkácsi apja nem csupán tanárként, hanem egész életében megtestesítette azt az embertípust, amely az ortodoxia iránti hűséget, a héber nyelv és irodalom melletti mélységes elkötelezettséget a tágabb kultúra iránti nyitottsággal kombinálja. Egy felvilágosult ortodox a zsidó felvilágosodás eredeti elveinek jegyében: egy kései maszkil. A héber eredetű *maszkil* szó a zsidó felvilágosodás szellemében a 18. század végén, illetve a 19. század első felében tevékenykedő zsidó értelmiségieket, tanítókat, írókat jelöli. A sokszínű szellemi irányzat két legfontosabb eleme Munkánál is a leghangsúlyosabb: egyrészt az európai kultúra értékeinek befogadására való, de önfeladáshoz nem vezető nyitottság; másrészt a szűk vallási közegen kívül is a biblia nyelvéhez visszakanyarodó héber nyelv használata, ahogy Avrahám Munk is emlékiratot, leveleket, elbeszéléseket írt héberül. Munkácsi ezt a szellemi örökséget kapta édesapjától, és jól tetten érhető, hogy az általa kidolgozott vallásoktatási tanterv is ebben a szellemben gyökerezik.

Koncepciójának egyik sarokköve – egyben legtöbbet vitatott eleme is – a héber nyelv alapvető fontossága, az eredeti nyelvű bibliatanulmányozás semmivel sem pótolható jelentősége. Tőle idézem, az általa szövegezett tanterv indoklásából: A biblia „amennyire csak a teljes tancél megvalósítása lehetségessé teszi, az eredeti szent szöveg alapján, ennek fordításával, héber nyelven tanítandó. A Szentírás a maga ősi szövegében a mi »bizonyágunk« könyve, aczélfegyverünk, melyet az egész világ ellen harczba vittünk: ezt az okiratot másolattal, ezt a fegyvert utánnaztall nem helyettesíthetjük. [...] »Czionból indult ki a Tóra, s az Örökkévaló szava Jeruzsálem-ből«: el kell őket vezetnünk az eredeti forráshoz, hogy onnan merítve áthassa őket is az az éltető erő, mely őseinket fenntartotta történetünk ezer viszontagsága között” (Munkácsi 1906: 12–13).

Az eredeti, éltető forrás, az acélfegyver – az eredeti, héber nyelvű biblia, míg a fordítás csak erőtlén, sőt önmagában hasznavehetetlen másolat. A nyelv szerepének ilyenfajta értékelése a zsidó felvilágosodásban általános: a héberben látták az ókori gyökerekhez, klasszikus értékekhez való visszatérés lehetőségét, megtisztulást a diaszpóralét lelket nyomorító évszázadaitól. A nyelv állapotát a társadalom állapotának tükröként tekintették, magát a nyelvet az egyén nemzettudatának központi elemeként. A fiatalok zsidó öntudatának kialakításában ezt az eszmerendszert követve tartotta Munkácsi elengedhetetlennek a héber tanulmányok minél bővebb terét. Nem elég a tízparancsolatot tudni, tudniuk kell azt is, hogyan hangzik őseik nyelvén. Szerinte csak így mutatható fel az Ószövetség keresztények által is vallott értékeiről, hogy ezek sajátok, hogy a zsidóság adta a világnak, ahogy az idézetben is felhozott Ézsaiás-sor is mondja: „Cionból indult ki a Tóra, s az Örökkévaló szava Jeruzsálemből” (Jes. 2,3). Újra Munkácsit idézem: „Történeti tapasztalat, hogy a zsidóság

életereje ott gyarapszik, ahol a héber tudás gyarapszik, ellenben ahol a héber tudás kivész, ott csakhamar utána vész a zsidóság is” (Munkácsi N. 1943: 165).

Mivel a zsidóság liturgiája mindmáig héber nyelvű, a közös imában való részvételhez a héber betűs szöveg olvasásának készsége elengedhetetlen. Az olvasástaniítás fontosságát és az imaszövegeken való begyakoroltatását senki sem kérdőjelezte meg. Szintén a liturgia része a tórának, vagyis Mózes öt könyvének heti egységekben, ún. heti szakaszokban való nyilvános felolvasása, és a szimbolikus nagykorúságot, a bar micva kort elérő fiúkkal szemben elvárás, hogy képesek legyenek a felolvasásban részt venni. Ezért – legalábbis a korszak kezdetén még – ennek eredeti nyelven való oktatását is konszenzus övezte. A prófétai irodalom vagy bármi egyéb, a liturgiában nem szereplő bibliai szöveg eredeti nyelven való tanítását azonban sokan illuzórikus célnak tartották. Valószínűleg az is volt. Munkácsi maga is elismeri, hogy a gyerekek többsége imakönyvet is alig tud olvasni. Vidéken, ahol jellemzően felekezeti elemi iskolába jártak a gyerekek, és heti 9 órában volt mód vallási tárgyakat tanítani, elérhető volt a folyékony és értő olvasás, de Budapesten, ahol az elemisek csekély része végzett zsidó elemiben, „már az is kedvező állapot számba jő, ha a tanulók többsége szótagolva olvas héberül” (Munkácsi 1930: 7).

A héber tárgyakon (liturgián és bibliai szemelvényeken) kívül Munkácsi tantervében bibliai történet, felsőbb évfolyamok számára zsidó történelem és vallás tan szerepelt. Vessünk egy pillantást ezekre is! A tantárgyakká szervezett és tankönyvekké szerkesztett vallásoktatás szintén a zsidó felvilágosodás szellemi terméke. Ezt megelőzően a zsidó oktatás csakis a primer szövegek egyre mélyülő feldolgozását ismerte, ezekből bontakoztak ki a diák számára a vallási előírások, erkölcsi parancsok vagy valamiféle világnézeti rendszer. A katekézis ismeretlen műfaj volt. A 19. század első felében, közepén szerveződő zsidó iskolákban, ahol a közismereti tárgyakat is az állami elvárásoknak és a kor követelményeinek megfelelően tanították, a vallásoktatásra szánt időkeret szükségszerűen szűkült, az oktatott egyéb tantárgyak rendszerébe kellett beilleszteni, s ez a tananyag és a módszertan gyökeres átalakítását vonta maga után. Ebben az átalakításban kézenfekvő volt a keresztény minták átvétele. Így jelent meg a vallás- és erkölcstan katekizmus-rendszerű oktatása a zsidó iskolákban, mivel azonban a judaizmusban nincsenek keresztény értelemben vett pontokba szedett hittételek, a tartalmat illetően mindig maradt bizonytalanság. Ez érződik Munkácsi tantervén is: igen szűkre szabja a rendszeres vallás tan időkeretét, és csupán elnagyolt útmutatást ad hozzá. A bibliai történet oktatásba vétele – szintén a 19. század első felében – egyfelől pótszer volt, épp az eredeti szöveg olvasásának csökkenését, elmaradását pótolta, másfelől szándékos lecserélés is: a nevelési szempontból alkalmatlanabbnak tartott bibliaszöveget váltották ki ezek a parafrázisok. A 19–20. század fordulójára a történelmi jelleg dominált már, s ennek logikus folytatása volt a zsidó történelem posztbiblikus időszakának oktatása, egészen a kortárs történelemig.

Munkácsi vallásoktatási rendszerének hangsúlyos kiegészítő intézménye volt

az ifjúsági istentiszteletek rendszere. Nem meglepő, hogy ez az elem is a zsidó felvilágosodás szellemében megszervezett első iskolák gyakorlatában jelent meg. A lényegesen rövidített, részben átalakított liturgiával és egyértelműen a tanulónak szóló prédikációval igyekeztek a fiatal generációt a zsinagógai életre nevelni. Munkácsinak egy tanfelügyelői körleveléből ismerjük a Pesten működő rendszer részleteit. Ebben meghatározta az istentisztelet imarendjét, illetve megtaláljuk a pontos beosztást, hogy mely iskola növendékei hol kötelesek szombati és ünnepi alkalmon részt venni (Munkácsi 1904).

Az eddig vázolt rendszert Munkácsi egyetlen évvel a kinevezése után, 1891-ben terjesztette be a Pesti Izraelita Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterveként. Pesten már 1882 óta folyt különféle bizottságokban és tervezetek útján egy vallásoktatási program kidolgozása, de úgy tűnik, hogy mindeddig hiányzott az a személyiség, aki keresztül is viszi a tervet. Az anyag címében szereplő egyetemes jelző arra utalt, hogy közös tanterv szabályozta a vallási tárgyakat heti 2 órában tanuló állami iskolába járó diákok és a hitközségi iskolában heti 4–9 órában tanuló diákok tananyagát, mindig kitérve az időtöbblet felhasználásának módjára. Kohn Sámuel főrabbi nagy egyetértéssel fogadta a tervet, amely szerinte „a modern tudományos felfogásnak a régi zsidóság szellemével és mély vallási érzéssel való szerencsés egyesülése”; de kapott támadásokat is a hitközségi iskola tantestületében, valamint Szabolcsi Miksától, az *Egyenlőség* szerkesztőjétől.

A pesti bevezetés után Munkácsi egy tizenöt évig elhúzódó egyeztetési, kidolgozási folyamatba vágott bele huszonöt rabbi, iskolaigazgatók, a Rabbiképző Intézet, a zsidó tanítóképző, az Országos Izraelita Tanítóegyesület és a Pesti Izraelita Hitközség Vallásoktató Egyesületének részvételével. Ennek eredménye az 1906-ban elfogadott *A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve*. Ezt az országos szervezetek által elfogadott, ezer példányban szétküldött, de kötelezővé sosem tett tantervet Munkácsi saját gyermekének érezte, és ekként védelmezte, amikor átalakítása, felülvizsgálata merült fel (Munkácsi 1930). Az igazsághoz hozzátartozik, hogy sosem vált általánossá az 1906-os országos tanterv. Valóban átvette a pesti gyakorlatot jó néhány vidéki hitközség, de legalább ennyi kitarzott saját korábbi gyakorlata mellett. Tudjuk, hogy a pestiekkel párhuzamosan már az 1880-as években dolgoztak ki saját tanterveket, például Hochmuth Ábrahám veszprémi, Neumann Ede nagykanizsai, Löw Imánuel szegedi rabbi, vagy létezett saját tanterve a Dunántúli Rabbiegyesületnek is (Moskovits 1964: 126).

Munkácsi tevékenysége nem állt meg a tanterv kidolgozásánál, gondoskodott a tanterv célkitűzéseinek megfelelő tankönyvekről is. Néhányat ő maga írt meg, nem meglepő módon épp a héber tárgyakhoz kapcsolódókat: *Héber olvasási gyakorlatok*, *Héber bibliai olvasmányok* (Tóra és Példabeszédek), *Héber szemelvények a prófétai könyvekből és zsoltárkönyvből*. Másokra megbízást adott a korszak tudós rabbiinak: Frisch Ármin, Neumann Ede, Kecskeméti Ármin, Weiss Miksa, Schön Dávid szerepel a szerzők között. Az így elkészülő tankönyvek egy része

valójában átdolgozás volt, már meglevő munkáknak a tanterv kereteihez való igazítása. A köteteket az általa szerkesztett *A Pesti Izraelita Hitközség Vallástani Iskolakönyvkiadványai* sorozatban jelentette meg.

Ez ideig működésének koncepcióalkotó, produktív részére koncentráltunk. Egész röviden meg kell emlékeznünk munkájának adminisztratív feladatairól is. Ennek terheiről az évenként kiadott értesítőből alkothatunk képet. Magát a kiadványt is, amely *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője* címet viselte, Munkácsi szerkesztette és adta közre évről évre. A hitközség saját oktatási intézményei – fiú- és leányelemi, fiú- és leánypolgári, fiúárvaház, később már gimnázium is – teljes működése mellett az ő felügyelete alá tartozott a hitközség területén működő több mint 90 községi fenntartású vagy más formában működő oktatási intézmény zsidó tanulóinak vallásoktatása, amit a hitközség tanárai láttak el. Ezenfelül tanfelügyelője volt a hitközség területén működő olyan tanintézetek vallásoktatásának is, amelyekben az oktatást nem a hitközség biztosította. Az 1903–1904-es tanév adatai szerint 60 főállású és 50 külsős tanító, tanár, vallástanárral munkáját kellett összehangolnia, felügyelnie.

Képet kapva oktatásügyi működéséről csak a legnagyobb elismeréssel adózhatunk, és egyetértéssel idézhetjük saját értékelését a pályájáról: „De ha nehéz is volt a pályám, a Gondviselés különös kegyelmének tartom, hogy tudományos munkásságom mellett komoly zsidó vallási feladatokkal foglalkozhattam. Ha bizonyos körökben lekicsinylik is e törekvés eredményeit, nem lehet vitatni felekezeti iskolánk elismerten magas színvonalát, sem azt, hogy az elemi első osztályától kezdve a középiskola befejezéséig mindenütt vallásos szellemben tanítják az otthon vallástalan életet élő növendékeknek is a régi héber imakönyvünket és a Bibliát.” (Munkácsi N. 1943: 183.) – „Mert nemcsak kötelességérzettel szolgáltam állásomat, hanem szeretettel is, és az számomra nemcsak hivatal, hanem hivatás is volt, hogy életben tartsam az ifjúság tömegeit Izrael jövője számára. Most azonban már az idő int, hogy engedjem át a munka kormányát ifjabbaknak és tehetősebbeknek. Távozásomkor megnyugtató bölcseink mondása (Avot II, 21): Nem a te feladatod, hogy befejezd a munkát, de azért nem szabad magad alóla kivonni.” (Munkácsi N. 1943: 238.)

Irodalom

- Bányai Viktória (2005), Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850. Gondolat, Budapest.
 Goldziher Ignác (1984), Napló. Magvető, Budapest.
 Kozmács István (2008), Megvalósult gyermekálom. Munkácsi Bernát udmurtföldi útja. Ab-
 Art, Budapest.
 Mandl Bernát (1901), A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt. Az Izraelita Magyar Iro-
 dalmi Társulat Évkönyve 7: 177–185.
 Moskovits, Aron (1964), Jewish Education in Hungary, 1848–1948. Bloch, New York.
 Munk, Meir Ávrahám (2002a), Életem története. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

- Munk, Meir Ávrahám (2002b), Dr. Munkácsi Bernát In: *Uő, Életem története. Múlt és Jövő* Kiadó, Budapest, 293–316.
- Munkácsi Bernát (1904), *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1903/04-es iskolaévre.* Budapest.
- Munkácsi Bernát (1930), *Az izraelita vallásoktatás újabb országos rendezésének előmunkálatai.* Budapest.
- Munkácsi Bernát szerk. (1906), *A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve.* Budapest.
- Munkácsi Noémi (1943), *Egy nagy magyar nyelvész. Munkácsi Bernát élete.* Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Benkő Loránd (1921–2011)

2011. január 17-én, egy hónappal 89. születésnapja után, budapesti otthonában hosszú betegség után elhunyt Benkő Loránd, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli elnöke, az ELTE professor emeritusa. Nagy részvét mellett február 15-én helyezték örök nyugalomra a Farkasréti temetőben, szeretett felesége mellé. Személyében az egyetemes magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb alakja távozott az élők sorából. Ahhoz a nyelvésznevezékhez tartozott, amelynek tagjai a huszadik század második felében alkották meg maradandó életművüket: közéjük tartozott mások mellett Hadrovics László, Balázs János, Imre Samu, Kiss Lajos és Mollay Károly is.

Benkő Loránd 1921. december 19-én Nagyváradon született: édesapja református lelkész, édesanyja tanítónő volt. Bár a család helyzete miatt édesanyjával már korán Magyarországra került, kapcsolatai az erdélyi rokonokkal és barátokkal élete utolsó pillanatáig szorosan maradtak. Testvére, Benkő Samu művelődéstörténész ma is Kolozsváron él. Ezek a kapcsolatok az érzelmi kötődésen túl későbbi tudományos munkásságának több területét is meghatározták.

Az általános iskolát hatosztályos összevont Klebelsberg-iskolában végezte el Pusztatúrpásztón és Túrkevéen. A szegedi Klauzál Gábor Reálgimnáziumban érettségizett, ahol kiváló tanároktól tanulhatta a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a társadalomtudományokat. Ennek ellenére azt tervezte, hogy erdőmérnök lesz, de édesanyja rábeszélésére mégis a bölcsészeti pályát választotta. 1941-ben beiratkozott a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem magyar–olasz–történelem szakára. Kezdetben inkább az irodalomtörténet iránt érdeklődött, de két kiváló tanárának hatására a nyelvészet felé fordult. Kolozsváron akkoriban Mészöly Gedeon volt a finnugor professzor, akinek előadásait élvezettel hallgatta. Szabó T. Attila pedig felfedezte Benkő Lorándban a nyelvészet iránti hajlandóságot, és szelíd erőszakkal irányította őt át a nyelvtudomány területére. Kapcsolatuk hamarosan évtizedekig tartó őszinte barátsággá alakult.

A történelem hullámai 1944-ben átsodorták őt Erdélyből Budapestre, ahol a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, s 1945-ben szerzett tanári diplomát. Ebben az időben a jószerencse is melléje szegődött: egyik beszélgetésünk alkalmával mesélte el, miként tudott az utolsó pillanatban elrejtőzni a razzizáló szovjet katonák elől, akik a háromnapos „málenkij robot”-hoz gyűjtöttek embereket. Ezzel

megmenekült attól a sorstól, ami viszont kijutott későbbi nyelvész kollégáinak, Kiss Lajosnak és Mollay Károlynak, akik évekig voltak hadifoglyok a Szovjetunióban.

A budapesti egyetemen Pais Dezső személyisége hatott rá leginkább. Bár a szó hagyományos értelmében nem volt tanítványa a korszak kiemelkedő magyar nyelvészének, Pais Dezső szeretettel fogadta, amikor doktorálási szándékával jelentkezett nála. Különféle területeken jó negyedszázadot dolgoztak együtt: ebből meghatározó volt az 1953 és 1973 közötti időszak, amikor együtt szerkesztették a Magyar Nyelvet.

Benkő Loránd tudományos pályafutása 1946-ban kezdődött (ekkor védte meg bölcsészdoktori értekezését is): tanársegédnek nevezték ki a Kelet-európai Tudományos Intézet részét képező Magyarisztantudományi Intézetbe, ahol mások mellett Deme László, Kálmán Béla és Lőrincze Lajos társaságában dolgozott 1949-ig. Ennek az intézetnek a felszámolása révén jött létre egyebek között az MTA Nyelvtudományi Intézete, ahol 1950 és 1951 között tudományos kutatóként dolgozott. Ezt követően adjunktusi beosztásban visszakérült az egyetemre (melyet akkor már Eötvös Loránd Tudományegyetemnek hívtak), ahonnan 1991-ben vonult hivatalosan nyugalomba, de még évekig tartott speciális kollégiumokat – 1996-tól emeritus professzorként –, és amikor egészségi állapota már gyengébb volt, lakásán tartotta a mindig számos érdeklődőt vonzó névtani óráit. 1953-ban nevezték ki egyetemi docenssé, 1959-ben pedig egyetemi tanárrá. Az 1950-es évek közepén Szegedre akarták küldeni a nyugalomba vonult Mészöly Gedeon helyére, de ő ezt nem fogadta el. Aligha sejthette, hogy Pais Dezsőt az 1956-os tevékenysége miatt (az egyetem forradalmi bizottságának elnöke volt) idő előtt ártatlanul nyugdíjba kényszerítik. Így lett 1959-ben a Magyar Nyelvtudományi Tanszék (később a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék) vezetője, mely tisztséget nyugdíjazásáig viselte. A tanszék vezetése mellett három évig dékánhelyettes (1963–1966), majd 1967 és 1974 között rektorhelyettes volt. Tudománypolitikai szempontból egyik szakasz sem volt könnyűnek mondható.

Egyetemi oktató- és szervezőmunkája mellett harmincöt éven át, 1960-tól 1995-ig félállásban osztályvezetőként az MTA Nyelvtudományi Intézetében a Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályon folyó nagy munkálatokat is irányította: a keddi és pénteki „zsúrfixe” (kötelező intézeti napok) elképzelhetetlenek voltak nélküle.

Mindezen tevékenysége mellett tudományos pályája is töretlenül ívelt felfelé. 1952-ben addigi tudományos tevékenységéért megkapta a nyelvstudomány kandidátusa fokozatot. 1960-ban akadémiai doktor lett: ezt a fokozatot A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában című könyvével érdemelte ki. 1965-ben lett az MTA levelező, majd 1976-ban rendes tagja. Mindezekkel együtt más irányú elfoglaltsággal, felelősséggel járó feladatai is keletkeztek. 1954-ben jelent meg a Helyesírási szabályzat 10., nagy port kavará kiadása. Az ügyekbe mindenféle illetéktelen szervek beleszóltak, amit az MTA Helyesírási Főbizottságának akkori elnöke, Pais Dezső megelégtelt, s lemondott ebbéli tisztségéről. Ekkor bízták meg a bizottság titkárát, Benkő Lorándot az elnöki teendők ellátásával: 1960-ig töltötte be ezt a számos kellemetlenséggel járó posztot. Akadémikussá választásának évétől, 1965-től

rekord hosszúságú ideig, 1992-ig huszonhét éven át volt az MTA Nyelvtudományi Bizottságának elnöke. Ezt követően 1999-től 2002-ig az Akadémia Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottságának elnöke volt.

Az egyetemi és akadémiai tisztségek mellett több tudományos társaságban is vezető szerepet töltött be. A legfontosabb és a legkedvesebb a Magyar Nyelvtudományi Társaság volt számára, melynek 1977-től 2005-ig elnöke, ezt követően pedig haláláig a Társaság tiszteletbeli elnöke volt. Szily Kálmán és Melich János után ő viselhette harmadikként ezt a megtisztelő címet. 1977-től társelnöke, majd 1980–1990-ig alelnöke volt a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak. A Magyar Pedagógiai Társaság elnöki tisztét 1990–1991-ben töltötte be. A tudományos ismeretek szélesebb körű elterjesztését is fontosnak tartotta, ezért szívesen vállalta és látta el 1995 és 2000 között a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság elnöki teendőit.

Ezek a tisztségek természetesen igen sok idejét vették el, sok energiáját kötötték le. Számos esetben mondta, hogy nyugodtabb lett volna az élete, ha azt csupán a kutatásnak szentelhette volna. Ennek ellenére így is rendkívül gazdag és sokrétű életművet alkotott.

Számtalan cikke, rövidebb-hosszabb tanulmánya mellett tucatnyi könyvet írt a magyar nyelvtörténet, nyelvjárástan, névtan és tudománytörténet körében. Első monográfiája (*A Nyárádmente földrajzi nevei*. Budapest, 1947) korai cikkeihez hasonlóan helynevekkel foglalkozik. Ez a kiadvány tulajdonképpen még szervesen kapcsolódik ahhoz a nagyszabású munkához, amelyet Szabó T. Attila indított el a történeti erdélyi helynévanyag összegyűjtésére. Az 1940-es évek végén hosszabb tanulmányt írt *A régi magyar személynévadás* címen, amely azonban 1949-ben mindössze 24 lapnyi terjedelemben jelenhetett meg. Szomorúan kellett tapasztalnia, hogy abban az időszakban ez a témakör politikai tekintetben nem volt kíváncsú, miként a székelység településtörténetéről írt tanulmánya sem. Ez a Századok 1949-es évfolyamában jelent meg, ám ezt a számot bezúzták (1989-ben adták ki újra).

1957-ben jelent meg a Magyar nyelvjárástörténet, amely egyetemi tankönyvnek készült, de hatását tekintve egyben a magyar nyelvtörténeti kutatások egyik fontos műve is. Sajnálhatjuk, hogy Benkő Lorándnak később már nem volt alkalma az újabb dialektológiai vizsgálati eredmények alapján korszerűsíteni ezt a művét, pedig igen nagy szükség lenne rá.

A magyar nyelv történetével foglalkozó, jelentősebb terjedelmű munkáinak sora *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* című könyvével kezdődött (1960). Nyelvtörténeti művei közül feltétlenül ki kell emelni az 1980-ban megjelent, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* című kötetet. Ebben a műben szintetizálódik mindaz az átfogó tudás, amelyre Benkő Loránd nyelvtörténeti kutatásai révén szert tett. Az ÁrpSzöv.-öt (ahogy rövidítve szokás emlegetni) bízvást tekinthetjük egy ómagyar nyelvtannak, hiszen a szerző a négy korai szövegemlékre alapozva a nyelv minden részrendszerével foglalkozik. Módszertani szempontból is mestermű, amely ötvözi a szakirodalmi előzményekből leszármazott tanulságokat a számos újdonságot hozó saját kutatási eredményekkel.

Általánosabb érvényű, de alapvetően a magyar nyelvtörténetre alapozott elméleti-módszertani kutatásait foglalja össze az 1988-ban megjelent önálló kötete, *A történeti nyelvtudomány alapjai* (második kiadás: 1998; olasz fordítás: 2000). A mű, amely elsősorban az egyetemi magyar nyelvtörténeti oktatás céljait kívánja szolgálni, a nyelvi változások okairól, folyamatairól, ezek társadalmi beágyazottságáról és kulturális körülményeiről szóló gazdag ismereteket tartalmaz.

Alkotómunkájának utolsó szakaszában, amikor a különféle hivatalos teendők már nem rabolták el idejét, egyik kedvenc témájához nyúlt vissza: a korai magyarság történetének kérdéseire, mégpedig a legkorábbi magyar névanyagon keresztül bemutatva. Ehhez kapcsolódóan kezdett el foglalkozni az Anonymus-kérdéssel, melyről több szemeszteren át szakszemináriumokat is tartott. Tanári szobáját mindig zsúfolásig töltötték az érdeklődő hallgatók. Nagy szerencsémnek tartom, hogy több tanár kollégámmal együtt én is részese lehettem ezeknek az óráknak. Ennek az időszaknak a termései közé tartozik például a *Név és történelem* (1998), a *Beszélnék a múlt nevei* (2003) vagy *A Szovárd-kérdés* (2009). Korábbi terve egyikének megvalósulása a *Nemzet és anyanyelve* című cikkgyűjteménye (1999). Ebben a nyelvtörténész szemével vizsgálja a nemzeti nyelv és a nyelvművelés kérdéseit.

Benkő Loránd neve elválaszthatatlanul kapcsolódik olyan nagy horderejű kollektív munkákhoz is, amelyek mérőföldkönek számítanak a magyar (de még az európai) nyelvtudományban is. Az egyik a *Magyar nyelvjárások atlasza: a Nyelvtudományi Intézetben az 1950-es évek elején részt vett a Bárczi Géza irányításával folyó munkálatok előkészítésében*, majd 1960-ig mintegy hetven kutatóponton összegyűjtötte a kérdőív I. részének anyagát. Ez a munka szakmai szempontból természetesen igen fontos volt számára, akár a dialektológiai, akár az ezekkel szorosan összefüggő nyelvtörténeti vagy településtörténeti kérdéseket nézzük. De legalább ilyen fontos volt, hogy megismerhette annak a korszaknak a társadalmi viszonyait is. Számos esetben beszélt arról, hogy milyen viszontagságok között folyt a munka, és különösen arról, hogy a Lőrincze Lajossal közösen végzett erdélyi gyűjtéseik során milyen megrendítő, de sokszor felemelő élményekben volt része. Az atlasz tényleges szerkesztési munkálataiban másfajta feladatai miatt már nem vett részt, de a hatalmas mű egyik lektoraként folyamatosan kapcsolatban állt a mások mellett Deme Lászlóból, Imre Samuból, Kálmán Bélából és Végh Józsefből álló munkaközösséggel.

A szótörténeti és etimológiai kutatások mindig is fontos helyet foglaltak el a magyar nyelvtudományban. Az 1960-as évek elején a Nyelvtudományi Intézetben félállású osztályvezetőként Benkő Loránd kapott megbízást arra, hogy szervezzen meg egy munkaközösséget, amely elkészíti az első teljes magyar etimológiai szótárt. Az ELTE és az Intézet munkatársaiból (köztük számos tanítványából) sikerült egy olyan közösséget létrehozni, amely áldozatos munkával, a körülményeket tekintve rövid idő, mintegy másfél évtized alatt megalkotta *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának*, a TESz-nek három vaskos kötetét, melyek 1967 és 1976 között láttak napvilágot. Ez a nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő kézikönyv nyilvánvalóan

nem egyetlen ember egyéni alkotása, hanem benne van a szócikkírók, szerkesztők és lektorok tudományos munkája is. Főszerkesztőként azonban Benkő Loránd meghatározó szerepet játszott a koncepció kialakításában és a szócikkek megformálásában is.

Hasonló szerepet játszott a TESz-en alapuló német nyelvű, de annak nem pusztá fordításaként megalkotott kétkötetes Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen megírásában is (1993 és 1995). Az 1980-as évek második felétől magam is tagja voltam az EWUng munkaközösségének, így tanúja lehettem annak, miként érlelődött ki a szótár tartalmi és formai koncepciója, hogyan alakultak ki a jól bevált korábbi megoldások mellett az újdonságok. A TESz nagyszerűségét és fontosságát mindig hangsúlyozva Benkő tanár úr többször is mondta, hogy a TESz-t azért kellett megírni, hogy létrejöhessen a magyarul nem olvasó szakmai közönségnek is szóló EWUng. Számos esetben tanúja és részese lehettem az egyes szócikkírókkal folytatott szakmai megbeszéléseinek, barátságos vagy szelíden hevesebb vitáinak: egy életre szóló tanulsággal szolgált számomra mindegyik.

Az etimológiai szótárakhoz hasonló nagy munkát volt A magyar nyelv történeti nyelvtana is: a három kötet 1991 és 1995 között jelent meg. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézete munkatársainak közös munkáját is Benkő Loránd szervezte meg, és főszerkesztőként itt is jelentős szerepe volt a mű tartalmi alakításában. A szerkesztőkkel és az egyes fejezetek szerzőivel szerda délutánonként tartott munkaértekezletek legendássá váltak a szakmai körökben. Ezek az összejövetelek szolgáltak arra, hogy koncepcióját tekintve egységessé csiszolódjon a kézikönyv, mely igen sok eltérő kérdést felvető, sokszínű nyelvi anyagot dolgoz fel.

Feltétlenül meg kell említeni azt a szervező munkát is, amelyet Benkő Loránd külföldi magyar nyelvemlékek (kódexek, levelek, emlékiratok stb.) kiadása érdekében végzett. Ezek a filológiai szempontból megbízható kiadványok alapvető forrásait jelentik a nyelvtörténeti kutatásoknak, köztük a mostanában indult, generatív szemléletű történeti mondattani vizsgálatoknak is.

Konkrét nyelvi-nyelvtörténeti témák tárgyalása mellett Benkő Loránd a tudománytörténetben is több jeles írást adott közre. Ezek közül saját elbeszélése szerint különösen fontosnak tartotta a Melich János nyelvtudományi munkásságáról írt cikket (MNy 1957: 1–12). Ez egyben kiállítás is volt a neves nyelvész mellett, akit az 1949-ben átalakított Akadémia tagságából kihagytak. Monográfiát írt Pais Dezsőről (1993), és számos nyelvész kollégáját köszöntötte születésnapjuk alkalmából. Szomorú kötelessége volt az is, hogy temetések alkalmából méltassa az elhunytat, köztük Bárczi Gézá, Hadrovics Lászlót vagy igaz barátait, Balázs Jánost és Imre Samut. Igen fontos tanulmányban mutatta be a „budapesti iskola”-ként jellemzett magyar nyelvtörténeti irányzatot (MNy 1991: 1–14). Életében megjelent utolsó kötete, a Magyar nyelvtudósok a 20. században (2010) is ilyen vonatkozású írásaiból készült válogatás.

Bízást a tudományos tevékenységek között lehet és kell megemlíteni a Magyar Nyelv szerkesztőjeként végzett munkáját. Miként már szó volt róla, 1953-tól 1973-ig

Pais Dezsővel szerkesztette a folyóiratot, majd pedig haláláig felelős szerkesztője volt ennek a jeles magyar nyelvészeti orgánumnak. Többször is mondta, hogy tudományos érdeklődését meghatározó módon tágitotta a szerkesztői tevékenység, hiszen minden cikket elolvasott, illetve azok tartalmáról a megadott szakirodalomban is tovább tájékozódott. Szerkesztői gyakorlata hasznosult egyebek mellett a Pais-émlékkönyvben (1956), valamint a hosszú ideig egyetemi tankönyvként használt *A magyar nyelv történetében* is (1967).

Munkásságát számos kitüntetéssel is elismerték. Az első, a Szinnyei-émlékérmet még 1949-ben kapta: ezzel a Magyar Nyelvtudományi Társaság a fiatalabb nyelvészeket díjazta. 1980-ban pedig megkapta a Társaság másik rangos díját, a jelentős nyelvészeti tevékenységet elismerő Révai Miklós-díjat. Egyebek mellett 1969-ben a Finn Oroszlán-rend I. fokozatával tüntették ki, 1996-ban megkapta a Széchenyi-díjat, 2006-ban pedig a tanári kategóriában Prima díjas lett. Ez utóbbit több évtizedes oktató – és nevelő – munkássága hitelesíti, hiszen egykori tanítványai közül számosan lettek a nyelvtudomány elismert, sőt meghatározó jelei az Akadémia intézeteiben és a felsőoktatásban.

Az iránta megnyilvánuló szakmai és emberi tiszteletet bizonyítja az a tény, hogy Benkő Loránd köszöntésére három emlékkönyvet is összeállítottak. Az ötvenedik és hatvanadik születésnapjára készült kötetek még jobbra a szűkebb egyetemi és intézeti környezetben tevékenykedő munkatársak, tanítványok írásait tartalmazzák. 1991-ben, hetvenedik születésnapjára viszont már egy 700 lapos vaskos kötettel tisztelgett előtte számos hazai és külföldi nyelvész és más tudományterület művelője. Nyolcvanadik születésnapjára cikkeiből és tanulmányaiból készült egy háromkötetes, közel 1500 lapos válogatás. Ennek elején közel 600 gratuláló személy neve található Magyarországról és a szomszéd országokból, továbbá például az Egyesült Államokból, Németországból, Olaszországból, Svédországból és Finnországból.¹

Benkő Lorándot tanárként harmadéves egyetemista koromban, 1973-ban ismertem meg, amikor dialektológiai szakszemináriumára jártam. Később szakdolgozati szemináriumán tapasztalhattam meg lebilincselő nyelvészeti tudását, amellyel a magyar nyelv minden szintjét megvilágította számunkra. Neki köszönhetem, hogy az egyetem elvégzése után a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályára kerülhettem, majd két év múltán lehetővé tette, hogy tanszékén elkezdhessem egyetemi oktatói tevékenységemet is. A fegyelmezett és pontos munkavégzést mindig megkívánta, önmagától is. Tanítványait, munkatársait a lehetőségekhez képest mindig támogatta tudományos előmenetelükben.

¹ Hajdú Mihály–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései*. ELTE, Budapest, 1971. Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. ELTE, Budapest, 1981. Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Émlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 1991. Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány. Anyanyelv és nyelvtudomány I–III. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. ELTE, Budapest, 2003. (Lásd még: Bolla Kálmán [szerk.]: *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 6. Benkő Loránd*. ELTE, Budapest, 1999.)

Az intézeti munka, a Nyelvtörténeti Osztály légköre lehetővé tette azt is, hogy tudományon kívüli dolgok is szóba jöhessenek. Számos esetben beszéltük meg például a sportvilág, különösen a futball aktuális eseményeit, hiszen Benkő Loránd a sportot is szerette. A BEAC-ban atletizált is (később a klub elnöke is volt egy ideig). A tanszéki kirándulásokon a tanár–diák focimeccsek aktív szereplője, az intézeti pingpongbajnokságoknak pedig verhetetlen résztvevője volt. Nyarait közel ötven éven keresztül balatonszéplaki nyaralójában töltötte, melynek kertjébe nagy gonddal művelt szőlőt telepített. Az 1990-es évek közepétől szinte minden nyáron alkalmam volt ellátogatni hozzá, ilyenkor mindig megbeszélhettük, hogy melyikünk szőlője miként alakul éppen.

Egy remélhetőleg mihamarabb elkészülő életmű-monográfiában kellő terjedelemben és mélységben lehet majd értékelni azt az életművet, amelyet Benkő Loránd megalkotott. De azt már most is tudjuk, hogy halála pótolhatatlan vesztesége a magyar nyelvtudománynak.

Gerstner Károly

Jean Perrot (1925–2011)

2011. május 5-én Párizsban elhunyt Jean-Charles Perrot az uralisztika, a magyar és általános nyelvészet nemzetközileg is számon tartott művelője. Perrot a Sorbonne-on végezte tanulmányait, ahol 1959-ben szerzett doktori fokozatot. A Sorbonne, majd a Sorbonne Nouvelle professzora (1960–1985) és „directeur d'études”-je az előkelő École Pratique des Hautes Études intézménynek. Fontos szerepet játszott a párizsi hungarológia központ megalapításában (Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises, CIEH), melynek 1985-től 1997-ben bekövetkezett nyugalomba vonulásáig igazgatója volt. Ebben a funkciójában különösen sokat tett a magyar nyelv franciaországbeli oktatása és a magyar kultúra franciaországbeli megismertetése terén. Hosszú időn át szerkesztője két, a finnugrisztika és a hungarológia szempontjából fontos folyóiratnak (Études finnoougriennes, Cahiers d'Études hongroises) és szerkesztője a 2000-ben megjelent magyar–francia szótárnak. Általános nyelvészeti érdeklődését jelzi a népszerű Que sais-je sorozatban 1953-ban megjelent La linguistique című munkája, amelyet több nyelvre is lefordítottak, általános nyelvészeti érdeklődése azonban tetten érhető uralisztikai munkásságában is. Tudományos és tudományszervezői érdemeit a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagsággal, a Helsinki Egyetem, az ELTE és a Szegedi Egyetem díszdoktori címmel, a helsinki székhelyű Finnugor Társaság levelező tagsággal jutalmazta.

Jean Perrot magyar nyelvészeti érdeklődése Aurélien Sauvageot professzor biztatására kezdett kibontakozni. Az eredetileg latinista Perrot az ő biztatására a latin

szóképzéssel foglalkozó doktori disszertációjának mintegy függelékeként egy második disszertációt is benyújtott, amelyben a magyar *meg* igekötő különböző funkcióit vizsgálja (Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben, az értekezés nyomtatásban 1966-ban jelent meg a Nyelvtudományi Értekezések című sorozatban). A magyar nyelvtudományban ez a munka alapozta meg Perrot hírnevét. Sok szempontból kiinduló pontja volt minden későbbi, a magyar igekötővel foglalkozó leíró munkának. Perrot munkásságában a későbbiekben is központi szerepet kapnak az igekötők, amelyeknek funkcióit a magyaron kívül más nyelvekben is vizsgálja. Tipológiai is fontos munkája az európai nyelvekben fellelhető igekötők és azok létrejöttének vizsgálata (*Les préverbes dans les langues d'Europe. Introduction à l'étude de la préverbation*. Lille, 1995). A magyar nyelvet illetően érdeklődése azonban nem szorítkozott az igekötők vizsgálatára. Foglalkozott a magyar helyhatározószók, az igekötők és a főnévragok funkcióinak kapcsolatával, a névelő funkciójával, az igei személyragok problémájával, többször visszatérő témája az alanyi és tárgyi ragozás, amelyet a magyaron kívül más finnugor nyelvben is vizsgál. Módszertanilag a magyarral foglalkozó munkáiban a múlt század hetvenes éveitől egyre inkább előtérbe lép a kontrasztív szempont, amelyet nemcsak a nyelvoktatás szempontjából, hanem elméletileg-tipológiai is fontosnak tart. (A múlt század hetvenes éveiben a La Sorbonne Nouvelle egyetemen egy francia-magyar kontrasztív nyelvészeti kutatás vezetője, a kutatás eredményeiről számos publikáció tanúskodik.) A későbbiekben a kontrasztív szempontot a finn nyelvvel foglalkozó munkáira is kiterjeszti.

Uralisztikai munkásságának központi kérdései között is szerepel az alanyi és tárgyi ragozás, amelynek nyelvtörténeti hátterét is felvázolja (*Études finno-ougriennes* 15. 1982). A főnév és az ige szerepét veti össze a magyarban és a vogulban (*Modèles linguistiques*, 1984), majd a főnév és a névmás vonzatként való viselkedését vizsgálja a finnben és a vogulban (*Actances*, 1985). Egy későbbi tanulmányát a finnugor névmási tárgy problémájának szenteli (*Études finno-ougriennes* 23. 1991). Az ige morfológiája és az ige vonzatai közötti összefüggést osztják példán mutatja be részletesebben (*Modèles linguistiques*, 1992–1993). 2006-ban megjelent tanulmánykötetének több fejezetét szintén az uralisztika problémáinak szenteli (*Regards sur les langues ouraliennes, Études structurales, approches contrastives, regards de linguistes*, Paris, 2006). Íme mutatóba néhány fejezetcím: A tárgyi viszony kifejeződése a mordvinban, Az uráli mediativus: az auditivus a nyenyecben, A tagadás az uráli nyelvekben, Néhány megfigyelés a szám szerepéről az uráli nyelvekben). Perrot-t alapvetően a morfoszintaxis érdekli, a mondattanban (részben Tesnière-t követve) az ige központi szerepét vallja, a morfológiát az ige és vonzatai közötti viszony kifejezőeszközeként fogja fel. Finnugrisztikai munkáival is elsősorban ezen a területen tudott újat mondani.

Perrot általános nyelvészeti gondolatait jól összefoglalja a fent már említett tanulmánykötet első, bevezető fejezete (*L'analyse des langues, retour sur quelques repères*). Módszerét „globális morfoszintaxisnak” nevezi, amely nemcsak a mondat

szintaktikai struktúráját vizsgálja, hanem figyelembe veszi a mondat 'információs szerkezetét' is. Perrot már a múlt század hatvanas éveiben hangoztatta az információs szerkezet fontosságát, azaz azoknak a stratégiáknak a vizsgálatát, amelyeket a beszélő közlésének megformálásában felhasznál. Az információs szerkezet eszközei közé tartozik a szórend, a kiemelő szerkezetek és a hangsúly, ami ma már közhelynek számító megállapítás, Perrot viszont fontosságukat már félszázaddal korábban is hangsúlyozta (több esetben a Prágai Iskola megállapításaival is vitába szállt). Szerinte tehát az információs szerkezet is a morfoszintaxis része. Az információs szerkezet leírásához új terminológiát is javasol, mert szerinte a Prágai Iskola által bevezetett téma – réma fogalmak nem elég pontosak és több értelmezést is megengednek. Számos példán mutatja be a szórend szerepét a közlés megformálásában, az írott és a beszélt francia nyelvből vett példákat hasonlítja össze magyar és finn példákkal, és ezen összehasonlításból von le következtetéseket a mondat szerkezet és az információs szerkezet összefüggéseire vonatkozóan.

A morfoszintaxis alapvető kérdései közé tartozik az ige és vonzatai közötti viszony is. Perrot különösen sokat foglalkozott az alany problémájával. Nemcsak azt a kérdést vetette fel, vajon az alany mennyiben tekinthető vonzatnak, hanem azt is, hogy a lexikális és a névmási alany vajon ugyanolyan értelemben tekinthető-e alanynak. Foglalkoztatta a morfoszintaktikai jelölés redundanciájának kérdése, feltette pl. a kérdést, vajon miért jelöli a francia az ige többes szám 1. személyét a *nous* névmással és az *-ons* toldalékkal. Vagy vajon a nyelv milyen inherens tulajdonsága teszi szükségessé a kettős irányjelölést az olyan esetekben mint pl. a magyarban a *bement az épületbe* esetében? Perrot amellet érvel, hogy az ilyen redundancia a nyelvekben csak látszólagos, a magyarban a két morféma különböző funkciót tölt be.

Perrot halálával nemcsak egy kiváló nyelvészt, hanem egy jó barátot is elvesztettünk. A magyar nyelvészettel jó kapcsolatot ápolt, rendszeresen járt Magyarországra, részt vett a magyar és finnugor tárgyú konferenciákon. Sauvageot óta nem volt francia nyelvtudós, aki annyira szívén viselte volna a magyar kapcsolatokat, mint ő. Emlékét megőrizzük.

Kiefer Ferenc

Sinor Dénes (1916–2011)

2011. január 12-én, 95 éves korában távozott e világból Sinor Dénes (Denis Sinor), az altajisztika doyenje, szaktudományának nemzetközi szinten legismertebb és legelismertebb képviselője.

Megbecsültségét az általa elnyert tisztségek és kitüntetések hosszú sora mutatja, melyek közül a legfontosabbak is tekintélyes listát tesznek ki: a Francia Tudományos Akadémia levelező tagja, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, az Academia Europaea tiszteleti tagja, a Szegedi Tudományegyetem honoris causa doktora, a párizsi székhelyű Société Asiatique és a hamburgi székhelyű Societas Uralo-Altaica tiszteleti tagja, (2005-től) az Orosz Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézetének tiszteletbeli professzora, aki 1983-ban megkapta a Vámbéry Ármin Emlékérmet, két alkalommal (1982, 1996) a PIAC konferencia Arany Medálját, a Magyar Népköztársaság Csillagrendjét (1986), az UNESCO Avicenna Ezüst Emlékérmét (1998), az Amerikai Orientalisztikai Társaság Emlékérmét (1999), a „60 éves az UNESCO” Emlékérmet, a Magyar Tudományos Akadémia Pro Scientia Hungarica Érmét (2006), akinek a tiszteletére a brit Royal Asiatic Society megalapította a belső-ázsiai tanulmányok elismeréséért adható Denis Sinor-érmet, aki előtt 85 éves korában az Orosz Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézete emlékkötettel tisztelgett, és akit végül a magyar köztársasági elnök az 1956-os forradalom 50 éves évfordulója alkalmából 2007-ben, 90 éves korában a Magyar Köztársasági Érdemrend Tiszti Keresztjével tüntetett ki a magyar kultúra és tudomány amerikai egyesült államokbeli népszerűsítésének területén végzett kimagasló tevékenységért.

Sinor Dénes 1916. április 17-én született Kolozsváron, katonatiszti családban. Amint azt később gyakran mondta, nem hagyományos életutat járt be (a szó köznap értelmében), és ez már a gyerekkorától így volt. Szülei még kisgyerekkorában elváltak, ő gyermekkorát felváltva töltötte az édesanyjánál és az édesapjánál, miközben iskoláit magántanulóként végezte Magyarországon, Svájcban és Franciaországban. 1934-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem orientalisztika szakjára, mert ezt a tudományterületet különlegesnek találta. Itt Németh Gyula és Ligeti Lajos tanítványa lett. De míg az orientalisztika iránt elkötelezett diákok többsége akkor Eötvös kollégista volt, és már a beiratkozásukkor határozott elképzelésük volt saját szakmai jövőjükéről, addig Sinor az első egyetemi éveit a tájékozódás, a tapasztalatszerzés jegyében töltötte. Miközben elsajátította a magyar orientalisztikai képzésben megszerezhető, Belső-Ázsiára vonatkozó turkológiai és mongolisztikai ismeretanyagot, kapcsolatot létesített a kor legkiemelkedőbb altajistájával, a francia Paul Pelliot-val, és bekerült a berlini Collegium Hungaricumba, ahol a Kelet-Turkesztánból, Turfanból származó ótörök kéziratokat őrizték. 1939-ben a magyar kultuszminiszternél kérvényezte, hogy tanulmányait Paul Pelliot professzornál folytathassa Párizsban. Az engedélyt megkapta, azonban mindössze egy tanévet töltött el Pelliot-nál, mert 1940-ben kitört a háború, 1945-ben pedig Pelliot meghalt. De ez az idő elég volt arra, hogy magyarországi tanulmányai és Pelliot kettős hatása alatt létrehozza saját, történelmi alapokon álló kutatási koncepcióját, amely az általa megalkotott „Közép-Eurázsia” fogalomra épült.

Franciaország német megszállása idején bevonult a francia hadseregbe és ennek kötelékében harcolt a világháború végéig. A háború után visszatért a kutatáshoz, és

egy frissen megjelent színvonalas cikkének köszönhetően, valamint egy Pelliot professzor szakmai köréhez tartozó kollégájának ajánlására 1947-ben meghívást kapott Cambridge-be. Akkor a cambridge-i egyetemen teljesen hiányzott a Belső-Ázsia kutatás, így tenure állást, azaz egész életre szóló kinevezést kapott, és klasszikus mongol nyelvet tanított. A cambridge-i egyetemi légkör, az ott tanító Nobel-díjasok nagy száma még tovább erősítette benne a magas tudományos minőség iránti elkötelezettséget, sőt követelményt, ami aztán egész további életpályáját meghatározta. „Közép-Eurázsia” koncepciójában végzett altajisztikai kutatásai meghozták a szakmai elismertséget számára, annál is inkább, mert ezen a területen a nyugati tudományos világban nem volt vetélytársa.

Különleges tudása, Ázsia-ismerete iránt akkor nőtt meg a kereslet, amikor 1957-ben a szovjetek fellőtték az első szputnyikot, és Amerika rádöbbsen, hogy versenyben van a Szovjetunióval és egyáltalán nem ismeri a „nem nyugati” világot. Az amerikai kormány e felismerés következményeként, nemzetvédelmi megfontolásból, jelentős anyagi ráfordítással létesítette sorra a különböző egyetemeken az ázsiai nyelveket és kultúrákat oktató és kutató tanszékeket. Az új tendenciának megfelelően 1959-ben uralisztikai és altajisztikai tanszékközi program indult be Lotz János javaslatára az Indiana Egyetemen is, bőséges anyagi támogatás mellett, és született döntés a később híressé vált monográfia-sorozat, az Indiana University Uralic and Altaic Series létesítéséről. Lotz már 1959-ben hívta Sinort, hogy jöjjön az Indiana Egyetemre és szervezze meg az Altajisztika tanszéket, amit végül Sinor elfogadott, és 1961-ben megérkezett Bloomingtonba – eleinte vendégprofesszornak, amit aztán egy év múlva végleges kinevezés és életre szóló bloomingtoni elköteleződés követett.

Sinor életének ekkor kezdődött a legproduktívabb korszaka. Az Indiana Egyetem a múlt század 50-es éveiben kis, jelentéktelen intézménynek számított Amerikában, amiből Sinor csinált világhírű egyetemet azzal, hogy itt hozta létre az Amerikai Egyesült Államok legjelentősebb, nemzetközi összehasonlításban pedig világszínvonalú altajisztikai oktatási és kutatóközpontját. Ez volt élete fő műve.

A kezdetekben, 1962-től megnyerte néhány Európában végzett, magas szakmai presztízsű finnugrista és orientalista kollégáját, köztük magyarokat, hogy tanítsanak Bloomingtonban. Kitartó és koncepciózus szervezőmunkával elérte, hogy vezetése alatt a speciális szervezeti egységnek számító Uralisztikai és Altajisztikai Program 1966-ban Department of Uralic and Altaic Studies néven tanszéki státuszt kapott, de már 3 évvel korábban Nemzetvédelmi Oktatási Központként lett elismerve, amiből összesen ez az egy létezett az Államokban. A Központ számos rangos támogatási formában részesült, köztük kiemelkedő a Guggenheim Ösztöndíj, amit maga Sinor kétszer is megkapott, és a Rockefeller Alapítvány támogatása. A tanszék működésének első évfordulója alkalmából készült beszámoló megemlíti, hogy 1967-ben 16 oktató 39 kurzust tartott, melyekre 286 hallgató regisztrált. Az oktatási programban 3 éves nyelvi képzés volt előírva finn, észt, özbeg és tibeti nyelvből, négy éves képzésben részesültek a magyar, török és mongol nyelvet tanulók. A nyelvi

képzésen kívül Sinor nagy hangsúlyt fektetett a finnugri és törökségi népek történetének és civilizációjának oktatására, mely területek legfőbb szakértője éppen ő maga volt. Ezekben az években adta ki angolul a részben még Franciaországban, részben Cambridge-ben már megjelent monográfiáit (*Introduction à l'Histoire de l'Eurasie Centrale, Orientalism and History*, Indiana University Press, 1970), melyekben pontosan definiálta a kutatott térséget, és meghatározta szakterülete legfontosabb ismereteit, valamint az *Inner Asia. History – Civilization – Languages. A Syllabus* (Uralic and Altaic Series No. 96, Bloomington, Indiana University 1969, javított kiadása 1971) című művet, mely az oktatás tankönyvi háttéranyagául szolgált. A „Középeurázsiai tanulmányok” szak ekkorra a bonni és budapesti egyetem szakjai mellett a legszínvonalasabb képzést nyújtotta a Szovjetunió kivételével, az Egyesült Államokban pedig nem volt hozzá hasonló.

A már a kezdetekben is nagyon népszerű egyetemi tanszék mellett 1967-ben Sinor megalapította Bloomingtonban az Ázsiai Tanulmányok Kutatóintézetet, melyet később Belső-Ázsiai Kutatóintézetnek nevezték át. Ennek az intézetnek 1981-ig volt a vezetője. (2006-ban, 90 éves születésnapja alkalmából az intézetet ismét átnevezték: azóta a Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies nevet viseli.) Vezetése alatt az intézetben a szakma legkiválóbb képviselői kaptak kutatási lehetőséget, folyamatosan érkeztek Magyarországról is vendégkutatók hosszabb-rövidebb időre, és ezáltal öregbítették az intézmény jó hírnevét. Mindeközben saját tudományos aktivitása sem szorult háttérbe. 1977-ben újabb könyve jelent meg (*Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe*, London), további nyolc kötet kiadásában szerkesztőként működött közre, valamint számos, a török, mongol, mandzsu-tunguz népek történetének, művelődéstörténetének és nyelvének részletkérdéseit valamint az uráli és altaji nyelvek kapcsolatait tárgyaló cikket publikált. Tudományos kutatásait ugyanígy folytatta a nyugállományba vonulása után is. 1990-ben jelent meg az *Essays in Comparative Altaic Linguistics* (Bloomington, Indiana) című tanulmánykötete, 1997-ben pedig *Studies in Medieval Inner Asia* címen Londonban adott ki monográfiát, cikkeket pedig folyamatosan publikált 2002-ig. (Tudományos munkásságának válogatott bibliográfiáját az *Asiatische Forschungen* 149. kötetében 2006-ban a 90. születésnapjára kiadott emlékkönyvben tette közzé Elena Boikova és Giovanni Stary.)

1979-ben a Sinor nevéhez kötődő intézményalapítások sorában utolsó, de magyar szempontból nagyon kiemelkedő esemény történt: a Bloomingtonban folyó magas színvonalú oktatási és kutatási tevékenység elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia alapítványt tett Magyar Tanszék létrehozására az Indiana Egyetemen, és ezt az egyetem vezetése el is fogadta. Egy világviszonylatban is rendkívülinek minősíthető történés színhelye volt Bloomington: a hidegháború kellős közepén egy kommunista ország tudományos és kulturális vezetése nemcsak ismerte és elismerte az ideológiai ellenfél területén működő egyetem egy tanszékének a magas színvonalú szakmai munkáját, hanem rá bízta az „ellenséges” intézményre saját nyelvének, kultúrájának népszerűsítését egy távoli nagyhatalom területén. A Magyar Tanszék

létrehozásában nyilvánvalóan a Sinor személye iránti bizalom és elimerés játszotta a fő szerepet, aminek ő mindvégig folyamatosan megfelelt. A Magyar Tanszék azóta is működik, ma első magyarországi tanszékvezetőjének nevét viseli: György Ránki Hungarian Chair.

Azáltal, hogy 1962-től Sinor Amerikába tette át működésének színhelyét, a még Európában létrehozott nemzetközi altajisztikai vándorkongresszus, a PIAC (Permanent International Altaistic Conference) székhelye is az Indiana Egyetemre került, hiszen a kongresszus állandó fő szervezői tisztét (secretary general) Sinor töltötte be. Szakmai működésének ez volt a másik olyan területe, ahol Sinor egészen egyedülálló teljesítményt mutatott fel. Az Amerikai Orientalisztikai Társaság elnökeként kitűnő szervezői képességével elérte, hogy a kongresszus megrendezését évenként más-más országban az adott ország legmagasabb szintű tudományos intézményei vállalják el, miközben mindig sikerült megtalálnia azt a szponzori háttérrel, amely biztosította a kongresszus lebonyolításának bőkezű anyagi forrását.

A PIAC-on való részvétel egyetlen kritériuma a szakterület magas színvonalon való művelése volt. Nem számítottak az ideológiai különbségek, nem volt akadály a fiatal életkor, Sinor minden olyan résztvevőnek lehetőséget adott a részvételre, aki a nemzetközi tudományos fórumok valamelyikén egyszer már bizonyította, hogy helye van a tudomány világában. Ezek a konferenciák az által váltak igen hatékony színtereivé a tudományos közéletnek és kutatásoknak, hogy egyaránt jelen voltak rajtuk a szakma nagy tekintélyű vezető személyiségei és a fiatalabb tehetséges generációk képviselői, akik közvetlen beszélgetések formájában cserélhettek eszmét az előttük álló megoldandó problémákról. Sinor küldetésének tekintette, hogy a bőkezű szponzori támogatást a szegényebb országokból érkező, de tudomány iránt elkötelezett, kiemelkedő képességű fiatalok javára is hasznosítsa. Ennek volt köszönhető, hogy a Szovjetunióból és a szocialista országokból (köztük Magyarországról) is rendszeresen érkeztek kutatók a konferenciákra, noha a kiküldő országok intézményei nem vagy csak ritkán tudták biztosítani a részvételi költségeket. Sokan a mai kelet-európai orientalisztika vezető képviselői közül ezeken a rendezvényeken alapozták meg nemzetközi kapcsolatrendszerüket, tudományos hírnevüket. Elévülhetetlen érdemei vannak Sinornak abban is, hogy a PIAC főszervezőjeként a hidegháború és rendszerváltozások utáni világban a tudomány elől korábban elzárt szakterületek és zárt földrajzi régiók kutatásának fellendítéséhez tudománydiplomás eszközökkel járult hozzá.

A PIAC-ot rendező országok tudományos produkciója iránt mindig megnövekedett a résztvevők figyelve, egy ilyen konferencia jelentős presztízs-növelő esemény is volt minden ország életében. Magyarországon összesen négy alkalommal került sor PIAC konferencia megszervezésére: kétszer Budapesten és kétszer Szegeden. Talán a szegedi konferenciák sikereként, és a szegedi Altajisztika Tanszéken folyó nemzetközi szintű kutatómunka elismeréseként is értelmezhető, hogy Sinor Dénes tudományos magánkönyvtárát a Szegedi Egyetemre hagyta.

Kedves Professzor Úr, a Ligeti iskola valamennyi hajdani és ma élő képviselője hálasán emlékszik Önre Magyarországon. Sokat köszönhetünk Önnek, de különösen emlékeztetek az Önnel folytatott személyes eszmecserék. Mindnyájan, akik ma a pályán vagyunk, már fiatalon lehetőséget kaptunk színre lépni kutatásainkkal különböző PIAC konferenciákon. Megtapasztalhattuk rendkívüli nyitottságát, naprakész olvasottságát, lenyűgöző tudását, nagyvonalú segítőkészségét, közvetlen, humort kedvelő személyiségét és egykori magyar hazája iránt soha nem múló patriotizmusát.

Emlékét megőrizzük, nyugodjon békében!

Agyagási Klára

Fanny Sivers (1920–2011)

Ez év tavaszának végén életének 91. évében a Párizs környéki Montmorencyban elhunyt a francia finnugrisztika jeles alakja, Fanny Sivers. Az észtországi Pärnuban született. Apja vasúti hivatalnok volt. Fanny a Baltikum-szerte jól ismert von Sivers nevet férjétől kapta, s később francia állampolgárként új hazájában szokásos alakban használta egész életében. Eredeti családi neve Isak volt. A középiskolát szülővárosa leánygimnáziumában végezte el. 1938 őszén a Tartui Egyetemre iratkozott be. Elsősorban a román nyelvek érdekelték, francia, latin, spanyol szakon tanult. Alig több, mint két évig folytathatta tanulmányait, ezt követően megkezdődtek háborús hányattatásai. Mikor Hitler Németországba telepítette a baltikumi németeket, Fanny Sivers követte férjét, s Breslauban folytatta egyetemi tanulmányait. A német nyelv nem okozott neki nehézséget. Óvodás korától tanult németül, s anyanyelvi tökéletességgel beszélt. Német nyelvű cikkeit soha sem ellenőriztette született németekkel. Breslauban történt, hogy férjét behívták katonának (később szovjet fogságba esett, s fogolytáborban pusztult el), s ő anyagi támasz nélkül maradt. Nem akart férje családja nyakán élni, s leszerződött a helyi opera balettkarához. Jóformán gyerekkora óta vonzotta a tánc, s már Tartuban is táncolt a Vanemuine színház táncegyüttesében. Breslauban oklevelet szerzett táncstudásáról, melynek többször hasznát vette élete során. Ha anyagi helyzete úgy kívánta, táncórákat adott. Mikor a szovjet hadsereg Sziléziához közeledett, Fanny Sivers elhagyta Breslaut. A háború végétével amerikai övezetbe került. Hosszabb ideig dolgozott tolmácsként, s táncórákat adott. 1947-ben iratkozott be a Würzburgi Egyetemre, ahol francia, spanyol és latin szakon tanul, s folytatja Breslauban megkezdett filozófiai tanulmányait. 1950-ben államvizsgázik. Diplomamunkáját a spanyol és a francia regényről írta. Államvizsgázni már Párizsból tér vissza Németországba. 1949-től él Franciaországban, ahova sok év óta

vágyott. 1953-ban szerzi meg a licenciátust a Sorbonne-on német és amerikai irodalomból. Franciaországban németet tanít, s táncórákat ad. 1958-ban kapja meg a francia állampolgárságot. Mindinkább a tudományos munka felé fordul. Régi tanáraival, mindenekelőtt a Tartui Egyetem észti nyelvészeti tanszékének ekkor már svédországi emigrációban élő professzorával, Julius Mägistével konzultálva határozza el, hogy folytatja nyelvészeti tanulmányait, s a finnugrisztikára, valamint az általános nyelvészetre specializálódik. Aurélien Sauvageot-t szeretné megnyerni témavezető-jéül, de, adminisztrációs akadályok miatt ez nem sikerül, így kerül André Martinet-hez. Az ekkor már világhírű általános nyelvész nagy hatást gyakorolt Fanny Sivers nyelvészeti profiljának kialakulására. Erről a profilról jó képet ad folyóiratunkban *Ethnogrammatik und Etnogrammisches aus dem finnisch-ugrischen Wohnraum* (NyK 85: 55–65) címen megjelent cikke. Egész nyelvészeti munkásságát áthatja az a törekvés, hogy kutatásainak az általános nyelvészet számára is legyen mondani-valója. A mester és a tanítvány közötti kapcsolat mindkét fél számára hasznos volt. Fanny Sivers maga mesélte, Martinet őt kérte meg, hogy helyettesítse egy németországi nyelvészeti konferencián, mivel neki nehezebb esett a német szó. Martinet irányításával írta Fanny Sivers *Analyse grammaticale de l'estonien parlé* című 1969-ben napvilágot látott monográfiáját.

A Martinet vezetése alatt végzett kutatómunkával párhuzamosan beledolgozta magát a lív nyelvbe, s 1971-ben publikálta a lív nyelv lett eredetű igeekötőiről írott monográfiáját *Die lettischen Préfixe des livischen Verbs* címen.

Nem ritkaság, hogy valaki fiatalon más kutatási területet választ, mondjuk, irodalomtörténezből nyelvész lesz. Ez történt a magyar tudományban például Pais Dezsővel. Fanny Sivers azonban sajátos eset. Ő élete végéig hű maradt az irodalomhoz, sőt a filozófiához is. Vannak szépirodalmi írásai, vallásfilozófiai munkái is népszerűek. A lexikonokban mindig a nyelvészetet említik elsőként szakterületei közül, de az észti művelt nagyközönség főként mint esszéistát és gondolkodót ismeri. Ilyen minőségében választotta tagjául az Észti Írószövetség is.

Fanny Sivers 1964–1986-ig volt a *Centre National de Recherche Scientifique* munkatársa, majd osztályvezetője. Számos ország kutatóihoz fűzte baráti kapcsolat, így több magyar nyelvészhez is. Sokszor megfordult hazánkban, s magyarul is megtanult. Életét jórészt idegenben élte le, de aki ezt nem tudta róla, beszéde alapján nem gondolta, hogy valaha is kitette a lábát Pärnuból. Utolsó kívánsága az volt, hogy hazai földbe temessék, s ez teljesült is.

Bereczki Gábor

Honti László (főszerk.): A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság

Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.), Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 371 lap.

Honti László főszerkesztésével 14 szakembernek (nyelvész, történész, hungarológus) a nyelvrokonság kérdésköréhez kapcsolódó tanulmánya jelent meg *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság* címmel a Tinta Kiadónál 2010-ben.

A *Bevezetés* szerint létrejöttét az indokolta, hogy a rendszerváltás után a nyelvészeti dilettantizmus felerősödött („hisztérikus epidémiává vált” 11), és a jelenség Magyarországon, Finnországbán és Észtországban politikai színezetet is nyert. Mivel a szerkesztői előszó szerint a tudomány művelőinek a kutatás mellett az ismeretterjesztés is a feladata, ezért a kötet szerzői igyekeztek a kérdéskör – azaz a nyelvrokonság, a magyar nyelv rokonsága, a magyarok őstörténete – egy-egy területét a tudományosság szemszögéből bemutatni. A *Bevezetés*ből megtudhatjuk, hogy a célközönség a magyar nyelv eredete és története iránt érdeklődő laikusok, valamint a nyelvünk rokonításának tudománytörténetével foglalkozó kutatók és egyetemisták.

A továbbiakban röviden ismertetem a könyvben található 16 tanulmányt a kötetbeli sorrendben. Mivel az írások – a kötet koncepciójának megfelelően – nem nyelvészeknek szólnak, ezért egy nyelvészeti folyóiratban a bennük található nyelvészeti kérdések részletekbe menő ismertetése nem indokolt. Az írások lényegi mondandóját igyekszem röviden leírni, elsősorban azt, hogy milyen témaköröket, szempontokat emelnek ki a nyelvrokonság tárgyköréből, és hogyan segítik a nagyközönséget eligazodni a tudományos és tudománytalan érvelések ösvényein.

Az első tanulmány (Honti László: *A történeti-összehasonlító nyelvtudományról dióhéjban*) célja a laikus olvasót beavatni a történeti összehasonlító nyelvészet „műhelytitkaiba”. Az írásból megtudhatjuk, hogy a nyelvrokonság kritériumai a közös alapszókincs, az ezekben fellelhető szabály- és rendszerszerű hangmegfelelések, és a közös előzményből levezethető grammatikai egyezések. A cikk megismerteti az olvasót az alapnyelv legfőbb ismérveivel, a rekonstrukció bizonyos kérdéseivel, majd indoeurópai példákon a gyakorlatban mutatja be a szabályszerű hangmegfeleléseket és hangváltozásokat. Az indoeurópai példák után uráli – főképpen finn és magyar – szavak is szemléltetik ugyanezeket a jelenségeket, majd az uráli nyelvek legfőbb alapnyelvi eredetűnek tartott vonásai következnek. Honti figyelmeztet rá, hogy a történeti-összehasonlító módszerrel létrehozott nyelvi kép a rokon nyelvek közös vonásairól, valamint az ezekből kikövetkeztethető alapnyelv nem tekinthető teljesnek és véglegesnek, a nyelvészeti ismeretek bővülésével – pl. a nyelvi változásról, a nyelvek tipológiájáról szerzett újabb ismeretekkel – a rokon nyelvek közös előzményeire vonatkozó tudásunk is tovább finomítható.

Bereczki Gábor *Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában* című írása három részből áll. Az első rész a magyar nyelv finnugor rokonításának történetéről szól Martin Vogeltől (1634–1675) kezdve kb. a 20. század elejéig, amikorra is a finnugor nyelvtudomány „részleteiben is kidolgozott tudományággá fejlődött”, az uráli nyelvek genetikai összetartozását bebizonyító tények ugyanolyan érvényesek és alátámasztottak lettek, mint az indoeurópai nyelvek egybetartozását bizonyítók, mely nyelvek rokonságát senki nem is vitatja. Bereczki leírja, hogy a tudományos-ság a világon sehol nem kérdőjelezi meg nyelvünk uráli eredetét, minden egyetemen mindenhol ezt tanítják Magyarországon kívül is. Az írás második része a finnugor ellenes elképzelések egy részéről szól, főképpen azokról, melyek a múltban is léteztek és napjainkban is továbbélnek: a hun-magyar rokonság, a magyar nyelv török eredete és a sumér nyelvvel való rokonítás. A hunokkal kapcsolatban szükséztűen szól Harmatta nyomán a hun nyelvhez kapcsolódó legfőbb problémáról, nevezetesen a fellelhető és biztosnak tekinthető nyelvi anyag szűkösségéről, a török kapcsán ismerteti az „ugor-török háború” legfontosabb tudnivalóit, valamint a törökös vonulat mai képviselői közül szó esik Sára Péterről, és hasonlóképpen a sumér esetében, a sumér nyelv néhány mondatos leírása után szól néhány 20. századi „sumérosunkról”, módszereikről és hibáikról. Végül következik az olasz Mario Alinei a magyar-etruszk nyelvrokonságról írott könyve és annak ellentmondásai. Az írás harmadik részében Bereczki Gábor néhány olyan „babonát” emel ki, amely a finnugor ellensek táborában meglehetősen általánossá vált, és bár egymásnak voltaképpen ellentmondóak, annyiban közösek, hogy a finnugor nyelvrokonságot a magyarokra erőltetett külső, hatalmi nyomásra létrejött elméletként láttatják: a jól ismert „osztrák-szovjet-kommunista összeesküvés-elméletek” ezek. Bereczki az ismert – pl. Budenz és Hunfalvy személyére vonatkozó – tényekkel cáfolja mindezt, s megemlíti, hogy pl. hogy az 1863–64-es tanévben épp az osztrák kormányt képviselő Helytartótanács utasította el a finnugor tanszék felállítását a budapesti egyetemen, Bécsben pedig csak 1974-ben létesült finnugor tanszék, továbbá a kommunista érában éppenséggel csökkentették a magyar szakosok finnugor tárgyú óráit.

A könyv következő tanulmánya Brogyanyi Béla írása *A magyar alternatív nyelvkutatás és ideológiai háttére (Diagnosztizálási kísérlet)* címmel. Az írás politikai, ideológiai és némileg lélektani szempontból vizsgálja az elsősorban a külföldi magyarok körében népszerű rokonítási kísérleteket. Megállapítja, hogy a magyar emigráció korábbi, részben pozitív jelentősége a rendszerváltással voltaképpen megszűnt, a napjainkra megmaradt szervezeteik nagyrészt már elszakadtak a valós helyzettől, és talán ezért is estek az „őstörténeti kutatások vermeibe” (50). (Ennek némiképp ellentmond, hogy a rendszerváltás előtt is többnyire az alternatívok vonulatát erősítették az emigrációs körök nyelvészeti és őstörténeti elképzelései.) Brogyanyi megállapítja, hogy ezek a rokonítási kísérletek a rendszerváltás óta erős támogatást kapnak Magyarországról is, elsősorban szélsőjobb oldali körökből, ez a fajta kapcsolódás retorikájukban és külsőségeikben is megnyilvánul (példaként említi Marác László

hivatalos honlapját az Árpád-sávós lobogóval és a magyar címer történeti változataival). A tanulmány tágabb történeti keretbe igyekszik elhelyezni a jelenséget, külön kiemeli az ismert „herderi jóslatot”, a magyarok hagyományos „elszigeteltség-érzését”, a szabadságharc leverését követő osztrák terrort, a szláv veszélytől való félelmet, a trianoni békediktátumot, a kommunista hatalomátvételt, és megállapítja, hogy mindezen tényezők együttesen képezik a különféle rokonság-elképzelések háttérét. Ezt követően néhány alternatív tant ismertet (elsősorban a sumér és etruszk nyelvekkel kapcsolatban), szóba kerül a rovásírás kérdésköre, valamint a svájci magyar „sumerológus” Tóth Alfréd magyar etimológiai szótárából mutat be néhány elrettentő példát, és a Tóth számára alapvető például szolgáló Gostony-féle sumér etimológiai szótár bírálatára is sort kerít. Brogyanyi felelőssé teszi a kialakult helyzetért a médiát, ahol a hallgatottsági és a nézettségi index felülír mindenféle tudományt, valamint a politikát, és azt a helyzetet, hogy bárki magánegyetemet, tudományos intézetet hozhat létre, ahol akadémiai és egyetemi címeket osztogathatnak. Bírálja a tudományos oldalt is, hisz ismert nyelvész által írt, külföldieknek szóló magyar nyelvtörténeti füzetben is megjelenhetnek dilettáns nézetek, vagy pl. az OSZK honlapjáról is letölthetők az említett etimológiai munkák.

Csúcs Sándor *Gondolatok az alternatív nyelvrokonításról* című írásának a legfontosabb üzenete talán az, hogy a finnugor nyelvtudománynak erőteljesebb, és főképpen „pozitív előjelű” felvilágosító tevékenységet kellene kifejtenie. Egyrészt minden lehetséges fórumot ki kell használni a tudomány álláspontjának a propagálására, változtatni kellene a magyar és történelem szakosok ilyen irányú oktatásán, másrészt pedig ne a hibás nézetek elemzése legyen a cél, hanem annak bemutatása, hogy milyen érvekre épül a finnugor nyelvrokonság. A cikk a továbbiakban foglalkozik néhány gyakori váddal: a Habsburgok vagy éppen a szovjetek által ránk erőltetett finnugorság elgondolásának hamisságával, vagy az ősi eredetű szavaink mennyiségével kapcsolatos közismert félreértelmezésekkel. A genetikai kutatások egyre gyakrabban bukkannak fel ilyen-olyan interpretációkban a finnugor ellenes körökben, ezzel kapcsolatban Bálint Csanád írása alapján (Magyar Tudomány 2008) ismerteti a tudomány mai álláspontját. Csúcs összegzéséből kiderül, hogy az elvégzett genetikai kutatások nem cáfolják, hanem éppen megerősítik az eddigi tudományos nézeteket a magyar nyelv eredetéről.

A könyv következő írásának (*Dilettáns nyelv- és néprokonsági nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon*) szerzője Doğan, İsmail, az Ankarai Egyetem hungarológusa. A cikk párhuzamot von az őstörténet terén jelentkező magyar és török jelenségek között: „A nagyvilágon talán nincsen még két olyan nép, amelyet ennyire érdekelt volna a saját származása, és amely ilyen sok téveszmét és mítoszt gyártott volna saját múltjáról, nyelvéről és gyökereiről, mint a török és a magyar” (79). Mint olvashatjuk, a török nyelvvel kapcsolatban is megszülettek a nálunk is ismert elméletek: a török ősnyelv voltáról, vagy például a sumér, etruszk, japán rokonságáról. Érdekes, hogy dilettáns nézetek Törökországban még a 20. században is egyetemi szinten léteztek, sőt napjainkban is előfordulnak. A cikk írója úgy véli, hogy a hasonló

magyar és török jelenségek hátterében a kis népek kisebbségi érzése, a nem-indoeurópai nemzetekre negatív hatást gyakorló árja mítosz, a megkésett nacionalizmus, a valamikori „aranykor” elvesztése, és az első világháború okozta veszteségek állnak.

A következő írás nem a magyar nyelvvel, hanem a magyar őstörténettel kapcsolatos téves nézetekkel foglalkozik. *Meghökkentő „őstörténet” és művelői* című tanulmányában Fodor István úgy véli, hogy a korábbi, népünk régmúltjáról fantáziáló amatőrök csodabogárságával szemben a maiak sokkal céltudatosabbak, motivációjuk a hiúság, a közszereplési vágy, valamint a pénz, hisz például a millicentenárium közeledtével egyre több kutató lett őstörténész és honfoglaláskor-szakértő a témával elnyerhető pályázati pénzek reményében. Az írás – bár megemlíti másokat is – alapvetően két „őskutatóval” foglalkozik: Tóth Imrével (*Magyar őstörténet (avagy „nem jöttünk mi sehonnan sem”)*. Frig Kiadó, Budapest 2009), aki szerint a magyarok a Kárpát-medence őslakói, valamint – jóval hangsúlyosabban és terjedelmesebben – Kiszely István elképzeléseivel. Fodor részletesen cáfolja Kiszely állításait az ujjur rokonságról, a magyarság ősi hitvilágáról, életmódjáról, ősi ételeiről és egyéb zavaros elképzeléseiről. Nem marad említés nélkül Kiszely Petőfi-kalandja sem. Az olvasó alaposan megismerkedhet Kiszely sarlatánságával, legyen szó akár antropológiáról, régészetről, néprajzról stb., és bőven szolgál információval Fodor István cikke Kiszely ügynökmúltjáról is. Az írás részletesen elemzi Kiszely őstörténeti tankönyveit (*A magyarság őstörténete*. Egyetemi tankönyv. Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Gödöllő 1995; *A magyar nép őstörténete*. Egyetemi tankönyv és tanári segédkönyv. Kard és Jogar Kiadó, Budapest 2001), melyek az egyetemi tankönyvek legalapvetőbb kritériumainak sem felelnek meg (pl. saját diszciplínájuk tárgyát sem határozzák meg), nem csupán képtelenségeket állítanak, hanem hamis adatok, forrásfelderítések vagy akár források elhallgatásának tucatjait tartalmazzák. Felmerül a kérdés, miképpen jelenhet meg ilyen kiadvány ma egyetemi keretek között?

A következő írás szerzője, Gheno, Danilo, a Padovai Egyetem tanára, a bevezető gondolatok között megállapítja: „Úgy tűnik, magyarnak lenni valamiféle állandó nyugtalanságot táplál.” A különféle rokonítási kísérletek közül a sumér-magyar, valamint a latin magyar rokonság körét emeli ki, az előbbihez kapcsolódóan Zakar András, a latin rokonság kapcsán pedig Szabédi László etimológiai eljárásainak hibáira hívja fel a figyelmet. Az írás részletesebben foglalkozik Alinei etruszk elméletével. (Gheno erről korábban olasz nyelvű recenziót is készített.) Alinei jól ismert nyelvész Olaszországban és külföldön is, az etruszkológia terén járatos, de a finnugrisztika és a magyar nyelv ismeretlen terület számára. Könyve magyar nyelvre vonatkozó adatai tele vannak tárgyi tévedésekkel, félreértelmezésekkel akár hangtani, akár pedig alaktani, mondattani állításait tekintve, etimológiai megállapításai pontatlanok. A tanulmány számos konkrét példával illusztrálja a felsorolt kifogásokat. A másik részletesebben bírált szerző Angela Marcantonio, akinek Alineihez hasonlóan magyar fordításban is megjelentek írásai, és abban is hasonlóságot mutatnak, hogy ő is képzett nyelvész, sőt, „abszurd módon finnugor filológiát tanít (vagy csak tanított) a római

»La Sapienza« egyetemen» (135). A cikk elsősorban Marcantonio Sajnovics Jánossal kapcsolatos nézeteit elemzi, Marcantonio 2006-ban megjelent magyar nyelvű tanulmánykötetének (*A történeti nyelvészet és a magyar nyelv eredete. Angela Marcantonio válogatott tanulmányai*. HUN-idea, Budapest) Sajnovics János szerepe az összehasonlító nyelvtudományban. *Kritikai áttekintés* című tanulmánya alapján. A bírálatból kiderül, hogy Marcantonio nemcsak Sajnovics Demonstratioját ismeri meglehetősen felületesen, hanem általános uralisztikai képzettsége is hiányos. Gheno kiemeli, hogy voltaképpen nincs is értelme a régi tudósok által elért eredményeket napjaink ismeretanyagának birtokában bírálni, azaz Marcantonio tárgyi tévedésein túl felesleges szélmalomharcot folytat, egy 18. századi könyv – mára már közismert és el sem titkolt – hiányosságaival példálózik.

Hasselblatt, Cornelius (*Ahol igazi forradalom van*) írása a Kalevi Wiik, Ago Künnap és Pusztay János kutatókhoz kötött – egyesek (vagy önmaguk?) által reformernek, forradalminak nevezett – elképzelésekről szól, melyekről bőven jelent meg szakmai körökben bírálat, de ezek a szakmán kívül kevésbé váltak ismertté. Az elképzelések lényege az, hogy az uráli nyelvek őshazája az Uráltól egészen Nyugat-Európáig kiterjedt terület lehetett, és a ma urálinak tartott nyelvek egyfajta nyelvszövetséget alkottak, egymáshoz igazodtak, és azok a hasonlóságok, amelyeket az uráli nyelvek közös, ősi vonásaiként tartanak számon, nyelvi kiegyenlítődések eredményei. A Nyugat-Európáig kiterjedő uráli népesség feltételezése elsősorban Wiiknél jelentkezik, forradalmi elgondolása, hogy a balti-finn nyelvekben feltételezett germán szubsztrátum helyett a germánban számol uráli szubsztrátummal (elsősorban hangtani érvek alapján). Hasselblatt módszertanilag kifogásolja az említett kutatók munkáiban a különféle tudományágak megengedhetetlen összekeverését, melyben az interdiszciplinaritás egyfajta transzdiszciplinaritáshoz vezet, a tudományos fogalmak homályos, pontatlanul definiált használatát (utalva például a genetikai és nyelvi rokonság keverésére, vagy a *lingua franca* terminus félreértésére), valamint általában a felületes kutatómunkát. Jellemzi módszerüket a „körbeidézés” és a szakirodalom hanyag kezelése, összefoglalva pedig elmondható, hogy nem a tényekre alapozva hoznak létre hipotézist, hanem fordítva, a hipotéziséhez igazítják a tényeket.

A következő írás – Honti László *Anyanyelvünk rokonságáról* – a kötet legterjedelmesebb tanulmánya (165–270). A bevezetés tudománytörténeti áttekintést ad a finnugor nyelvrokonság felfedezésével egyidős finnugor ellenes elképzelésekről, a „halszagú zsíros atyafiság” megnevezés történetéről, az összeesküvés-elméletekről, amely szerint ránk erőltették a finnugorságot, majd a továbbiakban részletesen mutatja be az elmúlt három évtized vadhajtásait. Honti három csoportra osztja a tudománytalan nézetek kiötlőit és terjesztőit: (1) abszolút dilettánsokra, (2) tudományos képzésben részesültek (pl. jogászok, régészek, mikrobiológusok), de a nyelvészethez nem értőkre és (3) a nyelvészetet tanult, de a „fantazmagóriák világába tévedtekre”. Az első két csoport képviselői között nincs éles határ, valóságtól teljesen elszakadt elképzelések ugyanúgy jellemzik az egyszerű dilettáns nyelvészkedőket, mint ahogy

a saját szakterületükön egyébként sikeres, de a nyelvészetben eltévelyedett embereket. A tanulmány hosszasan idéz a képtelenebbnél képtelenebb állítások, a józan ész minden megfontolásának ellentmondó etimologizálások, a beteges fantáziálgatások köréből. Nem kíméli az olvasót, jelen recenzió írójának is csak többszöri nekifutásra sikerült átverekednie magát a sok agyszüleményen. Természetesen felvonulnak a közismert irányzatok (sumér rokonság, hun eredet, a magyar az ősnyelv stb.), és az irányzatokhoz kapcsolódó nyelvészkedők legismertebb és legtermékenyebb figurái. Az írás egyébként az „alkotókat” általában csak akkor nevezi néven, ha azok magukat nyelvészként definiálják. A harmadik csoportba tartozók tehát végzettségük szerint nyelvészek, és ők alapvetően nem is cáfolják az uráli nyelvek összetartozását, csak valahogy másképp képzelik el azt. Honti ide sorol például olyan nyelvészt is, aki a finnugrisztikában járatlan, de tankönyvekben, magyar nyelvről szóló kiadványokban a magyar nyelv eredetére, a finnugor nyelvekre vonatkozóan hibás állításokat közöl, feltehetően csak felületességből, és nem azért, mert valamiféle más elmélettel rendelkezne a magyar nyelv történetét illetően. És ide sorolandók azok is, akik végzettségüket tekintve az uráli nyelvek kutatói, de módszereiket tekintve nem felelnek meg a tudományosság elvárásainak. Ebben a részben fejti ki Honti azokat az érveket, amelyek Marcantonio, valamint az ún. reformerek (Wiik–Künnap–Pusztay) állításait cáfolják. Ez utóbbiak esetében meglehetősen részletességgel ismerteti az „újító” elméletek főbb irányvonalait (az uráli alapnyelv tagadása, a lingua franca elmélet, a szubsztrátumok feltételezése) és azok gyenge pontjait, valamint „csúsztatásait”. Úgy véli, ezekben az elméletekben a lingua franca értelmezése sem egyértelmű és következetes, pedig a teóriák egyik kulcsfogalma ez. A tanulmány befejező része bírálja azt a tudománypolitikát, amelyben a dilettáns nyelvmagyarázók is állami kitüntetést kaphatnak a magyar nemzeti kulturális örökség ápolásáért, vagy kifogásolható nyelvészeti tudással rendelkező személyek is a nyelvtudomány egyetemi tanárai lehetnek. Bírálja a médiát, amely a dilettantizmusnak bármikor teret enged, de a szakmai reagálásoknak alig ad lehetőséget. Találó megfogalmazás az egész kérdéskörre: „a megszállottság kevés, sőt kifejezetten káros” (255).

Itkonen, Esa rövid tanulmánya (*A családfa és/vagy a nyelvek közti kapcsolatok a modern összehasonlító nyelvtudományban: a finnugor nyelvek rekonstrukciójának néhány problémája*) nem a magyar nyelv rokonításával foglalkozik, viszont a finnugor rokonságot támadók egyik fő érvével száll szembe, a családfaelmélet és -modell állítólagos tarthatatlanságával. Itkonen szerint sokan – akár nyelvész körökben is – megkérdőjelezzik a családfaelméletet a kontaktuselmélet eredményeinek hatására, pedig alapvetően ezek a modellek nem cáfolják, hanem éppen kiegészítik egymást. „Családfa nincs kontaktus nélkül” (274), a nyelvi kontaktusok járulnak hozzá a családfa „növekedéséhez” (elágazásaihoz), egyszerre okoznak divergenciát (leánynyelvek létrejöttét) és konvergenciát (a hatással bíró nyelvhez való hasonulást). Thomason–Kaufman sokat hivatkozott állításából nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, amely szerint normális esetben a nyelveknek egy előzménye (alapnyelve) van, és az ún. „kevert

nyelvek” keletkezése a nem normális, azaz a meglehetősen ritka és speciális esetek közé tartozik. Tehát nem általános, hogy egy nyelv két- vagy többgyökerű lenne, az pedig gyakorlatilag ismeretlen jelenség, hogy sok nyelv olvadna egybe egy nyelvvé. Itkonen kiemeli, hogy a családfamodell metaforikus jellegű, miképp például a hullámmodell is, az előbbi a nyelvi elkülönülés eredményét szemlélteti, az utóbbi pedig az elkülönüléshez vezető körülményeket.

Junttila, Santeri (*Áltudomány és nemzeti őstörténet: európai példák*) írása rendkívül fontos a kötet témája szempontjából, a tudományosság és áltudományosság természetét elemzi, s ezzel fogódzókat kínál az áltudományos módszerek és állítások felismeréséhez. Junttila vizsgálati tere az őstörténet, és megállapítja, hogy olyan komplex tudományterület ez, amely sok generáció hatalmas vizsgálati anyagon több tudományág területén végzett munkálatait fogja egybe, eredmények lassan szülehetnek, mindebből következően a forradalmi újítások, alapokat megrengető nagy felfedezések eleve gyanúsak. Az áltudományos őstörténet művelésére jellemző a szóbeli hagyományokon alapuló régi legendák, krónikák, szent iratok forrásként való felhasználása, mely évszázadokkal ezelőtt természetes volt, de a modern tudományok egyik jellemzője a körütekintő forráskritika. A mitikus nevek eredetére, szavak hasonlóságára építő elméletek sem lehetnek megalapozottak, az ilyen típusú módszerek a dilettáns nyelvészetet jellemzik, és az is meglehetősen általános jelenség az áltudományos nyelveredet-kutatásban, hogy az adott nyelv ősiségét, változatlanóságát próbálják állítani. Az áltudományos eljárásokra jellemző a szakirodalmak szelektálása, töredékes idézése, a kritikák figyelmen kívül hagyása vagy megkerülése. Általános a tudományos örökség elvetése oly módon, hogy a tudomány eredményeit „hagyományosnak, megszilárdultnak” nevezik, és a „régí paradigma” dogmatikusságát tartják a paradigmaváltás kerékkötőjének. Gyakran társul az áltudományos őstörténeti kutatáshoz a politika oly módon, hogy a tudományos oldalt igyekeznek politikailag motiváltnak beállítani. Politikai motiváltság ezzel szemben sokszor kapcsolódik az áltudományosokhoz, bár – mint Junttila megállapítja – politikailag aktív kutató is végezhet valódi tudományos munkát. A tudomány célja az igazság, legfőbb jellemzője az önkorrekció, a javíthatóság, mert így felelhet meg az objektivitás kritériumának. Az áltudomány célja ezzel szemben egy kívánt eredmény igazolása olyan módszerekkel, amelyeket tudományosnak kíván láttatni.

Keresztes László írása (*A magyar nyelv eredete*) röviden ismerteti a magyar nép és nyelv eredetére vonatkozó korai elképzeléseket, „tematikusan” csoportosítja a különbözőféle nyelvrokonság-elméleteket, török, altaji, hun, avar, sumér és egyéb elképzelésekre osztva azokat. Nem csupán az elképzeléseket osztályozza, hanem a finnugor ellenes nyelvészkedőket is csoportokba sorolja attól függően, hogy milyen indíttatással végzik tevékenységüket (pl. áltudományos, politikai, érzelmi, szenzációhajhász). Az írás legnagyobb része az ún. újabb „nyelvészforradalmárok”, Wiik és Marcantonio nézeteinek cáfolásával foglalkozik. Meglehetősen részletesen ismerteti Kalevi Wiik elméletét, amely szerint a finnugor nyelv egyfajta „lingua franca” lehetett az Uráltól

Dél-Angliáig. Keresztes véleménye szerint az elképzelés azért is sántít, mert a korai neolit időszakában az emberek nemigen jutottak messzebbre a szülőhelyüknél, ezért ilyen fajta közvetítő nyelvre nem is lehetett szükség. Másrészt pedig a nyelvi nyomok is mást mutatnak: a finnugor nyelvekben nagy számban találhatók indoeurópai kölcsönzések, viszont fordított irányú, azaz finnugor > indoeurópai jóval kevesebb van, és mint köztudott, általában a nagyobb presztízsű nyelv az átadó nyelv, s mindez alapvetően ellentmond Wiik érvelésének. A germán nyelvek fonetikájában finnugor hatással magyarázott jelenségeket Keresztes erőltetettnek tartja. Úgy véli, hogy Wiik elmélete voltaképpen a finnek európaiságát és ősiségét hivatott igazolni. Keresztes a továbbiakban Marcantonio 2006-ban magyar fordításban is megjelent *Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok és a statisztika* (Magyar Ház, Budapest) című könyvében leírtakkal kapcsolatos véleményét ismerteti, felhívja a figyelmet a szerző által alkalmazott statisztikai módszer hibáira és egyéb következtetlenségekre is. A tanulmány szerint Marcantoniónak eltökélt célja lehetett az uráli nyelvcsalád kétségbe vonása, és hasonló módszert alkalmazva az indoeurópai nyelvcsalád létét is kétségbe tudta volna vonni. Végül felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelv és nép rokonsága két külön dolog. A nyelv a valóság tükré, tehát a nyelvből következtethetünk a kultúra jelenségeire és változásaira, de a kultúra anyagi hordozóiból vagy a génekből nem következtethetünk a nyelvre. A régészeti leletek nem vallanak nyelvi hovatartozásról, a gének csak a nyelvcsaládítás univerzális képességének mikéntjéről vallanak, de „gazdájának” anyanyelvéről semmiképpen nem.

Laakso, Johanna *Mítoszok a finn nyelv ősiségéről* című írása eredetileg egy hasonló tematikájú finn tanulmánykötetbe íródott, és a szerző szerint sok megállapítása a magyar nyelvre is értelmezhető. A cikkből kiderül, hogy a finnek körében is élnek olyan mítoszok nyelvük eredetéről, mint nálunk. Náluk is általános gondolat, hogy nyelvük más, mint a többi. Ennek hátterében az áll, hogy Európában másféle nyelveket beszélnek, hiszen a legtöbb európai nyelv az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik. A finn és magyar helyzet abban viszont eltér, hogy a finnek mellett viszonylag közeli nyelvrokonok is élnek. A másik – a magyarra vonatkozóan is szokásos – elgondolás, hogy a finn különösen tiszta, eredeti, ősi nyelv. Ősi vagy legrégebbi nyelvről beszélni azonban értelmetlen, mivel a nyelvek születése sem határozható meg, így életkorukról sem tudunk szólni. A nyelvhez kapcsolódó mítoszok egy másik csoportja az ún. nyelvi biologizmus, mely szerint például „a finn nyelv a kék szem és a kitartó, szilárd jellem tartozéka” (323). Logikusan kapcsolódik ehhez a szemlélethez a kérdés a nyelvrokonok eltérő külsejéről. Ennek kapcsán Laakso szól arról, hogy a gének és a nyelvek eltérő módon működnek, míg az előbbieket keverednek, addig az utóbbiak általában nem. A családfával kapcsolatban pedig megállapítja, hogy ezt a modellt nem a biológiából vagy a művelődéstörténetből kölcsönözték, a nyelvi rendszer belső fejlődéséből következik, a nyelvrokonságot természetéből adódóan így lehet ábrázolni, egyéb – például érintkezésen alapuló – modellekkel nem pótolható. Végül említjük meg, hogy Laakso írása elején leszögezi, hogy a nálunk terjedő

„városi legendával” szemben Finnországban nem írták át a tankönyveket, minden tankönyvben finnugor nyelv továbbra is a finn.

De Smit, Merlijn (*A nyelvekről és eredetükről*) tanulmányában elsősorban a Wiik – Künnap – Pusztay irányzat és általában az ún. „gyökér-mozgalom” nézeteit bírálja. Megállapítja, hogy elképzelésük, melyet ők maguk forradalminak és áttörőnek tartanak, bizonyos elemeiben voltaképpen nem is igazán eredeti, emlékeztet többek között Marr elgondolásaira. De Smit szükségesnek tartja a nyelvi és genetikai kérdések pontos meghatározását és elhatárolását. Szerinte túlzott biologicizmusra vall Wiik azon szemlélete, hogy a népcsoportokat génjeik, fizikai jellegzetességeik, nyelvük vagy önazonosság-tudatuk alapján lehet definiálni, hiszen egy nemzet önazonosságában a génnek nem játszanak fontos szerepet. Wiik nagy időbeli távolságra, hipotetikus népcsoportokra feltételez genetikai, régészeti és nyelvi jellemzőket kellő megalapozottság nélkül. Az írás bírálja a főképpen Pusztaynál és Künnapnál jelentkező, az uráli nyelvek kialakulását, egymás közötti viszonyait és az egyes nyelvek történetét a tudományos állásponttól eltérő módon magyarázó nyelvi modelleket is, mivel történetietlen szemléletükkel nem alkalmasak valódi hipotézisek felállítására.

A kötet utolsó tanulmányát Winkler, Eberhard írta *A rajnai uráliakról szóló teóriák évtizede (1999–2009)* címmel. A cím elsősorban Wiikre utal, aki tehát Nyugat-Európában is számol a finnugorok elődeivel, de Winkler nem csupán Wiik elméletét illeti kritikával, hanem Künnap, Pusztay és Saukkonen nyelvészeti állításait is. Az írásból kiderül, hogy az „ad hoc” válogatott nyelvi adatok (pl. a lappban felvetett baszk vagy a germánban feltételezett finnugor szubsztrátum igazolására) pontatlanok, továbbá alkalmatlanok olyan következtetések levonására, melyekre a szerzők felhasználnák azokat. Winkler megállapítja, hogy egyfajta tudományos éretlenségnek tekinthető az, hogy egyesek teoretikusan népeket, népcsoportokat, évszázadokat és évezredek tologatnak ide-oda, történelem előtti időkre vonatkozóan jutnak magabiztos következtetésekre meglehetősen kevés nyelvi anyag figyelembe vételével. „A történeti nyelvtudomány tényleg ennyire egyszerű lenne? Miért dolgoztak a tudomány világában az elmúlt 150 évben oly sokan és sokat? Mert jobbat nem tehettek?” – teszi fel a szerző a kérdést (362). A bírált kutatók genetikai és régészeti állításaival az írás nem foglalkozik, mivel – mint olvashatjuk – a szerzőnek nem szakterülete egyik tudományág sem, de abból kiindulva, hogy a vizsgált nyelvészek saját szakterületükön ilyen felületes munkát végeztek, Winkler szerint következtetni lehet arra, hogy ezen a téren a helyzet csak rosszabb lehet.

A kötet egészét értékelve fontos szempont annak hatékonysága. Vajon kikhez juthat el a tartalma, üzenete, kik tudják értő módon elolvasni, és megfelelő választ kapnak-e kételyeikre? Miképpen a kötet Bevezetésében olvashatjuk, maguk a szerkesztők sem számítottak arra, hogy az elvakult antifinnugristák a könyvet felfogják vagy egyáltalán elolvassák, hiszen aki hinni akar valamiben, az hinni is fog, és ez a szemlélet alapvetően jellemzi a dilettánsok táborát. Ebben teljesen egyetértek a szerkesztőkkel, magam is meg vagyok győződve róla, hogy ha eddig nem tették meg a

szakma által írt szakirodalmak tanulmányozását, ezután sem fogják megtenni. A célközönség tehát a jóindulatú érdeklődők, a bizonytalanok, de érvekkel meggyőzhető csoportja. Szakmabeliként nehéz szakmán kívüliként olvasni a kötet tanulmányait, de alapvetően úgy gondolom, hogy nehéz olvasmány ez az átlagos olvasó számára.

Elsősorban Honti László írásain lehet érezni azt a szándékot, hogy nem nyelvészekkel értesen meg nyelvészeti kérdéseket, például a történeti nyelvészet alapvető eljárásait és elveit. Ezt mindenképpen jól szolgálja, hogy az uráli nyelveknél jobban ismert indoeurópai nyelvek példáin szemlélteti a rokon nyelveket jellemző szabályszerű hangmegfeleléseket. Szerencsésebb lett volna, ha az uráli példák is hasonló elvet követve, több nyelvet párhuzamba állítva jelentek volna meg, és nem csak két nyelv (általában a magyar és finn) adatait idézve, mint ahogy az esetek többségében ez történik. Hiszen a rendszerszerű összefüggések úgy jobban látszódnának, valamint az alapnyelvi alakra való következtetések is több nyelv adatai alapján lehetségesek.

Mások íásaiban a nyelvészeti érvek sokszor a hibás állítások cáfolataként jelennek meg, de néhány esetben talán nem a legmeggyőzőbb módon. Hiszen a szakember számára világos, hogy például a *gabona* és a *takács* nem tartozhat össze a sumér *gabni* és *tuku* szavakkal, mivel e szavak egyértelműen szláv átvételek. De a szakember ehhez hozzá tudja tenni a magyar nyelvtörténetet, a szláv jövevényszavainkhoz kapcsolódó egyéb ismereteit (nyelvtörténetit és művelődéstörténetit). Egy laikus számára viszont a *gabona* kb. ugyanúgy összekapcsolható a sumér *gabnival*, mint a szláv *gobinóval*. Azaz, nem azért nem sumér eredetű a *gabona*, mert szláv. Előfordul, hogy nyelvészeti részletkérdésben maga a tanulmány szerzője fordul szembe a „hivatalos” finnugor állásponttal (pl. Gheno a lapp *-t > *-k hangváltozással kapcsolatban), ez persze érdekes kérdés lehet a szakma számára, de nem feltétlenül fontos éppen egy ismeretterjesztést szolgáló kötetben. A nyelvészeti kérdések másutt is speciálisan szakmai jellegűek (pl. Winkler írása), és nehezíti a megértést a nyelvészeti terminusok használata. Ebből a szempontból a kötet néhány írása alapvetően feltételez valamiféle nyelvszakos/nyelvészeti végzettséget az olvasótól.

A kötetben tárgyalt egyéb, nem kifejezetten nyelvészeti szempontok és tárgykörök megértése talán nem jelenthet különösebb problémát az „átlagolvasó” számára. Esetleg az szegheti kedvét, hogy a tanulmányokban sok az ismétlés, átfedés, és az írások jelentős része sok mindennel foglalkozik, és ebből is következik, hogy van amivel nem elég mélyen. Ilyen terület például a genetika, ami a finnugor ellenesek egyik fő érvévé kezd válni. Bár a gének és a nyelvek viszonya sok írásban felmerül, kielégítő választ a könyv ezen a területen nem ad. Jó lett volna, ha a szerzők között egy ezen a területen szakértő kutató is szerepelt volna tanulmánnyal. A kissé koncepciótlanul sok témát megjelenítő írások másik hátránya, hogy az olvasó nehezen tud a kötetben orientálódni, s ebben a címek sem nagyon segítik. Mindennek az egyik fő oka az, hogy az írások jelentős része nem a kötet számára készült, hanem már eleve megvolt, részben már meg is jelent másutt. Természetesen mindegyik tanulmányt összekapcsolja a fő téma, a nyelvrokonság, de igazán hatékony akkor lehetett volna

ez a vállalkozás, ha előbb született volna meg a kötet tartalmi váza a közönséget leginkább érdeklő kérdésekre koncentrálva, és ehhez íródtak volna az egyes részek. A könyv alapján például azt gondolhatnánk, hogy napjainkban a finnugorellenések zöme a Wiik–Künnap–Pusztay irányzatban keresi a megoldást nyelvünk nem finn-ugor eredetére, holott ez nem így van.

A könyv néhány esetben a benne leírt „elvárásoknak” nem felel meg. Ez egyrészt Csúcs Sándor cikke alapján állítható, aki szerint a „pozitív” ismeretterjesztésnek kell hangsúlyosnak lennie, azaz azt kellene bemutatni, hogy miért finnugor nyelv a magyar, és nem azt, hogy miért nincs igazuk a másképp gondolkodóknak. Másrészt pedig Junttila írását kell kiemelni, amelyben többek között az áll, hogy az általános nézetek mögötti motiváció nem lehet a tudomány vizsgálati tárgya. Ez a fajta távolságtartás nem mindenütt valósul meg a kötetben, miképpen az érzelemmentes tárgyilagosság sem mindig. Tény, hogy a Bevezetés az itt felvetett problémák egy részére eleve választ ad (pl. az ismétlésekre, átfedésekre, vagy arra, hogy miért szükséges egy-egy másként gondolkodó személyére, politikai nézetére vagy etikátlan viselkedésére is felhívni a figyelmet). Az is tény, hogy a finnugor nyelvek és a magyar őstörténet művelői is emberek, és nehéz mindig szó nélkül hagyni, ha úton-útfélen „lehazaáruolózzák” és egyéb jelzőkkel illetik az embert. De az a fajta ironia, amely néhány írást jellemez, véleményem szerint csak kárára van a könyv egészének.

Összegzésképpen elmondható, hogy a *Nyelvrokonságról* hiánypótló könyv (megjegyzendő, hogy a megjelenése évében már a második kiadása is megjelent), melynek témája heves indulatok tárgya évszázadok óta. A szerzők is számíthatnak kötetük indulatos fogadtatására – ez részben már megtörtént interneten, újságokban olvasható ismertetésekben, reagálásokban – s bár részletes tudománytörténeti elemzést, alapos helyzetjelentést adtak a magyar nyelv rokonítását érintő kérdésekről, attól tartok, a „jóindulatú” kétkedők mindegyikét nem sikerült megnyerniük ügyük számára.

Sipőcz Katalin

Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.): *Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből*

Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged 2008. 208 lap.

Az *Uralisztika* című könyv csapatmunka eredménye. Az egyes alfejezetek a szegedi egyetemhez kötődő szerzők – Sipőcz Katalin, Kozmács István, Mészáros Edit, Körtvély Erika, Szeverényi Sándor, Dolovai Dorottya, Wagner-Nagy Beáta – tollából

származnak. Az *Előszó*ban (5–6) rámutatnak arra, miért is látott napvilágot ez a mű. Az uralisztikai kutatások fontos alapterméként említik Hajdú Péter *Bevezetés az uráli nyelvtudományba* (1966) és *Az uráli nyelvészet alapkérdései* (1981) című munkáit, valamint Bereczki Gábor *A magyar nyelv finnugor alapjai* című művét (1980). Megjegyzik azonban, hogy e könyvek megszületése óta az utóbbi évtizedekben nem készültek újabb összefoglaló, nagy horderejű írások, holott a nyelvtudományban, ezen belül az uralisztikában számos új eredmény született. Ezt a hiányt kívánják pótolni a szerzők. Tankönyvként határozzák meg könyvüket, amelyet elsősorban magyar és finnugor szakos diákoknak szánnak ismereteik elmélyítésére, kibővítésére.

A könyv szerzőinek fő célja, hogy meggyőző érveket sorakoztassanak fel a magyar nyelv uráli eredete mellett, képet adjanak az uráli nyelvekre vonatkozó eredményekről, megbízható nyelvi adatokat közöljenek rokon nyelveinkről, illetve a nyelvtipológiai kitekintések által bővítsék a hallgatók tudását a világ nyelveiről. A könyv hat nagy fejezetre tagolódik (*A szófajok, A névszó, Az ige, A szóalkotás, A műveltetés és a műveltető szerkezetek, A tagadás*), amelyek további alfejezetekre bomlanak. A tartalomjegyzéket olvasva az a kérdés merült fel bennem, miért éppen ezek a témakörök kerültek bele, hol van például a korábban említett könyvek mindegyikében szereplő hangtan?

Kérdéseimre meg is kaptam a választ: a könyv összeállítását elsősorban Mikola Tibor munkássága ihlette. A kiváló szamojédológus, a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszékének 2000-ben elhunyt vezetője előtt kívánnak tisztelegni ezzel a kiadvánnyal azáltal, hogy az ő szellemi hagyatékát feldolgozva az általa kutatott, oktatott témák, fejezetek köré épült a könyv. Mindeközben a szerzőknek nem célja, hogy az uralisztika egészét ismertessék (ezért is hiányzik például a hangtan), s a történeti szempont is kevésbé hangsúlyos, mint korábban. A magyar nyelv nem tölt be központi szerepet: a magyar nyelvi adatok a rokon nyelvi adatokéval azonos hangsúlyt kapnak.

Láthattuk tehát az *Előszó*ban a célkitűzéseket és elhangzottak az érvek is. Számomra már csak az a kérdés, hogyan lehet átfogó tankönyv egy olyan alkotás, amely nem kíván átfogó lenni. A fejezetek jól megszerkesztettek és bőséges információt adnak az adott témáról, azonban a hangtan, illetve egyéb részrendszerek, témák kihasználása nem teszi lehetővé, hogy olyan horderejű legyen ez a mű, mint például Hajdú vagy Bereczki alkotásai. Kiváló szakirodalom, a magyart vagy finnugrisztikát tanulók számára hasznos olvasmány, rengeteget tanulhatunk belőle, azonban a korábbi műveket nem tudja pótolni, bár úgy gondolom, nem is ez volt a cél, hanem az új eredmények frissebb, kissé más szempontú bemutatására koncentráltak a szerzők, és véleményem szerint, ez maximálisan sikerült is. A továbbiakban röviden ismertetem az egyes fejezeteket.

Az első fejezet *A szófajok* (7–22) Sipőcz Katalin tollából. Többek között azzal a kérdéskörrel foglalkozik, léteztek-e már szófajok az uráli alapnyelvben, melyek a szófajok kategorizálásának általános kérdései, mi jellemzi az alapnyelvben az egyes

szófaji kategóriákat. Maga Sipőcz arra a kérdésre, hogy léteztek-e szófajok az uráli alapnyelvben vagy szófajnélküliség dominált-e, azt feleli, hogy az igék, illetve a főnevek olyan univerzális alapszófajok, amelyek már az uráli alapnyelvben is létezhetnek. Bizonyítékként az alapnyelvre rekonstruálható igei vagy névszói jelentésű tövek igen nagy számát említi (9).

A második fejezet *A névszó* (23–80), amelyben a névszók főbb alaktani kategóriáit vizsgálják, elkülönítve az uráli nyelvek mai és az alapnyelvre visszavezethető morfológiai jegyeit. Ezen belül elsőként Sipőcz ír *A névszói esetragozásról* (24–35). Megvizsgálja az uráli nyelvek esetrendszereit, a névszóragok eredetének kérdéseit, majd bemutatja a grammatikai (accusativus, genitivus), illetve a határozói esetragokat (lativus, locativus, ablativus, prolativus), amelyek az uráli alapnyelvet jellemezhettek. A következő alfejezet Sipőcztől *A számjelölés* (36–40), amelyben részletesen vázolja a plurális és a duális jellemzőit, valamint vizsgálja a számjelek eredetét is. A harmadik alfejezetet szintén Sipőcz írta, ez *A névszó determinálása* címet viseli (41–44). Azt kutatja, hogyan, milyen eszközökkel történhet meg az uráli nyelvekben a névszó determinálása, vagyis határozottá tétele (például szórend, esetragok, birtokos személyragok, mutató névmások, névelők, egyéb partikulák segítségével). A negyedik alfejezet Kozmács Istvántól származik: *A birtokos személyragozás és a birtokos szerkezetek* (45–72). Bemutatja a birtoklás kifejezésének tipológiáját, az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvek által használt birtokos személyragok történetét, illetve a mondattal vagy névszói szerkezettel kifejezett birtoklás eseteit. Az utolsó alfejezetet Mészáros Edit készítette, *A melléknevek fokozása* címmel (73–80). Elsőként a mellékneveket csoportosítja (minősítő, ezen belül abszolút vagy relatív minőséget kifejező; illetve viszonyító melléknevek), majd a közép- és a felsőfok kifejezésének eszközeit vizsgálja.

A harmadik fejezet *Az igékről* szól (81–130). Az első alfejezet Körtvély Erikától az *Igeragozás* (81–101). Négy csoportba sorolja az uráli nyelveket (egy konjugációja van: indeterminált; indeterminált és determinált ragozása is van; indeterminált és reflexív-mediális ragozása van; indeterminált, determinált és reflexív-mediális igeragozással is rendelkezik). A nyelvjárási alakokat, illetve a nem teljes paradigmákat az adott igeragozás meglétének bizonyítékeként kezeli, miközben igyekszik eldönteni az egyes uráli nyelvekről, hányfajta igeragozás található meg bennük. Jellemzi az egyes nyelveket, példákkal illusztrálva a konjugációt, majd bemutatja, mi is a funkciója a különböző igeragozási paradigmáknak az egyes uráli nyelvekben. A következő alfejezet szerzője Szeverényi Sándor (*Igeidő és aspektus*, 102–122). A szerző bemutatja az uráli, finnugor és szamojéd alapnyelvre rekonstruálható időjeleket. Elkülöníti a 'tense' jellegű finnugor nyelveket, amelyek esetében az igeidőkhöz morfológiai marker kapcsolható, illetve az aspektusos jellegű szamojéd nyelveket, amelyekben az aspektusok többnyire jelöletlen formában jelennek meg. Alapfogalmak tisztázásával könnyíti meg a megértést a fejezet elején. Bemutatja az egyes uráli nyelvek legfőbb jellemzőit az igeidők, illetve aspektusok szemszögéből. A harmadik alfejezet címe: *Igemódok* (123–130), a szerző Mészáros Edit. Tizenöt igemódot különít el, amelyek

az uráli nyelvek valamelyikében, vagy egyszerre többen is előfordulnak, illetve leírja, milyen funkciót fejeznek ki, vagyis, hogy milyen viszony fűzi a beszélőt a mondanivalójához (például a kedveskedő mód, a precativus, amely kedveskedést, sajnálkozást, lenézést fejezhet ki). Ezek után a szerző példákat hoz az egyes uráli nyelvek igemódjainak rendszerére, majd bemutatja, milyen igemódok jellemezték az uráli, illetve finnugor alapnyelvet (kijelentő mód: jelöletlen, felszólító mód: *-k, feltételes-óhajtó mód: *-ne).

A negyedik fejezet *A szóalkotás* címet viseli (131–162). Az első alfejezet, a *Szóképzés* Kozmács Istvántól származik (131–150). Először általánosságban ír a szóképzésről, majd ezt a szóalkotási módot az uráli nyelvek szemszögéből is megvizsgálja. Bemutatja az uráli nyelvekben meglévő képzőket, szétválasztva egymástól az uráli eredetű névszó- és igeképzőket. Legvégül pedig a képzők keletkezésének egy érdekes módját részletezi, amely során grammatikalizáció útján egy névszóból elvont főnévképző alakul ki (például magyar -ság/-ség, mordvin *či* 'nap' > -*či* 'kor'). A következő alfejezet Mészárosról származik: *Szóösszetételek* (151–162). Meghatározza, mi a szóösszetétel, majd felsorolja azokat a kritériumokat, amelyek által a szóösszetételek elkülöníthetők a szószerkezetektől jelentésanilag, alaktanilag, nyelvtani szerkesztésben, hangsúlyviszonyok alapján, illetve a bővíthetőség szempontjából. Az összetett szavak osztályozásának szempontjai között említi a szintaktikai viszonyt előtag és utótag között (alá- vagy mellérendelő), valamint annak megfigyelését, hogy az összetétel és az utótag fajtája azonos-e (endocentrikus vagy exocentrikus). Részletesen megvizsgálja a különböző összetételi típusokat a manysi, mordvin és finn nyelvekben, nagy számú példával bizonyítva azok meglétét.

Az ötödik fejezet *A műveltetés és a műveltető szerkezetek* (163–182) kérdését járja körül Dolovai Dorottya jóvoltából. Valóban érvényesnek találom azt a megállapítást, miszerint a korábbi munkák inkább hangtan és alaktan központúak voltak, és kevésbé foglalkoztak a mondattannal, így szerencse, hogy most részletesebb ismeretetésre kerül sor a műveltetést illetően. Elsőként terminológiai kérdéseket tisztáz a szerző, majd a műveltető szituációk leírásának eszközeiről ír (analitikus kauzatív, morfológiai kauzatív, lexikai kauzatív). Részletezi az uráli nyelvekre jellemző műveltető szerkezeteket, ezen belül a műveltető igék képzésének módját és a műveltető mondat szerkezeteket.

Az utolsó, vagyis hatodik fejezet szerzője Wagner-Nagy Beáta, aki *A tagadásról* ír (183–205). Tisztázza a tagadás fogalmát, majd a standard tagadás tipológiáját elemzi, kezdetben általánosságban, majd az uráli nyelvek kapcsán szólva róla. Ezután az igemódos mondatok tagadását részletezi. Tizenhat különböző uráli nyelvet vizsgál, és arra az eredményre jut, hogy szimmetrikus tagadás a nyelvek felében, míg aszimmetrikus tagadás a nyelvek mintegy 80%-ában fedezhető fel.

A fejezetekre általánosan jellemző, hogy a szerzők rendkívül összeszedetten fejtik ki gondolatmenetüket, és bőségesen igazolják példákkal az elméleteiket. Valóban nincs központi szerepben egyetlen nyelv sem, minden uráli nyelvvel foglalkoznak és

a más, nem uráli nyelvekre való utalások mennyisége is jóval több, mint a korábbi művekben, ez által ténylegesen bővítik az olvasó nyelvtipológiai ismereteit. A táblázatok is nagyon világosak, jól felhasználhatók, érthetők.

Igazából akkor lenne még hasznosabb ez a könyv, és attól válna általánosan használható, igazi tankönyvvé, ha bővülne a tartalomjegyzék, azaz nőne a fejezetek és ezzel együtt a gondosan kidolgozott témakörök száma. Talán egy sorozat első darabja is lehetne ez az alkotás. Valóban nagy szükség lenne a régi és új ismeretek egybegyűjtésére, szintézisre emelésére. Úgy vélem, ezt sikerült végrehajtania a szerzőknek ebben a könyvben és jómagam biztosan szívesen olvasnám a többi részt is. Köszönet a szerzőknek!

Endresz Brigitta

Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle

Toim. Sirkka Saarinen, Kirsti Siitonen, Tanja Vaittinen. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki, 2010. 421 lap.

A jelenkori finnugrisztika egyik meghatározó egyéniségének, az Åbo Akademi, majd a Turkui Egyetem professzorának, Kaisa Häkkinennek 60. születésnapja tiszteletére ünnepi kötetet állítottak össze kollégái, barátai, tanítványai.

Häkkinen eddigi munkássága páratlanul gazdag, bibliográfiája közel 300 tételből áll. Ahogy Tanja Vaittinen köszöntőjéből (XV–XVIII) is kiderül, a professzorasszony tevékenysége világosan elkülöníthető szakaszokra, témákra osztható. Pályája elején finn, mordvin, vogul és magyar hangtani kérdésekkel foglalkozott, ennek az időszaknak a szintézise a *Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa* (1985), majd az általános nyelvészeti (*Yleisen kielitieteen peruskurssi* 1981, később: *Kielitieteen perusteet* 1994) és az etimológiai kutatások irányába fordult. A mai napig megkerülhetetlen a disszertációja (*Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta*, 1984), s a finn nyelvvel foglalkozók jól ismerik *Suomen kielen sanaston historiallista taustaa* (1985) és *Mistä sanat tulevat: suomalaista etymologiaa* (1990) című munkáit is. E szakterület kiemelkedő tudományos eredménye a *Nyky-suomen etymologinen sanakirja* (2004).

Häkkinen szókinccstörténeti kutatásai kapcsán a következőket vallja: „Sanoja tutkitaan erityisesti siltä kannalta, miten ne jakautuvat eri aihepiireihin ja millaista tietoa ne antavat sitä kielenulkoisesta maailmasta, jossa sanoja aiemmin on käytetty” (*Esisuomalainen pyyntikulttuuri ja maanviljely sanastohistorian kannalta*. In: *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Toim. Paul Fogelberg. Helsinki, 1999.

159). Ennek szellemében foglalkozott a finnek halász-vadász és földművelő kultúrájának, a növényneveknek, a madárneveknek, a betegségneveknek és a hangszerek nevének a történetével. (A finn irodalmi nyelv madárneveiről monográfiát is írt 2004-ben, s társ szerzőként jegyzi a gyógynövények neveivel foglalkozó 2007-es művet.) Mindezen kutatásai során egyre mélyebben beleásta magát a finn nyelv történetébe is, s mára már az egyik legjelentősebb Agricola-kutatóvá képezte magát. E terület legfőbb munkája az *Agricolasta nykylieen: suomen kirjakielen historia*, de nem feledkezhetünk meg a régi szövegek kiadása terén végzett munkájáról sem (vö. pl. az *Abckiria* 2007-es megjelentetését). Nyelv- és tudománytörténeti munkái közül kiemelendők a *Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa* (1996), a *Suomalaisen oppikirjan vaiheita* (2002) és a *Suomen kielen tutkimuksen historia* (2008) című kötetei.

Häkkinen folyamatos tanári és publikációs tevékenysége, illetve számos tudományos és közéleti funkciója (volt dékán és szenátusi tanácsstag, a Honi Nyelvek Kutatóintézete, a Finnugor Társaság, a Porthan Társaság, az Agricola Társaság vezetőségi tagja stb.) és szerkesztőbizottsági tagságai (FUE, Sananjalka, Virittäjä, Hiidenkivi stb.) mellett arra is szakít időt, hogy tudománynépszerűsítőként tevékenykedjen.

A Kaisa Häkkinen előtt tisztelgő kötet 31 tanulmánya – az ünnepelt tudományos tevékenységének fő témaköreit követve – három részre oszlik. Az első a *Kirjakielen kehitys* [Az irodalmi nyelvek kialakulása] címet viseli, a második a *Sanat ja niiden etymologia: suomi* [Szavak és etimológiáik: finn], a harmadik pedig a *Sanat ja niiden etymologia: sukukielet* [Szavak és etimológiáik: rokon nyelvek]. Az alábbiakban – a cikkek rövid bemutatása mellett – a finnugrisztikai témájú írásokról szölok részletebben.

1. Az első témakörbe tartozó tanulmányok sorát Aimo Hakanen írása nyitja (3–8), aki a 19. században élt író, nyelvész, politikus és pap, Antero Varelius munkásságával foglalkozik. Varelius jelentős hatást gyakorolt az irodalmi nyelv fejlődésére *Enon pe-tuksia luonnon asioista* című kétkötetes művével. Hakanen Varelius szövegeinek ige-névi alakjait vizsgálja, főként a mellékmondatot rövidítő és az ágensi szerkezetekben.

Nobufumi Inaba (9–35) a legrégebb finn nyelvű jogi szöveg, Kristoffer király földtörvényének fordításait elemzi. Ebből csak hét kéziratot példány maradt fenn. A szerző az egyes betűk lejegyzése és néhány névszói esetrag vizsgálata segítségével a kéziratok kronologizációját járja körül.

Raimo Jussila (37–41) megvizsgálta, hogy a régi finn nyelv szótárában, a mai finn értelmező szótárban, a karjalai nyelv szótárában és a finn dialektusok szógyűjteményében milyen arányban fordul elő a Kalevala szókincse. Összességében érdekes eredményre jutott: az első három szótárban csak 50–52% a kalevalai szavak aránya, míg a nyelvjárási szótárban 75%.

Eino Koponen írásában (43–52) – amely akár a harmadik fejezetben is helyet kaphatott volna – Johannes Tornaeus *Manuale Lapponicum* című könyvét vizsgálja. Tornaeus 1643-ban fordította lappra a Svédországban használatos egyházi

kézikönyvet, a *Manuale Svecicum*ot. Fordítása jelentős hatást a gyakorolt a svéd-lapp irodalmi nyelv további fejlődésére.

Korának jeles történésze és írója, Adolf Ivar Arwidsson szerint a nyelv a dialektusok által gazdagodik. 1820-ban megjelent írásában azt fejtegette, hogy az egyes nyelvek hangkészletének sajátosságait az ortográfia nem képes hűen visszaadni, ilyen például a finnben az *aa* betűkombináció, amely a hosszú vokális mellett a nyelvjárások *oa* és *ua* hangját is jelölheti, s hasonlóan problémás az *ää* és főként a finn nyelvjárásoktól idegen *d* (Petri Lauerma, 53–57).

Ebben a fejezetben kapott helyet M. Nagy Ilona tanulmánya a magyar Szent Margit-legendáról (59–64). A szerző a legenda latin szavait vizsgálja, amelyek a hitvilág egyfajta szimbólumául szolgáltak. Ezek a szavak jól körülhatárolható szemantikai csoportokba sorolhatók: elsősorban a kolostor épületének részeit és az ottani élet szókinsét ölelik fel.

Marko Pantermöller a finn nyelv egyik ritkán használt ragjának, az abessivusnak a 19. századi történetével foglalkozik (65–80). Ennek eredeti alakja a régi finnben csaknem kivétel nélkül *-tA* volt. A 17. századi szövegekben már szórványosan feltűnik a *-ttA* változat is, amely a következő évszázadban meglepően gyorsan átvette az uralmat, kiszorítva a rövidebb alakot.

A finn „satusetä” (mesélő apó), Zacharias (Sakari) Topelius *Naturens Bok* című 1856-ban megjelent könyvét nagyon hamar, már négy évvel megjelenése után finnre ültette Johan Bäckvall. A fordítás nagyon jól sikerült, hamarosan e mű lett a legolvasottabb finn könyv, Bäckvall pedig a nyelvszépítők mintaalakjává vált. Kaarina Pitkänen-Heikkilä (81–95) megállapítja, hogy a mű négy kiadása során a nyelvjárási jellemvonások eltűntek, a fordítás egyre jobb lett. Tudománytörténeti érdekesség, hogy Topelius annyira elégedett volt Bäckvall munkájával, hogy felkérte a *Maamme-kirja* fordítására is, ám ez a munka nem igazán sikerült, s végül Paavo Cajander finnesítése vált ismertté.

Nem lenne teljes e fejezet Mikael Agricola nélkül. Ezt a hiányt Heidi Salmi pótolja (97–111), aki Agricola nyelvének *läsnä*, *lähes* és *liki* szavait vizsgálja. A közelség kifejezésére a mai finnben a *lähellä*, *läheltä*, *lähelle* névutók szolgálnak, ezek Agricolánál még nem fordulnak elő, helyettük a *läsnä* és a *lähes* áll; a *likellä* stb. alakok helyén pedig a *liki* prepozíciót találjuk nála. A funkcionális megosztottság világos: előbbiek helyet, utóbbiak időt fejeznek ki.

Merlijn de Smit a régi finn nyelv mondattani kérdéseivel foglalkozik. Tanulmányában (113–125) három szöveg – Agricola 1548-as Új Testamentuma, Eric Sorolainen 1621–25 között született Postilla című műve és az 1642-es teljes bibliafordítás Újtestamentuma – alapján vizsgálta meg a necesszív szerkezeteket. Az akkori nyelvhasználat túlnyomórészt a *pitää* és a *tulee* igealakokat használta, a többi (*sopii*, *täytyy*, *ei tarvitse*) csak sporadikusan fordult elő.

Tanja Vaittinen (131–147) az 1831-ben alapított Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finn Irodalmi Társaság) 1856 és 1881 közötti jegyzőkönyveit vizsgálva arra keresi a választ, milyen nyelvművelési kérdésekkel foglalkozott a társaság, s sikerült-e

egységes irányvonalat kialakítani ezekben a kérdésekben. A társaság nemcsak a könyvkiadásban jeleskedett, hanem helyesírási, nyelvfejlesztési kérdésekben is sokat hallatta a hangját, főként Ahlman, Rothsten és August Ahlqvist jóvoltából.

2. A kötet második része öt olyan tanulmányt tartalmaz, amely finn szavak etimológiai kérdéseivel foglalkozik. Sirkka-Liisa Hahmo a *pila* 'tréfa', *pila* (*mennä pilalle* 'elromlik, tönkremegy') és *pilla* 'károkozás, pusztítás', ill. *pilata* 'elront, tönkretesz' szavak összetartozását vizsgálva (169–180) arra az eredményre jut, hogy ezek három különböző korú germán szóra mennek vissza. Tette Hofstra a *ventovieras* 'vadidegen' szó tagjait veszi górcső alá (181–188), s igazolja ezek germán eredetét. Janne Saarikivi nagy filológiai gondossággal írott tanulmányában (249–263) az *ystävä* 'barát' lexémát az *usko* 'hit' szóval kapcsolja össze, s egyben tisztázza a hangrendi átcsapás problematikáját. Jussi-Pekka Taavitsainen (265–269) a finn *hana* 'csap' szó etimológiájához és kultúrtörténetéhez járul hozzá néhány régészeti adalékkal, s megkockáztatja, hogy e szó a 14–15. században egyenesen az alnémetből került – a Hansa-városokkal való kereskedelmi kapcsolatok révén – a finnbe, a közbeeső svéd állomás (*hane* 'kakas; fegyver kakasa') kiiktatásával. A két szó etimológia kapcsolatát az indokolja, hogy a csapok legtöbbször kakas alakúak voltak. Tuomo Tuomi felveti (271–274) annak lehetőségét, hogy a *halvata* 'megbénít' igét és származékszavait esetleg a germán *halv* 'fél' szócsaláddal lehetne összekapcsolni.

A finnek betelepüléséről és a germán jövevényszavakról sokáig Thomsen (1870) és Setälä (1926) nézetei voltak egyeduralkodóak. Mint Mikko Bentlin tanulmányából megtudhatjuk (151–168), ezekkel a nézetekkel helyezkedett szembe T. E. Karsten, aki – korát jócskán megelőzve – már 1915-ben felvetette, hogy a finnségi törzsek akár 500 évvel korábban érkezhettek a mai Finnország területére, és hogy a germán jövevényszavak legősibb rétege a germán alapnyelv felbomlása előtt kerülhetett be a finnbe. Nézetei sokáig feledésbe merültek, s csak Jorma Koivulehtónak a 20. század utolsó harmadában publikált kutatásai után váltak ismét „szalonképessé”.

Kirsi-Maria Nummila a 17. századi többnyelvű (általában latin–svéd–német–finn) szótárakat vizsgálja (189–202). A három mű – Aerik Schroderus 1637-es szótára, az 1644-ben napvilágot látott *Variarum rerum vocabula latina* és Florinus 1678-as *Nomenclaturája* – finn szóanyagának elemzése azt mutatja, hogy ezek elsősorban nyugati és délnyugati finn (varsinais-suomalainen) lexikát tartalmaznak. A szókincs behatódott elemzése segíthet a szótárak keletkezési helyének pontosításában.

Krista Ojutkangas (203–218) az összetett állatneveket elemzi, amelynek az első eleme is állatnév, pl. *varpushaukka* 'karvaly' (< *varpunen* 'veréb' + *haukka* 'ölyv, héja'), *tiikerihai* 'tigriscápa' (< *tiikeri* 'tigris' + *hai* 'cápa'). Vizsgálatai alapján az előtag szerepében a leggyakrabban a zebra fordul elő (85-szor a korpuszában), ettől jócskán lemaradva a párdúc (35) és a tigris (31) következik, de gyakori az egér (22) és a lepke (15) is.

A finn nyelvben két *-lainen* elem él egymás mellett. Az egyik a *-la/-lä* és az *-inen*

képzők összeforradásából jött létre, s képzőként is viselkedik, alávétve magát a hangrendi illeszkedés szabályainak. A másik elem önálló szóból alakult, kiindulópontja a svéd eredetű *laji* 'fajta', ehhez csatlakozott az *-(i)nen* képző. Ez az elem még nem vált teljesen képzővé: egyrészt önálló szóként is él, másrészt pedig nem illeszkedik. Päivi Rintala tanulmányában (219–234) az *yhtäläinen* 'azonos, egyforma' és a *kahtalainen* 'kétféle' szavak történetét követi nyomon. Mivel e szavak megfelelői több balti finn nyelvből is kimutathatók, *-lAinen* elemük csak a két képző egyesüléséből létrejött szuffixum lehet.

Alpo Räisänen olyan településneveket vizsgál (235–248), amelyek valamilyen forrást, posványt, mocsaras területet, sáros tócsát jelölő köznévre mennek vissza. Ezek közül négy elem, a *put-*, *pot-*, *pat-* és *puk-* kezdetű nevek képezik vizsgálatai tárgyát, pl. *Putro*, *Putero*, *Putikka*; *Potti*, *Potikka*, *Patama*, *Patero*, *Patti*, *Pukra*, *Pukkelo* stb. Cikkében ezek földrajzi elhelyezkedésével és etimológiai kérdéseivel foglalkozik.

3. A kötet harmadik nagy egysége a rokon nyelvekkel kapcsolatos írásokat tartalmazza. Häkkinen szókincstörténeti kutatásaihoz jól illeszkedik Tapani Salminen madárnevekkel (343–358), illetve Marja-Liisa Olthuis lapp (313–328) és Lembit Vaba észt növénynevekkel (359–370) foglalkozó írása.

A madárnevekre jellemző a gyors változás, emiatt nem csoda, hogy nyelvcsaládunk alapnyelvére, alapnyelveire csak néhány madárnév rekonstruálható: a balti finn és a lapp közös szókincsébe például csak 12 tartozik. Tapani Salminen tanulmányában a madárnevek etimológiai kérdéseivel, a hangutánzó eredetű nevek tipológiájával, ill. a finn és a tundrai nyenyec madárnevek kutatásával foglalkozik. Egyik fontos megállapítása az összetett nevek korára vonatkozik: habár az uráli alapnyelvre nem szoktak összetételeket rekonstruálni, de nem lehet kizárni, hogy bizonyos kételemű nevek már a nyelvfejlődés korai szakaszában létrejöttek, mint ahogy ezt a finn *isokoskelo* 'egy vadkacsafajta' és a nyenyec *ŋarka xalenkad^o* 'ua.' példája is bizonyíthatja.

Az inari-lapp írásbeliség rövid múltja tekint vissza, Lönnrot 1854-es írása és E. W. Borg 1859-ben kiadott ábécéskönyve tekinthető az első lépésnek. A későbbiekben megjelent szövegek nagy része vallási kiadvány és nyelvészeti szövegközlés. Érthető tehát, hogy a növénynevek megnevezése erősen hiányos maradt, sokáig csak Erkki Itkonen *Inarilappisches Wörterbuch*-jában bukkanhattunk ilyesféle adatokra. Ilmari Mattus 1991-ben publikálta saját megnevezéseit, melyek javarészt finn és északi lapp fordítások. Marja-Liisa Olthuis számításai szerint a szisztematikus és szervezett növénynévadás megkezdése előtt Lappföld mintegy 550 növényfajtajából inari-lappul csak kb. 50-nek volt neve. E munkában mérföldkövet jelentett a *Retkeilykasvio* című kiadvány 1998-ban. A sok növénynév mellett 453 madárnevet és 184 gombafajtát is megneveztek a szakemberek. A megnevezések egy része szóképzéssel történik, de jelentős a tükörfordítások aránya is. A végcél az „egy név – egy faj” elérése lesz.

Nyugat-Észtország déli részén és Saaremaa, Hiidenmaa és Muhu szigetein sok növénynév tartalmazza a virágot és a virág pártáját jelentő *ätse* és *ätsa* elemet, ugyancsak

itt fordulnak elő az *ärtse* és *ärtsa* szavak is. Lembit Vaba tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy ezek a lexémák etimológiailag összefüggenek egymással, s az *r* epentézise egy általános hangtani tendencia eredménye.

Santeri Junttila cikkében (287–300) – az etimológiaszótár-író Häkkinen előtt tisztelegve – egy leendő balti finn etimológiai szótár szerkesztési elveit vázolja fel. Ehhez elsősorban a két új finn etimológiai szótár, a *Suomen sanojen alkuperä* és a Kaisa Häkkinen által írt *Nykysuomen etymologinen sanakirja*, illetve a groningeni munkacsoport által az 1990-es években kiadott *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen* szerkesztői eljárásait veszi górcső alá. Az egyik alapvető probléma, hány nyelv adatait adja meg egy balti finn szótár? Vajon a hagyományos nyelvek – finn, inkeri, karjalai, lúd, vepsze, vót, észt és lív – mellett fel kell-e venni a meänkieli, a kvén, a võru és a szetu adatokat is? Egy szótár összeállítása során az egyik legnehezebb feladat a szómennyiség eltalálása: egy balti finn szótár esetében vajon ragaszkodni kell-e a régi elvekhez, mely szerint közfinnek akkor számít egy szó, ha legalább egy-egy megfelelője adatolható az északi és a déli balti finn nyelvekből? Junttila a szócikkek címszavaként nem a finnt (ennek hiányában az ész-tet stb.) javasolja, hanem a közfinn alakot, és igyekszik világos, átlátható szerkesztési elvek alapján dolgozni: ha több nyelvben is egybeesik egyazon szóalak, ezeket csak egyszer tünteti fel, s megadja a szócsalád tagjait, képzett és összetett szavakkal együtt.

A neves észt nyelvész, Andrus Saareste az 1920-as években összegyűjtötte az észt nyelvjárások 'anya' jelentésű szavait: az ősi *emä* ~ *ema* mellett az *eit-*, *emm-*, *nänn-* és *enn-* szócsaládok, illetve az újabb keletű *memm*, *mamma*, *nann* lexémák fordulnak elő. Karl Pajusalu (329–334) ezt a sort a nemrég megjelent balti finn nyelvátlasz adatai alapján kiegészítette a Délkelet-Észtországban, Võrumaaban adatolt *äidi* (~ fi. *äiti*) és a dél-észt területeken, illetve a nyugati partvidéken előforduló *näin/nenne* (*nänn/nann*) alakokkal.

A finn–lapp nyelvi érintkezésekről korábban kialakított kép mostanában – elsősorban Kaisa Häkkinen, Eino Koponen és Ante Aikio munkássága révén – kezd árnyaltabbá válni: a lappokat már nemcsak „a rénszarvas nyomában kóborló” népnek tekintik, akiknek a nyelvébe számtalan kölcsönszó került a magasabb műveltségi szinten álló finnből, hanem ők is képesek voltak szavakat átadni szomszédaiknak. Aikio a *kaasu* 'gáz', *kenttä* 'mező', *mieto* 'könnyű', *nuotio* 'tábortűz' és *vaara* 'hegy' szavakat a lappból származtatja. Jussi Yliskoski (383–396) tanulmányában kiegészíti ezt a sort: a finn *kietoa* 'csavar, göngyöl', *silkka* 'tisztá', s talán a *kirkas* 'ragyogó, tisztá', *siekailla* 'habozik, késlekedik', *solkata* 'motyog, makog' és *solvata* 'szidalmaz' lexémákat is a lappból eredezteti. (Írását egyébiránt akár a könyv második fejezetébe is lehetett volna tenni.)

A lív nyelv salis (szálisz) nyelvjárását Rigától északra, az észt határ közelében beszélték. Utolsó beszélője 1868-ban hunyt el. Johann Anders Sjögren lív gyűjtésének gyümölcse, a német–lív szótár 1861-ben látott napvilágot, majd utána csak jó 130 évvel jelentek meg ismét szövegmutatványok e nyelvjárásból, Eberhard Winkler

munkájának eredményeképpen. Winkler Karl Pajusaluval együtt 2009-ben jelentette meg a több mint 1400 szócikket és kb. 8500 adatot tartalmazó *Salis-Livisches Wörterbuch*ot. Eberhard Winkler jelen cikkében (371–382) e nyelvjárás szókinsét tekinti át. A lett nyelv jelentős hatásáról tanúskodik, hogy a vizsgált szókins egyharmada, 476 szó lett eredetű.

4. A kötet írásainak túlnyomó többsége – értelemszerűen – a finn nyelvvel vagy a balti finn és lapp nyelvekkel foglalkozik. A 31 tanulmány között mindössze négy terjed túl a Baltikum képzeletbeli határain, ezek egyikéről, M. Nagy Ilona magyar témájú írásáról már korábban szoltam, most pedig a három – tágabb értelemben véve – finnugor nyelvészeti kérdéseket taglaló tanulmányt mutatom be részletesebben.

4.1. 2008-ban jelent meg Arto Moisio és Sirkka Saarinen cseremiszi szótára (*Tscheremissisches Wörterbuch*), amely Porkka, Genetz, Wichmann, Räsänen, Uotila és E. Itkonen gyűjtésén alapszik. Habár a hat kiváló finnugrista gyűjtőmunkája hat évtizedet ölel fel, Sirkka Saarinen jelen kötetbeli tanulmányában (*Marin sanaston alkuperästä*, 335–342) mégis az anyag homogén jellegét hangsúlyozza. A négy fő nyelvjárásból összetevődő szókins az agrárkultúrára épül, teljességgel hiányoznak belőle a modern ipari és városi életre jellemző szavak. A szótár felépítése során a szerkesztők az etimológiai elvet alkalmazták: a képzett és összetett szavak az alapszó alá vannak besorolva. (Ezt megkönnyíti, hogy a cseremiszi képzések és összetételek transzparenssek.) Gondot itt a csuvas és tatár jövevényszavak okoznak, hiszen őket külön címszó alá kellett felvenni. Saarinenék arra is törekedtek, hogy az ősi szavak mellett minél pontosabban feltüntessék a szó korát (uráli, finnugor stb.).

A szótár összességében 4666 címszót tartalmaz, a képzett és összetett szavak nélkül. Ezeknek közel 12%-a ősi eredetű, 314 uráli/finnugor, 132 finn-permi, 94 finn-volgai. Ün. volgai-permi besorolást (azaz a finn-lapp ágban nem fordul elő) tíz szó kapott, volgait pedig hat. A szótár csuvas eredetű szavainak száma 488, tatár 735, összesen tehát több mint negyedét teszik ki a szóállománynak. A tatár eredetű szókins első-sorban a keleti nyelvjárásokban honosodott meg (Räsänen és Isanbaev számításai szerint tízszer annyi fordul ott elő, mint a nyugati dialektusokban), ez azt sugallja, hogy már a mari egység felbomlása után kerültek be. Az orosz eredetű címszavak száma majdnem eléri az ezret (21%). Számuk a kétnyelvűvé válással, a nyelvi asszimilációval egyre nő (közöttük viszont kevés olyan van – ellentétben a törökségi elemekkel –, melyek szóképzések alapjául szolgálnak). A szótárban megtalálható még néhány iráni és balti átvétel is, így összességében a jövevényszavak a szóállománynak közel felét (48%) teszik ki (az EWUng-ban ez 53%). Az onomatopoetikus-deszkriptív szavak aránya négy százalék, az ismeretleneké viszont – kicsit meglepő módon – 33,7%! Ez elsősorban a cseremiszi etimológiai kutatások kiforratlanságából adódik. Úgy tűnik tehát, hogy a cseremiszi etimológusoknak még bőven lesz tennivalójuk...

4.2. Csúcs Sándor *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache* című könyvében 1554 ősspermi szótövet rekonstruál (ebből 1388 biztos). Azt írja *Permiläisen*

kantakielen sanastosta című tanulmányában (277–286), hogy első látásra ez a szám talán kevésnek tűnik, de a magyarban is csak hatezer szótó van. A szólistába nemcsak azokat a szavakat vette fel, amelyeknek ma mindkét permi nyelvben megvannak, hanem azokat is, amelyek ugyan csak az egyik mai permiben mutathatók ki, de a permit megelőző korokból (uráli, finnugor, finn-permi) származnak (91 votják és 225 zürjén szó tartozik ez utóbbi csoportba). Az előpermi szavak aránya összességében 57%-ot tesz ki. Az őspermire rekonstruálható 671 szó egy része jövevényszó, iráni és volgai-bolgár. Az előbbi hatás az ie. második évezred végétől az i. sz. 9. századig tartott. A hosszan tartó érintkezés ugyanakkor nem volt nagyon intenzív, Rédei csak 51 iráni eredetű szót mutatott ki. A volgai-bolgár hatás 750 tájától kb. 1000-ig figyelhető meg: ez idő alatt néhány tucat műveltség szó került át az őspermibe. (A permi alapnyelv felbomlása után a votjakok és a csuvasok érintkezése még több évszázadig megmaradt, több mint száz jövevényszó tanúskodik erről.)

Az őspermi szókincs összetételeiből Csúcs azokat veszi fel, amelyekről bizonyítani tudja, hogy már akkortájt is összetételként funkcionáltak, s hasonló kritériumok alapján szűri meg a képzett szavakat is. A szólistájának 7%-a onomatopoetikus szó. A legnagyobb csoportot, mintegy 500 szót az ismeretlen eredetűek alkotják – itt is bőven lesz még feladata az etimológusoknak.

Ami a szókincs szemantikai csoportjait illeti, a legnagyobb halmazt a földművelés és az állattartás szókinccse alkotja (65). Ezt a kézművesség követi (56), ebből is kitűnnek a fémekkel, fémmegmunkálással, a textilmunkával, ill. a gerendaházzal és annak berendezési tárgyaival kapcsolatos szavak. Szembetűnő, írja Csúcs, hogy az ebbe a két csoportba tartozó szavaknak közel harmada jövevényszó.

4.3. Keresztes László *Tendenzen der Entwicklung des literarischen Wortschatzes in den finno-ugrischen Sprachen* (301–312) című tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy az irodalmi nyelvek művelése szempontjából az lenne a jó, ha minél több mű születne, s ezeket minél többen olvasnák. Ki kellene dolgozni az egyes területek szaknyelvét, egy olyan nyelvet kellene létrehozni, amely alkalmas a tudomány, a közgazdaság, a jog stb. művelésére.

Az irodalmi nyelv fejlesztésének egyik legfőbb eszköze a bibliafordítás lehet. Érdemes megvizsgálni, hogy a fordítók milyen eszközökkel adják vissza a nyelvükben nem létező fogalmakat, hogyan találhatnak rá a megfelelő kifejezésekre stb. Ezek közül talán a neologizmusok a legérdekesebbek. A vogulban például a *Szentírás* tkp. 'írott papírok', a *próféta* tkp. 'isten szavát hozó férfi', a *pásztor* 'bárányt őrző férfi', az *ács* 'fából valamit csináló férfi', a *házasságot tör* kifejezés pedig szó szerint 'nő-férfi [házaspár] közé lép'. Keresztes mindezek kapcsán megállapítja, hogy – a tömör kifejezéseket használó magyar, finn, észt nyelvekkel szemben – az irodalmi nyelv fejlesztése útján még csak az első lépéseket megtevő nyelvekben a körülírások aránya igen nagy.

A jelentésátvitel klasszikus példája a vogul *Törum*, amelynek jelentése a pogány világnézetben 'ég, isten, védőszellem, időjárás, idő, természet, világ', a keresztény vallás felvétele óta viszont 'szent, ikon és Isten'.

Keresztes László a *keresztel, kereszt(ség)* szócsalád vizsgálatával konkrét modellt is bemutat a kis finnugor nyelvek szókincsének elemzésére.

A bibliafordításoknak a jövőben nagy szerepe lehet az irodalmi nyelv tudatos fejlesztésében-tervezésében, a beszélők szókincsének gazdagításában, kifejezőkészseltük árnyalásában. Mindezek a nyelvi gazdagság felé vezető lépések a nyelvi presztízs emelkedéséhez vezethetnek, ahogy ezt a lapp esetében is láthatjuk.

A Kaisa Häkkinen tiszteletére összeállított kötet színvonalas tanulmányokat tartalmaz a finn nyelv múltjáról, a finn és közeli rokon nyelvei etimológiai kérdéseiről. A könyvet néhány finnugor tárgyú írás is gazdagítja. Tudom, hogy ilyen kötet esetében a szerkesztők „hozott anyagból dolgoznak”, de még jobb lett volna, ha több finnugor nyelv (és kutató) is képviseltette volna magát (teljesen kimaradt például a mordvin és az obi-ugor ág). Ezt az apróságot leszámítva a mintaszerű külalakkal, nagy filológiai gondossággal összeállított kötet tanulmányai számos új meglátással, eredménnyel fogják gazdagítani a finn és finnugor nyelvtudományt. Az ünnepeltnek pedig szintúgy számos új gondolatot, töretlen munkakedvet, tudományos eredményekben gazdag alkotóéveket kívánunk!

Maticsák Sándor

Sirkka Saarinen – Eeva Herrala (toim.): Murros. Suomalais-ugrilaiset kielel ja kulttuurit globalasaation paineissa

Uralica Helsingiensia 3. Helsinki 2008. 199 lap.

Szomorú tény, hogy az oroszországi finnugor népek egyre nehezebb demográfiai helyzetben vannak. A népesség létszáma szinte mindenütt csökken, a férfiak átlagéletkora az arktikus viszonyok között nem éri el a hatvan évet sem, az anyanyelv használata visszaszorulóban van, az iskolák száma fogy, a nyelvi presztízs és a nyelv megtartó ereje egyre halványul, a környezetszennyezés kiszorítja az északi őslakókat lakóterületükről stb. E kérdéskört vitatták meg jeles finn tudósok a Finn Tudományos Akadémia centenáriuma alkalmából tartott konferenciájukon, amelynek anyaga később könyv formájában is megjelent.

A kötet három részre tagolódik. Az elsőben a szerzők áttekintést adnak a finnugor népek demográfiai állapotáról és az oroszországi lakosság nyelvi helyzetéről. A másodikban a finn nyelv fejlődési lehetőségeit és a finnugrisztika mai helyzetét veszik

górcső alá, a harmadikban pedig a finnugor népek kultúrájából villantanak fel pillanatképeket. Ismertetőmben az első fejezetről szólok részletesen, mivel nagyon fontosnak tartom a kisebb finnugor népek helyzetének bemutatását.

1.1. A kötet első tanulmányában (*Venäjän valtakunnallinen ja suomalais-ugrilainen väestökriisi*, 11–37) a neves történész, Seppo Lallukka elemzi a kedvezőtlen demográfiai folyamatokat. Oroszország a 20. század elején Kína és India után a világ harmadik legnépesebb állama volt, ezt a pozíciót a Szovjetunió is megőrizte. A mai Orosz Föderáció a széthullott szovjet birodalom területének háromnegyedét (bár még így is a világ legnagyobb országa), népességének pedig csak a felét teszi ki – ezzel a világrangsorban a 9. helyre zuhant vissza. Ennek nemcsak a fejlődő államok népességrobbanása az oka, hanem az oroszországi lélekszámcsökkenés is: az 1989-es népszámlálás szerint Oroszország összlakossága 147 millió fő volt, 2002-re létszámuk 5 millió fővel csökkent (a 2000-es évek elején évente 6–800 000 fős volt a veszteség).

A 2002-es összeírás adata szerint Oroszországban 19 uráli nép él, összlétszámuk 2,8 millió fő (az összlakosság 1,9%-a). A korábbi népszámlálások tanulságai alapján elmondható, hogy a finnugorság lélekszáma 1959 és 1989 között nem változott számottevően, utána azonban súlyos krízishelyzet köszöntött be: 1989 és 2002 között 13,8%-kal (!) esett vissza a létszámuk (az összlakosság vesztesége 1,3% volt). A legnagyobb oroszországi kisebbség, a tatárok száma ugyanakkor nem változott (1959-hez képest pedig közel 40%-os a növekedésük).

A népességszökkenés eltérő módon jelentkezik az egyes finnugor népeknél. A két végletet a cseremiszek és a karjalaiak képviselik. Az előbbieket összlétszáma 1959-hez képest 21%-kal nagyobb, utóbbiaké viszont 43%-ra esett vissza. Meglepő a vogulok, osztjákok és nyenyeczek népességnövekedése (1979 és 2002 között 37%). Ennek egyik fő oka a gyermekek nagy száma: egy 1994-es felmérés szerint másfélszer annyi gyermek születik e három nép családjaiba, mint az oroszoknál. A másik ok a pozitív diszkrimináció, az őslakos népek az élet számos területén kisebb-nagyobb előnyökhöz jutnak (nem utolsósorban a területükön található kőolajkészlet jóvoltából).

A három északi népet leszámítva a finnugorság létszáma egyértelműen csökken, a veszteség az oroszországi fogyásnak tízszerese. Mi lehet ennek az oka? Ha megnézzük az életkorok és a nemek szerinti megoszlást, azt tapasztaljuk, hogy a finnugor népesség korfája nagymértékben eltér az oroszétól: az 55–60 évesek csoportja megdöbbentően kicsi és viszonylag kevesen vannak a 30 alattiak is. Az egyes kisebb népek korfája még torzabb: a vepszéké mintha egy feje tetejére állított piramis volna: finnugor viszonylatban magas kort (70–75 év) érnek meg, viszont a gyerekek és a fiatalok szinte teljesen hiányoznak. Ez jól mutatja, hogy ezt a népet a gyors kihalás fenyegeti. Ezzel szemben a vogulok korfája szinte teljesen szabályos piramist képez, legnagyobb halmazuk a 10–19 évesek csoportja.

A demográfia szomorú képének egyik legjelentősebb tényezője a születések és halálozások kedvezőtlen aránya. Egy 1994-es felmérés szerint a 18–44 év közötti finnugor asszonyok által szült gyermekek száma nagyobb, mint az oroszoké (mordvin

1619, votják 1742, orosz 1321), ám a halálozások száma elkésérítő képet mutat. A Komi Köztársaság négy járásában 2004-ben végzett vizsgálatok szerint az ezer lakosra jutó halálozások száma 17,3 és 21,1 között volt, míg az országos átlag csak 15,2. Az izsmai és a kortkerosi járásban a férfiak átlagéletkora 50 év alatt marad! A votjákok halálozási rátája 1,5–2-szerese az oroszokénak és a tatárokénak. Ennek egyik legfontosabb oka a mértéktelen alkoholfogyasztás, ezt követi az öngyilkosság és a gyilkosság.

Összességében mindezen adatokból az világlik ki, hogy a születések és halálozások aránya önmagában nem elég magyarázat a népesség ilyen mértékű csökkenésére, ennek legnagyobb felelőse az asszimiláció. Dmitrij Bogojavlenszkij 2008-ban összevetette a népszámlálások hivatalos adatait egy ún. becsült népességadattal (amelyet a születések, halálozások és migrációk eredményeként kapott), s azt találta, hogy a két adatsor között jelentős eltérés mutatkozik, amit csak az asszimilációval lehet magyarázni. A mordvinok lélekszáma 2002-ben 834 400 fő volt, a „várt” létszámnak viszont 967 ezernek kellett volna lenni, tehát az asszimiláció okozta veszteség 124 000 fő. A votjákoknál 75, a cseremiszeknél 57, a komi-zürjéneknél 27, a komi-permjákoknál 15 és a karjalaiaknál 5 ezer fő a „hiány”. Amennyiben ez a helyzet rövidesen nem változik meg, a finnugor népek még kilátástalanabb helyzetbe fognak kerülni.

1.2. Az első rész második tanulmányát Sirkka Saarinentől olvashatjuk (*Turvaako kielilaki kielen aseman – suomalais-ugrilasten kielten uhanalaisuus*, 38–46). A szerző azzal a négy finnugor nyelvvel foglalkozik, amelyeket – viszonylag nagy létszámuk miatt – ugyan nem sorolnak a veszélyeztetett nyelvek közé, helyzetük azonban távolról sem mondható rózsásnak. Ezek a nyelvek: a legutóbbi népszámlálás adatai szerint 845 ezer főt számláló mordvinok, a votjákok (637 000), a cseremiszek (605 000) és a zürjének (293 000 komi-zürjén és 125 000 komi-permják). Habár ezek a népek javarészt a róluk elnevezett köztársaságban élnek, s elvileg az ő nyelvük is hivatalos nyelv az adott területen, a gyakorlatban ez vajmi keveset jelent, emiatt vált szükségessé a nyelvtörvények megalkotása. Az első nyelvtörvényt a zürjének fogadták el (1992), őket a cseremiszek (1995), majd a mordvinok (1998) és a votjákok (2001) követték.

Saarinen írásában röviden ismerteti a négy nyelvtörvény legfőbb pontjait. A Komi Köztársaság lakosságának csak 23%-a zürjén, s nekik is csak 70%-uk beszéli anyanyelvét, ennek ellenére a nyelvtörvény elvileg garantálja, hogy minden hivatalos ügyet zürjénül is intézhessenek. Ez nemcsak üres lózung, a dolog működik. Folyik a hivatalnokok nyelvi képzése, sőt, tankönyvet is készítettek számukra. Mivel minden hivatalos iratot, reklámot, nyilvános feliratot is kétnyelvűvé kell tenni, az utca-kép radikálisan átalakult Komiföldön. Más azonban a helyzet az iskolai oktatásban: a felsőoktatásban csak a finnugor tanszéken lehet anyanyelven tanulni. Működik viszont egy állami helyesírási bizottság, és fontosnak tartják a zürjén nyelv fejlesztését is: ennek érdekében kiemelt figyelmet fordítanak az anyanyelvtanárok képzésére és a szakkönyvek kiadására is. Összességében kedvező folyamatok indultak el, habár még nagyon messze állnak attól, hogy komoly eredményekről számolhassanak be.

A cseremiszi nyelvtörvény már nem ennyire egyértelmű, megfogalmazása tág teret hagy a másféle értelmezésnek is, habár itt is működik nyelvi bizottság és itt is két-nyelvűeknek kellene lenni a feliratoknak (amikor a 2005-ös finnugor kongresszuson Joskar-Olában jártunk, ennek bizony vajmi kevés jelét láttuk...).

A mordvin nyelvtörvény nem írja elő a hivatalok kétnyelvűségét, csak a tolmácsok biztosítását. Hasonlóan „rugalmas” a votják törvény is, de itt legalább a helyesírási-terminológiai bizottság megkezdte működését.

Összességében: a hivatalos nyelv státuszának elérése szükséges, de nem elégséges a nyelv fennmaradásáért folytatott szakadatlan küzdelemben. Az UNESCO által a nyelv veszélyeztetettségére vonatkozóan megfogalmazott kritériumok alapján a következő képet kaphatjuk oroszországi rokonaink nyelvi helyzetéről:

Az urbanizáció – paradox módon – rengeteget árt a nyelv jövőjének, a városi lakosság ugyanis nem szívesen adja tovább anyanyelvét a következő generációnak (ennek oka elsősorban az alacsony nyelvi presztízs, sokan úgy gondolják, hogy csak az oroszsal lehet boldogulni).

Az anyanyelvi oktatás helyzete rossznak mondható, az anyanyelvet szinte sehol nem használják az oktatás nyelveként, csak az egyik oktatott tantárgy, de ez is csak az általános iskola alsó tagozatában. Alig van anyanyelvi rádió- és tévéműsor, s az internet is elsősorban orosz nyelvű oldalakat kínál. A könyvkiadás létezik, nemzeti-ségi színházak működnek ugyan, de ez nem elegendő az áttöréshez. Hiányzik a populáris kultúra, ami fiatalok tömegeit mozgósíthatná.

Az anyanyelv általában visszaszorul az otthon négy fala közé, ennek szomorú eredményeképp nem újul meg a lexika, hiányoznak a szaknyelvek, nagyon alacsony a nyelv presztízse. Ennek oka egyrészt a többi (elsősorban az orosz) népesség lenéző viselkedése, másrészt az, hogy az anyanyelv nem képes ellátni alapvető kommunikációs feladatát. Spirál ez, írja Saarinen, s teljesen igaza van. Ördögi spirál, amiből nagyon nehéz lesz kivergődni.

1.3. Az első egység zárótanulmánya Annika Pasanen írása (*Uralilaiset vähemistökieleet assimilaation ja revitalisaation ristipaineissa*, 47–70). A világ mintegy 6000 nyelvének jelentős része esik az ún. veszélyeztetett nyelvek kategóriájába. Egyes becslések szerint 50, mások szerint 90%-ra tehető azon nyelvek aránya, amelyeket a következő száz évben a kihalás fenyeget. A mi nyelvcsaládunkban csak a három államalkotó nyelv helyzete biztos.

Az utóbbi évtizedekben a kisebbségi nyelvek fontos kérdésévé vált a fordított nyelvváltás, a revitalizáció. Ebben a szerencsés esetben a nyelvvesztés, az asszimiláció lelassul és elkezdődik egy fordított folyamat: a többségi nyelv válik kisebbségivé. Az egyén szintjén ez úgy jelentkezik, hogy a többséghez tartozó elkezd tanulni a kisebbség nyelvét, ill. feléleszti a gyermekkorában ismert, de már elfeledett nyelvet. Társadalmi szinten: az iskolákban, a hivatalokban és a médiumokban elkezdik használni az addigi elnyomott, háttérbe szorított nyelvet. Természetesen ez a folyamat nem vezet oda, hogy a kisebbségi nyelv ismét a régi, valaha volt fényében fog

tündökölni, hanem ez voltaképpen a kisebbségi társadalom modernizálását, a közösség két- vagy soknyelvűvé tételét jelenti.

Az UNESCO kilenc kritérium alapján határozza meg a veszélyeztetettség mértékét. Cikke második fejezetében Pasanen bemutatja, hogyan értékeli a karjalai nyelv helyzetét ezen kritériumok alapján: a nyelv átadása a következő nemzedékeknek: 2 és 3 között (öt fokú skálán, ahol az ötös biztonságot, az egyes nagyfokú veszélyt jelent); a beszélők abszolút száma: nincs osztályzat, általánosságban a kis létszám veszélyt jelent; a beszélők viszonylagos száma: 2 (arányuk a Karjalai Köztársaságban csak 9%); a nyelvhasználat volumene: 2 és 3 között; a média helyzete: 2; nyelvoktatás, irodalom helyzete: 3 és 4 között; nyelvpolitika, támogatottság: 3; a társadalom egyes tagjainak viszonya anyanyelvéhez: 4; a nyelv dokumentálása: 3.

A nyelv átörökítésének megszakadása általában három generáció alatt megy végbe. Üteme eltérő a városokban és a falvakban, s függ az iskolázottság mértékétől is. Az uráli nyelvek között e tekintetben is nagy különbségek mutatkoznak: egy részük szépen átörökítődik generációról generációra, más részük viszont már nem. Pasanen egy V alakú ábrán vázolta fel nyelvcsaládunk tagjainak helyzetét. A V egyik szárán azok a nyelvek foglalnak helyet, amelyekben az átörökítés soha nem szakadt meg, nagy területen, sok és sokféle családban beszélik őket (nem csak egy terület néhány falvában vagy például csak értelmiségi családokban stb.). Persze, ebben a csoportban is jelentkezik az asszimiláció, de ez nem olyan mértékű, hogy a gyermekek valamely korcsoportja már csak a többségi nyelvet beszélne. A legjobb helyzetben Pasanen értékelése szerint az északi lapp, a moksa, a mezei cseremisiz és a votják van, őket követik az erzák, a komi-permjákok, a zürjének és a tundrai nyenyecsek, majd a hegyi cseremiszek, luulei lappok, északi osztjákok és erdei nyenyecsek; vöruiak és a meänkieli beszélői; kvének, keleti osztjákok, csángók és északi szölkupok. A V aljához közeledve foglalnak helyet a vepszék, a szetuk, az északi vogulok és a nganaszanok, végül a kildini lappok és a lüdkök.

A V alsó részén azok a nyelvek helyezkednek el, ahol a nyelv átörökítése megszakadt, azaz kisebbségi nyelven beszélő gyerekek már nincsenek, csak az idős generáció élheti a nyelvet. A legveszélyeztetettebb nyelvek: turja, akkala, umei és pitei lappok, votok, inkeriek, lívek, jazvai zürjének, keleti vogulok, enyecsek, közép- és déli szölkupok.

A V másik felső ágán azon a nyelvek találhatóak, ahol működik a revitalizáció: az átörökítés megszakadt, de utána, bizonyos szünet után újra kezdődött. Ide tartoznak a karjalaiak, a kolta, déli és inari lappok.

Az egyik legfontosabb nyelvi jog az anyanyelven való tanulás joga. Pasanen osztályozása szerint az uráli nyelvek e szempont alapján négy csoportba sorolhatók. Az első csoport helyzete a legjobb, az általános iskola legtöbb tantárgyát anyanyelven lehet tanulni: ide csak az északi lapot sorolta. A következő fok: néhány tantárgyat néhány évig lehet anyanyelven tanulni (mordvin, votják, zürjén, cseremisiz, inari, kolta, déli és luulei lapp). A harmadik csoportban az anyanyelv csak tantárgy, a negyedikben még az sem.

A tanulmány szerzője végül azokat a körülményeket veszi számba, amelyek révén egy nyelv túlélési esélyei növekedhetnek. Ezek: a „nyelvmegőrzők láncá” (*kielensäilyttäjiä ketju*), a nyelvatadás elsőbbsége, a modern kultúra befogadása anyanyelven és az önazonosságtudat fejlesztése. Az optimális „lánc” az otthon, az óvoda, az általános és középiskola, a munkahely és a szabadidős és nyilvános tevékenységek között feszül(ne). Fel kell ismerni, hogy a heti néhány nyelvóra nem elég, a legbiztosabb módszer az otthoni nyelvtörökítés, de ez nem mehet végbe anyanyelvoktatás és az ún. „nyelvi fészkek” nélkül. Ha a kisebbségek elzárkóznak a modern kultúra és a globalizáció elől, nincs sok esélyük a túlélésre. Az új befogadása persze nem jelenti a régi értékek kidobását, ezeknek együtt, egymás mellett kell élniük (ennek egyik megjelenési formája az etnofuturizmus). Az önazonosságtudat fejlesztése voltaképpen azt jelenti, hogy a kisebbségeknek felelősséget kell vállalniuk a nyelv sorsa iránt, ami rengeteg munkával jár.

2. A kötet második részében két tanulmányt olvashatunk a finn nyelv és a finn-ugrisztika jövőjéről. Az elsőben Jorma Luutonen (*Suomen kielen tulevaisuuden problematiikka*, 73–108) arra keresi a választ, hogy az információtechnika világméretű fejlődése, az új kommunikációs eszközök létrejötte hogyan hat a nyelvre. Manapság sokkal többet írunk és olvasunk, írja a szerző. Ez az első látásra meglehetősen állítás mégis igaz, csak a szövegek fajtája változott meg, az internet második generációjának köszönhetően. Nálunk is megszívlelendő lenne végre állítása, az anyanyelvi és irodalmi oktatásnak fel kellene készíteni a fiatalokat a társadalom szöveg- és médiavilágában való tájékozódásra. A mai fiatalok szövegalkotásához nem elég az irodalmi nyelv ismerete, mást is kell adnunk.

Luutonen azt fejtegeti, vajon hogy is lehetne nevezni az internetnemzedék által használt (írott) nyelvet. David Crystal terminológiáját (*Netspeak*) finnesítve ez a *verkkokieli*, ill. *nettipuhe*. A finn irodalmi nyelv nagymértékben különbözik a beszélt nyelvtől. A fiatal nemzedék teljesen másképp használja a net-nyelvet, emiatt sokszor nehézségeik támadnak a hagyományos irodalmi nyelv használatára során.

Habár Finnországban is egyre általánosabb az angol nyelv dominanciája, amit csak erősíteni fog az országba érkező, finnül nem tudó, ezért a kommunikáció során az angolt használó népesség, de Luutonen szerint ez nem fenyegeti a beszélt finn nyelv pozícióját. Ugyancsak erősödik az orosz szerepe, habár Finnországban még csak nagyon kevesen tudnak/tanulnak oroszul. A szerző azt fejtegeti, hogy ha az orosz egy idő után elkezd az angollal versengeni, s ezáltal meggyengíti az angol hegemoniáját, ez előnyös lesz a finn számára, mert semlegesíti egymást a két nyelv.

Mit hoz a jövő? Finnország egyre inkább egy többnyelvű országgá alakul át, és a beszélt és írott nyelv kettőssége helyére a nyelvváltozatok sokszínűbb állapota fog lépni. A beszélt finn szerepe a családokban és az ismerősök közötti kommunikációban valószínűleg meg fog őrződni, de a technikai fejlődéssel az írott nyelv szerepe át fog alakulni. Az irodalom meg fogja találni a neki megfelelő technikai formát. Az

Internet révén az angol szerepe egyre nő, de a finn identitást ez nem fogja veszélyeztetni – reméli Luutonen.

A fejezet másik tanulmányában (*Fennougristiikka globalisaation paineessa*, 109–126) Johanna Laakso azt vizsgálja, mit jelent a globalizáció a veszélyeztetett nyelveknek. A 21. században egyre több tényező fenyegeti a kis nyelveket, a nemzetek fölötti politikai és gazdasági szervezetek és a nemzetek fölötti „gyilkos nyelvek” (*tappajakielet*), mindenekelőtt az angol egyre több hatalmi eszközhez jutnak. A globalizáció eredményeképp a többségnek több pénze is van, ezáltal jobban jelen van a kultúrában és a tömegtájékoztatásban is. Pozitív jelenség, hogy a nemzetállamok szerepének gyengülése néhol a kisebbségek felbátorodásához vezet (elsősorban a számik, ill. a kvének, a meänkieli beszélői vagy a vörük és a szetuk). A nemzetköziség erősödésével a sokszínű nyelvtudás is felértékelődik.

A klasszikus finnugrisztika távolságot tartott a nemzetiségi politikától, az etnopolitika kérdéseivel nem foglalkozott, de jelenkori tudományunk nem kerülheti meg a veszélyeztetett nyelvek kérdését. Foglalkozunk kell az emberi jogok, a környezetszennyezés és az etnofuturizmus kérdéseivel.

A globalizáció egyik eredménye az emberek szabad mozgása. A nyelveket tudó, iskolázott fiatalok egyre nagyobb számban távoznak külföldre, s majd az idő fogja megmutatni, esetükben is igaz-e a háromgenerációs nyelvesztés, vagy a két- és többnyelvűség presztízisének növekedésével inkább fennmarad (anya)nyelvük? A finnugor nyelvtudományunk lassacskán foglalkoznia kell a népek vándorlásának nyelvi jelenségeivel.

A finnugrisztikának a mai (tudományos) világban elfoglalt helyzetéről Laakso nem fest túl rózsás képet. Tudományterületünk tudósai általában nem dolgoznak csoportmunkában, hálózatszerűen, a kutatott témák nem állnak össze nagy projekteké. Ezt a tudományágat Eurázsia kis részén művelik (és még valamiképp Észak-Amerikában), a szédületes gazdasági fejlődést bemutató Ázsiában azonban egyáltalán nem. Komoly probléma az is, hogy nagyon nagy a digitális szakadék az oroszországi finnugor népek és a Nyugat között.

E megváltozott világban meg kell változnia a finnugor nyelvek és kultúrák kutatásának is, elsősorban a nemzetközi nyelvtudományba kell beilleszkednie. Ennek egyik lehetséges területe a kisebbségi és veszélyeztetett nyelvek kutatása, a másik fontos együttműködési lehetőséget a nyelvtipológiai vizsgálatok jelenthetik.

3. A kötet harmadik részében Pekka Hakamies tanulmányában (*Suomalais-ugrilaiset monikansallisessa imperiumissa*, 129–148) az Orosz Birodalom finnugor népeinek történetét tekinti át dióhéjban. Bemutatja a kazanyi kánság bukása (1552) utáni helyzetet, szól az egyház szerepéről, az oroszosítási törekvésekről, a szibériai népek 19. századi helyzetéről (*inorodci*), az 1917-es események utáni *korenizacija* jelenségéről, a harmincas évek terrorjáról, a szocializmus éveiről, majd a jelen helyzetről.

Anna Leena Siikala és Oleg Uljašev (*Hantien monet maailmat – paikalliskulttuurit globaalistuvassa maailmassa*, 149–170) azt vizsgálja, hogyan hat a globalizáció a szibériai őslakos osztályokra. 1994 és 2004 közötti tanulmányútjaikon azt kutatták, hogyan keveredik a régi és az új, mennyiben őrződnek meg a régi hagyományok (kulturális helyek, férfi és női terek és szerepek), mennyiben él tovább a szellemek világa, egyáltalán: mennyire tud erős maradni a helyi kultúra a globalizációval szemben.

Ildikó Lehtinen a kisebbségi népek, főként a cseremiszek identitását vizsgálja (*Identiteettiä etsimässä*, 171–187), szól a fesztiválok és a múzeumok szerepéről, a falvak mindennapi életéről, Helena Miettinen pedig az inkeriek életébe enged bepillantást (*Inkeriläisyyden kahdet kasvot*, 188–199). A kettősség az inkeriek életének meghatározó része: Oroszországban „finnek”, Finnországban „oroszok”. A szerző vázolja az inkeriek rövid történetét az 1617 utáni betelepüléstől kezdve, szól az 1910-es évekről, amikor 140 ezren voltak, de a határok lezárulta után bekövetkező népességfogyás eredményeképp az 1980-as évek végére már csak 16 ezren maradtak, ráadásul a Szovjetunió széthullása után Finnország nagyon sok inkerit csábított haza az egykori anyaországukba. Mára – elsősorban az orosz nyelvű oktatásnak „köszönhetően” (a finn nyelvű oktatást 1938-ban szüntették meg) – az inkeriek már alig beszélnek finnül.

Maticsák Sándor

Rogier Blokland: The Russian loanwords in literary Estonian

Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2009.

(Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.) 496 lap.

A németországi Societas Uralo-Altaica nagy múltú és színvonalas sorozatában jelent meg Rogier Blokland terjedelmes (közel 500 lapos) monográfiája az észt irodalmi nyelv orosz jövevényszavairól. A könyv, mint az előszóból megtudjuk (7) a szerző 2005-ben megvédett PhD-értekezésének kissé módosított változata.

A mű felépítése logikus, követi a jövevényszó-monográfiák hagyományos és jól bevált szerkezetét. A rövid bevezetést (1. Introduction, 11–16) az észt–orosz történelmi és nyelvi kapcsolatok bemutatása követi (2. Estonian-Russian historical and linguistic contacts, 17–57). Az értekezés legterjedelmesebb része érthető módon a jövevényszavak listája (3. The Russian loanwords in literary Estonian, 59–325). Ezt követi a szerző által összegyűjtött anyag elemzése (4. Analysis, 327–391) és a kissé talán rövidre sikerült összegzés (5. Conclusions, 393–397). A művet a felhasznált szakirodalom jegyzéke (6. References, 399–434) és a rövidítések, illetve a szómu-
tatókat tartalmazó appendixek (7. Appendices, 435–498) zárják.

A Bevezetésben a témaválasztás indoklásáról olvashatunk, illetve a szerző megadja a címben szereplő fogalmak definícióját. A szerző orosznak tekinti az ő-s-keletiszláv (Proto-East Slavic), az óorosz (Old Russian) és a modern orosz (Modern Russian) eredetű szavakat. Felfogása vitatható, de egyértelmű. Kellő kompetencia hiányában nem akarok belemélyedni az említett nyelvek elhatárolásának bonyolult problémájába, hiszen – mint a szerző is utal erre (12) – ebben a kérdésben maguk a szlavisták sem tudtak egységes álláspontot kialakítani. Az *észt irodalmi nyelvet* úgy definiálja, hogy az az északi-észt írott nyelv a 16. századtól („In the present work ‘Literary Estonian’ is deemed to be the Noth-Estonian written language from the 16th century onwards”, 13).

Mint ismeretes a jövevényszó-kutatás egyik legnagyobb elméleti problémáját a jövevényszavak és az idegen szavak elhatárolása jelenti.¹ Elvben a különbség egyértelmű, az idegen szavak (hangalakjukban, írásképükben, alaktani megformáltságukban) (még) nem adaptálódtak az átvevő nyelv rendszerébe. Az igazi problémát az jelenti, hogy az egyes szavak esetében milyen kritériumok alapján döntünk a szó besorolásáról. Jól látja ezt a problémát Blokland is (14–16). Elvben egyetérthetünk a szerző megoldásával, aki az idegen (nemzetközi) szavakat nem vette figyelembe. Ezek egyébként 1880 előtt német, 1880 és 1990 között orosz 1970 óta angol közvetítéssel kerültek/kerülnek az észtbe.

A 2. fejezet két részből áll, az észt-orosz kapcsolatok történetéből (2.1 The socio-linguistic background, 17–39), illetve kutatástörténeti összefoglalásból (2.2 Previous work on Estonian-Russian language contact, 39–57). Mindkét rész gondos és alapos munkáról tanúskodik. Külön felhívnam a figyelmet a 38–39. oldalon található kapcsolattörténeti kronológiára, amelyik 800-tól 1991-ig terjed.

A 3. fejezetet alkotó szójegyzék bevezetéseként a szerző ismerteti forrásait (3.2 Major sources, 59–64) és a szócikkek felépítését (3.3 Structure of the etymological articles, 64–66). Legfontosabb forrása az észt irodalmi nyelv értelmező szótára (Eesti kirjakeele seletussõnaraamat = EKSS) volt. Ezen kívül számos más szótárat is felhasznált, köztük a legrégebbi észt nyelvemlékek anyagát tartalmazó kiadványt (Ehasalu, E. et al., Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu, 1997) és Georg Müller 1606-ból származó szójegyzékét (Habicht, K. et al., Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu, 2000).

Minden szócikk négy részből áll: 1. Észt rész: az észt címszó (félkövéren szedve) az EKSS-ből, ha ott nem fordul elő, akkor Wiedemann-tól. A címszó jelentése angolul. Ez az EKSS-ben megadott észt értelmezés szó szerinti fordítása akkor is, ha az angol jelentés egyetlen egy szóval is megadható lett volna. Úgy gondolom, hogy ez az eljárás jelentősen megnövelte a szerző munkáját, ugyanakkor nem értem, hogy miért volt erre szükség. Blokland sem ad indoklást. Ezután következnek zárójelben az észt szó forrásai. 2. Orosz rész: az orosz alak az oxfordi orosz szótárból (Howlett,

¹ Érdekes, hogy Blokland angol nyelvű művében ezekre a fogalmakra német terminusokat (*Lehnwort*, *Fremdwort*) használ. Talán mert úgy érezte, hogy a német szavak jobban elterjedtek. (Ugyanez a helyzet a *Sprachbund* terminussal is.)

C. [rev.], The Oxford Russian Dictionary. Oxford, 1993). Ha a szó ott nem fordul elő, akkor az orosz értelmező szótárakból idézi az adatot. Ha a szó az oroszban is jövevény, akkor megadja az átható nyelve(ke)t, illetve az átható nyelvi alakot is. 3. Magyar-
rázó rész: a szócikkkel kapcsolatos megjegyzések, kommentárok, eltérő vélemények. Ez a rész el is maradhat. 4. A szóra vonatkozó irodalom. Az egyes részeket • (fekete pont), a szócikkeket sorköz választja el egymástól.

Következzen most néhány kritikai megjegyzés, illetve kommentár a szócikkekhez:

družinnik Az észet szó jelentése nincs megadva.

džiinid 'jeans' Számomra nem egyértelmű, hogy a szó az oroszból (ahol persze angol eredetű) került az észbe. A szerző az angol eredet lehetőségét meg sem említi.

hötelshnik 'Gastwirth' Ez a Wiedemann szótárából idézett szó azért érdekes, mert az oroszban nincs ilyen szó. A szöveg viszont orosz eredetre utal.

jaam '(railway or bus-)station' Jó példa a szavak vándorlására és sorsára. Ez a végső soron mongol eredetű szó valamelyik török nyelvből került az oroszba, onnan az észbe. Időközben az oroszból kiavult, de az észben ma is élő szó.

jukola 'sun-dried fish (of east Siberian and far eastern peoples' A szó egy rokon nyelvből, a hantiból orosz közvetítéssel került az észbe.

lusikas 'spoon' Hangalakja alapján az óoroszról származik, egyike a legrégebbi orosz jövevénytiszavaknak, megvan a finnben is.

matrjoška A szó megvan az EKSS-ben, tehát megfelel a szerző által megadott kritériumoknak, vagyis orosz jövevénytiszónak tekinthető. Elismerve a jövevénytiszó : idegen szó elhatárolás gyakorlati problémáit, nem kellene mégis inkább idegen szónak tekinteni?

menševik L. az előző szóhoz fűzött megjegyzést.

nädal 'time period of seven days...' Ez a szó is a legrégebbi, óorosz jövevénytiszavak közé tartozik.

pelmeen 'snack made from noodle dough filled with minced meat'. Az orosz szó jelentése viszont '(cul.) pelmeni (kind of ravioli'. Jelentéktelen probléma, de számomra mégis zavaró, hogy úgy tűnik, mintha az észet és az orosz szó nem ugyanazt az ételt jelölné. A szó egyébként, permi, valószínűleg komi eredetű az oroszban.

perestroika Nem hiszem, hogy ez a, rövid időszak után elavulóban lévő, szó valaha is adaptálódott volna az észbe.

raamat A szerző majdnem öt sorban adja meg az észet szó jelentését, pedig talán elég lett volna a 'book'. Szintén a legrégebbi óorosz jövevénytiszavak csoportjába tartozik.

rist L. az előző szóhoz fűzött megjegyzést. Átkerült az oroszból minden finnségi nyelvbe.

ristima 'to christen' Lehetséges, hogy ez az ige az észben keletkezett a fenti főnévből, de jövevénytiszó voltát sem lehet kizárni (vö. finn *ristiä*, magyar *keresztel*).

A szerző a 4. fejezetben a jövevénytiszó-monográfiákban megszokott módon elemzi anyagát. A hangtani elemzésben (Phonology, 327–357) nagy figyelmet szentel egyes óorosz hangok észet megfelelőinek. A hangmegfelelések, illetve az orosz hangtörténet

alapján összegyűjti és kronologizálja az észti óorosz jövevényszavait (356–357) A rövid morfológiai elemzés (Morphology, 357–359) lényegében szófaji statisztikát jelent. Ebből megtudjuk, hogy a szerző dolgozata 1106 szót tartalmaz. Ezek között 1018 főnév, 55 ige, 22 melléknév, 2 adverbium, 8 indulszó és 1 névmás van. Ez utóbbi a *sam* visszaható névmás, amely Wiedemann szótárában (1893) csak a *sam saks olema* 'selbst Herr sein' kifejezésben fordul elő.

A jelentéstani csoportosításhoz (Semantic fields, 361–370) Must rendszerét veszi át (vö. Must, M. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn, 2000). Eljárását azzal indokolja, hogy így könnyen összehasonlítható az orosz eredetű szavak száma az egyes jelentéstani csoportokban az irodalmi nyelvben és a nyelvjáráásokban. Meg is adja Must számadatait, majd felsorolja a saját anyagából idetartozó szavakat, de azok összeszámolását az olvasóra bízta. Ha ezt elvégezzük, megállapíthatjuk, hogy pl. a földművelés és állattenyésztés fogalmkörében elég jelentősek a különbségek, hiszen Mustnál 11 szó van a lentermesztés témaköréből, míg az irodalmi nyelvben egyetlen idetartozó orosz eredetű szó sincs. Sajnos Must rendszere nem mindig következetes és egyértelmű (l. pl. az ételek/italok elnevezéseit, 364). Jó lett volna, ha Blokland korrigálta volna ezeket a hibákat.

A 4. fejezetet a Statisztika (Statistics, 371–391) című rész zárja. Ez voltaképpen három kimutatásból áll. Az első azt mutatja, hogy a forrásként felhasznált 21 szótárban hány orosz eredetű szó van és mi ezek aránya a szótár összes szavához viszonyítva. Megtudjuk pl., hogy az EKSS-ben 889 orosz eredetű szó van, és ez az összes szó 0,66 %-a. A második lista azt mutatja, hogy melyik szó melyik szótárban fordul elő először 1600-tól 2007-ig. A harmadik lista pedig azt, hogy egy-egy szó orosz származtatása melyik szerzőnél és mikor fordul elő először. E lista élén Thor Helle áll, aki 1732-ben kilenc észti szó orosz eredetére utalt. Ennek a listának a végén az a kb. 300 szó áll, amelynek orosz eredetéről a korábbi szakirodalomban nem esik szó. Ezek tehát Blokland etimológiáinak tekintendők. A szerző érdeméből mit sem von le, hogy ezek orosz eredete orosz- és észttudás birtokában könnyen felismerhető.

A statisztika kapcsán elgondolkodhatunk azon, hogy sok orosz jövevényszó van-e az észti. Számuk az abszolút érték (kb. 1100) alapján soknak tűnik, de arányuk a szótárakban kifejezetten alacsony (általában 0,5 és 1% közötti). Felmerülhet még az a kérdés is, hogy vajon a nyelvhasználatban milyen szerepet játszanak az orosz eredetű szavak. Erre a kérdésre Blokland nem ad választ, de ez nem is lett volna elvárható, hiszen mindenképpen szétfeszítette volna a dolgozat kereteit.

A viszonylag rövid utolsó fejezetben a szerző egyrészt összefoglalja legfontosabb eredményeit, másrészt felsorolja, hogy még mi mindent kellene és lehetne kutatni az észti-orosz nyelvi kapcsolatok területén. Ehhez csak annyit fűzhetünk hozzá, reméljük a szerzőnek vagy másoknak lesz ereje és energiája, a felvázolt kutatási elképzelések megvalósításához.

A terjedelmes irodalomjegyzék önmagában is nagy érték, hiszen a más finnugor nyelvek orosz, illetve szláv jövevényszavaival kapcsolatos irodalmat is tartalmazza.

Azt azért sajnálom, hogy a szerző semmilyen formában nem utal a magyar nyelv szláv jövevényszavaira.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Blokland könyve megbízható, pontos munka, A szerző tökéletesen ismeri és jól alkalmazza a jövevényszó-kutatás bevált módszereit. Az alaposságra való törekvést mutatja a sok lábjegyzet is (361 db). Bevallom, ellenzem a túlzott lábjegyzetelést, és ebben az esetben is úgy vélem, hogy a lábjegyzetek egy részét be lehetett volna építeni a főszövegbe. Ez a szubjektív megjegyzés azonban egyáltalán nem csökkenti Blokland monográfiájának értékét, ez a fontos könyv jelentős hozzájárulás a finnugor-orosz nyelvi kapcsolatok kutatásához.

Csúcs Sándor

Mészáros Edit (szerk.): Magyar–erza-mordvin szótár Венгрань–эрзянь валкс

Studia Uralo-Altaica Supplementum 11. SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék.
Szeged 2008. 985 lap.

Impozáns vállalkozás eredményét tartja kézben a mordvin nyelv, nyelvészet és kultúra iránt érdeklődő szakember. A főszerkesztő mellett további négy szerző neve is a címlapon szerepel, nevezetesen egy magyaré (Felföldi Ágnes) és három erza-mordviné (Svetlana Motorkina, Nina Kazaeva, az időközben elhunyt Raisa Širmankina). A szerkesztők mindenben kétnyelvűségre törekedtek, jelezve, hogy irodalmi nyelvi hagyományokkal és tudományos háttérrel rendelkező finnugor rokon nyelvről van szó. Így mindkét nyelven olvasható az Előszó (Икельце валось, 7–8), Tájékoztató a szótár használatához (Валксонть тевс нолдамсто эрзявикс содамочитне, 9–12). Ez után találjuk a források (Валкстнэ ды лисьмапрятне, 13–14) és a rövidítések (Кирямотне ды тешкстнэ, 15–16) jegyzékét. A lényegi, szótári rész csaknem ezer oldal terjedelmű (19–985). A bevezető fejezetekből kirajzolódik a szótár készítésének munkafolyamata, az előzmények és a szerkesztési elvek. A szerkesztők becslése szerint a szótár kb. 17 ezer magyar címszót tartalmaz, továbbá összesen kb. 38 ezer kifejezésre ad erza megfelelőt. (A szótárról vö. Fábíán FUD 15: 216–219.)

Előzmények: A főszerkesztő jelentős érdemeket mondhat magának a mordvin lexicográfiában. Nagyszabású gyűjtőmunkája során feltárultak az erza-mordvin ige-képzőkkel létrehozott származékok. Ezt a gyűjtést igen széles anyagon, folklorisztikai és szépirodalmi források feldolgozásával több évtizede végzi. Erza-mordvin nyelv-könyve, nyelvtana és erza–magyar szótára is elismerést szerzett számára (vö. Maticsák

FUD 6: 172–179). Az utóbbi kisszótár (2003) az erza-mordvin szókincs központi részét tartalmazza. Magam a szótárat Kolomasov *Lavginov* című kisregénye alapján teszteltem, s ennek jóvoltából mondhatom, hogy kitűnően használható, jó lexikográfiai érzékkel készült segédanyagról van szó. Gyakorlati értékét CD-mellékleten hangosszótár is növeli. Egy ilyen zsebszótár általában kevés konkrét szógyűjtéssel szokott készülni. Az idegen nyelvről magyar irányba szóló szótár általában magyar anyanyelvű szerkesztő munkájaként lát napvilágot. Az előzmények tehát adva voltak: a szerkesztő mind elméleti, mind gyakorlati készségeket szerzett az „ellenkező irányú” szótár előkészületeihez és elkészítéséhez.

A szótárkészítés „iránya” miatt szükség volt kompetens magyar és erza-mordvin anyanyelvű szerkesztőgárdára. Gyakorlati szótárszerkesztőként tapasztaltam, hogy ilyen esetben a szógyűjtést mordvin anyanyelvűek kellett hogy végezzék, a magyar anyanyelvű munkatársakra leginkább az anyag egységesítése és ellenőrzése hárul. Egy ilyen középszótár magyar címszavainak kiválasztása természetesen nem olyan nehéz, viszont a különböző stílusrétegbe tartozó szövegek kicédulázása már igényesebb feladat. Véleményem szerint a szépirodalmi, főként prózai szövegeken túl, figyelmet kell fordítani a publicisztika és némi szakirányú szöveg (pl. nyelvészet, esztétika, informatika, sport, állat- és növénytan, informatika) feldolgozására is.

Szerencsére vannak egyéb kétnyelvű szótárak is, amelyeket – a főszerkesztő nyelvtudását ismerve – bizton használhattak: Alhoniemi–Agafonova–Mosin 1999, Jevsev’ev 1931, (Paasonen–)Kahla (red.) 1990–1999, Koljadenkov–Cyganov 1948, Mészáros 1999, Mészáros–Širmankina 1999, 2003, Serebrennikov–Buzakova–Mosin 1993 (nagyszótár), Širmankina 1973, 1998. (A forrásokra lásd 13–14.)

A recenzens nem tehet mást, minthogy ismét néhány, találmra kiválasztott magyar szövegen teszteli a mű használhatóságát. Nem valószínű, hogy a magyarok közül (sokan) fordítanának mordvinra, ám várható, hogy erza anyanyelvű egyetemi hallgatók ennek alapján kedvet kapnak magyar szövegek fordításához. Ez történhet egyfelől a pusztá érdeklődés szintjén, másfelől rövidesen készülhetnek műfordítások is nyelvrokonaink számára. Ez a lehetőség nem csupán a magyar irodalom és kultúra népszerűsítésének ügyét szolgálná, hanem a műfordítások várhatóan csi-szolnák, tesztelnék a formálódó mordvin irodalmi nyelvet is. Az utóbbi megállapítás érvényes a világirodalom klasszikusainak magyar fordítói esetében is: a magyar irodalom klasszikusai Arany Jánostól Weöres Sándorig bizonyították, hogy a műfordításaik egyenlő értékűek a világirodalom klasszikusainak eredeti műveivel, sőt akár felül is múlhatják őket!

A **költészet** műfajából két verset választottam: 1. Illyés Gyula *Bartók* (*Poharaim*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1967. 459–462); 2. a szegedi Nagy Gáspár *Csak az eldönthetetlen látomások...* (*Földi pörök*. Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 93–94). Az erza-mordvin fordító számára ezek a versek igen nagy kihívást jelentenének. Az alapvető szókincs természetesen megvan a szótárban.

A szóösszetételek nagy részét a komponensek szerint külön-külön meg lehet találni (zeneterem, gyújtózsínór). A zuhanórepiülés első tagjának jelentésmegadása „erőtlen”, egyszerűen ’leesik’, kifejezőbb lenne a *кажвомс/kajavoms* ’leveti magát’. A *visszaszámol* ’count down’ jelentése sem deríthető ki a komponensek révén. Ugyanígy a következő katonai jellegű szavakat is nehéz megfejteni: *lánctalp*, *felderítő*, *berepülő*. Meglepő, hogy megvan a *hangzavar* összetétel.

A speciális származékokat a szóképzés, valamint az igekötőrendszer ismeretével minden bizonnyal meg lehet fejteni a hasonló címszavak alapján (*szitok* ← *szítko-zódik*, *sikongat* ← *sikolt*, *bearanyoz* ← *arany*, *fennen* ← *fenn*, *szólal* ← *szól*, *megszólal*, *belevész* ← *vész*, *veszik*, *hírhedett* ← *hírhedt*, *búcsúzó* ← *búcsúztat* pl. *halottat* stb.). ugyanígy a *szövetséges* ← *szövetség*, ám nincs *Újszövetség* *Од вейсеньлув/Od vejsenluv*. A csalás sem fejthető meg a *megcsal* alapján, ugyanígy a *leszólít* ← *szólít*. Célszerű lett volna *-ható/hető*, *-hatatlan/-hetetlen* címszavakat is felvenni néhány példával. Egyébként helyes, hogy címszóként több toldalék is szerepel a szótárban.

Előfordul, hogy a számos erza megfelelő között egyes szavak fontos jelentésárnyalataira nem lehet következtetni, például *futam* (zenei és turf terminológiaként). Hiányzik a *húz* ige ’hegedül’ jelentése (*Húzd, ki tudja, meddig húzhatod!*), a *fej* jelentései között nem található a ’fej vagy írás’, az *él* ige frazeológiájából az *él vmilyen időt...*

Teljesen hiányzanak viszont olyan szavak, mint pl. *álcáz*, *felhangol*, *felséges/fölséges*, *bádog*, *bakancs*, *hontalan(ság)*, *lobogó* ’zászló’, *kéne* l. *kellene*, *szirom* stb.

Külön megemlítenő az igekötők kérdése. A *fel* mellett nincs *föl* (igekötő, főnévként csak *tejföl*). Szerencsére az Internacionálét nem magyarból kell mordvinra fordítani... Furcsa, hogy szegedi szerzők esetében nem fordult figyelem az *e ~ ö* alternációra: *pör ~ per*, *földob ~ feldob*, *röppálya* ← *repül ~ röpi* stb. Egyes szavakban mégis jelzik a szerkesztők az *e ~ ö* alternációt: *felső* (*fölső*).

Nem várható, hogy olyan szavakat is szótároztak volna, mint *kuplé*, *verkli*. Fölösleges lenne efféle nemzetiközi szavakat keresni: *harmónia*, *terrorista*. Az ehhez hasonló szavak felvétele máshol is fölösleges, amikor a mordvin és az orosz szó gyakorlatilag azonos írású. A fordítónak egyébként is hasznára lenne egy magyar–orosz szótár.

A **szépprózá**ból Szabó Magda *Für Elise* (Európa, Budapest, 2002) című művéből választottam egy rövid részletet (5).

A széppróza szempontjából sokkal kedvezőbb a helyzet. Általános észrevételeim nem különböznek a fentiektől. Az összetett szavak nagy része megfejthető a tagok jelentéséből: *igazságtétel*, *fészekmeleg*. Néhány hiányzó szó: *csakhogy*, *voltaképpen* (Hajdú Péter kedvelt határozószava), *tanácsnok*. Néhány meglevő ige vonzata: *vmivé lesz*, *rábír vmire*, *hozzákapcsol vmihez*. Ragozási nehézségek: *nagynénje*, amely a *néni* szóból nehezen fejthető meg.

Speciális műfaj a **népmese**: Benedek Elek *Három kívánság* (Gyöngyvirág Palkó és más mesék. Elek és Társa Kiadó, Budapest, 1996. 84–85) című meséjét néztem meg.

A legtöbb népnyelvi fordulat, nyelvjárási idióma természetesen nincs szótározva, pl. *Hol volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl, még az Óperenciás-tengeren is túl, volt egy szegény ember, annak felesége.* Эрясть атят бабат кавонест. (tkp. 'Élt egy öregember és egy öregasszony kettecskén.'). Nem találtam: *Kend; Meghiszem azt! Világéletemben; uramisten; töviről hegyire; szépszerivel; mit volt mit tenni; egy ültük-ben; még ma is élnek, ha meg nem haltak; ügyetlenül talált belenyúlni; hej! bárcsak stb.*

A ragozási felszereltség, de leginkább az utalások hiányában néha egyszerű formákat sem igen lehet megtalálni: *volt* → *van*, a változó töltípusokra is utalni kellett volna: *ették, evett* → *eszik, tő* → *tövek*.

Az igekötőket is külön-külön fel kellett volna venni a címszavak közé: *össze-, fel-/föl-, meg-*. A *forr* csak az étel kapcsán fordul elő, nincs a *vmihez odaforr* 'odaragad, odatapad', s nincs *forrad, forraszt* sem.

Érdekes lett volna próbát tenni valamely magyar nyelvtankönyv-részlettel is. Azt hiszem, hogy itt több sikerrel járna a fordító, hiszen Širmankina (Zaicz Gáborral együtt) többször tett javaslatot nyelvtani terminológia alkotására, másrészt 2000-ben megjelent egy erza leíró nyelvtan is mordvinul! A szótár szerkesztői vélhetőleg ezt az anyagot beledolgozták az anyagba.

Végezetül a tesztelést megkíséreltem a mai **publicisztika** alapján is: *A grundtól az akadémiaig* (Magyar Nemzet, 2011. március 3. 20) című írás természetesen a népszerű sportágról, a labdarúgás aktuális kérdéseiről szól.

A **sport** szókinszének legfontosabb szavai megvannak, pl. *labdarúgás, bajnokság, les(állás), mérkőzés, döntő, kupa* stb. Nem voltak meg pl. *válogatott, büntető(rúgás), tizenegyes, átadás, beadás, fejes, elődöntő, találkozó*.

Összefoglalásul álljon itt néhány általános észrevétel!

Pozitívan értékelem, hogy a címszavak kiválasztása végül nem hagy kívánnivalót maga után. Nyilvánvaló, hogy még egy ilyen méretű középszótárban is kevesebb címszó található, mint amennyi hiányzik belőle... Ez azonban természetesen a terjedelmi korlátok miatt sem kifogásolható. A címszavakon túl a szótár példásan sok kifejezést, igei vonzatot tartalmaz.

Néhány kritikai megjegyzés a jobbítás szándékával. A mordvin anyanyelvűek számára hasznos lett volna egy kis nyelvtan. A tanulók szempontjából elengedhetetlen lett volna a ragozási felszerelés, útmutató, más szóval a névszók és igék legfontosabb alakjainak megadása.

A hivatkozási rendszer nem mindig célszerű, egész hosszú szócikkek ismétlődnek feleslegesen szinte változatlanul (pl. *között* ↔ *közt*, 496–497). Nem található meg a *lenni* sem a *lesz* (Shakespeare-t sem magyarból kell lefordítani...), sem pedig a *van* címszóban; ugyanez a helyzet a *volt* formával; ez is mutatja, hogy a ragozási felszerelés kívánatos lett volna. A változó ragozási típusok tőalternánsait tehát utalásokkal kellett volna összekapcsolni.

Alaposabban meg kellett volna fontolni a latin betűs transzkripció felvételét. Nem tűnik praktikusnak a latin betűs fonematikus átírás. Aligha fog magyar finnugrista latin betűs levelet küldeni erza barátainak, az pedig még kevésbé valószínű, hogy a mordvinok valamikor áttérhetnének a latin betűkre. A fonematikus átírás véleményem szerint legfeljebb azon orosz eredetű szavak (ilyen rengeteg van!) erza ejtésére adott volna útmutatást, amelyeknek írásképe teljesen azonos, pl. *кӧнӧв* *книга* (книга), *киӧика* stb.

A címszavak után sokszor ömlesztve találhatók a mordvin megfelelők. Az erza anyanyelvűek természetesen ki tudják választani a szinonimák közül a helyeset, de ha pl. magyar tanuló szeretne erzára fordítani, legtöbbször nem talál támpontot. A tesztelésben felhasználtam a finn–erza–mordvin szótárat (Alho Alhoniemi – Nina Agafonova – Mihail Mosin: *Suomalais-ersäläinen sanakirja*. Turku 1999), amelyet a magyar szótár szerkesztői is ismertek. Összehasonlításul néhány példa: *szakasz* *пелькс* 'rész', *участка* 'terület, (katonai) szakasz', *отрезка* 'szelet, részlet', *абзац* 'bekezdés', *параграф* 'paragrafus', *статья* 'cikk', *строфа* 'versszak', *фаза* 'fázis', *стадия* 'stádium', *этап* 'etap', *период* 'periódus' (815) – fi. *vaihe* 'polavtovoma' 'változás', *полавтовкс* id., *эпоха* 'korszak', *период* 'periódus' | *irányít* *велявтомс* 'fordít', *ёнкс/направления* *максомс* 'irányt ad', *ветямс* 'vezet', *ветнемс* 'vezérel', *ветицякс* *улемс* 'vezetőnek lenni', *кучомс* 'küld', *норвамс* 'elér', *целямс* 'céloz, célba talál' (352) – *ohjata* *ветямс* 'vezet', *johtaa* *ветямс* id., *ливтемс* 'visz, vezet' | *állít* *аравтомс* 'odahelyez, meghatároz', *аравтнемс* id., *ствятомс* 'felállít', *ствятнемс* id., *путомс* 'teszt, rak', *путнемс* id., *кемекстамс* 'keményít, szilárdít', *арсема кемекстамс* 'véleményét megkeményíti', **пек кемезь меремс** 'nagyon keményen mond' (35). Az általam elemzett szövegösszefüggésben aktuális jelentéseket félkövér szedéssel jeleztem. Összefüggés nélkül mindegyik jelentés helyes lehet. Pontosabb kontextus, a tárgy megjelölése nélkül elég nehéz kiválasztani a megfelelő szót! Tervszerű adatgyűjtéssel, irodalmi művek fordításával rendet lehetett volna vágni a szinonimasorokban...

S végül: nem véletlenül választottam a sportról szóló újságcikket. Egy valós szituációt kívántam vizionálni. Rövidesen (2018) Oroszországban lesz a labdarúgó-világbajnokság, amelynek keretében az egyik csoport mérkőzéseit a Mordvin Köztársaság fővárosában, Szaranszkban fogják lejátszani. Abban a reményben, hogy a véletlen ide sodorná a magyar válogatottat, a magyar szurkolóknak a szótár nagy segítséget fog jelenteni a kommunikációban?!

A recensens természetszerűleg „hivatalból” leginkább kifogásait szokta felsorolni, holott a mű hasznos anyagát illenék számba venni. Az utóbbi lista összehasonlíthatatlanul terjedelmesebb lenne. A szótárnak ezt a nagyobb részét elismerés illeti. Összességében elmondható, hogy a Mészáros Edit főszerkesztésével készült szótár figyelemre méltó munka, amely hathatós segítséget nyújt a mordvin iránt érdeklődő egyetemi hallgatók és kutatók tanulásához, és végül a – remélhetőleg – növekvő érdeklődésre számot tartó mordvin magyartanulók számára is. A korábbi, fent említett erza–mordvin–magyar kissozótárhoz készített CD-t ehhez is mellékeltek. Ez a hangosanyag korlátozott

mértékben magyar–erza irányban is működik, és jelentősen növeli a szótár használati értékét: megkönnyíti a keresést és a tájékozódást. Mészáros Edit és társai hatalmas munkát végeztek, a szótár gyakorlati haszna és hozadéka a jövőben vélhetőleg kedvező irányban fog eldőlni...

Keresztes László

Eberhard Winkler – Karl Pajusalu (Hrsg.): Salis-livisches Wörterbuch

Linguistica Uralica Supplementary Series, Vol. 3.
Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn 2009. 265+5 lap.

A lívek – gyakorlatilag kihalt – kis balti finn néptöredék. Közismert, hogy utolsó képviselőik egészen a szovjet uralomig a Kurland-félszigetnek ún. lív partvidékén laktak Lettországbán, Rigától nyugatra. A korábbi történeti források a középkortól Livonia névvel illették a Baltikum délebbi részét, ahol a balti népeken (lett, litván és óporosz) kívül észtek déli csoportjai, valamint minden bizonnyal nagyobb számban lívek is laktak. Kevésbé ismert az a tény, hogy Riga 1201-es alapítása után a lett fővárostól északra is maradtak lív csoportok, akiknek leszármazottai még a 19. század első felében is tudtak lívül, de utána teljesen asszimilálódtak a lett lakosságba. Lakóhelyük után a szakirodalomban salaci, salis-lívnek nevezik őket. Az 1860-as években még 22-en beszéltek lívül, a jelenlegi észti határ közelében a Rigai-öböl partján a Salaca és Svētupe folyó torkolatánál, Salacgrīva (német Salisburg) és Svēciems (Püög = német Neu-Salis) település között laktak.

Az utóbbi időben főként Eberhard Winkler fordított figyelmet a kéziratos emlékek kiadására. Jelen szótár a teljesen kihalt salis-lív teljes szóanyagát tartalmazza. Az anyag nagy része a J. A. Sjögren által 1846-ban gyűjtött és 1861-ben összeállított kéziratos szójegyzéken alapul, de a szerkesztők beledolgozták a korábbi feljegyzéseket és kiadványokat is (Hiärne, Burchard, von Dunten, von Jannau, Flor, Jürgenson, Kruse és egy ismeretlen; vö. 10, valamint Winkler: Salis-livische Sprachmaterialien. München, 1994; Ältere livische Sprachmaterialien. München, 1999; stb.)

A bevezetőben a szerkesztők ismertetik e lív csoport korábbi lakóhelyét, a 17. és 19. század közötti feljegyzéseket, közléseket, a korai forrásanyag jegyzékét (10) és ezek részletesebb leírását (11–18), majd részletesen foglalkoznak a finn Sjögren gyűjtésével. A függelékben Sjögren naplóját közlik, amely az 1846. június 17-től július 4-ig terjedő rövid, de hatékony gyűjtőútjáról számol be (22–27).

A szótár összesen 1425 szócikkból áll, de kb. 8500 szóadatot tartalmaz. A szócikkek felépítése a következő (vö. 31–34): a félkövérrel szedett címszó Sjögren alapján szerepel. (Sok az apró betűs utaló címszó is.) A többi forrásból származó adatok a gyűjtés évszámával vannak feltüntetve. Ezután következnek a származékok (derivátumok és kompozitumok). A szócikk végén fontos információk találhatók a szavak eredetéről, hiszen a szerkesztők közlik a nyugati lív, kurlandi alakokat, majd az észti, finn, ill. lett, német vagy orosz megfelelőket. Végül az etimológiai források listája és a rövidítések jegyzéke, majd a szakirodalom áll.

Szinte a távoli múltba repíti a böngészőt ennek a kihalt népcsoportnak becses nyelvemléke. Tudomásom szerint szövegek nem maradtak fenn tőlük. A szótári részből kiderül, hogy ez a nyelvjárás közelebb áll az észthez, de az is, hogy a kérdéses anyag nem észti nyelvjárási, hanem önálló lív nyelvi anyag. (Néhány, korábban lívnek tartott nyelvi forma ugyanis déli észti nyelvjárásinak bizonyult.) A balti jövevényszavak száma jóval nagyobb, mint akármelyik észti anyagban. Másfelől az alapszavak jelentős része megvan a kurlandi lívben is: elenyésző azon adatok száma, amelyek hiányzanak vagy nincsenek adatolva a nyugati lívből. A szócikkek felépítéséből látható, hogy a szótári adatokon túl a szójegyzék etimológiai szótárként is használható.

Az anyagban főként köznevek és igék vannak, de néhány személy-, ill. helynév is található. Ilyenek például a népek endonimája, lakóhelye és nyelve. Ezek ismeretében fény derül a lív népcsoportok külső kapcsolataira. Néhány példa a szótárból:

Līb ~ *libe* 'lív', *Līb mā* 'Lívföld', *Līb mies* 'lív ember', *Līb raust* ~ *roust* 'lívek, lív nép', *libiški* 'lívül' (ezeket feltehetően a lettből vették át! 108–109). – Rejtélyes az 1839-es *ui* 'lív' megnevezés (207), amely nincs adatolva Sjögreennél. – Nincs viszont meg a népcsoport nevéként a nyugati, kurlandi *rāndalist* 'partlakók' és *kalāmie* 'd'halászok' (vö. Grünthal: *Livvistä liiviin*. Helsinki 1997).

Pinn 'finn', *Pinne mā* 'Finnország', *pinli* 'finn'

saksa 'német', *Saksamā* ~ *saksa māo* 'Németország'

Salats (1665 *Salasta*) 'Salis, Salaca'

Sāme 'Ösel, Saaremaa-sziget' a lettből került át, és végső soron összefüggésben lehet a *suomi* 'finn' szóval.

Sarma ~ *Saārlima* 'Ösel; Észtország', *sarli* ~ *saārli* 'öseli, saaremaa-i; észti. Úgy tűnik, hogy a szigetlakókkal voltak inkább kapcsolatban.

Kinmā 'Kihnu-sziget'

Kurmā ~ *Kūrmā* 'Kurland-félsziget'

Pārna 'Pärnu városa'

Rīg 'Riga'

kriev ~ *krievs* 'orosz', *Kriev mā* 'Oroszország' a lettből került át, ez pedig a szláv kriviccsel függ össze

Leišma 'Litvánia', *leišid* 'litvánok' átvétel a lettből; a lettek, Lettország nincs adatolva *svieder* 'svéd', *Sviedmā* 'Svédország' ugyancsak a lettből származik

A szótár használatát, a keresést megkönnyíti a német szómutató (233–263).

Sjögrent útjára elkísérte August Georg Pezold, az Orosz Földrajzi Társaság festője, akitől öt személetes illusztráció található a könyv végén (265–270).

A szótár fontos forrása a balti finn nyelvek történetének. Az a kérdés, hogy e feljegyzések mennyire tekinthetők megbízható forrásnak a betűk hangértéke tekintetében. Nem derül ki például, van-e ebben a nyelvjárásban a kurlandihoz hasonló tört hanglejtés, *stød*-jelenség (német *Stoßintonation*, finn *katkointonaatio*; vö. Tveite: A lív nyelv hang- és alakrendszerének sajátosságai. *Folia Uralica Debreceniensia* 6. Debrecen 1999). Annak idején ugyanis Sjögren és Widemann sem tudott mit kezdeni ezzel a hangtani jelenséggel. Vilhelm Thomsen jött rá a leírásuk alapján, hogy a lív hang a dán *stød*-höz hasonlít. Ehhez hasonló jelenség ismert a kolta-lappban is.

Ezekre a kérdésekre biztosan választ kapunk a további kötetekből. A tervezett két kötet ugyanis a salis-lív leíró nyelvtant és nyelvtörténetet fogja felölelni. Érdeklődéssel várjuk.

Keresztes László

Michael Katzschmann: Chrestomathia Nganasanica

Texte – Übersetzung – Glossar – Grammatik. 2008. Nganasanica 1. 604 lap.

Michael Katzschmann nganaszan nyelvet tárgyaló monográfiája 2008-ban jelent meg, lenyűgöző, impozáns méretben. Már a kötet terjedelme is tiszteletre méltó, és arra utal, hogy a szerző alapos munkát végzett. Természetesen azonban egy átfogó, egy nyelv grammatikájának teljes leírására törekvő könyv esetében a két legfontosabb kérdés, hogy mennyiben ad többet, mint az előző leírások, illetve hogy mennyiben interpretálja másként, újszerűen az addigi nyelvtani ismereteket.

A nganaszan nyelv monografikus leírásokban nem bővelkedik, német nyelvűben pedig különösen nem. N. M. Tereščenko 1979-ben kiadott Nganasanskij jazyk című kötete évtizedekig szinte kizárólagos, s lehet mondani, hogy a mai napig nagyon fontos szekunder forrása a nganaszan nyelvet kutatóknak. A következő – és ez idáig utolsó monografikus feldolgozás – a Wagner-Nagy Beáta és munkatársai által jegyzett kötet (Wagner-Nagy 2002). Ez utóbbi magyarul jelent meg, így bár a hazai oktatásban és kutatásban jól használható, a nemzetközi szamojédelógiában háttérbe szorult. Ennek kapcsán megjegyezhetjük, hogy talán nem túl szerencsés Katzschmann címválasztása, hiszen az említett kilenc évvel ezelőtti leírás ugyanezen a címen jelent meg. Sem hivatkozási, sem egyéb szempontból nem célszerű egy már

megjelent művel azonos címen kiadni egy újat. Az említett két köteten kívül más részletes nyelvtan nem jelent meg. Még Eugen Helimski tanulmányát (1998) kell megemlíteni, amely terjedelménél fogva nem térhetett ki minden területre, ám rövidsége ellenére is sok új információt tartalmaz.

Tereščenko munkája után nagyon sok új, a nganaszan nyelv leírását alapvetően befolyásoló kutatási eredmény született. Ezek közül is a legfontosabbak a morfofonológiai szabályok leírása (pl. Helimski 1998; Várnai 2002, 2004), a szóképzés részletes leírása (pl. Wagner-Nagy 2001), szintaxis – csak hogy néhányat említsünk a teljesség igénye nélkül.

Annak ellenére, hogy az elmúlt években, évtizedekben számos leírása született és a gyűjtött nyelvi anyag megtöbbszöröződött – többek között, de elsősorban Eugen Helimski, Valentin Gusev és Wagner-Nagy Beáta kutatói és szervezői tevékenységének köszönhetően – a nganaszan még mindig a legkevésbé kutatott uráli nyelvek közé tartozik. Így minden újabb monografikus feldolgozás fokozott felelősséget ró a mindenkori szerzőkre, hogy a kikerülő munka minél adekvátabb és hitelesebb legyen, hiszen tipológusok, általános nyelvészek, uralisták elsősorban a nyugati nyelveken írt monográfiákból veszik információikat, adataikat.

A szerző

Michael Katzschmann már több évtizede foglalkozik a nganaszan nyelvvel, s talán Tapani Salminenék mellett ő volt az első a szamojédológiában, aki számítógépes technikát alkalmazott, az addig megjelent nganaszan nyelvi anyagot rendszerezte elektronikus formában. Ennek az anyagnak papíron kiadott változata (Katzschmann 1990) csak néhány példányban jelent meg. Ezt az anyagot egyetemi hallgatóként mi is sokat használtuk, s emlékszünk, hogy Mikola Tibor óriási becsben tartotta szegedi példányát. Minden bizonnyal ez is inspirálta, hogy Szegeden már a '90-es évek elején számítógépes szamojédológiai projekteket indítsanak, amelyek első eredménye az enyec nyelv morfológiai szótára volt (Mikola 1995).

A kötet felépítése

A kötetet a tartalomjegyzék, előszó (Vorwort) és rövidítésjegyzék után bevezetés nyitja (0. Einführung, 23–46). Ezt követik a szövegek (I. Texte, 47–158), amelyből 58 avam és kettő vadejev nyelvjárási szöveg. A szövegeket követően néhány statisztikát találunk (158). A szövegeket szójegyzék követi (Glossar, 159–314), majd a grammatikai rész (Grammatik, 315–486). A kötetet a függelék (Anhang A, 487–556), a válogatott bibliográfia (Anhang B, 557–593), végül néhány térkép és kézirat másolata zárja (Anhang C, 595–604). Ezen kívül elszórtan találhatunk részleteket M. A. Castrén útleírásaiból.

A kötet jelentős részét folklór szövegek és a hozzájuk kapcsolódó szójegyzék teszi ki. Nagyon jó, hogy sok (összesen 60), egyébként nehezen hozzáférhető szöveget

tesz közzé német fordítással. A nyelvtani leírás is nagyon részletes, majd 300 oldal, s bemutatja a nganaszan nyelv fonológiai, morfológiai és szintaktikai jellemzőit.

A kiadvány pozitívuma, hogy nagyon sok nyelvi példával illusztrál a szerző. A példamondatok esetében azonban kissé zavaró, hogy nincsenek glosszák sem a morfológiai szótári részben, sem a nyelvtani részben. S valószínűleg terjedelmi oka lehetett annak, hogy egy-egy nyelvtani jelenségnél felsorolt (gyakran 10–15, pl. 481) példamondatokat a jelentésekkel együtt nem különíti el egymástól.

Általános jellemzés

Amint azt a fülszövegből megtudhatjuk a szerző célja kettős: egyfelől nehezen hozzáférhető szövegek fordítása és standard formában történő kiadása. Másfelől be akarja mutatni a nganaszan kivételes „pozícióját” mint „linguistic knot”-ot, valamint többek között a nganaszan/szamojéd igerendszer egy új „elméletét” szeretne volna felvázolni. Ebből következően külön hangsúlyt kap a nganaszan nyelvtörténet, így a munka szétfeszíti egy hagyományos chrestomathia kereteit.

Elöljáróban kénytelenek vagyunk megemlíteni néhány általános problémát. A leg súlyosabb az, hogy a nyelvtani leírást végig áthatja a szinkrón és diakrón szempontok keveredése: a leíró részekben gyakran találunk Castréntól származó adatokat, paradigmákat vagy akár hosszabb történeti szempontú elemzést is. A baj nem azzal van, hogy ezeket a szerző megemlíti, hanem az, ahogyan ezt teszi: gyakran kommentár nélkül, s nem egyértelműen elkülönítve a leíró résztől. A munka elméletválasztása nem konzekvens, ami különösen a fonológiai fejezetben érzékelhető.

Nem tudni, hogy kik voltak, vagy voltak-e egyáltalán a kötetnek bírálói, véleményezői. Egy alapos lektorálás során egy sor olyan sajtóhibára is fény derülhetett volna, amelyek zavart okozhatnak azoknak, akik e mű alapján próbálják meg megismerni a nganaszan grammatikát és hibás alakok alapján próbálnának teóriákat felállítani. Talán elkerülhetők lettek volna az olyan hibák, mint például a fokváltakozás magyarázata, ahol a szerző összekeveri ennek két típusát: „Es sind zwei in ihrer Wirkung nacheinander greifende Stufenwechsel zu unterscheiden. Der erste, silbische Stufenwechsel (SStW) betrifft die Silbenordnung (gerade, ungerade Silben), der zweite, rytmische Stufenwechsel (RStW) die Silbenstruktur (geschlossen, offen)” (346). A valószínűleg éppen fordítva van, ahogyan később azt Katzschmann is helyesen leírja (346, 347): a ritmikai fokváltakozás a szótagok számától (páros vagy páratlan), a szillabikus pedig a szótag szerkezetétől (zárt vagy nyílt) függ.

Elmarasztalható a szerző azért is, mert a kötet egészében ritkán és helytelenül hivatkozik. Nagyon sok helyen nem a saját gondolatait, hanem más szerzők ötleteit fejt ki, írja le, s bizony nem mindig említi az eredeti szerzőt. Ez különösen kínos a mássalhangzókat tárgyaló 7-es táblázatban (325), ahol Katzschmann egy az egyben átveszi a táblázatot a magyar szerzők által írt Chrestomathia Nganasanicából, és nem veszi észre azt, hogy az eredeti táblázatban nyomdahiba van: a h hang a

spiránsok helyett a szibilánsok között szerepel (Wagner-Nagy 2002: 37). Itt azonban Katzschmann meg sem említi az eredeti művet. Az már csak apróság, hogy az első, 2002-es Chrestomathia Nganasanicát ugyan Wagner-Nagy Beáta szerkesztette és sok fejezetét írta, de amikor Katzschmann vitatkozik, vagy ellentétes állítást fogalmaz meg, szerencsés lenne az aktuális fejezet írójára hivatkozni, nem pedig a kötet szerkesztőjére.

Bőven vannak a kötetben olyan állítások, elemzések, amelyek nem helytállóak vagy erősen vitathatók. Ezekre a kisebb-nagyobb tárgyi tévedésekre, félremagyarázásokra e recenzió keretei között nem áll módunkban részletesen kitérni, hiszen még egy opponensi vélemény keretében is nagy lélegzetű, hosszadalmas vállalkozás lenne. Ismertetésünkben – egy-egy kiemelt példán keresztül – csak a legalapvetőbb hiányosságokat és hibákat, valamint a téves elképzeléseket tárgyaljuk.

A szövegek¹

A szerző nem saját gyűjtött anyagot közöl Chrestomathiájában, hanem már korábban publikált, más által gyűjtött szövegeket. Ezek csaknem kivétel nélkül a Kazys Labanauskas által megjelentett és gyűjtött szöveggyűjteményből származnak (Labanauskas 2001). Labanauskasnak ez a kötete nagyon nehezen hozzáférhető, ezért valóban fontos volt, hogy ezek a szövegek újra napvilágot lássanak. 2001-ig ez volt a legnagyobb, egy kötetben megjelent nganaszan szöveggyűjtemény orosz fordítással. (Szerencsére azóta javult a helyzet, Valentin Gusevnek és Marina Brykinának köszönhetően a világhálóról közvetlenül elérhető szövegek léteznek.²) Nagyon jó megoldás, hogy minden mondat sorszámot kapott, így a nyelvtani részben gyakran elég csak utalni egy-egy szó vagy nyelvtani jelenség, morfológiai elem előfordulására, s nem kell a teljes mondatot újra megadni. Az is fontos célkitűzése volt a szerzőnek, hogy Labanauskas következtelen, cirill betűs lejegyzése fonológiai pontosan jelenjen meg. Ez azzal járt, hogy gyakran bele kellett nyúlania a szövegbe, összehangolni, egységesíteni az egyes fonetikai eltéréseket. Az elemzést nehezíti, hogy számos szövegszó elemzése a jelenlegi nyelvtani és lexikológiai ismereteink birtokában sem lehetséges.

Egy példát említünk arra, hogy mennyire körültekintően kell eljárni, ha módosítani akarunk az eredeti szövegen. Az 1. szöveg 11. mondatában (48) Katzschmann a második szót – amely Labanauskasnál *хутибсями* alakban szerepel – kijavítja: *hičibšami* helyett *hiribšami* alakot ír, s ezt Mikola *hiritirši* 'veszekedni, бранитсья' (Mikola 1970: 76, Katzschmann 'streiten' jelentést ad meg) adata alapján magyarázza. Szerintünk az eredeti lejegyzést is lehet értelmezni, s nem kell „nyomdahibát” feltételezni Labanauskas kötetében. Az eredeti szó egyértelműen levezethető a *hičiši* 'спорить' ('vitakozik') (KMZ 194) igéből. Az ilyen típusú módosításokat jelölnie és indokolnia kellett volna.

¹ Az adatok átírását annyiban egységesítettük, hogy gégezárhangot a " jel helyett ? jellel, a veláris *i* hangot pedig *j* helyett *i*-vel jelöljük.

² <http://www.philol.msu.ru/~languedoc/eng/ngan/corpus.php>

Egy másik példával azt kívánjuk szemléltetni, hogy megfelelő ismeretek hiányában időnként milyen helyzetbe kerülhet a nganaszan nyelvet kutató nyelvész: előfordulhat, hogy nem értelmezhető és elemezhető a szöveg. Erre példa az 1043. mondat (78):

Hojkuj deta miri, deta marajbi?tii lahalauhuandi.

‘Mikor a szelek fújnak, a virágok mindkét irányba lengenek.’

Az egész mondatból egyetlen szót sem tudunk biztosan elemezni, ugyanis ezek a tövek más nganaszan forrásokban nem fordulnak elő, azaz egyedül a Labanauskas által megadott fordításra lehet hagyatkozni. Katzschmann is csak annyit tud tenni, hogy a német fordítás mellett (*Die Gehenden Winde, neigen alle Blumen*) meghagyja az eredeti orosz fordítást is (*когда ветры дуют, цветок качается в обе стороны*). Így a mondat szavainak az elemezését és pontos jelentését a szójegyzékben sem találhatjuk meg.

A szójegyzék

Szokatlan és nehezen indokolható szójegyzék-készítési eljárás az, hogy az alakok (főneveknél SgNom, igéknél az infinitivus) nincsenek megadva, ennek hiánya nagyon megnehezíti a szövegelemzést. A szótár ábécé sorrendben tartalmazza az összes szövegszót. Egy-egy fő előforduló összes származéka és ragozott alakja többnyire az adott fő alá kerül kissé beljebb szedve. A szavakat így viszonylag könnyű megtalálni, ám a szövegekben gyakran előforduló fő ragozott alakjaira nem egyszerű rábukkanni: ilyen például az *isa* létige egy-egy finit alakja, amely különböző alakjai közé más szavak is beékelődhetnek. A szerző megadja a szóalakok morfológiai szerkezetét rövidítésekkel, de csak az inflexiók végződéseket mutatja be, a képzőkkel nem foglalkozik. Nem glosszálja az adatokat, ami pedig sokat segítené a nganaszan nyelvet kevésbé ismerőknek. Végül a jelentést adja meg németül, s közli azoknak a mondatoknak a sorszámát, amelyekben az adott alak előfordul, ami nagyon jó ötletnek bizonyult. A szójegyzék csak a szövegek olvasását hivatott könnyíteni, másra nehezen használható, például nem tudunk – vagy legalábbis sokáig tart – nyelvtani kategóriákra rákeresni.

Például a *hebtiniña* ‘Lippe’ szó elemzését N|AkkPl.Px1Sg formában adja meg, ám aki nem tudja, hogy a szó Sg Nom alapelakja *hebti?* (mivel ez az alak és egyéb származéka sem szerepel a szójegyzékben), ahol a gégezárhang a ragozás során nazálissal váltakozik – az azt sem fogja tudni, hogy hol végződik a fő és hol kezdődik a toldalék. Ezekben az esetekben felmerülhet a kérdés, kinek készült a könyv, annak, aki már ismeri a nganaszan morfofonológiai mutatókat vagy annak, aki ebből a könyvből kellene, hogy megismerje őket.

Jó lett volna helyenként utalásokat feltüntetni, vagy jobban részletezni a jelentést. Két példát említünk. Külön helyen szerepelnek az *aja* és az *ada* ‘Dolgane/Ewenke’ szavak (162), miközben ugyanarról a szóról van szó, az előbbi a vadejev nyelvjárásban, utóbbi az avam nyelvjárásban használatos, ám nincs keresztutalás.

A másik példa az *ania?a isa* ‘Ahne’ (162). Ebből úgy tűnik, mintha ez egy lexikai

szó lenne. Az *aniaʔa* azt jelenti, hogy 'nagy', az *ísa* a létige, és ha a 'menni' jelentésű ige származéka követi, akkor transzlatív szerkezetet kapunk (pl. 'nagy levő megy' = 'nagygyá válik'), mint ahogyan a szövegben ez elő is fordul:

tənə tańdũ? an'iaʔa ísa koni-siða-ŋ
 te nemzetség.PlGen nagy van-inf megy-fut-Sg2
 'Du wirst ein Ahne der Stämme werden' (3912. mondat)

Az *ísa* létige esszívuszi értelmű használatát már többen felvetették, köztük például Helimski is (Helimski 1998: 496), de nem az esetrendszer tagjaként. Itt utalni kellett volna a morfológiai szerkezetre, és nem felvenni önálló címszóként. Lehet, hogy az *ísi* 'nagyapa, nagybácsi' szó tévesztette meg?

Grammatika

A grammatikai leírás alkalmat adhatna arra, hogy vagy egy összegző, különböző nézeteket felvonultató és szembeállító munka vagy egy teljesen új, saját kutatásokon és nézeteken alapuló leírás születhessen. Azonban nem derül ki világosan a szerző célja ezt a kérdést illetően sem. Nagyon sokszor használja fel a leíráshoz a korábbi nyelvtanok eredményeit, más kutatók véleményét, ezt azonban önkényesen teszi: csak akkor, ha éppen szüksége van rá, nem pedig rendszerezve az eddigi nézeteket. Ugyanakkor nagyon gyakran közöl új, saját megállapításokat, melyekhez sokszor csak példát hoz (olykor ez is elmarad) vagy nem látja el őket elegendő magyarázattal, érveléssel.

Úgy tűnik, hogy a szerző bizonyos nyelvészeti terminusokat, nyelvi elemeket, összetevőket önkényesen vagy sajtóságon értelmez. Márpedig ezekben az esetekben nem ártana meghatározást adni, vagy legalább utalni arra, hogy hol tér el az általánosan elfogadottól. Egyáltalán nem definiálja, hogy mit ért például képzőn. Mintha a képzőbokrokat, képzősortrendet egy képzőnek tekintené, gyakran még a tő utolsó szótagját is a képző részének tekinti. Másfelől az egyes képzőket tovább szegmálja szinte hangokra, mintha azok is összetett képzők lennének (erről részletesebben lásd lentebb). Szintén probléma, hogy egy-egy nyelvtani jelenség bemutatásakor a szerző sokszor csak példákat, példamondatokat hoz, még akkor is, amikor a hagyományostól eltérő módon elemez. Ilyenkor erősebb argumentációra lenne szükség.

A továbbiakban a nagyobb egységeken végighaladva mutatjuk be a nyelvtani fejezetet, egy-egy általunk vitathatónak ítélt példát kiemelve. Hangsúlyoznunk kell, hogy az összes kérdéses pontra nem térhetünk ki.

Fonológia, morfológia

Ahogyan az egész kötetről, a fonológia fejezetről is elmondható az, hogy sem elméleti sem módszertani megközelítése nem letisztult. Nem szerencsés, hogy keveredik a nyelvi leírásnak, szemléletnek többféle irányzata. Fellelhetők és folyamatosan

váltakoznak mind leíró, mind történeti grammatikai irányzatok elemei a fejezetben. Ha a nyelvész egy kihalófélben lévő, kevésbé dokumentált nyelv leíró grammatikáját készül megalkotni, törekednie kell az egyszerűsége és egyneműsége. Nem szabad bonyolult történeti fejtegetésekbe (vö. pl. a magánhangzókészlet tárgyalása 320, a magánhangzó-harmónia 334–335), funkció és cél nélküli listaszerű felsorolásokba bocsátkoznia, csak abban az esetben, ha ezekre feltétlenül szüksége van a jelenségek megmagyarázásához. Ez Katzschmann Chrestomathiájára semmiképpen sem jellemző.

Hosszú, magyarázat nélküli vagy kevésbé megmagyarázott felsorolások nehezítik az olvasást és a mondanivaló megértését pl. a 2.3.1.1. Szemantikai tövéghangzó-változások (Semantische Auslautveränderungen) pontban, továbbá a függelék 4. pontja, a képzők mutatója, ahol funkció nélkül és megmagyarázatlanul marad pl. a „Grundstruktur” ’Alapszerkezet’-nek keresztelt oszlop, ahol a képzők magánhangzó nélkül vannak felsorolva. Ahogy itt is, másutt is gyakran használ Katzschmann szaktermínusként olyan kifejezéseket, amelyek nem elterjedtek vagy egyáltalán nem is léteznek a nyelvészeti szakirodalomban, ezért sokszor homályos is marad, hogy pontosan mit ért rajtuk, mi célból alkalmazza, vagy mi alapján találja ki őket, ilyen pl. az előbb említett Semantische Auslautveränderungen (331–333).

Nem világos az sem, hogy miért van szükség a 2.4. az Általános hangszabályok (Allgemeine Lautregeln) című pontban generatív újrairó szabályok felsorolására: egyrészt egy sor szabály megmagyarázatlanul – ráadásul példa nélkül – szerepel; másrészt ezeket a szabályokat a szerző mind szinkrón váltakozásokra, mind diakrón változásokra (vö. pl.: LR1, LR12) egyaránt alkalmazza, összesmosva ezzel az idősíkokat. Mindezen felül ezek a generatív újrairó szabályokhoz hasonlító formalizmusok néhol igencsak önkényesen vannak felírva, egy a szerző által kidolgozott jelölésmódban (vö. a 2.4. pont második bekezdésben leírtak; 254), amely azonban nem illeszkedik semmiféle elméleti keretbe, semmilyen nyelvészeti iskolához. Éppen ezért értelmét veszti a pusztá formalizálás, különösen azokban az esetekben, ahol nincs példa a szabály alátámasztására (LR4, LR7, LR8, LR11, LR12, LR14–17, LR19). Ilyenkor az olvasónak, hacsak nem ismeri betéve a nganaszan morfofonológiát, nincs lehetősége arra, hogy kitalálja, hogy milyen váltakozás áll a felírt szabály hátterében.

Ha végigtekintjük a Fonológia és a Morfológia fejezeteket, összevisszaságot találunk a fejezetek felépítésében is. Nem konzekvensen épül fel pontról pontra a két egység, hanem a szerző itt-ott kitekint például a magánhangzó-készlet tárgyalása után közvetlenül a szótagstrukturát érintő kérdésekre is (vö. 1.1.1), majd új pontban visszatér ugyanerre a kérdésre (2.2). Nem világos, miért mond bármit is a szerző a morfémastrukturáról addig, amíg a morfémaikat felépítő alapegységeket, azaz a magán- és mássalhangzókat részletesen nem tárgyalta. Ugyanilyen zűrzavarral találkozhatunk az egyes átírási-helyesírási kérdéseket illetően: közvetlenül a magánhangzó-szekvenciák tárgyalását követően egy teljes pontot szentel a szerző a vokálisok grafematikai problémájának. Megjegyzendő, hogy a mássalhangzókról ilyen

kitérőt nem találtunk. Az átírási problémák ugyan összefüggnek a fonológiai kérdésekkel, de semmiképpen sem a fonológia fejezetben tárgyalandók.

Ugyanilyen következtetlenségekkel találkozhatunk a morfofonológiai fejezet szerkezetében is. Nem különülnek el és nincsenek meghatározva a tő- és toldalék-morfémákat érintő jellemzők, valamint folyamatok. A morfémaszerkezetek (2.1, 2.2) bemutatása után rögtön a tőalternációk következnek (2.3). Ezen az alfejezeten belül azután teljes káosz uralkodik: a magánhangzó-alternációk fejezetben (2.3.1) szerepelnek azok a folyamatok, amelyek a tövéghangzók váltakozásait tárgyalják, ezek rendre keverednek a toldalékokban szereplő magánhangzó-váltakozásokkal, úgy mint a magánhangzó-harmónia. Mellesleg a tőváltozatoknál Katzschmann nem különbözteti meg az egyes szóosztályok végződéseit, annak ellenére, hogy igencsak más alternációk jellemzik az igéket és a főneveket. Érthetetlen, hogy az elízió miatt a magánhangzó-harmónia fejezetben kapott helyet, mikor a két váltakozásnak semmi köze egymáshoz. Nem világos az sem, hogy a szerzőnek pontosan milyen célja volt azzal, hogy kiemelte a misztikus című Szemantikai tövéghangzó-változás (2.3.1.1) részt, ahol az egyes tövek különböző képzők előtti tőváltakozásait sorolja fel listászerűen. A morfofonológiai fejezetet az utolsó Allgemeine Lautregeln (2.4) fejezetrész koronázza meg, ahol 27 szabályt sorol fel a szerző gyakran példa és magyarázatok nélkül, valamint tekintet nélkül arra, hogy az adott fonológiai változás hol játszódik le (tőben vagy toldalékban), vagy arra, hogy szinkrón váltakozásról vagy diakrón változásról van-e szó. Ennek a fejezetnek a legnagyobb hiányossága az, hogy a legalapvetőbb rendezőelvek nélkül épül fel. Tovább fokozza a zavart az egész fejezeten végigvonuló történeti aspektus be-beemelése. Különösen megnehezíti az uráli alapnyelvi párhuzamok hosszas taglalása az amúgy is bonyolult magánhangzó-harmónia folyamatának tárgyalását.

Inflexió

A morfológiai fejezet az inflexióval foglalkozik: a nomen kategória inflexiós toldalékaival (3.1, 357–404), illetve az ige inflexiós toldalékaival (405–447). A szerző a bevezetőben elkülöníti az ige és a névszó szófaját morfológiai tulajdonságaik alapján: egyik oldalon az idő- és módsuffixumok, másik oldalon az esetragok állnak. Más toldalékok (szám, személy, képzők nagy része), ahogyan írja: megegyeznek („identisch”). A nomen (nem világos, hogy a nomen terminust mikor használja nomen és mikor főnév értelemben) kategóriájába sorolja még a melléknevet, a névmást, a számnevet és a névutókat (!). Ezután kissé váratlanul a melléknevekre tér át: felsorol néhányat, amelynek főnévi és melléknévi jelentése is lehet (pl. *sir* 'Eis/Salz/Weiß' 357). Megjegyzi, hogy az „alapnyelvi” (ursprünglichen) melléknevek két szótagúak, ha mégsem, akkor minden bizonnyal képző van rajtuk. Ez a felfogás többször is visszaköszön a kötetben, a függelékben található képzőlistán pedig többszörösen. Csak egy példa a 497. oldalról: a *nenin̄ka* 'Mücke' szó Katzschmann szerint képzett,

és egy N-Kə képző van rajta, ugyanakkor a tövel más származékszót nem ismerünk és a képzőt sem pontosítja, így tehát teljesen indokolatlan képzett szóként kezelni. Ezen kívül jó lett volna, ha megmagyarázza, hogy miért releváns a leíró nganaszan morfológia szempontjából az alapnyelvi minősítés, és hogy melyik alapnyelvre gondol: urálira, szamojédra, esetleg mindkettőre.

Az említett bevezetőben (357) a nganaszan alakok között is vannak furcsaságok: a *biəḍianku* 'Tag mit schwerem Sturm' szót kapcsolatba hozni a 'krumm' jelentésű *ḍan̄ka* szóval (melynek jelentése inkább 'schief, einäugig', ill. 'одноглазый', vö. Tereščenko 1979: 120; Bolđt 1989: 38; Kortt–Simčenko 1985: 89) merész dolog és legalábbis részletes magyarázatot kívánna. Talán a *biedanku* 'Kühle, Witterung' adat zavarta volna meg (Kortt–Simčenko 1985: 72)? A *ḍan̄ku* szó idesorolása szintén indokolatlan, ugyanis ez a 'nicht; нег' jelentésű partikula. Továbbá az sem világos, hogy a 'Tag mit schwerem Sturm' jelentést a szerző melyik forrásból vette, ugyanis a rendelkezésre álló anyagokban nem találtuk nyomát (Tereščenko az említett helyen 'с тёплым ветерком денек' azaz 'meleg szeles napocska' jelentést ad meg). Mellesleg a kötet szójegyzékében van egy ide tartozó adat: *biəḍičia* 'starker Wind/Sturm' (170), és ebből az adatból is látszik, hogy itt nem *biə* 'szél' + *ḍan̄ka* összetétellel van dolgunk (arról nem is beszélve, hogy a *d'* hangból hogyan lett *ḍ...*), hanem a *biəḍi* 'meleg szél' szó kicsinyítő képzős alakjával. Ezek mind megválaszolandó kérdések, s válaszok hiányában könnyen félrevezetik az olvasót.

Ezt követően a szerző felsorolja a melléknévképzők szerkezet szerinti típusait: primer, szekunder (amelyek primer képzőkből állnak) és komplex képzők, amelyek különféle elemekből állnak („aus unterschiedlichen Elementen”, 357). Nem világos, hogy erre a felsorolásra miért a nomen flexiójáról szóló fejezet bevezetőjében kerül sor. Továbbá: felsorol három primer képzőt (Θ, DΘ, KΘ) anélkül, hogy tisztázná azok funkcióját. A DΘ már önmagában gondot okoz, ugyanis ez mindig *d'* kezdetű alakban fordul elő, *d'* viszont nem lehet a *d* allofónja. Nézzük a komplex képzőknek minősített toldalékokat: (N)KU-Θ, ʔ-SU-Θ, ʔ-BA-LΘ. Ezeket akkor lehetne komplex képzőknek tekinteni, ha az egyes elemekről be tudjuk bizonyítani (forma és funkció), hogy valóban képzők. Nos, itt erről nincs szó. A nganaszanban nincsen sem ʔ, sem SU, de BA képző sem, s ugyan Θ képző van, de minden szó végi svát nem lehet képzőnek magyarázni. A ʔBALΘ képző valamiben bővelkedést fejez ki, 'valamiben gazdag', ezt nem tudjuk jobban szétbontani képzőkre, legfeljebb hangokra.

A továbbiakban csak utalunk néhány tipikus problémára, véleményünk szerint téves elemzésre. A fent bemutatott bevezető fejezet után az eset- és számjelölés tárgyalása következik (357–380). A szerző felsorolja a számkategóriákat, a grammatikai eseteket és az (uráli) lokális esetkategóriákat (357). Nem értjük, hogy miért kellett ide tenni az „uráli” minősítést, például a „Lokativ-Instrumental” esetében. Tudomásunk szerint a locativusnak az uráli alapnyelvben nem tulajdonítottak insztrumentáliszi funkciót (márpedig a szerző megjegyzését nem tudjuk másként értelmezni), illetve megint csak nem érthető, hogy egy leíró nyelvtanban miért szükséges történeti

megjegyzéseket elhinteni. Ha figyelembe vesszük és elfogadjuk ezt a „uráli” minősítést, akkor részben érthető, hogy a prolativust, a comitativust és az allativust másodlagos lokális esetnek tekinti. Ha viszont a „másodlagos”-t úgy érti a szerző, ahogyan azt ugyanezen az oldalon a bevezetőben definiálja (azaz elsődleges elemekből álló szuffixum), akkor megint csak nem világos, miről van szó: például a prolativusi *-manu* ragot szinkrón szinten nem lehet kettéválasztani, történetileg is csak a *-nu* szegmentum locativusi eredete valószínűsíthető. Minden bizonnyal az első verzióra gondolt, ám rendkívül zavaró, hogy egy oldalon ugyanazt a terminust („sekundär”) kétféle értelemben használja.

A számjelölés sajátosságain belül a duális (371) kifejezésénél megemlíti a *ɲonə* 'und' kötőszót és a *nanu* 'zusammen' névutót (a szófaji minősítés a szövegben nem található) magyarázat és kommentár nélkül. A *nanu* nem kötőszó! Ellenben jó, hogy a duális jel sajátos használatára itt rámutat a szerző: a párosság kifejezése (pl. *d̥esigəj* 'két apa' = 'szülők') vagy a páros testrésznevek megnevezése. Érdekesesek azok a példák, amelyeket a többes szám „szemantikai differenciálásra” hoz: ház + Pl > házak > település, fa + Pl > fák > erdő. Kérdés, hogy ezek a jelentésváltozások valóban végbementek-e, vagy csak a szótárírók fordításai. Jó lett volna erről egy kicsit többet megtudni, így a levegőben lóg az állítás.

Külön rész foglalkozik a határozatlan számnévi melléknevekkel (Indefinite Numerusadjektive, 383). Itt számos olyan melléknevet felsorol a szerző, amelyek melléknevek és számnévi melléknévként eddig nem tartotta számon a szakirodalom. A „Numerusadjektív” használható terminusnak tűnik, mivel a *nganaszanban* valóban vannak olyan (morfológiai) melléknevek, amelyek mennyiséget fejeznek ki (vagy olyan számnevek, amelyeken melléknévképző van?). Jó lett volna azonban, ha ezekre konkrét példamondatokat említ a szerző, különösen a *əligaku*, *əligaku?* 'klein/wenig' szó esetében – Labanauskas szövegeiben ilyen használata ezeknek a mellékneveknek nincsen, ahogyan egyébként ő maga sem említ 'wenig' jelentést a szójegyzékben (187). Így „számnévi” használatuk nincs minden esetben meggyőző módon illusztrálva.

Mondattan

A kisebb uráli nyelvek leírásaira általában jellemző, hogy a szintaktikai vizsgálatok elmaradnak a többihez képest. Ez a fejezet sem igazán szintaktikai, sokkal inkább – mint ahogyan azt a szerző is írja – morfoszintaktikai és lexikológiai. Így viszont más nevet is lehetett volna adni a fejezetnek. A kifejezetten mondattani jellemzők (szórend, mondattípusok) összesítése két oldal (448–450). Ezután részletesen foglalkozik azokkal a szerkezetekkel, amelyekben a létige megjelenik (466–472), tagadóigék (472–477), partikulák (477–479), komparatív/szuperlatív (479), passzív szerkezetek (480–481). Ebben a fejezetben is sok helyen keverednek a szinkrón és a diakrón szempontú megjegyzések.

Vegyük példának a komparatív/szuperlatív (479) alfejezetet. Furcsa, hogy egy szintaxis egyik alfejezetében csak morfológiai és lexikai megjegyzések vannak. Itt a szerző visszaül az ablativust tárgyaló fejezetre (366–367), ahol bemutatja a középfokú és felsőfokú hasonlító szerkezeteket. Ezek után felsorolja azokat a képzőket, amelyek egy-egy tulajdonság kisebb-nagyobb mértékét fejezik ki (ún. moderatív képzők, vö. Wagner-Nagy 2002: 88–89). Ezek után olyan képzőket sorol, amelyek ugyan valóban magukban foglalnak valamiféle hasonlítást, összevetést, ám szerintünk a fokozással nem hozhatók kapcsolatba (és a fejezet „Komparatív/Superlatív” címe inkább ezt sugallja). Ilyen a szimilatív képző és a kiválasztó képzők (‘sok közül az egyik’ és ‘kettő közül az egyik’) (Wagner-Nagy 2002: 127, 128), valamint megemlíti a birtokos személyrag többes szám harmadik személyű genitivusi formáját is, amely megint csak nem hasonlítást, hanem sokkal inkább kiválasztást fejez ki. Ezek után a *baðatua* particípiumot és a két névutót tárgyalja, amelyek segítségével szintén (középfokú?) hasonlítást lehet kifejezni. Szerintünk a *mantā* inkább nevezhető ekvatívna (magyarra körülbelül úgy fordíthatjuk, hogy ‘ugyanolyan/az/úgy, mint; hasonlóan’), a *mandi* pedig valóban azt jelenti, hogy ‘etwa’ (‘körülbelül’), ennél fogva ennek a névutónak a hasonlító szerepét jobban meg kellett volna indokolni. A felsőfoknál a kiválasztó képzőt említi meg, mint amivel felsőfokú hasonlítást lehet kifejezni, valamint a *birkiai?/birki?iaj?* (479) határozószókat. Ez szerintünk fontos, és az eddigi leírásokból hiányzott.

Függelék

A függelék (A) része a képzőkkel foglalkozik. Kb. 450 nomenképzőt és 380 ige-képzőt sorol fel, ami nagyon soknak tűnik (összehasonlításképpen a Wagner-Nagy-féle kresztomátiában 38 nomenképző és 40 verbumképző szerepel). A listával kapcsolatban három alapvető probléma fogalmazható meg:

1. Az egyes képzőknek nem írja le a funkcióját, ennél fogva már eleve kérdéses, hogy valóban képzővel és valóban egy képzővel állunk-e szemben. Tipikus például az 536. oldalon található *-btā* képző. Ennyi van mellette: *tabtā* ‘auch’. Ennél többet erről a képzőről nem lehet megtudni. A képzőket jó esetben csak ott nevezi meg Katzschmann, ahol hivatkozik a szakirodalomra.

2. Az, hogy az egyes elemeket kötőjellel széttagolja szótagokra vagy fonémákra, azt sugallja, hogy ezek összetett képzők, és a kötőjellel elválasztott elemek maguk is képzők. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a 357. oldalon a szerző maga mutat példákat másodlagos és komplex képzőkre. Súlyos hiba, hogy gyakran úgy állapít meg képzőket, hogy abba beleszámítja annak a tőnek az utolsó szótagját is, amelyhez a képző kapcsolódik.

3. Nem foglalkozik a produktivitással és a gyakorisággal (nem lehet tudni, hogy felsorolt példáin kívül még vannak-e odatartozó szavak), így a szinkrón és diakrón szempontok megint csak keverednek. Lehet, hogy egyes képzőket szét lehet bontani,

ám ezt indoklás és magyarázat nélkül, pusztán diakrón szempontok alapján nem volna szabad megtenni.

Lássunk mindegyikre néhány példát.

1. A szerző nomenképzőnek veszi fel a gégezárhangot (492), mégpedig háromszor, attól függően, hogy milyen hangra vezethető vissza (**t* ~ *δ*, **s* ~ *d'* és **n*?). Mindhárom „képző” esetében annyi többletinformációt kapunk, hogy egy-egy példát megemlít. A funkcióról nem szól semmit. Nézzük a példákat:

bačüŋ, bačüδaŋ 'Seele' (lélek)
tugiŋ, tugiδaŋ 'Stoff' (anyag, szövet)
hebtüŋ, hebtinəŋ 'Lippe' (Unikat) (ajak)

Az nem derül ki, hogy egy sorba ugyanannak a szónak az egyes szám nominativusi és többes szám nominativusi alakja kerül. Az első alakok végén található gégezárhang ugyanis a tőhöz tartozik (és váltakozik a *δ*, *d'* vagy *n* hangokkal a ragozás során), a második alakok végén található gégezárhang a többes szám jele. Nem világos, hogy a szerző hol lát itt gégezárhang alakú képzőt, ugyanis ezekben az esetekben nincs szó képzésről, mint ahogyan eddig a szakirodalom sem tartott számon ilyen képzőt. Ha valaki felveti egy ilyen képző létezését, akkor sokkal több (alaktani, funkcionális) érvet és meggyőző példákat kellene felsorolnia. A *hebtüŋ* esetében a szó etimológiája is egyértelműen mutatja, hogy a tő végén levő gégezárhang nazális eredetű és valószínűleg a tőhöz tartozik (**peptän*² ~ **piptän*² 'Lippe (Unterlippe)', Janhunen 1976: 122).

Ugyanezen az oldalon találunk egy BΘ képzőt. Funkciót itt sem említi a szerző, csak egy példát: *ŋinəbə* 'Schwiegervater (Vater d. Ehefrau, d. Ehemannes)', amit követ egy „vgl. *čajbə* 'Bauch', *čiabə* 'Schatten', *čiaδu* 'Wolke'” megjegyzés. A *ŋinəbə* szó nem képzett (vö. Janhunen 1976: 24–25), mint ahogyan a *čajbə* szóból sem tudunk képzőt elvonni. A *čiabə* és *čiaδu* összevetése történeti szempontból talán megállja a helyét (Janhunen 1976: 162), ám szinkrón szempontból aligha: ha van is a *čiabə* szón képző, az bizonyosan nem produktív.

2. A KI-M-SA-N képzőnél (497) egy szót említi: *ńaagimśa, ńaagimśanəŋ* 'Verbessern'. Itt az a látszat, hogy egy képzőről van szó, de: az *-m-* transzlátív képző, a *-ki-* pedig a tő része, ugyanis a *ńaagəə* 'jó, finom' szó S3 töve *ńaagi-*. A transzlátív képző ehhez az S3 tőhöz kapcsolódik, ez a *ńaagəə* esetében *ńaagi-m-*, azaz 'jobbá válik, javul'. A -BśaN-nomenképző zárja a sort, így jön ki a 'javulás' jelentés. Az igaz, hogy a nganaszanban van *-gəə* melléknévképző, de a *ńaagəə* szóról tudjuk, hogy nem képzett alak, hanem evenki átvétel (Futaky 1983: 158; Helimski 2000: 283; Anikin–Helimskij 2007: 145). Hasonló hibára számos példa akad, még egyet emelnénk ki: a *maagəlikü* 'was' (497) szót a KΘ-LI-KU megkérdőjelezett képzőre említi példának, a funkció megjelölése nélkül. Nos, itt több hibát is felfedezünk: a szó helyesen *magəlikü* (Tereščenko 1979: 127), melynek jelentése 'низкий', azaz 'alacsony', és semmiféle kapcsolatban nincs a *maa* '(vala)mi' névmási tövel. Ennélfogva nem a *-gəlikü* a képző (és akkor esetleg

lehetne a jelentés 'was'), hanem csak a *-likü*, amely a tulajdonság kisebb fokát jelöli (és amit egyébként a szerző is említ a 499. oldalon). A szerző utal egy példamondata, a 8. szövegből:

Maagəlikü biḏə bəra' nīsida? kəra? tuuŋəntu.

'Überhaupt keine Fluss-Ufer verbargen das Dampfschiff.'

A nganaszan morfológiai elemzőben mi a következőképpen dolgoztuk fel:³

Maəlikü biḏə bəra-? nīsida? kəra? tuuŋəndu.

lankás víz.Gen part-Pl nem-Fut-Pl3 kiköt.Conneg gőzhajó.Acc

'Az alacsony vízpart a gőzhajót nem takarja el.'

(szó szerint: 'Az alacsony vízpartoknál a gőzhajó nem fog kikötni.')

Az eredeti forrásban a kérdéses szó rövid *a*-val, *магелику* (Labanauskas 2001: 16) alakban szerepel, a mondatnak pedig az orosz jelentése a következő: 'пологие берега не скрывали его' (Labanauskas 2011: 125). Látható, hogy Katzschmann itt belenyúlt a szövegbe – amit egyébként a fonologikus átírás érdekében néhányszor valóban meg kellett tenni. Itt azonban semmi nem indokolta az első szótag meghosszabbítását, viszont a német fordításból így kikerült a 'lankás, alacsony' jelentés. Tehát ez a téves értelmezés visszaköszön a szövegben, a szójegyzékben és képzők listáján is.

A példákat hosszasan lehetne sorolni: a nganaszanban nincsen *bum-mu?* képző, különösen nem *a šitə-bimi?* szóban (493) stb. Továbbá a *N-d'a-d'e1* sem képző, a példa 'éjjeli' – szerintünk itt egy lexikalizálódott határozószó melléknévképzős alakjáról van szó és nem összetett képzőről, amit sugall... (494). Nincsen *?-LÜ-KÜ-di-R* képző sem ebben a formájában. A listán nem tudunk végigmenni, mert az messze meghaladná egy recenzió terjedelmét.

Ableitungsregister

E rész valószínűleg arra hivatott, hogy több száz felsorolt „képzőt” összesítsen és rendszerezzen a képzők mássalhangzó-struktúrája szerint. Nem látjuk azonban ennek a listának a tulajdonképpeni hasznát, értelmét. Az alapvető gond, hogy nem derül ki, hogy van-e összefüggés az azonos mássalhangzó-struktúrával rendelkező képző(bokro)k között, és hogy milyen megfontolás alapján nem foglalkozik a magánhangzókkal. Ha ezekre nincs válasz, akkor kérdés, hogy mi szükség van ilyen táblázatra, mert könnyen félrevezeti az olvasót, és nem ad új információt. Például az egy magánhangzóból álló képzők alapstruktúrája (Grundstruktur) egy ponttal (.) van ábrázolva legyen az *A*, *a*, *ə* vagy *Ü* „képző”. A szerző itt sem adja meg a funkciókat. Nem derül ki, hogy az azonos „alapszerkezetű” képzők között feltételez-e bármilyen

³ <http://www.morphologic.hu/urali/> (Készült A nganaszan nyelv számítógépes morfológiai elemzése című, K 60807 számú OTKA pályázat keretében 2006 és 2010 között.)

kapcsolatot, ha nem, akkor mire szolgál a lista, továbbá hogy képzőbokról vagy összetett képzőről, esetleg más típusba sorolható szekvenciáról van-e szó.

Felhasznált irodalom / Válogatott bibliográfia

Az összeállított bibliográfia bőséges, ám nem egyértelmű, hogy a szerző milyen szempontok alapján állította össze bibliográfiáját. A listán nem nganaszan témájú tanulmányok is szerepelnek, ugyanakkor fontos nganaszanos tanulmányok hiányoznak. Vannak kutatók, akiknek szinte a teljes életműve fel van sorolva, mások viszont szinte teljesen hiányoznak – és ez túlmegy a szubjektivitás minden megengedett határán. Például számos leíró nyelvészeti munkát találunk a bibliográfiában, amelyek a nyenyec nyelvvel foglalkoznak, de Tapani Salminen nyenyec tárgyú munkái közül egy sincs megemlítve. Technikailag sem sikerült igényesen megszerkeszteni a listát: van olyan tétel, amelyik kétszer szerepel két különböző évszámmal (pl. Leisiö 2004 és 2006a – de mivel nincsen 2006b stb. így az „a” megkülönböztetés indokolatlan). A szerzők neve gyakran hibás (pl. Ljubinskaja 580, Žovnickaja 592), vagy rossz helyen szerepelnek, vagy egy-egy tanulmánynak nem az a szerzője, aki fel van tüntetve, pl. Kosterkinának tulajdonított két dolgozat (2004 és 2005) szerzője valójában Wagner-Nagy Beáta. Ezekhez képest kisebb hiba, hogy a bibliográfia következetesen nem jelöli a kötet szerkesztőket (pl. 573. Janhunen 1998: in *The Uralic languages* [!]) és rendkívül sok az elütési hiba. Tematikus csoportosítással egyértelműen ki lehetett volna küszöbölni a hibák nagy részét, pl. akkor a hivatkozott finnugrisztikai irodalom (pl. Setälä 1887; Kulonen 2001) nem keveredett volna a kurrens nganaszan, illetve a bővebb szamojédológiai irodalommal. S talán akkor jobban feltűnt volna e lista egyenetlensége és következetlensége. Pl. nem lehet tudni, hogy Irikov (1988) szőlőp szótára mit keres egy nganaszan kresztomátia válogatott bibliográfiájában, de ha már szerepel, akkor a többi szőlőp szótár miért nem... Ugyanígy: ha Gračeva összes néprajzos munkája fel van sorolva, akkor más fontos néprajzi munkák miért hiányoznak; ha vannak kulturális antropológiai munkák, akkor John Ziker munkái miért hiányoznak teljesen.

Összességében nem vitatható, hogy Michael Katzschmann nagy munkát végzett. Jól ismeri a nganaszan nyelvvel foglalkozó szakirodalmat, több évtizede maga is publikál szakcikket. Ám azt még a legnagyobbak sem engedhetik meg maguknak, hogy egy tudományos szakkönyvet lektorálás nélkül bocsássonak közre (ennek ugyanis semmilyen nyomát nem találtuk a kötetben). Megfelelő lektorálást követően az egész kötet sokkal egyenetlesebb lett volna, a formai, tartalmi vagy értelmezési hibák száma kisebb lett volna, az új és helyes megállapítások jobban ki lettek volna emelve, és akkor mi is sokkal több pozitívumot és kevesebb negatívumot írhattunk volna ebben az áttekintésben. A szerző honlapján (<http://nganasanica.de/>) lehetőség van javításokat és kiegészítéseket javasolni. Erre azonban a kötet megjelenése előtt kellett volna sort keríteni.

Irodalom

- Bołdt, E. P. [Большт, Е. П.] (1989), Именное словообразование нганасанского языка. Наука, Новосибирск.
- Futaky István (1983), Zur Frage der nganasanisch–tungusischen Sprachkontakte. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai Tanulmányok 1*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 155–162.
- Helimski, Eugene (1998), Nganasan. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*, London – New York, Routledge. 480–515.
- Helimskij, Jevgenij A. [Хелимский, Е. А.] (2000), Самодийско-тунгусские лексические связи и их этноисторические импликации. In: Хелимский, Е. А.: *Компаративистика, уралистика. Языки русской культуры*, Москва. 278–283.
- Katzschmann, Michael (1990), *Vorläufiges Nganasanisches Wörterverzeichnis auf der Grundlage alter und neuer Quellen. Teil 1. Nganasanisch – Fremdsprachig*.
- Kortt, Ivan R. – Jurij B. Simčenko (1985), *Wörterverzeichnis der Nganasanischen Sprache 1. Nganasanisch–deutsch–russisches Glossar. Systema Mundi*, Berlin.
- Kosterkina, N. T. – Momde, A. Č. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю.] (2001), *Словарь нганасанского-русский и русско-нганасанский*. Филиал издательство Просвещение, Санкт-Петербург.
- Labanauskas, Kazys [Лабаукас, Казис] (2001), *Нганасанская фольклорная хрестоматия. Фольклор народов Таймира 6*. Дудинка.
- Mikola Tibor (1970), Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez. *NyK* 72: 59–93.
- Mikola Tibor (1995), *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. SUA 36, Szeged, JATE.
- Tereščenko, Natalja Mitrofanova [Терещенко, Наталья Митрофановна] (1979), *Нганасанский язык*. Наука, Ленинград.
- Várnai Zsuzsa (2002), Hangtan. In: Wagner-Nagy (2002): 33–70.
- Várnai Zsuzsa (2004), *A nganaszan nyelv fonológiai leírása*. PhD-értkezés. ELTE, Budapest.
- Wagner-Nagy Beáta (2001), *Die Wortbildung im Nganasanischen*. SUA 43. Szeged.
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) (2002), *Chrestomathia Nganasanica*. SUAS 10. MTA Nyelvtudományi Intézet – SZTE Finnugor Tanszék, Budapest–Szeged,

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa

Mario Alinei: *Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság*

1. Alinei e könyvéről több, részletekbe menő kritika látott napvilágot annak megjelenése óta (lásd az irodalomjegyzékben). Ez az írás nem kívánja megismételni a korábbi recenziókban is megtalálható kritikai észrevételeket (amennyiben mégis ezt tenné, nézőpontja és megközelítése azoktól eltér). Mindenképpen már a legelején leszögezhetjük – a kötetben előforduló problémákat tételesen felsoroló korábbi írásokkal egyetértve –, a magyarul *Ősi kapocs* címen megjelent kötet

szerzője nem járatos az uralisztika legalapvetőbb irodalmában, összehasonlító módszere nem állja ki a kritikát, megfogalmazott állításai következetlenek, végső konklúziója tévedés.

Tapasztalatom szerint az ilyen jellegű – értsd: kívülről jött kutató tökéletesen új felfedezését tartalmazó – írást a szaktudomány tételeivel és módszereivel felvértezve bírálni nem hasznos eljárás (vö. Alineinek Gheno kritikájára adott válasza, a Nyelv-rokonság című kötetre reagáló olvasói vélemények stb.). Nem hasznos egyrészt azért, mert a nyelvészetben járatos olvasók számára már első olvasásra feltűnnek a recenziókban is felsorolt problémák, számukra csupán megerősítés lehet egy ilyen szellemű kritika. Nem hasznos másrészt azért, mert az Alineiéhez hasonló munkák alapfeltevése éppen az, hogy a bevett tételek tévesek, ezért aztán azokkal érvelni eleve hiba: éppen azok hamis voltára hivatkozva utasítják vissza a kritikát. Nem hasznos harmadrészt azért sem, mert – amennyiben az elfogadott tudományos érvelés mentén lépünk fel – azt a laikus közönség vagy meg sem érti, vagy a mundér becsületének mindenáron való védelmének tekinti. Nyelvészeti tájékoztatlanságuk miatt az ilyen olvasók nem győzhetők meg szaktudományos érvekkel a nekik tetsző, új (?) elméletek tarthatatlanságáról.

Mivel tehát a hagyományos eljárás nem célravezető, így ebben az írásban – szokatlan módon talán – nem is azt alkalmazom. Arra teszek kísérletet, hogy az ilyen munkák bírálatában új metódust alkalmazzak, még ha az talán kissé idegen is egy szaklap természetétől. Arra teszek kísérletet és javaslatot, hogy ilyen esetekben a szerzők állításait önmagukban, maguknak valóként vizsgáljuk meg: azaz mindössze annak az ellenőrzésnek vessük alá az adott művet, hogy annak következtetései és levezetései mennyiben felelnek meg *a műben magában található adatoknak és állításoknak*. Amennyiben ugyanis ezen egyszerű ellenőrzés során könnyűnek találtatik egy munka, nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy nem is érdemes a részletes kritikára.

Ebben az írásban tehát csupán azt vizsgálom, hogy Alinei érvelése *önmagában* megállja-e a helyét. Tapasztalatom szerint ez az eljárás a legalkalmasabb arra, hogy a szakterületen járatlan olvasók minden rétege számára világossá tegye, hogy egy új elmélet mennyiben megbízható. Úgy gondolom, jogos az az olvasói levélben megfogalmazott igény, mely szerint hasznos lenne, ha „a finnugristák a kétkedőket és nem-akadémiai nyelvművelőket (azaz sarlatánokat, dilettánsokat, kontárokat, laikusokat, de köztük profikat és jóhiszemű érdeklődőket) nem kiátkozással próbálnák meg jobb belátásra bírni, hanem egy-egy feltételezést jóindulatúan, mint saját hipotézisüket tárgyalnák”.

Az eljárás lényege tehát az, hogy tudatosan és jóindulatúan úgy teszek, mintha a szerző (jelen esetben Mario Alinei) állításai mind helyesek lennének, azaz érvelésben nem alkalmazom korábbi kutatások eredményeit, megállapításait. Azt feltételezem, hogy korábban az adott tárgyban nem született semmiféle eredmény, azaz nem kérem számon a szerzőn a vonatkozó szakirodalom széles körű ismeretét. Úgy teszek, mintha sem az etruszk, sem a magyar nyelvről, sem általában a nyelvről nem

rendelkezniük ismeretekkel, és csupán a szerző művében szereplő állítások önmagukhoz való viszonyát vizsgálom meg, azaz a mű koherenciája és érvelése alapján ítélem meg tételei érvényességét.

Jelen esetben azért különös a helyzet, mert Alinei neve ismert nyelvész körökben (azaz ha úgy tetszik profi),¹ aki ebben a munkájában az uráli nyelvészet bevett eredményeire hivatkozva végzi el elemzését. Azt javaslom, hogy ennek ellenére se vessük össze kijelentéseit korábbi munkákkal, minden esetben kritika nélkül fogadjuk el állításait és első megközelítésben ne kérjünk rajta számon korábbi ismereteket.

Ebben az írásban Alineinek csak nyelvvel kapcsolatos állításait vizsgálom, azaz minden nép- és kultúrtörténeti tételt is eleve helyesnek fogadok el – valószínűleg ennél nagyobb jóindulatot nem lehet mutatni egy mű iránt. (Fontos és ismételten emlékeztetek rá: mindez csak a módszerből következik, és egyáltalán nem jelenti azt, hogy Alinei állításai valóban helyesek).

Mivel a vizsgált kötetben számtalan, nyelvre vonatkozó állítás szerepel, arra nincs mód, hogy minden egyes tételt külön-külön, részletekbe menően áttekintsünk. Erre nincs is szükség. Kellő alapossággal megtették ezt már a fentebb emlegetett recenziók. Most csupán néhány olyan megállapításra térek ki, amelyeket Alinei az etruszk-magyar nyelvi azonosság szempontjából maga lényegesnek tartott. Mielőtt azonban erre sor kerülne, először néhány szó magáról a kötetről.

2.1. Alinei hat fő fejezetre, továbbá két – fejezetként nem számozott, de mindeképpen fontos – részre tagolja művét. Az előszókat követő első fejezetben az etruszk szövegekben található tisztségeknek türk és magyar gyökereit ismerhetjük meg. Már most előrebocsátom, hogy az egyik jelentős kételyünket Alinei elméletének

¹ Ahogy a kötete magyar kiadásának belső borítójáról megtudhatjuk: az utrecht-i egyetem professor emeritusa, a Societas Linguistica Europaea elnöke, a Royal Academy Gustaf Adolf (helyesen: Royal Gustavus Adolphus Academy in Uppsala) tagja, az Accademia Peloritana tagja, a Società Linguistica Italiana alapító tagja, a Société Internationale de Linguistique et Géolinguistique alapító tagja, a Quaderni di Semantica folyóirat főszerkesztője, az Atlas Linguarum Europae alapító elnöke stb., illetve a <http://www.continuitas.org/workgroup.html> oldalról: **Professor emeritus** (University of Utrecht, NL); honorary member (and former President) of the International Society for Dialectology and Geolinguistics; President of the Societas Linguistica Europaea (1989); founding member of the Società Linguistica Italiana; co-founder and President (from 1982) of the *Atlas Linguarum Europae* (UNESCO sponsored project); founder and Emeritus Editor of the international journal „Quaderni di Semantica”; senior member of the Royal Academy Gustaf Adolf, Uppsala (Sweden); member of the Accademia Peloritana, Messina. **Books on the PCP:** *Dal totemismo al cristianesimo popolare. Sviluppi semantici nei dialetti italiani ed europei*, Alessandria, 1984; *Origini delle lingue d'Europa*, 2 vols., Bologna, 1996–2000; *Etrusco: una forma arcaica di ungherese*, Bologna, 2003; *Alguns aspectos da Teoria da Continuidade Paleolítica aplicada à região gallega* (with Francesco Benozzo), Lisboa, 2008; *Origens célticas e atlânticas do megalitismo europeu* (with Francesco Benozzo), Lisboa, 2009; *L'origine delle parole*, Roma, 2009. **Other books:** *La struttura del lessico*, Bologna, 1974; *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*, Bologna, 1984; *Il sorriso della Gioconda*, Bologna, 2006.

érvényességével kapcsolatosan már ennek a fejezetnek megismerése után megfogalmazhatjuk.

A második részben áttekinti az ismert etruszk szó- és helynévkészletet. A szókészlet két részletben tárgyalja: előbb (2.1) azokat a szavakat, amelyeknek az etruszkológia hagyományos módszerével kikövetkeztetett jelentéseit Alinei maga is elfogadja, majd következik a magyar (és tegyük hozzá más uráli nyelvek) alapján magyarázott szó-készlet (2.2). A harmadik fejezetben az etruszk írásos emlékek bemutatására kerül sor, azok Alinei által készített új fordításaival. A negyedik fejezetben a szerző – szándéka szerint – az etruszk nyelv történeti hang- és alaktanát mutatja be. Ezt két történeti tárgyú fejezet követi, amelyek az itáliai félszigeten élő etruszkok és a Kárpát-medencei magyarok közti tér- és időbeli távolság áthidalását kísérlik meg.

A könyvet a számozással el nem látott *Következtetések és Gondolatok a magyar kiadáshoz* című rövid részek zárják (ez utóbbit nem is maga Alinei, hanem Kiss Dénes költő és amatőr nyelvész írta).

2.2. A recenzens ezen a ponton fejezhetné ki örömét Alinei munkájával, és különösen Kiss Dénes utószóban megfogalmazott állításával kapcsolatban. Kiss Dénes ugyanis azt írja, hogy: „magyarként úgy gondolom, hogy nemzetünk szempontjából az elmúlt közel száz esztendőben nem jelent meg e műnél fontosabb, jelentősebb könyv.” Amennyiben Alinei tétele igaz, akkor az én örömöm finnugor nyelvekkel foglalkozó nyelvészként igazán felfokozott: hisz ebben az esetben gazdagabbak lennénk egy újabb finnugor/uráli nyelvvel, sőt – mivel legalább 2500 éves írott emlékekről van szó – jelentős mennyiségű írott forrással rendelkezoznánk most már az uráli/finnugor nyelvekre vonatkozóan, s így mindaz a kritika, ami az uráli nyelvészeket éri a forráshiányra utalva, immár ezért is oka veszett lenne. Nyilván érthetetlen ezek után, hogy a nyelvészek elutasítják Alinei tételét, és az etruszk és a magyar nyelvet nem tartják egymással azonosnak, vagy még csak azonos eredetűnek sem.

Kiss Dénes emlegetett utószavában elismeri: „az urálinak vagy finnugornak stb. nevezett kis népek nyelvei [...] valóban rokon nyelveknek tekinthetők”, amihez ezt fűzi hozzá: „de téves következtetés az, hogy nyelveik a magyar nyelv, népeik a magyar nép ősei”. Örömmel vesszük, hogy az uráli nyelvészet évszázados munkájának gyümölcse beérett: az alternatív elméletet megfogalmazó Alinei könyvéhez fűzött ezen állítás talán elgondolkoztatja mindazokat, akik a magyar nyelv uráli nyelvrokonságára vonatkozó tételt gonosz ármánykodás eredményének vélték eddig. A mondat-hoz hozzáfűzött kiegészítéssel is tökéletesen egyet tudunk érteni: hiszen a finnugor nyelvrokonság kutatói közül senki, soha nem mondta, hogy a manysi vagy a finn nyelv a magyar őse lenne, mint ahogy azt sem, hogy e népekhez vérségi rokonság kapcsolná a magyarokat (vö. a Nyelvtudományi Közlemények jelen számában Munkácsi Bernát munkásságával foglalkozó cikkek erre vonatkozó részeivel). Igaz azt sem mondta senki, hogy a magyar lenne a többi uráli nyelvnek az őse.

De a recenzens mégsem fejezheti ki örömét Alinei könyvét megismerve. Ennek oka, hogy bár a terjedelmes mű szándéka szerint az etruszk–magyar nyelvi rokonságot

igazolja – és ezenközben a magyar nyelv uráli rokonságát is –, minden érv mellett szól, hogy ne fogadjuk el ezt a kötetben megfogalmazott hipotézist, bármennyire is megfelelné érdekeinknek, bármennyire is eddigi munkánk helyességét bizonyítaná.

3. Az alábbiakban három pontban bizonyítom, hogy Alinei eredményei elfogadhatatlanok.

3.1. Az 1. állítás. Alinei azt állítja, hogy az etruszk nyelv agglutináló, szó eleji hangsúllyal rendelkezik és magánhangzó-illeszkedés jellemzi. Ezek a tipológiai jellemzők azért fontosak számára, mert megegyeznek a magyar nyelv jellemzőivel, és ez alapján is lehetséges a rokonság (azonosság) feltevése. Tudjuk ugyan, hogy a tipológiai egyezés egyáltalán nem feltétele a nyelvek rokonságának, de most felejtjük el ezt a tudásunkat is, és a továbbiakban csupán azt nézzük meg, hogy a könyvben szereplő adatok alátámasztják-e Alinei azon állításait, hogy az etruszk agglutináló, szó eleji hangsúlyt és magánhangzó-illeszkedés ismerő nyelv.

3.1.1. Alinei érvelési sémája

(H): Az etruszk nyelv lehet a magyar nyelv rokona,

(P₁): ha a hangsúly az első szótagon van,

(P₂): ha kimutatható benne az agglutináció,

(P₃): ha jellemző benne a magánhangzó-illeszkedés.

(C): Az etruszk nyelv a magyar nyelv rokona, mert a hangsúly az első szótagon van, az agglutináció működik benne, amit a *clen-ar-a-si*, illetve *mulu-vana* és *mulu-vene* mutat, a magánhangzó-illeszkedést bizonyítja a gör. *Klytainnéstra* → etruszk *Cluθumusθa* megfeleltetés

(H) = Hipotézis, (P₁) (P₂) (P₃) = Premissza, (C) = Konklúzió

3.1.2. Az 1. állítás cáfolata

3.1.2.1. A (H) hipotézisben megfogalmazott állítás akkor lehet igaz, ha (P₁) (P₂) (P₃) premissza igaz.

A premisszák igazságértékéről azt mondhatjuk, hogy:

– (P₁) premissza igazsága nem bizonyítható, mert a szerző axiómaként kezeli, axióma pedig bizonyítandó tételben nem szerepelhet,

– (P₂) igazsága Alinei adatai alapján nem kérdőjelezhető meg,

– (P₃) feltételezés hamis, mert

a) az „illeszkedés” fogalom Alinei által bemutatott tartalmi jegyei nem felelnek meg a fogalom tényleges tartalmi jegyeinek, lásd erről a szöveges kifejtést alább,

b) az idézett példák egy része ellentmond Alinei saját illeszkedés-fogalmának.

Mindebből következően a (C) konklúzió önmagában hamis, mert legalább egy alaptétele hamis. Tehát az etruszk és magyar nyelv rokonságát ezeket a tipológiai jellemzőket figyelembe véve ezért nem lehet feltételezni, s nem pedig azért, mert a történeti nyelvtudomány a nyelvrokonság meglétét nem a tipológiai azonosság alapján, hanem hangtani, alaktani, szóképzleti, történetileg igazolt azonosság alapján tartja bizonyíthatónak.

3.1.2.2. A (P₃) premissza hamisságának kifejtése. Mivel Alinei nem adja meg, hogy mit ért magánhangzó-illeszkedésen, ezért azt a szöveg alapján kell megállapítanunk. Magyarázata alapján azt kell feltennünk, hogy valószínűleg a magánhangzó-harmóniának arra a változatára gondol, amelyben egy szóban vagy csak elöl, vagy csak hátul képzett magánhangzók lehetnek, illetve a toldalékolás során (ez lenne valójában ténylegesen az illeszkedés) az ún. mély hangrendű szavakat mély magánhangzós, a magas hangrendű szavakat magas magánhangzós toldalék követi. És a példájában valóban a görög /ü/ helyett etruszk /u/ van, és a görög /é/ helyett is etruszk /u/ van. (Amennyiben az etruszk szó **Cluθumusθu* lenne, akkor arra is gondolhatnánk, hogy olyan magánhangzó-harmóniáról beszél a szerző, amikor egy szóban csak egyféle magánhangzó lehet.)

Alinei állítása szerint a változást „csak a kezdő hangsúly és magánhangzó illeszkedés együttes hatásával lehet magyarázni”. Ha azonban ez igaz lenne, és feltételezésünk is helyes arról, hogy mit ért Alinei magánhangzó-illeszkedésen, akkor a várt alak valami **Clyθymysθe ~ *Clyθymesθe* lenne (ne feledjük, az olvasásban itt tartva még semmit sem tudunk az etruszk magánhangzórendszerről), hisz az első, hangsúlyos szótagban /ü/ található, és Alinei állítása szerint ehhez illeszkedik a többi. Ezen a ponton a figyelmes olvasó kételkedni kezd (ha eddig nem tette volna), és utána néz a kötetben, hogy milyen az etruszk magánhangzó állomány. Azt találja, hogy az etruszkban négy magánhangzó található: /i/, /e/, /u/, /a/. Azaz a szóban forgó etruszk alakot elsősorban a fonémahelyettesítés magyarázza: a szó elején lévő görög /ü/ hangot az etruszk az /u/-val helyettesítette. Ezt követően azonban valóban igaz lehet, hogy a további változásokat „csak a kezdő hangsúly és magánhangzó illeszkedés együttes hatásával lehet magyarázni”. Az olvasó nyugalma azonban csak addig tart, amíg olyan alakokkal nem találkozunk, mint *amice* 'volt' ~ *turce* 'adott' ~ *salce* 'élt', vagy éppen *penznas* 'takart'. Ezekben az esetekben ugyanis nincs magánhangzó-illeszkedés. Ha lenne magánhangzó-illeszkedés, akkor a várható alakok **amica ~ *turca ~ *salca*, illetve **penznes* lennének (a kérdéshez egy újabb adalékot találunk Alinei 3. állításának elemzésekor). A múlt idő jelének tartott *-ce*, vagy a befejezett melléknévi igenév képzőjének tartott *-as* Alinei szerint is csupán egyetlen változatban él.

A jelenségre nem kapunk magyarázatot a kötetben itt sem, és az egyes szavak elemzése során sem a toldalékokat bemutató külön fejezetben (*Igeidők és végződések*, 385–387). Valójában pedig – jóindulatunkról tanúbizonyságot téve – még azt is elfogadnánk magyarázatul, hogy a toldalékok (magánhangzó-illeszkedés megléte mellett) csak egy alakban léteznek. A szerző szerint azonban a *muluvana* és a *muluvene* is csak alakváltozatok, de azonosak (74–75, 213–214). Mivel Alinei szerint *mulu-* a tő, ebben az esetben létezik a toldaléknak két változata. Mivel magyarázhatjuk azt, hogy a hátul képzett magánhangzókat tartalmazó *mulu-* tövet az elöl képzett magánhangzókat tartalmazó *-vene* toldalék is követheti, azaz: miért nem érvényes a magánhangzó-illeszkedés a *muluvene* esetében?

Kijelenthetjük, hogy magának Alineinek adatai igazolják, hogy – szemben a szerzőnek a magánhangzó-illeszkedésre vonatkozó állításával – az etruszkban semmilyen értelemben nincs magánhangzó-illeszkedés.

Nyelvek lehetnek genetikai kapcsolatban egymással annak ellenére, hogy az egyikben van magánhangzó-illeszkedés, a másikon meg nincs (a mai uráli nyelvek közül például egyesekben megtaláljuk, miközben másokban meg nem). Ettől tehát még lehetne az etruszk és a magyar között rokonságszerű kapcsolat. Alinei az etruszk és a magyar közötti tipológiai hasonlóságot bizonyítása elemeként mutatja be. Mivel azonban saját adatai és magyarázatai cáfolják az etruszk magánhangzó-illeszkedésre vonatkozó kijelentését, kimondhatjuk: nem azért hamis az állítása, mert az nem egyeztethető össze korábbi ismereteinkkel (a szakirodalomban sehol sem találunk arra vonatkozó állítást, hogy az etruszkban lenne magánhangzó-illeszkedés), hanem azért, mert Alinei állítása nem egyeztethető össze a könyvben felsorakoztatott saját adataival.

Hogyan lehetséges az, hogy ezt a kiáltó ellentmondást nem vette észre a szerző, miközben egészen részletező hangtani elemzéseket végez? Nem vagyunk előítélettel vádolhatók, ha már csak e szarvashiba alapján is kétségbe vonjuk könyvének végső következtetését, és egyéb elemzéseit is gyanúval kezeljük.

3.2. A továbbiakban két példát mutatok be arra, hogyan jár el összehasonlító hangtani elemzései során. Ennek jelentőségét az adja, hogy elméletének ötletadója az a „felfedezése” volt, hogy az etruszk *zila* tisztségnév azonos a magyar *gyula* tisztségnévvel (28–29). Amennyiben ez az állítás hamis, nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a könyv hipotézise nem igazolható.

3.2.1. A 2. állítás. Alinei a következőket írja:

- (1) „az etruszk *z-* lehet a görög *dy-* vagy *-dy-* megfelelője;
- (2) figyelembe véve a gör. *Διομήδης*, lat. *Diomedes* és az etr. *Zimaite* [...] közötti megfelelést, valamint az *Arkadia* *Arkadios* > *Arxaza* *Arxaze* közötti;
- (3) továbbá az is kiderül De Simone művéből, hogy az /io/-ból /i/ válhat;
- (4) amit nemcsak a *Diomedes* *Zim-* származékai bizonyítanak, hanem a következő példák is: *Dionusios* > *Tinusi* vagy a *Diophanes* > *Tiḡane*;
- (5) ugrisztikai [sic!] szempontból is kétféleképpen magyarázható a /yu/ átalakulása /i/-vé;
- (6) nevezetesen abban a nyelvváltozatban, melyet Árpád törzse, a *megyer* beszélt, a mai Budapesttől dél-délnyugatra, valószínűleg nem volt *ü*, és ezt a hiányt az *i* pótolta;
- (7) a korabeli forrásokban a *yila*, *gyla* alak fordul elő;
- (8) mindenesetre a magyar szó eleji /gy/ helyettesítheti a kölcsönszavak kezdeti /dj/-jét;
- (9) mint azt a német *Diamant* > magyar *gyémánt* példája is szemlélteti” (28);
- (10) „Az etruszk *zila* azonosítása a magyar *gyulával* nagy jelentőséggel bír az etruszk kutatások területén, nemcsak a teljes hangtani és jelentéstani egyezés

miatt – bár így érthetőbbé válik a »zilátus« természete – hanem azért is, mivel ezáltal a törökök révén új elemet vezethetünk be az etruszk kultúrtörténeti kérdéskörbe” (29); továbbá

- (11) „az etruszk névszói alak a *zila* lenne a türk **yulának* és a magyar *gyulának* megfelelően” (29).

3.2.2. Alinei érvelési sémája

(HH) török **yula*-ból származik a magyar *gyula* és az etruszk *zila* is [(11) alapján]

(PP₀) Az etruszkban van *zila* szó.

(PP₁) az etruszk *z-* lehet a görög *dy-* vagy *-dy-* megfelelője [(1) és (2) alapján]

(PP₂) a görög–latin az */io/-*ból */i/* válhat [(3) és (4) alapján]

(PP₃) a magyarban volt *gila* és *gyla* alak [(6) és (7) alapján]

(PP₄) a magyar *gyula* eredetileg **diula* volt [(10) és (11) alapján]

(CC) a magyar *gyula* és *zila* szavak azonos eredetűek, és a török *yula*-ból származnak

A (HH) hipotézisben megfogalmazott állítás akkor lehet igaz, ha (PP₀) (PP₁) (PP₂) (PP₃) (PP₄) premissza igaz.

3.2.3. A premisszák igazságértéke. A (PP₁)(PP₂)(PP₃) nem kérdőjelezhető meg Alinei műve alapján. (PP₄) azonban hamis, nincs **diula* kiinduló alak (azaz szó elején *di-* hangkapcsolatot tartalmazó elem). A premissza egyrészt a kötet 339. oldalán szerepel: „szó elején az etruszk *z* graféma megfelelhet a görög */dj/*, vagy a magyarban az ugor **/j/-*ből kialakult, majd továbbfejlődött */dj/-*nek (írásban */gy/*) hangnak”.² Szilágyinak írt válasza is igazolja, hogy külön hangoknak tartja a *g* és az *y* jeleket: „for me the two Etruscan words *zila* and *canthe*, the well-known names of the two main Etruscan political leaders are the perfect equivalent of the Turkic-Hungarian leader *gyula* (also graphically: cfr. the Etruscan rendering of *Diomedes* as *Zimite*)” <http://www.szabir.com/blog/answer-to-szilagyi-etruscan/> (2011. június 10.)

Másrészt az érvelésben szereplő (8) és (9) alapján felállítható a következő analógia: *Diamant* > *gyémánt* : *X* > *gyula* = *Diamant* > *gyémánt* : **diula* > *gyula*. Az analógia meglétét alátámasztja (PP₁) is. Ha ugyanis a bemutatott analógia nem érvényes, azaz nincs egy eredeti **diula* alak, akkor felesleges és indokolatlan az érvelésben (PP₁) szerepeltetése, azaz a *d* > *z* változás érvként való felhasználása, mivel nincs *d-* hanggal kezdődő lexikai egység.

Talán furcsának tűnik (PP₀) felvétele az érvelésben. Fel kell pedig vennünk, ugyanis ezt az alakot Alinei következtette ki, ahogy erről írja: „lehetővé válik ennek az **általam mostantól fogva** *zila* alakban használt (kiemelés K.I.) etruszk kifejezésnek megfeleltetés” (28).

3.2.4. A 2. állítás cáfolata. Csupán Alinei művét használva is az érvelés legalább két hamis premisszát tartalmaz. Hamis (PP₀) és (PP₄).

² Amennyiben elfogadjuk, hogy az Alinei által megadott */dj/* valójában a *d'* hang jele a görögben, akkor is hamisak a szóban forgó premisszák, ugyanis egyrészt a görögben nincs *d'* hang, illetve ebben az esetben nincs görög–latin */io/*, azaz (PP₂) is hamis. Ha mégis van */io/*, akkor pedig a *gy* graféma is két hangot jelöl, azaz mindenképpen ellentmondásba keveredik az érvelés.

(PP₀) hamis két okból. Egyrészt az etruszk feliratokban nem szerepel *zila* alak. A kötetben a következőket találjuk:

- zilχ* TLE 126 (ET Ta 1.9, 225), ET Ta (TLE 894, 229);
- zilc* TLE 165 (ET AT 1.171, 226);
- zilaθ* TLE 194 (ET AT 1.61, 227), TLE 169 (ET AT 1.105, 237);
- zilaχnu* ET Ta 1.34 (TLE 133, 228), (ET AT 1.105, 237);
- zilaχnve* ET Vs. 1.179 (TLE 233, 230);
- zil* TLE 122 (ET Ta 1.51, 1.51, 233).

Ettől még lehetett volna egy korábbi *zila* alak, azonban Alinei a következő magyarázatokat adja ezekre az alakokra:

- (1) *zil(ac)* ~ *zilaχ*; *zilaθ* ~ *zilat* szóban -ac/-θ, illetve -at főnévképző van (361. oldal, szegmentálás Alineitől);
- (2) *zilaχnve* 'zilá-vá léve' (384.), amelyik alakon a -va/-ve gerundium képző fordul elő;
- (3) a *zilaχnu* alakon a -nu melléknév vagy főnévképző (228) található (erről az alaktanban nincs külön említés), illetve a -χ- képző, ami lehet ige és főnévképző is, s a szóalak jelentése: 'zila tisztség' (228); 'zilátus' (237).

Alinei adatai tehát azt bizonyítják, hogy a képzőkkel ellátott alakok egy eredeti *zil* töre mennek vissza. Ezzel egyébként ő maga is tisztában van, hiszen ez szerepel a művében: „*zil*- 'magas tiszte betöltő személy, elöljáró fejedelem'” (95). Azaz ezek szerint sem szerepel a szó végén az -a magánhangzó.

(PP₄) hamis mivel Alinei nem tudja igazolni egy korábbi **diula* alak létét. Szerinte a **jula* alakból magyar *gyula* lett, ahol a gy graféma két hang jele, *di* vagy *dj*, és ebből lett a *zila*. A gy graféma azonban nem két hang jele.

3.2.5. Összegezve: mivel (PP₀) és (PP₄) hamis, ebből következően hamis (CC) konklúzió is, azaz Alinei érvelése alapján a magyar *gyula* és etruszk **zila* nem hozhatók etimológiai kapcsolatba egymással.

3.3.1. A 3. állítás. Alinei azt állítja, hogy: „(1) *atranes* arany (jelzői értelemben) [...] rokonítható a magyar *arany* szóval, (2) mely az ugor **θaraña* alaktól származik (ld. manysi *tarəń* réz, hanti *lorńa* réz), (3) amely azonban az iráni **sarańa*-ból ered; (4) mindez az /s/, ugor /θ/ szokásos átalakulásán keresztül > magyar θ, (5) amelynek az etruszk ősi, hangátvetéses stádiumáról tenne tanúbizonyságot”.

3.3.2. Alinei érvelési sémája

(HHH) a magyar *arany* és az etruszk *atranes* közvetlen etimológia kapcsolatban vannak;

(PPP₁) a magyar *arany* az ugor **θaraña* alaktól származik (ld. manysi *tareń* réz, hanti *lorńa* réz);

(PPP₂) az ugor **θaraña* az iráni **sarańa*-ból ered;

(PPP₃) mindez az /s/, ugor /θ/ szokásos átalakulásán keresztül > magyar θ;

(PPP₄) az etruszk alak ősi, hangátvetéses alak.

S ebből következően:

(CCC) az etruszk *atranes* arany (jelzői értelemben) rokonítható a magyar *arany* szóval.

Alinei szövegében (5) tartalmaz egy implicit állítást is: (PPP₅) Az etruszkban volt a szónak korábban **θaraña* > **taraña* vagy **tarana* alakja.

3.3.3. A premisszák igazságértéke. Az érvelési séma premisszáit elemezve nem találunk hibát az érvelésben, azaz valóban levonható (CCC) a fenti állítások alapján. Megvizsgálva azonban az érvelést, azt találjuk, hogy hiányzik a konklúzió levonásához szükséges minden állítás. Ha összevetjük (PP₅)-ben szereplő alakot (**tarana*) az ismert etruszk alakkal (*atranes*), akkor a következőket állíthatjuk (IP = implicit premissza):

(IP₁) (az iráni **saraña* > **θaraña* >) etruszk **taraña* vagy **tarana* alak végén nincs -s;

(IP₂) az *atranes* végén van -s;

(IP₃) a szóvégi -s-ek eltűnnek az etruszkban (*Dionusios* > *Tinusi* vagy *Diophanes* > *Tiōane*, *Diomedes* és *Zimaite*, *Arkadios* > *Arχaze*).

Továbbá:

(IP₄) az iráni **saraña* > **θaraña* alakban *ń* hang található

(IP₅) az etruszk **tarana* alakban az *ń* helyén *n* hang található.

Ezekből pedig ezek a következtetések adódnak

(CCC1) a szóvégi -s egy morféma;

(CCC2) az eredeti *ń* átalakult *n*-né.

A (CCC2)-vel kapcsolatosan Alineinek nincs megjegyzése, magyarázatlanul hagyja. A szóvégi -s Alinei szerint is morféma (CCC1). Szerinte az „egy -s, sőt gyakrabban -as, ami főnév- és melléknévképző” (IP₆) (363). (CCC1)-ből és (CCC2)-ből, továbbá (IP₆)-ból viszont az következik, hogy az etruszkban a várható alak **atranAs*, szemben az adatolt *atranEs* alakkal.

Alineinek erre az eltérésre, az *ń* > *n* változáshoz hasonlóan, nincs magyarázata. Pedig jogos a következtetésünk: (CCC3) az eredeti szóvégi -a- megváltozott. A legnagyobb jóindulattal próbáljuk megoldani Alinei problémáját: a korábban már idézett rész alapján („gör. *Διομήδης*, lat. *Diomedes* és az etr. *Zimaite* [...] közötti megfelelést, valamint az *Arkadia* *Arkadios* > *Arχaza* *Arχaze* közötti”) bemutatott példák alapján az mondható, hogy a szóvégi magánhangzó vagy egy illabiális palatális magánhangzó lesz (vö.: különösen *Arkadios* > *Arχaze*) vagy megmarad az eredeti -a. De még ekkor is kérdés, hogy mi történt az eredetileg illeszkedő hangsorú **tarana* alakkal, miért jelenik meg egy veláris hangrendű szóban egy palatális magánhangzó, azaz miért nem illeszkednek a magánhangzók, azaz ebben az esetben adatot szolgáltat korábbi állításának hamis voltához (az 1. állításban szerepel a magánhangzó-illeszkedés érve). Az sem segít megoldáshoz, ha azt feltételezzük, hogy lekopott a szóvégi -a. Hisz azt olvashattuk a szerzőtől, hogy a toldalék alakja -as – amennyiben van magánhangzó eleme –, és nem *-es. Továbbra is kérdés: honnan van itt ez az -e-?

3.3.4. A 3. állítás cáfolata. Mivel az Alinei által felsorolt premisszák szükségesek, de nem elégségesek a 3. állítás bizonyításához, kijelenthetjük, hogy az *atranes* ~ *arany* etimológia téves, legalábbis nagyon kétséges. Amíg a szerző nem ad magyarázatot a felmerült problémákra, vagy legalább a korábbi fontos állítását (az etruszkban van

magánhangzó-illeszkedés) is cáfoló jelenségre, addig az (CCC) következtetés („az *atranes* 'arany' rokonítható a magyar *arany* szóval”) hamis, nem fogadható el.

Mindezek alapján azt kell mondanunk – bármilyen jóindulattal is közelítünk Alinei munkájához –, ebben a művében olyan, önmaguknak ellentmondó állítások szerepelnek, amelyek megkérdőjelezzik az etruszk–magyar összevetés komolyságát. Ezek kiegészülve mindazokkal a tévedésekkel, hibákkal, amelyek az uráli és magyar nyelvtörténetre, a magyar nyelvre vonatkoznak – és jelen esetben ezek ismerete mint szakmai minimum megkövetelhető egy profi nyelvésztől –, arra kényszerítik a bírálót, hogy a legnagyobb jóindulat mellett is megállapítsa: Alinei összehasonlító módszere nem állja ki a kritikát. S nemcsak azért, mert helytelen interpretációkat, jól kimutatható „filológiai, nyelvtani és nyelvtörténeti tévedéseket” (Ghenó 2004: 496) találunk nála, hanem mert állításai és érvelése saját rendszerén belül is hibásak, így műve teljességgel használhatatlan, a magyar nyelv és az etruszk nyelv között nem mutatható ki az azonosság, de még a rokonság sem.³

Irodalom

- Alinei, Mario (2005), Una risposta alla recensione di Danilo Ghenó, dedicata agli etruscologi. Quaderni di semantica 26/2: 191–240. http://continuitas.org/texts/alinei_gheno.pdf
- Bonfante, Guliano – Bonfante, Larissa (2002), *The Etruscan Language: an Introduction*. University of Manchester Press.
- Csepregi Márta (2005), Mario Alinei: Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Finnugor Világ 10/3: 37–38.
- Dusnoki Gergely (2005), Mario Alinei: Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Folia Uralica Debreceniensia 12: 174–176.
- Dusnoki Gergely (2007a), Mario Alinei: Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Ponto Baltica 11 (2005): 140–142.
- Dusnoki Gergely (2007b), Mario Alinei: Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Alessandria 1: 236–239.
- Ghenó, Danilo (2004), A magyar lenne a mai etruszk? MNy 100: 490–498.
- Ghenó, Danilo (2010), Visszás nézetek a magyar nyelv eredetéről. In: Honti (2010): 125–146 (Alineiről: 129–133).
- Honti László (2010), Anyanyelvünk rokonságáról. In: Honti (2010): 165–270 (Alineiről: 229–230).
- Honti László (szerk.) (2010), A nyelvrokonságról. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi János (2005), Tudomány és/vagy „tudomány”. Élet és Irodalom szeptember 16. http://www.es.hu/szilagyijanos_gyorgy/tudomany_es/vagy_tudomany;2005-09-18.html

Kozmács István

³ Az írásban nem tértem ki arra, hogy a magyar fordítás valószínűleg jelentős mértékben rosszabbnak mutatja (már amennyiben ez még lehetséges) Alinei munkáját, mint amilyen az valójában. A fordító a legalapvetőbb nyelvészeti terminusokkal sincs tisztában, bár Ghenó (2004: 498) utal arra, hogy már az eredeti műben is zavaros a terminológia.

Kassai Ilona (szerk.): A mondat információs szerkezete

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

A Kassai Ilona által szerkesztett magyar–francia kétnyelvű kötet a mondat információs szerkezetéhez kapcsolódó témákat dolgoz fel, magyar–francia kontrasztív megvilágításban. A tanulmányok a Tét (Tudomány és technológia) *Balaton* című projektum munkálatainak eredményét mutatják be, igazodva a résztvevők kutatási területeihez. Az információs szerkezet vizsgálata egyértelműen aktuális téma a nyelvészetben, legyen szó annak bármelyik ágáról, vagy elméleti keretéről (lásd pl. Dalrymple–Nikolaeva 2011-et az LFG-s, Engdahl–Vallduví 1996-ot és Copestake et al. 2005-öt a HPSG-s megközelítésről). A témaválasztás pedig már csak azért is releváns, mert az információs szerkezet közismerten fontos szerepet játszik a magyar mondat szerkezetének (szórendjének) alakulásában, ugyanúgy, mint (egyes megközelítések szerint) a francia nyelv beszélt/informális változatában, ami ideális alapját képezheti egy kontrasztív nyelvészeti munkának.

Mint említettem, a kötet tematikája a projekt résztvevőinek érdeklődését, kutatási területeit követi, ezért meglehetősen heterogén. A Gouesse–Kiefer szerzőpáros, Gécseg Zsuzsanna, Catherine Fuchs, illetve Gábor Emma munkái a jelenség leírása mellett elméletibb jellegű elemzési megoldásokra is vállalkoznak, míg Jean Perrot és Balogh Péter tanulmányaiban inkább a teljes körű leírás a cél, Kassai Ilona pedig a fordítástudomány oldaláról vizsgálja az *is* partikulát. A kevésbé koherens tematika előnye, hogy mind a fordítás, mind pedig az elméleti nyelvészet vagy a leíróbb jellegű nyelvészet iránt érdeklődők találnak számukra izgalmas tanulmányt a kötetben, azonban ennek hátránya az, hogy nem vállalkozhat az információs szerkezet átfogó leírására és a jelenségek egy szélesebb körének vizsgálatára a két nyelvben. Így hiányzik például a fókusz tartalmazó mondatok elemzése, viszont kevésbé érthető, hogy miért szerepel benne a melléknevek sorrendjének vagy az *is* partikulának a vizsgálata, amelyek nem tartoznak az információs szerkezet szűkebben vett jelenséghozzá.

Az információs szerkezet alapegységeit (topik, fókusz, stb.) köztudottan nehéz definiálni, leginkább a segítségükkel leírni próbált jelenségek heterogenitása miatt. Bár a tanulmányokban a szerzők definiálják, hogy mit értenek az egyes terminusok alatt, nagy segítség lenne az olvasó számára, ha a kötet elején fel lenne tüntetve a használt terminusok listája és a kötetben érvényes definíciója, mert előfordul, hogy a különböző tanulmányokban eltérően vannak definiálva (topik – téma – logikai alany – support stb.), és ez megnehezíti az olvasást. Lássuk most az egyes tanulmányokat témakörök szerint külön-külön.

Marie-Josèphe Gouesse és Kiefer Ferenc a semleges mondat fogalmát és az információs szerkezethez való viszonyát vizsgálja a magyarban és a franciában. A szerzők

először egy világos kritériumrendszer alapján azonosítják az ún. semleges mondatokat. A definiálásukhoz alapvetően két kritériumra van szükség: a lapos prozódia és a lexikális egységek kanonikus sorrendjére. A szerzők szerint ez kizárja a fókusz vagy kontrasztív topikot tartalmazó és az emfatikus mondatokat (ez utóbbiakban az ige kap hangsúlyt). Érdeemes megjegyezni, hogy a fókusz terminust (például a tagadósók tárgyalása kapcsán) egyenértékűnek veszik a fókuszpozícióval (ami fókuszpozícióban van, az fókusz), holott a kötetben később is találkozunk ellenpéldákkal. Egy lehetséges megoldás lehetne a fókusz pusztán szemantikai-pragmatikai alapon meghatározni, a pozícióra pedig mint szintaktikailag prominens pozícióra hivatkozni (amelyet értelemszerűen legtöbbször a fókusz foglal el).

A szerzők szerint tehát a fókuszos mondatokon kívül a kontrasztív topikot (1) tartalmazó és emfatikus (2) mondatok sem tartoznak a semleges mondat kategóriájába:

- (1) *Péter Évával találkozott (és nem Máriával).*
- (2) *Olvassa Péter az újságot.*

Azonban ha megvizsgáljuk a fenti példákat, látható, hogy ezek a mondatok is tartalmaznak fókuszt. A kontrasztív topik mellett mindig jelen van egy fókuszált összetevő is (lásd pl. Gyuris 2009), az emfatikus mondatokban pedig VP fókuszt találunk (Kenesei 1998). Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a semleges mondatok nem tartalmaznak fókuszt (szemantikailag prominens, irtóhangsúlyos összetevő a preverbális pozícióban). A kontrasztív topikot tartalmazó mondatok értelmezésekor sokat segítené, ha a hangsúly be lenne jelölve a példákban.

A szerzők ezután a magyar mondat lehetséges szórendjeit és hangsúlymintázatait vizsgálják, és arra a következtetésre jutnak, hogy ezek leírásához a logikai alany-logikai állítmány (téma-predikátum) és topik-komment fogalompárokra van szükség (nem pedig a hagyományos grammatikai funkciókra), az előbbire a szemantika, az utóbbira a pragmatika szintjén. A franciával összevetve megjegyzi, hogy a magyar semleges mondatok francia megfelelői egytől egyig alany-állítmány felépítésűek és nem tükrözik a magyar mondatok téma-predikátum felépítését (mindazonáltal a franciában is léteznek a semleges mondatoktól eltérő, fókuszt vagy kontrasztív topikot tartalmazó mondatok).

Gécseg Zsuzsanna a kijelentő mondatok tagolásának alapelveit járja körül a magyarban és a beszélt franciában. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy mást ért a topik fogalmán a magyarról és mást a franciáról szóló szakirodalom. Míg a magyarban a topik a *valamiről valamit állítás* (aboutness) fogalmára épül, és csupán annyit előfeltételez, hogy a topikként funkcionáló konstituens mind a beszélő, mind a hallgató számára azonosítható legyen, a beszélt franciában a balra kihelyezett elem referensének elérhetőnek kell lennie a kontextusból vagy az adott beszédhelyzetből. Gécseg tehát azt a következtetést vonja le, hogy a beszélt francia topik-komment tagolású, balra kihelyezett elem kontextuálisan meghatározott, függ a szövegtől, míg a magyar logikai alany-logikai állítmány felépítésű és pusztán a már

említett *aboutness* relációra épül. A balra kihelyezés kapcsán érdemes megjegyezni, hogy például Abeillé et al. (2008) szerint a balra kihelyezett elemet nem lehet egyértelműen azonosítani egy diskurzusfunkcióval sem (azaz a balra kihelyezett elemek nem feltétlenül topikok), ez a jelenség tehát még mindenképpen további kutatásokat igényel.

Catherine Fuchs és Gábor Emma írásainak témája a hátravetett főnévi alany a franciában és az alany hátravetésének relevanciája a magyarban. Fuchs általánosítása szerint a preverbális alany a franciában téma szerepű és ilyenkor az igei rész a réma, amelyet Fuchs azonosít a fókusszal és új információként elemez. Az ilyen mondatokra jellemző, hogy az ige dinamikus, az alany funkciójú főnévi csoport pedig határozott és cselekvő jellegű. Ezzel ellentétben, posztverbális alany esetén a mondatbevezető határozó vagy (mellékmondat esetén) vonatkozó névmás a téma, míg az alany réma szerepű lesz. Ebben az esetben az ige gyenge szemantikájú, kevés vonzata van, az alany pedig nem cselekvő és határozatlan. Fuchs tehát az alany helyének kiválasztását különböző szintaktikai, szemantikai, lexikális és ritmikai jegyek összjátékából vezeti le, és emellett érvel, hogy a hátravetett alanyt tartalmazó mondatok éppen ezért nem egyszerű stilisztikai változatai a preverbális alanyt tartalmazóknak, hanem az „információs szerkezet műveleteiből következnek, a beszélő szándéka szerint [...]”, és céljuk az, hogy a befogadóban meghatározott hatást váltsanak ki” (33). Nem világos azonban, hogy az alany hátravetése a szerző szerint opcionális-e vagy sem. Ha a beszélő szándékától függ, aki valamilyen hatást akar kiváltani, ez azt jelentené, hogy a hátravetés opcionális, és használata valójában stilisztikai kérdés. Azonban Fuchs azt is említi, hogy az alany helyzete az információs szerkezetből (is) következik, ami viszont azt jelenti, hogy nem opcionális (a szöveggörnyezetben ugyanis objektíven adott, hogy mit tekinthetünk már ismertnek és mit új, még be nem vezetett referensnek). Ráadásul a szerző az alany helyzetét további formai és szemantikai kritériumokkal is magyarázza (hangsúly, az ige argumentumszerkezete, stb.), amelyek szintén nem a beszélő szándékától függenek és inkább arra engednének következtetni, hogy bizonyos helyzetekben a hátravetés kötelező (például mellékmondatban az egy szótagú, hangsúlytalan kopula után).

Tanulmányában Fuchs hivatkozik Jean-Marie Marandin munkájára (Marandin 2003), ám elemzésében nem használja fel. Marandin emellett érvel, hogy nem az alany fókusz (réma) státusza a döntő annak hátravetésekor, hanem az állítmány pragmatikai tulajdonságai. Megmutatja, hogy olyankor lehetséges posztverbális alanyt alkalmazni, amikor az állítmány adott (már ismert) a kontextusban, vagy ha az állítmány és az alany kapcsolata konvencionális (pl. zúgnak a harangok), azaz az állítmány sűrűn fordul elő az alannyal. Fuchs szintaktikai és prozódiai jegyeit érdemes lenne tehát kiegészíteni Marandin pragmatikai megfigyeléseivel, amelyek a jelenség egyfajta magyarázatául szolgálhatnak.

Gábor Emma azt vizsgálja, hogy a Fuchs-féle megfigyeléseket mennyiben lehet (és mennyiben releváns) a magyarra vonatkoztatni. Irodalmi példákon keresztül

bemutatja, hogy a preverbális alany a magyarban is általában topik szerepű, kivéve az olyan mondatokat, amelyek thetikusak, azaz egy eseményt írnak le anélkül, hogy annak egy adott szereplőjéről tennének állítást. Ez ismét felveti a topik-logikai alany-téma, stb. pontos definíciójának kérdését, egybecseng viszont Gécseg feltételezésével, mely szerint a magyar (nem thetik) mondatok logikai alannal kezdődnek, amely egybeeshet a topikkal, de vannak olyan mondatok is, amelyek nem tartalmazznak sem logikai alanyt, sem topikot.

Gábor arra is felhívja a figyelmet, hogy a preverbális alany gyakran kerül a magyarban a fókuszpozícióba, anélkül, hogy kizáró értelmezéssel bírna:

(3) *A pályaudvaron tíz különböző osztályba sorolt vonat halad át* (57).

A preverbális pozícióban megjelenő, nem fókusz értelmezésű elemeket *hókusznak* nevezik a szakirodalomban (Kálmán 1985, 2001), így Gábor következtetése (a magyar fókuszpozíció nem feltétlenül kizáró fókuszt tartalmaz) mellett egy olyan következtetés is lehetséges, hogy a preverbális pozíciót nem szerencsés kizárólagos fókuszpozícióként kezelni, hiszen a fókusztól eltérő szemantikájú elemek is előfordulhatnak benne. Egy ilyen megközelítésre utalna a *Prominens preverbális pozíció* (PPP) elnevezés.

A mondatkezdő határozókat Fuchs kétféleképpen elemzi: preverbális alany esetén (amikor az alany a téma), a határozó független a mondatról, és nem része a mondat információs szerkezetének sem. Ellenben posztverbális alany esetén a mondatkezdő határozó a mondat témája. Gábor vizsgálata alapján viszont a magyarban az alany helyzete nem befolyásolja a határozó információs szerkezetben betöltött szerepét. A mondatkezdő határozó szerepének vizsgálata azonban érdekes kérdéseket vet fel. Csakúgy mint a franciában, a magyarban is kérdés, hogy mennyire tekinthető pragmatikai értelemben a mondat részének, azaz topikként elemzendő-e (ha idő-és helyhatározóról van szó), vagy pedig inkább az esemény keretét jelöli és kívül áll a szorosabb értelemben vett információs szerkezeten. Amennyiben elfogadjuk, hogy határozók is lehetnek topikok (vagy a Gécseg-féle megközelítésben logikai alanyok), felmerül a kérdés, hogy ez mennyiben fér meg a mondat logikai alany-logikai állítmány tagolásával, hiszen ezek referensei nem individuumok (mint a főnévi kifejezések esetén).

Balogh Péter a melléknevek sorrendjét vizsgálja a magyarban. Kiefer (2007) alapján megkülönböztet abszolút (pl. *francia*), relatív (pl. *megszállott*) és szabálytalan (pl. *lehetséges*) mellékneveket, és megfigyeli, hogy a magyarban (amennyiben egyik sem hangsúlyos) a relatív melléknevek megelőzik az abszolút mellékneveket, azaz az abszolút melléknevek állnak közelebb a főnévhez. A három csoporton belül további alcsoportokat lehet elkülöníteni (szín, méret, forma, stb.) és ezek is meghatározott sorrendben követik egymást. A szerző megjegyzi, hogy a legszorosabb kapcsolatban a főnévvel az *-i* képzős melléknevek (pl. *vegyi*, *légi* stb.), és az anyagnevek állnak, ez utóbbiakat pedig már csak azért sem lehet elválasztani a főnévtől,

mert egybe is írjuk vele. Itt egy kisebb logikai tévedésre kell felhívni a figyelmet: a helyesírás önmagában nem befolyásolhatja a melléknév főnévtől való különválasztását, hiszen az anyagneveket nyilvánvalóan az írni nem tudó anyanyelvi beszélők sem választanák külön a főnévtől, azaz nem ékelnének közéjük egy harmadik elemet. Inkább arról van tehát szó, hogy azért írjuk őket egybe, mert a nyelvhasználatban nem különválaszthatók. Az *-i* képzős melléktneveket, ahogy a szerző is megjegyzi, a helyesírás szerint hol egybe kell írni, hol külön, ami viszont éppen arra utal, hogy bizonyos esetekben elválaszthatók a főnévtől (pl. *vegyi [eredetű] fegyverek*), máskor azonban nem (pl. *légiriadó*). Balogh azt is megfigyeli, hogy a melléktnevek kanonikus sorrendje nagyjából megfelel az angolban vagy a franciában található sorrendnek.

Jean Perrot a melléknévi jelző pozíciójával foglalkozik a francia főnévi csoporton belül, egész pontosan azzal, hogy milyen feltételek mellett előzi meg vagy követi a melléknév a főnevet. Baloghhoz hasonlóan Perrot is szemantikai osztályokat állít fel és ezzel is összefüggésbe hozza a melléktnevek pozícióját. A jelenségek további magyarázatához a szerző az információs szerkezet hagyományos francia terminusaihoz nyúl vissza (support – apport – report), illetve olyan fogalmakhoz, mint *kulmináció* vagy *érzelmi nyomaték*, amelyekre nem áll módomban kitérni.

Kassai Ilona az *is* partikula szerepét vizsgálja magyar irodalmi művekben és azok francia fordításában, illetve francia irodalmi művek magyar fordításában. A szerző azokkal ért egyet, akik az *is* szócskát partikulaként kezelik. A partikulákon belül két nagyobb csoportot különít el: a modális-pragmatikai partikulákat és a propozicionális partikulákat. Az előbbiek beszélői attitűdöket fejeznek ki (4), míg az utóbbiak a propozíció végének műveletet (5), és mindig van explicit vagy implicit szövegelőzményük:

- (4) Arról volt szó, hogy Péter érkezik meg, és Péter is érkezett meg.
- (5) Úgy látom, te is rosszkedvű vagy (előfeltételezi, hogy valaki más is).

A propozicionális partikulák a francia fordításban is megjelennek, és csak akkor hiányoznak, ha a magyar szövegben gondolatartalmak közti párhuzamot fejeznek ki (ugyanis a franciában csak azonos elemek között vonható párhuzam), illetve akkor, ha a párhuzamba állított mondatrészek túl távol vannak egymástól.

Ezzel ellentétben a modális-pragmatikai *is* gyakran hiányzik a francia szövegből, illetve a francia szöveg magyar fordításában gyakran betoldásra kerül. Ezt például azzal is lehet magyarázni, hogy a franciában a kötőmód fejezi ki a beszélői attitűdöket, így kevesebb szerep jut a modális-pragmatikai szavaknak, mint a magyarban.

A kötetben tehát helyet kapnak elméleti és leíró nyelvészeti, valamint a fordítás oldaláról közelítő írások. A projektum kutatásait több irányban is érdemes lenne folytatni. Ilyen lehet a fókuszjelenségek és a hókusz, a mondatkezdő határozók, a kontrasztív topik, vagy a francia balra kihelyezés vizsgálata.

Irodalom

- Abeillé, A. – Godard, D. – Sabio, F. (2008), Two types of np preposing in french. In: Müller, S. (ed.): Proceedings of the 15th HPSG Conference. CSLI Publications.
- Copestake, A. – Flickinger, D. – Pollard, C. – Sag, I. (2005), Minimal recursion semantics. An introduction. *Research on Language and Computation* 3: 281–332.
- Dalrymple, M. – Nikolaeva, I. (2011), Objects and information structure. Cambridge University Press, Cambridge.
- Engdahl, E. – Vallduví, E. (1996), Information packaging in HPSG. In: Grover, C. – Vallduví, E. (eds.): *Studies in HPSG. Edinburgh Working Papers in Cognitive Science* 12. University of Edinburgh. 1–31.
- Gyuris, B. (2009), Quantificational contrastive topics with verum/falsum focus. *Lingua* 119: 625–649.
- Kálmán, L. (1985), Word order in neutral sentences. In: Kenesei, István (ed.): *Data and descriptions. Approaches to Hungarian* 1. JATE, Szeged. 13–23.
- Kálmán László (szerk.) (2001), *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan* 1. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kenesei, I. (1998), Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 61–88.
- Kiefer Ferenc (2007), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Marandin, J.-M. (2003), Inversion du sujet et structure de l'information dans les langues romanes. In: Godard, D. (ed.): *Les langues romanes. Problèmes de la phrase simple*. Editions du CNRS, Paris. 345–392.

Gazdik Anna

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és dialektológia

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2009. 248 lap.

A kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2008. november 11–12-én tartott Nyelvelmélet és dialektológia című műhelykonferencia előadásainak szerkesztett anyagát tartalmazza. A kötet szerkesztői és egyben a konferencia főszervezői: É. Kiss Katalin, a PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszékének és Hegedűs Attila, ugyanazon egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője.

A konferencia első volt abban a sorban, ami azóta már folytatódott, sőt az első ciklus végére ért. A 2008-as Nyelvelmélet és dialektológia konferencia után 2009-ben következett a Nyelvelmélet és kontaktológia, majd 2010-ben a Nyelvelmélet és diakrónia. A három eseményből álló ciklus ezzel a végére ért, ám idén újrakezdődik: de a

novemberi dialektológiai témájú konferenciával már újra is kezdődött. A szerkesztett tanulmányokat tartalmazó kiadványok rendre egy évvel később jelennek meg: jelen kötetünk az első, 2009-es kiadás, a kontaktológiai kötet 2010-ben látott napvilágot, a diakróniai kötet pedig a recenzió írásakor még nyomdában van.

Mindegyik esemény célja az, hogy valamilyen formában közelítse egymáshoz a nyelvészet különböző ágaival foglalkozó kutatókat, hogy „hidat teremtsen az adatgyűjtésre, dokumentálásra, valamint a szerkezeti elemzésre összpontosító kutatások között” – ahogy É. Kiss Katalin fogalmaz az előszóban. A felhívásban a szervezők azt az igényüket fogalmazták meg, hogy az előadások ne csak a tradicionális adatgyűjtésre, a vizsgált jelenségek leírására terjedjenek ki, hanem ezeket helyezték valamilyen elméleti keretbe.

A különböző kutatási területek közelítéséből a dialektológusok és az elméleti nyelvészek egyaránt pozitív hozadékkal kerülhetnek ki. É. Kiss Katalin az előszóban és Kiss Jenő a szintén bevezető jellegű tanulmányában (Elméleti deficit a dialektológiában?) külön kitér arra, hogy a dialektológusok érdeklődésének homlokterében eddig nem elsősorban a magasabb szintű nyelvtani változatok álltak, sokkal inkább a fonéma- és szóképletbeli eltérések. Ennek egyik oka, hogy a nyelvváltozatokat leginkább nem a mondat szintű nyelvtani sajátosságok különböztetik meg egymástól, hanem sokkal inkább a fonéma- és szóképletbeli eltérések. A másik ok, ami persze összefügg az előzővel, hogy az alacsonyabb nyelvi szinteken sokkal könnyebb megfigyelni és dokumentálni a nyelvjárási sajátosságokat. Valószínűnek tűnik azonban, hogy a mondatbeli szerkezeti viszonyokra éppúgy jellemző a területi variabilitás, amelyek feltáráshoz és magyarázatához a nyelvelmélet nyújthat eszközöket és módszereket.

Ha a másik irányból közelítünk: az elméleti nyelvészet számára a dialektológia számos új adattal tud szolgálni. Tudománytörténeti okokból kifolyólag úgy alakult, hogy a nyelvelmélet a huszadik század második felében nem igazán érdeklődött a nyelvjáráskutatás eredményei iránt. A generatív irányzat azon alapult, hogy az emberi nyelvek általános, univerzális tulajdonságainak megismeréséhez elegendő akár csak egy nyelvet tanulmányoznunk. Továbbá maga a nyelvtipológia is kimerült az egyes nyelvek sztenderd változatainak leírásában. Csak az elmúlt évtizedben merült fel az igény arra, hogy a nyelvváltozatok közötti mikrokülönbségeket is feltárják, a vizsgált jelenségek minden nyelvváltozatban azonos és változó elemeit elkülönítsék, valamint hogy az eltéréseket szerkezeti különbségekre vagy szabályváltozatokra vezessék vissza. Nem meglepő módon a konferenciafelhívás épp ezeket emelte ki lehetséges szempontokként.

Az előszó szerint további fontos adalékot jelenthetnek a dialektológiai kutatások eredményei „a velünk született, genetikusan meghatározott univerzális grammatika” feltáráshoz. Az univerzális grammatikát rögzített elvek és nyitott paraméterek határozzák meg, mely utóbbiak variációs lehetőségeinek feltérképezéséhez adhat további támpontokat a dialektológia.

Annak ellenére, hogy az előszóban meglehetősen egyértelműen ki lettek jelölve az elméleti keret határai, a tanulmányok között szép számban találunk nem generatív megközelítést is. Az egyik cikk például (Rebrus Péter – Törkenczy Miklós:

Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban) analógiai alapon közelíti meg a paradigma fogalmát: a szerzők szerint „a paradigma egésze tekinthető úgy, mint egy nagy analógiás hálózat”. Egy másik cikk szerzője (Fehér Krisztina: Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások) pedig egyenesen tarthatatlannak nevezi a generatív ihletésű munkák azon állítását, hogy a zöngésségi hasonulás valamiféle gazdaságossági elvnek lenne köszönhető.

A konferencia egyik szervezője a PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszéke, ezért a felhívás elsősorban a magyar nyelvváltozatokra fókuszált, de azért találunk a kötetben angol (Balogné Bérces Katalin: Law and order: likvidák az angol nyelv dialektusaiban), latin (Cser András: Magánhangzó+zengőhang kapcsolatok a latin nyelvjárásokban és a fonológiaelméletben), olasz (Domokos György: A metafonézis az olasz nyelvjárásokban. Egy hangtani jelenség leírásának módszertana) és német (Komlósiné Knipf Erzsébet: A nyelvváltozás nyomai egy magyarországi német nyelvjárás példáján) nyelvjárási kérdésekkel foglalkozó cikkeket is.

A kötet szerzői megjelenési sorrendben: Kiss Jenő, Varga László, Balogné Bérces Katalin, Cser András, Domokos György, Fehér Krisztina, Rebrus Péter, Törkenczy Miklós, Bálint Annamária, Komlósiné Knipf Erzsébet, Juhász Dezső, Hegedűs Attila, Cs. Nagy Lajos, Kádár Edit, Németh Boglárka, É. Kiss Katalin, Ürögdi Barbara. A konferencián elhangzott 15 előadás írásos változatai alapos lektoráláson estek át, amit az is mutat, hogy a szerzők a cikkekben többször utalnak az anonim lektor javaslataira, megjegyzéseire. A lektorok névsora ábécésorrendben: Bartos Huba, Borbély Anna, É. Kiss Katalin, Forgács Tamás, Forró Orsolya, Gerstner Károly, Hunyadi László, Kassai Ilona, Kiefer Ferenc, Lanstyák István, Nádasdy Ádám, Nyirkos István, Rebrus Péter, Giampaolo Salvi, Szigetvári Péter, Tóth Ildikó.

Simon Eszter

Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák

15. élőnyelvi konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. MTA Nyelvtudományi Intézet (Budapest) – Gramma Nyelvi Iroda (Dunaszerdahely) – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009. 542 lap.

Az idén negyedszázados élőnyelvi konferenciasorozat 2008-as darabjának előadásait, poszttereit és műhelytanulmányait összegző könyv igazán kiadós kiadvány a szó több értelmében: terjedelmét, témái változatosságát és minőségét tekintve is

kiemelkedő konferenciakötetet vehet kezébe az olvasó – és további kiadvány készül a kerekasztal-beszélgetések anyagából is.

Az élőnyelvi konferenciák mindenkor fő célja a magyarországi és határon túli magyar és a hazai kisebbségi nyelvvaltozatok vizsgálata, leírása volt, de a szervezők és a résztvevők legalább ilyen fontosnak tekintették az említett nyelvvaltozatokhoz kapcsolódó nyelvhasználói attitűdök kutatását, illetve a kétféle megközelítés eredményeinek összevetését. A két évvel ezelőtt megrendezett konferencia egyik központi témája a hazai szociolingvisztikában különösen nagy hangsúllyal bír: a Magyarországon honos nyelvvideológiák, különösen a sztenderdet (túl)hangsúlyozó nyelvfelfogás negatív hatása tudományos eszközökkel is már egyértelműen kimutatható, Bartha Csillát idézve „a tények [...] a nyelvi változatosság drámai méretű visszaszorulásáról árulkodnak, így a nyelvi és kulturális sokféleség, az identitás(ok) szabad vállalása, az anyanyelvhasználat mellett a stabil kétnyelvűség is sokkal inkább valami mitikus vízióként, mintsem elérhető szociolingvisztikai realitásként jelenik meg” (142–143). Sokat elmond a hazai közgondolkodásról, hogy a magyar szociolingvisztikai munkáknak, így ennek a kötetnek is visszatérő eleme azoknak a tudományos tényeknek a felsorolása, amelyeknek közismerteknek és széles körben elfogadottaknak kellene lenniük, például hogy az egyes nyelvvaltozatok egyenlők, mindegyik alkalmas az emberi kommunikációra, és a kétnyelvűség teljesen természetes jelenség. A második és harmadik téma, vagyis a nyelvhasználatra vonatkozó attitűdök és a sztereotípiák szorosan kapcsolódnak a nyelvvideológiákhoz, folyamányai azoknak (a nyelvvideológia fogalmának különböző, tudománybeli értelmezéseivel lásd Laihonon kötetbeli írását).

A kötetbe foglalt csaknem 50 előadás és 14 poszter anyaga és a két műhelyhez kapcsolódó 15 műhelytanulmány terjedelme változó, a hosszabb írásokat elsősorban a magyar társasnyelvészet, illetve egyes érintkező nyelvészeti tudományterületek kiemelkedő képviselői készítették. Az alábbiakban ezek közül emelnék ki néhány, meglátásom szerint az egyetemi szociolingvisztikai képzésekben is jól hasznosítható tanulmányt, ennek során fontosabb eredményeiket is ismertetem. Ezt követően a rövidebb, számomra valamilyen oknál fogva (téma, megközelítésmód) érdekesnek bizonyult írásokból válogatok, valamint kitérek a Termini kutatóhálózat munkájára és a LINEE projektre.

Bartha Csilla „Út a többnyelvűség felé? – Nyelvvideológiák, attitűdök és nyelvcsere: a kétnyelvűséggel kapcsolatos elképzelések szerepe a kisebbségi nyelvek megőrzésében” című írásában arra az ellentmondásra hívja fel a figyelmet, amely az EU-s és hazai jogi szabályozások (az EU többnyelvűség-politikája, az 1993-as Nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvény, a 2009-es jelnyelvi törvény) és a nyelvhasználók tényleges helyzete, attitűdjei között feszül: ezek a jogi keretek a többnyelvűség, a saját, így a kisebbségi identitás felvállalására ösztönöznek, de mivel az EU és az állami politikák is a nemzeti sztenderdek szerepét ismerik el, a többi nyelvvaltozat automatikusan háttérbe szorul és leértékelődik, előrehaladott fázisban nyelvcsere is bekövetkezik. Bartha azon kiinduló hipotézise, miszerint a nyelvhasználók nyelv- és

iskolaválasztással kapcsolatos mindennapi döntéseit alapvetően a kétnyelvűséggel kapcsolatos tévhitek határozzák meg, sajnos megerősítést nyert (lásd a 2001 és 2004 között végzett „A nyelvi másság dimenziói” NKFP-kutatást, amely hat magyarországi kisebbségi beszélőközösségre irányult). Az előbbieken említett tévhitek azonban nem maguktól jelennek meg, hanem az aktuálisan fennálló hatalmi-politikai-ideológiai viszonyok (idehaza: erősen monolingvis és monokulturális szemlélet), illetve politikai és tudományos nyelvvideológiák következményeképp tűnnek fel a mindennapi nyelvhasználatban és az attitűdökben. Az olyan téves elgondolások, miszerint a kétnyelvűség az egynyelvűség széles körű elterjedtségéhez képest marginális jelenség lenne (éppen fordítva), valamint a kettős egynyelvűség és a kettős félnyelvűség elképzelése mind egy irányba mutat: a kétnyelvűség kerülendő, rossz, „romlott” nyelvet eredményez, vagy ami a legnagyobb félelmet gerjeszti: mentális-kognitív-érzelmi problémákhoz vezet. Bartha tanulmánya zárásában a kutatók társadalmi felelősségére hívja fel a figyelmet, miszerint a kétnyelvűséget vizsgáló szociolingvisztika sosem lehet teljesen öncélú, társadalmi célja van. Ehhez hozzátehetnénk, hogy az öncélúságot ma már idehaza egy nyelvészeti diszciplína sem engedheti meg magának, a megfelelő tudományos és ismeretterjesztő munkák hiánya a legkülönbözőbb nyelvvideológiák felbukkanását és további terjedését okozza, gondoljunk csak a különböző alternatív nyelveredeztetések virágzására.

Kontra Miklós „Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten?” című tanulmánya elején megjegyzi, hogy eddig kevés magyar tanulmány született a nyelvi előítéletekről. Ezt a tényt furcsállhatjuk, hiszen a nyelvhasználatra vonatkozó negatív véleményeket nap mint nap megtapasztaljuk, sajnálatos módon még a felsőoktatási intézményekben is. Kontra egy 1988-as attitűdvizsgálat 2005-ös megismétlésének tapasztalatait írja le, amely budapesti reprezentatív mintán két nyelvi előítéletet vizsgált. Az adatközlők azt a kérdést kapták, hogy vajon egy kétperces, rádióban hallott beszéd alapján meg tudják-e ítélni a beszélő okosságát/intelligenciaszintjét, illetve megbízhatóságát, becsületességét. Kontra megdöbbentőnek tűnő hipotézisei – miszerint az adatközlők iskolázottságától, nemétől és életkorától is független az előítéletesség mértéke – a magyarországi előítéletek mély ismeretéről tanúskodnak, melyek az eredményeket tekintve végképp lesújtók: az előítéletesség mértéke nálunk igen magas, és szignifikáns összefüggés mutatkozott a nyelvművelő lapok gyakori olvasása és az előítéletesség megléte között. Az attitűdvizsgálatot kiegészítő, azt értelmező másik kutatás grammatikalitási ítéleteken és szóbeli mondatkiegészítéseken keresztül vizsgálta az adatközlők standard nyelvváltozathoz való igazodását. Ez azt mutatta, hogy az előítéletes nyelvhasználók főként standardabb formákkal éltek, de hiperkorrekt alakokat is használtak, tehát ott is kerülték a helytelennek vélt formákat, ahol azok a kodifikált standardnak megfelelőek voltak (pl. az *Úgy ültünk le, hogy ők is láthassák a színpadot* mondatot az előítéletes csoport 40%-a helytelennek tartotta!).

Borbély Anna tanulmánya („Morfológiai változók a standard nyelvi ideológia örvényében: Elemzések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban”)

a nákolással és a *jösztek* ~ *jöttek* változatokkal kapcsolatos nyelvi attitűdöket, azok erősségét és az eltérések – a *jösztek* használata kevésbé stigmatizált, mint a nákolás – okait vizsgálta a BUSZI anyagán. Eredményei szerint Budapesten standardizálódik az az ítélet, amely a nákolást helytelennek tartja. Az adatközlői tudatosság mértékének mint szempontnak a bevonása külön hangsúlyt kapott a vizsgálatban, mivel Borbély ennek alapján sorolta be a vizsgált morfológiai változókat a labovi hármass rendszerezés (indikátor, jelölő, sztereotípiá) kategóriái közül a jelölők közé – ezeknél a beszélők már tudat alatti szinten viszonyulnak a meglevő változatokhoz, mivel eltérő stílusokban eltérő változatot részesítenek inkább előnyben (pl. formális helyzetben a standardabb formát, informálisban a nem standardot).

Tolcsvai Nagy Gábor írásában („Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről”) a magyar nyelvre vonatkozó 20. századi ideológiákkal foglalkozott, így a magyar nyelvtudomány újgrammatikus, strukturalista, generatív, funkcionális kognitív nyelvértelmezéseivel, illetve azok fő tényezőivel: a nyelv eszközként vagy szubsztanciaként való elgondolásával, a történetiség lehetséges olvasataival. Ezenkívül a történeti eredet értelmezéseire is röviden kitért, így arra is, hogy a finnugor nyelvrokonságtól eltérő nyelveredetetések mögött a magyart a többi kultúránál magasabbnak elgondoló hiedelem áll. A hatalom mint tényező Tolcsvai szerint is szorosán összefügg a nyelvértelmezésekkel, két ellentétes, szélsőségesnek is nevezhető diszkurzusrendet állapít meg, amely hangsúlyosan van jelen a magyar nyelv státusáról, vonásairól kapcsolatos vitákban: a liberális ideológia és az előbbivel szembenálló nemzeti, nacionalista perspektívájú álláspont. Tolcsvai mindkettőben közösnek látja, hogy fekete-fehéren szemlél jelenségeket. Felismerése, hogy sem a tudományos és a nem kanonizáltan tudományos diszkurzus, sem a racionális tudományos tudás és a feltételezések nem különíthetők el élesen egymástól, mint ahogyan a nyelvi rendszer sem válik el élesen az adott nyelv kulturális vonatkozásaitól. A szerző véleménye szerint a tárgyalt táborok a nyelvi gyakorlattól eltávolodva a magyar nyelvről szóló diskurzus uralmáért harcolnak, s bár egyetemes eszmékre hivatkoznak, egyik nézőpontja sem az.

Az előző íráshoz hasonlóan a nyelvművelésnek a nyelvváltozatokhoz, főként a nyelvromláshoz kapcsolódó véleményét más szerzők is érintették, többek között Sinkovics Balázs, aki szerint a nyelvművelés egésze nem utasítható el teljesen, vannak szerzők (Simonyi, Balassa, Lőrincze), akiknek egyes gondolatai hasznosak lehetnek. Bár a hagyományos nyelvművelés nem volt nyitott a normafogalom tágításával kapcsolatos elképzelésekre, inkább a nyelvhasználatnak a kijelölt eszményi nyelvváltozat felé közelítését javasolták, a régebbi nyelvművelők közül többen is toleránsnak mutatkoztak a köznyelvbe bekerült és ott már elterjedt alakokkal szemben és a nyelvjárási alakokat sem stigmatizálták. Heltainé Nagy Erzsébet a tudományos, népi és kultikus megközelítésmódot (az utóbbi elnevezés az írói nyelvművelést takarja) járta körül, a nyelvi hagyományokkal, ideológiákkal, babonákkal és mítoszokkal kapcsolatos újabb kutatásokra koncentrálna.

Kontra elemzéséhez hasonlóan más kutatók is foglalkoztak egyes nyelvhasználati sajátosságok és az azokra vonatkozó attitűdvizsgálatok összevetésével: P. Lakatos Ilonának és T. Károlyi Margitnak az északkeleti nyelvjárási régióban (Tyukod, Rozsály, Hermánszeg) végzett kutatásainak eredményeiből az a részben negatív, de részben öröndetes tendencia olvasható ki, hogy bár a nyelvhasználatra több tekintetben is a standardizáció jellemző, az attitűd a nyelvjárási jelenségekkel szemben elfogadóbb, pozitívabb lett.

Genderszempontú vizsgálat is olvasható a kötetben: Mátyus Kinga kutatásai szerint a *-bAn* változó esetében az ismert nemi különbség már óvodáskorban (5 évesek, szegediek és Mindszentiek) megfigyelhető: a lányok inkább használják a nyílt presztízsű alakokat és a saját nemük normáihoz igazodnak, és ez a beszédstílus jellemzőivel is összefüggést mutat. A kutató ugyanakkor egy érdekes ellentmondásra is bukkant, amit csak további vizsgálat tisztázhat: a 10 éveseknél sokkal kisebb nemek szerinti variabilitás mutatkozott a változót illetően, mint az 5 éveseknél.

A siket nyelvi kisebbséggel két tanulmány foglalkozik: Hattyár Helga azt a fontos kérdést járta körül, hogy miként hathatnak az előítéletek, negatív attitűdök, közülük is a siket gyerekek halló szüleié a siketek nyelvvelsajátítására. A siketeket Bartha meghatározása alapján funkcionális kétnyelvűeknek tartja, mivel napi kommunikációjuk során két természetes emberi nyelvet használnak: a beszélt/írott magyar nyelvet és a magyar jelnyelvet. Hattyár eredményei azt mutatják, hogy ma Magyarországon a siket gyerekek halló szülei nincsenek megfelelően informálva a választható pedagógiai programokról, a hazai siket közösségről, hanem sajnos csak a jelnyelv alacsonyabb státusát közvetítő, a siketséget patologizáló véleményekkel találkozhatnak, amelyeket – a siket szülőktől eltérően – maguk is átvesznek. A siket gyermek oldaláról nézve a dolgot azonban éppen ennek az alkalmazkodásnak az ellentéte lenne fontos: a megfelelő nyelvi kompetencia kiépítése a siket családban nevelkedőknél, tehát a jelnyelv elsajátítását a lehető legkorábban lehetővé tevő közösségben a legmagasabb fokú. Suri Andrea részben saját, hallássérültként szerzett felsőoktatási tapasztalatairól számolt be, részben más hallássérültekkel készített szociolingvisztikai interjúinak tanulságait ismertette (6 adatközlő, mélyinterjú). Az egyik ilyen tapasztalat, hogy a hallássérülteket nem vagy ritkán tájékoztatják a jogaikról (pl. jeltolmáccsal is vizsgálhatnak; csak írásbeli nyelvvizsgát kell tenniük, amit teljes értékűként kell elfogadni). A másra utaltság is nehézségeket okozhat az érintettek számára, illetve komoly probléma, hogy a tananyag elsajátítása számukra kétszer vagy háromszor annyi időbe kerülhet, mivel a tanórákon az anyagot általában nem tudják megjegyezni-megtanulni. Az előbbi problémán segítene, ha az oktató tanárok az anyagot írásos formában is megmutatnák az órákon (kivetítés, vázlat), valamint jobban ügyelnének az artikulációjukra, de még hasznosabb lenne, ha minél többen ismernék a jelnyelvet.

Felvidéki, romániai, kárpátaljai magyarok nyelvhasználatát és nyelvi attitűdjeit számos szerző vizsgálta (a kötet ezeket különböző fejezetekben ismerteti, az ugyan csak erre a témára irányuló LINEE Projekt egy külön blokkot kapott). Sándor Anna

a nyelvjárásokkal kapcsolatos negatív vélekedéseket kutatta elsőéves nyitrai magyar szakosok körében. Eredményei azt mutatják, hogy a saját nyelvhasználathoz való pozitív vagy kevésbé pozitív viszonyulás alapvetően meghatározza, hogy miként értékeli a nyelvjárás presztízsét a hallgatók, és ebben főként a magyarországi beszélők, az egyetemi tanárok és az iskolatársak viszonyulása mutatkozott meghatározónak. Összességében viszont az elsőévesek pozitívan viszonyultak a nyelvjárásokhoz. Lukács Csilla székelyföldi középiskolások nyelv(járás)i tudatosságát vizsgálta 2003 és 2006 között. Bár a megkérdezettek a nyelvjárási beszélőkhöz pozitívan viszonyulnak, a saját nyelvjárási nyelvváltozatuk használati helyénvalóságát illetően már jóval bizonytalanabbak voltak. Karmacsi Zoltán kárpátaljai vizsgálata 300 magyar adatközlőre terjedt ki, az ő anyanyelvükkel kapcsolatos attitűdjeik nagyon pozitívan mutatkoztak, kétharmaduk a kárpátaljai magyar beszédet tartotta a legszebb magyar beszédnek. A szerző a mögöttes okokat is részletesen kutatta, konklúziója szerint a rendszerváltozás utáni időszakban több, a magyar nyelvi identitást erősítő, semmint gyengítő tényező dominált, például a magyar ösztöndíjrendszer, a határnyitás 1989-ben, vagy a kárpátaljai magyar tannyelvű felsőoktatás újjászületése, és ennek köszönhető a pozitív attitűdök megléte.

A műhelyek közül a már jól ismert Termini kutatóhálózat többdimenziós stílusminősítési rendszerét mutatta be írásában Lanstyák István, amely a korábbi többértelmű rendszer hibáit igyekezett kiküszöbölni. A kutatóhálózat feladata a határon túli (ht) szókincs összegyűjtése, leírása, minősítése lexikográfiai, lexikológiai és korpusz-nyelvészeti kutatások keretében. Végső célja magyar-magyar szótárak, illetve adatbázisok kiépítése, ezt követően pedig az, hogy a ht-kifejezések, amelyeket a nyelvművelés gyakran megbélyegez, a magyar nyelvészeti kiadványokban is helyet kapjanak („határtalanítás”). A szerző véleménye szerint azonban a korábbi szótárminősítések a ht szókincs változatosságának megragadására nem voltak alkalmasak, ezért azokat szociolingvisztikai szempontok mentén újradefiniálták, így a következő kategóriák születtek: dialektális (földrajzi, ill. társadalmi dialektusok), regiszterbeli (pl. szaknyelvi, közéleti), stílusváltozati, időbeli dimenzió. Az előbbieket esetenként szükséges lehet a régóta ismert stílusminősítésekkel (pl. tréfás, durva, átvitt), gyakorisági minősítéssel és régióbeli hovatartozásra való utalással is kiegészíteni. Benő Attila tanulmányában a ht-kifejezések csoportján belül az idegen- és kölcsönszavaknak a magyarországitól eltérő jelentéseit és a módosulások irányát elemezte. A ht változat esetében feltűnhet specifikusabb jelentés (pl. *kód* ’postai irányítószám’), további jelentések jelenhetnek meg (pl. a *komplex* esetében ilyenek a román nyelvi hatásra bekövetkezett, egyfajta épületcsoportra utaló főnévi jelentések). Az előbbieken kívül metonimikus fogalmi eltérések és más elvontabb használatok, értékjelentésbeli eltérések, sőt akár egészen különböző fogalmi jelentések is megfigyelhetők még (az utóbbira példa a *blattol*, amely Erdélyben az ’érvényes menetjegy nélkül utazik’ jelentést viseli).

Az Imre Samu Nyelvi Intézet (ISNYI) a Termini Kutatóhálózat részeként alakult meg 2007-ben, három kiségió (Burgenland, Drávaszög, Muravidék) magyar

nyelvhasználatával foglalkozó nyelvészek munkáját fogja egybe. A „Kisrégiók magyar nyelve” című részben helyet kapó előadások a ht-adatbázisban szereplő helyi kontaktusváltozókat vizsgálták, valamint a muravidéki és burgenlandi kétnyelvű oktatási modellt, a kisebbségi anyanyelvváltozatokhoz fűződő attitűdöket ismertették. Az ismert Susan Gal-kutatásból jól tudjuk, hogy a magyar Felsőőrön már családi közegben is igen kevesen beszélnek, ami a magyar nyelv ottani alacsony presztízsével függ össze. Pathy Livia írásából kiderül, hogy 1992 óta kétnyelvű gimnázium működik Felsőőrön (magyar-német, illetve horvát-német nyelveken), amelyben a diákok a magyar idegen nyelvként tanulják, mivel a szülők már nem vagy alig beszélnek a nyelvet. Így a magyar presztízse, ha lassan is, de emelkedik, a kétnyelvűség pozitív tapasztalatairól számolt be Horváth Evelin Anna, aki 8 évig maga is diákja volt az intézménynek.

A Szegedi Tudományegyetem a 2006 és 2010 között folyó EU-s LINEE (Languages In a Network of European Excellence) Projekt keretében az európai soknyelvűséget kutatta elsősorban alkalmazott nyelvészeti szempontból, 9 másik nagy európai egyetem kutatócsoportjával együtt. Az SZTE-n 12 alprojektben folyó nyelvészeti munkálatok közül az Élőnyelvi konferencián 3 mutatkozott be a „Soknyelvűség és oktatás”, illetve a „Nyelv és gazdaság” nagy témakörein belül. A tanulmányok a kisebbségi és a többségi nyelvekhez kapcsolódó attitűdökről egyaránt szóltak. A szlovákiai, romániai és szerbiai kisebbségi magyar oktatás problémáit ismertette Rabec István és Kiss Zsuzsanna Éva is kitért rá, hogy bár e térségekben az anyanyelvi oktatás feltételei biztosítva vannak, az eszközök és körülmények már kevésbé, és maga a kisebbségi szemlélet hiányzik. Jó példa erre, hogy a magyaroknak szánt tankönyveket nem magyarok írják, fordítások és túl bonyolult a nyelvezetük. Ennél is nagyobb nehézségek elé állítja a többségi nyelvet nem vagy alig ismerő ottani magyarokat, hogy az államnyelvet nem kommunikációs céllal oktatják, hanem a nyelvtan- és irodalom-oktatáson van a hangsúly. Az államnyelv „idegen nyelv”-nek nevezéséről a helyi politikusok hallani sem akarnak, holott, mint láttuk, számos magyarnak egyáltalán nem anyanyelve a többségi nyelv. A 2008-as új szlovák oktatási törvény is a közpon-tosítást fokozza, miközben ezzel ellentétes hatásra lenne szükség.

A 15. élőnyelvi konferencia fentebb bemutatott kötete a hazai és a környező országok (illetve egyes más területek) kisebbségi és többségi nyelvhasználatára vonatkozó attitűdökkel és nyelvideológiákkal foglalkozik behatóan, az ezekre vonatkozó legfrissebb tudományos eredményeket összegzi, így megkerülhetetlen nemcsak a szűkebb szakma, de a felsőoktatás számára is, témái fontosságánál fogva pedig a politikai döntéshozók számára is igen ajánlott kiadvány. Kiemelendő még a kötet szerkesztése mellett ugyancsak a három szerkesztő, Borbély Anna, Vančoné Kremmer Ildikó és Hattyár Helga munkáját dicsérő kiváló név- és tárgymutató, ami terjedelme ellenére is könnyen használhatóvá teszi a könyvet.

Borbála Keszler – Klára Lengyel: Ungarische Grammatik

Aus dem Ungarischen übertragen von einer Übersetzergruppe unter der Leitung von Borbála Keszler und Attila Péteri. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 2008. 270 lap.

Mindig öröndetes hír, ha magyar grammatika jelenik meg külföldön – akár tudományos, akár ismeretterjesztő célzattal –, főként ha olyan nyelven, amely minél szélesebb körben teheti ismertté a magyar nyelv sajátosságait. Németül az utóbbi évtizedben két, a magyart rendszerszerűen bemutató grammatika volt olvasható: Forgács Tamás Bécsben kiadott 2001-es könyve mellett 2008-ban látott napvilágot Hamburgban a Keszler Borbála és Lengyel Klára nevével fémjelzett, ugyancsak az Ungarische Grammatik (a továbbiakban UGr) nevet viselő munka.

Úgy tűnik, hogy a nemzetközi szintre szánt összegzések a hagyományos magyar nyelvészeti leírást képviselők, illetve az azt továbbépítők oldaláról inkább németül születnek meg, a formális keretben készült kötetek viszont angolul (pl. Kenesei–Vago–Fenyvesi 1998; Törkenczy 2002). Ez természetesen érthető: a német grammatikaírás hosszú időn keresztül jelentős hatással bírt a hazai nyelvtudományra, az UGr is elsőként említi európai elődei között a német grammatikákat (Keszler–Lengyel 2008: XI), de az uráli nyelvekre vonatkozó kutatások egy jó része is német nyelven olvasható. A formális keretben dolgozó magyar nyelvészek munkáik révén viszont egyértelműen az angolszász tudományos életbe kívánnak bekapcsolódni, ez választott nyelvelméletük elsődleges használati nyelve is. Sajnálatos, hogy a generatív és a funkcionális keretben íródott meghatározó művek jó része magyarul egyáltalán nem olvasható, ami nem probléma az adott keretben munkálkodó, épp ezért angolul jól tudó hazai nyelvészek számára, de sokkal inkább az a nyelvelméletekkel ismerkedni kezdő egyetemisták számára. Ugyanakkor a magyar nyelvészeti munkák túlnyomó többségét sem ismeri a nemzetközi tudományosság, ha az nem jelent meg valamilyen világnyelven, így a fontosabb összegző munkák (grammatikák, monográfiák) valamely nagy nyelvre történő lefordítása alapvető tudományos érdek.

Az UGr céljainak és módszereinek vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a Magyar Grammatikát (MGr) és a Kis Magyar Grammatikát (KMGr) mint olyan előzményeket, amelyek igen szorosan kapcsolódnak az UGr-hoz. Időrendben a sort a Magyar Grammatika nyitotta meg 2000-ben, amely az Előszóban a korábbi akadémiai nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere (MMNyR) utódjaként határozta meg magát, és az egyetemi és főiskolai magyar nyelvtanoktatást kívánta elősegíteni (Keszler 2000: 19). Ez a cél meg is valósult: a MGr megjelenése óta számos felsőoktatási intézmény magyar leíró nyelvészeti kurzusain alapvető szakirodalom, nemrégiben elkészült mellé a tanárok és hallgatók által régóta várt Magyar Grammatikai Gyakorlókönyv is (Keszler–Lengyel 2009). A KMGr 2002-ben jelent meg, kezdő sorai az általános iskolásoktól a nyelvszerető felnőttekig mindenkinek ajánlják a könyvet, ami nyilvánvaló

összefüggésben áll azzal, hogy a grammatika – szerzői bevallása szerint – tudományos-ismeretterjesztő formában mutatja be a magyar nyelv és nyelvhasználat szabályait (Keszler–Lengyel 2002: 13). Végezetül 2008-ban lehetett kézbe venni az UGr-t, amely elsősorban a magyarul tanulókat és tanítókat, valamint a finnugor nyelvek iránt érdeklődőket nevezte meg lehetséges közönségül (Keszler–Lengyel 2008: XI). A három kötet nevében és tartalmában is igen szorosan kapcsolódik egymáshoz: a KMGr lényegében a MGr rövidített változata, az UGr pedig a KMGr német fordítása néhány kisebb módosítással (lásd i. m. XIV; erről részletesebben írok az alábbiakban). Konceptiójában, fő anyagában és stílusában is a három munka lényegében azonos. Az előbb leírtakból természetesen adódik a kérdés, hogy vajon nem túlságosan széles-e az a réteg – az oktatás bármely (!) szintjén tanuló és tanító magyar anyanyelvűek, a magyar iránt érdeklődő németül tudók, valamint az értő nagyközönség –, amely igényeinek a szerzők ilyen módon egyszerre kívánnak megfelelni? Ha csak az UGr-ra szűkítjük le az előbbi kérdést, elmondható, hogy olvasói közé legalább a németül és magyarul egyaránt jól értő, biztos nyelvészeti (alap)ismeretekkel rendelkező tanárok és diákok várhatók, illetve, ha nyelvkönyvként is vizsgáljuk, a magyar mint idegen nyelv tanulására az azt legalább közép- vagy magasabb szinten ismerők számára alkalmas.

Még egy szempontból fontos pillantást vetnünk az UGr kapcsán annak előzményeire: milyen változtatások történtek az eredeti anyagban az eltelt 6–8 év alatt? (A KMGr-nak további újranyomásai jelentek meg 2002 óta, de ezek az eredeti változatlan kiadásai.) Az UGr előszavában a szerzők a KMGr jobbtított változataként említik a kötetet (i. m. XIV), és számos újdonságot neveznek meg. Ilyen például az, hogy a kötet a nyelvi szinteket tekintve alulról felfelé építkezik, hogy újradefiniálja a képző – jel – rag hármast, illetve hogy a szófajok elkülönítésében morfológiai, szintaktikai és szemantikai szempontokat egyaránt figyelembe vesz. Amennyiben az UGr-t önmagában, a (K)MGr-ban megjelenő újítások első német nyelvű bemutatásaként értelmezzük, a felsorolt újdonságok mind igazak is, de esetükben valójában a MGr nóvumairól van szó.

A KMGr-hoz képest az UGr számos ponton rövidebb lett, e rövidítések egy része indokolt volt (pl. a minősítő jelzőről szóló részek összevonása). A kikerült alfejezetek egy másik része leírási problémákat mutatott be, az átmeneti kategóriákról szólt (pl. A melléknév szófaji határkérdései, A főnév kapcsolata más szófajokkal, A képzők alaktani problémái). Ezeket egy következő kiadásban érdemes lenne felvenni az UGr-ba, mivel véleményem szerint a KMGr lényeges részét alkották. Mint az előszóból kiderül, a szerzők a kategóriába sorolásokkor tiszta és határesetekkel egyaránt találkozottak, az átmenetiséget tényként rögzítik – ez az előbbi megállapítás illeszkedik a nyelvi kategóriák kontinuum jellegű, prototípuselv szerinti felfogásába, és a grammatikát elsajátítani kívánók számára is érthetőbbé teszi a nyelvi elemek sokszor ellentmondásos viselkedését. Az előbbieket mellett a történeti változásokra utaló kisebb részek is hiányoznak az UGr-ból, lehetséges, hogy azért, amiért a MGr-t ért korábbi bírálatok egy része a történeti részek jelenlétét nehezményezte. Nem mindegy azonban, miként jelennek ezek meg: ha a szinkrón kategóriák viselkedését,

jellemzőit magyarázó részekként, azt elfogadhatónak tartom (pl. a tőtípusok sokfélesége, összefüggéseik), de a rendszerezést magát nem határozhatja meg (pl. szükséges a szinkrón és a diakrón tőtípusok különválasztása).

Az előbbieken kívül megváltozott az ikes igeragozás és az ikes személyragok helye is: ezek az általános ragozás, illetve annak személyragjai mögé kerültek, nem pedig a határozott ragozást követik, mint korábban. Ez a döntés mindenképpen jó, mivel az ikes paradigma visszaszorulása, az ikes személyragoknak az általános személyragokkal történő gyakori helyettesítése (pl. *a Coca Colát szeretem és mindig azt is iszok*, forrás: MNSz, Index-fórum) miatt ez a logikusabb elhelyezés.

A MGr-ról és a KMGr-ról megjelenésük után számos magyar nyelvű recenzió született (Elekfi 2002; Fejes 2001; M. Korchmáros 2001; D. Máta 2000; Molnár 2003), melyek egyes megállapításait nem kívánom megismételni és kommentálni, ezért a továbbiakban elsősorban az UGr-ban foglaltakról esik szó. A MGr-ról csak abban az esetben fogok írni, ha az valamiért fontos, például ha annak a megoldása az UGr változatához képest jobbnak tartható. Rövid tartalmi áttekintés után a német nyelvű grammatika pozitívumait és negatívumait részletezem, különös tekintettel a problémásnak mondható részek taníthatóságára (ez utóbbihoz hozzátartozik, hogy az UGr-t még nem volt módomban oktatni, de a MGr-t többször is, így az utóbbi tanítása során jelentkező nehézségek értelemszerűen az UGr-ban foglaltakra is vonatkoztathatók, megtoldva azzal a nem mellékes ténnyel, hogy az utóbbit nem magyar anyanyelvűek sajátítják majd el).

A kötet, a bevezető ígérééhez híven, a nyelvi szintek (Die Segmente der Sprache) esetében, azok rövid bemutatása és egymástól való elhatárolása után, alulról felfelé építkezve halad. A nyelvi szintek között a fonéma, a morféma, a lexéma, a szintagma és a mondat jelenik meg. Utóbbit a könyv a legnagyobb nyelvi szegmensnek nevezi, a szöveg mint szint nem tűnik fel, ugyanakkor a mondat kapcsán elhangzik, hogy az a kommunikáció alapegysége is. A MGr-ban szereplő, a nyelv és a beszéd szintjeit összehasonlító rész elmaradt, akárcsak a szintekhez sorolás szempontjából problémás esetekre (pl. grammatikai viszonyszók), álszintekre való kiterítés is, ezek némelyike azonban később feltűnik (pl. Pseudosyntagmen, 145–146).

A morfológia három nagyobb fejezet foglal el, melyek közül az első a formatant (szóalkotástant, Wortformenlehre) részletezi, a második a szófajtant (Wortarten), a harmadik pedig a szóképzést (Wortbildung; szóképzés, szóösszetétel, egyéb szóképzési formák). A szóalkotástan nagyobb fejezete az alapfogalmakkal indít, ezt követően a tö- és affixumtípusok és a morféma szerkesztésének kérdései következnek. A második morfológiai fejezetet alkotó szófajtan a nyelvtan központi része, ugyanis a szófaji rendszerezés határozza meg a későbbi szintagma- és mondatnani besorolások nagy részét (a táblázatos összefoglalást lásd 25–27). A csoportosítás hármasszempontot vett figyelembe: az elem szintaktikai, morfológiai és szemantikai viselkedését. Ez alapján az alapszófajok (Die Grundwortarten) közé az igei (Das Verb), a főnévi (Das Substantiv), a melléknévi (Das Adjektiv), a névmási (Das Pronomen), a határozószerkezői (Das Adverb) és az igenévi (Das Verbalnomen) kategória került, mivel

ezek képesek önállóan mondatrészek lenni, általában képesek bővítményeket és toldalékokat felvenni, jelentésük pedig fogalmi („haben eine begriffliche Bedeutung”). Utóbbi esetben szerencsésebb lenne más kifejezéssel élni, mivel fogalmi jelentéssel más nyelvi egységek is bírnak. Az alapszófajok belsőleg is tagolódnak: a tulajdonképpeni alapszófajok elválnak az átmeneti szófajjuként megnevezett igenevektől, a névmások pedig helyettesítő szófajként alkotnak egy külön alcsoportot. Az első két kategória összevonható lenne, nemcsak az európai grammatikák nyomán, hanem azért is, mert az UGr felsorolta lényeges tulajdonságaikban megegyeznek (önálló mondatrésziség, toldalékolhatóság, fogalmi jelentés). Az egyetlen nagyobb különbség a tulajdonképpeni alap- és az átmeneti szófajok között az, hogy a határozói igenevek egyáltalán nem toldalékolhatók, míg a határozószók némelyike igen. A viszonzszók toldalék- és nem toldalékértékű viszonzszói alcsoportokra oszlanak: az előbbibe tartoznak a segédigék (Hilfsverben), a segédigenevek (Hilfsverbalnomina), a névutók (Postpositionen) és a névutó-melléknevek (Postpositionsadjektive), a határozóvá tevő *mint* (das Adverbialbestimmungen bildende *mint*), valamint az igekötők (Verbzusätze), mivel ezek valamely suffixumtípussal ekvivalensnek tekinthetők (pl. az igekötők képzőszerűek, a névutók ragszerűek). Nem morfológiai természetű szerkezeteket alkotnak a kötőszók (Konjunktionen), a partikulák (Partikeln), a névelők (Artikeln) és a tagadószók (Negationswörter). A harmadik nagy szófaji csoportot a mondatsszók képezik, itt szerepelnek az indulatszók (Interjektionen), az interakciós mondatsszók (Interaktive Satzäquivalente), a módosítószók (Modalwörter) és a hangutánzó mondatsszók (Lautmalende Satz Wörter). A csoportosítást a leírási problémákat összegző kis alfejezet követi, erre valóban szükség is van, mert a korábbiakhoz (ti. a MGr előzményeit képező grammatikákhoz) képest eltérő helyre kerültek vagy megszűntek egyes szófajok (pl. számnevek) és alkategóriák. A szófajtani fejezetek megfelelő részein kaptak helyet a névszó- és igetőveket leíró részek, ilyen módon a szóalaktan egy jó része igazából beolvad a szófajtanba.

A második nagyobb szakaszt a könyvben a szintaxis (Syntax) teszi ki, ez két részre oszlik: szintagmatanra (Syntagmen), illetve mondatnani részre (Sätze). A szintagmákat illetően a szerzők mellett az álláspont mellett kötelezték el magukat, hogy kétféle szintagmatípus létezik a magyar nyelvben: alá- és mellérendelő szó szerkezetek, a korábbi hozzárendelő szó szerkezetet reprezentáló alany-állítmányi viszony már az alárendelések között található.

A szintagmatant követő mondatnani rész (Sätze) az öt mondatrészt (das Prädikat, das Subjekt, das Objekt, die Adverbialbestimmung, das Attribut) mutatja be altípusaikkal együtt. Az UGr (és a MGr) mondatnának egyik szervezőelve a bővítménytípus szerinti osztályozás: ez jól tetten érhető a határozók rendszerezésében (180–183): kötött (gebunden) és szabad (freie) határozók vannak, vagyis a határozók mint bővítmények a vonzatosságuk mértéke szerint válnak ketté. Az értelmezők a velük kapcsolatos évtizedes viták eredményeképpen némileg elkülönülve jelennek meg az UGr-ban, így az egyes jelzőtípusokat leíró fejezetek után következik a *Die Struktur der Attribute* című

alfejezet, és csak ezután a *Die Apposition* című rész, de az értelmezők ellentmondásos módon még mindig a jelzők között szerepelnek, és az olvasó nem kap magyarázatot arra, miért éppen ez a besorolás. A mondatrészek leírását az alárendelő, a mellérendelő, majd a többszörösen összetett mondatok bemutatása követi, utóbbi fejezet örvendetes módon több leírási problémára is kitér (pl. a közbevetések kérdéses státusára).

Látható, hogy az UGr-t lényegében alak- és mondattan alkotja. A legalsó nyelvi szintet (fonéma) azért nem tárgyalja, mert a szerzők szerint az egy különálló stúdium, a fonetika részét képezi már régóta. Ez azonban még nem magyarázza meg a fonológia és a szövegtan hiányát, továbbá ellene vethető, hogy a nyelvészet ma már jobbra önállósult diszciplínákból áll – a morfológia és a mondattan sem kivétel ez alól –, és egy grammatikában elvileg mind helyet kaphatnak, ha megállapításaik relevánsak a nyelv grammatikai jellemzésének szempontjából. A hiányzó területek leválasztását és elhagyását másként is meg lehetett volna indokolni, többek között nyelvelméleti alapállásból. Így a nyelvi szintek közül lényegében négy jelenik meg kidolgozottan az UGr-ban: a morfémák, a lexémák, a szintagmák és a mondatok szintje.

A grammatika egyértelmű pozitívumának tarthatók a fejezetvégi összefoglaló definíciók, vázlatok és táblázatok, a részletes tárgymutató (a KMgr-ből ez hiányzott) és az igényes fordítás. Szerencsés módon a fordítócsoporthoz tartozó tagjai között szerepelt a kötet egyik szerzője, Keszler Borbála is; rajta kívül Horváth Katalin, Kiss-Béres Mónika, Kollár Emese és Péteri Attila vállalta magára a nem egyszerű feladatot. Terminológiai szempontból nem volt könnyű dolga a fordítógárdának, hiszen tetemes mennyiségű szakki-fejezést kellett németre átültetniük. Fő döntésük, mely szerint a nyelvészeti szakszavak szavankénti fordítása helyett a német megfelelőt adják meg, amennyiben létezik olyan, helyeselhető, pl. a melléknévi igenév *Verbaladjektiv* helyett *Partizip* (alaposságukat mutatja, hogy egyes terminusok esetében a fordítók lábjegyzetben többször is utalnak a lehetséges variánsokra, amennyiben az eredeti magyar kifejezés implikációinak a leírás szempontjából jelentőségük volt). A magyarban ismert három affixumtípus (képző, jel, rag) német megfelelői (*Wortbildungssuffix*, *Grundsuffix*, *Endsuffix*) a Forgács-féle *Ungarische Grammatik*-ből kölcsönzött terminusok – átvételük jó döntés volt, remélhetőleg sikerül megragadniuk a német nyelvészeti kifejezések között.

A viszonyszók szófaji osztályának belső tagolása, tehát a toldalékértékű és a nem toldalékértékű viszonyszók szétválasztása elméleti síkon jól követhető, a gyakorlatban azonban komoly nehézségeket okoz, ugyanis az előbbi elkülönítés a szintagmák és egyéb szókapcsolatok elhatárolásában is szerepet játszik. A szintagmatan szemnáriumokon visszatérő problémát jelent a hallgatóknak a szintagmák, a morfológiai típusú szókapcsolatok/szerkezetek (pseudoszintagmák) és a szervetlen szókapcsolatok egymástól való elkülönítése. Morfológiai típusú szókapcsolatnak e grammatikában csak azok minősülnek, amelyekben egy vagy több toldalékértékű viszonyzó és egy fogalomszó kapcsolódik össze, minden más viszonyzóval (kötőszó, partikula, névelő, tagadószó) való társulás esetében szervetlen szókapcsolattal van dolgunk. A szervetlenség így nagyon sokféle alakot ölt, az alábbi esetek mind ide sorolódhatnak:

*a fiú
és Peti
valószínűleg terhes
lám éhes
nem kedves*

Felmerül a kérdés, hogyha az anyanyelvű diákok számára ez a besorolás kontra-intuitívnek tűnik és emiatt akadályokba ütközik, hogyan boldogulnak vele a magyarral mint idegen nyelvvel ismerkedők? Hasznosabb a mondatrészek száma alapján történő definíció, tudniillik hogy a szintagmák egyetlen mondatrészt adnak ki, a morfológiai szerkezetek csak szintagmarészt alkotnak, de ez érthetően csak a szintagmák és nem szintagmák elkülönítésére alkalmas, a „nem szintagmák”-on belül nem differenciál, s így például a névelős és a névutós névszó esetében a szétválasztást nem könnyíti meg (ebben nyilván az elnevezések hasonlóságának is szerepe van, a német megfelelők ilyen szempontból nem annyira megtévesztők: *Artikel, Postposition*). Végezetül az sem szerencsés, hogy a *tanár lenni ~ tanárnak lenni* szabad alakváltozatok is a fenti logikát követve külön kategóriába kerülnek, az előbbi morfológiai típusú szerkezet, mivel ragtalan névszó melletti segédigenévről van szó, az utóbbi határozós szintagma.

Tapasztalataim szerint a bővítmények osztályozása is nehézséget okoz a gyakorlati elemzések során, mégpedig az alábbi vonatkozásokban:

- A fakultatív bővítmény definícióját a hallgatók megértik, de mivel csak a szemantikai kiegészíthetőség szempontjára támaszkodhatnak, a felismerése már nehezebben megy, rendszerint egyes szabad határozói bővítményeket is fakultatívként azonosítanak.

- A bővítmény jellege a német grammatikákban lényeges aspektus, ami egybeesik azzal, hogy a MGr szintaxisának egészén is meghatározó szempontként húzódik végig a bővítmény alapján történő osztályozás (lásd fentebb). Az UGr esetében meg is jelenik a határozóknál, de az alárendelésnél már hiányzik (a MGr 480. oldalán szereplő táblázat, ill. az azt részletező sorok). Szerencsés lenne pedig, ha ez az UGr-ban is bekerülne a csoport tagolhatóságának lehetséges szempontjai közé (l. a tagmondatok között megjelenő kötőszó jellege, a mondatrészkifejtő szerep megléte vagy hiánya, sajátos jelentéstartalom megléte vagy hiánya).

Kérdéses, hogy a modalitás nyelvi kategóriáinak megadásakor milyen döntéssel érdemes élni: a német nyelvben alapvető modális segédigék (Modalverben) csoportja nem szerepel az UGr-ban, ugyanakkor a magyarban is vannak ilyennek tűnő elemek (pl. *talál, tud, mer*). Ehhez kapcsolódik, hogy a magyar nyelvben a módosítószók funkcióikat tekintve nagyban átfednek a modális-pragmatikai partikulákkal. A szófaji rendszerezésben ugyanakkor két élesen elhatárolt kategóriaként jelennek meg: a módosítószók a mondatszók, a partikulák a nem toldalékértékű viszonzók között kaptak helyet. A módosítószók mondatszó volta mellett több érv is szól, de érdemes lenne a két kategória közti jelentésbeli kapcsolódási pontokat részletesebben kifejteni.

A bibliográfia terjedelmileg megfelelő és az is érthető, hogy főként a magyar szakirodalmat reprezentálja, ugyanakkor a legutolsó évszám, ami megjelenik benne, a magyar munkák esetében 2004-es, a nemzetköziek esetében pedig 1995-ös, ami a bevezető sorainak, mely a legújabb európai és pragmatikai kutatásokra hivatkozik, kicsit ellentmond.

Összegzősképpen: az UGr alapos összefoglalását nyújtja a magyar nyelv alak-, szó-faj- és mondattanának az azzal behatóan ismerkedni kívánók számára, különösen a nem uráli nyelvet beszélő, de uralisztikai tanulmányokat folytatóknak szolgálhat hasznos olvasmányul.

Irodalom

- Elekfi László (2002), Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. MNy 98: 11–33, 155–164.
 Fejes László (2001), Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. NyK 98: 264–289.
 Forgács Tamás (2001), Ungarische Grammatik. Edition Praesens, Wien.
 Kenesei, István – Vago, Robert M. – Fenyvesi, Anna (1998), Hungarian. Descriptive Grammar Series. Routledge, London.
 Keszler Borbála – Lengyel Klára (2002), Kis magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
 Keszler Borbála – Lengyel Klára (2009), Magyar grammatikai gyakorlókönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
 Keszler Borbála (szerk.) (2000), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
 M. Korchmáros Valéria (2001), Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. NyK 98: 289–295.
 D. Máta Mária (2000), Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nyr 124: 373–382.
 Molnár Cecília Sarolta (2003), Szép kis grammatika. BUKSZ 15: 335–343.
 Törkenczy, Miklós (2002), Practical Hungarian grammar. Corvina, Budapest.

Dér Csilla Ilona

Csernicskó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 113. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 286 lap.

„Élünk – ez az egyetlen tárgy van: a lét. És ezt a problémát osztjuk meg. Aztán hogy közben mondatpárokat cserélünk, mondatpárok alakulnak ki a beszélgetésből, ebből a kínzó, tépelődő beszélgetésből, hogy létünk titkait feszegetjük, vagy hogy a

beszélgetésből kiragadunk mondatokat, esetleg megjegyzünk egyes mondatokat, s kinevezzük őket definícióknak, vagy megjegyzünk egyes szavakat, kifejezéseket, vagy egyes szavak részleteiből, sőt betűkből betűszavakat csinálunk, vagy egyetlen betűnek tulajdonítunk jelentést – ez igaz, de mindennek csak akkor van értelme, ha együtt tettük azt a folyamatos utat, hogy »itt mi együtt most a mindnyájunkat érdeklő egyetlen fontos dolgot, tudniillik hogy élünk, azt beszéljük meg«. Problémáinkat megosztjuk.” (Kontra György 2008: 101; én emeltem ki: Sz. T. P.)

Kontra Miklós 2010-ben ünnepelte hatvanadik születésnapját. Ebből az alkalomból kollégái tanulmánykötettel lepték meg. A szerkesztők olyanok írásait válogatták egybe, akikkel az ünnepelt együtt dolgozott, együtt gondolkodott, eszmét cserélt – akikkel közösen utazott a magyar és más nyelvek körül. A cím tehát nemcsak Kontra Miklós eddigi pályafutásáról, hanem a vele együtt gondolkodók útjairól is szól. Az ünnepeltnek számos nem magyar útítársa küldött írást.

A kötetet – a születésnap köszöntőkötetek gyakran mechanikus megoldásaitól eltérően – jól átgondolt, feszes gondolati ív jellemzi. A bevezető, elsősorban Kontra Miklós személyét és személyiségét, személyes életpéldáját felidéző írásokat Cseresnyési László, Robert Phillipson, Tove Skutnabb-Kangas, Ladányi Mária, Saly Noémi, Göncz Lajos és Csátri Bálint írta. Ebben személyes találkozások, közös munkálatok kapcsán idézik fel az ünnepelthez kapcsolódó élményeiket, érzéseiket. A következő, „Nyelv és erkölcs” című részben a nyelvi variabilitás kérdéseit általánosságban tárgyaló művek olvashatók. (Ennek a bloknak az első írása az előzőhöz is tartozhatna, mivel Kontra Ferenc az ünnepelt szülőföldje és saját személyes emlékei kapcsán fejtegeti a kisebbségi identitás, tolerancia és intolerancia kérdéseit.) A „Labovianus szociolingvis(z)t(ik)a” című rész a variabilitás tudományos megközelítésmódjairól szól, a „Nyelv és politika” fejezet pedig az ünnepelt munkásságának egyik központi kérdését tematizálja. A „Szóban és írásban” című összeállítás egyes konkrét nyelvi változókra fókuszál. A kötetben végigjárható út során tehát mintha egyre közelebb jönne, egyre nagyobb felbontásban válna vizsgálhatóvá a nyelv sokszínűsége.

A jelen ismertetés élére nemcsak azért került az ünnepelt édesapjától származó idézet, mert Szabó T. Attila tanulmánya utalt arra a műre, amelyből származik (kiemelve a biológus apa és a nyelvész fiú munkásságának, szemléletmódjának párhuzamait), hanem azért is, mert rávilágít két jellemzőre, ami a szűkebb szakmai körökön kívül is érdekessé, értékessé teheti a tudományos kutatásokat. Az egyik a közös érintettség: az, hogy a tudomány olyan problémákat dolgozzon fel, amelyek a közösség számára is lényegesek, érvényesek. A tudomány ebben az esetben a lét problémáival foglalkozik. A másik jellemző a tudós közösségvállalása a közösségével. Ez az, amit a biológus édesapa úgy fogalmazott meg, hogy „mindennek csak akkor van értelme, ha együtt tettük azt a folyamatos utat”. A tudomány tehát elsősorban nem a tudós megdicsőüléseként vagy mindentudásának kinyilatkoztatásaként tud érdekes és értékes lenni, hanem akkor, ha a tudós együtt gondolkodik, együtt halad és közösséget vállal azokkal, akiknek az életét a maga speciális szempontjai szerint

vizsgálja. A vizsgálódások és azok eredményei így segítségnyújtásként is értelmezhetők: azoknak a közösség is hasznát tudja venni.

A közérdekkel és a hasznossággal nemcsak a kötet szerzői jellemezték Kontra Miklós pályáját, hanem ő maga is ezt a két szót emelte ki, amikor gyűjteményes köteteinek címet adott (Közérdekű nyelvészet, 1999; Hasznos nyelvészet, 2010). Az efféle közösségvállalás, önátadás, megérteni és segíteni akarás jellemezte a Fekete Károly írásában megidézett Karácsony Sándort is, akinek szellemi örökségét Kontra Miklós is ápolta (édesapjához, Kontra Györgyhöz hasonlóan). Karácsony Sándor példája a mai kutatóknak és tanároknak elsősorban azt mutatja, hogy a nyelvi nevelésben – és általában: a nevelésben, ismeretterjesztésben – a legfontosabb szerepet nem a közlés tartalma, hanem a kommunikáció őszintesége, hitelessége, illetve a kommunikáció nem látszólagos, felszínes, hanem érdemi volta játssza.

Az utazás-metaforát szerencsésen választották a kötet szerkesztői, mivel a kötetre leginkább a változatosság jellemző, ami az utazásokat is kellemessé teszi. Külön öröme tehát az olvasónak, hogy nemcsak az írások témája a (nyelvi) változatosság, hanem a megközelítések is sokfélék. Az alábbi összefoglalás a kötet írásait nem mindig az eredeti sorrend, hanem elsősorban az írásoknak a variabilitáshoz fűződő viszonya mentén ismerteti.

A másság, a különbözőség kérdése nemcsak a tematika szintjén kíséri végig az egész kötetet. Toldi Éva irodalmi tárgyú dolgozata például – mely a nyelvi-kulturális másság kérdését kortárs irodalmi példákon keresztül mutatja be – számos nyelvészeti munka társaságában szerepel. Ez a szerkesztői megoldás önmagában is a nyelvvel való foglalkozás lehetőségeinek különbségeit szemlélteti. Emellett a kötet változatosságát a nyelvválasztás is fokozza. A tanulmányok egy része angolul szerepel a kötetben: van magyar szerző, aki angol nyelvű dolgozatot adott le, de akadnak olyan külföldi szerzők is, akik angol cikket fordítottak magyarra a kötet kedvéért. A módszertani megoldások és az elméleti megfontolások változatossága természetesen vehető a nyelvészeti diskurzusban, mégis üdítően hat.

A változatosság átütő jelenléte nem véletlen. Kiss Jenő tanulmánya kiemeli, hogy a magyarországi kvantitatív (labovianus) szociolingvisztika Kontra Miklóssal indult, s ezzel a nyelvi variabilitásnak újfajta, a hazai szakirodalomban korábban ismeretlen módszerei honosodtak meg. Az ünnepezt írásai nemcsak tanulságaikkal, hanem módszertani és elméleti megoldásaikkal is ösztönzőleg hatottak a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokra. Kontra Miklósnak a szociolingvista közösségen túl ható működését is többen hangsúlyozták. Angelusz Róbert és Tardos Róbert közös írása Kontra módszertani-elméleti újításaira, illetve ezeknek a magyar szociológiát inspiráló hatására mutatott rá. Pléh Csaba a megközelítésmódok változatossága mellett a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika közös nevezőjére, nevezetesen a szabálytanulás és -követés kérdésére utalt. Szerinte e két terület ugyanazt a jelenséget (a nyelv mentális folyamatait) vizsgálja, eltérő nézőpontból. (A szabálytanulás, illetve szabálykövetés kérdése a hazai pszicho- és szociolingvisztikában sok szempontból valóban hasonló módon jelenik meg, a nemzetközi irodalomban ugyanakkor léteznek

szkeptikus, illetve agnosztikus álláspontok is. Ezek nem tételezik azt, hogy a nyelvhasználat szabálykövető lenne, illetve nem foglalkoznak a nyelvhasználat mentális folyamataival. Vö. Kripke 1982; Coulter 2005; Miller 2006.)

A változatosság (nem csak) gyönyörködtet

Szilágyi N. Sándor Babel tornyának bibliai története kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvi monokultúra veszélyes: a teljes egyöntetűség olyan mérvű központosítást és erőösszpontosítást is lehetővé tesz, amely akár értelmetlen célok – a bibliai példával élve: egy grandiózus, ámde felesleges építmény létrehozása – elérésére is használhatók. A történet tanulsága a szerző szerint az, hogy a kultúrák, nyelvek egymás mellett élése és egymásra hatása nemcsak szemet és fület gyönyörködtető élmény, hanem a túlélés, a célszerű közös cselekvés egyik feltétele: a konkurens kultúrák segítik, ugyanakkor valamelyest szabályozzák is egymást. A szerző azt reméli, hogy a nyelvésztaársadalom elkezd majd ezt az érvelést is alkalmazni, s ezáltal akár a gazdasági döntéshozók is könnyebben áldoznak majd a többnyelvűség fenntartására. Ez a gondolat különösen aktuális az EU soknyelvűségét kritizáló nézetek megjelenésekor. Magyarországi kontextusban is lényeges ez a megállapítás: nemcsak a kisebbségeknek, hanem a domináns magyarságnak is elemi érdeke, hogy több nyelv, több kultúra éljen és fejlődjön az országban.

Langsttyák István a magyar szakmai diskurzusban egyre erőteljesebben megjelenő ideológiakutatás perspektívájából elemzi és kritizálja a nyelvművelés egyik tételét. Állítása szerint a nyelvművelők – illetve két reprezentatív munkájuk: a NyKk és a NymKsz² – egyik központi gondolata a nyelvi moralizmus: „az a meggyőződés, hogy a pozitív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma helyesebb, mint a negatív morális értékkel láttatott nyelvi forma” (67). A nyelv és az erkölcs összekapcsolása nemcsak a nyelvművelés mint tevékenység egyik legitimációs bázisaként jelenik meg, hanem egyben a nyelvhasználókat is minősíti, miközben egyes nyelvi változatok kerülését, irtását fogalmazza meg feladatként. Az olvasónak az jut eszébe, hogy a nyelvművelés ilyenformán a nyelvi változatosság ellen ható tevékenység: tudatos nyelvszegényítés, amely – ha Szilágyi N. Sándor szavai még a fülünkben csengnek – a közösségi produktivitás esélyeit is gyengíti.

Dennis R. Preston a Labov bevezette nyelvi bizonytalanság fogalmát emeli ki. Ez magyar beszélőkre is jellemző. A beszélők – bár feltételezik, hogy van egy „ideális” nyelv – nehezen vagy egyáltalán nem képesek azonosítani a megbélyegzett elemeket, s emellett az ideális változat kultusza nem jár együtt a kultivált formák használatával. Ez rávilágít a magyarságnak egyes nyelvi variációkkal és a kisebbségekkel kapcsolatos ambivalens, gyakran stigmatizációt eredményező gyakorlatára. Erre a kérdésre további tanulmányok is kitérnek. Jack Chambers például a magyar bürokrácia zárkózott, a bevándorlókval, a nem magyar nyelvűekkel – tehát a monokultúrát „veszélyeztető” személyekkel – szembeni gyakorlatát elemzi, a magyar viszonyokat a jóval toleránsabb kanadaiakkal összevetve. Kiemeli: Kanada vezetése felismerte, hogy az asszimiláció és a

szegregáció gyakorlata – amelynek oly masszív hagyománya van Magyarországon – működésképtelen. Az ország gazdasági-politikai újjászülése érdekében a kanadaiak az integráció politikáját kezdték követni (nemcsak szavakkal, hanem tettekkel is), s ez a döntés – Chambers interpretációja szerint – gyümölcsözőnek bizonyult. Magyarország sokat veszít azzal, hogy kisebbségeit láthatatlanná, észrevehetetlenné igyekszik tenni a kultúra és a közélet több pontján.

A kanadai integrációs politika markáns ellenpontját ismerteti – bár nem Chambers írását követi – Fejes László tanulmánya. Ő a manysi és a hanti nyelvek erőteljes visszaszorulását az állam beavatkozásával, az iskolarendszer mesterséges és erőszakos módszereivel – ahogy fogalmaz: nyelvgyilkossággal – magyarázza. Bakró-Nagy Marianne írása is finnugor témájú: egy kihalt vogul nyelvváltozatról ír, a kihalt nyelvek megismerésének-megismerhetőségének módszertani és filológiai problémáit elemezve.

Borbély Anna a magyarországi kisebbségek nyelvcserejének dinamikáját elemzi. Összefüggést mutat ki a kisebbségi nyelvhasználók saját anyanyelvük dialektusaihoz és sztenderdjéhez való viszonyulása és a nyelvmegtartás között. A legkevésbé előrehaladott nyelvcsere a szerbeknél figyelhető meg, akik a dialektusokhoz és a sztenderdhez egyaránt pozitívan viszonyulnak. A szlovák és a román előrehaladott nyelvcsere esetében csak a sztenderd, a legelőrehaladottabb német nyelvcsere esetén pedig csak a nyelvjárásokhoz fűződő viszony pozitív. A közösségek nyelvi identitásörzése tehát összefügghet a variabilitáshoz fűződő viszonnal: az olvasó számára ez újabb érv ahhoz, hogy a változatok feltárását, megőrzését, tiszteletben tartását fontosnak tartsa.

Elméleti és gyakorlati kérdéseket egyaránt felvet annak a kérdése, hogy mi kezelhető egy nyelv változataként, illetve különálló nyelvként. Ez a Peter Trudgill tanulmányában körüljárt probléma szorosan összefügg egyes politikai (oktatásszervezési, autonómiával kapcsolatos stb.) kérdésekkel, ezért sem közömbös, hogy nyelvész szakemberek részt tudnak-e venni az efféle besorolásokkal, minősítésekkel kapcsolatos, újra és újra feléledő vitákban. Petteri Laihonon kiemeli, hogy Kontra művei különösen hasznosak lehetnek egy explicit, korszerű nyelvstratégia, illetve nyelvpolitika kidolgozásához. A szerző szerint probléma, hogy ilyen átfogó stratégia még nem született: ami a szakmai diskurzusból dominánsan kimutatható, az az egynyelvűség (monolingvalizmus) ideológiája.

A nyelvpolitikai tematikához csatlakozik a magyarság kisebbségi helyzetével, illetve a magyarországi kisebbségek nyelvhasználatának oktatási és politikai kérdéseivel foglalkozó tanulmányok sora. Szépe György egy – a szerző szerint inkább tudománytörténeti dokumentumként érdekes – 1999-es írása a romániai magyarok helyzetét taglalja. Vančóné Kremmer Ildikó a szlovákiai magyarság identitásörzésében központi szerepet játszó anyanyelvvel kapcsolatban általános kérdéseket is érint. A szlovákiai és a walesi helyzetet összevetve arra mutat rá, hogy míg a magyarok nemzeti identitásában a nyelv központi szerepet játszik, addig pl. a walesieknél az állampolgári identitás mellett jelenik meg az etnikai, akár olyan esetekben is, amikor az egyén – saját bevallása szerint – nem beszél walesiül. Tánczos Vilmos a moldvai magyarság

példáján azt mutatja be, hogy egyes esetekben – amikor a revitalizáció már lehetetlen – a nyelvész feladata a dialektus regisztrálása, konzerválása. A munka fontosságát nem csökkenti az a tény, hogy a nyelvhasználatot gyökeresen megváltoztató hatás – pl. a csángóul beszélők számának szaporodása – nem várható tőle. Beregszászi Anikó és Csernicskó István az orosz, az ukrán és egy kontaktusváltozat, a szurzsik viszonyát, illetve e viszony prezentálásának politikai dimenzióit emeli ki. Álláspontjuk szerint az orosz és az ukrán nyelv konfliktusának a – leginkább nyelvi jogvédőkre jellemző, a történelmi hagyományok egyoldalú bemutatása helyett a jelenlegi nyelvi helyzet tényszerű feltárására alapozó – szinkrón-demokratikus szemlélettel történő rendezése hozhat könnyebbséget az ukrainai magyarok számára. Kolláth Anna a szlovéniai, jogilag példaszerűen szabályozott, a gyakorlatban azonban számos nehézséget okozó kétnyelvű oktatási modellt, illetve a tankönyvválasztás gyakorlatát vizsgálja diákok nyilatkozatainak keresztül. Bartha Csilla a magyarországi cigányság helyzetével kapcsolatban a kutatások átideologizáltságára irányítja a figyelmet és a „nyelvi hátrány” vizsgálata helyett a „nyelvi másság” kutatását szorgalmazza. A két gyakorlat közötti alapvető különbség az, hogy a hátrány kutatása erős normatív szempontokat jelenít meg és a kíváncsúnak beállított nyelv(ek)től, kommunikációs gyakorlat(ok)tól való eltéréseket kijavítandó hibaként regisztrálja, a másság kutatása ezzel szemben nem veszélyt lát az eltérésekben, a variációban, hanem megismerendő, feldolgozandó és az oktatás tervezésekor figyelembe veendő jelenséggént kezeli azokat. Hasonlóan az eltérések, a deviancia fogalmával foglalkozik Hattyár Helga is a siket közösségek kapcsán. Tanulmányának egyik érdekessége, hogy a normalitást, illetve a normát társasan létrehozott, ideologikus konstrukcióként mutatja be, és ismerteti azt a változást, amely a siketség értékelésében végbement. A siketség stigmatizációja akkor indult meg, amikor a korábbi ideális – ezáltal senki által el nem érhető – emberkép helyére a statisztikai alapú, normatív emberkép került. A normának – a statisztikai átlagnak – sokan megfelelnek, a deviánsok csoportja ezért rendszerint negatív megítélésű (kivéve azokat a deviánsokat, akik valamely kíváncsúnak tételezett tulajdonságuk révén térnek el a normától).

A kötetet egyes nyelvi nyelvi változatok részletes bemutatása zárja. Ezek a fonetikai, fonológiai, morfológiai, lexikográfiai tanulmányok teszik teljessé a magyar nyelv körüli utazást. Gósy Mária mellett érvel, hogy az inessivusi *-bVn* változónak három változata van: egy nazális mássalhangzóra, egy nazalizált magánhangzóra, illetve egy nem nazalizált magánhangzóra végződő. Vizsgálata az élőnyelvi adatbázisok elemzésének lehetőségeit is felvillantja. Kassai Ilona a *Beregszász* és az *autóbusz* tövek kapcsán ír arról, hogy a *tő* és a *toldalék* határán létrejövő zöngésülés lexikalizálódhat. Varga László a stilizált *eső* hanglejtést elemzi. Péntek János egy morfológiai jelenséget mutat be: a hasonlítást kifejező változónak a moldvai magyarban megfigyelhető variabilitását. Balogh Lajos a büki tájszótár német lexikai elemeit gyűjtötte egybe. Fenyvesi Anna és Zsigri Gyula amerikai magyar kölcsönszavak kapcsán mutatja be, hogy az emigráció élethelyzetében gyakori, hallás utáni – kevés írott nyelvi anyagot bevonó – nyelvtanulás

esetén a szóhatárok elmozdulhatnak az átadó nyelvhez képest. Ez a nyelvelsajátítás gyökeresen más, mint az elsősorban írott anyagra támaszkodó tudatos nyelvtanulás, ahol a szóhatár nem változik ilyen módon. Peter Sherwood tanulmánya is nyelvtanulási tematikájú. A szerző amellet érvel, hogy nem magyar anyanyelvűeknek a magánhangzó-harmóniát másképp kell tanítani, mint magyar anyanyelvűeknek. Úgy látja, hogy az e témát tárgyaló magyar mint idegen nyelv tankönyvek nem veszik eléggé figyelembe a nem magyar anyanyelvűek igényeit, például számos felesleges történeti és elméleti fejtegetést tartalmaznak, de nem adnak igazán gyakorlatias fogódzót a megfelelő toldalék kiválasztásához. Terestyéni Tamás tanulmánya – a nyelvi változatokat leíró írások között kakuktktojásként – Austin és Habermas beszédaktus-elméletének újragondolását szorgalmazza, a két elmélet egymást erősítő érvényesülése érdekében.

Összegzés

A kötet végigolvasása után az olvasó úgy érezheti – ha eddig még nem ez lett volna a meggyőződése –, hogy a nyelvészet nem csupán érdekes játék, rejtvényfejtés, hanem olyan tudományterület, amely mindennapi problémáinkkal: döntéseinkkel, választásainkkal foglalkozik. A nyelvi változatosságról az a kép alakul ki, hogy az nem csupán gyönyörködtet, hanem az önazonosság, az integritás megélését és a fennmaradást, a közösségi teljesítőképességet is segíti, kisebbségi vagy többségi pozíciótól függetlenül. Remélhetőleg ez a gondolat minél többeket segít majd abban, hogy a toleranciát ne csak széplelkű emberek vágyaként, hanem értelmes emberi döntésként, konfliktusokat rendező érvényes válaszként, követhető magatartásformaként értelmezzék. Az írások arra is rámutatnak, hogy a magyar gyakorlatban ez a megközelítés nem érvényesül széles körben.

Irodalom

- Coulter, Jeff (2005), Language without mind. In: te Molder, Hedwig – Jonathan Potter (eds.): Conversation and Cognition. Cambridge University Press, Cambridge. 79–92.
- Kontra György (2008), Miként vált meggyőződésemmé, hogy az egész didaxis nyelvi nevelés? In: B. Nagy Ágnes – Szépe György (szerk.): Anyanyelvi nevelési tanulmányok III. Iskolakultúra, Budapest. 97–106.
- Kontra Miklós (1999), Közérdekű nyelvészet. Osiris, Budapest.
- Kontra Miklós (2010), Hasznos nyelvészet. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Kripke, Saul (1982), Wittgenstein on rules and private language. Blackwell, Oxford.
- Miller, Alexander (2006), Rules and Rule-Following. In: Keith Brown (ed.): Encyclopedia of Language and Linguistics. 10. Elsevier, Amsterdam. 685–688.

Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.): A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI–2) egydimenziós tesztadatai

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2010. 91 lap.

A magyar szociolingvisztikatörténet jelentős pillanata volt, amikor 1985-ben elkezdtek előkészíteni egy klasszikus szociolingvisztikai interjúk sorozatára épülő vizsgálatot. A Labov nevéhez köthető kutatási technika lényege, hogy az adatközlők nyelvhasználatát és nyelvi ítéleteit irányított beszélgetések és tesztfeladatok segítségével térképezik fel.

Az előkészítő munkálatokat követően 1987-ben készült az első magnetofonos adatfelvétel egy 50 fős kvótamintán. Tíz egyetemistával, tíz 50 évnél idősebb tanárral, tíz bolti eladóval, tíz gyári munkással és tíz 15-16 éves szakmunkástanulóval készítettek interjút. Az interjúk feldolgozásához 1987 és 2007 között számítógépes adatbázis készült. A kutatásvezető 1985-től 2010 végéig Kontra Miklós volt. (A kutatásról a <http://www.nytud.hu/buszi/> címen lehet bővebb tájékoztatást szerezni. A <http://www.nytud.hu/buszi/b7307/index.html> címen például egy interjú teljes anyaga olvasható.)

Bár később nagyobb mintán is végeztek adatfelvételt (1988-ban és 1989-ben 100-100 interjú készült, ezek alkotják a BUSZI–3 és a BUSZI–4 korpuszát), az adatok feldolgozása a BUSZI–2 esetében a legteljesebb. Ezzel indokolható, hogy a most megjelent kiadvány csupán az első adatfelvétel statisztikáit közli.

A szerkesztők rövid ismertetőt készítettek, amelynek segítségével könnyen értelmezhetők a későbbi lapokon olvasható adatsorok. Ebben elmagyarázzák az adatfelvétel és az adatrögzítés minden olyan kérdését, amely releváns lehet a statisztika további felhasználása, illetve értelmezése szempontjából. Az adatközlés során is olvashatunk kódolási vagy más módszertani kérdésekről. A szöveg kitér például arra, hogy egyes válaszokat azért nem tudtak kódolni, mert a válaszokat rögzítő szoftver ugyan több válaszlehetőséget megadott, a felvételen hallhatót azonban nem kínálta fel (ez azonban ritka eset, lásd 42). Ugyanígy előfordul, hogy számos, a kódoló szoftver által felajánlott válaszlehetőség mellett nulla értéket olvasunk, mert a kutatók olyan válaszokat feltételeztek, amelyek végül nem hangzottak el. Kérdés persze, hogy nem érte volna-e meg ilyen esetekben a kódoló szoftvert módosítani, hiszen számszerűsíthetők lettek volna a jelenleg egységesen a „00”, tehát üres kategóriába sorolt adatok. A füzetben alkalmazott megoldás is védhető azonban, hiszen a kutatók által előzetesen megadott kategóriák azt jelzik, hogy a kutatási kérdéseikre csak bizonyos alakok köréből kerestek választ, az eltérő eseteket pedig – mint a hipotézisük ellenőrzéséhez nem szükségeseket – figyelmen kívül hagyták. Azáltal, hogy minden feladattal kapcsolatban kimerítő tájékoztatást kapunk a módszertani háttérrel, a füzet a magyar szociolingvisztika egy igen jelentős, sok tekintetben a mai napig meghatározó korszakának kutatási kultúrájába is betekintést enged, tehát tudománytörténeti szempontból is érdekes.

Ötven adatközlő összesen 671 válasza olvasható a táblázatokban. Az adatsorok

egydimenziósak, tehát az olvasható ki belőlük, hogy egy adott feladatban hányan produkáltak vagy választottak egy-egy választ. A kvóták vagy más változók (pl. nem, kor) szerinti felbontás nem szerepel. Ez ugyan sok szempontból érdekes lenne, de érthető, hogy a szerkesztők nem kívántak 10-10 adatközlőre vonatkozó statisztikákat közölni: az eleve alacsony elemszámú mintából vett adatok széttagolása nem lett volna szerencsés.

Az adatok nem nyelvi változók köré csoportosítva, hanem az interjúban is követett sorrend szerint követik egymást. Így megfigyelhető, hogy az adatközlők azonos nyelvi változóval kapcsolatban azonos ítéletet hoztak-e az interjú során. Az egyes eltérések magyarázata a feladathatás vagy a nyelvi bizonytalanság egyaránt lehet. Az azonosságok is figyelemre méltók: a *-nÁk* változó két változatának használata például egységes az interjú különböző pontjain, különböző kontextusokban: a 120-as, a 440-es és a 910-es itemnél közel azonos aránnyal találkozunk (44:6, illetve 45:5), minden esetben a *-nék* többségével.

A tesztfeladatok igen változatosak, így különböző kutatói kérdések megválaszolását segíthetik. Mondatkiegészítés, lassú és gyors olvasás, minimális párok és szólisták felolvasása éppúgy szerepel a feladatok között, mint fejhallgatón bejátszott szópárok értékelése. Ezekben a feladatokban a jelentés, a helyesség, illetve a gyakoriság („ön hogyan szokta ejteni?”) szempontjából kellett döntést hozniuk az adatközlőknek. (A kutatókat segíti az adatok értelmezésében, hogy a fejhallgatón bejátszott szópárok az eredeti instrukciókkal együtt az interneten is meghallgathatók: http://www.nytud.hu/buszi/buszi_2tesztek.mp3.) Klasszikus szóelicitációs feladatsorral is találkozunk a BUSZI-ban. A riporterteszt során az adatközlőnek azt kellett szóban elmondania, amit a terepmunkás csinált, a „demográfia” elnevezésű feladatban pedig a *demográfia* szó helyes jelentését kellett meghatározni megadott lehetőségekből választva. A kapcsolódó-teszt eredményei technikai okokból nem szerepelnek a füzetben, de egy friss közlemény (Kontra 2010) részletesen elemzi a válaszokat. Ebben a tesztben egy, a boltokban újdonságnak számító tárgynak kellett nevet adniuk a megkérdezetteknek.

A BUSZI-2 régóta szolgálja a kutatókat: az adatbázis felhasználásával számos tanulmány jelent már meg (vö. Kontra–Hattyár 2008: 16–19). A most ismertetett kiadvány 90–91. lapján az újabb művek felsorolása jelzi, hogy ez a vállalkozás ma is fontos szerepet játszik az élőnyelvi kutatásokban.

Az adattár nyomtatott formában is megjelent, de teljes szövege elérhető a http://www.nytud.hu/buszi/B2_tesztadatok.pdf címen is.

Hivatkozás

- Kontra Miklós – Hattyár Helga 2008. Az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiája, 1997–2007. Budapest. http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/elonyelvbibl97_07.pdf
- Kontra Miklós 2010. Szócsinálás (A motiváció szerepe egy ismeretlen tárgy megnevezésében). Magyar Terminológia 3: 55–63.

Beregszászi Anikó – Cserniczkó István: ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról

PoliPrint, 2004. 206 lap

Hét éve, 2004 végén jelent meg a kárpátaljai magyar szerzőpáros könyve. A beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola két oktatójának tanulmánykötete négy részben mutatja be a Kárpátalján élő magyarok nyelvhasználatának jellemzőit, az azokkal kapcsolatos politikai és nyelvhasználati problémákat. A kötetben négy korábban megjelent, aktualizált írás mellett kilenc új közlésű írást olvashatunk. A tetszetős kötetet számos korábbi munkájuk előzte meg, s annak megjelenése óta eltelt időben is újabb művekkel jelentkeztek. A kötetről Kolláth Anna írt részletes és alapos ismertetést (Kolláth 2005).

A kötet négy fő része egymásra épülve, szinte tankönyvszerűen, azonban magas szakmai színvonalon ismerteti meg a szakértő és laikus olvasót a határon túl élő kisebbségi magyarság nyelvhasználati problémáival. Az első rész (*Kik és hányan használják a magyar nyelvet Kárpátalján?*) egyetlen írást tartalmaz. Ebből megismerhetjük a kárpátaljai magyar népesség demográfiai helyzetét, különös tekintettel a nyelvcsere/nyelvmegegyezés szempontjára. Miután jól áttekinthető táblázatok és grafikonok segítségével szinte teljes részletességgel bemutatják a szerzők az itt élő magyarság demográfiai helyzetét, arra a végső megállapításra jutnak, hogy „a Kárpátalján élő magyar lakosság demográfiailag kedvező helyzetben van az anyanyelv megtartása szempontjából”. Nem szétszórta, hanem tömbben, és nagyrészt olyan településeken élnek, ahol a magyar lakosság abszolút többségben van; lakóterületük közvetlenül érintkezik Magyarországgal, bár a magyar településterület folyamatosan csökken, ahogy a magyarok aránya is lassan esik (19).

A következő rész (*A nyelvi jogok az elméletben és a gyakorlatban*) öt írást tartalmaz. Ezekben az írásokban egyértelműen kimutatják, hogy a korábban jellemzett kedvező demográfiai helyzet csupán lehetőségét adja meg az anyanyelv megtartásának. Az állami, a politikai szándék nélkül a kedvező helyzet nem elegendő. Két ukrán törvény (Ukrajna törvénye A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek európai Kartája ratifikációjáról, 1999, módosítva 2003) összevetése után kimutatják, hogy a második változat visszalépés az első változathoz képest, mivel többek között egységesen kezeli az Ukrajna területén élő kisebbségeket. A törvény nincs tekintettel arra, hogy eltérő súlyuk van az egyes nyelveknek az országon belül, hogy egészen eltérő nyelvhasználati igényei vannak a nyelvcsere küszöbén álló kisebbségeknek mint a kiterjedt anyanyelvi intézményhálózattal rendelkező oroszoknak, románoknak vagy magyaroknak. Ez a megközelítés nem is lenne problémás, ha felülről közelítené meg a kisebbségi nyelvhasználat kérdését. A korábbi törvénnyel (1999) szemben azonban – amelyben elérhetővé kívánta tenni az iskola-előkészítő, az általános és középiskola,

szak- és felsőoktatási képzést azokon a területeken, ahol a kisebbségi nyelv beszélőinek aránya meghaladja a 20%-ot –, a 2003-as változat már ezeken a területeken is csak azok számára teszi ezt lehetségessé, akiknek a családja ezt kéri, és számuk is elegendő ehhez. Ennek és az írásokban bemutatott egyéb politikai megoldásoknak az elemzése után a szerzők végkövetkeztetése: mivel más az írásban rögzített jog és a más annak gyakorlati megvalósulása – amit a következő két rész be is mutat –, a kedvező demográfiai helyzet mellett szükséges, hogy a kisebbségi nyelvhasználók ne csak ismerjék jogaikat, hanem ragaszkodjanak is azokhoz. Más szóval: használják anyanyelvüket minden törvény adta szituációban. A kötet ennek megvalósításához azzal járul hozzá, hogy tartalmazza *A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját*, továbbá *Ukrajna törvényét a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája ratifikációjáról* (az 1999-es és 2003-as verziót egyaránt).

A harmadik rész (*A magyar nyelv határon inneni és túli változatai*) három írást fog egybe. Az írások azzal a helyzettel szembesítik az olvasót, amely – legyen bár kárpátaljai vagy anyaországi magyar – csak a jelenségek szintjén van meg az átlagos beszélők tudatában. A határon túli beszélő azt tapasztalja, hogy az általa ismert nyelvváltozat jelentősen eltér az anyaországitól, amit sokáig valójában nem is tekintettek önálló változatnak. Jól illusztrálja ezt, hogy A magyar nyelv értelmező szótára legutóbbi kiadásáig az a szavaknak csak a magyarországi magyar nyelvváltozatbeli jelentését tartalmazta. Az anyaországiak számára pedig különösnek tűnik, hogy olyan beszélők, akik nem ismerik az általuk magyarnak tartott változatot, saját nyelvüket egyenrangúnak tarthatják az anyaországiéval. Hosszú ideig tartott, míg mára már talán elfogadottá vált, hogy több központú magyar nyelvről beszéljünk.¹ Beregszászi Anikó és Csernicskó István igazolja és bizonyítja, hogy egyrészt jogosult a határon túli magyar nyelvváltozatok megkülönböztetése és elkülönítése az anyaországitól, másrészt hogy ez a megkülönböztetés nem jelenti a magyar nyelv szétszakadását, még akkor sem, „ha a továbbiakban az egységet a sokféleség fogja inkább meghatározni” (Kolláth 2005: 387). A határon túli és anyaországi olvasó számára talán ez a legfontosabb fejezet. A nem magyarországi beszélő számára azért, hogy ezeket olvasva tudatosítsa magában, az ő nyelvváltozata nem alacsonyabb rendű magyar az anyaországi változatoknál. Az anyaországiak számára pedig azért, mert a magyarországi középiskolai tankönyvekben gyakorlatilag nincs külön szó a határon túli magyar nyelvváltozatokról (Sinkovics 2008). Talán nem merész a feltételezés, hogy az általános iskolaiakban sincs tárgyalva a probléma. Az átlagos magyar nyelvhasználónak nincsenek ismeretei a nem magyarországi központú magyar nyelvről, egyéni tapasztalataikon túl szinte csak ilyen írásokból szerezhetnek tudomást a határon túli változatok mibenlétéről. Azzal, hogy ez a rész fontos megállapításokat tesz a nyelvi egységről és a nyelvi változatosságról; azzal, hogy bemutatja a kárpátaljai magyar nyelvváltozat és más magyar nyelvváltozatok különbségeit és azonosságait, ezen ismeret hiányát is segít felszámolni.

¹ Erről a kérdésről lásd például Csernicskó–Kontra (2008) írásait.

A kérdés kiemelten fontos voltát alátámasztandó, a nyelvhasználat és az iskola kérdésével egy külön rész foglalkozik (*Nyelv, nyelvészet és iskola*). Ebben a részben az első írás nyelvjárási jelenségeket tárgyal, a második írás egyetemes nyelvi változók szociolingvisztikai vizsgálatának eredményeit adja. A kérdőíves adatgyűjtésen alapuló kutatás egyértelműen igazolja, hogy a kisebbségi nyelvhasználatot strukturáló tényező elsősorban az iskolatípus és nem a szülők iskolázottsága, ahogy azt korábban feltételezték. Ez azt is jelenti, hogy az iskolai oktatás nem a meglévő változatok mellé sajátíttatja el a standard változatot, hanem azok helyett. Ez nem helyeselhető eljárás az anyaországi anyanyelvoktatás során sem, de különösen elhibázott a kisebbségi magyar nyelvváltozatot anyanyelvükként beszélő diákok esetében a standardnak más változatok fölé emelése anélkül, hogy hangsúlyoznánk a szituációnak megfelelő nyelvhasználat helyességét. Mint sok más megállapításukkal, ezzel is csak egyetérteni lehet. A kötet utolsó írása egy új kutatásról számol be. Azonos szempontú interjúk alapján a kárpátaljai beszélt nyelv hang- és videofelvételen rögzített adatbázisát hozzák létre, amely nyelvészeti (nyelvjárási, szociolingvisztikai, nyelvtörténeti) kutatások mellett anyagául szolgálhat néprajzi, helytörténeti kutatásoknak is. A kötetben szereplő írás nemcsak a kutatást mutatja be, nemcsak a rögzített élőnyelvi szövegek fonematikai elvű átírásával ismerteti meg (ez Lanstyák István írása), hanem közread egyet az irányított beszélgetések közül is.

Összegezve elmondható, hogy Beregszászi Anikó és Csernicskó István ezen minitradó kötet a megjelenése óta eltelt hét esztendő ellenére nem veszített semmit értékéből. Pontos leírást kapunk a kárpátaljai élő nyelvhasználatról, elemzéseik lényegre törőek és tanulságosak. „Csak gratulálni lehet a szerzőknek. Méltó múlthoz, gazdag jelenhez, biztató jövőhöz” – írta Kolláth Anna. S ehhez nincs mit hozzátenni.

Irodalom

- Csernicskó István – Kontra Miklós (szerk.) (2008), *Az Üveghegyen innen. Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus azonos című szimpóziumán elhangzott előadások anyaga. PoliPrint Kft. – II. Rákóczi Ferenc KMF, Ungvár–Beregszász.
- Kolláth Anna (2005), Beregszászi Anikó és Csernicskó István: ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, 2004. 206 lap. Nyr 129: 384–388.
- Sinkovics Balázs (2008), *Az anyanyelv változatai magyarországi középiskolai tankönyvekben*. In: Csernicskó–Kontra 2008: 30–55.

Kozmács István